

Jihočeská univerzita v Českých Budějovicích

Filozofická fakulta

Historický ústav

Mgr. Václav Grubhoffer

**NEMOCI, SMRT A POHŘBY V ŽIVOTNÍCH
STRATEGIÍCH SCHWARZENBERGŮ**

(1732–1914)

Disertační práce

školitel: prof. PhDr. Václav Bůžek, CSc.

České Budějovice 2013

Prohlašuji, že jsem svoji disertační práci vypracoval samostatně pouze s použitím pramenů a literatury uvedených v seznamu citované literatury.

Prohlašuji, že v souladu s § 47b zákona č. 111/1998 Sb. v platném znění souhlasím se zveřejněním své disertační práce, a to v nezkrácené podobě elektronickou cestou ve veřejně přístupné části databáze STAG provozované Jihočeskou univerzitou v Českých Budějovicích na jejích internetových stránkách, a to se zachováním mého autorského práva k odevzdanému textu této kvalifikační práce. Souhlasím dále s tím, aby toutéž elektronickou cestou byly v souladu s uvedeným ustanovením zákona č. 111/1998 Sb. zveřejněny posudky školitele a oponentů práce i záznam o průběhu a výsledku obhajoby kvalifikační práce. Rovněž souhlasím s porovnáním textu mé kvalifikační práce s databází kvalifikačních prací Theses.cz provozovanou Národním registrem vysokoškolských kvalifikačních prací a systémem na odhalování plagiátů.

České Budějovice, 29. ledna 2013

.....

Václav Grubhoffer

Poděkování & věnování

Za kritické připomínky během přípravy předkládané disertační práce patří dík mému školiteli prof. PhDr. Václavu Bůžkovi, CSc. Mé rodině a přátelům děkuji za morální podporu, velkou trpělivost, inspiraci a zájem. Tuto rozpravu věnuji památce mé babičky Vlasty Grubhofferové.

Anotace

Disertační práce *Nemoci, smrt a pohřby v životních strategiích Schwarzenbergů (1732–1914)* se zabývá posledními nemocemi, smrtí, pohřebním rituálem a pohřebišti v životních strategiích představitelů vysoké šlechty v dlouhém časovém období mezi barokní dobou a počátkem 20. století. Jako modelový příklad byl vybrán knížecí rod ze Schwarzenbergu. Úvodní část rozpravy se věnuje dobovému učenému diskursu o smrti s důrazem na dějiny medicíny. Lidské umírání podléhalo zhruba od čtyřicátých let 18. století stále více procesu medikalizace, který vyústil v prosazení reformy pohřebnictví do praxe. Ty zcela nově definovaly vztah k umírajícímu a mrtvému tělu a ovlivnily podobu pohřebního rituálu a umístění pohřebiště. Autor předkládané disertace následně konfrontoval svět dobových norem se „schwarzenberskou zkušeností“ se smrtí. Na základě studia pramenů z rodinných archivů schwarzenberské primogenitury a sekundogenitury se pokusil vytvořit obraz o umírání, smrti a pohřbech v prostředí vysoké šlechty a sledovat proměny či stagnace mentality a podoby životního stylu vybrané rodiny prostřednictvím studia jejího přechodového rituálu smrti. Ten se skládal z množství přísně zachovávaných kroků soukromé či veřejné povahy. Zatímco rituál smrtelné postele náležel v občanské době stále více blízkým příbuzným, vystavení těla, zádušní mše a především pohřební průvod se staly příležitostmi k demonstraci hodnot urozenosti a vyprávění rodinné historie navenek.

Školitel disertační práce: prof. PhDr. Václav Bůžek, CSc.

Annotation

The Thesis *Illnesses, Death and Funeral Ceremonies in Living Strategies of the Schwarzenbergs (1732–1914)* deals with the topics of last illnesses, death, funeral ceremonies and shape of burial places in living strategies of the high aristocracy in a long period of time between the Baroque age and the beginning of the 20th century. The Schwarzenberg family had been chosen as a case study. The initial part of the dissertation focuses on the period intellectual discussion about death and dying with particular stress on the history of medicine. Since the 1740s the human dying had been still more medicalised. The implementation of some funeral reforms from the late 18th century into practice was one of some concrete results of medicalising death. The reforms had a significant impact on changing the attitudes towards dying and dead body

and influenced the shape of funeral ceremonies and burial places. Consequently the author of this Ph.D. Thesis compared the period funeral norms with the Schwarzenbergs' experience with death. Having studied written estates of the both family branches, the Thesis tries to reconstruct the shape of dying, death and funerals by the high aristocracy and using the Schwarzenberg transitional ritual of death as an example observes changes or stagnation of collective mentality and life style within the noble society. The last moments by the deathbed in the civil age belonged still more to close relatives, while the display of the body, the requiem mass and mainly the mourning conduct became the opportunity to demonstrate values of the kin and narrate the family history.

Ph.D. Thesis Leader: prof. PhDr. Václav Bůžek, CSc.

Obsah

I.	Smrt v historiografii a dějiny smrti	8
II.	Smrt šlechtice jako badatelské téma	28
III.	Dobový diskurs: medikalizace smrti	41
III. 1.	Medikalizace smrti	41
III. 2.	Od miazmatu ke kyslíku. „Miazmatická teorie“ a chemie plynů	46
III. 3.	Zákaz pohřbívání „ad sanctos et apud ecclesiam“. Pohřební reformy	58
III. 4.	Od skládky mrtvol ke „svatému poli“. Hřbitov v 19. století a zádušní kult	67
III. 5.	Medikalizace smrti a čas. „Živí mrtví“	74
III. 6.	Umírání v proměnách lékařského diskursu	83
IV.	Poslední nemoci a rituál smrtelné postele	97
IV. 1.	V předpokoji smrti. Poslední nemoci Schwarzenbergů	97
IV. 2.	Rituál smrtelné postele. Katolický ideál	130
IV. 3.	Schwarzenberské paradigma	143
V.	Schwarzenberský pohřební rituál	162
V. 1.	Majestát smrti. Úpravy mrtvého těla a <i>ostentio corporis</i>	163
V. 2.	Pompa funebris	186
VI.	Pohřebiště. Schwarzenberský zádušní kult	217
VI. 1.	Třeboň a postromantický kult předků	217
VI. 2.	Astheim a Murau. Paměť rodu	222
VI. 3.	Habsburské intermezzo. Pohřebiště jako nástroj společenské distinkce	226
VI. 4.	Schwarzenberská „hrobka srdcí“	236
VI. 5.	Z Vídně do Třeboně. Funerální prostor a hodnoty domova	252
VI. 6.	Orlík. Sekundogenitura	261
VI. 7.	Třeboň. Primogenitura	272

VI. 8	Od dražby rakví k jejich výrobě. Zádušní kult Schwarzenbergů mezi osvícenstvím a romantickým historismem	283
VII.	Závěr	289
VIII.	Soupis pramenů a literatury	298
VIII. 1.	Archivní prameny	298
VIII. 2.	Vydané prameny a dobové tisky	300
VIII. 3.	Literatura	306
VIII. 4.	Elektronické zdroje	345
IX.	Soupis obrazových příloh	346
X.	Obrazové přílohy	350

I. Smrt v historiografii a dějiny smrti

„Dosud nikdy v dějinách lidstva nebyli umírající tak sterilně odsouváni do zákulisí společenského života, mimo zraky živých; dosud nikdy nebyly lidské mrtvoly expedovány z úmrtního lože do hrobu tak hygienicky, bez zápachu a s takovou technickou dokonalostí.“¹

Norbert Elias, 1984

Smrt je konečnou a nejhlubší otázkou života každého člověka. Je jeho naplněním a završením, nevytěsnitelnou skutečností, neodvratnou jistotou. Přichází nečekaně, pro každého je jiná. I přes rozmanitá díla umělecké či vědecké povahy, jež se ji snažila uchopit, vždy zůstane neproniknutelným tajemstvím a věčným tématem.² Její rozměr je vždy soukromý i veřejný. Konečně je okamžikem umírajících i živých. Přestože „poslední věci“ člověka nepatří k běžným a vyhledávaným tématům dnešní doby – anglický antropolog Geoffrey Gorer hovořil v padesátých letech 20. století dokonce o „pornografii smrti“ – , badatelé z rozličných vědních oborů jim věnují značnou pozornost.³ Jinými slovy, smrt člověka je tématem interdisciplinárním. Umírání, smrt a rituály s ní spjaté jsou ze své podstaty jen málo proměnlivé a provází je dobře postižitelné archetypy lidského chování. V současné historiografii patří ke klíčovým tématům antropologicky orientovaných výzkumů.

Historie jako vědní disciplína přistupovala a přistupuje k otázce smrti z různých úhlů pohledu, jež se v jednom bodě protínají. Pomyslným průsečíkem je historický čas a proměny či stagnace lidského chování v něm. Historiky tak přirozeně zajímá, zda se v průběhu dějin měnil postoj člověka ke smrti, a především jak. Tuto skutečnost zkoumají na vzorcích chování, jež se pojí s odchodem člověka z pozemského života.

Současná zahraniční i domácí historiografie dynamicky přehodnocuje stav poznání předchozích generací historiků a vyrovnává se s četnými metodologickými přístupy, jež se stále více inspirují blízkými vědními obory – zejména sociologií

¹ Citováno podle Norbert ELIAS, *O osamělosti umírajících v našich dnech*, Praha 1998, s. 23.

² Pozoruhodný filozofický pohled nabídl myslitel francouzsko-ruského původu Vladimír JANKÉLÉVITCH, *La Mort*, Paris 1966; TÝŽ, *Pensare la morte?*, Milano 1995.

³ Gorer formuloval svůj názor na postavení smrti v kultuře 20. století na základě prosté myšlenky – paralely s životním stylem člověka v 19. století. Zatímco smrt považoval člověk 19. století podle Gorera za přirozenou skutečnost a morální zrcadlo, tabu naopak představovaly sexualita a okamžik narození. Ve 20. století se tabu jednoduše obrátila. Zatímco přirozená smrt se stala obscénním tématem, o němž se běžně nesluší mluvit, násilné umírání proniklo v přímém přenosu do médií. Srov. Geoffrey GORER, *The Pornography of Death*, Encounter, October 1955, s. 49-52; TÝŽ, *Death, Grief and Mourning. A Study of Contemporary Society*, New York 1967.

a interpretativní antropologií. Se snahou nalézt nové intelektuální cesty k uchopení lidských dějin a s předpokladem, s nímž otřásla postmoderní historiografická vlna v osmdesátých letech 20. století, že je možné je racionálně poznávat,⁴ přicházejí i nová nosná témata, jež stále více směřují k interpretaci vnitřního světa jednotlivců či naopak vnitřní struktury větších skupin či systémů. „Nová“ témata z politických, sociálních či kulturních dějin bývají ve skutečnosti zánovnými a historické obci důvěrně známými. Nově jsou postulovány spíše úhly pohledu, teoretické otázky, čtení pramenů a jejich následná interpretace. Ukazuje se, že již přečtené prameny lze nahlížet jinak, tázat se jich odlišným způsobem a získávat zcela nečekané odpovědi.⁵ Ke staronovým tématům s poměrně bohatou historiografickou tradicí patří rovněž smrt a otázky spojené s „posledními věcmi“ člověka.

Náplní první kapitoly předkládané práce je přehledný nástin dosavadního stavu bádání na téma lidského umírání. V její úvodní části půjde o stručnou charakteristiku vývoje postojů ke smrti v kontextu vědeckého paradigmatu současné i starší historiografie. Těžištěm budou především díla historiků středověku a raného novověku. Právě badatelé, kteří se orientovali na starší dějinná období, přinesli zásadní metodologické podněty a přispěli k ukotvení „posledních věcí“ člověka ve světovém dějepisectví. Druhá část textu bude věnována období „dlouhého“ 19. století a zhodnocení současného stavu bádání o smrti z pera historiků, literárních historiků a historiků umění novějších dějin.

Sociolog Norbert Elias, jehož slova zazněla jako motto v úvodu této kapitoly, popsal v útlé knize *O osamělosti umírajících v našich dnech* smrt jako „danost“ a „problém živých“.⁶ Elias se v textu, jenž osciluje způsobem kladení otázek a stylem odpovědí na hraně sociologie a filozofie, vyrovnává rovněž s historicitou smrti a proměnami postojů lidské společnosti k ní. Reaguje na některé podněty dnes již klasické práce francouzského historika Philippa Arièse a představuje svou vlastní koncepci „vytěsnění“ smrti z moderní společnosti. Nesouhlasí plně s Arièsovou představou o radikální proměně lidského vnímání smrti v průběhu dějin, nýbrž

⁴ K postmoderním tendencím v historiografii v posledních desetiletích 20. století zejména Georg G. IGGERS, *Dějepisectví ve 20. století. Od vědecké objektivitě k postmoderní výzvě*, Praha 2002, zejména s. 91-135. K reflexi postmoderny v českém prostředí např. Dušan TŘEŠTÍK, *Mysliťi dějiny*, Praha-Litomyšl 1999.

⁵ Jde např. o dějiny žen, orální dějiny, dějiny čtení, dějiny politického myšlení, dějiny těla, narativní dějiny či mikrohistorii. K tomu podnětně Peter BURKE (ed.), *New Perspectives on Historical Writing*, Cambridge 1991.

⁶ Srov. N. ELIAS, *O osamělosti*, s. 8.

zdůrazňuje změnu vzorců chování živých ke stárnoucím, umírajícím a zemřelým v průběhu 19. a 20. století. Klíčovým problémem „vytěšňování“ smrti na okraj lidské pozornosti se mu potom stala neschopnost současného člověka identifikovat se s daností vlastní smrti. Podle Eliase se lidem jeví umírání druhého jako připomínka vlastní smrti a „*společenský problém smrti se proto zvládá tak obtížně, poněvadž živým je zatěžko identifikovat se s mrtvými.*“⁷

Zvolený sociologický exkurz není zavádějící odbočkou. Upozorňuje na problematické postavení historika, jenž si za objekt badatelského zájmu vybral právě smrt. Jako každému smrtelníkovi současnosti je mu předmět studia těžko uchopitelným, vzdáleným, racionálně nepoznatelným a smyslově nepředstavitelným. Předmět svého vědeckého směřování tak může chápat jako nutnou fyziologickou zkázu organismu, antropologickou konstantu, sociokulturní či kulturotvornou událost, nástroj k poznání životních strategií konkrétní společenské skupiny.⁸ Jen stěží ovšem může jako nezaujatý pozorovatel, jenž se dívá přes rameno svého „informátora“ - historický pramen, nahlédnout podstatu smrti a pochopit plně vnitřní svět pocitů a postojů aktérů „svého příběhu“.⁹ I přes obtížné pronikání k jádru studovaného problému bylo fenoménu smrti historiky ve druhé polovině 20. a na počátku 21. století věnováno úctyhodné množství

⁷ TAMTÉŽ, s. 9.

⁸ Skutečnost, že bádání o smrti směřuje ke stále širěji vymezenému pojetí, potvrzuje koncept tzv. *kulturologické thanatologie* egyptologů Jana Assmanna a Thomase Macha. Klade si za cíl studovat „*teoretické základy a srovnávací perspektivy způsobů, jimiž se jednotlivé kultury vyrovnávají se smrtí*“. Metodologický postup by měl podle autorů zahrnovat dvě fáze. Nejdříve by se měl zaměřit na „dějiny smrti“ zvláště pro danou kulturu (představy o posmrtném životě, zádušní kult, přechodový rituál smrti). Následně by mělo být zkoumáno, do jaké míry a v jakém smyslu tento komplex představuje střed, na jehož základě by bylo možné popsat celou kulturu v jejích specifických profilech i aspektech, které s tématem smrti zdánlivě vůbec nesouvisí. Srov. Jan ASSMANN, *Smrt jako fenomén kulturní teorie. Obrazy smrti a zádušní kult ve starověkém Egyptě*, Praha 2003, s. 14-15. Assmann se pokusil využít zmíněný přístup v interdisciplinárně pojatém sborníku, který se věnuje smrti a identitě v komparatistické perspektivě. Srov. TÝŽ – Rolf TRAUZETTEL (edd.), *Tod, Jenseits und Identität. Perspektiven einer kulturwissenschaftlichen Thanatologie*, Freiburg-München 2002 (= Veröffentlichungen des Instituts für Historische Anthropologie 7). Assmann dále upozornil na důležitost paměti v kultuře umírání. Na staroegyptských představách o smrti ukázal pevné spojení mezi umíráním, nesmrtelností a pamětí. Srov. J. ASSMANN, *Smrt jako fenomén*, zejména s. 42-47; TÝŽ, *Kultura a paměť. Písmo, vzpomínka a politická identita v rozvinutých kulturách starověku*, Praha 2001, zejména s. 57-61.

⁹ Za „nepoddajné téma“, jež postrádá mentální reprezentaci, označil smrt Thomas Macho. Každá představa smrti – bez ohledu na to, zda jde o smrt jiného člověka, nebo o budoucí vlastní smrt –, naráží na problém, že si žádný systém nedokáže představit svůj vlastní konec. Silné kritice podrobil Macho historické bádání o smrti. „Vertikální pohled historie“ se podle něj stává „horizontálním nazíráním jakéhosi panoptika“, historik potom sběratelem „kuriozit“. Sám proto navrhuje perspektivy nového bádání (*kulturologické komparistiky smrti*), v němž zaujímá hlavní roli „zjevení“ a transformace zemřelého v čas. Za přínosné v jeho teorii lze považovat rozšíření obzoru nazírání na danou problematiku, zejména snahu klást do souvislosti s pohřebními rituály další kulturní aspekty – stravování, péči o tělo, kulturní techniky psaní, čtení a počítání. Srov. Thomas MACHO, *Smrt a truchlení v kulturologické perspektivě*, in: J. Assmann, *Smrt jako fenomén*, s. 71-91.

odborných spisů a byla vybudována teoretická a metodologická koncepce, na níž lze v současnosti navazovat.

Smrt v dějinách představuje nesmírně široké téma, jež lze studovat z mnoha úhlů pohledu. Inspirativní klasifikaci smrti jako historické kategorie a badatelského předmětu nabídl francouzský historik Michel Vovelle. Poukázal na skutečnost, že smrt může historik zkoumat nejméně ve třech rovinách.¹⁰ První rovinou je podle Vovella „fyzická smrt“ (*mort subie*), jež odráží míru úmrtnosti v dějinách. Zejména historikům novějších dějin, kteří mají k dispozici přesné statistické údaje o obyvatelstvu, se naskýtá možnost rekonstruovat obraz mortality vybrané populace v konkrétním dějinném a časovém úseku. V kontextu kvantitativních metod historické demografie mohou sledovat úmrtnost ve vztahu k pohlaví, věku, sociálnímu postavení, životnímu prostředí, výskytu konkrétních chorob. Bádání o fyzické smrti našlo živnou půdu především ve francouzské historiografii. Jedním z badatelských východisek se stalo studium pramenů hromadné povahy, jež bylo možné vystavit „dotazníkové“ metodě.¹¹ Při stanovování parametrů mortality vycházeli historikové především z církevních matrik, jež přinesly důležité demografické údaje o narození, sňatku a úmrtí. Ve druhé polovině 20. století francouzští badatelé sdružení okolo historické revue *Annales: économies, sociétés, civilisations*¹² povýšili téma smrti prostřednictvím vhodné kombinace pramenů numerické povahy s kvalitativními prameny (modlitební knihy, liturgické texty, katechismy) na zástupce kolektivního myšlení a mentalit.¹³

Druhou rovinu možného historického pohledu na funerální tematiku nazval Michel Vovelle „zkušeností se smrtí“ (*mort vécue*). Zařadil do ní systém gest a rituálů, jež provázejí člověka od poslední nemoci ke smrti – hrobu – záhrobí. Do takto vymezené kategorie patří nejen pocitový vztah jednotlivce či kolektivních mentalit

¹⁰ Michel VOVELLE, *Ideologies and Mentalities*, Chicago 1990, zejména s. 65-70; Týž, *Die Einstellungen zum Tode: Methodenprobleme, Ansätze, unterschiedliche Interpretationen*, in: Arthur E. Imhof (ed.), *Biologie des Menschen in der Geschichte. Beiträge zur Sozialgeschichte der Neuzeit aus Frankreich und Skandinavien*, Stuttgart 1978, s. 174-197, zde zejména s. 179; Týž, *La morte e l'Occidente. Dal 1300 ai giorni nostri*, Roma-Bari 2000, s. XIII-XXXI. (autor pracoval s italským překladem původní Vovellovy syntézy *La mort et l'Occident de 1300 à nos jours*, Paris 1983.).

¹¹ K seriálním dějinám ve francouzské historiografii např. Peter BURKE, *Francouzská revoluce v dějepisectví. Škola Annales (1929–1989)*, Praha 2004, zejména s. 49-59.

¹² Pod tímto názvem vycházel časopis v letech 1946–1994. Poté byl přejmenován na *Annales. Histoire, Sciences sociales*. Srov. TAMTÉŽ, s. 101.

¹³ Kombinaci kvantitativních a kvalitativních pramenů využil jako první François LEBRUN, který na počátku sedmdesátých let 20. století napsal práci o vnímání smrti v Anjou v 17. a 18. století: *L'homme et la mort en Anjou au 17e et 18e siècles. Essai de démographie et de psychologie historique*, Paris-Den Haag 1971.

ke smrti, ale i představy o záhrobí, místo člověka v přechodovém rituálu smrti, stejně jak otázka neměnnosti či změny emocionálního vnímání strachu a úzkosti ze smrti v průběhu dějin. Právě zmíněná rovina úzce souvisí i s poslední Vovellovou kategorií – „diskursem o smrti“ (*discours sur la mort*), jež nazírá umírání skrze studium kolektivních představ, jež formovala dobová náboženská, učenecská či krásná literatura.

V rámci historiografických směrů, jež se zabývaly kategorií „zkušenost se smrtí“, dosáhly vynikajících badatelských výsledků především dva metodologické přístupy. Prvním se stal přínos zejména francouzských historiků školy *Annales*, jež věnovali značnou pozornost dějinám kolektivních mentalit. Tomu odpovídala i jejich orientace na prameny hromadné, ikonografické a literární povahy.¹⁴ Do druhé skupiny lze zařadit historickoantropologicky ukotvený výzkum, jež k fenoménu smrti proniká zpravidla prostřednictvím studia životních cyklů a s nimi spjatých přechodových rituálů.¹⁵

Představitelům školy *Annales*, jež se zabývali tématem smrti, se stal pramenem prvořadého významu testament. Jeho interpretační možnosti zkoumal zejména Michel Vovelle, jež si povšiml vysoké výpovědní hodnoty pramene, který vykazuje formalizované slovní obraty. Vovelle vycházel z předpokladu, že jazyk závětí odrážel „systém kolektivních reprezentací“. Na základě sledování hojnosti a případných proměn konkrétních formulací a lexika se pokusil interpretovat duchovní pozice jejich autora – estátora, a odkrýt různé oblasti kolektivních představ o smrti.¹⁶ V obecnější rovině jej zajímala otázka případných proměn duchovního klimatu. Testament chápal jako vhodný indikátor náboženské citlivosti studované doby. Konečně prostřednictvím analýzy závětí formuloval i myšlenku o procesu postupné sekularizace společnosti v průběhu 18. století. Z dalších historiků, kteří se dlouhodobě zabývali interpretačními možnostmi posledních vůlí, lze výběrově jmenovat alespoň Pierra Chaunuho,¹⁷ Samuela Klina

¹⁴ Pro zmíněný přístup lze použít označení „francouzská cesta“ či sociologie smrti. K tomu již Pavel KRÁL, *Smrt a pohřby české šlechty na počátku novověku*, České Budějovice 2004 (= Monographia historica 4), s. 9-18.

¹⁵ Přehledně pojednáno TAMTÉŽ, s. 18-30.

¹⁶ Michel VOVELLE, *Piété baroque et déchristianisation en Provence au XVIIIe siècle. Les attitudes devant la mort d'après les clauses des testaments*, Paris 1973. K rozboru Vovellových východisek a závěrů např. P. BURKE, *Francouzská revoluce*, s. 68-69.

¹⁷ Pierre CHAUNU, *La Mort à Paris. XVIe-XVIIIe siècles*, Paris 1978. P. Chaunu rozdělil svou práci na tři části. Na základě studia široké škály pramenů se v první části věnoval křesťanskému modelu smrti, ve druhé se zaměřil na hospodářské a sociální poměry v Paříži ve sledovaném „dlouhém“ období a v závěru textu analyzoval zhruba 10 000 pařížských testamentů, které podrobil „dotazníkovému“ zkoumání.

Cohna,¹⁸ Carllose M. Eira,¹⁹ Beatrix Bastlovou²⁰ či italskou historičku Marii A. Viscegliu.²¹

Odlišnou cestou se v rámci francouzských dějin mentalit vydal Philippe Ariès, jenž na rozdíl od dosud zmíněných představitelů školy *Annales* ne zvolil pro svou konstrukci postojů člověka ke smrti v čase „dlouhého trvání“ primárně prameny hromadné povahy. Jeho práce *Dějiny smrti* je dnes již klasickým dílem.²² Přestože Arièsovu knihu od dob jejího vzniku až do současnosti provázejí kontroverzní hodnocení,²³ představuje teoretickým uchopením tématu, šíří a rozmanitostí užitých

¹⁸ Samuel Kline COHN, *Death and Property in Siena, 1205–1800. Strategies for the Afterlife*, Baltimore-London 1988. Na základě rozboru 1 778 testamentů se zabýval myšlením obyvatel Sieny o posmrtném životě a otázkách spásy.

¹⁹ Carlos M. Eire se na základě rozboru 436 testamentů obyvatel Madridu z let 1520–1599 snažil proniknout k jejich chápání smrti a posmrtného života. Zabýval se zejména funkcí testamentu a jeho funkcí jako „nástroje spasení“. Srov. Carlos M. EIRE, *From Madrid to Purgatory. The art and craft of dying in sixteen-century Spain*, Cambridge 1995, zejména s. 19-251.

²⁰ Beatrix Bastlové se poslední vůle staly důležitým pramenem k osvětlení myšlenkového světa ženy raného novověku. Na základě analýzy více než 200 testamentů z období 1500–1761 se pokusila proniknout ke každodennosti šlechticů ve sledovaném období. Srov. Beatrix BASTL, *Tugend, Liebe, Ehre. Die adelige Frau in der Frühen Neuzeit*, Wien-Köln-Weimar 2000, zejména s. 84-147.

²¹ Maria Antoinetta VISCEGLIA, *Corpo e sepoltura nei testamenti della nobiltà napoletana (XVI–XVIII. secolo)*, Quaderni storici 17, 1982, s. 583-607. V úvodní části studie charakterizovala Visceglia testament jako historický pramen, připomněla privilegovanou roli, již mu přisoudili Michel Vovelle a Pierre Chaunu, a navrhla vlastní klíčová teoretická východiska: Byl testament sepisován v prvé řadě z náboženských důvodů? Byl testament v prostředí šlechty nástrojem kontroly církve? Bylo sepisování testamentu více osobním aktem či konvencí? V testamentech neapolských urozených rodin sepsaných v 16.–18. století hledala zmínky o zemřelém tělu a místě pohřbu, na jejichž základě interpretovala postoj jejich zřizovatelů ke smrti. Význam místa a podoby pohřebiště zasadila do kontextu hodnot veřejné reprezentace urozenosti a prestiže rodu. Z hlediska změn v celkové stylizaci závětí i v jejich lexikálních a významových obrazech, označila za přelomové období 18. století. Na tomto místě je třeba zmínit, že 17. ročník (50. číslo) mikrohistoricky orientovaného italského časopisu *Quaderni storici* bylo monotematicky věnováno právě smrti. Z podnětných studií lze jmenovat alespoň Vito FUMAGALLI, *Il paesaggio dei morti. Luoghi d'incontro tra morti e i vivi sulla terra nel Medioevo*, s. 411-425; Anthony PADGEN, *Cannibalismo e contagio: sull'importanza dell'antropofagia nell'Europa preindustriale*, s. 533-550; Silvano CAVAZZA, *La doppia morte: resurrezione e battesimo in un rito del Seicento*, s. 551-582; Claudio MILANESI, *Tra la vita e la morte. Religione, cultura popolare e medicina nella seconda metà del '700*, s. 615-625.

²² Philippe ARIÈS, *Dějiny smrti I-II*, Praha 2000. Z dalších prací alespoň Týž, *The Images of Man and Death*, Cambridge-London 1985; Týž, *Centuries of Childhood. A Social History of Family Life*, New York 1962.

²³ K diskuzím, jež vzbudily Arièsovy práce, např. Kuno BÖSE, *Das Thema „Tod“ in der neueren französischen Geschichtsschreibung: Ein Überblick*, in: Paul Richard Blum (ed.), *Studien zur Thematik des Todes im 16. Jahrhundert*, Wolfenbüttel 1983, s. 1-20; Allan MITCHELL, *Philippe Ariès and the French Way of Death*, French Historical Studies 10, 1978, s. 684-695; Daniela TINKOVÁ, „Sváteční historik“, „historik existence“: *Philippe Ariès (1914–1984)*, in: P. Ariès, *Dějiny smrti II*, s. 383-393. Z dalších významných prací, které se dotýkají tématu smrti v kontextu dějin mentalit v rámci „dlouhého“ trvání, Jean DELUMEAU, *Strach na Západě ve 14. - 18. století I-II*, Praha 1997-1999; Norbert OHLER, *Umírání a smrt ve středověku*, Praha 2001; Jacques LE GOFF, *Zrození očistce*, Praha 2003; Týž, *Onen svět*, in: Jacques Le Goff – Jean-Claude Schmitt (edd.), *Encyklopedie středověku*, Praha 2002, s. 454-463; Michel LAUWERS, *Smrt a mrtví*, in: tamtéž, s. 676-689; Představami o záhrobní v lidovém prostředí středověku se zabýval zejména Aron GUREVIČ, *Nebe, peklo, svět. Cesty k lidové kultuře středověku*,

pramenů i odvážně nastolenými kulturními a časovými mezníky v dějinách smrti respektovanou a čtenářsky oblíbenou syntézu. Zásadností sdělení neztrácí ani několik desetiletí po svém prvním vydání živý inspirační rozměr a zaslouží si, aby jí na tomto místě byla věnována hlubší pozornost.

Ariès vycházel v monumentální konstrukci dějin lidské smrti z přesvědčení, že se postoje člověka k vlastnímu umírání i ke smrti druhých měnily velmi pomalu. Zvolil proto pro svůj výzkum dlouhé časové období, jež sahá svou spodní hranicí do raného středověku a vrchní časovou datací až do pokročilého 20. století. V rámci velkoryse pojatého konceptu a na základě studia široké škály pramenů, mezi nimiž byly hrdinské eposy, krásná, memoárová a náboženská literatura, úřední a lékařské spisy, ale i ikonografické a osobní prameny, stanovil tři vývojové etapy postoje člověka ke smrti a posmrtnému životu.

První stádium, za jehož konečný časový mezník označil přelom 11. a 12. století, nazval smrtí „ochočenou“. Smrt byla podle něj v onom období očekávaná, známá a neobávaná. Společenství živých a mrtvých bylo propojeno, hřbitov se nacházel uprostřed města. Důvěrně známá smrt se stala přirozenou součástí lidského života. První závažný zlom nastal podle Arièse v období 13. až 18. století, jež přineslo individualizaci smrti a s ní i poznání „smrti sebe sama“,²⁴ jež se vyznačovala osobním prožitkem umírání a strachem z Posledního soudu. Jeho nepříznivému výsledku měla předcházet důkladná celoživotní příprava na okamžik odchodu z pozemského světa. Literárním vyjádřením všudypřítomné smrti se v onom období staly *artes moriendi* – knihy dobrého umírání. Prostředkem k dosažení spásy byly rovněž testaments, které měly zajišťovat výměnu pozemských statků za duchovní hodnoty. Ve 14. a 15. století se podle Arièse vztah člověka ke smrti zjitřil, což v ikonografické rovině dokumentují časté výjevy *tanců smrti*. Postupné odcizování člověka od smrti historik zasadil do 16. a 17. století, jež podle něj přinesla pozvolné oddělování světa živých a mrtvých i zjednodušení formy pohřebních festivit.²⁵

Na konci 18. století nastal v Arièsově konceptu závažný přechod od „smrti sebe sama“ ke „smrti druhých“. Prvním impulsem nových postojů člověka ke smrti se stalo

Jinočany 1996. Blízký byl Arièsovi významný italský historik Alberto TENENTI, *Il senso della morte e l'amore della vita nel Rinascimento (Francia e Italia)*, Torino. 1957. V polské historiografii se smrti a umírání v raném novověku věnoval Bogdan ROK, *Człowiek wobec śmierci w kulturze staropolskiej*, Wrocław 1995; TÝŽ, *Zagadnienie śmierci w kulturze Rzeczypospolitej czasów saskich*, Wrocław 1991.

²⁴ Srov. P. ARIÈS, *Dějiny smrti I*, s. 127-128.

²⁵ TAMTÉŽ, s. 94-98.

vytěsnění pařížských hřbitovů za hradby města a založení nových kultovních míst posledního odpočinku, jež se stala prostorem procházek a meditací nad hroby blízkých zemřelých. Právě z Arièsových názorů na vývoj postojů člověka ke smrti v průběhu 19. století vyplývají problematické protiklady. Zatímco období první poloviny 19. století považoval za epochu romantického postoje ke smrti blízké osoby, jež se vyznačovala směsicí hrůzy, fascinace a estetického prožitku krásy mrtvého těla, období druhé poloviny 19. století charakterizoval jako počátek naprostého „vytěsnění“ smrti na okraj lidské pozornosti. Umírající a mrtvé tělo druhého podle něj vyvolávala již jen stavy fyzické úzkosti a nevolnosti. 20. století potom charakterizoval jako definitivní vytěsnění kategorie smrti z lidské mysli, jemuž v praxi odpovídalo osamělé a anonymní umírání v nemocničních zařízeních.²⁶

Zatímco pro období raného novověku využil kombinaci široké škály pramenů, jeho rekonstrukce postojů ke smrti pro období 19. století vychází z ryze intuitivní volby textů literární povahy, již schází komparace s archivním materiálem. Samotný argument o „vytěsnění“ smrti postulovaný na základě přemístění pohřebišť za hradby měst je rozporuplný a v podstatě si protičeří. Exkurz do dějin smrti 20. století je potom spíše než historickým pojednáním sociologickou sondou.²⁷ V kontextu výše nastolených Vovellových historiografických přístupů ke smrti se však Philippu Arièsovi podařilo ve čtivé knize vysoké intelektuální úrovně mistrovsky propojit dobové „zkušenosti se smrtí“ s „diskursy o smrti“.

Další nosný metodologický přístup ke studiu „zkušenosti se smrtí“ poskytuje historická antropologie.²⁸ Klade si obdobné otázky jako široce pojaté dějiny

²⁶ P. ARIÈS, *Dějiny smrti* II, zejména s. 317-349.

²⁷ TAMTÉŽ, s. 349-363.

²⁸ K teoretickým východiskům a metodologickému ukotvení historické antropologie např. Gert DRESSEL, *Historische Anthropologie. Eine Einführung*, Wien 1996; TÝŽ, *Wissenschaftspraxis – Biographien – Generationen. Ein Paar Facetten einer Reflexiven Historischen Anthropologie*, in: Václav Bůžek – Dana Štefanová (edd.), *Menschen – Handlungen – Strukturen. Historisch-anthropologische Zugangsweisen in den Geschichtswissenschaften*, České Budějovice 2001 (= Opera historica 9), s. 27-69; Pier Paolo VIAZZO, *Mapping the territory of historical anthropology*, in: tamtéž, s. 7-25; Richard van DÜLMEN, *Historische Anthropologie. Entwicklung, Probleme, Aufgaben*, Cologne 2000 (česky *Historická antropologie. Vývoj, problémy, úkoly*, Praha 2003); Aron GUREVIČ, *Historical Anthropology of the Middle Ages*, Cambridge 1992, zejména s. 3-20; Lucette VALENSIOVÁ – Nathan WACHTEL, *Historická antropologie*, Český lid 85, 1998, s. 193-207; Alena ŠIMŮNKOVÁ, *Ke vztahu historiografie a antropologie: perspektivy aplikování antropologických přístupů na historický výzkum*, Český lid 82, 1995, s. 99-111. Ze současné domácí produkce lze jmenovat Lucie STORCHOVÁ (ed.), *Conditio humana – konstanta (č) i historická proměnná? Koncepty historické antropologie a teoretická reflexe v současné historiografii*, Praha-Ústí nad Labem 2007. Sborník přináší reflexi historickoantropologických trendů v současné historiografii z pera domácích badatelů a je výstupem zworkshopu „Antropologie – Historie – Teorie“ konaného na FHS UK v Praze dne 17. 11. 2005. Dále k problematice historické antropologie

kolektivních mentalit. Na rozdíl od nich však zdůrazňuje přítomnost konkrétního jedince a soustředí se na menší časová a prostorová měřítka. V souvislosti s postoji individua ke smrti volí zpravidla cestu, jež vede do světa životního cyklu člověka či vybrané společenské skupiny. Ke vzorcům myšlení a chování svých historických aktérů se snaží pronikat skrze analýzu a interpretaci přechodových rituálů a s nimi spjatých symbolů a táže se po jejich významu v životě konkrétní společnosti.²⁹ Popis a interpretaci rituálů přejala z instrumentáře kulturních antropologů. K úspěšné adaptaci původně etnologických metod do historiografie přispěl předpoklad, že mezi předměty výzkumu obou vědeckých disciplín existuje značná podobnost. Obdobně jako etnolog zkoumá neznámou a z pohledu představitele euroatlantické společnosti vzdálenou civilizaci, jež se navenek projevuje složitým systémem symbolických gest provázaných předivem kulturních významů, snaží se historik analyzovat a popsat kulturu, jež existovala v minulosti.

Martin NODL – Daniela TINKOVÁ (edd.), *Antropologické přístupy v historickém bádání*, Praha 2007. Sborník deseti příspěvků se věnuje antropologickým přístupům v současném historickém bádání. Ústředním tématem úvah mladší badatelské generace jsou gender a lidské tělo. Důraz je kladen především na vnímání vlastní tělesnosti a stereotypní chápání vývojových fází lidského života. Druhý tematický okruh je věnován problematice politické reprezentace v raném novověku a distinktivním strategiím, jež uplatňovaly mocenské elity vůči ostatním sociálním skupinám.

²⁹ Pro studium rituálů se jako nosný jeví metodologický koncept symbolické komunikace, jejíž teoretická východiska představila münsterská historička raného novověku Barbara Stollberg-Rilingerová. Komunikaci chápe jako oboustranné předávání zpráv mezi dvěma či více aktéry děje, jež je srozumitelné i přímo nezúčastněným divákům. Každá komunikace s sebou zároveň nese symbolický děj, v němž symboly charakterizují různé verbální, vizuální, věcné nebo gestikulační projevy – jazykové metafory, posunky, obrazy, hmotné artefakty či sledy dějů – rituály. Výběrově Barbara STOLLBERG-RILINGER, *Zeremoniell, Ritual, Symbol. Neue Forschungen zur symbolischen Kommunikation in Spätmittelalter und Früher Neuzeit*, Zeitschrift für historische Forschung (dále ZHF) 27, 2000, s. 389-405; TÁŽ, *Symbolische Kommunikation in der Vormoderne. Begriffe – Thesen – Forschungsperspektiven*, ZHF 31, 2004, s. 489-527; TÁŽ, *Knien vor Gott – Knien vor dem Kaiser. Zum Ritualwandel im Konfessionskonflikt*, in: Gerd Althoff – Christiane Witthöft (edd.), *Zeichen – Rituale – Werte. Internationales Kolloquium des Sonderforschungsbereichs 496 an der Westfälischen Wilhelms-Universität Münster*, Münster 2004, s. 501-533; TÁŽ (ed.), *Spektakel der Macht: Rituale im Alten Europa 800 – 1800. Katalog*, Darmstadt 2008; TÁŽ, *Des Kaisers alte Kleider. Verfassungsgeschichte und Symbolsprache des Alten Reiches*, München 2008. V českém prostředí se tímto konceptem inspirovali např. Václav BŮŽEK – Rostislav SMÍŠEK, *Symboly rituálu. Volba Karla V. římským králem ve Frankfurtu nad Mohanem a jeho korunovace v Čáchách*, in: Lenka Bobková – Mlada Holá (edd.), *Lesk královského majestátu ve středověku*. Pocta Prof. PhDr. Františku Kavkovi, CSc., k nedožitým 85. narozeninám, Praha-Litomyšl 2005, s. 123-132; Jiří HRBEK, *České barokní korunovace*, Praha 2010. Z obsáhlé literatury, jež se věnuje studiu gest, lze výběrově zmínit Jean-Claude SCHMITT, *Svět středověkých gest*, Praha 2004; Jan N. BREMMER – Hermann ROODENBURG (edd.), *A Cultural History of Gesture*, Ithaca 1992; John WALTER, *Gesturing at Authority: Deciphering the Gestural Code of Early Modern England*, in: Michael J. Braddick (ed.), *Politics of Gesture: Historical Perspectives, Past and Present 2009*, Supplement 4, s. 96-127; Mari WOMACK, *Symbolic and Meanings. A Concise Introduction*, Oxford 2005; Peter BURKE, *Jazyk gesta v raně novověké Itálii*, in: Týž, *Variety kulturních dějin*, Brno 2006, s. 67-83; Jean Paul ROUX, *Král. Mýty a symboly*, Praha 2009.

Antropologicky orientovaní historikové předpokládají, že přechodové rituály jsou do značné míry univerzální a vykazují podobné vzorce chování napříč různými kulturami a dějinnými epochami. Řada historickoantropologicky ukotvených výzkumů, jež se zaměřují na „poslední věci“ člověka, vychází právě ze studia přechodového rituálu smrti. Na počátku studia *rites de passage* stojí dnes již klasická práce antropologa Arnolda van Gennepa, jenž se pokusil přechodové rituály klasifikovat a vnitřně strukturovat. Důležitými momenty antropologie smrti jsou podle něj samotný okamžik smrti – jeho vnímání umírajícím i očitými svědky, vzorce chování k zemřelému tělu, podoba a funkce smutečních slavností, místo posledního odpočinku.³⁰ Gennepovy závěry rozpracoval Victor Turner, který se zaměřil na studium prahových fází přechodových rituálů a popsal jejich veřejnou funkci.³¹

Historickoantropologicky orientované výzkumy smrti vycházejí z předpokladu, že přechodový rituál představoval integrující prvek společnosti, jenž byl srozumitelný všem jejím členům. Jako inspirativní se dnes jeví některé metodologické přístupy

³⁰ Srov. Arnold van GENNEP, *Přechodové rituály. Systematické studium rituálů*, Praha 1997 (v originále *Les Rites de passage, étude systématique des rites*, Paris 1909). Přechodový rituál smrti rozdělil Gennep do třech fází – odlučovací, pomezí a přijímací. Všechny se podle něj vztahují na zesnulého stejně jako na pozůstalé. Nejvýraznější částí smutečních slavností je v Gennepově pojetí fáze odlučovací, jež následuje bezprostředně po úmrtí jednotlivce. Jde především o rituální opatření, která mají zřetelně stanovit nový společenský status zemřelého a uvádějí jej i jeho blízké do právě započatého pohřebního rituálu. Následuje pomezí fáze rituálu, pro kterou je charakteristické vystavení mrtvého těla. Rituál pokračuje opět fází odlučovací – pohřebním průvodem, a završuje se zpravidla určitou formou společenského setkání, například pohřební hostinou – fází přijímací. Poté pozůstalí vstupují opět do části pomezí – různě dlouhého období smutku. K těmto závěrům Gennep došel prostřednictvím studia přechodových rituálů smrti mimoevropských kultur. K aplikaci Gennepových závěrů při studiu smrti ve středověku Paul BINSKI, *Medieval Death. Ritual and Representation*, London 1996, zejména s. 29-30.

³¹ Victor TURNER, *The Ritual Process. Structure and Anti-Structure*, Ithaca 1969 (česky *Průběh rituálu*, Brno 2004); Týž, *The Anthropology of Performance*, New York 1987; Týž, *Drama, Fields and Metaphores*, London 1974. Turnerův model rituálů tvořily čtyři části: (1) porušení (*breach*) normou určených sociálních vztahů; (2) krize (*crisis*), během které se narušení vztahů dále prohlubuje; (3) obnovení (*redressive action*) – provedení veřejného rituálu, jež má nastolit stav před krizí; (4) reintegrace (*reintegration*) narušené sociální skupiny. Srov. např. Václav SOUKUP, *Přehled antropologických teorií kultury*, Praha 2000, zejména s. 174-175. K Turnerově pojetí rituálu více Radek CHLUP, *Struktura a antistruktura. Rituál v pojetí Victora Turnera*, Religio 13, 2005, s. 3-27 a 179-197. K funkci rituálu dále Jens KREINATH – Jan SNOPEK – Michael STAUSBERG, *Theorizing Rituals. Issues, Topics, Approaches, Concepts*, Leiden 2006; Don HANDLEMAN, *Models and Mirrors: Towards an Anthropology of Public Events*, New York-Oxford 1998. Podle Handlemanovy teorie působí rituál jako model a zrcadlo. Zřetelně to lze doložit v případě pohřebních průvodů urozených v raném novověku i období „dlouhého“ 19. století. Smuteční kondukt měl představovat nejen model celé společnosti, ale i „zrcadlit“ postavení jednotlivých účastníků slavnosti v sociální struktuře konkrétního historického období. K pohřebním rituálům dále Robert HERTZ, *A Contribution to the Study of the Collective Representation of Death*, in: Týž, *Death and the Right Hand*, Aberdeen 1960, s. 27-86. K přechodovým rituálům v období raného novověku Edward MUIR, *Ritual in Early Modern Europe*, Cambridge 1997, ke smrti zejména s. 19-20, 44-50. Dále C. KARANT-NUNN, *The Reformation of Ritual. An interpretation of early modern Germany*, London-New York 1997; David CRESSY, *Birth, Marriage, and Death. Ritual, Religion and the Life-Cycle in Tudor and Stuart England*, Oxford 1997, s. 379-473.

interpretativní (symbolické) antropologie,³² jež představil americký antropolog Clifford Geertz. Badatele z různých vědních oborů, mezi nimi rovněž historiky, oslovil schopností překročit úzké horizonty vlastní disciplíny. Historiky inspiroval především promyšlenými definicemi symbolu, rituálu a kultury.³³ Kultura představuje v Geertzově pojetí „symbolický systém“, jehož prvky má pozorovatel nejdříve izolovat a na základě klíčových symbolů potom popsat celou strukturu obecným způsobem. Kultura má dále podle Geertze sémiotický charakter a je třeba k ní přistupovat jako k literárnímu textu. Člověk je v tomto pojetí „hierarchicky uspořádané zvíře“ zavěšené do pavučiny významů (kultury), již si samo upředlo. Kulturu Geertz definoval rovněž jako „historicky předávaný vzorec významů obsažených v symbolech, systém zděděných pojetí vyjádřených v symbolické formě prostředky, kterými lidé komunikují, zachovávají a rozvíjejí svou znalost života a postoj k němu.“³⁴ Ve zmíněném kontextu se výklad kultury musí opírat o dokonalou znalost sociokulturního prostředí a situace, pochopení pravidel sociální interakce a analýzu jazykového kontextu. V souvislosti se studiem rituálu jako formy sociální interakce prosadil Clifford Geertz tzv. „zhuštěný popis“ („thick description“), jehož cílem je dospět k zásadním závěrům prostřednictvím drobných, ovšem velmi jemně propletených údajů. Tento postup názorně představil například na základě interpretace kohoutích zápasů na Bali.³⁵

Prostřednictvím Geertzova „zhuštěného popisu“ rituálu je teoreticky možné proniknout ke vzorcům myšlení a jednání konkrétní společnosti studovaného historického období, jejich jednotlivých vrstev i představitelů. Historik si sice může osvojit příslušnou terminologii a badatelské nástroje kulturní antropologie, jeho „informátory“ – nosiči a zprostředkovateli studované kultury, však mohou být stále „jen“ dochované historické prameny. Jejich prostřednictvím může rituál sledovat,

³² Přehlednou orientaci v jednotlivých odvětvích antropologie poskytuje Václav SOUKUP, *Dějiny antropologie*, Praha 2004; TÝŽ, *Dějiny sociální a kulturní antropologie*, Praha 1996. Zlomovou práci z hlediska antropologie smrti představuje Richard HUNTINGTON – Peter METCALF, *Celebrations of Death. The Anthropology of Mortuary Ritual*, Cambridge-New York 1997. Antropologické přístupy ke smrti přehledně shrnula italská historička Marina SOZZI, *Reinventare la morte. Introduzione alla tanatologia*, Roma-Bari 2009. Dále lze jmenovat knihu italského kulturního antropologa Adriana FAVOLA, *Resti di umanità. Vita sociale del corpo dopo la morte*, Roma-Bari 2003. V domácím prostředí věnují velkou pozornost antropologii smrti badatelé z Ústavu antropologie Přírodovědecké fakulty Masarykovy univerzity v Brně. V kontextu této práce především Josef UNGER, *Pohřební rítus 1. až 20. století v Evropě z antropologicko-archeologické perspektivy*, Brno 2006 (= Panoráma biologické a sociokulturní antropologie. Modulové učební texty pro studenty antropologie a příbuzných oborů 25).

³³ Srov. Clifford GEERTZ, *Interpretace kultur*, Praha 2000.

³⁴ TAMTÉŽ, s. 46.

³⁵ TAMTÉŽ (kapitola *Záludná hra*), zejména s. 455-501.

rozložit je do malých segmentů, jež zpravidla představují gesta, činy a promluvy, a následně popsat. Pojednaný pohled zahrnuje rovněž studium nonverbálních projevů komunikace, jež vyžaduje práci se širokou a různorodou škálou archivního materiálu. Neměly by v něm rozhodně chybět prameny ikonografické a hmotné povahy. V souvislosti s nimi se historickoantropologické výzkumy soustředily rovněž na interpretativní popis symbolického rozměru pohřebišť, hrobů, náhrobníků, funerální výbavy smutečních slavností, výzdoby prostoru vystavení těla i vizuální podoby samotné pohřební slavnosti a smutečních artefaktů, jež souvisely se smrtí – posmrtných portrétů a předmětů pietní povahy, jež byly uchovávány *pro memoria* nebožtíka.³⁶

Pozornost umírání a přechodovému rituálu smrti začali v devadesátých letech 20. století v rámci studia životního stylu a každodennosti šlechty věnovat historikové raného novověku. Bádání, jež projevilo hluboký zájem o životní cykly šlechty, se začalo prosazovat zejména v rakouské historiografii.³⁷ Zásadní úlohu zde při přijímání metodologických přístupů západoevropského i amerického dějepisceví sehrál vědecký tým v čele s Gernotem Heissem a Beatrix Bastlovou.³⁸ Ta systematicky studovala rozsáhlé pramenné celky ze šlechtických rodinných archivů, jež vypovídají o životní skutečnosti urozených žen a jejich sociálním postavení v raně novověké společnosti. Dále analyzovala a interpretovala rituály jejich životních cyklů, mezi nimi i přechodový rituál smrti.³⁹ K prohloubení poznání o habsburských pohřebních slavnostech přispěl

³⁶ Srov. například P. ARIÈS, *The Images of Man and Death*; Nigel LLEWELLYN, *The Art of Death. Visual Culture in the English Death Ritual c. 1500–c. 1800*, London 1991; Lisolette POPELKA, *Castrum doloris oder „Trauriger Schauplatz“. Untersuchungen zu Entstehung und Wesen ephemerer Architektur*, Wien 1994; Mark HENGERER, *Zur symbolischen Dimension eines sozialen Phänomens: Adelsgräber in der Residenz (Wien im 17. Jahrhundert)*, in: Andreas Weigl (ed.), *Wien im Dreißigjährigen Krieg. Bevölkerung – Gesellschaft – Kultur – Konfession*, Wien-Köln-Weimar 2001 (= Kulturstudien. Bibliothek der Kulturgeschichte 32), s. 282-334; TÝŽ (ed.), *Macht und Memoria. Begräbniskultur europäischer Oberschichten in der Frühen Neuzeit*, Böhlau-Wien 2005; Thomas WINKELBAUER – Tomáš KNOZ, *Geschlecht und Geschichte. Grablegen, Grabdenkmäler und Wappenzyklen als Quellen für das historisch-genealogische Denken des österreichischen Adels im 16. und 17. Jahrhundert*, in: Joachim Bahlcke – Arno Strohmeyer (edd.), *Die Konstruktion der Vergangenheit. Geschichtsdenken, Traditionsbildung und Selbstdarstellung in frühneuzeitlichen Europa*, Berlin 2002, s. 129-178; Giovanna MORI – Claudio SALSI (edd.), *Rappresentazioni del destino. Immagini della vita e della morte dal XV al XIX secolo nelle stampe della Raccolta Bertarelli*, Milano 2001.

³⁷ Přehledně shrnul Rostislav SMÍŠEK, *Císařský dvůr a dvorská kariéra Ditrichštejnů a Schwarzenberků za vlády Leopolda I.*, České Budějovice 2009 (= Monographia Historica 11), zejména s. 19-21.

³⁸ K vědeckému přínosu Beatrix Bastlové Václav BŮŽEK, *Nové příspěvky Beatrix Bastlové o šlechtických ve dvorské společnosti raného novověku*, Folia historica bohemia 19, 1998, s. 193-199.

³⁹ Výběrově Beatrix BASTL, „Adeliger Lebenslauf.“ *Die Riten um Leben und Sterben in der frühen Neuzeit*, in: *Adel im Wandel. Politik – Kultur – Konfession 1500–1700*, Wien 1990 (= Katalog des Niederösterreichischen Landesmuseums. Neue Folge 251), s. 377-389; TÁŽ, *Der gezähmte Tod. Bemerkungen zu den Riten um Sterben und Tod im österreichischen Adel der frühen Neuzeit*, Unsere Heimat 62, 1991, s. 259-269; TÁŽ, *Der Herr gibt, der Herr nimmt. Bemerkungen zur Geschichte von*

maďarský historik Géza Pálffy, jenž se zabýval císařskými pohřby v 16. století,⁴⁰ zatímco Mark Hengerer a Magdalena Hawlik-van De Water se zaměřili na pohřby Habsburků barokní doby a osvícenství.⁴¹ V historickoantropologickém kontextu se raně novověkým dvorským pohřebním ceremoniálem zabývaly rovněž německé historičky Jutta Bäuml a Jill Bepler.⁴²

Tématu smrti se v průběhu 20. a na počátku 21. století věnovala i česká historiografie. Přestože „poslední věci“ člověka v českém historickém bádání příliš nezdomácněly, je na tomto místě třeba zmínit alespoň některé starší úhly pohledu, teoretická východiska a v neposlední řadě současné metodologické přístupy, jež čeští a moravští historikové uplatňují při studiu lidského umírání v dějinách.

Na počátku českého bádání o smrti stojí kulturně historicky zaměřené práce pozitivistického dějepisce z druhé poloviny 19. a počátku 20. století, jejichž autory se stali přední znalec dějin a zvyků českého venkova Čeněk Zíbrt a průkopník historiografie měst a církve Zikmund Winter. Jejich díla popisného charakteru přinášejí řadu pozoruhodných, často detailních poznatků, a v současnosti je lze chápat jako cenné

Kindheit und Tod im Mittelalter und in der Frühen Neuzeit, in: *Triumph des Todes?*, Eisenstadt 1992, s. 64-82, 256-269; TÁŽ, *Tugend, Liebe, Ehre. Die adelige Frau in der Frühen Neuzeit*, Wien-Köln-Weimar 2000.

⁴⁰ Géza PÁLFFY, *Kaiserbegräbnisse in der Habsburgermonarchie – Königskrönungen in Ungarn. Ungarische Herrschaftssymbole in der Herrschaftsrepräsentation der Habsburger im 16. Jahrhundert*, *Frühneuzeit-Info* 41, 2008, s. 41-66.

⁴¹ M. HENGERER, *The Funerals of the Habsburg Emperors in the Eighteenth Century*, in: Michael Schaich (ed.), *Monarchy and Religion. The Transformation of Royal Culture in Eighteenth-Century Europe*, Oxford 2007, s. 367-394; Magdalena HAWLIK-VAN DE WATER, *Der schöne Tod. Zeremonialstrukturen des Wiener Hofes bei Tod und Begräbnis zwischen 1640 und 1740*, Wien-Freiburg-Basel 1989. V populárně naučné rovině mnoho důležitých poznatků o smrti v rodině Habsburků přinesli Karl VOCELKA – Lynne HELLER, *Soukromý svět Habsburků. Život a všední dny jednoho rodu*, Plzeň 2011, zejména s. 159-178; Tiž, *Život Habsburků. Kultura a mentalita jednoho rodu*, Plzeň 2012, zejména s. 288-319.

⁴² Jutta BÄUMEL, *Das Trauerzeremoniell für Kurfürst August von Sachsen 1586 in Dresden und Freiberg*, *Dresdener Kunstblätter* 6, 1987, s. 208-216; Jill BEPLER, *Das Trauerzeremoniell an den Höfen Hassens und Thürigens in der ersten Hälfte des 17. Jahrhunderts*, in: Jörg Jochen Berns – Detlev Ignasiak (edd.), *Frühneuzeitliche Hofkultur in Hessen und Thüringen*, Jena 1993 (= Jenaer Studien 1), s. 249-265; TÁŽ, *Ansichten eines Staatsbegräbnisses. Funeralwerke und Diarien als Quelle zeremonieller Praxis*, in: Jörg Jochen Berns – Thomas Rahn (edd.), *Zeremoniell als höfische Ästhetik in Spätmittelalter und Früher Neuzeit*, Tübingen 1995, s. 183-198. Z dalších prací věnovaných šlechtickým pohřbům výběrově Sharon T. STROCCHIA, *Death and Ritual in Renaissance Florence*, Baltimore-London 1992, Malcolm VALE, *A Burgundian Funeral Ceremony: Olivier de la Marche and the Obsequies of Adolf of Cleves, Lord of Ravenstein*, *The English Historical Review* 111, 1996, s. 921-938; Bernhard JUSSEN, *Dolor und Memoria. Trauerriten, gemalte Trauer und soziale Ordnungen im späten Mittelalter*, in: Otto Gerhard Oexle (ed.), *Memoria als Kultur*, Göttingen 1995 (= Veröffentlichungen des Max Planck-Instituts für Geschichte 121), s. 207-252.

dobové prameny na pomezí historie a národopisu.⁴³ V osmdesátých letech minulého století se smrtí a pohřebními rituály v rámci studia role festivit v dějinách okrajově zabývali Jaroslav Pánek a Josef Válka.⁴⁴ Ve svých pracích se snažili vytvořit typologii slavností, do níž zařadili rovněž funerální obřady. Tradičně velkou pozornost věnovala tématu smrti medievistika, jež dokázala prostřednictvím studia panovnických pohřbů vytěžit nejnovější zahraniční metodologické inspirace.⁴⁵ Tematika sepulkrálních památek (hrobek, hrobů, náhrobků, funerální plastiky) je již tradičně doménou historiků umění. Největší zájem v rámci regionálně zaměřených umělecko-historických studií vzbudilo patrně zaniklé rožmberské mauzoleum v Českém Krumlově.⁴⁶ Četné práce se zabývaly pohřebišti dalších významných šlechtických rodů raného novověku.⁴⁷ Čeští historikové starších dějin pracovali v minulosti také s některými typy pramenů, jež

⁴³ Zikmund WINTER, *Jak drahá byla smrt?*, in: Týž, *Z rodiny a domácnosti staročeské. Ze života XVI. století*, Praha 1912, s. 323-346; Týž, *Život církevní v Čechách. Kulturně-historický obraz z XV. a XVI. století I-II*, Praha 1895, zejména s. 849-879; Týž, *Šat smutku a smrti u starých Čechův*, Český lid 3, 1894, s. 6-11. Ve vybraných kapitolách Čeněk ZÍBRT, *Staročeské výroční obyčeje, pověry, slavnosti proudu národní*, Praha 1889. Dále Josef VOLF, *Pohřební kázání*, Časopis Muzea Království českého 82, 1908, s. 262-263.

⁴⁴ Srov. Jaroslav PÁNEK, *Aristokratické slavnosti české renesance*, *Opus musicum* 19, 1987, s. 289-297; Josef VÁLKA, *Barokní slavnosti*, in: Zdeněk Hojda (ed.), *Kultura baroka v Čechách a na Moravě*, Praha 1992, s. 53-63.

⁴⁵ Srov. František ŠMAHEL, *Smuteční ceremonie a rituály při pohřbu císaře Karla IV.*, Český časopis historický 91, 1993, s. 401-416; Týž, *Blasfemie rituálu? Tři pohřby krále Václava IV.*, in: Ladislav Soukup (ed.), *Pocta prof. JUDr. Karlu Malému, DrSc. k 65. narozeninám*, Praha 1995, s. 133-143; Týž, *Mezi středověkem a renesancí*, Praha 2002, s. 133-175; Marie BLÁHOVÁ, *Die königlichen Begräbniszeremonien im spätmittelalterlichen Böhmen*, in: Lothar Kolmer (ed.), *Der Tod des Mächtigen. Kult und Kultur des Todes spätmittelalterlicher Herrscher*, München-Wien-Zürich 1997, s. 89-111.

⁴⁶ Například Milan HLINOMAZ, *K náhrobku Viléma z Rožmberka a pohřbům renesančních velmožů*, in: Václav Bůžek (ed.), *Život na dvoře a v rezidenčních městech posledních Rožmberků*, České Budějovice 1993 (= *Opera historica* 3), s. 395-400; Týž, *K interpretaci, době vzniku a původci tzv. rožmberského náhrobku ve Vyšším Brodě*, Jihočeský sborník historický 56, 1987, s. 71-80; Anna KUBÍKOVÁ, *K dějinám rožmberského mauzolea a hrobky v kostele sv. Víta v Českém Krumlově*, *Výběr* 24, 1987, č. 4, s. 1-4; TÁŽ, *Rožmberský náhrobek v českokrumlovském kostele sv. Víta*, in: V. Bůžek (ed.), *Život na dvoře*, s. 387-394.

⁴⁷ K místům posledního odpočinku dalších významných šlechtických rodů v 16. a 17. století například Milan HLINOMAZ – Jan SCHWALLER, *Pernštejnské sepulchrální památky*, in: Petr Vorel (ed.), *Pernštejnové v českých dějinách*, Pardubice 1993, s. 323-340; Jan CHLÍBEC, *Náhrobek Jana Hasištejnského z Lobkovic a místo pozdně gotické sepulchrální plastiky ve františkánských klášterních kostelech*, *Umění* 44, 1996, s. 235-244. Moderní historiografické přístupy při interpretaci sepulkrálních památek lze objevit jen v některých pracích. Srov. Tomáš STERNECK, *Diskusní setkání k problematice sepulkrálních památek I*, Český časopis historický 98, 2000, s. 676-677; Týž, *Diskusní setkání k problematice sepulkrálních památek II*, Český časopis historický 100, 2002, s. 213. Sepulchrální památkou jako indikátorem duchovní atmosféry doby se zabýval Milan SVOBODA, *Redernský monument ve Frýdlantu v Čechách jako hmotný pramen pro poznání dějin posledních příslušníků frýdlantské linie Redernů*, in: Michaela Hrubá – Petr Hrubý (edd.), *Renesanční sochařství a malířství v severozápadních Čechách*, Ústí nad Labem 2000, s. 191-215. K sepulchrálním památkám jagellonské doby Petr HRUBÝ, *K formě sepulkrálních památek v oblasti severozápadních Čech v době jagellonské*, in: Viktor Kubík (ed.), *Doba jagellonská v zemích české koruny (1471–1526)*. Sborník Katolické teologické fakulty Univerzity Karlovy. Dějiny umění – kulturní historie I, Praha-České Budějovice 2005, s. 185-204.

se smrtí úzce souvisí. Více než tematika umírání je však zajímavá formální podoba archiválií, jež jim měly sloužit k rekonstrukci vybraných aspektů dějin hmotné kultury a každodenního života společnosti raného novověku. K vyhledávaným zdrojům informací patřily především pozůstalostní inventáře⁴⁸ a testaments.⁴⁹ Syntetizující pohled na smrt ve šlechtickém prostředí raného novověku podal Josef Petráň v některých kapitolách *Dějiny hmotné kultury*.⁵⁰ Otázky spojené s vnímáním umírání a smrti v české barokní kultuře si kladli například Zdeněk Kalista,⁵¹ Josef Hanzal⁵² a Jiří Vašica.⁵³ Pozornost dobové reflexi smrti v české barokní próze a pohřebních kázáních věnuje soustavně Miloš Sládek.⁵⁴ Pohřebními kázáními biskupů v období raného

⁴⁸ V první řadě šlo o pozůstalostní inventáře zejména měšťanských domácností raného novověku. Srov. například Jiří PEŠEK, *Pozůstalostní inventáře jako pramen poznání kultury každodenního života*, *Opera historica* 1, 1991, s. 30-42; Václav BŮŽEK, *Každodenní kultura jihočeských měšťanských domácností v předbělohorské době*, tamtéž, s. 43-73; TÝŽ – Hana BŮŽKOVÁ – Jana STEJSKALOVÁ, *Měšťanské domácnosti v předbělohorských jižních Čechách (Prameny, metody, stratifikace)*, *Jihočeský sborník historický* 59, 1990, s. 65-80.

⁴⁹ Ke šlechtickým testamentům například Karel MÜLLER, *Závěť Karla staršího ze Žerotína*, *Sborník Státního okresního archivu Přerov* 1996, Přerov 1996, s. 9-15; Eliška HECLOVÁ, *Testament Zdeňka Vojtěcha Popela z Lobkovic*, *Porta bohemica* 2, 2003, s. 95-103. Větší pozornost byla věnována závětím z městského prostředí. Srov. Jaroslav KUBÁK, *Závěti budějovických měšťanů v druhé polovině XVI. století*, *Jihočeský sborník historický* 24, 1965, s. 96-103; Jiří PEŠEK, *Pražské knihy kšaftů a inventářů. Příspěvek k jejich struktuře a vývoji v době předbělohorské*, *Pražský sborník historický* 15, 1982, s. 63-92; Petr RAK, *Kadaňské knihy trhů a testamentů z let 1465–1603 a testamentární praxe v Kadani od poloviny 15. do počátku 17. století*, *Sborník archivních prací* 48, 1998, s. 3-106. Posledními vůlemi v církevním prostředí se zabývala Marie RYANTOVÁ, *Normativní vymezení procesu vyřizování pozůstalosti světských duchovních a písemností s ním spojených v 17. a první třetině 18. století*, in: Ivan Hlaváček – Jan Hrdina (edd.), *Facta probant homines. Sborník příspěvků k životnímu jubileu prof. dr. Zdeňky Hledíkové*, Praha 1998, s. 421-430. Další literatura bude citována v podkapitole *Pompa funebris* této práce.

⁵⁰ Srov. Josef PETRÁŇ a kol., *Dějiny hmotné kultury* II/1. *Kultura každodenního života od 16. do 18. století*, Praha 1995, s. 211-221.

⁵¹ Srov. Zdeněk KALISTA, *Tvář baroka. Poznámky, které zabloudily na okraj života, skicář problémů a odpovědí*, Praha 1990.

⁵² Srov. Josef HANZAL, *Smrt v barokním myšlení a literární tvorbě*, in: *Barokní umění a jeho význam v české kultuře. Sborník symposia, které pořádala Národní galerie v Praze k připomenutí osobnosti a díla Oldřicha J. Blažička ve dnech 11. a 12. prosince 1986*, Praha 1991, s. 202-206.

⁵³ Srov. Jiří VAŠICA (ed.), *Smrti tanec. Barokní poesie*, Praha 1941.

⁵⁴ Srov. Miloš SLÁDEK (ed.), *Smrt je podvodný verbíř aneb Výbor z českých jednotlivě vydaných svátečních a příležitostných kázání konce 17. a prvních dvou třetin 18. století*, Praha 2005; TÝŽ, *Nit příze v rukou tkalce aneb Na okraj pohřebního kázání V. A. Kozojedského z roku 1676*, *Posel z Budče* 16, 1999, s. 25-34; TÝŽ, *Poznámky k problematice českých pohřebních kázání 16. a 17. století*, *Literární archiv* 27, 1994 (= Česká literatura doby baroka. Sborník příspěvků k české literatuře 17. a 18. století), s. 191-208; TÝŽ, *Vítr jest život člověka aneb život a smrt v české barokní próze*, Praha 2000; TÝŽ, *Posmrtné cestování Albrechta Václava Smiřického ze Smiřic*, in: Lenka Bobková – Michaela Neudertová (edd.), *Cesty a cestování v životě společnosti, Ústí nad Labem 1995*, (= AUP, Philosophica et Historica, Studia historica II), s. 215-218.

novověku jako nástrojem katolické komemorace se zabývala Radmila Pavlíčková.⁵⁵ Za mimořádnou lze pokládat disertační práci Tomáše Malého, jenž se zabýval obrazem „posledních věcí“ v testamentech brněnských měšťanů.⁵⁶ Z poměrně malého množství historiků, kteří se badatelsky věnují období pozdního 18. století, má ke sledované problematice nejbližší představitelka mladší vědecké generace Daniela Tinková.⁵⁷ S problematikou nemoci, umírání a smrti souvisejí zejména její práce, jež se zabývají dějinami lékařského myšlení a institucemi zdravotnickosociálního charakteru v období dlouze pojatého 18. století. Historička přistupuje k dějinám těla z historickoantropologického hlediska a často volí genderová teoretická východiska.

Smrt jako důležitý okamžik v životním cyklu šlechty raného novověku si vybral jako téma výzkumu Pavel Král. Prostřednictvím nejnovějších metodologických přístupů se věnoval systematickému studiu šlechtických testamentů a jejich výpovědní hodnotě z hlediska dějin mentalit a historické antropologie.⁵⁸ Dále se zabýval rozbořením a interpretací přechodového rituálu smrti urozených, přičemž věnoval pozornost zejména podobě a symbolickému významu pohřebních slavností a jejich místu v myšlenkovém světě šlechty.⁵⁹ Jeho dílo *Smrt a pohřby české šlechty na počátku*

⁵⁵ Radmila PAVLÍČKOVÁ, *Triumphus in mortem. Pohřební kázání nad biskupy v raném novověku*, České Budějovice 2008. Dalším odkazům bude dán prostor v podkapitole *Rituál smrtelné postele. Katolický ideál* této práce.

⁵⁶ Tomáš MALÝ, *Smrt a spása mezi Tridentem a sekularizací. Brněnští měšťané a proměny laické zbožnosti v 17. a 18. století*, Brno 2009.

⁵⁷ Srov. Daniela TINKOVÁ, *Hřích, zločin, šílenství v čase odkouzlování světa*, Praha 2004; TÁŽ, *Koncepty kolektivní mentality a problém jejich proměn v čase na příkladě symbolické interpretace dobrovolné smrti*, Práce z dějin vědy 6. Semináře a studie Výzkumného centra pro dějiny vědy z let 2002–2003, Praha 2003, s. 571-615; TÁŽ, *The suicide, his body and his soul in the age of reason*, in: V. Bůžek – D. Štefanová (edd.), *Menschen – Handlungen – Strukturen*, s. 295-324. Dalším autorčiným pracem, jež se přímo vztahují k tématu předkládané disertace, bude věnována pozornost v odpovídajících částech textu.

⁵⁸ Pavel KRÁL, *Mezi životem a smrtí. Testamenty české šlechty mezi léty 1550-1650*, České Budějovice 2002 (= *Monographia historica* 2); TÝŽ, *Žena ve šlechtických testamentech v 16. a 17. století*, in: Československá historická ročenka 2001, Brno 2001, s. 157-167; TÝŽ, *Heiratsverträge und Testamente in Böhmen im 16. und 17. Jahrhundert*, in: Josef Pauser – Martin Scheutz – Thomas Winkelbauer (edd.), *Frühneuzeitliche Quellen. Methoden und Fragestellungen am Beispiel der habsburgischen Länder, Mitteilungen des Instituts für österreichische Geschichtsforschung Ergänzungsband*, Wien 2004, s. 415-432.

⁵⁹ Srov. TÝŽ, *Pohřby posledních pánů z Hradce*, *Opera historica* 6, 1998, s. 401-512; TÝŽ, *Ronšperské setkání. Švaberský pohřeb jako místo politické komunikace předbělohorské šlechtické společnosti*, *Jihočeský sborník historický* 68, 1999, s. 291-307; TÝŽ, *Pohřební slavnosti jako prostředek a místo komunikace raně novověké společnosti*, in: Václav Bůžek – Pavel Král (edd.), *Slavnosti a zábavy na dvorech a v rezidenčních městech raného novověku*, Jihočeská univerzita v Českých Budějovicích, České Budějovice 2000 (= *Opera historica* 8), s. 117-137; TÝŽ, *Trauer und Ruhm. Trauerzüge böhmischer Aristokraten im 16. und 17. Jahrhundert*, in: V. Bůžek – D. Štefanová (edd.), *Menschen – Handlungen – Strukturen*, s. 117-137; TÝŽ, *Rituál a ceremoniál. Na příkladu pohřebních slavností na šlechtických dvorech v raném novověku*, *Sborník prací filozofické fakulty brněnské univerzity C* 49, 2002, s. 72-86;

novověku představuje v českém prostředí první syntézu, jež proniká k dobovému „diskursu o smrti“ prostřednictvím interpretace testamentů, *artes moriendi* a další dobové diskursivní literatury. Pro představení „zkušenosti se smrtí“ urozené společnosti využil Pavel Král širokou škálu pramenů úřední, osobní i ikonografické povahy a sledoval postupně rituál smrtelné postele, přípravu a vystavení těla zemřelého, samotnou pohřební slavnost, symbolický význam a podobu míst posledního odpočinku šlechtických rodin.⁶⁰ Pohřební festivity urozených uchopil rovněž jako prostor sociální a politické komunikace šlechty, jež veřejně demonstrovala hodnoty spjaté se symbolickým kapitálem rodu – starobylost, urozenost, tradici a rodovou paměť.

O poznání menší zájem o studium umírání a smrti dosud projevíli zahraniční i domácí historikové 19. století, jež se zpravidla zabývají tradičně pojatými politickými, hospodářskými či sociálními dějinami. Nedostatečný zájem o uplatňování nových pohledů na epochu prostoupenou převratnými změnami ve všech oblastech lidského života a kultury byl ostatně vyčítán již představitelům školy *Annales*.⁶¹ Jen pozvolné snahy aplikovat metody dějin mentalit a historické antropologie pro období 19. století lze snad vysvětlit několika důvody.⁶² V první řadě jde o období, v němž probíhaly proměny kolektivních mentalit a životního stylu příliš rychle na to, aby bylo možné vytvořit statictější obraz jednotlivých vrstev společnosti. S nedostatečným využíváním aktuálních metodologických přístupů při studiu novějších dějin souvisí i často chybějící odborné terminologické výrazy. Dalším problémem bádání o dějinách 19. století je velké množství dochovaných pramenů. Na rozdíl od historiků raného novověku je badatel, jenž se zabývá novějšími dějinami, vystaven více tlaku volby příhodného množství pramenů odpovídající výpovědní hodnoty. V neposlední řadě hraje při volbě historickoantropologického úhlu pohledu podstatnou úlohu i skutečnost, zda se lze

TÝŽ, *Tod, Begräbnisse und Gräber. Funeralrituale des böhmischen Adels als Mittel der Repräsentation und des Andenkens*, in: Mark Hengerer (ed.), *Macht und Memoria. Begräbniskultur europäischer Oberschichten in der Frühen Neuzeit*, Köln-Weimar-Wien 2005, s. 421-448; TÝŽ, *Kult předků. Paměť a smrt v myšlení české šlechty na počátku novověku*, in: Václav Bůžek – Pavel Král (edd.), *Paměť urozenosti*, Praha 2007, s. 173-187.

⁶⁰ TÝŽ, *Smrt a pohřby české šlechty*.

⁶¹ Srov. například P. BURKE, *Francouzská revoluce*, s. 87; G. G. IGGERS, *Dějepisectví*, s. 61-63.

⁶² Srov. R. van DÜLMEN, *Historická antropologie*, zejména s. 89. Někteří badatelé přesto dokázali nejnovější metodologické trendy pro období 19. století více či méně úspěšně použít. Z překladových titulů lze jmenovat Alain CORBIN, *Narcis a miazma. Pach a společenské představy 18. a 19. století*, Praha 2004; TÝŽ, *Na stopě neznámému. Znovunalezený svět Louise-Françoise Pinagota 1798–1876*, Praha 2006. K moderně pojatým dějinám každodennosti 19. století především Michelle PERROT (ed.), *Geschichte des privaten Lebens. 4. Band: Von der Revolution zum Großen Krieg*, Frankfurt am Main 1992. Autor pracoval s italským vydáním *La vita privata. L'Ottocento*, Roma-Bari 2001.

na období 19. století dívat jako na „cizí“ a vzdálenou kulturu. Posledně zmíněný faktor je však závislý spíše na individuálním chápání dějin jednotlivými badateli. Pozoruhodnou reflexi 19. století jako „blízkého“ světa přinesl například sborník *19. století v nás. Modely, instituce a reprezentace, které přetrvaly* věnovaný památce inspirativního historika Otto Urbana.⁶³

Na počátku druhého desetiletí 21. století tak lze konstatovat, že „posledním věcem“ člověka věnovali historikové „dlouhého“ 19. století spíše okrajovou pozornost. Celistvější pohled na umírání a smrt v občanské době představují v evropském měřítku dosud jen některé kapitoly Arièsových a Vovellových „dějin smrti“. Podnětné jsou však práce italských historiků Claudia Milanesiho,⁶⁴ Stefanie Buccini,⁶⁵ Marini Sozzi⁶⁶ či Grazie Tomasi,⁶⁷ jež zřetelně vzešly z francouzské inspirace. Badatelsky se ovšem zaměřily spíše na závěr 18. století. Tradičním tématem se stala smrt v britské historiografii. Přestože přímou inspiraci znemožňuje například zcela odlišné duchovní klima „ostrovní říše“, autora této práce zásadně ovlivnila kniha původem australské historičky Pat Jallandové, jež se věnovala tématu umírání a smrti v prostředí středních a vyšších středních vrstev viktoriánské Anglie.⁶⁸ Na tomto místě lze zmínit i přínos britského literárního historika Michaela Wheelera,⁶⁹ historika architektury Jamese Stevense Curly,⁷⁰ sociologů Petera C. Juppa a Glennys Howarthové.⁷¹ Z německého prostředí je možné jmenovat například sborníky editované Hansem-Kurtem

⁶³ Milan ŘEPA (ed.), *19. století v nás. Modely, instituce a reprezentace, které přetrvaly*, Praha 2008 (= Moderní dějiny – Supplementum 1, 2008).

⁶⁴ C. MILANESI, *Tra la vita e la morte*. Autor se ve své studii věnoval „diskursu o smrti“ ve druhé polovině 18. a na počátku 19. století. Prostřednictvím rozboru a interpretace dobových lékařských spisů sledoval představy osvícenské společnosti o časovém statutu smrti a modalitách přechodu mezi životem a smrtí. Pohled lékařů jako rodící se profesionální skupiny v otázkách lidského umírání konfrontoval s představami a ochrannými rituálními praktikami venkovské populace a normativními postoji katolické církve.

⁶⁵ Stefania BUCCINI, *Sentimento della morte dal barocco al declino dei lumi*, Ravenna 2000.

⁶⁶ Marina SOZZI – Charles PORSET, *Il sonno e la memoria. Idee della morte e politiche funerarie nella Rivoluzione francese*, Torino 1999;

⁶⁷ Grazia TOMASI, *Per salvare i viventi. Le origini settecentesche del cimitero extraurbano*, Bologna 2001.

⁶⁸ Pat JALLAND, *Death in the Victorian Family*, Oxford 1996.

⁶⁹ Michael WHEELER, *Heaven, Hell, and the Victorians*, Cambridge 1994.

⁷⁰ James Stevens CURL, *Death and Architecture. An Introduction to Funerary and Commemorative Buildings in the Western European Tradition, with Some Consideration of their Settings*, Stroud 1993; Týž, *The Victorian Celebration of Death*, Stroud 2000.

⁷¹ Peter C. JUPP – Glennys HOWARTH (edd.), *The Changing Face of Death. Historical Accounts of Death and Disposal*, New York 1997.

Boehlkem,⁷² jež se zabývají formami sepulkrálního umění na přelomu 18. a 19. století či práci *Der bürgerliche Tod*, která se věnuje smrti v měšťanském prostředí v „dlouhém“ období od osvícenství do počátku 20. století.⁷³ Vzájemný zájem humanitně orientovaných badatelů z celé Evropy o problematiku umírání ve zmíněném časovém úseku odráží i mezioborové symposium *Dying and Death in 18th–19th Century Europe*, jež se každoročně koná v rumunském Karlovském Bělehradě.⁷⁴

V českém prostředí se stal významným příspěvkem ke studiu umírání sborník z mezioborového plzeňského symposia, které je každoročně věnováno vybrané problematice z dějin 19. století. Některé studie ve sborníku *Fenomén smrti v české kultuře 19. století* z pera historiků, historiků umění a literárních vědců naznačily inspirativní teoretická východiska k tématu smrti v novějších dějinách a upozornily na závažnost problematiky v kontextu nedozírných kulturních, politických a sociálních proměn studované epochy.⁷⁵ V souvislosti s předkládanou disertační prací je vhodné upozornit zejména na text Víta Vlnase *Druhý život barokního pohřbu*, v němž se autor zabýval proměnou hřbitova v 19. století a odkazem barokní *pompy funebris* v měšťanských pohřebních slavnostech.⁷⁶ Politický a společenský rozměr pohřbu měšťanských elit odkryl Jiří Rak v příspěvku *Pohřeb jako národní manifestace*.⁷⁷ Z historiků umění nabídli metodologicky nosná témata především Taťána Petrasová, jež se zabývala proměnou funerální architektury po pohřebních reformách z osmdesátých

⁷² Hans-Kurt BOEHLKE (ed.), *Wie die Alten Tod gebildet. Wandlungen der Sepulkralkultur 1750-1850. Kasseler Studien zur Sepulkralkultur I*, Mainz 1979; Týž (ed.), *Vom Kirchhof zum Friedhof: Wandlungsprozesse zwischen 1750 und 1850. Kasseler Studien zur Sepulkralkultur II*, Kassel 1984.

⁷³ Claudia DENK – John ZIESEMER (edd.), *Der bürgerliche Tod. Städtische Bestattungskultur von der Aufklärung zum frühen 20. Jahrhundert*, Regensburg 2007. Pozoruhodný soubor statí sleduje na vybraných typech pestrý vývoj pohřbívání v několika zemích Evropy a USA. Kniha navíc obsahuje bohatý ikonografický materiál.

⁷⁴ V roce 2012 se uskutečnil již pátý ročník konference, již pořádá „1. Decembrie 1918“ Univerzita v Albě Iulii (Karlovském Bělehradě), Fondazione Fabretti – Centro di Ricerca e Documentazione sul Morire z italského Turína a The Centre for Thanatology, Radboud University of Nijmegen v Holandsku. Historikové zde mohou diskutovat o svých závěrech v humanitní sekci, jež zároveň nabízí obohacující pohledy antropologů, etnologů a sociologů. Vybrané studie jsou od roku 2010 publikovány ve vědeckém časopise *Annales Universitatis Apulensis*. Srov. *Annales Universitatis Apulensis (Series Historica)* 2010, Special Issue. *Dying and Death in 18th–21st Century Europe*. International Conference, Third Edition, Alba Iulia, Romania, September 3–5 2010, 2010; *Annales Universitatis Apulensis (Series Historica)* 2011, Special Issue. *Dying and Death in 18th–21st Century Europe*. International Conference, Fourth Edition, Alba Iulia, Romania, 29th September–October 1st 2011, 2012.

⁷⁵ Srov. Helena LORENZOVÁ – Taťána PETRASOVÁ (edd.), *Fenomén smrti v české kultuře 19. století. Sborník příspěvků z 20. ročníku symposia k problematice 19. století*, Plzeň 9.–11. března 2000, Praha 2001.

⁷⁶ Vít VLNAS, *Druhý život barokního pohřbu*, in: tamtéž, s. 13-22.

⁷⁷ Jiří RAK, *Pohřeb jako národní manifestace*, in: tamtéž, s. 56-64.

let 18. století a Roman PRAHL, jenž se věnoval podobě sepulkrální plastiky z počátku 19. století jako indikátoru měnících se postojů člověka ke smrti.⁷⁸ Ty analyzovala i estetička Helena LORENZOVÁ na příkladu náhrobní poezie z období biedermeieru.⁷⁹ K problematice fyzické smrti z pohledu historické demografie a sociálních dějin se vyjádřili Eduard MAUR a Pavla HORSKÁ.⁸⁰

V souvislosti se studiem zvyků a rituálů v lidovém prostředí se tématem smrti zabývá národopis.⁸¹ Poměrně blízko k antropologicky pojatým dějinám lidského těla, nemocem, stárnutí a umírání mají historikové lékařství.⁸² V českém prostředí se jejich výzkum zaměřoval dosud spíše na dějiny lékařských institucí a proces medikalizace.⁸³ Přesto se zdá, že se čeští historikové 19. století dávají stále více inspirovat trendy současné evropské historiografie. Zájem o historickoantropologické přístupy dokládá nejen tematické zaměření konferencí věnovaných dějinám 19. a počátku 20. století,⁸⁴ ale i teoretické a metodologické směřování představitelů mladé badatelské generace.⁸⁵

⁷⁸ Taťána PETRASOVÁ, *Utopie a pragmatismus osvícenské architektury: klasicistní hrobky a hřbitovy*, in: tamtéž, s. 65-77; Roman PRAHL, *Žal, melancholie a sepulkrální sochařství v Čechách kolem roku 1800*, s. 111-126. Historikové umění věnují fenoménu smrti tradičně velkou pozornost. Zásadním příspěvkem ke studiu „posledních věcí“ člověka na přelomu 18. a 19. století je TÝŽ a kol., *Umění náhrobku v českých zemích let 1780–1830*, Praha 2004. Autorský kolektiv se věnoval vývoji sepulkrální plastiky a jejím tvůrcům ve sledovaném období. Rozborem symbolických významů sochařských a architektonických smutečních artefaktů kniha přesahuje běžné obzory dějin umění. Stranou zájmu nezůstaly ani hrobky, motivace jejich objednavatelů, hřbitov jako prostředí.

⁷⁹ Helena LORENZOVÁ, *Český biedermeier a náhrobní poezie*, in: Táž – T. Petrasová, *Fenomén smrti*, s. 152-160.

⁸⁰ Eduard MAUR, *Smrt ve světle demografické statistiky*, in: tamtéž, s. 245-254; Pavla HORSKÁ, *Žena a smrt*, in: tamtéž, s. 255-259.

⁸¹ Alexandra NAVRÁTILOVÁ, *Narození a smrt v české lidové kultuře*, Praha 2004.

⁸² Srov. např. Roy PORTER, *Největší dobrodíní lidstva. Historie medicíny od starověku po současnost*, Praha 2001.

⁸³ Srov. Petr SVOBODNÝ – Ludmila HLAVÁČKOVÁ, *Pražské špitály a nemocnice*, Praha 1999; Tíž, *Dějiny lékařství v českých zemích*, Praha 2004; Tíž, *Dějiny pražských lékařských fakult 1348–1990*, Praha 1993; Petr SVOBODNÝ, „Tak copak vám schází?“ *Komunikace mezi lékařem a pacientem*, in: Kateřina Bláhová (ed.), *Komunikace a izolace v české kultuře 19. století*. Sborník příspěvků z 21. ročníku symposia k problematice 19. století, Plzeň 8.–10. března 2001, Praha 2002, s. 44-65; Ludmila HLAVÁČKOVÁ – Eva ROZSÍVALOVÁ, *Studium a přednášky na lékařské fakultě pražské univerzity v letech 1690–1848*, Praha 1984. Vývojem společenského postavení lékaře a profesionalizací lékařské péče se ze zahraničních badatelů zabýval například Olivier FAURE, *Il medico*, in: Ute Frevert – Heinz-Gerhard Haupt (edd.), *L'uomo dell'Ottocento*, Roma-Bari 2000, s. 74-107.

⁸⁴ 28. mezioborové sympozium k problematice 19. století (Plzeň, 28. února–1. března 2008) bylo věnováno fenoménu stáří v kultuře 19. století. Srov. Zdeněk HOJDA – Marta OTTLOVÁ – Roman PRAHL (edd.), *Vetché stáří nebo zralý věk moudrosti?*, Praha 2009. O rok později se plzeňská konference zaměřila na lidské tělo. Srov. Taťána PETRASOVÁ – Pavla MACHALÍKOVÁ (edd.), *Tělo a tělesnost v české kultuře 19. století*, Praha 2010. Tématem 7. Zíbrtova Kostelce s názvem *Čas zdravého ducha v zdravém těle* (2008) bylo tělo sevřené historickoantropologickými mantinely zdraví a nemoci. Srov. Dagmar BLÜMLOVÁ – Petr KUBÁT a kol., *Čas zdravého ducha ve zdravém těle. Kapitoly z kulturních dějin přelomu 19. a 20. století*, České Budějovice 2009 (= Jihočeský sborník historický – Supplementum 2).

II. Smrt šlechtice jako badatelské téma

Šlechtě jako společenské skupině věnovalo v posledních desetiletích velkou pozornost zahraniční i domácí historické bádání. Ze závěrů historiků přitom vyplývá, že k nadčasovým distinktivním znakům, jež hrály ve starší i novější době klíčovou úlohu v utváření kolektivní mentality šlechty a odlišovaly ji tak od zbytku společnosti, patřily majetek, politická moc, urozenost, životní styl a kolektivní paměť.⁸⁶ Na tomto místě je třeba připomenout, že počet studií věnovaných šlechtě v období středověku a raného novověku⁸⁷ v celoevropském měřítku značně převyšuje množství děl, jež byla dosud určena urozeným 19. století.⁸⁸

Konečně VI. Pardubické bienále (22.–23. 4. 2010) *Nemoc, neduh, choroba. Pacienti a zdravotní personál v dějinách* se rovněž věnovalo tématu zdraví a nemoci v delší časové perspektivě.

⁸⁵ Srov. například Jan RANDÁK, *Tanec smrti na barikádách. Umírání a smrt v revoluci 1848 v evropském umění*, Kuděj 7, 2005, č. 1-2, s. 121-141; TÝŽ, *Symbolické chování v revoluci 1848: revoluční móda*, Český lid 93, 2006, s. 49-69; TÝŽ, *Revoluční kultura roku 1848. Pokus o možné vnímání revoluce*, Český časopis historický 104, 2006, s. 333-349; TÝŽ, *Cizí v životních světech lidového prostředí na počátku 19. století*, in: Kateřina Bláhová – Václav Petrbok (edd.), *Cizí, jiné, exotické v české kultuře 19. století*, Praha 2008, s. 228-234; TÝŽ, *Kult mrtvých. Smrt a umírání v revoluci 1848*, Praha 2007.

⁸⁶ K teoretickému konceptu kolektivní paměti, jenž se dá dobře použít i v případě vysoké šlechty, francouzský sociolog Maurice HALBWACHS, *Kolektivní paměť. Kritické vydání připravené Gérardem Namerem za spolupráce Marie Jaissonové*, Praha 2009. Halbwachsovým modelem společenské, „konkrétně identitní“ paměti se kriticky zabýval J. ASSMANN, *Kultura a paměť*, s. 36-46. Dále k paměťovým studiím Peter BURKE, *Historie jako sociální paměť*, in: TÝŽ, *Variety*, s. 50-66. V české historiografii se tématu historické paměti věnovala Radmila ŠVAŘIČKOVÁ-SLABÁKOVÁ, *O paměti, historii, vědomí a nevědomí. Současná bádání v paměťových studiích*, *Dějiny – teorie – kritika* 4. 2007, s. 232-255. S francouzským konceptem kolektivní paměti pracuje zejména Doubravka OLŠÁKOVÁ, *Formování kolektivní paměti prvních generací československých občanů*, in: Lucie Kostrbová – Jana Malínská a kol., *1918 – Model komplexního transformačního procesu?*, Praha 2010, s. 243-254; TÝŽ, *Národní stát, kolektivní paměť a nacionalismus (Stav bádání a možnosti dalšího výzkumu)*, in: Jana Machačová – Olga Šrajeová (edd.), *Interakce národnostních kultur. Teoretické a metodologické přístupy*, Opava 2008, s. 132-142.

⁸⁷ Z rozsáhlé zahraniční literatury, jež se zabývá životním stylem a myšlenkovými strategiemi raněnovověké šlechty, lze uvést výběrově Ronald G. ASCH (ed.), *Der europäische Adel im Ancien Régime. Von der Krise der ständischen Monarchien bis zur Revolution (ca. 1600–1789)*, Köln-Weimar-Wien 2001; TÝŽ, *Europäischer Adel in der Frühen Neuzeit. Eine Einführung*, Köln-Weimar-Wien 2008; Otto Gerhard OEXLE – Werner PARAVICINI (edd.), *Nobilitas. Funktion und Repräsentation des Adels in Alteuropa*, Göttingen 1997; Pierre SERNA, *Der Adlige*, in: Michel Vovelle (ed.), *Der Mensch der Aufklärung*, Frankfurt am Main 1996, s. 42-97. Přehledně shrnul současné badatelské okruhy (včetně tematicky uspořádané výběrové bibliografie) německý historik Michael SIKORA, *Der Adel in der Frühen Neuzeit*, Darmstadt 2009. Bádání o raně novověké šlechtě patří k dynamicky rozvíjejícím se odvětvím současné české historiografie. Výběrově například Petr MAŤA, *Aristokratisches Prestige und der böhmische Adel (1500–1700)*, *Frühneuzeit-Info* 10, 1999, s. 43-52; TÝŽ, *Svět české aristokracie (1500–1700)*, Praha 2004; Václav BŮŽEK – Josef HRDLÍČKA – Pavel KRÁL – Zdeněk VYBÍRAL, *Věk urozených. Šlechta v českých zemích na prahu novověku*, Praha-Litomyšl 2002; V. BŮŽEK-P. KRÁL (edd.), *Paměť urozenosti*. Z monografií věnujících se významným představitelům vysoké šlechty či osobnostem habsburského rodu lze uvést chronologicky Pavel PREISS, *Boje s dvouhlavou saní. František Antonín Špork a barokní kultura v Čechách*, Praha 1981 (v přepracovaném a doplněném vydání TÝŽ, *František Antonín Špork a barokní kultura v Čechách*, Praha-Litomyšl 2003); Jiří MIKULEC, *Leopold I. Život a vláda barokního Habsburka*, Praha-Litomyšl 1997; Vít VLNAS, *Princ Evžen Savojský. Život a sláva*

K zásadním tématům historiků šlechty patří otázka, jakým způsobem se proměňovala mentalita šlechty v procesu společenské a hospodářské modernizace zhruba od poloviny 18. století. Utvářením a vývojem identity šlechty se v dlouhém časovém horizontu sahajícím do závěru 18. století zabýval například německý historik Ronald G. Asch. Šlechta z různých evropských zemí a historických období se podle něj vyznačovala spíše pestrostí a odlišnostmi. Rozdílly přitom nepředstavovala pouze odlišná šlechtická titulatura, nýbrž i typy kariér a s nimi související formy životního

barokního válečníka, Praha-Litomyšl 2001; Václav BŮŽEK, *Ferdinand Tyrolský mezi Prahou a Innsbruckem. Šlechta z českých zemí na cestě ke dvorům prvních Habsburků*, České Budějovice 2006 (= Monographia historica 7). K teoretickým, heuristickým a metodologickým východiskům tématu a dosavadnímu stavu bádání blíže Jaroslav PÁNEK, *Šlechta v raně novověké Evropě z pohledu českého a evropského bádání*, in: Václav Bůžek (ed.), *Život na dvorech barokní šlechty (1600–1750)*, České Budějovice 1996 (= Opera historica 5), s. 19–45; Václav BŮŽEK – Josef HRDLIČKA – Pavel KRÁL – ZDENĚK VYBÍRAL, *Šlechta raného novověku v historickoantropologických proudech současné evropské historiografie*, Časopis matice moravské 122, 2003, s. 375–409; Václav BŮŽEK – Katrin KELLER – Eva KOVALSKÁ – Géza PÁLFFY, *Společnost zemí habsburské monarchie 1526–1740 v české, maďarské, rakouské a slovenské historické vědě posledního desetiletí*, Český časopis historický 104, 2006, s. 485–525, Jiří KUBEŠ, *Vyšší šlechta z českých zemí v letech 1650–1750. Úvod do tématu*, in: Týž (red.), *Vyšší šlechta v českých zemích v období baroka (1650–1750). Biogramy vybraných šlechticů a edice typických pramenů*, Pardubice 2007 (= FHPP 3, 2007), s. 9–33. K životním strategiím barokní šlechty Rostislav SMÍŠEK, *Císařský dvůr a dvorská kariéra Ditrichštejnů a Schwarzenberků za vlády Leopolda I.*, České Budějovice 2009 (= Monographia historica 11); Týž, *Deník Ferdinanda ze Schwarzenberku jako pramen historického bádání. Příspěvek k poznání mobility císařského dvora na sklonku 17. století*, in: Jiří Kubeš (ed.), *Šlechtic na cestách v 16.–18. století*, Pardubice 2007, s. 129–161; Aleš VALENTA, *Lesk a bída barokní aristokracie*, Hradec Králové–České Budějovice 2011. K životnímu stylu vysoké šlechty v období osvěcenství výběrově Jiří KROUPA, *Alchymie štěstí. Pozdní osvícenství a moravská společnost 1770–1810*, Brno 2006²; Ivo CERMAN, *Habsburgischer Adel und Aufklärung. Bildungsverhalten des Wiener Hofadels im 18. Jahrhundert*, Stuttgart 2010; Týž, *Adel und Aufklärung in Böhmen. Vom Feudalismus zum Aufklärung*, in: Václav Bůžek – Pavel Král (edd.), *Šlechta raného novověku pohledem českých, francouzských a španělských historiků*, České Budějovice 2009 (= Opera historica 13), s. 467–479; Týž, *Gelasius Dobner a česká šlechta. Proměny šlechtické genealogie ve věku osvícenství*, in: V. Bůžek – P. Král (edd.), *Paměť*, s. 88–105; Týž, *Šlechtická kultura v 18. století. Filozofové, mystici, politici*, Praha 2011.

⁸⁸ Politickou a společenskou roli bývalých bezprostředních říšských knížat v letech 1815–1918 studoval Heinz GOLLWITZER, *Die Standesherrn. Die politische und gesellschaftliche Stellung. Ein Beitrag zur deutschen Sozialgeschichte*, Göttingen 1964. Cestu urozených od stavu k uzavřené regionální elitě ukázal na příkladu vestfálské šlechty Heinz REIF, *Westfälischer Adel 1770–1860. Vom Herrschaftsstand zur regionalen Elite*, Göttingen 1979. Z prací dalších zahraničních historiků lze jmenovat Dominic LIEVEN, *The Aristocracy in Europe 1815–1914*, London 1992; David CANNADINE, *The Decline and Fall of the British Aristocracy*, London 1996. Vážný zájem o šlechtu v českých zemích projevil Ralph MELVILLE, *Adel und Revolution in Böhmen. Strukturwandel von Herrschaft und Gesellschaft in Österreich um die Mitte des 19. Jahrhunderts*, Mainz 1998; Týž – Armgard von REDEN-DOHNA (edd.), *Der Adel an der Schwelle des bürgerlichen Zeitalters 1780–1860*, Mainz 1988. Úlohou šlechty v zahraniční politice Rakouska se zabýval William D. GODSEY, *Aristocratic Redoubt. The Astro-Hungarian Foreign Office on the Eve of the First World War*, West Lafayette 1999. Ke společenskému postavení šlechty po vzniku Československa americký historik Eagle GLASSHEIM, *Crafting a Post-Imperial Identity. Nobles and Nationality Politics in Czechoslovakia. 1918–1948*, Columbia University 2000; Týž, *Urození nacionalisté. Česká šlechta a národnostní otázka v 1. pol. 20. století*, Praha 2012. Pro rakouské prostředí s přímou vazbou na životní styl Schwarzenbergů Hannes STEKL, *Österreichs Aristokratie im Vormärz. Herrschaftstil und Lebensformen der Fürstenhäuser Liechtenstein und Schwarzenberg*, Wien 1973; Týž – Marija WAKOUNIG, *Windisch-Graetz. Ein Fürstenhaus im 19. und 20. Jahrhundert*, Wien-Köln-Weimar 1992.

stylu a sebe prezentace či právě odlišná životní skutečnost šlechty v různých historických, politických a kulturních podmínkách. Za shodný rys šlechty Asch naopak považuje nebývale rozvinutou schopnost vyrovnávat se s krizovými situacemi a udržet si výsostné postavení na vrcholu hierarchicky uspořádané společnosti.⁸⁹

V českém prostředí se k poměrně malému zájmu evropské historiografie o šlechtu 19. století a názorům na proměny kolektivní mentality urozených osob v novějších dějinách vyjádřila Radmila Švaříčková-Slabáková. Upozornila rovněž na absenci habsburské monarchie ve sbornících o evropské šlechtě v novějších dějinách a shrnula zásadní teoretické otázky, jež si klade zejména francouzská historiografie. Patří k nim diskuze o splynutí či soupeření šlechty a měšťanstva, jinými slovy „aristokratizace“ měšťanských elit či „zburžoaznění“ šlechty. Současné evropské badatele dále zajímá, do jaké míry byla šlechta schopna přizpůsobit se novým společenským, politickým a kulturním poměrům a být dokonce nositelkou „pokroku“, či naopak rezignující skupinou, jež postupně opouštěla vrchol společenského žebříčku a uchýlovala se do světa jakési „jiné reality“.⁹⁰ Rozhodující zlom pro rakouskou šlechtu přitom znamenal rok 1848, kdy ztratila patrimoniální práva, privilegovanou justici a vojenskou službu a všechny výsady spojené s ustavením inkolátu. Přeměnila se ve skupinu pozemkových vlastníků, která usilovala o zachování politického vlivu prostřednictvím rozšiřování pozemků a z nich vycházejícího zisku.⁹¹

⁸⁹ Srov. Ronald G. ASCH, *Europäischer Adel*, s. 4-5. V českém prostředí Václav BŮŽEK – Petr MAŤA, *Wandlungen des Adels in Böhmen und Mähren im Zeitalter des Absolutismus (1620–1740)*, in: R. G. Asch (ed.), *Der europäische Adel*, s. 287-321.

⁹⁰ K tomu Radmila ŠVAŘIČKOVÁ-SLABÁKOVÁ, *Rodinné strategie šlechty. Mensdorffové-Pouilly v 19. století*, Praha 2007, zejména s. 18-32. V posledních letech zájem o šlechtu v novějších dějinách prudce stoupá. Z prací, které se zabývají proměnami a stagnacemi v životních strategiích šlechty mezi raným novověkem a 20. stoletím výběrově Hans Ulrich WEHLER (ed.), *Europäischer Adel 1750–1900*, Göttingen 1990 (= Geschichte und Gesellschaft. Sonderheft 13); Mark HENGERER – ELMAR L. KUHN – PETER BLICKLE, *Adel im Wandel. Oberschwaben von der frühen Neuzeit bis zur Gegenwart I-II*, Ostfildern 2006; Monika WIENFORT, *Ader Adel in der Moderne*, Göttingen 2006; Elie WASSON, *Aristocracy and the Modern World*, Basingstoke 2006; Eckart CONZE – Monika WIENFORT (edd.), *Adel und Moderne, Deutschland im europäischen Vergleich im 19. und 20. Jahrhundert*, Köln 2004; Jörn LEONHARD – Christian WIELAND (edd.), *What Makes the Nobility Noble? Comparative Perspectives from the Sixteenth to the Twentieth Century*, Göttingen 2011.

⁹¹ Srov. Hannes STEKL, *Zwischen Machtverlust und Selbstbehauptung. Österreichs Hocharistokratie vom 18. bis ins 20. Jahrhundert*, in: H. U. Wehler (ed.), *Europäischer Adel*, s. 144-165. V německé historiografii se od roku 2000 věnuje vydávání knižní řady *Elitenwandel in der Moderne* již zmíněný Heinz Reif. Jednotlivé svazky se zabývají proměnami postavení německé šlechty zejména v průběhu 19. a 20. století. Dosud vyšlo třináct svazků. Srov. výběrově Heinz REIF (ed.), *Adel und Bürgertum in Deutschland I. Entwicklungslinien und Wendepunkt im 19. Jahrhundert*, Berlin 2000 (= Elitenwandel in der Moderne 1); TÝŽ (ed.), *Adel und Bürgertum in Deutschland II. Entwicklungslinien und Wendepunkt im 20. Jahrhundert*, Berlin 2001 (= Elitenwandel in der Moderne 2); Karsten HOLSTE – Dietlind HÜCHTKER – Michael G. MÜLLER (edd.), *Aufsteigen und Obenbleiben in europäischen Gesellschaften*

České, ahistorickým přístupem nezatížené bádání o šlechtě 19. století, se mohlo začít rozvíjet až po roce 1989. Od vzniku samostatného Československa až po pád komunistického režimu bylo téma prosyceno nacionálními předsudky a třídní ideologizací.⁹² Přestože se zprvu objevily spíše heraldicky a genealogicky zaměřené práce encyklopedického charakteru⁹³ i pokusy charakterizovat šlechtu 19. století obecně,⁹⁴ čeští historikové se brzy přihlásili k metodologickým konceptům zahraniční historiografie, k nimž patří především studium životního stylu šlechty. Ten je zpravidla vymezován životním cyklem urozených, formami trávení volného času, typy kariér a rodinnými strategiemi. K takto ukotvenému výzkumu se hlásí hlavně Radmila Švaříčková-Slabáková,⁹⁵ Milena Lenderová⁹⁶ a Zdeněk Bezecný.⁹⁷ K současnému

des 19. Jahrhunderts. Akteure – Arenen – Aushandlungsprozesse, Berlin 2009 (= Elitenwandel in der Moderne 10); Monika KUBROVA, *Vom guten Leben. Adelige Frauen im 19. Jahrhundert*, Berlin 2011 (= Elitenwandel in der Moderne 12).

⁹² K ojedinělým pokusům přinést objektivní pohled na šlechtu 19. století například Josef HANUŠ, *Národní museum a naše obrození I*, Praha 1921; Antonín OKÁČ, *Český sněm a vláda před březnem 1848. Kapitoly o jejich ústavních sporech*, Praha 1947; Týž, *Rakouský problém a list Vaterland 1860–1871 I-II*, Brno 1970. Do procesu utváření novodobé české společnosti zařadil šlechtu Otto URBAN, *Česká společnost 1848–1918*, Praha 1982; Týž, *Kapitalismus a česká společnost. K otázkám formování české společnosti v 19. století*, Praha 2003².

⁹³ Z kvalitních encyklopedií lze jmenovat např. Petr MAŠEK, *Modrá krev. Minulost a přítomnost 445 šlechtických rodů v českých zemích*, Praha 1999; Týž, *Šlechtické rody v Čechách, na Moravě a ve Slezsku I-II. Od Bílé hory do současnosti (A–M), (N–Ž)*, Praha 2008, 2010.

⁹⁴ Jiří MATĚJČEK, *Šlechta v českých zemích v 19. století (První pokus o přehled)*, Slezský sborník 98, 2000, s. 279–299. Naopak k reflexi šlechtictví v kontextu „obrazu druhého“ aktuálně Jan ŽUPANIČ, *Obraz šlechtictví v české společnosti 19.–21. století*, in: Milan Řepa (ed.), *19. století v nás. Modely, instituce a reprezentace, které přetrvaly*, Praha 2008 (= Moderní dějiny – Supplementum 1, 2008), s. 328–341.

⁹⁵ Radmila Švaříčková-Slabáková se zabývá především myšlenkovými strategiemi představitelů vysoké šlechty a jejich konfrontací s měšťanskou společností. Srov. R. ŠVAŘÍČKOVÁ-SLABÁKOVÁ, *Rodinné strategie šlechty*; TÁŽ, *Rodina a její hodnota u rakousko-české aristokracie v 19. století (na příkladu Dietrichsteinů a Mensdorffů-Pouilly)*, Studie k sociálním dějinám 6, 2001, s. 275–285; TÁŽ, *Emoce, city a výchova v rodině Mensdorff-Pouilly: od „zburžoaznění“ k „aristokratizaci“ u rakousko-české aristokracie v 19. století*, Studie k sociálním dějinám 7, 2001, s. 29–41; TÁŽ, *Šlechtic – Příklad Alfonse hraběte Mensdorff-Pouilly*, in: Lukáš Fasora – Jiří Hanuš (edd.), *Člověk na Moravě 19. století*, Brno 2004, s. 323–341.

⁹⁶ Milena Lenderová věnovala soustavnou pozornost myšlenkovému světu šlechtičen z první poloviny 19. století. Zaměřila se zejména na studium osobní korespondence a deníků ženských představitelk schwarzenberské primogenitury i sekundogenitury. Srov. Milena LENDEROVÁ, *Tragický bál. Život a smrt Pavlíny ze Schwarzenbergu*, Praha-Litomyšl 2005; TÁŽ, *Paříž, rok 1808. Deník Eleonory ze Schwarzenbergu*, *Minulosti Západočeského kraje* 33, 1998, s. 161–197; TÁŽ, *Svět Paulíny ze Schwarzenbergu (Osobní korespondence jako historický pramen)*, Jihočeský sborník historický 72, 2003, s. 208–218; TÁŽ – Jarmila PLŠKOVÁ (edd.), *Gabriela ze Schwarzenbergu. Krátká cesta životem a Evropou*, Praha 2006 (= Manu propria 3).

⁹⁷ Zdeněk Bezecný se ve svých výzkumech zabývá životním stylem šlechty druhé poloviny 19. a počátku 20. století. K jeho badatelským tématům patří životní cyklus šlechtice, formy trávení volného času a myšlenkové strategie mužských představitelů rodu v kontextu proměn politického myšlení občanské společnosti. Jeho badatelským prostorem se stal rodinný archiv orlických Schwarzenbergů. Srov. Zdeněk BEZECNÝ, *Příliš uzavřená společnost. Orličtí Schwarzenbergové a šlechtická společnost v Čechách v druhé polovině 19. a na počátku 20. století*, České Budějovice 2005 (= Monographia historica 5); Týž,

zahraničnímu bádání o šlechtě v novějších dějinách se v roce 2006 přihlásil první svazek knižní řady *Studien zum mitteleuropäischen Adel*, na které se podílejí čeští i zahraniční badatelé. Zabývá se proměnami role šlechty ve středoevropských dějinách od poloviny 18. do konce 19. století.⁹⁸

Přestože byla v rámci studia životního stylu šlechty 19. století věnována pozornost i životnímu cyklu urozených osob, poněkud ve stínu zájmu zůstaly pochmurnější okamžiky v životě šlechtice – nemoci, smrt a pohřby. Z českých historiků 19. století se k tématu umírání v prostředí vysoké šlechty vyjádřila Radmila Švaříčková-Slabáková. Na základě studia pramenů osobní povahy se pokusila interpretovat vnímání smrti nejbližšími příbuznými umírajícího. Ve své studii navázala na teoretický koncept Philippa Arièse o „výtěšňování“ smrti a vyslovila hypotézu o zásadní proměně postoje urozených k „posledním věcem“ v průběhu 19. století. Zatímco v deníkových záznamech šlechty z první poloviny 19. století objevila určitou fascinaci smrtí a podobou zesnulého, na konci sledovaného období interpretovala reflexi umírání a smrti jako zážitky ryze negativní – smrt a fyzická podoba zemřelých byly vnímány jako ošklivé, fyzicky nechutné okamžiky.⁹⁹

Smrtí a pohřbem šlechtice se na příkladu dvou představitelů schwarzenberské sekundogenitury v rámci studia životního cyklu urozených druhé poloviny 19. století stručně zabýval Zdeněk Bezečný.¹⁰⁰ Umírání a pohřebním slavnostem příslušníků především schwarzenberské primogenitury v průběhu „dlouhého“ 19. století se věnoval autor této práce.¹⁰¹

Dědicové ve století zakladatelů. Utváření rodové paměti Schwarzenberků v období historismu, in: V. Bůžek – P. Král (edd.), *Paměť*, s. 209-218; TÝŽ, *Karl IV. zu Schwarzenberg. Das Leben eines Adligen im 19. Jahrhundert*, *Etudes Danubiennes* 19, 2003, s. 95-103; TÝŽ, *Sňatky české šlechty ve druhé polovině 19. století*, in: Václav Petrbock (ed.), *Sex a tabu v české kultuře 19. století*, Praha 1999, s. 88-93.

⁹⁸ První svazek se zabýval otázkami šlechtické výchovy a vzdělávání na přelomu 18. a 19. století. Srov. Ivo CERMAN – Luboš VELEK (edd.), *Adelige Ausbildung. Die Herausforderung der Aufklärung und die Folgen*, München 2006 (= *Studien zum mitteleuropäischen Adel* 1). Druhý svazek pojednává o proměně hospodářských aktivit šlechty, stejně jako o jejím životním stylu v 19. století. Mimo jiné se zaměřuje na vztah mezi tradiční mentalitou vysoké šlechty a novými možnostmi hospodaření. Srov. TÍŽ (edd.), *Adel und Wirtschaft. Lebensunterhalt der Adligen in der Moderne*, München 2006 (= *Studien zum mitteleuropäischen Adel* 2).

⁹⁹ Srov. Radmila SLABÁKOVÁ, *Žal a umírání v denících a soukromé korespondenci rakousko-české šlechty 19. století*, *Studia historica Nitriensia* 9, 2001, s. 153-163.

¹⁰⁰ Srov. Z. BEZECNÝ, *Příliš uzavřená společnost*, s. 98-104; TÝŽ, *Smrt šlechtice*, in: H. Lorenzová – T. Petrasová (edd.), *Fenomén smrti*, s. 260-267.

¹⁰¹ Václav GRUBHOFFER, *Posvátné v profánním aneb smrt a pohřeb šlechtice na konci „dlouhého“ 19. století*, *Zpravodaj historického klubu. Časopis Sdružení historiků České republiky* 16, 2005, s. 9-37; TÝŽ, *Paměť rodu v zrcadle smrti. Funerální obřady v rodině Schwarzenberků v občanské době*, in: V. Bůžek –

Na počátku devadesátých let 20. století vyšly antropologicky orientované dějiny rodu Windisch-Graetzů v 19. a 20. století od Hannese Stekla a jeho spolupracovnice Marije Wakounigové.¹⁰² Kostru práce tvoří životní cyklus šlechtické rodiny. Poslední kapitola knihy se zabývá umíráním, smrtí a pohřby v knížecí rodině. Přestože text nepředstavuje systematický pohled na umírání a pohřební slavnosti v prostředí vysoké šlechty, nýbrž je spíše kronikou rodinných úmrtí, snažili se autoři prostřednictvím rozboru a interpretace deníkových záznamů a osobní korespondence proniknout k individuální reflexi posledních nemocí, smrti a pohřbů mužských i ženských představitelů rodu. Ke kladům práce patří především dynamický pohled na prolínání soukromého a veřejného rozměru smrti v průběhu celého přechodového rituálu. Problematické je naopak stanovisko badatelů k proměnám osobního prožitku smrti i pohřebních festivít během „dlouhého“ 19. století. Hannes Stekl a Marija Wakounigová došli k závěru, že v soukromém i veřejném obrazu smrti nedošlo během studovaného období takřka k žádným změnám. Vzhledem k nedostatku úzce zaměřené literatury k tématu smrti ve šlechtickém prostředí v období od poloviny 18. do počátku 20. století se zmíněné dílo řadí k hlavním metodologickým inspiracím autora předkládané práce.

Z nástinu teoretických východisek a metodologických přístupů k „posledním věcem“ člověka i šlechtě, jimiž se zabývaly první dvě kapitoly této práce, vyplývá, že je studium obou témat pevně ukotveno především v historiografii raného novověku. Autor této práce je přesvědčen, že nadčasová podstata přechodových rituálů smrti umožňuje uplatnit současné historickoantropologické metody rovněž při studiu umírání a smrti v prostředí vysoké šlechty „dlouhého“ 19. století.¹⁰³ V metodologické a teoretické

P. Král (edd.), Paměť, s. 188-208; Týž, „*Mou nesmrtelnou duši poroučím milosrdenství jejího Stvořitele...*“ *Pohřby Schwarzenbergů v 19. a na počátku 20. století*, in: Martin Gaží (ed.), *Schwarzenbergové v české a středoevropské kulturní historii*, České Budějovice 2008, s. 653-664; Týž, *Dying, Death and Funeral Ceremonies of Austrian Aristocracy in the 19th Century Habsburg Monarchy. (An Example of the Schwarzenberg Family)*, *Annales Universitatis Apulensis (Series Historica)* 2010, s. 87-99; Týž, *La morte tra le discussioni settecentesche e il culto della memoria. Il caso della nobiltà presso la corte asburgica: gli Schwarzenberg (1780–1900)*, in: Luigi Bartolomei – Giorgio Praderio (edd.), *Evoluzioni contemporanee nell'architettura cimiteriale*, Bologna 2012, s. 227-240 (= *Ricerche e progetti per il territorio, la città e l'architettura* 3).

¹⁰² Hannes STEKL – Marija WAKOUNIG, *Windisch-Graetz. Ein Fürstenhaus im 19. und 20. Jahrhundert*, Wien-Köln-Weimar 1992.

¹⁰³ Hovoří-li autor této práce o šlechtě, má na mysli především rody, které tvořily naprostou špičku šlechtické společnosti. Šlo o poměrně úzkou skupinu, která bývá v odborné literatuře nazývána rovněž jako *aristokracie* či *první společnost*. Těmto osobám byly určeny nejvyšší hodnosti u habsburského dvora, zastávaly vyšší dědičné zemské úřady, spojoval je často starobylý původ a kosmopolitní životní styl. Středem autorova zájmu je hlavně exkluzivní *panující aristokracie*, označovaná také jako *vysoká šlechta* (*Hochadel/hoher Adel*), ke které patřilo v habsburské monarchii jen pár desítek rodů pocházejících z panujících (mediatizovaných) knížecích rodů s knížecím či hraběcím titulem. Po zániku

rovině bylo přitom možné navázat na badatelské výsledky historiků raného novověku i výše zmíněná díla kulturní antropologie a antropologie smrti. Stěžejní inspiraci, jež utvářela od počátku autorův pohled na danou problematiku a nakonec dala celé práci i vnitřní strukturu, představovaly kategorie navržené Michele Vovellem – „diskurs o smrti“ a „zkušenost se smrtí“.¹⁰⁴

„Badatelskou laboratoří“ se stala smrt v prostředí knížecího rodu ze Schwarzenbergu.¹⁰⁵ K takové volbě vedlo nejen exkluzivní a do značné míry reprezentativní postavení původně německé rodiny z Dolních Frank ve společnosti

Svaté říše římské v roce 1806 byly za mediatizované považovány tyto rody: Auerspergové, Colloredo-Mannsfeldové, Dietrichsteinové, Esterházyové, Kaunitz-Rietbergové, Khevenhüllerové, Lobkovicové, Metternichové, Rosenbergové, Salm-Reifferscheidtové, Schwarzenbergové, Schönburgové, Stahrenbergové, Trauttmansdorffové, Windisch-Graetzové. Pro období 19. století autor používá i označení *starožitná šlechta*. Právě starobylý původ odlišoval starožitnou šlechtu od nově nobilitovaných rodin. Jen výjimečně se na následujících stranách může objevit zmínka o některé z rodin, jež patřila k nižší šlechtě – baroni, rytíři, prostí šlechtici nesoucí „von“ před jménem. K historickému vývoji šlechtické titulatury v českých zemích, termínům *první a druhá společnost, aristokracie, vysoká šlechta a říšská šlechta* přehledně Jan ŽUPANIČ, *Nová šlechta Rakouského císařství*, Praha 2006, zejména s. 15-187. Ke struktuře šlechtické společnosti v 19. století dále E. GLASSHEIM, *Urození nacionalisté*, s. 9-10. K pojmům šlechta a aristokracie také R. ŠVARŤKOVÁ-SLABÁKOVÁ, *Rodinné strategie*, s. 31-32. V otázce psaní šlechtických jmen existuje v odborné literatuře i obecném povědomí mnohdy několik variant. Zejména mezi historiky raného novověku a historiky novějších dějin v tomto ohledu nepanuje shoda. Pro starší dějiny jsou používány často počestlé verze jmen – např. Schwarzenberk, Švarcenberk, Lobkovic, Sternberk či Šternberk, Dietrichštejn či Ditrichštejn. Autor se snažil důsledně používat autentické historické, u žijících rodů ostatně stále používané formy příjmení – Schwarzenberg, Lobkowitz, Dietrichstein atd. Plně souhlasí s argumentací, kterou přinesl I. CERMAN, *Šlechtická kultura*, s. 17-18. Křestní jména představitelů šlechtických rodin, které se prokazatelně pohybovaly v českém prostředí, autor naopak uvádí z důvodu čtivosti textu, skloňování i obecné známosti některých osobností, v počestlé formě – např. Jan Adolf místo Johann Adolph, Bedřich místo Friedrich, Alfréd místo Alfred, Eleonora místo Eleonore.

¹⁰⁴ M. VOVELLE, *La morte*, zejména s. XIII-XXXI.

¹⁰⁵ K dějinám schwarzenberské rodiny a jejímu místu v evropské historii přináší nejnovější vědecké poznatky kniha, na níž se autorsky podíleli zejména čeští a francouzští historikové. Srov. Olivier CHALINE (ed.), *Les Schwarzenberg. Une famille dans l'histoire de l'Europe XVIe-XXIe siècles*, Paris 2012. Dosavadní stav poznání shrnuje M. GAŽI (ed.), *Schwarzenbergové*. Tam i výběrová bibliografie. Základní orientaci v dějinách rodu poskytuje Jiří ZÁLOHA, *Stručné dějiny rodu knížat ze Schwarzenbergu*, České Budějovice b. d.; Milan BUBEN, *Schwarzenbergové I, Primogenitura*, Rodopisná revue 2, 2001, s. 5-16; TÝŽ, *Schwarzenbergové II, Sekundogenitura*, Rodopisná revue 3, 2001, s. 1-7; Václav RAMEŠ, *Proměny schwarzenberského panství v Čechách*, in: M. Gaži (ed.), *Schwarzenbergové*, s. 25-36; Franz BLASCHKO, *Die Ahnenreihe*, in: *Schwarzenbergisches Jahrbuch 1950*, Wien 1950, s. 7-63. Podrobně dějiny vlastního rodu zpracoval Karl SCHWARZENBERG, *Geschichte des reichsständischen Hauses Schwarzenberg I-II*, Neustadt an der Aisch 1963. Významně k poznání rodové historie přispěli samotní knížecí archiváři. K jejich textům je ovšem nezbytné přistupovat jako k vydaným dobovým pramenům, nikoliv jako k primárnímu zdroji informací. Výběrově Adolf Franz BERGER, *Das Fürstenhaus Schwarzenberg*, Wien 1866; Antonín MARKUS, *Rod knížat ze Schwarzenberku*, in: Týž (ed.), *Schwarzenberská ročenka 1935*, s. 25-85. Genealogické informace přinášely pravidelně schwarzenberské ročenky, které vycházely v letech 1786–1913 přibližně každé dva roky pod názvy *Hochfürstl. Schwarzenbergischer Hof und Staats Kalender*, později pod názvy *Staatsschematismus*, *Schematismus* a *Jahrbuch*. Od roku 1938 je vydávalo schwarzenberské úřednictvo pod názvem *Schwarzenbergisches Jahrbuch*. Dílčí témata, jež se týkala rodových dějin, přinášel časopis *Tradice*. V roce 1990 na něj navázala *Obnovená tradice. Časopis Historického spolku Schwarzenberg* (<http://www.hss.barok.org/>). K dějinám schwarzenberských ročenek Antonín MARKUS, *150 let schwarzenberských ročenek. 1786–1936*, in: Týž (ed.), *Schwarzenberská ročenka*, s. 7-16.

vysoké říšské a dvorské, později rakouské starožitné šlechty, ale i pramenně bohaté rodinné archivy schwarzenberské primogenitury a sekundogenitury, jež jsou uloženy ve Státním oblastním archivu v Třeboni a v jeho pobočce v Českém Krumlově.¹⁰⁶ Rodinný archiv schwarzenberské primogenitury z let 1377–1959 se původně nacházel ve Schwarzenbergu, odkud byl roku 1653 v souvislosti s přesídlením rodu přestěhován do Vídně. V roce 1892 byl přesunut společně s registraturou ústřední kanceláře do Českého Krumlova. Byl tradičně považován za nejvýznamnější ze všech schwarzenberských archivních fondů a předpokládá se, že je zachován v úplnosti.¹⁰⁷

Prameny vypovídající o posledních nemocech, smrti a pohřebních slavnostech se nacházejí v osobních pozůstalostech jednotlivých představitelů starší rodové větve. Tvoří část oddělení F (*Familienangelegenheiten*), konkrétně pododdělení F. P. ü (*Familia Primogenitura überhaupt*). Jako informačně nejobsáhlejší se ukázaly být fascikly, které se vztahují ke smrti vládnoucích knížat ze Schwarzenbergu, popřípadě jejich manželek.¹⁰⁸ Pramenný soubor obsahuje písemnosti psané takřka výhradně německy. Práci s ním značně znesnadňuje jeho neuspořádanost a absence jakékoliv archivní pomůcky. Identifikaci příslušných fasciklů umožňují pouze popisné štítky umístěné na jejich obalu.¹⁰⁹

Poznatky získané z rodinného archivu schwarzenberské primogenitury autor doplňoval výpovědí obdobných pramenů, jež jsou součástí fondu Velkostatek Třeboň, který je uložen v Třeboni. Šlo opět o části osobních pozůstalostí Schwarzenbergů, jež se týkaly přímo úmrtí představitelů obou rodových větví z let 1789–1938. Jsou uloženy v tzv. novém oddělení (*Neue Schriften Registratur*) třeboňského archivu, v pododdělení

¹⁰⁶ Srov. Státní oblastní archiv v Třeboni (dále SOA Třeboň), fond Rodinný archiv Schwarzenbergů – orlická větev (dále RA Schwarzenberg-Orlík); TAMTĚŽ, pracoviště Český Krumlov, fond Rodinný archiv schwarzenberské primogenitury (dále RA Schwarzenberg I), oddělení *Familia Primogenitura überhaupt* (F. P. ü).

¹⁰⁷ Ke struktuře a dějinám členění fondu rodinného archivu schwarzenberské primogenitury Ivo PLECHÁČEK – Karel TRÍSKA, *Státní oblastní archiv v Třeboni. Průvodce po archivních fondech* III, Praha 1959, s. 24-25; Jiří ZÁLOHA, *Schwarzenberský rodinný archiv (primogenitura)*, *Archivum Trebonense* 8, 1996, s. 24-32; Anna KUBÍKOVÁ, *Z historie schwarzenberského ústředního archivu*, *Obnovená tradice* 3, 1993, č. 8, s. 11-12.

¹⁰⁸ Odkazy na konkrétní fascikly budou uvedeny až na příslušných místech textu. Autor pracoval s deseti fascikly.

¹⁰⁹ Na tomto místě je třeba poděkovat za vynikající spolupráci archivářkám Mgr. Kristině Popelka (roz. Swiderové) ze SOA Třeboň, pracoviště Český Krumlov, která autorovi pomohla dohledat příslušný pramenný materiál, a vedoucí tamní pobočky Mgr. Anně Kubíkové, která mu neuspořádané písemnosti vstřícně zpřístupnila ke studiu. U pramenů z RA Schwarzenberg I bude nadále uváděno číslo fasciklu a dostupné konkrétní údaje jako např. název či incipit dokumentu, datace, popřípadě místo vzniku či určení, které umožňují příslušný pramen znovu dohledat.

F (*Familienangelegenheiten*). Materiál je opět neuspořádaný, základní orientaci v jednotlivých kartonech poskytuje repertář.¹¹⁰ O poznání snažší bylo získávat poznatky o umírání a pohřebních slavnostech představitelů schwarzenberské sekundogenitury. Rodinný archiv orlických Schwarzenbergů, který vznikl nepřetržitě od roku 1820, je velmi dobře uspořádaný.¹¹¹ Prameny týkající se smrti a pohřbů sekundogenitury tvoří příslušné kartony jejich osobních pozůstalostí.¹¹²

Skladba jednotlivých pozůstalostí z prostředí obou rodových větví se lišila. Stěžejní proměnou byly zejména vnější okolnosti úmrtí, které se odrazily v zastoupených typech pramenů. Jak již bylo uvedeno, v případě vládnoucích schwarzenberských knížat a jejich manželek se dochovaly obsáhlejší pramenné korpusy než u ostatních členů rodu. Lze tedy konstatovat, že v množství pramenů týkajících se úmrtí se zřetelně projevilo i privilegované postavení v rámci vlastní rodiny. Přesto se v rodinném archivu primogenitury, sekundogenitury i ve fondu Velkostatek Třeboň objevovala po celé studované období široká škála podobných typů pramenů. Byly mezi nimi převážně prameny úřední povahy - korespondence mezi jednotlivými schwarzenberskými panstvími v Čechách i v zahraničí, zprávy hospodářských úředníků (*Wirtschaftsamtbericht*), zprávy o zdravotním stavu nemocných či jejich úmrtí (*Note*), instrukce, cirkuláře, popisy a ceremoniální protokoly pohřebních slavností a exekví (*Prothocoll, Beschreibung, Relation*).¹¹³ Hojně zastoupeny byly účetní doklady týkající

¹¹⁰ Srov. SOA Třeboň, fond Velkostatek Třeboň (dále Vs Třeboň), oddělení Neue Schriften Registratur der wichtigen Akten 1785 anfangend, pododdělení Familienangelegenheiten, sign. IC 8F alfa 2a/1-45, Absterben und Anniversarien in der hochfürstliche Familie überhaupt (1789–1938). Autor pracoval zhruba s dvaceti kartony, které obsahují pramenně různorodý, jazykově německý materiál. Ke struktuře třeboňského archivu a schwarzenberské archivní reformě, na jejímž základě vzniklo v archivu třeboňského panství nové oddělení více Karel DUDÁČEK, *Uspořádání rožmberského a třeboňského archivu v 1. polovině 19. století*, Archivum Trebonense 10, 2002, s. 32-37. V citacích těchto pramenů bude uváděna pouze signatura a obdobné údaje jako v případě písemností z RA Schwarzenberg I, oddělení F. P. ü.

¹¹¹ U vzniku rodinného archivu orlických Schwarzenbergů stála potřeba uspořádat písemnosti zakladatele schwarzenberské sekundogenitury Karla Filipa ze Schwarzenbergu. Do roku 1872 zajišťovala správu archivu schwarzenberská ústřední kancelář v Praze. Poté byl archiv převezen na Orlik, kde o něj pečovali archiváři František Tyl a na počátku 20. století Mansvet Jakubička. Moderní inventář fondu pořídil v roce 1971 Josef Hanesch. K dějinám orlického rodového archivu Z. BEZECNÝ, *Příliš uzavřená společnost*, s. 22-23. K jeho uspořádání Jan Bedřich NOVÁK, *Fürstlich Karl Schwarzenbergische Archiv in Worlik*, Wien 1907 (= Archivalien zur neueren Geschichte Oesterreichs 1); Josef HANESCH, *Poznámky k schwarzenberské archivní reformě na orlickém panství*, Archivum Trebonense 2, 1976, s. 88-99.

¹¹² Autor provedl výběrovou sondu do jedenácti kartonů. Využitý pramenný materiál obsahoval jazykově převážně německé písemnosti a obdobné typy pramenů jako v případě primogenitury. Nejbohatší pramenná základna se shodně dochovala v případě majorátních pánů, případně jejich manželek. Vzhledem k úplné uspořádanosti pozůstalostí bude u pramenů citován karton i přesná signatura.

¹¹³ Ve druhé polovině 19. století se objevily nové typy pramenů jako tištěné programy pohřebních slavností či schematické plány zasedacího pořádku v kostele.

se posledních nemocí a pohřbů. Dále se bylo možné setkat s přijatými kondolencemi, testamenty, tištěnými úmrtními oznámeními, výjimečně i s ikonografickými prameny – zpravidla se zbožnými vzpomínkami.

K pramenům, jež explicitně popisovaly poslední nemoci představitelů rodu, patřily jak lékařské zprávy (*Bulletin/Note/Protocoll*), pitevní protokoly (*Visum et repertum/Obduktionsbericht*), tak od poloviny 19. století stále častější telegramy či korespondence mezi knížecími úředníky. Konečně poslední nemoci a příčiny úmrtí Schwarzenbergů, především vládnoucích knížat, se vzrůstajícím zájmem komentoval i německojazyčný a český tisk.¹¹⁴

Velkou pozornost autor věnoval pamětním či oslavným spisům, které vznikly u příležitosti některých úmrtí v knížecí rodině.¹¹⁵ Výpovědní hodnota těchto písemností úzce souvisela s utvářením ideálního obrazu „dobré smrti“ i se zrodem druhého života vybraných členů rodiny v kolektivní schwarzenberské paměti. Pro studium rituálu smrtelné postele i forem komemorace hrály nezastupitelnou úlohu prameny ikonografické povahy – žánrové výjevy smrtelné postele a pozoruhodné posmrtné portréty ve formě kreseb, perokreseb, maleb a od posledních desetiletí 19. století i fotografií. Výjimečně se bylo možné setkat i s drobnými smutečnými artefakty.¹¹⁶

V rámci studia schwarzenberského zádušního kultu autor využil i širokou škálu pramenů, které vypovídaly o podobě a funkci rodinných pohřebišť v barokní době a v průběhu 19. století. Pramenný materiál vztahující se k 18. století je uložen opět v pododdělení F. P. ü rodinného archivu schwarzenberské primogenitury v Českém Krumlově,¹¹⁷ dále ve fondech Velkostatek Český Krumlov¹¹⁸ a Vrchní úřad Český

¹¹⁴ Autor na základě sondy do rozsáhlého pramenného materiálu vybral pouze příklady, které disponovaly pestrou pramennou základnu, jež umožňovala interpretovat prožívání nemoci v rámci dobového lékařského diskursu i studia životního stylu vysoké šlechty. Důležitým kritériem byla i vyváženost v časové chronologii práce. Nejvíce se zabýval posledními nemocemi Jana Nepomuka I., Josefa II., Eleonory rozené Liechtensteinové, Karla IV., Karla V. a Karla Vavřince ze Schwarzenbergu. Konkrétně bude citováno v příslušné části textu.

¹¹⁵ Šlo především o smrt Adama Františka, Josefa II., Karla Vavřince a Karla V. ze Schwarzenbergu.

¹¹⁶ Z hlediska práce s ikonografickými prameny bylo zcela zásadním zdrojem poznatků obrazové album z pozůstalosti kardinála Bedřicha ze Schwarzenbergu, které obsahuje portréty „již nežijících“ osob. Jde o 28 grafických listů, 11 kreseb a 16 fotografií, které zachycují živé osoby, ale i posmrtné portréty z první poloviny 19. století. Mezi zastoupenými osobnostmi jsou přátelé Schwarzenbergů i oni sami. Autorovi se podařilo přesně identifikovat pouze část zobrazených osob. Portrétům bude věnována pozornost v kapitole *Schwarzenberský pohřební rituál*. Srov. SOA Třeboň, pracoviště Český Krumlov, RA Schwarzenberg I, oddělení F. P. ü, Sbirka alb a grafických listů, inv. č. 88.

¹¹⁷ Od třicátých let 18. století pohřbívali Schwarzenbergové odděleně srdce do „hrobky srdcí“ v kapli sv. Jana Nepomuckého v českokrumlovském kostele sv. Víta. Pozoruhodným ikonografickým pramenem je album akvarelů, které zachycují podobu hrobky z třicátých let 19. století. Srov. TAMTÉŽ, inv. č. 63.

Krumlov.¹¹⁹ Pro období 19. století šlo především o stavební dokumentaci a plány nově postavených schwarzenberských hrobek, stejně jako o pamětní spisy pojednávající o jejich vysvěcení a převozech těl ze starších rodinných pohřebišť. Písemnosti jsou součástí fondu Velkostatek Třeboň a v případě sekundogenitury rodinného archivu.¹²⁰

K rekonstrukci schwarzenberské „zkušenosti se smrtí“ vedly především dvě badatelské cesty, jež se neustále protínaly a vzájemně doplňovaly. První z nich směřovala k veřejnému obrazu pohřebních festivit a zádušního kultu vysoké šlechty a byla vydlážděna analýzou a interpretací přechodového rituálu smrti a místa i podoby pohřebišť prostřednictvím metodologického konceptu historické antropologie. Autor přitom vycházel z již zmíněných pramenů úřední a ikonografické povahy. Druhá z cest vedla skrze studium pramenů osobní a ikonografické povahy (hlavně pietních spisů, osobní korespondence úředníků, posmrtných portrétů) k myšlenkovému světu urozených a snažila se poodhalit soukromé postoje a pocitové prožitky šlechty tváří v tvář poslední nemoci a smrti blízké osoby. Pozornost, jež byla věnována oběma aspektům smrti, měla zdůraznit vztah mezi soukromým a veřejným rozměrem umírání a naznačit dynamiku jejich proměn či stagnace v kontextu životních strategií Schwarzenbergů ve studované době a na pozadí dobového „diskursu o smrti“.

Hraniční mezníky předkládané práce, jež byly od počátku zamýšleny velkoryse, aby umožnily pohled na umírání v kontextu životního stylu vysoké šlechty v čase „dlouhého trvání“, určili nakonec samotní Schwarzenbergové. Sevření tématu do let 1732–1914, jež připomínají tragickou smrt Adama Františka ze Schwarzenbergu na císařském honu a úmrtí mladého knížete orlické sekundogenitury Karla V. na bojišti první světové války, umožnilo zachytit zlomové okamžiky „schwarzenberských dějin smrti“, jež zřetelně odrážely i proměny životních strategií rodu mezi časem

Dále písemnosti týkající se starších pohřbů v presbytáři českokrumlovského kostela. Srov. TAMTÉŽ, sign. F. P. ů VIII/1, hrobka v arciděkanském kostele sv. Víta.

¹¹⁸ TAMTÉŽ, Velkostatek Český Krumlov (dále Vs Český Krumlov), sign. I 3K alfa abc, výstavba kaple sv. Jana Nepomuckého v českokrumlovském kostele sv. Víta (1724–1748).

¹¹⁹ TAMTÉŽ, Vrchní úřad Český Krumlov, pozůstalostní řízení Eleonory Amálie ze Schwarzenbergu, fasc. 566.

¹²⁰ Jde o tři fascikly s různou datací, které jsou opět zcela neuspořádané. Nejstarší prameny se nacházejí ve fasciklu s datací 1788/1870, který obsahuje písemnosti týkající se schwarzenberské hrobky u sv. Jiljí v Domaníně nedaleko Třeboně. Fascikl označený 1875/1876 tvoří doklady k výstavbě nového pohřebiště primogenitury v Domaníně a poslední složka označená tužkou číslem 5379 obsahuje různé písemnosti vztahující se k hrobce z let 1877–1937. Srov. SOA Třeboň, Vs Třeboň, sign. IC 8F alfa 2b, fasc. 1788/1870, 1875/1876, 5379. Prameny vypovídající o stavbě hrobky sekundogenitury jsou uspořádány, proto bude v jejich případě citováno číslo kartonu i signatura. Srov. TAMTÉŽ, RA Schwarzenberg-Orlík, sign. VII-1-4, rodinné hrobky, kart. 2.

doznívajícího baroka a symbolickým koncem „světa včerejška“, jak případně pojmenoval 19. století rakouský prozaik Stefan Zweig.¹²¹ V některých kapitolách bylo nezbytné a obohacující pomyslné hranice oběma směry překročit.

Ke studiu dobou podmíněných představ, jež podstatně ovlivňovaly odchod člověka z tohoto světa, vnímání mrtvého těla i podobu pohřebních slavností, se nabízely diskursivní texty z oblasti náboženské, lékařské a krásné literatury. Zatímco v pohledu na přechodový rituál smrti bylo možné využít badatelské nástroje historiků starších dějinných období, v oblasti „diskursu o smrti“ čelil autor zcela odlišné situaci. Ze soudobé i starší zahraniční historiografie 18. a 19. století, jež se zabývala různými aspekty „posledních věcí“ člověka, vyplývá, že podobu lidského umírání a vnímání smrti ovlivňovaly nejpozději od poloviny 18. století především dva faktory – proměna duchovního prožívání smrti a postupná profesionalizace lékařského oboru a jeho představitelů.¹²²

Zatímco náboženským představám a duchovním aspektům smrti historikové tradičně věnují velkou pozornost,¹²³ současní antropologové zdůrazňují, že biologický rozměr smrti člověka v různých dějinných epochách byl dosud spíše opomíjen.¹²⁴ Klíčovým se proto stal právě medicínský, úžeji lékařský dobový diskurs, a jeho vliv na životní strategie Schwarzenbergů. Stranou zájmu nebylo ponecháno ani duchovní prožívání smrti – v případě knížecího rodu zásadně spjaté s katolickou církví. Při vytváření obrazu dobových diskursů autor pracoval jak s poznatky převážně zahraniční odborné literatury, tak s pečlivě volenými vydanými dobovými prameny, zejména lékařskými, „zdravotně policejními“ spisy a příručkami dobového pastýřského bohosloví. Svět ideálních norem se pokusil konfrontovat se schwarzenberskou praxí.

¹²¹ Stefan ZWEIG, *Svět včerejška*, Praha 1999.

¹²² Výběrově např. P. JALLAND, *Death*; M. VOVELLE, *La morte*; John McMANNERS, *Death and the Enlightenment. Changing attitudes to death in eighteenth-century France*, Oxford 1981. V české historiografii není téma příliš frekventované. Lze jmenovat Petr SVOBODNÝ – Ludmila HLAVÁČKOVÁ, *Lékař a smrt*, in: H. Lorenzová – T. Petrasová (edd.), *Fenomén smrti*, s. 383-397. Další literatura bude uvedena na příslušných místech textu.

¹²³ Kromě dnes již klasických děl historiků středověku a raného novověku Norberta Ohlera, Jacquese Le Goffa, Arona Gureviče, Philippa Arièse, Michela Vovella, jmenujme pro období 19. století např. M. WHEELER, *Heaven*. V českém prostředí výběrově Pavel KRÁL, *Knihy o dobrém umírání v českém prostředí ve druhé polovině 16. a první půli 17. století*, in: Martin Holý – Jiří Mikulec (edd.), *Církev a smrt. Institucionalizace smrti v raném novověku*, Praha 2007, s. 7-22; T. MALÝ, *Smrt a spása*; M. SLÁDEK, *Vítr*; R. PAVLÍČKOVÁ, *Triumphus in mortem*. Podrobněji bude citováno na příslušných místech textu.

¹²⁴ K biologickým aspektům smrti jako tématu humanitních věd italský kulturní antropolog A. FAVOLE, *Resti di umanità*, s. 9-16. Dále dosavadní evropské přístupy shrnula M. SOZZI, *Reinventare la morte*.

Předkládanou práci tvoří šest kapitol, závěr, obrazová příloha a soupis pramenů a literatury. Po úvodních dvou kapitolách, které přiblížily autorova teoretická, metodologická a heuristická východiska, následují čtyři rozsáhlé tematické kapitoly – dělené do podkapitol, které tvoří jádro celé rozpravy. V první, obecněji pojaté kapitole, byl dán široký prostor dobovému učeneckému diskursu o smrti, mrtvém těle a pohřbívání, jenž zhruba od čtyřicátých let 18. století významně ovlivňoval pohled člověka na smrt sebe sama i jeho blízkých a patrně stál i u zrodu novodobé smrti. Autor v ní vycházel z poznatků převážně zahraniční odborné literatury a vydaných dobových spisů. Další tři kapitoly předkládané práce pojednávají v kontextu životního stylu knížecí rodiny a procesů medikalizace a sekularizace smrti o schwarzenberské „zkušenosti se smrtí“. Věnují se postupně posledním nemocem představitelů schwarzenberského rodu a podobě rituálu smrtelné postele, průběhu pohřebního rituálu a nakonec na základě studia rodinných pohřebišť roli zádušního kultu v životních strategiích Schwarzenbergů. K rodinným pohřebišťům autor přistupoval jako k nástroji utváření společenské prestiže i rodinné kolektivní paměti. Proměny zádušního kultu mohly být ukázány nejen díky volbě velmi dlouhého časového období, jež v tomto případě sahá až do 15. století, ale i díky velké pozornosti, jež byla věnována dobovému učeneckému diskursu.

Autorovým neskromným cílem bylo nejen vytvořit plastický obraz umírání, smrti a pohřbů v prostředí celoevropsky významné šlechtické rodiny a přiblížit podobu „posledních věcí“ člověka mezi polovinou 18. a počátkem druhého desetiletí 20. století, ale alespoň částečně proniknout k životním strategiím Schwarzenbergů ve studovaném období a sledovat proměny či stagnace jejich mentality od času baroka do počátku minulého století. Smrt v knížecí rodině chápal od začátku archivního výzkumu až po konečnou interpretaci jako zrcadlo jejich životních strategií. Ani na okamžik v něm nezahlédl onu osamělost, o níž hovořil v osmdesátých letech 20. století Norbert Elias. Konečně autor dal velkorysý prostor příběhům života a smrti některých Schwarzenbergů,¹²⁵ jejich vlastním slovům i řeči historických pramenů o nich.¹²⁶ Ostatně právě oni jsou hlavními protagonisty předkládané disertační práce.

¹²⁵ Životním příběhům Schwarzenbergů byl dán v některých případech prostor v hlavním textu či byly připomenuty prostřednictvím stručných biogramů v poznámkovém aparátu. Biogramy nebyly zpravidla zařazeny při první zmínce o dotyčném představiteli rodu, nýbrž byly funkčněji včleněny do kontextu příslušného pojednání. Kariérní strategie vládnoucích knížat ze Schwarzenbergu jsou většinou připomenuty až v souvislosti se zakládáním rodinných hrobek v kapitole *Pohřebišťe. Schwarzenberský zádušní kult*. Na některých místech rozpravy zvolil autor více popularizační styl psaní a věnoval

III. Dobový diskurs: medikalizace smrti

III. 1. Medikalizace smrti

„Per qual ragione mai il solo uomo civilizzato dev' egli morire con tanto apparato di spavento? Tutta la natura vivente, quasi tutte le nazioni che noi diciamo barbare, tranne alcune convulsioni, aspettano tranquillamente l'ultima pulsazione del loro cuore, senza provare quei tristi presentimenti che infielano tutto il corso di nostra vita: esse attendono il naturale scioglimento dei loro giorni senz' aggiungervi quegli artificiali tormenti. – Diremo noi esser questa una prerogativa dei popoli illuminati? Certe malintese idee di religione ci riempiono d' immagini di morte, sicchè oltre a farci perdere la salute a la pace di nostra vita rendono gli ultimi momenti dell' uomo religioso incomparabilmente più terribili di quelli dell'uomo animalesco.“¹²⁷

Johann Peter Frank

Citovanými slovy započal významný německý lékař francouzského původu Johann Peter Frank na sklonku 18. století svou kapitolu pojednávající o duševních škodách

se příběhům vybraných úmrtí v knížecí rodině. Vedly ho k tomu někdy velmi pozoruhodné a nikoliv obecně známé okolnosti smrti některých Schwarzenbergů. Často odkrývaly i vzorce chování dalších členů schwarzenberské rodiny a poskytovaly širší interpretační možnosti. V neposlední řadě se autor domnívá, že vyprávění příběhu je jedním z legitimních a funkčních prostředků současné historiografie.

¹²⁶ K častému citování pramenů v poznámkovém aparátu se autor rozhodl z několika důvodů. Použitý pramenný materiál je převážně neuspořádaný, paleograficky i jazykově poměrně náročný, tudíž badatelsky obtížně dostupný. Vzhledem k téměř naprosté nedotčenosti tématu v české historiografii se objevila řada zcela nových poznatků, které měl autor potřebu konkrétně doložit. Pouhá parafráze pramenné výpovědi v některých případech nedokáže plně nahradit autentické dobové svědectví. Konečně citováním z pramenů a jejich následnou interpretací dává historik nahlédnout do způsobu svého uvažování. Prameny jsou citovány v originálním znění, převážně tedy v němčině z 18. a 19. století. Jelikož autor není germanista, zvolil při jejich prepisu metodu transliterace. Zcela výjimečně, z důvodu čtivosti a literární kvality disertace, uvedl i vlastní překlad do češtiny.

¹²⁷ „Z jaké jen příčiny musí pouze civilizovaný člověk umírat s takovou výbavou hrůzy? Veškerá živá příroda a téměř všechny civilizace, jež nazýváme barbarskými, očekávají poslední úder srdce pokojně, bez zakoušení oněch smutných předtuch, které zahalují celý náš život; ony očekávají přirozený konec svých dnů, aniž by k němu přidávaly uměle vytvářená muka. – Řekneme, že je to výsada osvícených národů? Jisté špatně chápané myšlenky náboženství nás naplňují obrazy smrti, takže kromě toho, že nás připravují o zdraví a náš život o pokoj, činí poslední okamžiky zbožného člověka nesrovnatelně strašnějšími než je tomu v případě zvířecího člověka.“ (z italštiny volně přeložil V. G.). Citováno podle Johann Peter FRANK, *Sistema compiuto di Polizia medica*, IX, Milano 1827, s. 223-224.

vznikajících přehnaným strachem ze smrti.¹²⁸ „*Výbavou hrůzy*“ zamýšlel nejen zděděný a tradovaný svět představ o záhrobí a posmrtném životě, ale zcela explicitně přechodový rituál smrti křesťanské, konkrétně římskokatolické provenience. Přední lékařská autorita osvícenské Evropy věnovala umírání, smrti a podobě pohřbišť značnou pozornost hned v několika svazcích obsáhlého spisu *System einer vollständigen medizinischen Polizey*,¹²⁹ který se stal celoevropsky váženým „učebnicovým“ textem „zdravotní policie“.¹³⁰ Dílo prostoupené závazně platnými hygienickými opatřeními závěru 18. století lze v historiografickém kontextu chápat jako diskursivní text ovlivňující prostor života i smrti každého jednotlivce v čase „odkouzlování světa“ i několik desetiletí po něm.

¹²⁸ Johann Peter Frank (1745–1821) se narodil v bádenském Rodalben v rodině francouzského původu. Přestože byl jako jedno ze čtrnácti dětí předurčen k duchovnímu stavu, studoval filozofii a později medicínu v Heidelbergu a Štrasburku. Krátce poté působil jako osobní lékař špýrského biskupa. Roku 1784 se stal profesorem na klinice v Göttingenu. Na žádost státního kancléře knížete Václava Antonína Kaunitze byl povolán do Pavie, od roku 1786 stál v čele tamní nemocnice. Zároveň byl jmenován lombardským zemským profyzikem. Od roku 1788 působil v Lombardii jako hlavní dozorcí v otázkách zdravotnictví. V roce 1795 se odebral do Vídně, kde měl reformovat vojenské lékařství. Ve stejném roce se stal ředitelem tamní Všeobecné nemocnice. Po čtyřletém působení ve službách ruského cara Alexandra I. v Sankt Petěrburku se vrátil roku 1808 do Vídně. Roku 1814 si jej vybrala jako lékaře pro sebe i svého syna vévodu Zákupského rakouská arcivévodkyně a francouzská císařovna Marie Louisa. O pět let později jej vyznamenala jako vévodkyně Parmská křížem Řádu konstantiniánských rytířů sv. Jiří a o rok později ho jmenovala komturem stejného řádu. K životopisným údajům podrobně Constant von WURZBACH, *Biographisches Lexikon des Kaiserthums Oesterreich, enthaltend die Lebensskizzen der denkwürdigen Personen, welche 1750 bis 1850 im Kaiserstaate und seinen Kronländern gelebt haben. Vierter Theil*, (Egevári – Füchs), Wien 1858, s. 320-323 (heslo *Frank*). Frank napsal svůj vlastní životopis, který vyšel roku 1802 německy ve Vídni a ve stejném roce byl přeložen do italštiny (*Biografia del consigliere e professore Gio. Pietro Frank*, Milano, 1802). Rok po Frankově smrti vyšel v Pise italský překlad jeho biografie, který dovedl profesor lékařství Francesco Tantini do roku 1821. Srov. Pier Luigi MONDANI (ed.), *Studi sulla cultura medica italo-tedesca del primo Ottocento. La biografia di Giovanni Pietro Frank tradotta da Francesco Tantini*, Pisa 1969. V českém prostředí věnovala pozornost osobnosti Johanna Petera Franka, jeho dílu v kontextu dějin porodnictví i pohřebnictví a jeho konceptu „zdravotní policie“ D. TINKOVÁ, *Tělo*, zejména s. 34-42 (zde také životopisné údaje), 44-51, 67-71; TÁŽ, *Mefitická těla: exodus zemřelých ze světa živých na přelomu 18. a 19. století*, in: T. Petrasová – P. Machalíková (edd.), *Tělo a tělesnost*, s. 73-82. (tam také odkazy na německá vydání Frankova spisu).

¹²⁹ Johann Peter FRANK, *System einer vollständigen medizinischen Polizey* (I-IV, Mannheim 1779–1788; V, Tübingen 1813; VI, Wien 1817–1819. Spis vyšel v italském překladu v Miláně jako *Sistema compiuto di Polizia medica* ve dvou vydáních v letech 1807–1818 a 1825–1830. Autor při přípravě disertace pracoval s těmito italskými vydáními: I-III, 1825–1830; IV-VI, 1826; VII-X, 1827; XI, 1818; XII, XIII, 1825; XIV, 1826; XV, 1827; XVI, 1828; XVII, 1829. Monumentální Frankovo dílo doplnil po jeho smrti o další dva svazky jeho italský ctitel a následovník Giovanni POZZI, *Sistema compiuto di Polizia medica di G. P. Frank*, XVIII-XIX. *Polizia degli spedali scritta dal dottor Giovanni Pozzi*, I-II, Milano 1830.

¹³⁰ Koncept státní a kolektivní medicíny *Medizinische Polizey* („zdravotní policie“, volně lze přeložit jako „veřejná hygiena“) se začal formovat v německojazyčné oblasti na konci sedmdesátých let 18. století. Vycházel ze zájmu o biologický život lidského druhu a blaho populace. Tento koncept poprvé rozpracoval německý lékař Wolfgang Thomas RAU ve svém spise *Medicinische Policy-Ordnung. Gedanken von den Nutzen und die Nothwendigkeit einer medicinischer Policy-Ordnung in einem Staat*, Ulm 1764. K pojmu a myšlence „zdravotní policie“ v českém prostředí nejvíce Daniela TINKOVÁ, „*Uč se vážit svého zdraví, nemoc tě radosti zbaví*“. *Zdravotnická disciplinace a osvěta obyvatelstva českých zemí na prahu 19. století*, in: D. Blümllová – P. Kubát a kol., *Čas zdravého ducha*, s. 9-32, zde s. 10-11; TÁŽ, *Tělo, věda, stát. Zrození porodnice v osvícenské Evropě*, Praha 2010, zejména s. 34-38.

Frank přistupoval k posledním věcem člověka komplexně. Zabýval se vzorci chování lékaře k nemocným a umírajícím, okamžikem smrti, takzvanou zdánlivou smrtí a nebezpečím předčasných pohřbů – noční můrou osvícenské Evropy. Rozsáhlou část svazku, jenž pojednává o záchranných technikách ožívování zdánlivě mrtvých, zasvětil reformám pohřebnictví a jeho novým zákonným normám.¹³¹ Obzvlášť sugestivně vylíčil nebezpečí, která pramenila z pohřbívání *ad sanctos ed apud ecclesiam*. Smrt v pojetí Johanna Petera Franka je svázána pevnými pravidly komunální hygieny – je smrtí „medikalizovanou“.

Proces nazývaný „medikalizace“ se zrodil v rámci nových forem ekonomického myšlení i demografického populačního růstu osvícenské Evropy jako součást širšího jevu kontroly populace prostřednictvím pevnějších mocenských mechanismů, jež Michel Foucault nazval v sedmdesátých letech 20. století „biopolitikou“ nebo „biomocí“.¹³² Jinak řečeno „medikalizace“ byla úzce spjata s osvícenskou „ekonomií zdraví“, jež spočívala v přijetí myšlenky nepřetržitého zlepšování zdraví (i věd a služeb se zdravím spojených) do rámce ekonomického rozvoje státu.¹³³ Podle Foucaulta byly od 18. století existence, jednání, chování i lidské tělo integrovány do stále hustší lékařské sítě.¹³⁴ Na možné definice medikalizace z pera zahraničních historiků lékařství jako procesu, jímž se jisté oblasti života dostávaly do sféry ovládané medicínskými teoriemi i lékařskou praxí, postupného nárůstu užívání profesionálních lékařských

¹³¹ Tématu umírání a smrti se věnoval ve II., IX., X. a XI. svazku (Milano 1807, 1808, 1827, 1818). Ve II. svazku se zabývá podrobně problematikou úmrtí těhotných žen a záchranou plodu. IX. svazek pojednává o chování lékařů k umírajícím, sebevraždě, souboji a vraždě. Svazek č. X je celý věnován fenoménu zdánlivé smrti a ve svazku č. XI představuje Frank přístroje k ožívování zdánlivě mrtvých a osvětluje způsob jejich využití i účinnost v praxi. Dále se zevrubně zabývá nařízeními, která se týkala pohřebnictví, pohřbů a pohřebišť.

¹³² „Ohlášeným tématem byla biopolitika: rozuměl jsem pod tím způsob, jakým docházelo k pokusům od 18. století racionalizovat problémy kladené vládní praxi, jež jsou vlastní populacím živých lidí: zdraví, hygiena, porodnost, dlouhověkost, rasy... Je známo, jaké zvětšující se místo zaujaly tyto problémy od 19. století a o co politicky a ekonomicky šlo až doposud. (...) Polizeiwissenschaft, rozvinutá Němci v 18. století (...) se stále stavěla pod zásadu: nedává se dostatečně pozor, příliš mnoho věcí uniká, příliš mnoha oblastem chybí regulace a předpisy, řád a správa nejsou v pořádku – krátce, vládne se příliš málo. Polizeiwissenschaft je forma vládní technologie ovládané principem státní rezony: a je to zcela přirozené, že se ujímá problémů populace, jež má být co možná nejčetnější a co nejaktivnější kvůli síle státu: zdraví, porodnost, hygiena zde tedy zaujímají bez problému důležité místo.“ Citováno podle Michel FOUCAULT, *Zrození biopolitiky. Kurz na Collège de France (1978–79)*, Brno 2009, s. 273-274. S konceptem biopolitiky a biomoci pracuje v českém prostředí Daniela Tinková, jež k termínu „biomoci“ poznamenala: „Tato nová podoba moci, která se objevuje koncem 18. století, má sledovat tři cíle – řád, obohacování a zdraví. Ty spadají do kompetencí celku reglementací a institucí, které jsou v dobové terminologii zahrnovány pod generickým termínem „police“; přičemž samozřejmě nejde jen o instituci policejního charakteru, nýbrž i o soubor mechanismů, jimiž se současně zajišťuje řád, ekonomický růst a udržování zdraví, tedy i maximální ochrana pracovní síly.“ Citováno podle D. TINKOVÁ, *Tělo*, s. 29-30.

¹³³ Citováno podle TAŽ, „Uč se vážit svého zdraví“, s. 10.

¹³⁴ TAMTÉŽ.

služeb i jako jednoho z projevů disciplinace moderní společnosti, upozornila Daniela Tinková.¹³⁵

Spis Johanna Petera Franka inspiroval i další propagátory zdravotně policejních myšlenek na území habsburské monarchie. Kromě italských lékařů Giovanniho Pozziho, Francesca Tantiniho a Giacoma Barzelottiho výrazně ovlivnil například Zachariase Husztyho, jenž působil v Prešpurku.¹³⁶ V českých zemích nesporně zapůsobil na prvního profesora zdravotní policie na pražské univerzitě Johanna Dionysa Johna¹³⁷ a jeho žáka Adalberta Vinzenze Zardu.¹³⁸ Práce prvních dvou zmíněných, českou historiografií dosud spíše opomíjených osobností,¹³⁹ přitom ze spisu svého inspirátora čerpaly takřka doslova. Na tomto místě je třeba zdůraznit, že pro lékařský osvícenský diskurs byly charakteristické nejen vědecké objevy soudobé medicíny, ale především radikální zdravotnické reformy, které přinesly proměnu organizace veřejného zdravotnictví (kvantitativní nárůst zdravotnického personálu a jeho profesionalizaci), ale i změnu systému studia medicíny.¹⁴⁰

¹³⁵ TAMTÉŽ, s. 11.

¹³⁶ Zacharias HUSZTY, *Diskurs über die medizinische Polizey*, I-II, Pressburg-Leipzig 1786.

¹³⁷ Johann Dionys JOHN, *Die medizinische und gerichtliche Arzneiwissenschaft in den k. k. Erbländern*, I-II, Prag 1796; TÝŽ, *Lexikon der k. k. Medizinalgeseze*, Prag 1790; TÝŽ, *Vollständige Sammlung aller seit dem glorreichsten Regierungsantritt Joseph des Zweyten für die k. k. Erbländer ergangenen höchsten Verordnungen und Gesetze durch privat Fleiß gesammelt, und in chronologische Ordnung gebracht*, I-VI, Wien 1788. Johann Dionys John (18. 1. 1764 Teplice–14. 3. 1814 tamtéž) nejdříve absolvoval magisterské studium filozofie (1782), poté se stal doktorem medicíny (1793). Působil jako lékař v Praze, od roku 1797 v Teplicích. Stal se průkopníkem veřejného zdravotnictví a soudního lékařství v českých zemích. V letech 1795–1796 byl mimořádným profesorem obou zmíněných disciplín. Autorkou stručného životopisného medailonu D. TINKOVÁ, „*Uč se vážit svého zdraví*“, s. 12-13.

¹³⁸ Adalbert Vinzenz ZARDA, *Von dem Nutzen über die Rettungsmittel in plötzlichen Lebensgefahren Nichtärzten Unterricht zu geben, als Program zu den offenen Vorlesungen über diesen Gegenstand vorgetragen im Karolin, den 4ten Wintermonat 1792*,... Prag 1793; TÝŽ, *Zuschrift an meine Landsleute, Böhmen; besonders an die Bewohner der Hauptstadt Prag die Rettungsanstalten der plötzlich vernunglückten Menschen betreffend*, Prag 1799; TÝŽ, *Ist es zweckmässig und zulässig die angehenden Landseelsorger in einer eigenschränkten Volksarzneykunde zu unterrichten?*, Prag 1793. Do systému kontroly a prevence zdraví měly být v rámci osvícenských představ zdravotní policie zapojeny i osoby medicínsky nevzdělané. Adalbert Vinzenz Zarda (1755–1811) byl jedním z prvních skutečných průkopníků zdravotní osvěty pro nezdravotníky v českých zemích. Jeho životním tématem byla péče o záchranu zdánlivě mrtvých osob, jež se prosadila na pražské univerzitě jako teoretická i praktická lékařská disciplína. V letech 1790–1848 se zde konaly specializované přednášky určené i širší veřejnosti. Prvním přednášejícím byl sám Zarda, jeho nástupcem se stal Josef BERNT, *Vorlesungen über die Rettungsmittel bey dem Scheintode und in plötzlichen Lebensgefahren*, Wien 1819. K Zardově životním osudům a působnosti D. TINKOVÁ, „*Uč se vážit svého zdraví*“, s. 17-21. Dále L. HLAVÁČKOVÁ – P. SVOBODNÝ, *Lékař a smrt*, s. 390.

¹³⁹ Pozornost jim věnuje D. TINKOVÁ, *Tělo*, s. 36. Dále TÁŽ, „*Uč se vážit svého zdraví*“, s. 12-13.

¹⁴⁰ K reformám zdravotnictví v českých zemích existuje kvalitní literatura z pera historiků lékařství. Výběrově např. P. SVOBODNÝ – L. HLAVÁČKOVÁ, *Dějiny lékařství*; Ludmila SINKULOVÁ a kol., *Dějiny československého lékařství*, I, Praha 1965; TÁŽ, *Lékaři, stát a zdraví lidu. Z historie zdravotní služby v českých zemích*, Praha 1959.

Klíčový pojem „medikalizace smrti“ lze v tomto kontextu chápat jednak jako zrod a postupný vývoj učenecké kategorie smrti, která již nebyla uzavřena do sakrální sféry, nýbrž se postupně stávala interdisciplinárním tématem, v němž výsadní postavení získával lékař – „odborník na smrt“, ale také jako sevřený kontrolní mechanismus, který tvořila řada nových norem vztahujících se k zacházení s mrtvým tělem. Základy k lékařské disciplinaci smrti a velmi kritickému vyrovnávání se s duchovní tradicí umírání starších historických období byly ovšem položeny již několik desetiletí před vydáním Frankova spisu. Italský historik Claudio Milanesi¹⁴¹ považuje za zlom v dějinách vytváření osvícenského lékařského diskursu o smrti a pomyslné kořeny její medicínské disciplinace spis dánského anatoma Jacquese-Bénigna Winslōwa *Quaestio medico-chirurgica*¹⁴² z roku 1740 a především jeho upravenou podobu s názvem *Dissertation sur l'incertitude des signes de la mort* od Jeana-Jacques Bruhiera.¹⁴³ Ten dílo svého předchůdce nejen přeložil z latiny do francouzštiny a přiblížil jej tak laickému čtenáři, ale především jeho druhé vydání podstatně rozšířil, posunul do hlubší interpretační roviny a zasazoval se o aplikaci některých teoretických závěrů do praxe.

V pomyslné rané fázi medikalizování smrti se jevila jako stěžejní otázka časového statusu smrti, která bude podrobněji pojednána v podkapitole *Medikalizace smrti a čas. „Živí mrtví“* této práce. Na tomto místě je však třeba zmínit, že lékařský diskurs o smrti nejméně od čtyřicátých let 18. století postupně zcela nově definoval vztah medicíny k posledním věcem člověka. Přestože byly vytvořeny základní předpoklady k aktivnímu postoji lékařské vědy k umírajícím a mrtvým, své uplatnění v praxi nacházely v podobě různých reforem pohřebnictví až od sedmdesátých let 18. století. Klíčovým tématem „zdravotní policie“ se tehdy stala potřeba důsledně oddělit prostor živých a mrtvých, jejichž těla byla chápána jako možný zdroj nakažlivých chorob a alespoň v dobových lékařských spisech zabíjela po desítkách.

¹⁴¹ Claudio Milanesi studoval smrt v učeneckém diskursu z období kolem poloviny 18. století a jeho vliv na proměny kolektivní mentality. Analyzoval a interpretoval lékařské spisy a zabýval se především problematikou kategorie zdánlivé smrti. Claudio MILANESI, *Morte apparente e morte intermedia. Medicina e mentalità nel dibattito sull'incertezza dei segni della morte (1740–89)*, Roma 1989; Týž, *Tra la vita e la morte*.

¹⁴² Jacques-Bénigne WINSLŌW, *Quaestio medico-chirurgica. An mortis incertae signa minus incerta à Chirurgicis, quam ab aliis experimentis?*, in: F. Chaussier, *Disputationis in Academia Medicinae Parisiensi discussae*, III, Paris 1740; Týž, *Terrible supplice et cruel désespoir des personnes enterrées vivantes et qui sont présumées mortes*, Paris 1752.

¹⁴³ Poprvé vyšlo v letech 1742–1745. Klíčové je ale druhé, zásadně přepracované vydání, které zcela pozměnilo ducha a původní vyznění práce. Jean-Jacques BRUHIER, *Dissertation sur l'incertitude des signes de la mort et l'abus des enterremens et embaumemens précipités*, I-II, Paris 1749.

III. 2. Od miazmatu ke kyslíku. „Miazmatická teorie“ a chemie plynů

„Ecco una lista di opere, che sto scrivendo non già per amor mio, ma per ben pubblico. Una descrizione di una Macchina in forma di Cannochiale, che avvicini, ed ingrandisca gli odori da una parte, e dall'altra impiccolisca il puzzo, e lo allontani. Credo, che l'uso di questa macchina sarà più frequente dalla parte, che allontana, che dall'altra, al rovescio de' Cannochiali da vista.“¹⁴⁴

Cesare Beccaria, 1765

Mrtví byli ve druhé polovině 18. století považováni za nebezpečné především kvůli nakažlivinám, přesněji otravným výparům – miazmatům, jež uvolňovala jejich těla. Samotné slovo *miazma* se objevilo poprvé ve Francii v roce 1765.¹⁴⁵ V názorech zdravotní policie druhé poloviny 18. století na přenos nakažlivých chorob jednoznačně převládala právě „miazmatická teorie“. Za zdroj nákazy byly považovány „jedy“ přítomné například ve vodě a potravinách. Přesvědčení o vlastním přenosu nákazy mezi nemocnými osobami, jež propagovali někteří stoupenci „chemické teorie“ (dominantní až okolo poloviny 19. století), bylo v dobách před Pasteuerovými a Kochovými objevy jen těžko obhajitelné.¹⁴⁶ Stoupenci „miazmatické teorie“ (předchůdci dnešních hygieniků) navíc nabízeli konkrétní preventivní, do značné míry účinná opatření. Patřilo k nim například čištění vod, dohled nad čerstvostí potravin, či odstraňování odpadků a špíny z městských aglomerací.¹⁴⁷

„Miazmatická teorie“ ujišťovala, že kontakt byť jen s malým množstvím látek v rozkladu může ve zdravém organismu způsobovat patologické změny. Spolu s přesvědčením, podle něhož docházelo v těle oběti k chemickému znásobení nákazy,

¹⁴⁴ „Zde seznam děl, která mám rozepsána – ne již ze záliby, nýbrž pro veřejné blaho. Popis přístroje ve tvaru dalekohledu, který z jedné strany přibližuje a zvětšuje pachy, a ze strany druhé zmenšuje zápach a oddaluje jej. Věřím, že tento přístroj bude používán častěji ze strany, která oddaluje – zkrátka opačně než optický dalekohled.“ (z italštiny volně přeložil V. G.) Citováno podle Cesare BECCARIA, *Frammento sugli Odori*, in: Pietro Verri – Alessandro Verri – Cesare Beccaria, *Il Caffè o sia brevi e vari discorsi già distribuiti in fogli periodici*. Seconda edizione. Tomo primo, Venezia 1765, s. 36-46, zde s. 46.

¹⁴⁵ G. TOMASI, *Per salvare i viventi*, s. 242.

¹⁴⁶ Ke konceptu nemoci v průběhu 18. století a pojetí nákazy Mirko D. GRMEK, *Il concetto di malattia*, in: Týž (ed.), *Storia del pensiero medico occidentale 2. Dal rinascimento all' anizio dell'Ottocento*, Roma-Bari 1996, s. 259-289, zde zejména s. 264-265.

¹⁴⁷ K „miazmatické teorii“ v kontextu dějin medicíny Bernardino FANTINI, *La microbiologia medica*, in: Mirko D. Grmek (ed.), *Storia del pensiero medico occidentale 3. Dall'età romantica alla medicina moderna*, Roma-Bari 1998, s. 171-219, zde s. 181-184; Ulrich TRÖHLER, *Il trionfo della chirurgia*, in: tamtéž, s. 355-387, zde s. 368-371. Domněnku o vzniku epidemii šířením jedovatého vzduchu vyslovil již Hippokrates. K dějinám infekčních chorob a proměnám vědeckých názorů na ně popularizačně Ludvík VESELÝ, *Sbohem, polio?*, Praha 1963, zejména s. 18-65.

tvořil tento názor později, v první polovině 19. století, i základ teorie londýnského lékaře Johna Snowa o vodním šíření cholery.¹⁴⁸ Jinými slovy, učenec ký diskurs formuloval v průběhu 18. století závěr, že veškeré nakažlivé choroby jsou způsobovány škodlivými emanacemi nelidského původu nebo lidskými bytostmi napadenými nějakou infekční chorobou. Nezpochybnitelným dobovým dogmatem bylo přesvědčení, že všechny druhy miazmat se přenášejí vzduchem. Pramenilo z něj množství preventivních opatření – například časté větrání nebo snaha zamezit „tlačenicím“ na malém prostoru. Nástup konkrétního strachu ze škodlivosti mrtvolných výparů byl tedy součástí širší učenec ké diskuse. Jak poznamenala Daniela Tinková, mrtvé tělo „*se měnilo v objekt, který ohrožuje svět živých, neboť je zdrojem nebezpečných výparů a nakažlivin, kazí kvalitu vzduchu i vody. (...) Za neutěšený stav, škodlivý pro člověka i zvířata, nesly odpovědnost nejen jatky, mrchoviště, skládky odpadků, jímky a kanály, ale také hřbitovy nebo krypty.*“¹⁴⁹

Strach, v němž mrtvolné výpary přímo souvisely se vznikem a šířením nakažlivých nemocí, byl dynamicky ovlivňován několika rozličnými faktory – postupnou proměnou vnímání vůně a zápachu,¹⁵⁰ vývojem fyziologických teorií a formováním chemie jako vědního oboru.¹⁵¹ Na tomto místě je třeba stručně zmínit zájem osvěcenských učenců o plyny i některé významné posuny, k nimž došlo v chemickém poznání plyných látek v průběhu 18. století.¹⁵² Obavy ze zhoubného vlivu hnilobných výparů z hrodek v kryptách, jež se začaly výrazně prosazovat zhruba

¹⁴⁸ Podle Snowa byla cholera nakažlivou nemocí vyvolávanou jedem, jenž měl schopnost se v těle oběti rozmnožit. Jed se podle něj vyskytoval v exkrementech a zvratkách nemocných. Snow prokázal, že k šíření nákazy docházelo prostřednictvím používání vody ze znečištěných studen. Za základní léčebný prostředek v boji proti choleře bylo logicky považováno čištění užitkové vody. Srov. B. FANTINI, *La microbiologia*, s. 182.

¹⁴⁹ Citováno podle D. TINKOVÁ, *Mefitická těla*, s. 74.

¹⁵⁰ Alain CORBIN, *Narcis a miazma. Pach a společenské představy 18. a 19. století*, Praha 2004.

¹⁵¹ K dějinám chemie, významným osobnostem, objevům a jejich reflexi v dobovém vnímání Bernadette BENSUADE-VINCENT – Isabelle STENGERS, *A history of chemistry*, Cambridge 1996, zde zejména s. 48-112. V českém prostředí kvalitně popularizuje starší dějiny chemie biofyzikální chemik Vladimír Karpenko ve studiích otištěných v Dějinách vědy a techniky i samostatných monografiích. Vladimír KARPENKO, *Alchymie. Nauka mezi snem a skutečností*, Praha 2007; TÝŽ, *Alchymie. Svět pohádek a legend*, Praha 2008; TÝŽ, *Alchemie: Lexicon einer hermetischen Wissenschaft*, München 1998; TÝŽ – Ivo PURŠ (edd.), *Alchymie a Rudolf II. Hledání tajemství přírody ve střední Evropě v 16. a 17. století*, Praha 2011. Dále základní vhléd do tématu poskytuje Josef BUDIŠ a kol., *Historie chemie slovem a obrazem*, Brno 1995; Jiří MOLIN, *Historie chemie*, Olomouc 1992; Marie SOLÁROVÁ – Karel LICHTENBERG, *Vybrané kapitoly z historie chemie*, Brno 2000.

¹⁵² Ke zkázonosným plynům a diskusi o mrtvolných výparech blíže G. TOMASI, *Per salvare i viventi*, s. 242-263. K chemii plyných látek v osvěcenském medicínském kontextu Roy PORTER, *Největší dobrodíní lidstva. Historie medicíny od starověku po současnost*, Praha 2001, zde s. 286-287. Nejpodrobněji B. BENSUADE-VINCENT – I. STENGERS, *A history*, s. 75-82.

od čtyřicátých let 18. století, a dobový učenecký diskurs, spolu totiž nejen úzce časově a tematicky souvisely, ale navzájem se i ovlivňovaly.

Podle Alaina Corbina stály na počátku osvícenského zájmu o plyny čich a „podezřelá vůně“ všeho v rozkladu. Tělesným rozkladem se zabýval již německý učenec, alchymista a merkantilista Johann Joachim Becher (1635–1682), který jej popsal jako neustálý vnitřní proces, který konkuruje přirozené soudržnosti jednotlivých elementárních částic koloběhu, jemuž je podřízena balzamická podstata krevního oběhu. Za hlavní příznaky zkázy označil zápach a vlhkost. Zatímco tekuté části organické hmoty se podle něj uvolňovaly ve formě hnisu, plynné se šířily v podobě hnilobně zapáchajících molekul. Podle tehdejšího přesvědčení tato miazmata pronikala do zdravého organismu a narušovala jeho vnitřní rovnováhu. Následkem mohlo být protržení střev, stížení organismu gangrénou, příjící, skorbutem či morovým onemocněním. Podle Bechera zápach asocioval rozklad, zatímco vůně navazovala princip vitality. Čichu pak připisoval schopnost definovat symptomy nemoci.¹⁵³

V období osvícenství se staly vůně, zápach a čich také tématem populacionistickým a filozofickým. Pozornost různým druhům vůní a jejich vztahu k barvám, stejně jako čichu v kontextu ostatních lidských smyslů (zejména chuti), věnoval na stránkách proslulého osvícenského časopisu *Il Caffè* například italský filozof a teoretik práva Cesare Beccaria (1738–1794).¹⁵⁴ České historiografii dobře známý zakladatel moderního trestně právního myšlení rozdělil ve svém pojednání *Frammento sugli Odori* vůně na jednoduché (*semplici*) a složené (*composti*). Za základní zdroj všech škodlivin označil nečistotu a z ní se linoucí zápach. Některým jednoduchým vůním, například květinovým či bylinným, přisoudil schopnost „čistit vzduch od výparů“. Květiny dokonce doporučoval dobové medicíně jako vhodný prostředek zdravotní prevence – lékaři je podle jeho názoru měli roznášet po domech chudiny – zamořených „zkvašenými výpary“ a zápachem potu. Preventivní medicína by podle jeho soudu nebyla sice již tak skvoucí disciplínou jako v případě léčby skutečně nemocných, ale zasloužila by si větší úctu a obdiv, protože slovy pravověrného osvícence „*kolik lidských životů by ušetřila populace, jež je skutečným bohatstvím státu?*“¹⁵⁵

¹⁵³ K tomu A. CORBIN, *Narcis*, zejména s. 21-27.

¹⁵⁴ Názory Cesara Beccarii na dobovou trestně právní praxi se zabývala podrobně Daniela TINKOVÁ, *Hřích, zločin, šílenství v čase odkouzlování světa*, Praha 2004.

¹⁵⁵ „*Alcune resine di poco valore, qualche vaso di erbe fragranti possono rimbalsamare l'aria infestata dalle esalazioni, che circolano, e fermentano fra i cenci, e il sudore nella stretta abitazione di una*

Přestože lze Beccariův příklad s květinami a preventivními zdravotními opatřeními chápat i jako ironický výpad na účet dobové medicíny, v souvislosti mezi rostlinami a čistotou vzduchu se bezděky a z jiného úhlu pohledu přiblížil poznatku, který měla o něco málo později odkrýt dobová nauka o plynech. Dále na základě přesvědčení, že mezi chutí a čichem existuje blízký vztah, Beccaria jednoduše dovozoval, že nepříjemné pro čich je zároveň nedobré na chuť a tím nepochybně nežádoucí i pro vnitřní orgány. Kromě toho upozornil na skutečnost, že z hlediska pozemských požitků „*se pro ústa udělalo až příliš, zatímco pro nos vskutku málo.*“¹⁵⁶ V závěru svého filozofického pojednání prorokoval, že se časem zrodí *Medicina d'Odori* („medicína pachů“), protože nejen ústa, ale rovněž všechny smysly a údy jsou prostředníkem škodlivin i léčebných prostředků. S ostnem ironie přisoudil této nové lékařské disciplíně recepty, lékárny a „hromadu“ neúčinných léků, které dají zbohatnout lékařům a zalidní pohřebiště.¹⁵⁷

Jinými slovy, Cesare Beccaria soudil, že nepříjemný zápach je zdraví nebezpečný, zatímco čich považoval za svého druhu indikátor všech škodlivin, jemuž by měla být věnována větší pozornost také ze strany dobové medicíny. Tento názor byl v průběhu 18. století dále rozvíjen – čich byl následně v medicíně skutečně uplatňován jako diagnostický prostředek k rozlišení zdraví a nemoci a přispíval ke zvolení vhodných léčebných metod. Zároveň byl podle dobových fyziologických teorií nos považován za orgán, kterým do těla mohla pronikat nákaza ze vzduchu.¹⁵⁸

famiglia. Dovrebbero i Medici de'Poveri, e i luoghi Pii, che somministran medicine per carità distribuirne, essendo più stimabile, benchè meno brillante, la medicina che previene i mali, che quella, che li guarisce. La maggior parte de' mali dei Poveri, che scorrono le Città intere, e ne distruggono i più laboriosi ed infelici Cittadini, nascono dall'immondezza. Qual risparmio di vite non ne farebbe la popolazione, ch'è la vera ricchezza d'uno Stato?” Srov. C. BECCARIA, *Frammento*, s. 39.

¹⁵⁶ „Dagli odori ai sapori non v'è che un piccolo passaggio, e questi due sensi sono amici, e fedeli l'uno all'altro. Ciò che offende l'odorato è per lo più pessimo al palato, e ciò che offende il palato è quasi sempre nemico dell'odorato. Crederei ancora, che ciocchè offende l'uno, o l'altro sia velenoso per la sanità (...) che disgusta il palato, o l'odorato cioè ne disordina le fibre, dovesse produrre lo stesso effetto sui delicati organi dello stomaco (...) Sin ora si è fatto troppo poco per il naso, mentre si è fatto anche troppo per la bocca” Citováno podle TAMTÉŽ, s. 43.

¹⁵⁷ „Una nuova Medicina d'odori (oso predirlo, poichè non la sola bocca è all'uomo veicolo di mali, e di rimedi, ma tutti i sensi, anzi tutte le membra lo sono) sorgerà in quei tempi. (...) Ricette, e Spezierie, e una farragine di rimedi inutili con cinque o sei utili, che per la loro semplicità saranno i più trascurati, arricchiranno i Medici, e popoleranno i Sepolcri.“ Citováno podle TAMTÉŽ, s. 45.

¹⁵⁸ K čichu jako diagnostickému prostředku v dobových fyziologických teoriích G. TOMASI, *Per salvare i viventi*, zejména s. 242-246. Autorka připomněla například přínos vitalistické medicíny na univerzitě v Montpellier.

Samotný vzduch byl ještě na počátku 18. století chápán jako prostý plyn – hybatel proměn, nikoliv jako směs či chemická kombinace.¹⁵⁹ Teprve na počátku třetího desetiletí 18. století se začala postupně utvářet nová vědecká disciplína, jež představuje mezistupeň mezi alchymií a moderní chemií – chemie plynů (*pneumatická chemie*). Vzduch začal být postupně nazírán jako třetí chemická substance vedle tekutin a pevných látek, jako směs různých plynů. Na počátku této cesty stály pokusy, jež navazovaly na iatrochemické tradice – zkoumaly fermentaci (chemicky rozklad) a vztahy mezi dýcháním a spalováním.¹⁶⁰

Jedním z prvních učenců, který empiricky potvrdil, že při rozkladu organické hmoty dochází k úniku plynu, byl již anglický přírodovědec, experimentátor a filozof Robert Boyle (1627–1691),¹⁶¹ na jehož výzkumy navázal v rámci experimentů na poli fyziologie rostlin (*Vegetable Staticks*, 1727) jeho krajan, duchovní a vynálezce Stephen Hales (1677–1761). Přestože se Halesovi nepodařilo rozlišit žádný specifický plyn, prokázal určující roli vzduchu v chemických procesech a jeho schopnost pojít se s pevnými látkami. V revolučním konceptu Georgese Louise Leclerca de Buffona z roku 1735 představoval vzduch chemicky aktivní látku. Posléze vypracoval skotský chemik Joseph Black (1728–1799) ve své laboratoři v Glasgow koncepci „latentního tepla“ a identifikoval „vázaný vzduch“ (*fixed air*) – nedýchatelnou látku, jež byla později pojmenována jako oxid uhličitý. Přibližně ve stejné době se tak mohlo zrodit nové vědecké paradigma o hnilobě, chápané napříště jako důsledek určitého chemického procesu, které záhy odpovědělo na stížnosti veřejnosti na zápach z pohřebišť, vstoupilo aktivně do diskusí o nebezpečnosti pohřbů v kryptách kostelů a stalo se funkčním nástrojem osvícenské zdravotní policie.

Je poměrně dobře známo, že v roce 1745 Abbé Porée konstatoval existenci nepříjemného hnilobného zápachu, který pocházel z rakví uložených v kostelích.¹⁶² O zájmu, který ve stejné době věnovaly zmíněnému fenoménu osvícenská nauka o plynech a medicína, svědčí například výzkum profesora lékařské fakulty

¹⁵⁹ Pojem *plyn* (*gas*) zavedl v chemii alchymista a lékař Jean Baptist van Helmont (asi 1577–1644). Plyn vznikající při kvašení vína, hoření, při rozkladu vápence a potaše kyselinami nazval „gas sylvestre“ (lesní plyn), dnešní oxid uhličitý. Jako první popsal jeho vlastnosti a důsledně ho odlišoval od vzduchu. Proto bývá označován za skutečného zakladatele pneumatické chemie. Srov. J. BUDIŠ a kol., *Historie chemie*, s. 32.

¹⁶⁰ Podrobně B. BENSUADE-VINCENT – I. STENGERS, *A history*, s. 75-82.

¹⁶¹ J. BUDIŠ a kol., *Historie chemie*, s. 33-34.

¹⁶² Abbé PORÉE, *Lettres sur la sépulture dans les églises*, Caen 1745.

v Montpellier Henriho Hagenota (1687–1775), jenž provedl roku 1744 v kryptě kostela Nôtre–Dame ve svém působišti. Hagenot analyzoval vzduch v kryptě a označil jej za nebezpečný – pro ztrátu pružnosti, infekci hnilobných výparů a schopnost mísit se s neplynnými látkami.¹⁶³ Rodící se moderní chemie tak rozeznala v dosavadních pohřebištích jasnou hrozbu, jež útočila na zdraví populace. Podle Alaina Corbina se zájem osvícenců o plyny „šířil jako neprosto nekontrolovatelná vášeň (...) čichové buňky vědců byly od roku 1741, kdy se tímto tématem začal poprvé zabývat Hales, (Stephen, pozn. V. G.) plné plynných ostatků zemřelých.“¹⁶⁴

Zájem chemiků, lékařů a hygieniků analyzovat plyny v kryptách kostelů a měřit míru jejich škodlivosti vrcholil patrně v sedmdesátých a osmdesátých letech 18. století a nepochybně souvisel s rozvojem zdravotní policie; neméně však se zásadním prohloubením chemického poznání o složení vzduchu. Roku 1766 objevil anglický učenec Henry Cavendish (1731–1810) „hořlavý vzduch“ (vodík) a v roce 1772 Daniel Rutherford (1749–1819) dusík. Nedlouho poté izolovali nezávisle na sobě anglický teolog a chemik Joseph Priestley (1733–1804) a švédský lékárník Karl Wilhelm Scheele (1742–1786) plyn, který roku 1775 označil zakladatel moderní chemie Antoine Laurent de Lavoisier (1743–1794) jako kyslík.¹⁶⁵

Na sklonku sedmdesátých let 18. století tak byl poprvé objeven skutečný princip dýchání. Zatímco Joseph Black odhalil, že plyn, který se uvolňuje při hašení vápna, je přítomen i ve vzduchu vydechovaném z plic, Joseph Priestley zjistil, že rostliny zajišťují nepřetržitě obnovování atmosférického vzduchu, Lavoisier přišel se zásadním objevem výměny plynů v plicích a nahradil dosavadní „flogistonovou teorii“¹⁶⁶ svou oxidační teorií (teorie dýchání a hoření). Podle ní je dýchání živých organismů analogickým

¹⁶³ Srov. G. TOMASI, *Per salvare i viventi*, s. 245-248.

¹⁶⁴ Srov. A. CORBIN, *Narcis*, s. 21, 34.

¹⁶⁵ Laurent de Lavoisier byl všestranný francouzský vědec, vynikající experimentátor, autor četných pojednání z oborů teologie, mineralogie, fyziky, matematiky a především chemie. Přispěl k rozšíření metod kvantitativní analýzy a k vysvětlení procesu dýchání a hoření. Formuloval základy termochemie a kalorimetrie. Roku 1794 byl popraven gilotinou. Stručnou biografii uvádí J. BUDIŠ a kol., *Historie chemie*, s. 40-41. K Lavoisierově zakladatelské úloze na poli chemie plynů a přínosu jeho vědeckých závěrů Frederic L. HOLMES, *Fisiologia e medicina sperimentale*, in: M. D. GRMEK (ed.), *Storia del pensiero medico* 3, s. 79-142, zde s. 90-91; François CHAST, *I farmaci*, in: tamtéž, s. 327-353, zde s. 328-330; B. BENSUADE-VINCENT – I. STENGERS, *A history*, s. 82-91.

¹⁶⁶ Za zakladatele flogistonové teorie je považován německý lékař a chemik Georg Ernest Stahl (1660–1734), který využil také některých myšlenek svého učitele, již zmíněného alchymisty Johanna Joachima Bechera. Jednalo se o univerzální teorii hoření (chybno), která vycházela z předpokladu, že všechna tělesa, jež mají schopnost hořet, obsahují těkavou látku *Flogiston*, která z nich při hoření uniká. Stoupenci flogistonové teorie byli mnozí zmínění chemikové, kteří se zabývali plyny, jako Joseph Priestley, Henry Cavendish či Karl Wilhelm Scheele. Srov. J. BUDIŠ a kol., *Historie chemie*, s. 34.

procesem spalování v zevním světě – při obou vzniká oxid uhličitý a voda, oba vyžadují přísun kyslíku. Tyto závěry vedly přirozeně k poznání, že pro lidský organismus a jeho funkce je důležitý především kyslík, a následně ke snahám empiricky zjišťovat kvalitu dýchaného vzduchu. V tomto kontextu bylo cílem zdravotní policie nejen prosazovat pobyt na „zdravém vzduchu“, ale rovněž aktivně bojovat proti „zkaženému ovzduší“, jehož dokonalým ztělesněním byla právě pohřebiště v kryptách kostelů. V rámci nauky o plynech navíc hrály hrobky uvnitř městských hradeb roli jakési experimentální laboratoře, v níž bylo možné ověřovat a formulovat teorie o „dýchatelném“ a „nedýchatelném“ vzduchu.

Pevné sepětí mezi vědeckým nadšením z nových objevů a veřejnou diskusí na zdravotně policejní témata lze rozkrýt například v pojednání italského fyzika a chemika Marsilia Landrianiho *Ricerche fisiche intorno alla salubrità dell'aria* z roku 1775: „*La chimica dell'aria per le molte importanti scoperte che in essa giornalmente si fanno, oramai divenuta l'occupazione di tutti i Fisici dell'Europa, talmente verso la metà dell'anno scorso irritò la mia curiosità. Nacque fra le altre idee in conversando quella ancora di interessare la pubblica curiosità coll'esame della salubrità dell'aria dei diversi quartieri in questa città (Milano, pozn. V. G.), e specialmente del ridotto del Teatro che sospettavasi infetta quanto quella dei sepolcri.*”¹⁶⁷ Citovaná slova pocházejí z úvodu Landrianiho slavného spisu o chemickém a fyzikálním výzkumu „zdravosti vzduchu“, v němž autor, inspirovaný výzkumy Josepha Priestleyho a Henryho Cavendishe, teoretizoval o povaze určitých plynů a jako první popsal přístroj k měření kvality vzduchu (eudiometr).¹⁶⁸ Marsilio Landriani explicitně vyjádřil, že k zájmu o danou problematiku ho přivedly obě výše zmíněné inspirace – celoevropské učenecké bádání o plynech i zájem zdravotní policie a široké veřejnosti o poznání skutečné kvality dýchaného vzduchu.

¹⁶⁷ Citováno podle Marsilio LANDRIANI, *Ricerche fisiche intorno alla salubrità dell'aria*, Milano 1775, s. 4.

¹⁶⁸ Šlo o skleněnou, kalibrovanou trubici na jímání a měření uvolněného objemu plynů. Za vynálezce eudiometru a jeho názvu je tradičně považován právě Marsilio Landriani. Skutečný přínos z hlediska dnešního užívání eudiometru je připisován italskému fyziku, profesoru v Pavii Alessandru Voltovi (1745–1827). Podle *Ottova slovníku naučného* „...přístroj k analýsi směsice plynů. Když po roce 1774 pracemi zejména Lavoisierovými seznáno složení vzduchu, určováno pilně množství kyslíku v něm obsažené za různých podmínek, času i místa. Ježto pak se myslilo, že množstvím tím dobrotu vzduchu i pohoda jest podmíněna, nazval Landriani přístroj k tomu užíváný, jež první popsal roku 1790 Volta, eudiometrem.“ Citováno podle *Ottův slovník naučný. Ilustrovaná encyklopedie obecných vědomostí*, VIII (Dřevěné stavby – falšování), heslo *Eudiometr*, Praha 1894, s. 796.

Přestože diskurs o nadbytku poněkud tajemného miazmatu se pozvolna měnil v diskurs o nedostatku konkrétního plynu – kyslíku, názor chemiků a především lékařů na zhoubnost pohřbívání v kostelích se v průběhu druhé poloviny osvěcenského století zásadně nezměnil. Snahy zdravotní policie stanovit míru škodlivosti konkrétních pohřebišť vedly k výzkumům na městských hřbitovech a v kostnicích i ke zrodu dalších učeneckých teorií. Podle závěrů lékaře Pierra-Toussainta Naviera z roku 1775 hroby dokonce vyzařovaly choroboplodné paprsky.¹⁶⁹ Francouzský lékař a anatom Félix Vicq d'Azyr¹⁷⁰ ve svém díle *Essai sur les lieux et des dangers des sépultures* z roku 1778,¹⁷¹ v němž představil výsledky chemického rozboru plynů vztlínajících z hrobů, odlišil dva druhy nebezpečí. Přihlásil se k teorii „vázaného vzduchu“ Josepha Blacka a přisoudil oxidu uhličitému (nedýchatelnému plynu), který útočí zvenčí, účinky smrtelné otravy. Kromě toho se domníval, že nebezpečí představují především „páchnoucí výpary“, které působí pomaleji a napadají nervový systém.¹⁷²

Zmíněné názory ovšem nerezonovaly pozitivně pouze ve Francii. Ve stejné době proti pohřbívání v kostelích obdobně argumentoval i italský duchovní Scipione Piattoli (1749–1809). Ve svém *Saggio intorno al luogo del seppellire* z roku 1774 brojil proti pohřbům v kostelích na základě již tradičních hygienických důvodů. Zhoubnosti mrtvolných výparů přisoudil například bolest hlavy, křeče, nervózy, chřipková a epidemická onemocnění či potraty. Kromě toho připomněl, že debata o pohřbívání

¹⁶⁹ Jednalo se o spis *Réflexions sur les dangers des exhumations précipitées et sur le abus de inhumations dans les Églises. Suivies d'observations sur les Plantations d'Arbres dans les Cimetieres*. K Navierovým názorům podrobněji A. CORBIN, *Narcis*, s. 96, 102, 223.

¹⁷⁰ Francouzský lékař a anatom Félix Vicq d'Azyr (1748–1794) byl osobním lékařem Marie Antoinetty. Významně přispěl například k prohloubení poznání o anatomii lidského mozku. Jako sekretář Société Royale de Médecine vedl v letech 1776–1786 oficiální kampaň, která mapovala chorobnost ve Francii. Jeho korespondence zhruba se sto padesáti francouzskými lékaři poskytuje velmi kvalitní dokumentaci ke zdravotnímu stavu i klimatickým a společenským podmínkám francouzské populace v předvečer revoluce. Jasně z ní vyplývá, že k nejčastějším dobovým chorobám patřily infekční nemoci – salmonelóza, úplavice, tyfus a zápal plic. Nebezpečí pro děti představovaly hlavně neštovice, spalničky, záškrta a spála. K osobnosti a působení zmíněného lékaře Georges LANTÉRI-LAURA, *Psiche e cervello*, in: M. D. GRMEK (ed.), *Storia del pensiero medico* 3, s. 143-169, zde s. 156; Mirko D. GRMEK – Jean-Charles SOURNIA, *Le malattie dominanti*, in: tamtéž, s. 417-450, zde s. 421-423.

¹⁷¹ Francouzský lékař a anatom Félix Vicq d'Azyr (1748–1794) byl osobním lékařem Marie Antoinetty. Významně přispěl například k prohloubení poznání o anatomii lidského mozku. Jako sekretář Société Royale de Médecine vedl v letech 1776–1786 oficiální kampaň, která mapovala chorobnost ve Francii. Jeho korespondence zhruba se sto padesáti francouzskými lékaři poskytuje velmi kvalitní dokumentaci ke zdravotnímu stavu i klimatickým a společenským podmínkám francouzské populace v předvečer revoluce. Jasně z ní vyplývá, že k nejčastějším dobovým chorobám patřily infekční nemoci – salmonelóza, úplavice, tyfus a zápal plic. Nebezpečí pro děti představovaly hlavně neštovice, spalničky, záškrta a spála. K osobnosti a působení zmíněného lékaře Georges LANTÉRI-LAURA, *Psiche e cervello*, in: M. D. GRMEK (ed.), *Storia del pensiero medico* 3, s. 143-169, zde s. 156; Mirko D. GRMEK – Jean-Charles SOURNIA, *Le malattie dominanti*, in: tamtéž, s. 417-450, zde s. 421-423.

¹⁷² Srov. CORBIN, *Narcis*, s. 35.

měla kořeny již ve starších historických obdobích. Přímo se odvolával na lékařské autority z přelomu 17. a 18. století – zejména Giovanniho Mariu Lancisiho (1654–1720) či Bernardina Ramazziniho (1633–1714).¹⁷³

V závěru 18. století se stalo argumentačně bohaté chemické a lékařské „válečné tažení“ proti pohřbívání uvnitř městských hradeb nedílnou součástí spisů zdravotní policie a představovalo pevné názorové paradigma dobové hygieny. Na přelomu 18. a 19. století tak ve Francii shrnoval poznatky o míře škodlivosti výparů z hrodek například soudní lékař François-Emmanuel Fodéré (1764–1835). V pátém dílu svého *Traité de médecine légale et d'hygiène publique ou de police de santé* dospěl k přesvědčení, že akční rádius hnilobných pachů je zcela totožný s obsahem čichových vjemů. Následně se začal zabývat čichem a sestavil prostorovou stupnici zápachové škály. Své závěry samozřejmě podložil odpovídajícím terénním výzkumem.

Diskurs, ve kterém škodlivost mefitických výparů představovala základní argument k negativnímu postoji učenců a posléze i některých států k pohřbívání uvnitř měst, postupoval také názory zdravotní policie ve službách habsburské monarchie. Hlavním teoretikem v otázce zhoubného vlivu pohřebišť na zdraví populace a ideologem následných pohřebních reforem se stal již zmíněný Johann Peter Frank, jenž ve svém díle nejen shrnul historický vývoj pohřbívání „*ad sanctos*“ a dobovou diskuzi na téma pohřebnictví, ale především navrhoval celou řadu praktických opatření – podložených dobovými vědeckými závěry i vlastními zkušenostmi. Pohřbívání uvnitř křesťanských kostelů interpretoval jako „*pošetilý předsudek*“, jenž nutil živé, aby dýchali „*ovzduší mrtvých*“, a byl zcela v rozporu s prozíravými pohřebními nařízeními, jež vytvořily již vyspělé starověké civilizace.¹⁷⁴

¹⁷³ Scipione PIATTOLI, *Saggio intorno al luogo del seppellire*, Firenze 1774. K jeho spisu podrobně v kontextu dobových diskursivních i literárních textů věnovaných tématu smrti literární historička S. BUCCINI, *Sentimento della morte*, zejména s. 179. Podle autorčiných závěrů nebyla italská debata o pohřebišťích závislá na evropských „pohřebních traktátech“ (a už vůbec ne výlučně francouzské provenience), nýbrž měla svůj vlastní vývoj, který byl ovlivňován obecně rozšířeným dobovým kulturním klimatem. Dále G. TOMASI, *Per salvare i viventi*, s. 107-170, jež se soustředila na recepci Piattoliho textu ve Francii. Tam byl dobře znám díky překladu lékaře Félix Vicq d'Azyra z roku 1778. Na důležitost díla upozornil i Philippe Ariès, když jej zařadil mezi tři nejdůležitější dobové diskursivní texty na dané téma. Bezprostředně jej spojil s již zmíněným spisem Navierovým a s *Mémoire sur l'usage où l'on est d'enterrer les morts dans les églises et dans les enceintes des villes* Jeana-Philiberta Marena, jež vyšlo roku 1773 v Dijonu. Srov. P. ARIÈS, *Dějiny smrti* II, s. 225-226.

¹⁷⁴ „*Appartiene al secolo decimo ottavo l'onore d'aver coraggiosamente respinto il più scipito pregiudizio, il quale indusse a motivo di mal intese opinioni religiose a situare contro le disposizioni degli antichi, così pure in onta degli ordini dei più sapienti legislatori romani, le fosse pe'morti non solo nel punto centrale delle abitazioni umane ed anco delle città, benchè popolatissime, e senza ciò già malsane; ma eziandio all'intorno dei luoghi di riunione dei credenti cristiani, e per fino nelle chiese;*

Představy zdravotní policie týkající se pohřbů se pochopitelně dostávaly do ostrého rozporu s otázkou kultu i dobovou náboženskou praxí, čehož si byl ostatně Frank dobře vědom, když zdůrazňoval svou nepředpojatost vůči uctívání mrtvých (zde v katolickém kontextu) a neváhal své osobní stanovisko podpořit odstrašujícími příklady známými z tehdejšího Ruska, v nichž byly ostatky zemřelých ponechávány napospas psům a vepřům či se stávaly potravou hladovým medvědům a vlkům.¹⁷⁵

Přední autorita osvícenské zdravotní policie naopak argumentovala proti staré křesťanské pohřební tradici jednak nežádoucí vysokou koncentrací nebožtíků na malém prostoru, s níž souvisela vysoká míra přítomných miazmat, ale i upozorněním, že se hroby často nacházely v těsné blízkosti lidských obydlí.¹⁷⁶ Na základě příběhu nebohého pařížského zedníka vyličil Frank například nebezpečí hromadných pohřebních jam, jež intoxikovaly sklepy okolních příbytků.¹⁷⁷ Předmětem Frankovy kritiky tedy nebyla pouze pohřebiště v kryptách. Soustředil se také na nevyhovující umístění hřbitovů okolo kostelů, jejichž vrata byla v průběhu bohoslužeb navíc často otevřená. Jako by nestačilo, že věřící v přeplněném těsném kostele dýchali zkažený vzduch. Otevřenými dveřmi se Frankovými slovy *“linul i vzduch otrávený výpary z rozkládajících se těl”*.¹⁷⁸ Dále v kontextu nedostačujícího prostoru na hřbitovech

cosicché l'atmosfera de'morti doveva essere respirata dai vivi.” Citováno podle J. P. FRANK, *Il sistema*, XI, s. 178.

¹⁷⁵ *„I cimiteri presso i Cattolici vengono benedetti, consacrati. Io trovo ben giusto che le sepolture de'morti siano venerate, e che non si lascino con indifferenza divorare i resti dei nostri padri e dei nostri figli dai cani e porci, come in alcuni luoghi della Russia anche al presente accade, ove si lascino scavare fuori dalle loro sepolture i cadaveri dagli affamati orsi e lupi che se ne fanno pascolo.”* Srov. TAMTÉŽ, s. 180-181.

¹⁷⁶ *„Una grande quantità di morti seppelliti nello stesso luogo, ed in troppa vicinanza alle abitazioni degli uomini, segnatamente alle case dei parrochi ed alle scuole pubbliche, deve essere più pregiudizievole che quando i singoli cadaveri si seppeliscono in luoghi propri; ed il desiderio di essere seppellito in un luogo benedetto può, allorchè non si pongano in esecuzione regole giudiziose, produrre grave danno ai vivi.”* Srov. TAMTÉŽ.

¹⁷⁷ V blízkosti pařížské Rue de la Lingerie se nacházel hřbitov, na kterém byli pohřbíváni mrtví ze čtyřadvaceti farností. Roku 1775 zde bylo pohřbeno do jámy hluboké padesát stop asi 1500 těl. Podle Franka byly sklepy blízkých domů zamořené mefitickými výpary do té míry, že v nich nehořela svíčka, a z jejich stěn vystupovala neobyčejně škodlivá vlhkost. Jednoho dne se sklepní zdi dotkl zedník, a nedbaje rad, aby si ruku očistil octem, spokojil se s jejím osušením. Po třech dnech mu za velkých bolestí natekla ruka i s celou paží, čemuž předcházela strnulost a necitlivost. Následně se objevily puchýře vyplněné kyselou syrovátkou, které způsobily odlupování kůže. Škodliviny ze sklepů se podařilo odstranit až zasypaním jámy hašeným vápnem a zákazem dalších pohřbů. Srov. J. P. FRANK, *Il sistema*, I, Milano 1825, s. 38-39.

¹⁷⁸ *„Essendo generalmente le chiese in mezzo ai cimiteri, e restandone aperte le porte nel tempo de'servizi divini, si sparge per tal modo in tutta la chiesa l'aria avvelenata dai vapori che si innalzano dai cadaveri in putrefazione, e l'unione nelle stesse è frequentemente dannosa; mentre queste, senza di ciò, trovandosi molte persone in uno spazio angusto, contengono un'aria già malsana.”* Srov. TÝŽ, *Il sistema*, XI, s. 180-181.

varoval před častými pohřby do jednoho hrobu, předčasnými exhumacemi pohřbených těl a nebezpečím šíření nakažlivých chorob.

V souladu s přesvědčením části dobové lékařské elity se Frank domníval, že tělo, jež podlehl nakažlivé nemoci, zůstávalo zdrojem nákazy i po smrti. Manipulace s mrtvým proto vyžadovala zvýšenou opatrnost nejen ze strany jeho příbuzných, jimž se mohl stát osudným pouhý dotyk, ale představovala riziko i pro lékaře – zejména pokud tělo po smrti otevřeli.¹⁷⁹ Podle Frankova názoru mohlo být ovšem tělo nebožtíka zdrojem nakažlivin i po několik dalších desetiletí. Ačkoliv v oddílech věnovaných některým infekčním chorobám přiznal, že soudobá medicína nedokázala zjistit, po jak dlouhou dobu se mohla v mrtvém těle nákaza uchovat, zároveň se klonil k hypotéze, že různé nakažlivé nemoci měly, volně řečeno, odlišný „poločas rozpadu“. Přestože si netroufal odhadovat, k jakým změnám mohlo působením rozkladu v nakažlivinách docházet, dlouhotrvající „záhrobní“ účinky přisoudil moru a především neštovicím, jejichž nevyzpytatelnou útočnou podstatu vykreslil prostřednictvím příběhů hrobníka z anglického hrabství Somerset z roku 1752¹⁸⁰ a dámy s iniciálami C. T. pohřbené v městečku Corbie ve francouzském departementu Somme.¹⁸¹

Mrtvolné výpary z nakaženého těla navíc Frank považoval za mnohem škodlivější než v případě nenakažených nebožtíků. Kromě běžných plynů, jež se uvolňovaly při rozkladu těla, totiž podle jeho názoru mohly v těle nakaženého mrtvého vznikat pod vlivem tělesných šťáv a jejich proměn vyvolaných nemocí další druhy škodlivého plynu a jeho směsí – miazmat. Pohřbívání nakažených mrtvých jednoduše srovnával s postojí soudobé medicíny k nakažlivým nemocným a kladl kritickou otázku, proč jsou jedni pro svou nemoc drženi v karanténě, zatímco druzí jsou zasypáni

¹⁷⁹ „Vi ha gran numero di esempi convincenti relativamente al pericolo che i cadaveri di persone le quali sono morte di malattia contagiosa possano comunicare il contagio, allorchè in qualche guisa vengono toccati. Diversi medici e chirurghi assorbono, all'aprire de'cadaveri degli appestati, il seminio di questa terribile malattia.“ Srov. TAMTÉŽ, s. 160.

¹⁸⁰ Hrobník z Chelwoodu v hrabství Somerset otevřel 30. září 1752 hrob, v němž byl pochován muž, který podlehl o třicet let dříve neštovicím. Byl uložen do bytelné, dobře uzavřené rakve z dubového dřeva. Hrobník nadzvedl lopatou víko a ve stejnou chvíli se z rakve vyvalil silný zápach, jaký dosud nikdy necítil. U hrobu stálo velké množství osob, čtrnáct z nich bylo o několik dní později zasaženo neštovicemi. Hned poté onemocněli všichni ostatní z oné vesnice. Podobně se neštovice rozšířily ve všech vsích, odkud pocházely osoby přítomné při otevření hrobu. Srov. TAMTÉŽ, s. 162 (ve volném výkladu V. G.).

¹⁸¹ Tělo madame C. T., jež zemřela na neštovice, bylo pohřbeno v kostele v Corbie. Rok po pohřbu bylo rozhodnuto, že jí bude postaven náhrobek s nápisem. Bylo nutné trochu posunout náhrobní kámen. Naneštěstí byla olověna rakev, jež spočívala pouhou stopu pod zemí, poničena, a z hrobu vyšel ihned silný výpar, jenž zabil zedníka. Mnohé přítomné osoby ovládla slabost a architekt, jenž otevření hrobky asistoval a později popsal přesné okolnosti této události, byl zasažen neštovicemi. Srov. TAMTÉŽ, s. 163 (ve volném výkladu V. G.).

“hrstkou” hlíny (pravděpodobně nedostačující) a přijímání do společenství živých, navíc s vědomím již zmíněných pochybností dobové medicíny o délce přetrvávání nákazy v mrtvém těle.¹⁸² V rámci boje s nakažlivými chorobami doporučoval zasypávat těla nebožtíků hašeným vápnem, které mělo zničit nákazu a zároveň uchránit tělo zesnulého od spálení – způsobu pohřbu, jemuž byl mimochodem Frank příznivě nakloněn. Jasný stoupenec pohřbu žehem mohl být ovšem ve své době pouze „prorokem“ bez reálné šance prosadit kremaci do pohřební praxe svých současníků.¹⁸³

Zápach, čich a miazmata se v průběhu 18. století staly celospolečenskými tématy. V osvícenském učeneckém diskursu hrála podstatnou úlohu diskuse o mefitických výparech z pohřebišť uvnitř městských hradeb, jež významně inspirovala empirické výzkumy na poli chemie plynů. Pokusy s měřením kvality dýchaného vzduchu v kryptách kostelů potvrdily dosavadní obavy ze zhoubného působení mrtvého těla a staly se nástrojem dobové zdravotní policie, jež ve službách státu propagovala důsledné oddělování prostoru života a smrti. Strach ze zhoubného vlivu nebožtíků zrozený ve Francii, dobře známý především díky Philippu Arièsovi, vedl v mnoha evropských zemích k přemístování pohřebišť za hradby měst (*extra muros*) a „*k exodu zemřelých ze světa živých*“ na přelomu 18. a 19. století. K významným nositelkám nových názorů na prostorové hledisko smrti patřily zejména Francie, jež na počátku 19. století zásadně ovlivnila italské prostředí, a habsburská monarchie. V následující

¹⁸² „*Si obbligano gli uomini che provengono da paesi sospetti per peste, o qualch'altra malattia contagiosa e pericolosa a fare la quarantena; perchè dovremmo noi accogliere fra noi stessi i morti per malattie simili, solo perchè sono coperti da poca terra, mentre noi sappiamo non esservi stabilito alcun tempo in cui sia annientata la materia del contagio che si trova appiccicata a forse gran numero di essi, e se realmente lo strato di terra che li copre non sia troppo leggero per impedire che vi possano penetrare i vapori putridi.*“ Srov. TAMTÉŽ, s. 196.

¹⁸³ Frank věnoval značnou pozornost pohřebním zvykům starých Řeků, Germánů a Římanů a v některých starověkých pohřebních nařízeních spatřoval vhodnou inspiraci pro osvícenskou zdravotní policii. Za kladnou stránku antického pohřebnictví považoval i pohřeb žehem, který jediný mohl účinně zamezit šíření mefitických výparů a nakažlivých nemocí. Frank si byl ovšem dobře vědom nepřijatelnosti takové praxe pro většinu jeho současníků. Srov. TAMTÉŽ, zejména s. 120-127, 157-165. V roce 1876 bylo postaveno krematorium v Miláně. Jako první se ovšem k pohřbu žehem výrazně přiklonily německé protestantské země. První německé krematorium (Gotha) zahájilo provoz 10. 12. 1878. K pohřbu žehem v kontextu myšlení francouzských filozofů a lékařů sklonku 18. století M. SOZZI – Ch. PORSET, *Il sonno e la memoria*, zejména s. 3-81. K odporu vůči kremaci v Čechách v závěru 19. století Milena LENDEROVÁ, „*První česká matka po smrti upálena*“ aneb *Pohřeb paní Augusty Braunerové*, in: H. Lorenzová – T. Petrasová (edd.), *Fenomén smrti*, s. 238-244. K domácí recepci pohřbu žehem dále František X. MENCL, *Pohřeb ohněm. Několik kapitol o zpopelňování mrtvol*, Praha 1922. Souhrně Zdeněk R. NEŠPOR, *The Building of Crematoria in the Czech Republic: Social and Ideological Issue*, *Annales Universitatis Apulensis (Series Historica)* 2010, s. 279-291. K dalšímu vývoji z pohledu sociologie Olga NEŠPOROVÁ, *Smrt, umírání a pohřební rituály v české společnosti ve 20. století*, *Soudobé dějiny* 14, 2007, s. 354-378. Kremace se stává nosným tématem pro českou literární historii. Aktuálně Vít KOŘÍNEK, *Kremace a pohřební řeč. Péče o zesnulého a pozůstalé v moci řečníků*, in: Petr A. Bílek – Blanka Činátlová (edd.), *Tesilová kavalérie. Popkulturní obrazy normalizace*, Praha-Příbram 2010, s. 148-153.

podkapitole bude věnována pozornost konkrétním pohřebním reformám ve zmíněných zemích i jejich dopadu na dobovou funerální praxi.

III. 3. Zákaz pohřbívání „ad sanctos et apud ecclesiam“. Pohřební reformy

*„Dobbiamo eterna gratitudine ai legislatori che finalmente hanno proscritto i campi de'morti dalle abitazioni degli uomini, e che dappertutto ne dovrebbe essere seguito l'esempio.“*¹⁸⁴

Johann Peter Frank

Prvním radikálním pokusem změnit prastarou tradici pohřbívání *ad sanctos et apud ecclesiam* byl v život neuvedený výnos pařížského soudního dvora z 12. března 1763, jenž reagoval na šetření komisařů a správců záduší, uváděl výše zmíněné argumenty dobové medicíny i stížnosti obyvatelstva na odporný zápach a zásadním způsobem měnil podobu a význam hřbitova, jenž se měl stát jakousi čistou a hygienickou skládkou těl. Předpokládalo se uzavření všech dosavadních hřbitovů a výstavba několika nových v okolí Paříže. Nová nařízení navíc podstatně zasahovala do dosavadní podoby pohřebního rituálu. Posledním církevním obřadem, který byl přístupný veřejnosti, byla smuteční bohoslužba. Poté se truchlící shromáždění mělo rozejít a rakev měla být dopravena pohřebním vozem na hřbitov. Pohřeb v tomto pojetí ztrácel svůj tradiční veřejný i symbolický rozměr.¹⁸⁵

Pohřbívání v kostelích a kláštorech zakázal ve Francii až královský edikt z 21. května 1776, kterým Ludvík XVI. celozemsky rozšířil opatření, jež původně přijal soudní dvůr v Toulouse a tamní arcibiskup. Nové hřbitovy měly být zřizovány podle jednotného plánu a sestávat ze dvou prostranství – jedno bylo určeno pro hromadné jámy i hroby jednotlivců bez náhrobku, druhé mělo sloužit pro honosné hrobky rodin, jež dosud disponovaly právem pohřbívát v kostele. Představa hřbitova ze sedmdesátých let 18. století v sobě tedy již jednoznačně nesla i koncept utváření hodnot rodinné

¹⁸⁴ „J sme navěky zavázáni zákonodárcům, kteří konečně vypudili hřbitovy z blízkosti lidských přibytků. Tento příklad by měl být všude následován.“ (z itaštiny volně přeložil V. G.) Srov. J. P. FRANK, *Il sistema*, XI, s. 197.

¹⁸⁵ Srov. P. ARIÈS, *Dějiny smrti* II, s. 228-236.

paměti.¹⁸⁶ Přestože architektonické návrhy hřbitovů z téže doby dále rozvíjely myšlenku občanské cti, jež se měla odrážet v topografii hřbitova zamýšleném jako „symbolické znázornění společnosti“, současníci nepopisovali nové hřbitovy jako zahrady s galeriemi uměleckých náhrobků, nýbrž jako „otřesnou skládku mrtvol“.¹⁸⁷ Neutěšený stav pohřebnictví i vzhled pohřebišť byly patrně důsledkem nejen revolučních poměrů ve Francii, nýbrž, jak komentovali doboví představitelé intelektuální elity, i závažných proměn ve struktuře pohřebního rituálu, ke kterým došlo již v období monarchie.¹⁸⁸

Několik desítek let trvající diskuse o pohřbívání, na jejímž počátku stála potřeba chránit zdraví veřejnosti, se ve Francii uzavřela Napoleonovým dekretem z 23. prairialu roku XII (12. června 1804, dále ediktem z 5. září 1806), jenž kodifikoval pravidla pohřebnictví a správy hřbitovů a potvrdil zákaz pohřbívání v kostelích a uvnitř městských hradeb. Na rozdíl od předchozích nařízení ustanovil povinnost pohřbívat mrtvé v rakvích a do oddělených individuálních hrobů, jež platila pro celé společenské spektrum. A konečně na hřbitově pojatém jako zahrada bylo možné získat formou koncese hrobové místo a zřídit hrobku, pomník nebo náhrobek. Pohřebnictví se napříště řídilo ceníkem, v němž „náklady na smrt“ přesně odpovídaly majetkovým poměrům společenských tříd, ze kterých nebožtíci pocházeli.¹⁸⁹

Na tomto místě je třeba zdůraznit, že se zmíněné pohřební reformy šířily spolu s válečnou a politickou expanzí Napoleona Bonaparta i na zahraniční území, jež podléhala Francii. Napoleonův dekret tak zásadně proměnil po 5. září 1806 především pohřební praxi tehdejšího Italského království a pochopitelně i území severní a střední Itálie, jež se stala v prvním desetiletí 19. století departementy Francouzského císařství. Mimo oblast vlivu napoleonské nadvlády, a tedy i převratných změn na poli pohřebnictví, tak zůstaly pouze Sardinie, kam se uchýlila savojská královská dynastie

¹⁸⁶ „Hřbitov z roku 1776 už není jen zdravotně nezávadným místem a úložištěm mrtvých těl. Naplňuje touhy, které od středověku až do 18. století vedly rodiny k zaplňování kostelů náhrobky. Zdědil náhrobkový mobiliár kostelů, jako by jej tam kdosi přestěhoval. Proměnil se ve vzpomínkové a pietní místo, kde lze rozjímat. Francouzský radikalismus šedesátých let 18. století ustoupil novému vnímání smrti, které – ač v rozporu s církevními tradicemi – vzešlo patrně z náboženského citění.“ Srov. TAMTÉŽ, s. 240.

¹⁸⁷ TAMTÉŽ, s. 250-252.

¹⁸⁸ TAMTÉŽ. Souhrně pro celé revoluční období (včetně edice vybraných pramenů) M. SOZZI – Ch. PORSET, *Il sonno e la memoria*, zejména s. 87-140.

¹⁸⁹ P. ARIÈS, *Dějiny smrti*, II, s. 264-268. Podrobně G. TOMASI, *Per salvare i viventi*, s. 193-198. Někteří další autoři používají označení *Edikt ze Saint Cloud*, datují ho střídavě k roku 1804 či 1806. Výběrově S. BUCCINI, *Sentimento*, s. 182; Enrico DE PASCALE, *Morte e Resurrezione*, Milano 2007, s. 270; Hans GOEBL, *Tumultierung und Erdbestattung auf südeuropäischen Friedhöfen*, *Friedhofskultur. Zeitschrift für das gesamte Friedhofswesen* 101, 2011, s. 33-36, zde s. 36.

z Turína, a Sicílie, již ovládli neapolští Bourboni.¹⁹⁰ Požadavek vytěsnění nebožtíků do rovnostářských hrobů mimo obydlené zóny (centrální kontrole podléhaly i náhrobní nápisy) vzbudil na kulturně a politicky roztržitém poloostrově rozporuplné reakce – na rozdíl od Francie navíc nepředcházela změnám pohřební praxe ve většině italských krajů dlouhodobější učenecská debata.

Evropsky významnou se na počátku 19. století stala až polemika mezi italskými literáty Ugo Foscolem (1778–1827)¹⁹¹ a Ippolitem Pindemontem (1753–1828), jež víceméně přímo reagovala na napoleonský dekret. Odrážela totiž nejen rozdílnost osobních postojů obou básníků, nýbrž i názorový antagonismus v otázkách pohřebnictví, jenž prostupoval myšlenkovými strategiemi italských intelektuálů.¹⁹² Zatímco Pindemontova báseň *I cimiteri* (*Hřbitovy*) sentimentálně zdůrazňovala hodnoty tradičního křesťanského kultu smrti, Ugo Foscolo přistupoval k tématu spíše z politické perspektivy. Přestože se svým přítelem původně ostře nesouhlasil a do své básnické skladby *Dei sepolcri* (*O hrobech*) vtělil notnou dávku skepse a racionality, k pohřebním

¹⁹⁰ K politickým a kulturním poměrům na území Itálie přehledně Giuliano PROCACCI, *Dějiny Itálie*, Praha 2007, zejména s. 210-223.

¹⁹¹ Preromantický básník Ugo Foscolo je považován za nejzajímavějšího italského vzdělance své doby. Syn zchudlého benátského šlechtice a lékaře Andrey Foscola a Řekyně Diamantini Spathis se narodil na ostrově Zakynthos a vyrůstal ve Splitu a Benátkách. Po studiích na univerzitě v Padově se věnoval pestrým činnostem – stal se vojákem, novinářem a univerzitním profesorem. Roku 1799 vstoupil jako nadšený stoupenec Napoleona Bonaparta do Národní gardy (lombardské legie) a účastnil se několika bitev. V roce 1802 vydal epištolární román *Ultime lettere di Jacopo Ortis* (do češtiny přeložen Matějem Netvalem roku 1883 jako *Poslední listy Jakuba Ortise*). V letech 1804–1806 pokračovala jeho vojenská kariéra přímo ve Francii. Roku 1807 vyšla v Bresciii jeho nejslavnější báseň *Dei sepolcri* (český překlad Huga Foscola báseň *o hrobech* pořídil roku 1891 Jaroslav Vrchlický). K jeho životu *Dizionario biografico degli italiani* 49. Istituto della *Enciclopedia italiana fondata da Giovanni Treccani*, Roma 1997, s. 457-473. (heslo *Foscolo, Ugo*); Franco GAVAZZENI (ed.), *Ugo Foscolo. Opere* I, Milano-Napoli 1974 (= *La letteratura italiana. Storia e testi* 51), nota biografica, b.s.; *Ottùv slovník naučný* IX, Praha 1895, s. 401-402. (heslo *Foscolo*).

¹⁹² Přímá souvislost Napoleonova ediktu s genezí Foscolovy básně je obecně přijímanou skutečností, přestože ji vyvracejí prameny osobní povahy. První konkrétní zmínka o skladbě se dochovala v krátkém dopise, který autor adresoval 6. září 1806 z Milána Isabelle Teotochi Albrizziové. Ke zveřejnění ediktu přítom v italských novinách došlo až na přelomu září a října 1806. Podle italských literárních historiků byla bezprostředním podnětem právě Pindemontova báseň. Srov. *Dizionario biografico*, s. 464-465. Nelze ovšem podcenit ani skutečnost, že Ugo Foscolo pobýval v předchozích dvou letech ve Francii, kde mohl novou pohřební praxi sledovat doslova z první ruky. Do historického kontextu zasadila Foscolovu báseň S. BUCCINI, *Sentimento*, s. 179-192. Řada talských literárních historiků překročila tradiční nacionální postoje k autorově osobnosti a připustila přímý tematický a stylistický vliv básně *Les sépultures* Gabriela Legouvéea publikované v roce 1801. Srov. Vittorio CIAN, *Per la storia del sentimento e della poesia sepolcrale in Italia e in Francia prima dei Sepolcri del Foscolo*, *Giornale Storico della Letteratura Italiana* 20, 1892, s. 205-235; Lionello SOZZI, *I „Sepolcri“ e le discussioni francesi sulle tombe negli anni del direttorio e del consolato*, *Giornale Storico della Letteratura Italiana* 144, 1967, s. 567-588; Franco GAVAZZENI, *Appunti sulla preistoria e sulla storia dei „Sepolcri“*, *Filologia e critica* 12, 1987, s. 309-383.

normám francouzské legislativy se nakonec postavil kriticky.¹⁹³ Polemizoval především s porevolučním konceptem naprosté rovnosti mrtvých, který chápal jako zřejmé ohrožení „pohřební paměti“ (*memoria funeraria*). Upozornil na hluboký symbolický a politický význam pohřebních památek – nositelek historické paměti a ideálů předků, které zásadně ovlivňovaly hodnotový systém společenství živých.¹⁹⁴

Dlouhodobý intenzivní zájem italské literární historie o osobnost a dílo Uga Foscola dal vzniknout v podstatě samostatnému badatelskému směru, v němž báseň *Dei sepolcri* zastává tradičně výjimečné postavení a nepochybně ovlivnila i oblíbenost tématu reforem pohřebnictví v italské historiografii. Na druhou stranu je zřejmé, že diskuse o Napoleonových nařízeních z počátku 19. století zastínila v italském bádání o dvě desetiletí starší zákonné normy, jež v Lombardii a Toskánsku uvedla v život vládnoucí habsburská dynastie.¹⁹⁵ Šlo především o josefínské reformy pohřebnictví, jež zásadně měnily diskurs o smrti v habsburské monarchii, a proto jim a jejich uplatňování v Království českém bude v následujícím textu věnována důkladná pozornost.

V habsburské monarchii se nové požadavky pohřebnictví prosazovaly jen s malým zpožděním za Francií v rámci reformního úsilí osvíceného absolutismu

¹⁹³ Báseň o 295 verších má čtyři tematické části. V první z nich se Ugo Foscolo zabýval užitečností hrobek a pohřebních rituů, spojením mezi živými a mrtvými a rolí paměti. Dále popsal pohřební rituály různých historických období a kultur, přičemž vyzdvihl zejména antiku a anglické pohřebnictví. Ve třetí části se věnoval soukromému a veřejnému rozměru smrti a soustředil se na hrobky velikánů minulosti v kostele Santa Croce ve Florencii. V závěru postavil na první místo poezii, která podle něj dokáže zvětšit ctnost lépe než hroby, neboť zůstává v paměti a nezničí ji čas. K interpretaci skladby Bruno MAIER (ed.), *Lirici del Settecento. La letteratura italiana. Storia e testi* 49, Milano-Napoli 1959, s. 1023-1049; F. GAVAZZENI (ed.), *Ugo Foscolo*, s. 283-336; Gennaro BARBARISI – William SPAGGIARI (edd.), *Dei sepolcri di Ugo Foscolo*, Milano 2006. U příležitosti dvousetletého výročí prvního vydání básně Fabio DANELON (ed.), „*A egregie cose*“. *Studi sui „Sepolcri“ di Ugo Foscolo*, Venezia 2008.

¹⁹⁴ „*La tomba simboleggia gli ideali che animarono gli antenati durante la vita e perciò può riuscire a incitare i discendenti al procedere nella loro condotta verso le nobili mete prefissate dai compianti nella passata esistenza. (...) In quanto monumento funebre, era in grado di mantenere viva e fertile la memoria storica, in quanto un popolo che convive con le glorie dei propri antenati è incitato a compiere nobili imprese. Cantare, dunque, le tombe come lo strumento primo della storia, come il legame tra vivi e morti, significa far rivivere il passato incarnandolo nel presente.*“ Citovano podle Angelo GIANNI – Mario BALESTRERI – Angelo PASQUALI, *Antologia della letteratura italiana per le scuole medie superiori con introduzioni sugli aspetti della società e delle lettere* III. *Dall'Ottocento alla prima metà del Novecento*, Messina-Firenze 1982, s. 234, 237.

¹⁹⁵ Ojedinelá a mimořádně přínosná je práce Grazie Tomasi, jež zasadila habsburské reformy pohřebnictví do evropského kontextu a stěžejní pozornost věnovala jak francouzské tak italské diskusi na téma pohřebnictví ve druhé polovině 18. století. Sledovala zejména názory milánských intelektuálů, ale i pohřební experimenty v Modeně a realizaci reforem na celém habsburském území, tedy i (ale nejen) v Itálii. Srov. G. TOMASI, *Per salvare i viventi*, zejména s. 45-106, 199-232. Dále Renato PASTA, *Politica, medicina, religione e società nel dibattito settecentesco sulle sepolture*, Società e storia 98, 2002, s. 775-779. Obecně k habsburskému reformismu v Lombardii, Toskánsku a Modeně G. PROCACCI, *Dějiny*, s. 191-198.

rakouských Habsburků.¹⁹⁶ Přestože skutečným prostorovým reformám předcházely tereziánské zákonné normy stanovující nejkratší dobu mezi smrtí a pohřbem a povinnou lékařskou prohlídku zemřelých,¹⁹⁷ již roku 1771 vydala císařovna Marie Terezie s odbornou záštitou dvorního lékaře Gerharda van Swieten nařízení,¹⁹⁸ ve kterém vyzývala k prozkoumání zdravotní bezpečnosti pohřbívání v kryptách kostelů.

O rok později reagoval na výzvu císařovny ve své disertační práci *De salubri sepoltura* novopečený doktor medicíny Joseph Habermann,¹⁹⁹ který analyzoval situaci ve Vídni – zejména v dómu sv. Štěpána. Popsal nebezpečí mefitických výparů, stejně jako jejich souvislost s šířením epidemických chorob, a upozornil, že nejtěžší forma neštovic postihovala právě návštěvníky kostelů.²⁰⁰ Autor dedikoval disertaci svému otci a jmenovci Josephu Habermannovi, děkanovi vídeňské lékařské fakulty, jenž se stal roku 1758 na doporučení Gerharda van Swieten jedním z dvorních lékařů Marie Terezie. Za inspirátora nových opatření císařovny označil Habermann právě van Swieten, jenž byl v té době na konci své kariéry. Zemřel přesně tři měsíce po obhajobě Habermannovy disertace, 18. června 1772.²⁰¹

Podobně jako o několik let později Frank vycházel Habermann z vědeckých pozorování a ideálního předobrazu antických pohřebních zvyků a upřednostňoval bezpečnost a ochranu živých před potřebami kultu a náboženství. Věřící neměli být

¹⁹⁶ České historiografii je téma dobře známo především v souvislosti s tereziánskými a josefínskými reformami. K pojmům josefinismus a osvícenství J. KROUPA, *Alchymie*, s. 29-33. O duchovních a náboženských poměrech v Čechách za vlády Josefa II. Eduard WINTER, *Josefinismus a jeho dějiny. Příspěvky k duchovním dějinám Čech a Moravy 1740–1848*, Praha 1945. K podobám zbožnosti v osvícenské době Jiří MIKULEC, *Osvícenská „náprava“ náboženského života a její limity*, Historie – Otázky – Problémy 1, 2009, s. 189-197. K reformám osvícenské epochy Martina ONDO GREČENKOVÁ, *Osvícenská politická laboratoř. Církevní reformy Josefa II. v názorech francouzských komentátorů*, tamtéž, s. 53-67. Nařízením týkajícím se pohřebnictví je zpravidla věnována pozornost v čistě pozitivistické rovině. Dosud bohužel chybí, kromě již citované studie D. TINKOVÉ *Mefitická těla*, teoretičtější uchopená práce na dané téma či přehledné zpracování v podobě samostatné monografie. Podobě osvícenské hřbitovní architektury se věnovala T. PETRASOVÁ, *Utopie*. Ze zahraniční literatury věnující specifickou pozornost rakouskému prostředí lze jmenovat Johannes WIMMER, *Gesundheit, Krankheit und Tod im Zeitalter der Aufklärung*, Wien-Köln 1991, zejména s. 162-190; C. DENK – J. ZIESEMER (ed.), *Der bürgerliche Tod*; G. TOMASI, *Per salvare i viventi*.

¹⁹⁷ Budou pojednány v podkapitole *Medikalizace smrti a čas*. „Živí mrtví“ této práce.

¹⁹⁸ K jeho osobnosti výběrově Willibald MÜLLER, *Gerhard van Swieten. Biographischer Beitrag zur Geschichte der Aufklärung in Oesterreich*, Wien 1883; Erna LESKY – Adam WANDRUSZKA (edd.), *Gerhard van Swieten und seine Zeit. Studien zur Geschichte der Universität Wien*, Band 8, Wien-Köln-Graz 1973.

¹⁹⁹ Joseph HABERMANN, *Dissertatio inauguralis medica de salubri sepoltura*, Vienna 1772. O rok později vyšlo německy jako *Herrn Joseph Habermann, Med. Doct. Abhandlung von unschädlichen Begräbnissen, und den nachtheiligen Beerdigungen der Todten in den Kirchen und Städten: Aus dem Lateinischen übersetzt*, Wien 1773.

²⁰⁰ G. TOMASI, *Per salvare i viventi*, s. 55-59.

²⁰¹ Srov. TAMTÉŽ, s. 56.

nadále ohrožování výpary, které se šířily podlahou z krypt kostelů. Nejvhodnější řešení spatřoval v pohřbech do země – na hřbitovech nejen mimo město, nýbrž i v dostatečné vzdálenosti od předměstí. Praktická opatření proti zhoubnému vlivu mefitických výparů byla vyhlášena pro Čechy 3. září 1772, pro Moravu 4. října 1773. Šlo „pouze“ o zákaz pohřbívání nově zemřelých do krypt kostelů.²⁰² Konkrétní bezpečnostní kroky v rámci rakouských zemí dosud neměly centralizovanou podobu – reagovaly spíše, jako v případě zrušení pohřebiště v dómu ve Vídeňském Novém Městě z roku 1776 a o tři roky později v kostele ve Svatém Hypolitu, na akutní místní podmínky.²⁰³

Ke skutečné a důsledné realizaci pohřebních reforem v duchu pařížského parlamentu došlo v habsburské monarchii až po smrti Marie Terezie v letech 1781–1785. Josef II. nejdříve v Tolerančním patentu ustanovil společné pohřebiště pro katolíky a protestanty. Ve dvorském dekretu ze 7. února 1782 vydal nařízení zakazující pohřby v kryptách kostelů uvnitř měst, jež se týkalo Vídně, a o rok později bylo rozšířeno na všechny rakouské země. Poté následovalo známé nařízení z 23. srpna 1784 o odsunu všech mrtvých mimo obydlí sídla platné pro celé území ovládané Habsburky, od 2. září téhož roku závazné také v Čechách. Součástí opatření byly i některé nové, mírně řečeno radikální normy, jež se týkaly zacházení s mrtvým tělem.

Je poměrně dobře známo, že mrtví byli v rámci josefinského pohřebního projektu pochováni nazí v pytli, transportováni na hřbitov v erárních rakvích s výklopným dnem, kterými měly disponovat jednotlivé farnosti v adekvátním počtu a různých velikostech. Po svržení do jámy na hřbitově měli být zasypáni vápnem. Na hřbitově neměla stát samostatná kaple, pouze prostý kříž, který měl zdobit také rakev. Připomínat zemřelé měly jen kamenné desky natěsnané na ohradní zdi nových hřbitovů.²⁰⁴

Cílem těchto opatření byl co nejrychlejší rozklad těla. Bytelná rakev i náhrobní deska totiž značně komplikovaly kýžený záměr recyklace těl. Josefinský hřbitov byl skutečným naplněním představ pařížského parlamentu i ideálu Františka III. d'Este, který se obdobnou vizi snažil realizovat v italské Modeně. Skvěle uskutečňoval dokonalé oddělení mrtvých od živých, kterým již tělo nebožtíka nemělo co říci. Mělo

²⁰² D. TINKOVÁ, *Mefitická těla*, s. 75.

²⁰³ G. TOMASI, *Per salvare i viventi*, s. 201.

²⁰⁴ Sugestivně již popsala D. TINKOVÁ, *Mefitická těla*, s. 76-77.

být chápáno jako pouhá „smradlavá mršina“, které je třeba se co nejdříve zbavit.²⁰⁵ Josefínská nařízení bezesporu napadala samotný kult mrtvých i jejich ostatků a záhy narazila na značný odpor vládních orgánů, biskupské konzistoře i obyvatelstva.²⁰⁶

Na tomto místě je třeba upřesnit postoje, jež k pohřebním reformám zaujala katolická církev. Podle Michela Vovella, jenž se zabýval tímto tématem v celoevropském kontextu, nebyl oficiální postoj katolické církve během diskuse o pohřbívání zcela jednoznačný a prošel složitým vývojem. Ve druhé polovině 18. století bojovala osvícenská církev horlivě za vypuzení nebožtíků z kostelů. Svůj postoj začala pozvolna měnit až v souvislosti s přemísťováním hřbitovů daleko od zraků živých. Podle Vovella přitom v názorovém obratu církve nelze podceňovat vlivy revoluční éry. V první polovině 19. století si již francouzské duchovenstvo nebylo zcela jisto, zda bylo oddálení společnosti živých a mrtvých úplně žádoucí. Někteří církevní hodnostáři kritizovali, že se hřbitovy u kostelů, na kterých se dříve farníci modlili za své zemřelé, změnily ve veřejná prostranství určená často k zábavě a tanci. Venkovské obyvatelstvo přijímalo přesuny mrtvých s odporem – jako záležitost, jež zraňovala jejich náboženské i rodinné citění. V neposlední řadě bylo stěhování nebožtíků finančně nákladné. V této fázi si církev uvědomila, že by měla ze snahy obyvatelstva zachovat hřbitovy v blízkosti kostela spíše těžit. V obecné rovině podle Vovella církevní hierarchie za zachování původních hřbitovů nebojovala. Pokud došlo k nějakému skutečnému konfliktu, pak proběhl mezi vesnickými komunitami a orgány světské moci.²⁰⁷

V lékařských kruzích byly naopak josefínské reformy pohřebnictví dávány za obecný vzor. Naplňovaly několik desetiletí trvající snahu medicínského diskursu ovládnout životní skutečnost současníků a disciplinovat jejich tělo i po smrti. Johann Peter Frank považoval oddělení prostoru živých a mrtvých za zcela přirozený prostředek k ochraně nejen fyzického, nýbrž i psychického zdraví občanů osvícenského státu. Pozoruhodným indikátorem dobové sensibility ve vztahu ke smrti druhé osoby i sebe sama je právě Frankova zmínka o všeobecné hrůze, již vyvolávala přítomnost

²⁰⁵ Podle nařízení z 23. srpna 1784 „*Der Begrabung kein anderes Absehen sein kann, als die Verwesung so bald als möglich zu befördern*“. Převzato z G. TOMASI, *Per salvare i viventi*, s. 203.

²⁰⁶ TAMTÉŽ, s. 199-206.

²⁰⁷ Srov. M. VOVELLE, *La morte*, s. 504-505. Naopak Philippe Ariès připomněl, že například výnos pařížského soudního dvora z roku 1763 vzbudil výhrady ze strany duchovenstva a správy záduší. Církev ztrácela dřívější monopol na poli pohřebnictví, jež bylo zdrojem nemalých příjmů. Nové pojetí pohřbívání značně poškozovalo ekonomické zájmy církve. Srov. P. ARIÈS, *Dějiny smrti II*, s. 231.

fyzické smrti, byť třeba jen v podobě projíždějícího pohřebního vozu. Vzhledem k vysokému počtu pohřbů ve velkých městech během jediného dne se kromě již tradiční prostorové problematiky stala Frankovi neméně podstatnou i otázka časového rozvrhu pohřbu. Zabýval se tak konkrétně nejen trasou pohřebních vozů, ale i hodinou jejich průjezdu. Pochopitelně tak velebil nařízení z 30. srpna 1793, podle něhož měli být nebožtíci převáženi na hřbitov výhradně dvě hodiny po západu slunce²⁰⁸

Snaha o včasnou a důslednou eliminaci nebožtíků ze společnosti živých našla ostatně své dokonalé završení již roku 1771 ve zřízení nové „instituce“ márnice.²⁰⁹ Měla sloužit jako přechodné uložení mrtvých v čase před pohřbem a zároveň jako pojistka před předčasným pohřbem. U každého kostela měla být zpočátku alespoň dřevěná. K rozvoji márnice, v dobovém jazyce „domů“ skutečných či pouze zdánlivých nebožtíků (*Azylum dubiae vitae*), došlo na přelomu 18. a 19. století zejména v Německu, a to v roce 1791 z podnětu Christopfera-Wilhelma Hufelanda ve Výmaru, roku 1797 v Berlíně. Šlo o stavby zpravidla o dvou oddělených místnostech, z nichž jedna byla určena zdánlivě mrtvým osobám, druhá, oddělená skleněnou stěnou, sloužila jako pokoj strážce – odborníka na diagnostikování a oživování zdánlivě mrtvých z důvodu dušení. Mrtví byli ukládáni ve vytápěných místnostech a vybaveni důmyslným systémem zvonků, které se měly rozeznít v případě nepatrného pohybu.²¹⁰

O dlouhotrvajícím obsesivním strachu z předčasných pohřbů, stejně jako o aktuálnosti osvícenských pohřebních reforem a respektu, jež vzbuzovala praktická opatření rakouské a německé provenience napříč Evropou, svědčí úryvek ze spisu o zdánlivé smrti z pera římského doktora medicíny a chirurgie Pietra Manniho z roku 1835. Ten pochválil německé a rakouské márnice jako „zvyk plný humanity“ a doporučil je zavést rovněž v Itálii. Velebil nejen příjemnou teplotu márnice, ale i jejich vybavení měkkou postelí a systémem zvonků. Zdůraznil nepřetržitou přítomnost strážce, který měl v případě „probuzení“ nebožtíka poskytnout první pomoc.²¹¹

²⁰⁸ „...del tutto naturale è l'allontamento dei morti dai viventi (...) allorchè esso sia effettuato nel tempo in cui gran numero di uomini va scorrendo sulle strade e sulle piazze, produce un generale spavento a diverse persone molto sensibili, malaticce è di grave dano, e nel caso in cui regnino malattie contagiose può essere cagione alla perturbazione della tranquillità generale.(...) Tutti i cadaveri si possano trasportare via solo due ore dopo il tramontare del sole.” Citováno podle J. P. FRANK, *Sistema compiuto*, XI, s. 214-215.

²⁰⁹ Podoba márnice byla upřesněna ve výnosech z let 1796 a 1797. Srov. D. TINKOVÁ, *Mefitická těla*, s. 77.

²¹⁰ Srov. C. MILANESI, *Morte*, s. 236-237.

²¹¹ „È comune a molte città della Germania una costumanza piena d'umanità, e saria gran bene si facesse generale fra noi. Il defunto portato alla parrocchia è collocato in una camera nettissima e di una

Rovněž diskuse o nebezpečí mefitických výparů nebyla ještě ve třicátých letech 19. století zapomenutým tématem. Hrozba nebezpečných pohřebišť se však patrně postupně posunovala z dobového učenického diskursu do oblasti zlidovělých historek. V tomto duchu lze interpretovat rovněž několik hrůzostrašných příběhů na „staré známé“ téma, jež si Pietro Manni neodpustil v rámci objasnění možných příčin dušení, které podle něj nejčastěji vyvolávalo stav zdánlivé smrti. K dodání důvěryhodnosti svého líčení se přitom nespokojil se starými a vzdálenými příhodami. Mefitické výpary vraždily v jeho podání nedávno a na domácí půdě. Jejich oběťmi se stali tři spolubratři z nemocnice San Giovanni in Laterano v Římě, okamžitě poté, co sestoupili do tamější krypty. Výparům podle Manniho tragicky podlehl dokonce profesionál na poli pohřebnictví, hrobník z Albana, když ve společnosti své manželky pohřbíval nebožtíka. Oba manželé se udusili a padli mrtví na okraj mefitické hrobky.²¹²

Aktuálním se v průběhu 19. století stávalo zřizování deponií mrtvých v nemocnicích. Tam zdravotně policejní opatření týkající se nebožtíků přirozeně narážela na přísné požadavky ochrany nemocničních pacientů. Podle Giovanniho Pozziho, italského žáka a následovníka Johanna Petera Franka, měla moderní nemocnice disponovat dvěma odlišnými prostory. Do jednoho, dvakrát denně navštěvovaného lékařem, měli být ukládáni nebožtíci, u kterých na základě příčiny úmrtí existovala pravděpodobnost zdánlivé smrti; do druhého mrtví bez naděje na obživení. Obě místnosti, dobře větrané, ale s okny nikdy orientovanými směrem k ošetřovně, se měly nacházet v dostatečné vzdálenosti od nemocných i jejich zraků – za bariérou stromů.²¹³

dolce temperatura, sopra morbido e fornito letto. A ciascun dito si intromette un anello, il quale per mezzo di un filo di ferro termina ad una serie di campanelli che danno uno stridentissimo suono per qualunque piccolo movimento. Un custode è sempre presente per apprestare pronto soccorso in caso di bisogno, e il defunto si tiene in questa situazione, finché non incominci a dare indizio di putrefazione. (...) Negli Stati Austriaci ottimi regolamenti furono pubblicati che possono servire di modello a questa parte di medica polizia.“ Srov. Pietro MANNI, *Manuale pratico per la cura degli apparentemente morti. Alcune idee generali di polizia medica per la tutela della vita negli asfittici*, Milano 1835, s. 23-25.

²¹² „Ma v'ha forse bisogno d'allegar fatti antichi e lontani? Non ne abbiamo de'domestici e recenti? Non ha guari tre confratri dell'archiospedale di S. Giovanni in Laterano avevano avuto carico di far l'eletta degli scheletri che sogliono porsi a rappresentare le sacre storie ne'cimiteri: discesero un appo l'altro nella medesima tomba, e tal ne fu l'esalazione che vi morirono repentinamente. Che più? Non ha guari, il becchino d'Albano tumulava in compagnia di sua moglie un cadavere: or furono improvvisamente presi d'asfissia ambedue, e caddero morti sull'orlo della mefitica sepoltura.“ Citováno podle TAMTĚŽ, s. 135.

²¹³ Giovanni POZZI, *Sistema compiuto*, XIX, s. 157-159.

III. 4. Od „skládky mrtvol“ ke „svatému poli“. Hřbitov v 19. století a zádušní kult

V roce 1785 byl Josef II. kvůli radikálně odmítavým reakcím obyvatelstva nucen odvolat zákaz pohřbu s rakví a nedlouho poté ustoupil privilegovaným společenským vrstvám, které požadovaly stavbu vlastních funerálních monumentů či alespoň rodinných hrobů.²¹⁴ Konec myšlenky „rovnostářského“ hřbitova potom znamenaly císařovy ústupky ze září 1787–1788. Nejdříve povolil zřizovat prostory (*Behältnisse*) podél hřbitovních zdí pro ty, kteří již na hřbitově měli rodinné hroby, poté souhlasil s budováním rodinných hrobek na vlastních pozemcích majitelů – rozměrné stavby neměly zabírat místo na obecním hřbitově.²¹⁵

I přes krach nejradikálnějších prvků pohřebních reforem se josefínskému absolutismu podařilo dosáhnout dvojího úspěchu. Mrtvoly poddaných byly vytlačeny z kostelů a nově zemřelí spočinuli na právě založených hřbitovech – místech rozkladu za hradbami měst. Jejich geografická poloha, prostorové uspořádání, výška zdí, hloubka hrobů či vhodnost konkrétních typů zeleně byly středem pozornosti a detailního výzkumu dobové zdravotní policie, jak se lze ostatně poučit také u Johanna Petera Franka.²¹⁶ Prosazování nových hygienických nároků do pohřební praxe ovšem neprobíhalo hladce. Dostát náročným požadavkům zdravotní policie se při zakládání hřbitovů nedařilo také na mnoha místech v Čechách. Na vydání josefínského nařízení o pohřbívání nebožtíků mimo obydlená sídla reagovaly nesouhlasné dopisy ze všech českých krajů. K častým argumentům, proč nemohl být zřízen nový hřbitov, patřily zejména nedostatek financí, absence vhodného obecního pozemku nebo nevhodnost terénu či půdy.²¹⁷

²¹⁴ O roztrpčené reakci císaře Josefa II. svědčí jeho list dvornímu kancléři hraběti Leopoldu Kolowratovi: „Viele Gemüther beunruhiget und die Eingrabung der Körper sammt den Truhen aus Vorurtheil vorgezogen wird. Da ich sehe und täglich fühle, daß die Begriffe der Lebendigen so materialisch sind, daß die Menschen einen unendlichen Preis darauf setzen, wenn ihr Körper nach dem Tode langsamer faullt, und ein stinckendes Aas bleibet, so ist mir wenig daran gelegen, wie sich die Leute wollen begraben lassen.“ Převzato z G. TOMASI, *Per salvare i viventi*, s. 214.

²¹⁵ TAMTÉŽ, s. 211-216.

²¹⁶ J. P. FRANK, *Sistema compiuto*, XI, zejména s. 219-236. Podobou hřbitova ve Frankově pojetí se podrobně zabývala D. TINKOVÁ, *Mefitická těla*.

²¹⁷ Kvůli nevyhovujícím podmínkám byli zemřelí často převáženi zpět na původní hřbitovy. Reakci českých krajů (zejména na úrovni vesnic a malých měst) na josefínské pohřební reformy se prostřednictvím studia pramenů českého gubernia z let 1786–1795 průkopnický zabývala Daniela Tinková. Srov. TAMTÉŽ, s. 77-79. Badatelsky pozoruhodná by byla hlubší komparace světa dobových

Zatímco mnoho venkovských hřbitovů na území bývalé habsburské monarchie zůstalo nakonec na svém původním místě, okolo kostela a uprostřed společnosti živých, palčivou otázkou představovala hlavně pohřebiště ve velkých městech. V Praze se na výběru terénu, který by splňoval náročné požadavky zdravotní policie, podílela lékařská fakulta. O nesnadnosti úkolu najít prostor, jenž by vyhovoval dostupností, polohou, vlhkostí i chemickým složením půdy, svědčí například dochované zprávy malostranského přísežného fyzika, jenž byl pověřen studiem několika lokalit v okolí Prahy.²¹⁸

Nebožtíci byli nakonec od poloviny osmdesátých let 18. století pochováni na dvou původně morových hřbitovech za hradbami města. Na pravém břehu Vltavy šlo o Olšanský, v levobřežní části na katastrálním území Smíchova se nacházel Malostranský hřbitov z roku 1680.²¹⁹ Posledně zmíněný hřbitov, jenž byl využíván i při epidemiích v letech 1713–1714, 1771–1772 a 1786–1884 a plnil funkci městského hřbitova pro Malou Stranu, Hradčany a Smíchov, si vysloužil ostrou kritiku dobové zdravotní policie. Jako příklad nevyhovujícího stavu pohřebních záležitostí jej zmínil i samotný Johann Peter Frank, jenž citoval ze spisu svého pražského kolegy, již zmíněného Johanna Dionisa Johna. Oběma kritikům vadilo umístění hřbitova mezi kopci, navíc západně od Prahy. V dobovém přesvědčení představovaly západní větry obzvlášť nebezpečné přenašeče hnilobných výparů do obydlených oblastí.²²⁰

norem a nařízení se skutečnou pohřební praxí i průnik k recepci nových nařízení ze strany především venkovského obyvatelstva.

²¹⁸ Problematikou se podrobně zabývala Daniela Tinková, jež konfrontovala zprávy pražské lékařské fakulty s prameny českého gubernia. Kontroverzní bod diskuse představovaly prostorové nároky pohřbívání. Lékařská fakulta předložila přesný výpočet optimálního prostoru pro pohřeb průměrného Pražana, jenž se zdál českému guberniu finančně i organizačně náročný. Následovala vleklá výměna názorů, během které se nehladě na předpisy pokračovalo v pohřbívání uvnitř města. Neméně komplikované bylo rušení původních hřbitovů, jež předpokládalo přesun ostatků do kostnic nebo hrobových jam na nových hřbitovech. Lékařská fakulta se obávala negativních reakcí veřejnosti a doporučovala, aby byly ostatky převáženy výhradně v noci. Srov. TAMTÉŽ, s. 78–79.

²¹⁹ K dějinám pražských hřbitovů výběrově Petr KOVAŘÍK, *Klíč k pražským hřbitovům*, Praha 2001. Do přehledného obrazového průvodce autor zařadil i stručná pojednání o pražských hrobech českých panovníků a prezidentů, sepulkrálním sochařství či pražských hřbitovech jako inspiraci české poesie a prózy 19. století. Dále Eva SKALICKÁ a kolektiv, *Pražská pohřebiště a hřbitovy*, Praha 2006; Zdeněk WIRTH, *Pražské hřbitovy I. Olšany*, Praha 1923; Vladimír SÍS, *Olšanské hřbitovy*, Praha 1929; E. A. HRUŠKA, *Romantické Olšany*, Praha 1940; Jeroným LÁNY, *Olšanské hřbitovy*, Praha 1991; TÝŽ, *Malostranský hřbitov. 1680–1884*, Praha 2001; Alois VANOUŠEK, *Olšanské umění, jeho tvůrci a doba*, Praha 2000; Jarmila BLAŽKOVÁ, *Malostranský hřbitov v Košířích*, Praha 1949.

²²⁰ „Per lo che si lagnava John che il cimitero il Kleineseite in Praga fosse molto male addattato, affatto al basso fra le montagne, e che non di rado gli effluvi putridi fossero trasportati dai venti di ponente nella città.“ Citováno podle J. P. FRANK, *Sistema compiuto*, XI, s. 173. Dále D. TINKOVÁ, *Mefitická těla*, s. 79.

Radikálnost josefínským reforem měla nakonec, stejně jako v případě Francie, poměrně nečekaný dopad. Paradoxně významně přispěla ke zrodu měšťanského kultu individuálního hrobu – místa, v němž laická paměť rodiny postupně nahradila náboženskou paměť *ad sanctos et apud ecclesiam*. Potřeby zádušního kultu si byl u svých současníků ostatně dobře vědom i samotný Frank. V rámci jejich bezpečnosti však navrhoval oddělení místa pohřbu a paměti. Náhrobní desku na památku zesnulého oporučoval umístit třeba v kostele, hlavně když přitom nedocházelo k fyzickému kontaktu s mrtvým tělem, zatímco hřbitov popsal jako nebezpečné místo, na které měl v ideálním případě vstupovat pouze „*necitlivý hrobník*“.²²¹

Navzdory zmíněným snahám zdravotní policie nakonec k oddělení prostoru a paměti nedošlo.²²² Hřbitov se naopak stal v průběhu 19. století svého druhu samostatným městem a oblíbeným cílem nedělních procházek. Jeho formální architektonické a ikonografické znaky lze chápat jako klíč k interpretaci proměny zádušního kultu i kolektivních a individuálních postojů ke smrti, jež reagovaly na osvícenskou diskusi o posledních věcech člověka. Vztah mezi vnější podobou hřbitova, jeho symbolickým významem a dobovou kolektivní mentalitou byl podle Michela Vovella mnohvrstevnatý a vzájemný.²²³

Vovelle upozornil na zrod nového hřbitovního paměťového média v podobě sepulkrální plastiky – sochy či pomníku, jež se vázala k zádušnímu kultu společensky významných osobností, souvisela s „hrdinskou smrtí“ a stále více přecházela do ideologické sféry rodícího se nacionalismu. Oslavu paměti na zesnulé

²²¹ „...*il cimitero debba essere appunto il luogo da visitarsi semplicemente dagli insensibili beccamorti (...) e sarebbe mio divisamento che i morti fossero seppelliti in un luogo un po' distante dalla città, ovvero dal borgo; si diminuirebbe allora l'opportunità a quelle visite pericolose. (...) Vuol egli il più facoltoso contadino erigere alla sua (frequentemente dopo la morte) buona moglie una lapide sepolcrale, egli la può far eseguire ove più gli piace, ed anche nella così detta piazza della chiesa, allorchè questo accada senza toccarne i cadaveri, e si può benissimo concedere una sì fatta consolazione al dolore, o piuttosto alla non istraordinaria vanità degli uomini.*“ Srov. J. P. FRANK, *Il sistema*, XI, s. 196-197.

²²² Hlavním argumentem proti budování funerálních monumentů na hřbitovech byla Frankovi skutečnost, že zabraňovaly volnému proudění vzduchu, a tedy přímo napomáhaly šíření mefitických výparů. Kromě toho zabíraly vzácný prostor k pohřbívání dalších těl. Z toho důvodu měly být stavěny pouze okolo hřbitovní zdi, nikdy však uvnitř hřbitova: „*Deve essere certamente concesso ai parenti ed agli amici, i quali vogliono lasciare ai posteri uno speciale monumento dell'amore, della stima, ovvero della gratitudine pe'morti, che essi segnano pure questa loro inclinazione; ma questi monumenti devono erigersi semplicemente all'intorno de' muri, non però mai nell' area del cimitero a fine non vi sia tolto alcuno spazio.*“ Srov. TAMTÉŽ, s. 220.

²²³ Michel Vovelle se zabýval symbolickým významem hřbitova a jeho proměnami ve zmíněném období v rozsáhlé podkapitole v rámci širšího tematického celku, který věnoval měšťanskému kultu smrti v 19. století. Představil pařížský model hřbitova a jeho vliv na urbanistické koncepce v dalších evropských zemích. Srov. M. VOVELLE, *La morte*, s. 562-580.

charakterizoval jako svého druhu světskou liturgii, sít' gest a vzorců chování, jež přejímala formy křesťanské zbožnosti, nikoliv však její obsah.²²⁴ Zatímco hřbitov po roce 1770 mohl být pro svou vnější podobu i vnitřní strukturu považován za jakýsi exil mrtvých, po roce 1870 podle Vovella o této koncepci již hovořit nelze. Prozaickým důvodem opětovného sblížení živých s mrtvými byl paradoxně urbanistický rozvoj měst, který hřbitov městu opět prostorově přiblížil. Podstatným hybatelem změn však byla i zrcadlová podobnost mezi městem živých a mrtvých. Hřbitov navíc nebyl jen odrazem města – stal se prostorem interaktivní výměny. Jeho symbolický jazyk byl utvářen novým rituálem navštěvování rodinného hrobu. Konečně na hřbitově 19. století šlo o dialog, jenž užíval strategie oficiálních náboženství. Měl svá místa, rituály, cyklický běh ročních období, „vyznání víry“ i předpoklad nepřetržitého trvání, které spojovalo žijící členy rodiny s jejich předky. Hřbitov měl vnějškově kodifikovat zdánlivě poklidný vztah mezi živými a nebožtíky. Podle Michela Vovella však byl spíše „neklidnou krajinou“ kolektivní citlivosti.²²⁵

Zádušní kult spjatý s meditací na hřbitově se stal v 19. století jedním z konstitutivních prvků životního stylu měšťanů a funkčním nástrojem k utváření rodinné paměti,²²⁶ prostředkem k zajištění nepřetržitého vztahu mezi rodinou a národem, možností, jak neodmítnout smrt přímo, ale přesto ji nemuset mít každý den na očích.²²⁷ Proměny hřbitova mezi ideálem zdravotní policie a praxí 19. století se v posledních desetiletích staly významným tématem historickoantropologicky orientovaných dějin umění, jejichž představitelé zpravidla věnují pozornost vztahům funerálního prostoru a kolektivní i rodinné paměti.²²⁸ Pro poznání dobové hmotné

²²⁴ Srov. TAMTÉŽ, s. 571.

²²⁵ Srov. TAMTÉŽ.

²²⁶ V rámci studia rituálů soukromého života se významem hřbitova a podobou zádušního kultu v myšlenkových strategiích měšťanské společnosti 19. století zabývala Anne Martin-Fugierová, která uvedla některé příčiny, jež vedly k opětovnému sblížení obyvatel měst a hřbitovů. Podstatnou roli podle ní sehrála skutečnost, že novou formu komemorace přijala katolická církev. Značný vliv měly i dobové vědecké názory – následovníci bojovníků proti mefistickým pohřebišťům neviděli v bydlení poblíž hřbitovů ani v jejich návštěvách již žádné nebezpečí. Srov. Anne MARTIN-FUGIER, *I riti della vita privata nella borghesia*, in: M. Perrot (ed), *La vita privata*, s. 149-209, zde s. 179-180. Hřbitov 19. století jako kulturní a náboženskou instituci, jejíž předobraz lze spatřovat v anglických venkovských pohřebišťích (*churtyard*) z 18. století, chápal P. ARIÈS, *Dějiny smrti II*, zejména s. 273-287.

²²⁷ Blíže Elisa GIRAUD, *La cenere dei ricordi*, Genova 2001, s. 83-84.

²²⁸ Tento přístup uplatňují italsí historikové architektury a kulturní antropologové. Srov. Mauro FELICORI, *Gli spazi della memoria. Architettura dei cimiteri monumentali europei*, Roma 2005; Adriana DESTRO (ed.), *Antropologia dello spazio. Luoghi e riti dei vivi e dei morti*, Bologna 2002. Velkými italskými hřbitovy v Benátkách, Florencii, Římě a Boloně se zabývali Maria GIUFFRÈ – Fabio MANGONE – Sergio PACE – Ornella SELVAFOLTA (edd.), *L'architettura della memoria in Italia. Cimiteri, monumenti*

kultury hřbitova a proměn sepulkrálního umění jsou přínosné i spíše pozitivisticky laděné práce.²²⁹ Ujít zájmu historiografie by ovšem neměly ani příspěvky na téma hřbitovní kultury z pera literárních historiků a estetiků.²³⁰

O hřbitovu jako prostoru, v němž postupně vznikala nová forma zádušní paměti, se v českém prostředí dá hovořit až od konce dvacátých let 19. století.²³¹ Zachytilo je i několik grafických vedut. Díky nim je známa například podoba pražských Olšan z konce desátých let 19. století – místa dosud neosázeného stromy, jemuž vévodilo několik výpravných hrodek u hlavního vchodu a při hlavním kříži ve druhém oddělení hřbitova.²³² Nové hřbitovy byly v Praze zakládány především ve druhé polovině téhož století, což souviselo nejen s definitivním zánikem pohřebišť ve vnitřním městě, ale i se zbořením hradeb a urbanistickým rozvojem hlavního města. O zádušní paměti, kterou v průběhu 19. století vytvářela především měšťanská elita, svědčí dodnes dobová hřbitovní architektura a dochovaná sepulkrální plastika. V Rakousku lze za jeden z jejích monumentálních dokladů považovat například poměrně pozdní vídeňský centrální hřbitov (*Zentralfriedhof*) z roku 1874.²³³

e città (1750–1939), Milano 2007. Ke vztahům mezi pohřebišťem a přechodovým rituálem smrti Maria CANELLA, *Paesaggi della morte. Riti, sepolture e luoghi funerari tra Settecento e Novecento*, Roma 2010.

²²⁹ K proměnám v architektonické a ikonografické koncepci hřbitova na přelomu 18. a 19. století stručně R. PRAHL a kol., *Umění náhrobku*, s. 297-301. V celoevropském kontextu C. DENK – J. ZIESEMER (edd.), *Der bürgerliche Tod*; Laura BERTOLACCINI, *Città e cimiteri. Dall'eredità medievale alla codificazione ottocentesca*, Roma 2004; Mauro FELICORI – Annalisa ZANOTTI (edd.), *Cemeteries of Europe. A Historical Heritage to Appreciate and Restore*, Bologna 2004. Dále např. britský historik architektury J. S. CURL, *Death and Architecture*, s. 135-167; 265-298.

²³⁰ K podobám zádušního kultu v 19. století prostřednictvím studia literárních textů např. Stefan KISTER, *Text als Grab. Sepulkrales Gedenken in der deutschen Literatur um 1800*, Bielefeld 2001. Smrt jako téma evropské literatury 19. století a hřbitov jako dílčí téma představila italská literární historička Ernestina PELLEGRINI, *Necropoli immaginarie. Le rappresentazioni della morte in Balzac, Flaubert, Zola, Dickens, Dostojevskij e Tolstoj*, Firenze 1996, ke hřbitovu zejména s. 139-144. V českém prostředí napsala pozoruhodnou studii o náhrobních nápisech z období biedermeieru estetička Helena LORENZOVÁ, *Hra na krásný život. Estetika v českých zemích mezi lety 1760–1860*, Praha 2005, s. 185-196. K měšťanskému kultu smrti a hřbitovu jako místu paměti Armando PETRUCCI, *Le scritture ultime. Ideologia della morte e strategie dello scrivere nella tradizione occidentale*, Torino 1995, s. 153-165.

²³¹ Schvalování výstavby rodinných hrodek a náhrobků je v Praze dokumentováno od roku 1826. Srov. R. PRAHL a kolektiv, *Umění náhrobku*, s. 301.

²³² Vynikající studii ideálního náhrobku vztyčeného ve volné přírodě je kresba venkovského hřbitova v Chržíně s hrobem Antonína Strnada z roku 1826 od Josefa Šembery. R. PRAHL a kolektiv, *Umění náhrobku*, s. 299.

²³³ K vídeňským hřbitovům, dnes vyhledávaným turistickým cílům, existuje rozsáhlá literatura. Výběrově alespoň Werner T. BAUER, *Wiener Friedhofsführer. Genaue Beschreibung sämtlicher Begräbnisstätten nebst einer Geschichte des Wiener Bestattungswesens*, Wien 2004⁵; Peter PLEYEL, *Friedhöfe in Wien. Vom Mittelalter bis heute*, Wien 1999; Brigitte WERNER, *Zur Geschichte der Friedhöfe in Wien*, Wien 1992. K vývoji německých hřbitovů důkladně Barbara HAPPE, *Die Entwicklung der deutschen Friedhöfe von der Reformation bis 1870*, Tübingen 1991. Dále Norbert FISCHER, *Vom Gottesacker zum Krematorium. Eine Sozialgeschichte der Friedhöfe in Deutschland seit dem 18. Jahrhundert*, Köln-Wien-Weimar 1996.

V neposlední řadě se poosvícenská proměna pohřebiště projevila v etymologické rovině – hřbitov změnil nejen podobu a umístění, ale v některých jazycích i název.²³⁴ K hlubšímu poznání diskursu o hřbitově v průběhu 19. století mohou dobře posloužit i dobové jazykové a zejména encyklopedické slovníky. Zatímco Josef Jungmann ve svém *Slovníku česko-německém* z let 1835–1839 omezil věcný výklad hesla *Hřbitow* jen na nezbytně nutnou míru,²³⁵ Riegrova a Ottova encyklopedie všeobecných vědomostí přináší pozoruhodná svědectví o vnímání hřbitova, v nichž lze i přes krátký časový odstup, jenž obě díla dělí, rozkrýt určitý významový posun. Přestože oba autoři upozorňují na prostorové přemístění hřbitovů, shrnují dobové zákonné normy a popisují takřka stejně i vizuální podobu hřbitova, v Riegrově pojetí ještě rezonuje osvícenská diskuse o mefitických výparech.²³⁶ V *Ottově slovníku naučném* je hřbitov (*svaté pole*) vymezen takřka výlučně náboženským kontextem – jako posvěcená půda katolické církve.²³⁷

Hřbitov se stal ostatně ve druhé polovině 19. století i oblíbeným tématem katolické homiletiky. Kazatelé mu věnovali pozornost zpravidla u příležitosti jeho svěcení. Hrobky, hroby a náhrobní nápisy byly vděčným zdrojem metafor v kázáních

²³⁴ Platí to například v němčině – dále se nepoužívalo „Kirchhof“, nýbrž „Friedhof“. K tomu stručně R. PRAHL a kolektiv, *Umění náhrobku*, s. 301; Johannes SCHWEIZER, *Kirchhof und Friedhof. Eine Darstellung der beiden Haupttypen europäischer Begräbnisstätten*, Linz 1956. Dobře patrné je to i v angličtině. Britské prostředí se vymykalo evropským reformám pohřebnictví a dlouho si drželo tradice pohřbívání okolo kostelů. Hřbitov se nazýval „churchyard“. Později se pro pohřebiště mimo obydlené zóny začal používat termín „cemetery“. K tomu M. VOVELLE, *La morte*, s. 507. Dále zejména britská historička Julie RUGG, *Outside the Edict: The Chaotic Nature of Burial Culture in the United Kingdom*, in: C. Denk – J. Ziesemer (edd.), *Der bürgerliche Tod*, s. 11-16.

²³⁵ „Hřbitow – pohřebnj mjsto, hrobka, pohřebnice, krchow, der Kirchhof, die Begräbnisstätte, der Todtenacker, Gottesacker, coemeterium, sepulcretum, cinter, cinternj. Nese se mrtvé tělo ku pohřebnici (hřbitowu, krchowu) s průvodem pohřebnjm.“ Citováno podle Josef JUNGSMANN (ed. Jan Petr), *Slovník česko-německý*, Díl I. A-J, Praha 1989., s. 750. Pojmenování *krchow* Jungmann označil v roce 1836 za zastaralý výraz: „† *Krchow*, (z něm. *Kirchhof*) = *hřbitow*, *hrobky*, *swaté pole*.“ Srov. TAMTÉŽ, Díl II. K-O, Praha 1990, s. 185. Jako zastaralé uvedl i výrazy *krchowiště* a *krchovní*.

²³⁶ „Místo k společnému pohřbívání mrtvol určené. (...) Hřbitov se nyní zakládá vzdálen od obydlí lidských, by život a zdraví živých netrpěly výpary mrtvol; na suché roli, zvláště na mírném svahu, však nedaleko cesty, aby se dle sv. Chrysostoma (sv. Jana Zlatoústého, pozn. V. G.) stal hřbitov okoloidoucím jakousi školou pokory; k ochraně před zvířaty a zlými lidmi obháni se zdí, a uprostřed staví se kříž, anebo kaple k vykonání pobožnosti za mrtvé.“ Citováno podle František Ladislav RIEGER, *Slovník naučný*, III. díl (F – Chyžice), Praha 1863, s. 931-932 (heslo *Hřbitov*).

²³⁷ „Jest místo k pochovávání zemřelých. Církev katolická hřbitovy modlitbami a významnými obřady jejich účelu zasvěcuje a vykazuje jim po kostelích a kaplích nej přednější místo mezi předměty posvátnými. Posvátnost křesťanského hřbitova záleží v tom, že skrze církevní posvěcení ze všeho užívání světského vyňat a místem bohoslužebným učiněn jest. (...) Velice rozšířen jest název *svaté pole*. V prostředku hřbitova má být vztyčen kříž, jakožto znamení vykoupení a záruka budoucího vzkříšení. Mimo to přeje si církev katolická, aby na hřbitově byla kaple, v níž by mše svatá sloužena býti mohla.“ Citováno podle *Ottův slovník naučný*, XI, Praha 1897, s. 768-769, zde s. 768 (heslo *Hřbitov*).

o svátku Památky všech věrných dušiček.²³⁸ O blízkém vztahu katolicismu pozdního 19. století a „svatého pole“, jež se stalo vhodným prostředím i nástrojem ke kultivaci duší věřících, stejně jako o propojení katolické zbožnosti s osobním sentimentálním zádušním kultem, svědčí namátkově už samotné názvy promluv některých ve své době uznávaných kazatelů.²³⁹ Hřbitov z hlediska hygieny, pastorální medicíny a právních předpisů byl nedílnou součástí pastýřského bohosloví. Autorem četných příspěvků do dobových katolických periodik i základních příruček o pohřebnictví pro duchovní správu byl teolog a dlouholetý smíchovský kaplan Jan Pauly (1869–1944).²⁴⁰

Zdravotní policií tolik kritizovaný Malostranský hřbitov se stal v pozdním 19. století velmi oblíbeným námětem dobové prózy i poezie. Blízký vztah nejen v rovině umělecké inspirace k němu měli především Jan Neruda (např. povídka *Psáno o letošních dušičkách*) a Jakub Arbes (romaneta *Vymírající hřbitov, Etiopská lilie*). Dekadencí obestřený hřbitov figuruje v románu Jiřího Karáska ze Lvovic *Zastřený obraz* či v pozdním sonetu *Květiny na Malostranském hřbitově*.²⁴¹ Malostranský hřbitov představoval rovněž významnou galerii dobového sepulkrálního sochařství. Mistrovská díla zde vytvořil především Václav Prachner. Dobře známý je jeho pomník podle návrhu Josefa Berglera, jenž zhmotnil hraběte Leopolda Leonarda Thun-Hohensteina,

²³⁸ Homiletické texty vycházely pravidelně v nově založených katolických časopisech – pražském *Blahověstu* (1847), olomoucké *Posvátné kazatelně* (1864), *Pastýři duchovním* (Praha, 1881), *Kazatel* (Olomouc, 1894), *Rádci duchovním* (Praha, 1894), *Kazatelně* (Pelhřimov, 1902). Přehlednou pomůckou k dohledávání textů spojených s různými aspekty posledních věcí člověka v rámci literatury katolické proveniencí z 19. století je Josef TUMPACH – Antonín PODLAHA, *Bibliografie české katolické literatury náboženské od roku 1828 až do konce roku 1913*, Praha 1912. Hřbitov byl tematizován zejména v rámci homiletiky. Ve zmíněné příručce jej lze najít jako jedno z témat *Specielních sbírek kázání a kázání jednotlivých dle látek, o nichž jednají* či v oddíle *Kázání příležitostná – při svěcení hřbitova a jiných slavnostech hřbitovních*. Fenomén hřbitova v katolických časopisech a příručkách 19. století by si zasloužilo samostatnou analytickou studii.

²³⁹ František ČERNOHOUZ, *Jaké spasitelné pravdy hlásají nám hrobové křesťanů vůbec, zvláště pak hrobové našich přátel a miláčku? Řeč na den Všech věrných dušiček*, *Blahověst* 5, 1859, s. 246; Jan HERČÍK, *Na hřbitově vidíme: 1. hroby, 2. hroby našich přátel (památka Všech věrných dušiček)*, *Rádce duchovní* 4, 1897, s. 767; Bohumil HAKL, *Rozjímání o hrobě (památka Všech věrných dušiček)*, *Rádce duchovní* 6, 1899, s. 770; Alois DOSTÁL, *Význam svatého pole (památka Všech věrných duší)*, *Pastýř duchovní* 11, 1891, s. 665; František MUSIL, *Hřbitov místo napomenutí a smutku, útěchy a modlitby*, *Posvátná kazatelna* 17, 1880, s. 924. Biogramy všech zmíněných autorů lze dohledat v *Ottově slovníku naučném*.

²⁴⁰ Jan PAULY, *Zdravotnictví na hřbitově*, *Věstník katolického duchovenstva* 6, 1905–1906, s. 5; TÝŽ, *Hrobník a jeho právní stav*, *Věstník katolického duchovenstva* 9, 1908–1909, s. 5; TÝŽ, *Na který hřbitov se má pohřbívati?*, tamtéž, s. 376; TÝŽ, *Církevní a státní předpisy o pohřbívání mrtvých*, Praha 1902; TÝŽ, *Hřbitovní a pohřební právo. Příručka zákonitých předpisů o hřbitovech a pohřbívání pro obce, pro farní a patronátní úřady, pro pohřební ústavy a pro potřebu úřední i soukromou*, Praha 1941.

²⁴¹ Dozvuky inspirace postupně zanikajícího hřbitova se objevily ve 20. století i v díle dalších autorů – v baladě *Hřbitov v Košířích* Evy Vrchlické či v příběhu *Svatá holčička* od Františka Kožíka. Srov. P. KOVARÍK, *Klíč*, s. 45–49.

posledního panujícího knížete – biskupa pasovského, který se stal nepřehlédnutelnou pohledovou dominantou hřbitova.²⁴² Řečeno slovy Romana Prahla „*hřbitovy vytvořily bohatě členěný prostor mezi idealismem a pragmatismem své doby. Zároveň poskytly nové prostředí pro rozkvět umění náhrobku, které samo spoluutvářelo ráz hřbitovů jako místa úcty k zesnulým a symbolické komunikace s nimi, povznesené nad šed' okolního světa.*“²⁴³

III. 5. Medikalizace smrti a čas. „Živí mrtví“

Osvícenské učenecké diskuze, jež iniciovaly proces medikalizace „posledních věcí“ člověka, se nedotýkaly pouze prostorové, nýbrž i časové dimenze smrti.²⁴⁴ Přestože zájem medicíny o umírající a mrtvé tělo lze označit bezpochyby za nadčasový, zásadní zlom v dějinách vztahu mezi lékařem a smrtí znamenal patrně již stručně zmíněný spis dánského anatoma Jacquese-Bénigna Winslōwa z roku 1740 *Quaestio medico-chirurgica. An mortis incertae signa minus incerta à Chirurgicis, quam ab aliis experimentis?*. Jeho autor se inspiroval díly Paola Zacchii a Giovanniho Marii Lancisiho – zakladatelských osobností soudního lékařství. Vlastním tématem se mu stala nejistá povaha příznaků smrti. Za zcela určující indikátory fyzického konce lidské existence pokládal pouze rozklad těla, posmrtné skvrny na kůži a mrtvolný zápach.²⁴⁵

Jacques-Bénigne Winslōw zpochybnil spolehlivost některých vnějších fyzických znaků smrti, jež do té doby bez výhrad přijímali jeho kolegové. Šlo především o bledost obličeje, studené tělo, ztuhlost končetin, nehybnost a absenci smyslů.²⁴⁶ Veškeré

²⁴² Srov. TAMTÉŽ, 271-280.

²⁴³ Citováno podle R. PRAHL a kol., *Umění náhrobku*, s. 300.

²⁴⁴ Podle italského historika medicíny Carla Defantiho představovalo rozpoznání biologické smrti a přesného okamžiku jejího příchodu tradiční problém, který v průběhu 18. století přerostl v hluboký společenský neklid. Srov. Carlo DEFANTI, *Vivo o morto? La storia della morte nella medicina moderna*, Milano 1999, s. 38. Dále C. MILANESI, *Morte apparente*, zejména s. 175-178.

²⁴⁵ TAMTÉŽ, zejména s. 17-18.

²⁴⁶ Problém spočíval ve složitosti procesu umírání, jenž se nedal postihnout prostřednictvím jediného příznaku, ať se jednalo o nepřítomnost dechu, pulzu, *rigor mortis* či ochladnutí těla. Myšlenka, že přerušení hlavních životních funkcí nevyvolává bezprostřední smrt organismu, jenž si může uchovat stopy životnosti, byla ovlivněna různými biologickými objevy. Ty přispěly ke znejistění hranice mezi životem a smrtí. Pouze rozklad těla, jenž ničí tkáň a rozbíjí jednotu organických molekul, byl zcela nepochybným znakem smrti. K tomu více v kontextu osvícenského vnímání smrti Marina SOZZI, *Il medico contro la morte. L'Encyclopédie e la concezione illuministica del morire nella seconda metà del XVIII secolo*, in: Giorgio Cosmacini – Georges Vigarello (edd.), *Il medico di fronte alla morte (secoli XVI–XXI)*, Torino 2008, s. 79-109, zde s. 86-87.

nechirurgické techniky, které se zpravidla vztahovaly k ověřování smrti – jítření chřípí pomocí soli, likérů či hořčice, stimulace hmatových orgánů kopřivami, vhnání kouře, násilné natahování končetin či hlasitý křik, označil za nespolehlivé. Jako vhodný prostředek doporučil pouze chirurgické zkoušky smrti, jež měly být uskutečňovány prostřednictvím vpichů, řezů, ohně či polévání vařící vodou. Klíčovým přínosem Winslowova pojednání bylo upozornění na nebezpečí předčasných pohřbů, jež se mělo stát jeho kolegům vůbec prvním impulzem k aktivnějšímu postoji k mrtvému tělu člověka. To mělo být napříště důkladně prohlédnuto, masírováno, zahříváno i zraňováno. Nejistým znakům smrti měl lékař čelit i dalšími praktickými opatřeními – oddálením pohřbu (2–3 dny po smrti), ponecháním nebožtíka na lůžku a jeho častými návštěvami.²⁴⁷

Přestože se Jacques-Bénigne Winslow nezajímal o samotnou podstatu smrti, již chápal v dosud tradičním smyslu jako protilehlé jsoucno života, důležitou součástí jeho pohledu se stala otázka časového statusu smrti. Tu ovšem zdůraznil až popularizátor a překladatel jeho díla z latiny do francouzštiny Jean-Jacques Bruhier. V jeho podání již přechod ze života do smrti nebyl pouhým okamžikem, nýbrž dobou, během níž je možný návrat do společenství živých. S tímto novým konceptem smrti úzce souvisela kategorie zdánlivé smrti. Bruhier se pokusil vůbec jako první učenec klasifikovat příčiny takové nedokonalé smrti podle typu „incidentu“, jenž ji nejčastěji způsoboval. Vedle moru, akutních, křečovitých, mráкотných a nakažlivých nemocí označil za její typické příčiny zejména dušení způsobené vodou, oprátkou či škodlivými výpary, dobrovolné a nedobrovolné extatické stavy i zranění různého druhu. Svůj výzkum doložil studiem široké škály pramenů různého stupně důvěryhodnosti, od osobních svědectví, kronik, cestopisů či zázračných příběhů ze 17. století, až k právním a lékařským spisům.²⁴⁸

Italský historik Claudio Milanesi provedl diskursivní analýzu Bruhierem publikovaných případů zázračného uzdravení, na jejímž základě vytvořil typologii příběhů, jež představují obdobná topoi. Zachráněnou obětí byla zpravidla žena, z čehož Bruhier vyvodil zvláštní náchylnost ženského pohlaví ke zdánlivé smrti. Vedle zamilované, kterou pohřbil manžel, aby ji vzápětí našel milenec v hrobce živou, se v příbězích nejvíce vyskytovala postava obživlé manželky, již manžel považoval

²⁴⁷ C. MILANESI, *Morte apparente*, s. 23-24.

²⁴⁸ TAMTÉŽ, s. 30-64.

za přízrak, mrtvá žena probuzená zloději či zachráněná oběšená. Skutečnost, že se v této sbírce „klinických případů“ objevovala postava lékaře jen vzácně, odkazuje nejen k často lidovému původu příběhů, ale také k faktu, že lékaři byli více vtaženi do procesu lidského umírání až v průběhu 18. století.²⁴⁹

V Bruhierově pojednání nebyla z hlediska tvorby nového diskursu o smrti podstatná důvěryhodnost užitých pramenů, často zcela neuvěřitelných příhod, nýbrž zcela nový úhel pohledu na problematiku nejisté povahy smrti, jež prostřednictvím racionalizace zázračných příběhů vstoupila do medicínských kategorií. Dílo, jež vědecké kruhy přijaly s nadšením, rozpoutalo debatu o nebezpečí zdánlivé smrti a znamenalo skutečný počátek procesu její medikalizace. Dobové medicíně se záhy otevřely nové rozsáhlé oblasti zájmu – kromě výzkumu hraničních stavů mezi životem a smrtí šlo o hledání přesnějších diagnostických metod a o vývoj oživovacích technik, jež měly „vrátit“ do života osoby postižené zdánlivou smrtí. Racionalizace „starých“ příběhů znamenala v dějinách lékařství zlomový přechod k vědecké kategorii smrti, ke které měl lékař a později celé společenství živých zaujmout aktivní a zúčastněný postoj. O několik desetiletí později měla být smrt disciplinována nejen reformami zdravotní policie, ale také prostřednictvím aktivnějšího postoje lékaře k umírajícím i mrtvým.²⁵⁰

Bruhierův spis měl ovšem na své současníky i jejich potomky kontroverzní dopad. Zatímco na jedné straně si kladl za cíl zmírňovat metafyzický strach lidí z umírání tím, že smrt racionálně vysvětloval, mimo jiné vyvracel představy o fyzické bolesti v průběhu smrtelné agonie, na druhé straně poutal nebyvalým způsobem pozornost k fenoménu zdánlivé smrti, dosud zdomácnělému v podobě zázračných zmrtvýchvstání či hrozivých návratů „nečistých“ mrtvých pouze v kolektivních představách evropského venkova.²⁵¹ Nakonec během několika málo desetiletí pomohl

²⁴⁹ Za tímto tvrzením stojí historik lékařství R. Porter, *Největší dobrodini*, s. 271-272. Ve šlechtickém prostředí raného novověku sice lékař pečoval o umírajícího, když se však blížil okamžik smrti, postoupil své místo duchovnímu. Pro české prostředí doložil pramenným výzkumem P. KRÁL, *Smrt a pohřby*, s. 132-141.

²⁵⁰ Podle Mariny Sozzi měl v představách dobové medicíny osvícenský lékař nahradit u lůžka umírajícího příbuzné i kněze. Na základě analýzy hesla *Mort* ve francouzské encyklopedii dále došla k závěru, že lékař byl paradoxně více připraven „vyrvat umírajícího ze spárů smrti“, než jej léčit. M. SOZZI, *Il medico*, zejména s. 96. K aktivnímu postoji medicíny k mrtvému tělu zejména C. MILANESI, *Morte apparente*, s. 209, 221-228.

²⁵¹ Alfonso M. DI NOLA, *La nera signora. Antropologia della morte e del lutto*, Roma 2006, s. 201-218. Di Nola věnoval ve vztahu ke zdánlivé smrti pozornost také rituálním opatřením katolické církve. Upozornil na formuli z předtridentského římského rituálu, která předepisovala kropení mrtvého svěcenou vodou ne proto, aby byl očištěn od hříchu, ale jako exorcistní metodu vymýtní démonů v případě živého mrtvého (*cadavere*

rozšířit hrůzu z pohřbení zaživa, jež prostupovala napříč celým spektrem evropské společnosti.²⁵²

O obecné známosti a rozšířenosti dlouhotrvajícího strachu z pohřbívání zaživa, jež probudili právě lékaři ze čtyřicátých let 18. století, svědčí i oblíbenost daného tématu v krásné literatuře a výtvarném umění 19. století. Fenomén zdánlivé smrti jako zdroj hororové zápletky se hojně vyskytoval například v tvorbě Edgara Allana Poea. Postačí připomenout známou povídku *Zánik domu Usherů* (*The Fall of the House of Usher*) z roku 1839.²⁵³

Poeův text neodráží pouze zaujetí, jež téma vzbuzovalo v dobové beletrii, nýbrž dává tušit, že strach ze zdánlivé smrti musel být v první polovině 19. století obecně známým kulturním fenoménem, neboť byl parodizován. Oblíbenost motivu a jeho časté umělecké ztvárnování v průběhu celého 19. století vyvolávají dojem, že nebezpečí zdánlivé smrti vzbuzovalo již spíše mrazení než existenciální hrůzu, jež byla typická pro závěr předchozího století. S motivem zdánlivé smrti se lze ostatně setkat i v české beletristice z téže doby.²⁵⁴ Z hlediska interpretace tohoto kulturního fenoménu se nabízí využit literárních pramenů ke konstrukci veřejného obrazu zdánlivé smrti v české společnosti 19. století. V kontextu dějin medicíny je pozoruhodné analyzovat, kdo hrál v příbězích roli oživovatele mrtvého a jakou úlohu v nich zastával lékař. Z českých tvůrců přisoudil medicíně aktivní roli pouze Jan Neruda, v jehož podání lékař

vivente). K návratům mrtvých (revenantství) zejména Jean-Claude SCHMITT, *Revenanti. Živí a mrtví ve středověké společnosti*, Praha 2002; Otto Gerhard OEXLE, *Die Gegenwart der Toten*, in: Herman Braet – Werner Verbeke (edd.), *Death in the Middle Ages*, Leuven 1983, s. 19-77; J. DELUMEAU, *Strach na Západě I*, s. 95-109; Nancy CACIOLA, *Wraiths, Revenants, and Ritual in Medieval Culture*, *The Past and Present Society* 152, 1996, s. 3-45. Ke strachu z návratu zemřelých v pověrách, ústní lidové slovesnosti a rituálních praktikách českého a moravského venkova A. NAVRÁTILOVÁ, *Narození a smrt*, s. 202-318.

²⁵² Podrobně analyzuje C. MILANESI, *Tra la vita*, s. 622-625; P. ARIÈS, *Dějiny smrti II*, s. 126-138.

²⁵³ „Není slyšet? Ale ano – já to slyším a slyšel jsem to. Už dřív – dávno – dávno – už tolik minut, tolik hodin, tolik dní už to slyším – ale neměl jsem odvahu – já ničema, já ubožák. (...) Uložili jsme ji do hrobu živou! (...) Teď ti říkám, že jsem ji slyšel, už když se poprvé slabounce pohnula v dutině rakve. (...) Neskřípaly železné závěsy jejího žaláře, nebylo slyšet, jak se dobývá z měděného podsklepi? Ó kam jen prchnout? Vždyť už tu co nevidět bude! Což mi nechvátá vyčíst, jak jsem si s pohřbem pospíšil? Tam, za těmi dveřmi stála opravdu vysoká, zahalená postava lady Madeline Usherové. Její bílý rubáš byl zkrvácený a celé vyzáblé tělo bylo poseto stopami urputného zápasu.“ Srov. Edgar Allan POE, *Pád do Maelströmu a jiné povídky*, Praha 2007, s. 39-40

²⁵⁴ Použil jej například Karel Sabina v romantické povídce *Hrobník*, jež byla uveřejněna v *Květech* roku 1837, Jan Neruda v *Doktoru Kazisvětovi* (1876), Alois Jirásek v páté kapitole prvního dílu *F. L. Věka* (1890) či Ignát Hermann v povídce *Beneficiant* ještě v roce 1909. V případě Jiráskova, jenž vycházel z paměti F. V. Heka, lze považovat příběh o zdánlivé smrti knihovníka P. Mathiase Weinitziera za skutečnou historickou událost. Ke zdánlivé smrti jako námětu v české krásné literatuře Prokop MÁLEK, *Sondy pod povrch lékařské vědy*, Praha 1982, s. 340-347.

prostřednictvím ohmatání pulsu a na základě rozšířených zornic jako jediný rozpoznal, že je domnělý nebožtík naživu. Navíc mu poskytl i účinnou první pomoc.²⁵⁵

Na druhou stranu o nadále trvajícím obsesivním charakteru dané problematiky nejméně ještě v první polovině 19. století svědčí desítky lékařských spisů i snahy o nové interpretační uchopení zdánlivé smrti v dobových vzdělávacích periodikách. Přestože zmíněné téma představovalo jistý druh senzace, osvícenská časopisecká beletristika k němu přistoupila se vší vážností a reflektovala skutečné případy nečekaných „zmrtvýchvstání“. Problematika byla u osvícenských literátů značně oblíbena už pro svou experimentální podstatu, neboť v sobě spojovala dobový zájem o smyslové prožitky a tělesné projevy emocí. Zdánlivá smrt se v osvícenském beletristickém diskursu stala sentimentalistním tématem, v jehož rámci byly analyzovány a detailně popisovány pocity zdánlivě mrtvého člověka, především jeho akustické vjemy. Zdánlivá smrt byla svým způsobem psychologizována, zvnitřněna, konkretizována a příznačně pro osvícenskou mentalitu – moralizována. Domnělý mrtvý trpící pocity opuštěnosti, nedostatku lásky, neschopný komunikovat se svým okolím, jemuž byl vydán napospas, se stal ideálním indikátorem morálních kvalit svých blízkých. S takovým stereotypem i popularizací dobových lékařských poznatků o dané problematice se lze setkat v českých časopisech raného obrození.²⁵⁶

Povídky na téma nedokonalé smrti byly uveřejněny například v *Hyllosu*, *Vlastenském zvěstovateli* či *Rozmanitostech*. Svým čtenářům však zpravidla nabízely nepůvodní příběhy v překladu či adaptaci cizích předloh. Například čtenáři *Vlastenského zvěstovatele* se mohli roku 1822 prostřednictvím vyprávění zdánlivě mrtvého hrdiny zúčastnit lékařské pitvy a dozvědět se o přínosu elektrických přístrojů v soudobé medicíně.²⁵⁷

²⁵⁵ „Zraky všech se vpíjely v nehybnou tvář mrtvého rady. A zrovna vedle rakve stál – doktor Heribert. (...) Jaksi mimovolně chopil se Heribert svislé ruky, snad aby ji zase v rakvi umístil. Ale podržel ji v rukou svých, prsty jeho nepokojně hrály, a oči spočívaly pátravě na mrtvém obličejí před ním. Teď vstáhl ruku a rozevřel víčko pravého umrlcova oka. (...) Ten muž není mrtev. (...) Je jen ztrnulý. (...) Teď ho rychle odnese někam do domu, ať zkusíme pomoci. (...) Po dvou měsících úřadoval pan rada Schepeler zas jako dřív. Pánbůh na nebi a doktor Heribert na zemi, říkal.“ Citováno podle Jan NERUDA, *Povídky malostranské*, Praha 1956, s. 131-133.

²⁵⁶ Zásadně na téma upozornila Lenka KUSÁKOVÁ, *Tematizace strašidel a zdánlivé smrti v české beletrii raného obrození (1786–1830) jako reflexe osvícenského zájmu o fyziologický aspekt emocí*, *Estetika* 37, 2001, č. 2-3, s. 116-126, zde zejména s. 119-122.

²⁵⁷ „...z dupotu a hřmotu seznal jsem, že lékařští studenti se scházejí k rozčástení mrtvých. (...) Posléz pak přišel sám, jenž měl rozřezávat. Dříve než práci svou začal, ponavrhl galvanizmem provozovat na mně několik zkoušek, a přinesli tedy nástroj ten. První ráz proskočil mi všechny citné žilky (nervy), jež se trásly a zavzněly jako na harfě. Študenti divili se, co galvanizmus působí. (...) Když galvanizmem dočinili,

Podle Philippa Arièse se o zdánlivou smrt zajímala v podstatě tři pokolení lékařů.²⁵⁸ Zatímco učenci z 16. a 17. století se domnívali, že mrtvé tělo či mumie vykazují jisté známky života, ale přesahování smrti do života nepovažovali za možné, názor jejich následovníků z 18. století byl opačný – smrt přesahovala do života. Zdání smrti totiž nastupovalo v případě živých lidí. Zázraky mrtvol (*De miraculis mortuorum*) Christiana Friedricha Garmanna, luteránského lékaře z Drážďan druhé poloviny 17. století, nahradili v lékařské literatuře o několik desetiletí později zdánlivě mrtví.²⁵⁹ Oba fenomény vyvolávaly podobný existenciální zmatek, od čtyřicátých let 18. století navíc zaštitěný racionální argumentací rodící se vědecké medicíny, jež poznatky o zdánlivé smrti zprostředkovávala vzdělané veřejnosti.

S novými poznáním o nejistotě příznaků smrti se pojila, stejně jako v případě obav ze škodlivých mrtvolných výparů, i snaha prosadit do praxe závazné zdravotně bezpečnostní právní normy. Již Jean-Jacques Bruhier vypracoval *Projet de règlement*, v němž požadoval radikální změnu pohřebních zvyků, dosud ponechávaných libovůli rodinných příslušníků a farností. Kritizoval předčasné pohřbívání a prosazoval nová praktická opatření. Patřila k nim například povinnost ponechat nebožtíka na úmrtním loži, zákaz ucpávat jeho dýchací otvory a pokládat jej do rakve dříve, než se dostaví známky tělesného rozkladu. V čase přechodu ze života do smrti měly být navíc uplatněny všechny dobové medicíně známé diagnostické prostředky a oživovací postupy. Z Bruhierova stanoviska již jasně vyplývá „nová“ pozice lékaře. Právě on se měl brzy stát ústřední postavou u lůžka umírajících a zrušit tak dosavadní monopol duchovních osob.²⁶⁰

Snaha prosadit zmíněné bezpečnostní kroky do každodenního života došla naplnění až v sedmdesátých letech 18. století, když získala podobu konkrétních zákonných opatření, jež stanovovala časový interval mezi smrtí a pohřbem. Šlo zpravidla o závaznou časovou lhůtu osmačtyřiceti hodin. Kromě toho byla zavedena

rozřezavač vezma nůž pobodnul mě do prsou. V celém těle jako by mi bylo zachrastilo neb chruplo, pak za tím v těle jakés potrhávání, leknutím všickni, co tu byli, vykřikli; – jako by se všechno ve mně bylo rozvázalo – smrtelnému spaní byl konec. Činili všechno k ouplnému dokříšení, a as za hodinu měl jsem zas náležitě všechny své smysly a ouplné živobyті.“ Citováno podle TAMTÉŽ, s. 121.

²⁵⁸ P. ARIÈS, *Dějiny smrti* II, s. 134-135.

²⁵⁹ TAMTÉŽ, s. 76-84.

²⁶⁰ C. MILANESI, *Morte*, s. 29. Roku 1743 vznesl Bruhier požadavek na zřízení úřadu pro dohled nad zesnulými. Výnos z 31. vendémiairu roku IX požadoval: „Osoby nacházející se u lůžka nemocného v době jeho předpokládaného úmrtí mu napříště nebudou přikrývat ani zavazovat tvář, ponechají jej na loži a nevystaví jej příliš studenému vzduchu na slaměné nebo žíněné matraci.“ Převzato z P. ARIÈS, *Dějiny smrti* II, s. 131.

povinná lékařská prohlídka mrtvých, jež měla zjistit, zda šlo o přirozené či násilné úmrtí, případně odhalit nakažlivou chorobu a podniknout všechna nezbytná opatření pro ochranu pozůstalých. V českém prostředí shrnul tato nařízení jeden z významných představitelů medicíny sklonku 19. století, od roku 1882 první městský fyzik královského hlavního města Prahy, později ředitel tamní Všeobecné nemocnice, realizátor nových zdravotnických reforem a organizátor českého zdravotnictví Hynek Pelc.²⁶¹

Pelc se v osmdesátých a devadesátých letech 19. století podílel na reformních úpravách pohřebnictví v českých zemích. Roku 1883 byly pod jeho dohledem upraveny „umrlčí kaple“ v Praze a zřízena ústřední komora na Olšanských hřbitovech. Roku 1894 vydalo české místodržitelství v rámci dokončené reorganizace zdravotnictví nově upravený předpis týkající se prohlídky mrtvol. Tělo podle něj nemělo být pohřbeno dříve než osmačtyřicet hodin po smrti a bez lístku ohledávacího lékaře. Ten byl osobně zodpovědný za provedení všech bezpečnostních opatření. Pokud rozpoznal známky života, měl použít všechny dostupné záchranné techniky. V případě žen ve vyšším stadiu těhotenství (od šestého měsíce) měl provést císařský řez a pokusit se zachránit plod. Ve vybraných soudních a zdravotně policejních případech měla navíc po zevní prohlídce následovat pitva, jež by objasnila příčinu smrti.²⁶²

Aktéry argumentačně úspěšné propagandy zaměřené proti předčasným pohřbům byli například francouzští lékaři Jean Janin a Joseph-Jacques de Gardanne, v prostředí habsburské monarchie pak již zmiňovaný Johann Peter Frank. V jeho pojetí se problematika zdánlivé smrti stala nedílnou součástí širokého celku zdravotně policejních reforem. Značnou pozornost věnoval nejen známkám smrti, ale i nejčastějším příčinám zdánlivé smrti, stejně jako preventivním opatřením, oživovacím technikám, přístrojům a záchranným společenstvem.²⁶³

²⁶¹ „Bezpečnost veřejná toho vyžaduje, aby spolehlivě byla zjištěna příčina smrti, aby vyšetřeny byly všechny případy smrti násilné a náhlé, konečně, aby pohřben nebyl nikdo zdánlivě mrtvý. Těmto ohledům bezpečnostním vyhovuje se v rozličných zemích nestejně. V zemích rakouských zavedena jest obligatorní lékařská prohlídka mrtvých od časů Marie Terezie dekretem dvorní kanceláře z 30. břez. 1770. Za účel této prohlídky vytknuty byly již v tomto dekretě příčiny tyto: aby nikdo pohřben nebyl za živa, aby se na stopu přišlo skrytým a násilným způsobům smrti, aby se objevily nemoci nakažlivé a zavedla potřebná opatření a konečně aby se vypátralo, kdyby od rodičů nebo příbuzných léčení úmyslně bylo zanedbáno nebo léčeno bylo pokoutně.“ Srov. Hynek PELC, *Pohřbívání*, in: Ottův slovník naučný, XX, Praha 1903, s. 2-5, zde s. 3.

²⁶² Srov. TAMTÉŽ.

²⁶³ J. P. FRANK, *Sistema compiuto*, X; XI. Světlym tónem v tématu zdánlivé smrti byl zrod záchranných společeností, předchůdkyň dnešní první pomoci a záchranné služby. První záchranné spolky se zaměřovaly na pomoc topícím se a utonulým. Začaly se formovat po roce 1770 ve Francii. V roce 1772 vznikl

Péče o záchranu zdánlivě mrtvých se prosadila jako praktická i teoretická lékařská disciplína také v Praze, kde se v letech 1790–1848 konaly specializované přednášky určené širší veřejnosti. Prvním přednášejícím byla hlavní vědecká autorita daného oboru v českém prostoru, již zmíněný profesor zdravotní policie Vojtěch Zarda (1755–1811), jeho pokračovatelem se stal Josef Bernt, autor pojednání *Vorlesungen über die Rettungsmittel beym Scheintode und in plötzlichen Lebensgefahren* z roku 1819.²⁶⁴ V závěru 19. století již lékaři hrozbu zdánlivé smrti zcela popírali a odmítali i existenci smíšeného stavu mezi životem a smrtí. Strach z pohřbení zaživa komentovali jako přežitok. O schopnosti medicíny rozeznat živého člověka od mrtvého ujišťovali v té době své čtenáře i čeští lékaři.²⁶⁵

O skutečnosti, že se strach ze zdánlivé smrti zmocňoval i představitelů vyšších společenských vrstev a vzdělaných elit, svědčí závěry Philippa Arièse, jenž narážel na obavy z předčasného pohřbu již v testamentech ze šedesátých let 17. století. Nejběžnějším bezpečnostním opatřením přitom bylo zajištění dostatečné časové prodlevy před pohřbem.²⁶⁶ Obsese z pohřbení zaživa se v 18. století patrně dotkla i urozené společnosti v Čechách. V české historiografii sice k této problematice schází základní heuristika pramenů i literatury, dochovala se ovšem pozoruhodná staropražská pověst na téma zdánlivé smrti, jejímž hlavním protagonistou se stal šlechtic, významný diplomat u vídeňského dvora z počátku 18. století Jan Václav Wratislav z Mitrowicz (1669–1712).²⁶⁷

Během života se mu údajně opakovaně vracel sen, v němž se mu zdálo, že zemřel, ale poté ke svému zděšení opět obživl. Pozdější nejvyšší kancléř Království českého

v Paříži institut Philippa Nicolase Pia na podporu utonulých. Hamburským specifíkem byla velkovýroba nových záchranných přístrojů, londýnská *Royal Human Society* se soustředila na uvedení nových záchranných metod do studijního plánu mediků. Oživovací techniky se zpravidla zaměřovaly na zahřívání a obnovení dýchání v utonulých. Byly postupně obohacovány o nástroje jako pumpy, jehly a měchy. Metoda dýchání z úst do úst, popsaná v roce 1772, byla doplněna anglickým lékařem Williamem Buchanem o vnější masáž srdce. Kolem roku 1780 začala medicína věnovat intenzivní pozornost zdánlivé smrti vyvolané dušením a do oživovacích technik brzy pronikly pokusy s elektrickým proudem. Díky lékařské osvětě a dobové publicistice se nové poznatky šířily napříč celou Evropou. Srov. C. MILANESI, *Morte*, s. 221-228.

²⁶⁴ P. SVOBODNÝ – L. HLAVÁČKOVÁ, *Lékař*, s. 390.

²⁶⁵ „Známky smrti jsou ztuhlost mrtvolní a zjevy hnilobné. Tyto objeví se již po několika hodinách a mohou lékařem snadno býti poznány; přece však pověst o smrti zdánlivé a postrach před ní jsou obecné. Jen při úmrtích náhlých, otravách, zakrvácení a vnitřních pohromách bývá poznání skutečné smrti v prvních hodinách obtížno. Případy často prohlašované objevily se jako výmysly a bezpodstatné výplody fantazie.“ H. PELC, *Pohřbívání*, s. 3.

²⁶⁶ Srov. P. ARIÈS, *Dějiny smrti II*, s. 129-130.

²⁶⁷ K jeho osobnosti stručně P. MAŠEK, *Modrá krev*, s. 307.

zemřel v prosinci 1712 ve Vídni na vodnatelnost. Byl převezen do Čech a uložen do rodinné hrobky v pražském kostele sv. Jakuba: „*Ale že hrabě byl jen zdánlivě mrtev, v hrobce obživil. Proto pln hrůzy vstal a vyzvednuv víko rakve, tloukl jím do náhrobního kamene. Lidé sice v kostele toto tlučení dobře slyšeli, neboť se opakovalo po tři dny. Ale že je považovali za běsnění zlého ducha, vždy utekli z kostela a Minoritům o tom neřekli ničeho. Konečně mnichové přece se to dozvěděli a kámen s hrobky odstranili. Bylo však už pozdě. Hrabě tentokrát už byl skutečně mrtev a jeho tělo leželo ztuhlé vedle rakve na zemi, hrůza byla patrna v jeho obličejí, a také na kusy rozervaný šat svědčil o jeho hrozném smrtelném zápasu.*“²⁶⁸ Další zajímavá indicie, jež naznačuje průnik obav z pohřbení zaživa do šlechtického prostředí v Království českém, je rodinná tradice Des Foursů Walderode, podle níž se prý z obavy před zdánlivou smrtí dávali pohřbít s dýkou v prsou.²⁶⁹

Konečně obava z nejistých příznaků smrti pronikla i do schwarzenberského prostředí. Kristina Swiderová zaznamenala pozoruhodnou proměnu, k níž došlo nejpozději v osmdesátých letech 18. století v testamentech ženských představitelk rodu. Zatímco ve starším historickém období šlechtičny nevěnovaly ve svých posledních vůlích příliš velkou pozornost biologickému tělu, v závěru 18. století explicitně uváděly, jak má být po smrti naloženo s jejich ostatky. Především se zabývaly otázkou, zda má být jejich tělo po smrti otevřeno či ponecháno neporušené.²⁷⁰ Strach z pohřbení zaživa se projevil konkrétně na počátku čtyřicátých let 19. století v případě sestry vládnoucího knížete Josefa II. ze Schwarzenbergu Eleonory Žofie.²⁷¹ Ta ve své poslední vůli z 11. října 1842 nařídila, aby byla po smrti ponechána v otevřené rakvi, dokud se neprojeví známky tělesného rozkladu. Zároveň upozornila své blízké na tíhu odpovědnosti, kdyby ji uložili do hrobky zaživa.²⁷²

²⁶⁸ Srov. Julius KOŠNÁŘ, *Staropražské pověsti a legendy*, Praha 1933, s. 95-96.

²⁶⁹ Tuto skutečnost zmínil P. MAŠEK, *Modrá krev*, s. 62.

²⁷⁰ Kristina SWIDEROVÁ, *Testamenty urozených žen mezi barokem a osvícenstvím*, Historie – Otázky – Problémy 1, 2009, s. 163-174, zde s. 170.

²⁷¹ Eleonora Žofie ze Schwarzenbergu (1783–1846) se narodila jako poslední, třinácté dítě manželskému páru Jana Nepomuka I. a Marie Eleonory rozené Oettingen-Wallersteinové. Na rozvoj její poslední nemoci měla vliv zhoršená pohyblivost, jež souvisela s dlouholetými bolestmi v noze. Zemřela 6. listopadu 1846 ve Vídni. Podle úmrtního oznámení byly příčinou smrti vysílení. K její osobnosti Marie BADALOVÁ, *Sestra slavných bratrů: Eleonora Žofie ze Schwarzenbergu (1783–1846)*, České Budějovice 2001 (= Diplomová práce); TAŽ, *Eleonora Žofie ze Schwarzenbergu. Tři etapy života neprovdané šlechtičny*, in: M. Gaži (ed.), *Schwarzenbergové*, s. 423-428.

²⁷² „*Mein Leichenbegängnis wünsche ich ohne das mindeste Gepränge gefeiert wissen. Ich möchte an demselben Orte begraben werden, wo ich gestorben, und ja nicht geöffnet werden, und nicht mit Pomp ausgesetzt, sondern gleich nach meinem Tode im Sarge gelegt und dort so lange unbedeckt gelassen*

Lékařský diskurs o smrti ze čtyřicátých let 18. století měnil předchozí paradigma zázračných mrtvých těl ve zdánlivě mrtvé živé, čímž zcela nově definoval přístup k mrtvému tělu člověka i ke kategorii fyzické smrti. Předmětem zájmu Winslowových a Bruhierových předchůdců byla vlastně smrt sama o sobě a mrtvé tělo jako zdroj poznatků o životě a zdraví. Nezáměr o příčiny smrti a souvislosti mezi nemocí a fyzickým zánikem člověka logicky vyústoval v pasivní postoj k mrtvým. Právě zpochybnění hranice mezi živými a mrtvými, poznatky o zdánlivosti smrti, pokusy klasifikovat příčiny takového stavu a dokonce snaha jej vyléčit, vytvořily předpoklady k aktivnímu postoji lékařů ke smrti. Podle historičky Mariny Sozzi dobová medicína strach ze zdánlivé smrti spíše podněcovala – využila ji jako prostředku ke zdůraznění skutečnosti, že přítomnost odborníka v průběhu posledních životních okamžiků se napříště stane nezbytnou.²⁷³ Důsledkem dané diskuse tak byl nejen rozvoj záchranných technik a společností, ale i stále častější výskyt lékaře u lůžka umírajících a v rituálu smrtelné postele. V následující podkapitole bude věnována pozornost proměnám konceptu nemoci a umění diagnózy ve studovaném období, terapeutickým možnostem dobové medicíny i strategiím lékaře u lůžka umírajících.

III. 6. Umírání v proměnách lékařského diskursu

„Lékař a nemocný jsou zapojeni do neustále narůstající blízkosti a navzájem spojení, lékař pohledem, jenž cíhá, stále upřenější a pronikavější, nemocný souborem nenahraditelných a němých vlastností, jež se v něm prozrazují – to znamená, že se ukazují a proměňují v dobře uspořádané formy nemoci.“²⁷⁴

Michel Foucault, 1963

„Don Fabrizio pensò a una medicina scoperta da poco negli Stati Uniti d’America che permetteva di non soffrire durante le operazioni più crudeli, di rimanere sereni fra le sventure.“

werde, bis sich unleugbare Zeichen der Verwesung zeigen. Sollte es auch über die vorgeschriebene Zeit dauern, diese Bitte werden mir meine Verwandten wo ich immer sterben sollte, gewiss nicht versagen, sonst würden sie sich die schwer Verantwortung zuziehen, mich lebendig ins Grab gebracht zu haben. Ich will nicht dass mein Erbe ein eigenes Grab für meinen Leichnam kauf.“ (zvýraznil V. G.). Srov. SOA Třeboň, pracoviště Český Krumlov, RA Schwarzenberg I, fasc. 505, pozůstalost Eleonory Žofie ze Schwarzenbergu, testament z 11. října 1842. Za poskytnutí přepisu citované pasáže poslední vůle děkuji Kristině Popelka.

²⁷³ M. SOZZI, *Il medico*, s. 89-90.

²⁷⁴ Michel FOUCAULT, *Zrození kliniky*, Červený Kostelec 2010, s. 35.

*Morfina lo avevano chiamato questo rozzo surrogato chimico dello stoicismo pagano, della rassegnazione cristiana.*²⁷⁵

Giuseppe Tomasi di Lampedusa, 1958

Historicky nejdůležitější definice nemocí vycházejí z popisu jejich klinických zvláštností – z pozorování u lůžka nemocných.²⁷⁶ Klinický koncept, jenž si kladl za cíl analyzovat příznaky různých onemocnění a rozčlenit je do charakteristických skupin, byl upřesněn již v průběhu 17. století.²⁷⁷ Cesta medicínského poznání se zkomplikovala ve druhé polovině 18. století, když italský lékař, zakladatel patologické anatomie, Giovanni Battista Morgagni (1682–1771), charakterizoval nemoc jako důsledek poškození některého z vnitřních orgánů, k němuž vedla změna jeho anatomické struktury.²⁷⁸

V habsburské monarchii zdůrazňovali okolo poloviny 18. století důležitost pitvy dva slavní žáci holandského lékaře Hermanna Boerhaava (1668–1738),²⁷⁹ již zmíněný dvorní lékař císařovny Marie Terezie Gerhard van Swieten a lékař působící na vídeňské univerzitě Anton de Haën (1704–1772). Oba se zároveň stali průkopníky výuky medicíny u lůžka nemocných. De Haënov žák, profesor na vídeňské univerzitě Maximilian Stoll (1742–1784), pak doporučoval provádět pitvu v případě všech

²⁷⁵ Giuseppe Tomasi DI LAMPEDUSA, *Il Gattopardo*, Milano 2003, s. 43. „Don Fabrizio si vzpomněl na lék, který před nedávnem objevili ve Spojených státech severoamerických a který umožňuje, aby člověk netrpěl ani při nejtěžších operacích a zůstal klidný v neštěstích. Říkali mu morfium, téhle hrubé chemické náhražce starověkého stoicismu a křesťanské odevzdanosti.“ Citováno podle TÝŽ, *Gepard*, Praha 1968, s. 36.

²⁷⁶ K proměnám medicínské definice nemoci v období 1750–1900 přehledně Mirko Drazen GRMEK, *La vita, le malattie e la storia*, Roma 1998, zejména s. 16-21.

²⁷⁷ Např. anglický lékař Thomas Sydenham (1624–1689) pozoroval velké množství pacientů a rozpoznal určité „nosologické druhy“ (*species morborum*) nemocí, obdobně později postupoval švédský přírodovědec Carl Linné (1707–1778) v případě rozlišování botanických druhů. Srov. TAMTÉŽ, s. 17.

²⁷⁸ Lékař, anatom a patolog Giovanni Battista Morgagni je považován za otce orgánové patologie. Po studiu medicíny (anatomie) na univerzitě v Boloni působil jako asistent svého učitele, slavného lékaře Antonia Marii Valsalvy. Roku 1711 obsadil uprázdněnou II. katedru teoretické medicíny na univerzitě v Padově a postupně se stal vůdčí osobností italské anatomie. Roku 1761 vyšel v Benátkách poprvé jeho spis *De sedibus, et causis morborum per anatomen indagatis libri quinque*, jenž byl v roce 1774 přeložen do němčiny. Morgagni v něm vyobrazil kolem sedmi stovek pitevních nálezů, s jejichž pomocí ukázal, jak jednotlivé vnitřní orgány odrážejí stopy chorobných procesů. Více R. PORTER, *Největší dobrodíní*, zejména s. 296-298. Podrobně Guenter B. RISSE, *La sintesi fra anatomia e clinica*, in: Mirko D. Grmek (ed.), *Storia del pensiero medico occidentale*. 2. Dal Rinascimento all'inizio dell'Ottocento, Roma-Bari 1996, s. 291-334, zde s. 302-311.

²⁷⁹ Hermann Boerhaave (1668–1738) se měl původně stát duchovním v Leydenu. Kromě medicíny se věnoval i botanice a fyzice. Jeho spis *Aphorismi de cognoscendi et curandis hominum morbis* je považován za vůbec první manuál klinické medicíny, za jejíhož zakladatele je z hlediska moderních dějin medicíny pokládán. Jeho stručný životopisný medailon zařadila D. TINKOVÁ, *Tělo, věda, stát.*, s. 559, pozn. č. 154.

pacientů zemřelých v městských nemocnicích.²⁸⁰ Konečně vlivným propagátorem pitvy, jež dávala medicíně nejen příležitost k poznání poškození, jež neznámé nemoci působily v těle, ale především šanci je v budoucnu porazit, byl sám Johann Peter Frank, který ani v tomto případě nepodceňoval osvětovou roli zdravotnictví. Za účelem provádění pitev, jež měly v jeho očích velkou didaktickou hodnotu jak pro klinické lékaře, tak pro mediky, navrhoval budovat i zvláštní oddělené stavby při nemocnicích. Značnou pozornost přitom věnoval otázkám otevření těla mrtvých či zdánlivě mrtvých těhotných žen a záchraně plodu.²⁸¹ Zdůrazňoval nebezpečnost pitvy v případě nakažlivých nemocí – zejména moru a neštovic.²⁸²

V rámci anatomického konceptu nemoci zásadně ovlivnil dobový lékařský diskurs francouzský lékař a fyziolog François-Xavier Bichat (1771–1802), jenž se stal průkopníkem na poli tkáňové patologie. Konečně v padesátých letech 19. století slavný německý lékař Rudolf Virchow (1821–1902) označil za sídlo patologických procesů buňku a položil základy buněčné patologie. Definice nemoci v lékařském diskursu v období let 1750–1850 tak prošla nedozírnými změnami.²⁸³

Již François-Xavier Bichat dělil známé nemoci do dvou skupin. Vedle organických nemocí, jež provázely evidentní morfologické změny tkání, rozlišoval i nervové choroby – rovněž s nimi se pojilo tkáňové poškození, ovšem při pitvě nepozorovatelné. Nasměroval tak dosavadní klinickou medicínu směrem k patologické anatomii a doporučoval svým následovníkům provádět pitvu pacientů, jež měla přesněji určit druh nemoci i její příčinu.²⁸⁴

²⁸⁰ Srov. G. B. RISSE, *La sintesi*, s. 315-317.

²⁸¹ Frank považoval za důležitý kontrolní mechanismus zdravotní policie, který měl zabezpečit, aby nebyla pohřbena žádná těhotná žena bez pitvy. Byl přesvědčen o schopnosti plodu přežít v těle zemřelé matky a za hlavní úkol duchovní osoby u lůžka umírající i jejích příbuzných označil neprodlené informování lékaře. Dále se věnoval popisu různých chirurgických technik, jež byly vhodné k otevření těla matky. J. P. FRANK, *Sistema compiuto* II, s. 187-224 (*Della sezione delle gravide morte prima di partorire, e della conservazione del feto*).

²⁸² Srov. TÝŽ, *Sistema compiuto* XI, s. 160.

²⁸³ Mirko D. GRMEK, *Il concetto di malattia*.

²⁸⁴ François-Xavier Bichat (1771–1802) působil od roku 1794 v nejstarší pařížské nemocnici Hôtel- Dieu, kde se stal oblíbeným žákem významného chirurga Pierra-Josepha Desaulta. Původně se rozhodl pro dráhu vojenského lékaře, proto se věnoval především různým aspektům chirurgie – anatomii, patologii, fyziologii, jež mu měly poskytnout průpravu pro budoucí kariéru. Ve zmíněné nemocnici byla prováděna pitva v případě všech chirurgických pacientů. Postupně se tak dostal k patologii orgánů a jejich částí. Roku 1800 vyšly v Paříži jeho přelomové spisy *Traité des membranes en général et des diverses membranes en particulier a Recherches physiologiques sur la vie et la mort*. Srov. G. B. RISSE, *La sintesi*, s. 318-326.

Na počátku 19. století se díky zmíněným pokrokům patologické anatomie zrodil ve Francii anatomicko-klinický koncept nemoci a s ním i zcela nová etapa v dějinách medicíny. Jejím charakteristickým rysem se stala analýza aplikovaná na fyziologické studium, sjednocení medicíny a chirurgie a organizace klinických přístupů.²⁸⁵ V pojetí patrně nejvýznamnějšího představitele francouzské anatomicko-klinické školy René Théophile Laenneca (1781–1826) již nemoc nepředstavovala funkční poruchu vyvolanou anatomickým poškozením, nýbrž její podstatou bylo samo poškození.²⁸⁶ Rovněž jeho kolega Gaspard-Lourent Bayle (1774–1816) potvrdil, že nemoci musí být definovány v závislosti na konstantních morfologických změnách, jež jsou pozorovány na mrtvém těle, nikoli na symptomech, jež zmizí v okamžiku smrti. Zatímco Bayle se stal duchovním otcem nového pojetí nemocí, Laennec provedl vůbec první systematizaci anatomicko-klinického chorobopisu.²⁸⁷

Kolem poloviny 19. století překročily teorie obou zmíněných lékařů hranice Francie. V mnoha evropských zemích zásadně ovlivnily umění stanovování lékařské diagnózy, jež bylo dosud poměrně prostou záležitostí. Vycházelo ze stručného popisu příznaků nemocí, jež měly zpravidla svou jasnou „nálepku“. Klíčovou roli přitom hrála osobní anamnéza pacienta, jež slovně či písemně popisoval svůj stav. Na ni navazovalo vyšetření pulzu, jazyka a moči, které prováděl lékař. V závěru 18. století, tedy ještě před příchodem anatomicko-klinického konceptu, jež rozprášil dosavadní optimismus systematických chorobopisů, začala být diagnóza založená na výpovědi pacienta zpochybňována a stávala se spíše překážkou.²⁸⁸

Okolnosti zrodu moderních diagnostických postupů jsou dobře známy. Přestože již v roce 1761 popsal rakouský lékař Leopold Auenbrugger (1722–1809) ve svém *Inventum novum ex percussione thoracis humani et signo abstrusos interni pectoris morbos detegendi* techniku *perkuse* (vyšetření poklepem), jež umožňovala velmi přesně rozpoznat srdeční a plicní onemocnění, v lékařských kruzích zaznamenala přelomová

²⁸⁵ K anatomicko-klinické pařížské škole podrobně M. D. GRMEK, *Il concetto di malattia*, s. 222-227.

²⁸⁶ René Théophile Laennec (1781–1826) stál u počátků moderního pojetí nemoci. Podrobně k jeho přínosu G. B. RISSE, *La sintesi*, s. 326-334.

²⁸⁷ Za samotný počátek nové koncepce nemoci je historiky lékařství považována Bayelova inaugurační disertace z roku 1802, v níž představil výše zmíněná tvrzení. Tyto myšlenky dokládal anatomicko-klinickými výzkumy plicní tuberkulózy. V případě Laenneca je za klíčové považováno druhé vydání (1826) jeho spisu *Traité de l'auscultation, ou traité du diagnostic des maladies des poumons et du coeur* I-II z roku 1819. Srov. M. D. GRMEK, *Il concetto*, s. 225-226.

²⁸⁸ Srov. Steven J. PEITZMANN – Russell C. MAULITZ, *La fondazione della diagnosi*, in: M. D. Grmek (ed.), *Storia del pensiero medico* 3, s. 255-283, zde s. 268.

diagnostická metoda úspěch až o tři desetiletí později v souvislosti s rozvíjením patologické anatomie. Dokonale totiž uspokojovala její touhu podívat se dovnitř živého pacienta a určit sídlo nemoci. Představitelé anatomických a klinických přístupů začali diagnostikovat choroby na základě vyšetření zrakem, poklepem a poslechem (*auskultace*), jehož objevitelem a mistrem se stal již zmíněný René Théophile Laennec. Jinými slovy, snažili se „uhádnout“, v jakém stavu jsou pacientovy vnitřní orgány.²⁸⁹

Anatomickoklinickou diagnózu upřednostňovalo v průběhu 19. století mnoho lékařských kapacit nejen ve Francii, ale i v Anglii, Německu, Itálii a v neposlední řadě v Rakousku, kde se jejím vlivným propagátorem stala evropská autorita patologické anatomie pevných i kapalných látek Carl von Rokitansky (1804–1878). Rodák z Hradce Králové, slavný vídeňský lékař a patrně největší makroskopický patolog – diagnostik v dějinách medicíny, prováděl pitvy na tělech zemřelých pacientů vídeňské všeobecné nemocnice. Klinický stav pacientů byl přitom v průběhu nemoci podrobně zaznamenáván. S pomocí kolegů z oblasti klinické medicíny, mezi nimiž je třeba jmenovat dalšího proslulého lékaře českého původu, profesora vnitřního lékařství a od roku 1846 přednostu tamní I. interní kliniky Josefa Škodu (1805–1881), se snažil nejen spojit symptomy chorob živých pacientů s organickými změnami po smrti, ale vytvořit i určitý chronologický řád, na jehož základě by se daly stanovit typické fáze různých nemocí. Ke každému klinickému syndromu nemoci se pokusil přiřadit jeho anatomický ekvivalent.²⁹⁰ Josef Škoda se proslavil jako vynikající diagnostik. Zabýval se především dalším zdokonalováním techniky vyšetření poklepem a poslechem. Vídeň 19. století se stala dokonce módním městem takzvaných „Schnell-Diagnosen“.²⁹¹

²⁸⁹ TAMTÉŽ, s. 270-271.

²⁹⁰ Carl von Rokitansky (Karel Rokytanský) zavedl povinnou výuku patologické anatomie a posazoval provádění pitev. Stal se zakladatelem medicínské „vídeňské školy“. Jeho ústav se mohl ročně pochlubit zhruba 1500 pitvami a on sám jich údajně provedl kolem 60 000. Věhlas získal studiem vrozených vývojových vad, ale i peptických vředů, chlopenních vad či pneumonie (zápal plic). Více k jeho osobnosti R. PORTER, *Největší dobrodiní*, s. 353. Něktré jeho myšlenky předznamenaly dokonce objevy na poli endokrinologie a imunologie. Srov. M. D. GRMEK, *Il concetto*, s. 230-232. K dějinám vídeňské medicíny v průběhu 19. století rakouská historička lékařství Erna LESKY, *Die Wiener medizinische Schule im 19. Jahrhundert*, Graz-Köln 1965. V roce 1960 vydala ve Vídni i Rokitanskyho vlastní životopis *Selbstbiographie und Antrittsrede*. Uceleně k Rokitanskyho osobnosti Helmut RUMPLER – Helmut DENK (edd.), *Carl Freiherr von Rokitansky 1804–1878. Pathologe, Politiker, Philosoph, Gründer der Wiener Medizinischen Schule des 19. Jahrhunderts*, Wien-Köln-Weimar 2005.

²⁹¹ Josef Škoda se narodil v Plzni. Pozornost věnoval zejména chorobám hrudníku. Svému diagnostickému umění, jímž výrazně přispěl ke zdokonalení fyzikálního vyšetření, věnoval i svůj nejdůležitější spis *Abhandlung über Perkussion und Auskultation*, jenž vyšel ve Vídni v roce 1839. Srov. R. PORTER, *Největší dobrodiní*, s. 853.

I přes vzrůstající možnosti anatomické a klinické medicíny zůstávalo v průběhu 19. století stále mnoho nemocí nevysvětlených a dlouho neporazitelných. K obávaným onemocněním patřily akutní infekční choroby, jež pronásledovaly člověka po staletí – pravé neštovice, skvrnitý a břišní tyfus, dále převážně dětské nemoci – spalničky, zarděnky, záškrť, černý kašel a spála. Nejběžnější příčinou úmrtí matek po porodu zůstávala horečka omladnic, jež dosáhla v evropských porodnicích 19. století epidemických proporcí. Z nebezpečných virových onemocnění lze jmenovat vzteklinu, chřipku a poliomyelitidu (přenosnou dětskou obrnu), jež se poprvé objevila v epidemické formě právě v závěru 19. století. Mezi infekčními chronickými onemocněními získala dominantní postavení tuberkulóza, tradičním postrachem, jenž se pojil k nevázanému sexuálnímu životu, zůstala příjice – nyní již označována jako syfilis.²⁹² V 18. století sice z Evropy zmizela „metla lidstva“ – mor, v 19. věku ovšem vyvolávaly nemenší pohromu a paniku epidemie cholery.²⁹³ Podle Michela Vovella cholera nahradila dýmějový mor nejen tíhou svých důsledků, ale i svou funkcí imaginárního prostoru, do něhož byly projektovány panické úzkosti a kolektivní přeludy. Cholera se stala v představách člověka 19. století obrazem či lépe maskou smrti, zhmotněním trestu a rozvratu jakéhokoliv řádu.²⁹⁴

K paradoxům medicíny 19. věku, jež se mohla těšit z poklesu mortality, zvýšení průměrné délky života, pokroků v chirurgii i úspěchů na poli vědeckých objevů, patřila bezmoc, která ovládala terapeutickou léčbu.²⁹⁵ I přes revoluční Jennerovu vakcínu proti pravým neštovicím z konce 18. století, kdy šlo o vůbec první očkování v moderním

²⁹² Pro celkovou charakteristiku i informace k jednotlivým nemocem Mirko D. GRMEK – Jean-Charles SOURNIA, *Le malattie dominanti*, in: M. D. Grmek, *Storia del pensiero* 3, s. 418-450. Ke zmíněným onemocněním popularizační formou britská historička lékařství Mary DOBSONOVÁ, *Nemoci. Příběhy nejnebezpečnějších zabijáků historie*, Praha 2009. Již v roce 1530 zveřejnil italský lékař Girolamo Fracastoro báseň s názvem *Syphilis sive morbus Gallicus*. Označení nemoci jako syfilis bylo obecně přijato až v 19. století. Srov. TAMTÉŽ, s. 30. K obávaným onemocněním středověku a raného novověku Henri M. MOLLARET, *I grandi flagelli*, in: M. D. Grmek (edd.), *Storia del pensiero* II, s. 425-468. Kulturněhistoricky k dobovým formám strachu z různých chorob přední italský historik lékařství Giorgio COSMACINI, *Le spade di Damocle. Paure e malattie nella storia*, Roma-Bari 2006, zejména s. 83-145.

²⁹³ Šlo o asijskou nemoc, kterou provázely děsivé fyzické příznaky jako intenzivní zvracení a průjem, svalové křeče, neuhasitelná žízeň, rychlý pokles srdeční frekvence, letargie, svraštlé a promodralé rty. K příznakům a pandemiím cholery v 19. století R. PORTER, *Největší dobrodiní*, s. 444-446.

²⁹⁴ M. VOVELLE, *La morte*, s. 461.

²⁹⁵ K obecné charakteristice terapeutických možností medicíny a demografické revoluci 19. století s konkrétními údaji o poklesu mortality včetně grafů TAMTÉŽ, s. 451-473. K životním strategiím měšťanské společnosti 19. století tváří v tvář nemoci Alain CORBIN, *Nuove forme di aiuto*, in: M. Perrot (ed.), *La vita privata*, s. 473-486.

slova smyslu,²⁹⁶ došlo ke skutečně přelomovým okamžikům, jež přinesly účinné zbraně v boji s mnoha bakteriálními a virovými infekčními chorobami a zásadně posílily schopnost medicíny léčit, až v osmdesátých letech 19. století díky vědecké práci na poli mikrobiologie. Za poznání skutečných původců některých zmíněných chorob, jež umožnilo rozvíjet jejich účinnou léčbu i prevenci, vděčila dobová medicína především Louisi Pasteurovi (1822–1896) a Robertu Kochovi (1843–1910).²⁹⁷

Léčebné strategie se v porovnání s objevy vědecké medicíny 19. století proměňovaly jen velmi pomalu a v podstatě nadále rozvíjely některé zaběhlé terapeutické techniky ze starších historických období. Již v raném novověku mělo lékařství k dispozici velké množství různorodých léčebných prostředků, což odpovídalo i široké škále osob, jež se aktivně podílely na léčení nemocných. Profesionální lékařská péče přitom byla velmi špatně organizována, navíc byla často nedostupná a drahá. K osvědčeným strategiím patřila například dietetika, předepisování rozličných látek rostlinného, mineralogického či živočišného původu ve formě prášků, pilulek, lektvarů a balzámů, ranhojičské zákroky či dodržování určitého životního režimu. Roy Porter rozdělil terapeutické strategie předmoderní společnosti přehledně na medicínsko-duchovní, v nichž hrály důležitou roli víra a magie, a na fyzické, jež vycházely

²⁹⁶ Medicína k léčbě pravých neštovic dlouho užívala projímadel a pouštění žilou. K rozšíření myšlenky *inokulace* (očkování) formou *variolizace* – přenesení materiálu zaskaného z pravých neštovic z nemocného na zdravého člověka, přispěla manželka britského konzula v Cařihradu Mary Wortley-Montaguová. Metoda byla spojena s rizikem přenosu i dalších nemocí, např. syfilidy. Očkovaná osoba byla po určitou dobu stejně nebezpečným zdrojem infekce jako nemocný. Až v roce 1796 vyzkoušel anglický venkovský lékař Edward Jenner (1749–1823) průkopnickou metodu – *vakcinaci*, jež spočívala v přenosu kravských neštovic na zdravého jedince. Právě neštovice přesto zůstávaly hrozbou po celé 19. století. K tomu více R. PORTER, *Největší dobrodiní*, s. 58. V Čechách provedl první pokusy s očkováním proti pravým neštovicím lékař Karl von Bauer, který získal v prosinci 1799 očkovací látku z mizní tekutiny krav (*Kuhpockenlymphe*). Srov. *Geschichte der Vaccination in Böhmen auf hohen Befehl herausgegeben von der in Schutzpockenimpfungsanstalten niedergesetzten k. medicinischen Polizeicommission*, Prag 1804, s. I. K dějinám očkování proti pravým neštovicím v českých zemích, včetně instrukcí lékařům a soupisů očkovaných *Erste Fortsetzung der Geschichte der Vaccination in Böhmen auf hohen Befehl herausgegeben von der in Schutzpockenimpfungsanstalten niedergesetzten königl. medicinischen Polizeicommission*, Prag 1805. K recepti Jennerovy vakcíny a boji proti neštovicím v české společnosti 19. století Milena LENDEROVÁ – Marie MACKOVÁ – Zdeněk BEZECNÝ – Tomáš JIRÁNEK, *Dějiny každodennosti „dlouhého“ 19. století. II. díl: Život všední i sváteční*, Pardubice 2005, s. 75-76. Dále podrobněji Jiří HAVLÍK – Ladislav MACHALA, *200 let očkování proti pravým neštovicím. Virus varioly už jen v laboratořích*, Vesmír 75, 1996, č. 11, s. 633.

²⁹⁷ Robert Koch byl německý lékař, mikrobiolog, zakladatel bakteriologie. Objevil původce tuberkulózy a cholery. Louis Pasteur byl francouzský biolog, chemik a lékař, objevitel vakcín proti sněti slezinné a vzteklině. Stal se zakladatelem stereochemie, mikrobiologie a imunologie. K jejich osobnostem a vědecké práci R. PORTER, *Největší dobrodiní*, zejména s. 471-492. Z velkého množství literatury výběrově např. Patrice DEBRÉ, *Louis Pasteur*, Baltimore 2000; René DUBOS, *Pasteur and Modern Science*, Washington 1998; Heinz PILZ, *Louis Pasteur*, Leipzig 1975; Thomas D. BROCK, *Robert Koch. A Life in Medicine and Bacteriology*, Washington 1999; Christoph GRADMANN, *Laboratory Disease: Robert Koch's Medical Bacteriology*, Baltimore 2009.

z poznatků řecké medicíny a její humorální teorie založené na představě harmonie čtyř tělesných šťáv – žluči, černé žluči, krve a slizu.²⁹⁸

Právě z humorálního konceptu se zrodily dlouho přežívající formy terapie jako pouštění žilou a dietetika – patrně nejstarší terapeutická metoda vůbec, chápaná nejen jako preventivní, nýbrž i léčebný prostředek.²⁹⁹ Způsoby léčby se tradičně měnily mnohem pomaleji než teorie o nich, a tak zmíněné dva léčebné přístupy představovaly terapeutické pilíře ještě v průběhu první poloviny 19. století. Pouštění žilou tehdy patrně zaznamenalo dokonce období rozkvětu a léčba dietou se i přes neznalost kalorických hodnot potravin štěpila do mnoha specializovaných typů. Velké oblibě se od 18. století těšily metody spojené s blahodárnými účinky vody a změnou ovzduší – hydroterapie a klimatoterapie, jež vedly i ke zrodu lázní v moderním slova smyslu. Obdobně byly propagovány i pohybové aktivity jako jízda na koni a chůze. Stranou nezůstávala ani elektroterapie.³⁰⁰

Přestože farmakologie se až do 19. století vyvíjela poměrně pomalu, již v období raného novověku se terapeutická léčba stále více soustředila na podávání léku, jenž se nikdy nezkoušel na jeden konkrétní orgán, nýbrž na celý organismus. Navíc humorální koncept kladl velkou váhu na žaludek. Předpokládalo se, že cokoli člověk pozřel ústy, mělo bezprostřední vliv na celé tělo. Již v názorech tehdejších lékařů ovšem lék nepředstavoval samotnou léčbu, nýbrž pouze jeden z prvků terapie. Úspěch pak spočíval především ve vhodné kombinaci a dávkování, jež měly odpovídat potřebám konkrétního pacienta. Vlastnosti léků se neodvozovaly od jejich chemické povahy, nýbrž od dynamických rysů. K běžně užívaným přípravkům patřily výtažky z exotických rostlin – zejména chinin, jenž byl pro své projímavé účinky střídán opiem.³⁰¹ Na počátku 19. století byly upřednostňovány obdobné, do značné míry účinné postupy, jež ovšem měly často velmi nebezpečné dopady na celkový zdravotní stav pacientů. Šlo o nepřiměřené dávky drastických projímadel, dávidel, opia, síranu chininu a různé nedokonalé předchůdce dnešních farmaceutických přípravků. Neméně oblíbené

²⁹⁸ Roy PORTER, *Strategie terapeutiche*, in: M. D. Grmek (ed.), *Storia del pensiero II*, s. 335-380, zde s. 335-340.

²⁹⁹ Blíže TAMTÉŽ, s. 340.

³⁰⁰ Giovanni FEDERSPIL – Tito BERTI, *Le strategie terapeutiche*, in: M. D. Grmek (ed.), *Storia del pensiero III*, s. 299-325, zde s. 317-323.

³⁰¹ Srov. R. PORTER, *Strategie*, s. 357-364.

bylo podávání vína, portského a brandy. Historikové lékařství hovoří v souvislosti s tímto obdobím o „terapeutickém nihilismu“.³⁰²

K posunu ve vývoji farmakologie v dnešním slova smyslu došlo až díky revolučním úspěchům farmaceutické chemie ve druhém desetiletí 19. století, jež ze surových forem některých tradičně užívaných léčiv extrahovala chemicky čisté látky. Roku 1817 izolovali Pierre-Joseph Pelletier a Joseph-Bienaimé Caventou strychnin – jed, jenž byl v malých dávkách užíván jako stimulující prostředek. O tři roky později byl izolován čistý chinin, který byl oblíbený pro své posilující, antipyretické (snižující horečku) a antimalarické účinky. Konečně již v roce 1805 získal z opia německý lékárník Friedrich Sertürner velmi účinné sedativum – morfium, jež podstatně ovlivnilo terapeutické strategie medicíny 19. století.³⁰³

Východiskem z „terapeutického nihilismu“ byl zejména důraz kladený na paliativní léčbu. Pokud lékař nemohl nemoc vyléčit a „porazit“ smrt, měl k dispozici silné opiáty, jejichž prostřednictvím zmírňoval bolest a fyzické utrpení pacienta. Stával se „těžitelem těla“, které mělo umírat stále více bezbolestně. Historička Pat Jalland, jež se zabývala lékařskou péčí v měšťanských kruzích viktoriánské Anglie, došla k závěru, že mezi lety 1830–1920 došlo v medicínském procesu umírání k závažnému posunu. Středem zájmu umírajících a jejich blízkých postupně přestávaly být duchovní aspekty smrti, ale stále zřetelněji se prosazovala snaha zmírnit fyzické utrpení. Lékař se v tomto konceptu stal nezastupitelným a privilegovaným průvodcem cesty na „onen svět“.³⁰⁴

Podávání opia a morfia (po roce 1860 injekční formou) se rozcházel s tradičním křesťanským pojetím „dobré“ smrti. Umírající se vlastně zříkal fyzické bolesti jako jednoho z důležitých prvků duchovního rozměru umírání.³⁰⁵ Pod vlivem utišujících léků navíc ztrácel schopnost čelit smrti s čistým a plným vědomím. Lékařské autority 19. století naopak opiáty chválily právě pro jejich ulevující funkci u lůžka umírajících. Podle lékaře a profesora na berlínské univerzitě Christopa Wilhelma Hufelanda (1762–1836) navíc dodávaly umírajícímu i „odvahu a energii“ tváří v tvář smrti. Představitelé lékařské profese se ostatně snažili zmírnit strach ze smrti a odstranit

³⁰² Srov. G. FEDERSPIL – T. BERTI, *Le strategie terapeutiche*, s. 301-302.

³⁰³ François CHAST, *I farmaci*, in: M. D. Grmek (ed.), *Storia del pensiero III*, s. 327-353, zde s. 328-337.

³⁰⁴ P. JALLAND, *Death*, s. 77-97.

³⁰⁵ Giorgio Cosmacini nazval tento proces „desakralizací bolesti“. Srov. Giorgio COSMACINI, *La religiosità della medicina. Dall'antichità a oggi*, Roma-Bari 2007, s. 117-123.

kolektivní představy o hrozně a bolestiplné podobě smrtelné agonii i teoreticky ve svých spisech.³⁰⁶

Neméně podstatným východiskem z terapeutické bezmoci se dobové medicíně stávalo budování vztahu důvěry mezi lékařem a pacientem. Především v prostředí vyšších společenských vrstev představovali rodinní lékaři psychologickou podporu nemocných, umírajících i jejich příbuzných. Na rozdíl od předcházejících historických období „těšitel těla“ získal v procesu umírání i v rituálu smrtelné postele výrazně duchovní roli, jež byla dosud výsadou kněze.³⁰⁷

Z dosavadních poznatků historiografie i autorova bádání vyplývá nejen postupná proměna úloh lékaře a kněze u lůžka nemocných v 19. století, ale i oboustranné přejímání vzorců chování – jakési „zduchovnění“ lékaře, který v neschopnosti zažehnat smrt nacházel útočiště jako utěšitel ducha, a na druhé straně „medikalizování“ duchovních osob, které měly včas upozornit lékaře či v případě nouze poskytnout i první pomoc. Zdá se, že přestože medicína v průběhu 19. století stále zvětšovala svůj monopol poslední průvodkyně umírajících, panovala mezi oběma stavy spíše spolupráce než nevraživost.³⁰⁸ Osvětě duchovenstva v otázkách fyziologických příznaků různých typů onemocnění a blížící se smrti věnovaly v českých zemích pozornost praktické příručky katolické provenience pro zaopatřování umírajících již v raném 19. století.³⁰⁹

Samotná nemoc byla v katolickém konceptu chápána jako „výstraha smrti“, prostředek k pokání, duchovní zkouška pevnosti a upřímnosti víry.³¹⁰ Kněz se měl před pacientem nejen chovat podobně jako lékař a zmírňovat obdobným způsobem jeho strach ze smrti, ale měl sám sebe dokonce explicitně nazývat „lékařem duše“.³¹¹

³⁰⁶ Viktoriánští lékaři se usilovně snažili odstranit strach ze smrti, zvláště obecně rozšířenou představu, že smrtelná agonie zahrnovala velké fyzické utrpení. V boji proti kolektivní úzkosti z umírání zároveň snižovali morální význam, který hodině smrti přisuzovalo křesťanství. Srov. P. JALLAND, *Death*, s. 81-82.

³⁰⁷ Blíže TAMTÉŽ, s. 79.

³⁰⁸ Srov. např. G. COSMACINI, *La religiosità*, zejména s. 109-123; s. 192-201; Václav GRUBHOFFER, *Poslední věci člověka v diskursu katolické církve v době předbřeznové. Rituál smrtelné postele mezi barokní zbožností a osvíceným rozumem*, Historie - Otázky - Problémy 1, 2009, s. 175-185.

³⁰⁹ Autor se podrobně zabýval především dvěma díly: Gregor KÖHLER, *Poučenj pro pastýře duchownj u postele nemocných a umjragjích*, Praha 1828; Josef KERNER, *Kniha ruční u navštěvování a zaopatřování nemocných*, Praha 1841.

³¹⁰ „Na dobré dopouští Bůh nemoce a jiné odpornosti, aby je zkusil, zdaž jej také stále milují. Toto zkoušení jest jako oheň, v němž duše Bohu oddané, co zlato, očištěny, a obrazu Ježíše Krista podobné učiněny býti mají.“ Srov. G. KÖHLER, *Poučenj*, s. 6.

³¹¹ „Jsou nemocní domnívající se, že jest duchovní jistý předchůdce smrti. K těm se musí duchovní s jasnou a přívětivou tváří blížiti. Ptejž se hned nemocného, jak mu jest, a ubezpeč jej, že z žádného jiného

V ideálním případě měly duchovní osoby se svými lékařskými protějšky účinně spolupracovat – nabádat nemocné, aby se dali prohlédnout, ošetřit či operovat,³¹² při vážném zranění se dohodnout, zda bude dána přednost pomoci duši či tělu.³¹³ V neposlední řadě měl být kněz nejen zprostředkovatelem svátostí, ale stejně tak dobrým rádcem v otázkách osobní a komunální hygieny, šéfitelem zdravotní osvěty i znalcem preventivních opatření, když vypukla epidemie nakažlivé nemoci.³¹⁴ V případě velkých epidemií se duchovní měli rozdělit na ty, kteří se zdržovali pouze mezi zdravými osobami, a na sloužící v blízkosti nemocných – ti se měli radit s lékaři, jak se chránit před nakažením, podporovat preventivní opatření a udílet rady.³¹⁵

Z mnohokrát citovaného zdravotně policejního spisu Johanna Petera Franka vyplývá, že skutečné vztahy mezi katolickou církví a medicínou u lůžka nemocných měly k výše zmíněnému ideálu spolupráce minimálně ještě na přelomu 18. a 19. století poměrně daleko. Pohled lékaře těla na působení duchovních osob byl značně skeptický. Z šestnácti kapitol, jež Frank věnoval špatnému zacházení s umírajícími, se rovných třináct zabývá zhoubným vlivem, jenž měly na zdravotní stav nemocných návštěvy kněze. Samotnou podstatu problematického vztahu mezi „lékaři duše“ a „těšiteli těla“ ostatně tvořily již jejich naprosto odlišné strategie tváří v tvář smrti. Zatímco kněz do ní měl nemocného co nejlépe uvést, posláním lékaře bylo jej z jejich spárů vyrvat. Frank si stěžoval hlavně na příliš horlivé duchovní pastýře, kteří svou promluvou nepřiměřeně umocňovali strach nemocného ze smrti. Zmínil i obecně rozšířený předsudek o takřka

ohledu nepřicházíš, než z pouhého přátelství; když přišel lékař k tobě, nelekl jsi se, ano toužebně jsi ho očekával, a ty by ses měl lekat, když lékař duše k tobě přichází, aby těžkosti a nemoc její zhojil?“ TAMTÉŽ, s. 48.

³¹² „Aby nemocný ani svého těla, ani své duše nezanedbával. I protož jako za příčinou tělesného pozhojení potřebí jest, aby řádný lékař dosti časně se zavolal, a předepsaných léků aby pilně se užívalo: také povinni jsme o zdraví ubohé duše starati se.“ Srov. J. KERNER, *Knihá ruční*, s. 5.

³¹³ Pokud si nemocný způsobil zranění „vlastní vinou“ – v „pranici“ či při souboji, měl se kněz zeptat lékaře, zda mohl s ošetřením chvíli počkat. V kladném případě měl zraněného vyzpovídat jen z jednoho či dvou hříchů. Úplná zpověď měla následovat až po lékařském ošetření. Srov. G. KÖHLER, *Poučenj*, s. 61-62.

³¹⁴ V „čase moru“ měl kněz pokřtít dítě matky, jež onemocněla nakažlivou nemocí (bez kmotrů, obřadů a ceremonií). Nakažené osoby měl zpovídat na vzdálenost deseti kroků a stát obrácen k „čerstvému povětří“. Zdravotně bezpečnostní opatření se týkala i svátosti posledního pomazání. Duchovní měl vzít „dlouhou hůlku“, na její konec upevnit kousek bavlny namočené do svatého oleje a pomazat s ní jeden ze smyslů nemocného. Poté měl hůlku hned spálit. Srov. TAMTÉŽ, s. 158-159. K úloze členů jezuitského řádu jako lékařů a lékárníků během velkých morových epidemií v Čechách z let 1679–1681 a 1713–1715 Karel ČERNÝ – Jiří M. HAVLÍK, *Jezuité a mor*, Praha 2008.

³¹⁵ Lékař měl v příbytku nemocného nalít vinný ocet na hliněný talíř a položit jej na žhavé uhlí. Tímto způsobem pročistil „povětrí“. Dále měl dbát na to, aby bylo otevřeno alespoň jedno okno. Měl vzít do úst několik jalovcových zmek nebo kousek „angelikového kořene“, vyplivnout vždy slinu, postavit se tak, aby na něj nemocný nedýchal. Srov. G. KÖHLER, *Poučenj*, s. 161.

jistém příchodu smrti v případě návštěvy kněze.³¹⁶ Dále principiálně zpochybnil blahodárnost katolického rituálu smrtelné postele, jehož pochmurná a ritualizovaná struktura vedla umírajícího k tomu, že očekával smrt předčasně, představoval si ji se strachem a zbytečně trpěl. Na druhou stranu Frank přiznal některým uvážlivým kněžím i kladný vliv na celkové zlepšení zdravotního stavu pacientů a průběh další léčby.³¹⁷

Z obecně rozšířených vzorců chování k nemocným, jež uplatňovali jak jejich příbuzní, tak jeho vlastní kolegové, zásadně kritizoval některé časté a obzvlášť nebezpečné praktiky. Patřilo k nim například odebírání polštářů, jež namísto zamýšlené úlevy pacienty přímo ohrožovalo, zvláště pokud trpěli dušností či jinými dýchacími obtížemi. Zmíněná praxe, již autor spisu osobně vypožoroval, tak nevedla ke zmírnění umírání, nýbrž k zadušení.³¹⁸ Neméně horlivě napadal snahy ucpávat umírajícímu pusu a nos či zabořit jeho tvář do polštáře.³¹⁹ Konečně v kontextu nebezpečí zdánlivé smrti varoval před obvyklým uspěchaným přemístováním mrtvých do studených neobytných místností. Stejně ostře nedoporučoval manipulovat s tělem bezprostředně po smrti a pokládat jej na stůl, dřevěnou desku, podlahu či slavník.³²⁰

Z pojednané ideální lékařské dobové normy jasně vyplývá, že zdravotní policie usilovala nejpozději na přelomu 18. a 19. století získat co nejvyšší míru kontroly nejen nad mrtvým, ale i nad nemocným a umírajícím tělem. Prožívání nemoci se stalo součástí mnohovrstevnatého procesu medikalizace smrti. Podle historiků lékařství rostoucí úloha medicíny v rituálu smrtelné postele souvisela jak s nastíněným „novým“

³¹⁶ „Io ebbi frequente occasione di osservare certe inconsideratissime maniere con cui si trattavano gli infermi, le quali certamente non si userebbero se i pastori dell'anime nostre conoscessero più da vicino i doveri che incumbono all'uomo sano ed al moribondo. E perciò m'accadde molte volte d'incontrare in certi infermi un notevole ribrezzo, allorchè loro facevansi di queste visite spirituali, e questo ribrezzo appoggiavasi forse a certo pregiudizio molto comune, che chi fa chiamare il sacerdote deve morire più presto.“ Srov. J. P. FRANK, *Sistema compiuto IX*, s. 226.

³¹⁷ „Io riconosco al pari d'ogn'altro quanto un sacerdote zelante possa contribuire fino al miglioramento fisico d'un malato; e molte volte m'avvenne di salvare certi infermi mercè le saggie riflessioni d'alcuni ben intenzionati sacerdoti; che l'ostinatezza di certi malati sarebbe senza il concorso di questi stata di grandissimo impedimento alla guarigione.“ Srov. TAMTĚŽ, s. 227-228.

³¹⁸ „Gli astanti credono d'accorgersi che alcun malato morirà lentamente o con eccessivi tormenti, s'affrettano a tirargli i guanciali fuor sotto al capo, acciò possa, siccome pensano, più placidamente e più speditamente morire.“ Srov. TAMTĚŽ, s. 238.

³¹⁹ „Vedesi molte volte che certe officiose donnicciuole facendo mostra di rasciguare la faccia del moribondo, gli turano il naso e la bocca, e fin anche tentano di metterlo colla faccia sul capezzale.“ Zároveň vyzdvihl nařízení parlamentu v Metách z roku 1777, jež pod pokoutou třiceti lir zakazovalo ucpávat mrtvým pusu či nos. Srov. TAMTĚŽ, s. 240.

³²⁰ Upozornil, že k tomuto pochybení docházelo obzvlášť často v případě zdánlivé smrti malých dětí. Srov. TAMTĚŽ, s. 241-244.

pojetím umírání, jehož součástí se stala i strategie paliativní péče, tak se vzrůstající profesní a sociální prestiží lékaře.³²¹

Při studiu „posledních věcí“ člověka mezi barokem a počátkem 20. století lze považovat za jeden z klíčových vnějších faktorů učenecský diskurs o smrti, na jehož formování se významně podílely dobová chemie, fyzika a medicína. Lidské umírání opustilo zhruba ve čtyřicátých letech 18. století dříve takřka výlučně sakrální sféru a stávalo se stále častěji předmětem vědeckých výměn názorů a svého druhu experimentální osvícenskou laboratoří. Proces, který bývá označován jako medikalizace smrti, probíhal na několika rovinách a nesl se ve znamení pozoruhodných paradoxů. Jeho představitelé a tvůrci se zabývali smrtí komplexně – v kontextu jejího prostorového i časového rozměru.

První zmíněný souvisel se samotnou existencí biologického mrtvého těla a s prozaickou otázkou, jež se týkala jeho budoucího osudu – tělesným rozkladem. V rámci osvícenské nauky o plynech a tehdy vlivné miazmatické teorie začali učenci nahlížet mrtvé jako zdroj nebezpečí pro společnost živých. Mrtvá těla uvolňovala podle poznatků rodící se moderní chemie a medicíny jedovaté látky, které kazily ovzduší, a napomáhala šíření smrtelných nemocí. Tyto názory se dostaly do přímého střetu s tradiční pohřební praxí. Až dosud byli mrtví tradičně pochováváni *ad sanctos et apud ecclesiam* – na posvátné půdě kostela či v jeho těsné blízkosti, uprostřed vesnic a měst.

Paralelně s diskuzí o škodlivosti mrtvého těla probíhala na půdě medicíny i další disputace, jež se týkala časového statusu a míry definitivnosti biologické smrti. Již ve čtyřicátých letech 18. století tvůrci medicínského diskursu zpochybnili časové hranice mezi stavem života a smrti i schopnost lékaře je přesně určit. Zabývali se tématem tzv. zdánlivé smrti – možnostmi „obživnutí“ mrtvých a záchrannou rolí lékaře. Přestože cílem tehdejší medicíny bylo smrt spíše racionalizovat, paradoxně se významně podílela na zrodu kolektivní noční můry osvícenské Evropy – strachu z pohřbení zaživa. Na druhou stranu se diskuze o nedokonalé smrti stala podnětem k aktivnějšímu přístupu lékařů k umírajícím a mrtvým, jehož výsledkem byla i jejich stále častější přítomnost v rituálu smrtelné postele.

³²¹ O. FAURE, *Il medico*. Pro české prostředí Petr SVOBODNÝ, *Lékaři v českých zemích 1848–1939*, in: Týž – Jan Havránek, *Profesionalizace akademických povolání v českých zemích v 19. a první polovině 20. století*, Praha 1996, s. 126-146. Pro Moravu Andrea POKLUDOVÁ, *Lékař. Příklad Františka Boučka a Nikodéma Krocška*, in: Lukáš Fasora – Jiří Hanuš – Jiří Malíř, *Člověk na Moravě 19. století*, Brno 2008², s. 61-78.

Obě zmíněné učenecké debaty se od sedmdesátých let 18. stávaly argumentačním nástrojem státem organizované zdravotní policie, která se podílela na prosazování jejich klíčových závěrů do praxe prostřednictvím radikálních pohřebních reforem. Ty se týkaly jak zacházení s mrtvým tělem, tak prostorového umístění pohřebišť a časové prodlevy mezi úmrtím a pohřbem. Mrtvé tělo podléhalo napříště kontrole státu, bylo pohřbíváno hygienicky a v dostatečné vzdálenosti od městských hradeb. Reformy pohřebnictví uskutečňované ve Francii a habsburské monarchii zásadně ovlivnily další podobu pohřebního rituálu a formu zádušního kultu.

V neposlední řadě proces medikalizace smrti prostupoval celým spektrem společnosti. S novými terapeutickými strategiemi medicíny, vnímáním mrtvého těla jako zdroje nebezpečí a vytyčením pevných prostorových hranic mezi životem a smrtí na základě zákazu pohřbů *ad sanctos et apud ecclesiam* se musely vyrovnat i nejvyšší společenské vrstvy. Následující kapitoly se pokusí ukázat, zda a jakým způsobem tyto kategorie ovlivňovaly prožívání posledních nemocí, přechodový rituál smrti a zádušní kult představitelů vysoké šlechty.

IV. Poslední nemoci a rituál smrtelné postele

IV. 1. V předpokoji smrti. Poslední nemoci Schwarzenbergů

„Allerdings schien nach Bewältigung des ersten Schreckens und mit Aufgebot aller Hilfsmittel der Medizin einen Augenblick die Möglichkeit, wenn schon nicht der Wiederherstellung, so doch einer Erleichterung des traurigen Zustandes der Fürstin aufzudämmern, aber nur zu bald musste diese Illusion einer vollständiger Hoffnungslosigkeit weichen. Was ärztliche Kunst, sorgfältige Pflege, aufopfernde Liebe und Anhänglichkeit zu leisten vermochten, um dem Tode seine Beute zu entreissen, ist geschehen.“³²²

Adolf Franz Berger, 1873

Schwarzenbergové umírali v letech 1750–1914 na následky zranění utržených v boji či při tragických nehodách,³²³ podléhali rozličným krátkodobým, mimo jiné i infekčním, a dlouhotrvajícím chorobám. Smrt je navštěvovala v odlišném věku a za různých životních okolností, v neposlední řadě ve velmi nepravidelných časových intervalech. V následujícím textu bude věnována pozornost medicínským a duchovním aspektům jejich posledních nemocí. Zatímco historika lékařství by primárně zajímalo dobové i zpětné stanovení diagnózy,³²⁴ symptomy a průběh nemoci, účinnost léčby, uplatněné terapeutické strategie či anabáze rodinných chorob, historický demograf by sestavil křivku mortality a průměrného věku umírajících knížat a kněžen, senzací chtivého čtenáře by zase zaujaly často velmi dramatické okolnosti umírání a smrti představitelů knížecího rodu. Přestože se autor od výše zmíněných kategorií zcela nedistancuje,

³²² Adolf Franz BERGER, † *Fürstin Eleonore Marie zu Schwarzenberg*, Wien 1873, b. s. (zvýraznil V. G.).

³²³ Konkrétním příkladem byl syn Jana Nepomuka I. Bedřich ze Schwarzenbergu (1774–1795), jenž padl 18. října 1795 v bitvě u Mannheimu. Srov. A. MARKUS, *Rod*, s. 44. K tragickým událostem, jež vstoupily do rodinné i veřejné paměti a vedly ke zrodu „druhého života“ zesnulých, patřila smrt Adama Františka ze Schwarzenbergu z roku 1732, která bude pojednána v podkapitole *Schwarzenberské paradigma* této práce, tam i odkazy na prameny a literaturu. Dále to bylo především tragické úmrtí kněžny Pavliny rozené Ahrenbergové na plese v Paříži z roku 1810. K tomu podrobně M. LENDEROVÁ, *Tragický bál*, zejména s. 27-61. K nečekaným událostem patřila smrt Marie Eleonory Windisch-Graetzové v revolučním roce 1848. Dne 12. června byla zastřelena neznámým střelcem v salonu bytu svého manžela v budově vojenského velitelství v pražské Celetné ulici. V okamžiku smrti stála blízko okna a dívala se na dění před budovou velitelství. Byla zasažena přímo do čela střelou vypálenou z některé z protilehlých budov. K průběhu vyšetřování Anna BAJEROVÁ, *Svatodušní bouře v Praze r. 1848 ve světle soudního vyšetřování*, Plzeň 1920. K reflexi kněžniny smrti a zrodu jejího „druhého života“ J. RANDÁK, *Kult*, s. 159-161.

³²⁴ K tomu historikové lékařství Karel ČERNÝ, *Problém retrospektivní diagnostiky v dějinách lékařství*, *Dějiny vědy a techniky* 41, 2008, s. 145-154; David TOMÍČEK, *K diagnostice v česky psaných lékařských sbornících 15. a 16. století*, tamtéž, s. 155-172.

ve středu jeho zájmu stojí jiné otázky. Pokusí se sice v hrubých obrysech rekonstruovat podobu onemocnění, vzorce chování a terapeutické strategie lékařů u lůžka umírajících, poslední nemoci Schwarzenbergů ovšem chápe především jako jeden z klíčových okamžiků životního cyklu šlechty, ukazatel jejího životního stylu, prostor prolínání lékařského a duchovního dobového diskursu, předpokoj rituálu smrtelné postele.³²⁵

K přiblížení se k loži nemocných knížat a kněžen dopomohla vhodná volba konkrétních pozůstalostí, jež byla ovlivněna nejen kvalitou a výpovědní hodnotou pramenů, ale i jejich datací tak, aby bylo rovnoměrně pokryto celé studované období. Autorova sonda do průběhu a reflexe posledních nemocí především Jana Nepomuka I. († 1789, zápal plic), jeho syna Josefa II. († 1833, „stařecká gangréna“ a následné „ochrnutí plic“), Eleonory rozené Liechtensteinové († 1873, raněna mrtvicí), Karla Vavřince († 1902, spála) a orlických vládnoucích knížat – otce a syna Karla IV. († 1913, sepse) a Karla V. († 1914, úplavice), ale povrchněji i do případů onemocnění dalších členů rodiny, umožnila alespoň částečně odpovědět na otázky, jak vnímalo nemoc bezprostřední okolí umírajícího, kterým aspektům věnovaly pozornost popisy

³²⁵ V české historiografii byla dosud věnována pozornost spíše vnímání nemoci ve šlechtickém prostředí raného novověku. Vážný zájem o toto téma projevil Tomáš KNOZ, *Krankheit, Tod und Verewigung von Adligen in der Frühen Neuzeit. Im Schnittpunkt von Historischer Anthropologie, medizinischer Anthropologie und Kunstgeschichte*, in: Václav BŮŽEK – Dana Štefanová (edd.), *Menschen – Handlungen – Strukturen. Historisch-anthropologische Zugangsweisen in den Geschichts-wissenschaften*, České Budějovice 2001 (= Opera historica 9), s. 81-115; Týž, „... s pomocí boží dosti mírně se mám...“ *Zdraví a nemoci Karla st. ze Žerotína*, Acta Musei Moraviae 82, 1997, s. 183-199; Týž (ed.), *Karel starší ze Žerotína – subjektivní anamnéza*, tamtéž, s. 209-258. Ke stárnutí a nemocem v životním cyklu raně novověké šlechty V. BŮŽEK – J. HRDLÍČKA – P. KRÁL – Z. VYBÍRAL, *Věk urozených*, s. 352-359; Václav BŮŽEK – Josef HRDLÍČKA, *Péče o zdraví, nemoci, hygienu*, in: Tíž a kolektiv, *Dvory velmožů s erbem růže*, Praha 1997, s. 185-194; Radmila PAVLIČKOVÁ, *Nemocné tělo v denících Tobiáše Antonína Seemana*, Theatrum historiae 9, 2011, s. 123-146. Ke stárnutí v kontextu dvorské kariéry šlechtice R. SMÍŠEK, *Císařský dvůr*, s. 556-571. Pro období raného novověku byla vydána řada edic osobních pramenů (korespondence a deníků), které poskytují bohaté informace o prožívání nemocí. Výběrově Marie KOLDINSKÁ – Petr MAŤA (edd.), *Deník renesančního dvořana. Adam mladší z Valdštejna 1602–1633*, Praha 1997; Noemi REJCHRTOVÁ (ed.), *Karel starší ze Žerotína. Z korespondence*, Praha 1982; Jana RATAJOVÁ (ed.), *Alžběta Lidmila z Lisova. Rodinné paměti*, Praha 2002 (= Manu propria 1); Miroslava DURAJOVÁ – Rostislav SMÍŠEK (edd.), *Hieronymus der Ältere Schlick: Das Tagebuch. Eine Selbstdarstellung aus den Jahren 1580–1582*, České Budějovice 2008 (= Prameny k českým dějinám 16.–18. století, series B, II), doprovodné studie k tématu nemoci a péči o tělo na s. 119-124, 125-131. K raně novověkému bádání o lidském zdraví a nemoci lze zařadit i studie, které se zabývaly těhotenstvím, jež bylo považováno za nemoc. Srov. Václav BŮŽEK, „Tý naděje budou každý čtyři neděle.“ *Těhotenství očima šlechty na prahu novověku*, Dějiny a současnost 23, 2001, č. 3, s. 8-11; Daniela TINKOVÁ, *Věčně nemocná žena a mateřství v lékařském myšlení na prahu moderní doby*, Dějiny a současnost 26, 2004, č. 1, s. 7-11. K posledním nemocem Habsburků a lékařské péči v průběhu 18. století v závěrech jednotlivých kapitol F. HUSS, *Der Wiener Kaiserhof*, podrobněji K. VOCELKA – L. HELLER, *Soukromý svět*, s. 159-175. Nemocemi v raném novověku se zabývá i současná lékařská antropologie a paleopatologie. Srov. Ladislava HORÁČKOVÁ – Lenka VARGOVÁ, *Smrt v raném novověku a lékařská antropologie*, Sborník prací Filozofické fakulty brněnské univerzity, C 49, 2002, s. 33-40. Autorky uvedly jako příklad současného metodologického přístupu analýzu kosterních pozůstatků ze žerotínského hrobky v Bludově a identifikaci lebky Karla staršího ze Žerotína.

událostí z pera domácího služebnictva, lékařů i blízkých příbuzných, jak vypadal každodenní život nemocného šlechtice, jaké životní strategie uplatňovali Schwarzenbergové tváří v tvář smrti.³²⁶

Vyslovené otázky je třeba položit přímo jim. Klíč k možným odpovědím, jež pomohou nastínit pozici a působnost lékaře, kněze, domácího služebnictva a rodiny u lůžka nemocného, i míru stylizace či skutečnosti duchovních prožitků umírajících, lze nalézt prostřednictvím osobních příběhů výše zmíněných knížat a kněžen ze Schwarzenbergu. Jejich prvním protagonistou bude vládnoucí kníže Jan Nepomuk I., jenž zemřel v odpoledních hodinách 5. listopadu 1789 ve svém sídle v Hluboké nad Vltavou na prudký zápal plic.³²⁷

Stručná zpráva, jež byla o den dříve sepsána na Hluboké, popsala zdravotní stav knížete, terapeutické postupy i prognózy knížecích lékařů. Pro přetrvávající horečku a tíseň na prsou byla uplatněna v té době oblíbená léčebná metoda – nemocnému bylo opakovaně pouštěno žilou.³²⁸ Přestože krev a *sputum* (hlen) byly nezdravého vzhledu a dýchání činilo knížeti s blížícím se večerem stále větší potíže, nemocný byl schopen ležet a jeho osobní lékaři konstatovali poměrně uspokojivý průběh nemoci. Zdravotní stav Jana Nepomuka I. se podle nich nelepšil, ale ani nezhoršoval.³²⁹

Ačkoliv „bylo učiněno vše, co bylo v lidských silách“, jak konstatoval 5. listopadu ve své zprávě sepsané na Hluboké schwarzenberský dvorní rada Josef Hasslinger,³³⁰ Jan Nepomuk I. nemoci velmi rychle podlehl. Čelit zápalu plic a vyrvat vládnoucího knížete ze spárů smrti nedokázala ani ve své době velmi kvalitní lékařská péče, již si Schwarzenbergové vzhledem ke svému společenskému postavení a úzké vazbě k císařské dynastii mohli dopřávat. Knížecí rod se rozhodně nebránil procesu

³²⁶ Teoretickými východisky se zabýval Václav GRUBHOFFER, „*Ve stínu křídel anděla smrti. Poslední nemoci knížat a kněžen ze Schwarzenbergu v 19. a na počátku 20. století*“, in: D. Blümllová – P. Kubát a kol., *Čas zdravého ducha*, s. 211-232.

³²⁷ Srov. SOA Třeboň, pracoviště Český Krumlov, RA Schwarzenberg I, fasc. 494, Johann Nepomuk I., Erkrankung, Tod und Grabmal, Note, Frauenberg am 5ten November 1789.

³²⁸ „*Weil die Hiz, und Beklemmung auf der Brust anhielt, wurde Höchstselben gegen vier Uhr nach Mittag zum drittenmal zur Ader gelassen, und wieder 8 Unzen Blut genommen.*“ Srov. TAMTĚŽ, Note, Frauenberg am 4ten November 1789.

³²⁹ „*Doch scheinen di Aerzte ziemlich zufrieden zu sein, und sagen, daß die Krankheit den ordentlichen Gang fortgehe, und sich seit Mittag zwar nicht gebessert, aber auch nicht verschlimmert habe.*“ Srov. TAMTĚŽ.

³³⁰ „*Man hat zwar alles mögliche gethan, um Sr. Durchlaucht den regierenden Herrn Fürsten von der schweren Krankheit der Lungenentzündung zu befreien, es war aber leider alle menschliche Hilfe vergebens, und höchst dieselben sind zum unansprechlichen Leidwesen des Ganze hochfürstlichen Hauses, mit dem heil. Sterbsakraments versehen, heute nach Mittag um 4 Uhr mit Tode abgegangen.*“ Srov. TAMTĚŽ, Note, Frauenberg am 5ten November.

medikalizace a jejím novým trendům, nýbrž se obklopoval uznávanými lékařskými autoritami, v některých případech samotnými tvůrci dobového lékařského diskursu.

Nejpozději od osmdesátých let 18. století bylo pevnou součástí schwarzenberského dvora (*Hofstaatu*) zpravidla čtyři až pět osobních lékařů.³³¹ Za vlády Jana Nepomuka I. to byli na prvních dvou místech v této práci již zmínění otec a syn stejného jména – Joseph Habermann. Na tomto místě je třeba připomenout, že šlo o významné vídeňské lékaře, kteří působili u habsburského dvora za vlády Marie Terezie a Josefa II. Mladší Habermann podstatně ovlivnil i první tereziánské reformy na poli pohřebnictví, když sepsal disertaci o nebezpečnosti pohřbívání do vídeňských kostelních krypt.³³² Třetím doktorem medicíny byl u Schwarzenbergů od roku 1788 Joseph Ludwig Schreibers, od počátku 19. století pak uváděn již na čelní pozici.³³³ Funkci osobního lékaře Jana Nepomuka I. zastával i svobodný pán Leopold Hartmann von Hartenthal, jenž zároveň působil jako městský fyzik v Českém Krumlově. Mezi lékaře schwarzenberského dvora byl dále počítán městský fyzik v Třeboni. Za vlády Jana Nepomuka I. toto místo patřilo Josephu Linzovi.³³⁴

Kromě toho knížecí rodina zaměstnávala na svých českých panstvích zámecké chirurgy. Při českokrumlovském zámku to byl na přelomu 18. a 19. století Bartolomäus Weber, v Hluboké působil Moritz Schmid a v Třeboni Mathias Klement.³³⁵ Neméně záleželo Schwarzenbergům na kvalitním vzdělání budoucího zdravotního personálu. Jan Nepomuk I. zřídil nadaci, z níž bylo hrazeno stipendium vždy jednomu budoucímu chirurgovi, jenž studoval na slavné, nově zřízené medicínsko-chirurgické Josefínské

³³¹ Pro identifikaci schwarzenberských lékařů z posledních dvou desetiletí 18. století přehledně schwarzenberské ročenky, jež vycházely od roku 1786. Srov. *Hochfürstlich Schwarzenbergischer Hof- und Staats-Kalendar auf das Jahr 1786*, Markbreit, Joh. Val. Knenlein, b. d., s. 6; *Hochfürstlich Schwarzenbergischer Hof- und Staats-Kalendar auf das Jahr 1787*, Markbreit, Joh. Val. Knenlein, b. d., s. 8; *Hochfürstlich Schwarzenbergischer Hof- und Staats-Kalendar auf das Jahr 1788*, Markbreit, Joh. Val. Knenlein, b. d., s. 9; *Hochfürstlich Schwarzenbergischer Hof- und Staats-Kalendar auf das Jahr 1790*, Markbreit, Joh. Val. Knenlein, b. d., s. 10; *Hochfürstlich Schwarzenbergischer Staatsschematismus auf das Jahr 1793*, Markbreit, Joh. Val. Knenlein, b. d., s. 11; *Hochfürstlich Schwarzenbergischer Staatsschematismus auf das Jahr 1803*, Markbreit, Joh. Val. Knenlein, b. d., s. 12-13.

³³² O osobnostech zmíněných lékařů a disertaci Josepha Habermanna bylo již pojednáno v podkapitole *Zákaz pohřbívání „ad sanctos et apud ecclesiam“*. *Pohřební reformy této práce*.

³³³ Srov. *Hochfürstlich Schwarzenbergischer Hof- und Staats-Kalendar auf das Jahr 1788*, s. 8; *Hochfürstlich Schwarzenbergischer Staatsschematismus auf das Jahr 1803*, s. 12.

³³⁴ *Hochfürstlich Schwarzenbergischer Hof- und Staats-Kalendar* z let 1786–1790, s. 6, 8, 9, 10.

³³⁵ *Hochfürstlich Schwarzenbergischer Staatsschematismus auf das Jahr 1803*, s. 51, 61, 66.

akademii (*Josephsakademie/Josephinum*) z let 1784–1785 ve Vídni.³³⁶ Zabezpečit kvalitní zdravotní péči pomáhaly také zámecké lékárny v Českém Krumlově a Třeboni.³³⁷

Z pramenů, jež se váží k poslední nemoci Jana Nepomuka I., vyplývá, že navzdory působení několika lékařských kapacit v jeho službách byla u smrtelné postele knížete přítomna pouze jedna z nich – svobodný pán Leopold Hartmann von Hartenthal, jemuž sekundoval blíže neznámý lékař Josef Pranter. V případě onemocnění hlavy rodu nemohlo být nic zanedbáno ani ponecháno náhodě. Proto zaslali ošetřující lékaři již v prvních okamžicích po nečekaném propuknutí nemoci své názory a poznámky dvornímu schwarzenberskému lékaři Josephu Ludwigu Schreibersovi do Vídně. Ten měl navíc z rozhodnutí vládnoucí kněžny Eleonory Oettingen-Wallersteinové svolat lékařské koncilio „*in einem Concilio medico Quarin und allenfalls auch Lebmacher zur Berathschlagung und schriftlichen Schlußfassung vorlegen.*“ Poté měl neprodleně přispěchat na Hlubokou³³⁸

Z kněžnina nařízení je patrné, že Schwarzenbergové měli blízko k nejvýznamnějším představitelům rakouské medicíny tehdejší doby. K lékařskému conciliu měli být totiž přizváni skutečně věhlasní zástupci vídeňské medicíny – bývalý osobní lékař císařovny Marie Terezie, v té době ředitel vídeňské všeobecné nemocnice a profesor na tamní lékařské fakultě Josef Quarin (1733–1814)³³⁹ a jeho univerzitní kolega, přední porodník Valentin Lebmacher (1726–1797).³⁴⁰

Jak připomněl v závěru lékařské zprávy o průběhu pitvy (*Visum et Repertum*) Jana Nepomuka I. i hlubocký zámecký chirurg Moritz Schmid, vládnoucí kníže trpěl

³³⁶ „*Der Stiftung eines Stipendiums für einen angehenden Chirurgen an der neu gegründeten Josephsakademie in Wien durch Verwandlung einer geistlichen Stiftung seines Großvaters Adam Franz.*“ Citováno podle A. F. BERGER, *Das Fürstenhaus*, s. 145.

³³⁷ V roce 1788 měly obě lékárny po dvou zaměstnancích. V českokrumlovské zámecké lékárně pracoval lékárník Joseph Kaube a jeho tovaryš (*Apothekergesell*) Anton Weßnizer. V Třeboni to byli lékárník Ferdinand Delaurenty a kontrolor Dominik Rzaha. Srov. *Hochfürstlich Schwarzenbergischer Hof- und Staats-Kalendar auf das Jahr 1788*, s. 41, 51.

³³⁸ Srov. SOA Třeboň, pracoviště Český Krumlov, RA Schwarzenberg I, fasc. 494, dopis dvorního rady Hasslingera dvornímu lékaři Schreibersovi z dopoledne 4. listopadu 1789.

³³⁹ K životním osudům a lékařskému působení Josefa Quarina Constant VON WURZBACH, *Biographisches Lexikon des Kaiserthums Oesterreich, enthaltend die Lebensskizzen der denkwürdigen Personen, welche 1750 bis 1850 im Kaiserstaate und seinen Kronländern gelebt haben, Vierundzwanzigsten Theil*, (Prokop – Raschdorf), Wien 1872, s. 136-139 (heslo *Quarin, Joseph Freiherr von*). K habsburskému dvoru přicházela v barokní době většina lékařů z Itálie. Ke zlomu došlo za vlády Marie Terezie s příchodem Gerharda van Swieteny do Vídně. Habsburkové se přihlásili k moderním proudům lékařství. Josef Quarin ošetřoval i Josefa II. K tomu blíže K. VOCELKA – L. HELLER, *Soukromý svět*, s. 163-164.

³⁴⁰ K osobnosti Valentina Lebmachera více D. TINKOVÁ, *Tělo*, s. 116, 134, 137.

po dobu nejméně pěti let vážnými zdravotními obtížemi, jež postupně vyčerpaly jeho organismus a pravděpodobně mu ubraly síly pro boj s poslední nemocí.³⁴¹ Popis potíží knížete ze srpna 1785 a rozsáhlá zpráva o jeho zdravotním stavu z léta 1787 představují velmi cenná svědectví o duchovních a medicínských strategiích, jež byly uplatňovány v období nemoci ve schwarzenberském prostředí sklonku 18. století.

Záludné onemocnění udeřilo poprvé 18. srpna 1785, když Jan Nepomuk I. pobýval ve svém letním sídle v Červeném Dvoře poblíž Českého Krumlova. Zatímco úřední zpráva určená schwarzenberské dvorní kanceláři popsala stav knížete jako „náhlou silnou churavost“,³⁴² z instrukcí ředitele třeboňského panství Bernarda Petru vyplývá, že se nemoc podobala záchvatu mrtvice.³⁴³

Choroba Jana Nepomuka I. byla zažehnána o pět dní později a stala se veřejnou záležitostí. Prostřednictvím knížecích úředníků a patronátního duchovenstva o ni byli zpraveni všichni knížecí zaměstnanci i poddaní schwarzenberských panství. Důraz přitom Schwarzenbergové nekladli pouze na poskytnutí účinné léčby, nýbrž i na duchovní prostředky.³⁴⁴ Za vládnoucího knížete byly obětovány nejen veškeré mše svaté, pomoci mu měla i modlitba růžence jeho poddaných, loretánské litanie a prosby za jeho uzdravení.³⁴⁵ S modlitbami se nemělo ustávat ani po 23. srpnu, kdy lékaři konstatovali, že je kníže mimo nebezpečí. Nadějná zpráva byla neprodleně oznámena veškerému patronátnímu duchovenstvu.³⁴⁶

³⁴¹ „Aus dem Theils fehlerhaften Bau, einiger Eingeweide des Unterleibs, und aus denen kropffartigen Erweiterungen, derer Blutadern der Gekröß Drüße, des Gekröses, und des Mastdarms, lassen sich wohl gantz wahrscheinlich, die seid fünf Jahren vorher gegangenen Krankheiten erklären.“ Srov. SOA Třeboň, pracoviště Český Krumlov, RA Schwarzenberg I, fasc. 494, Visum et Repertum (lékařský nález), Frauenberg den 7ten 9bris.

³⁴² „Seine hochfürstliche Durchlaucht unser gnädigster Herr sind zum größten Leidwesen des ganzen hochfürstlich Hauses und der anwesenden fürstl. Dienerschaft den 18te d. M. früh plötzlich in eine starke Unpäßlichkeit verfallen.“ Srov. SOA Třeboň, Vs Třeboň, sign. IC 8F alfa 2a/1, Erkrankung und Absterben des durchlauchtigsten regierenden Fürsten Johann zu Schwarzenberg im Jahre 1789, Note, Rothenhof den 19ten August 1785.

³⁴³ „Auf die anher reitenden Bothen eingegangene betrübt volleste Nachricht, wie Sr. des regierenden Fürstens Durchlaucht mit einem schlimm Schlag auf der linken Seiten berührt werden seien.“ TAMTĚŽ, Wittingau den 19ten August 1785.

³⁴⁴ „Das fürstlich Würtschaftsamt hat also unverzugleich nicht nun die sämtliche Geistlichkeit, und die übrigen Beamten, sondern auch beim Amtstage die Unterthanen zu erinnern, daß sie um die baldige Genesung dieses huldreichesten Fürsten den Allmächtigen anflehen vorzugleich aber bei dem heiligen Meßopfer in dieser Absicht, ihr brünstiges Gebet verrichten, und zu Gott abschicken sollen.“ TAMTĚŽ, Note, Rothenhof den 19ten August 1785.

³⁴⁵ „...unter Versammlung der ganzen fürstlichen Diener - und Burgerschaft sogleich unter Aussetzung des hochwürdigsten Guts eine heilige Mäss, wobei ein Rosenkranz, und lauretanische Litanei abgebetet, um nachgehend der Segen gehalten worden, für die Genesung höchstgedachten Fürstens, und Herrns celebriren lassen.“ TAMTĚŽ, Wittingau den 19ten August 1785.

³⁴⁶ TAMTĚŽ, Löbliche Geistlichkeit und respective Herren Seelsorgere, Rothenhof den 23ten August 1785.

Zdravotní potíže knížete však pokračovaly. V srpnu 1787 o nich byla sepsána rozsáhlá lékařská zpráva, jež umožňuje nejen hlubší vhled do nemoci a léčby Jana Nepomuka I., ale zároveň ukazuje, že v případě onemocnění představitele nejvyšší společenské vrstvy byly uplatňovány diagnostické a terapeutické strategie, jež plně odpovídaly moderním trendům dobové medicíny. Lékař nejdříve na základě příznaků choroby diagnostikoval typ onemocnění a posléze navrhl vhodnou terapeutickou léčbu.³⁴⁷ Nemoc knížete charakterizoval jako „*slabost a nečinnost střev a lymfatického systému, jež vedla k houstnutí, váznutí, sbírání a znehodnocení šťáv v podbřišku.*“³⁴⁸ Za sídlo nemoci, jejímiž bezprostředními příznaky bylo například časté říhání, nadýmání, zácpa, zvracení, křeče, kulovitá stolice, lékař uvedl v souladu s dobovými medicínskými poznatky konkrétní orgány – střeva, za její příčinu pak špatnou funkci trávicího traktu knížete. Špatnému proudění šťáv, jež se podle něj „*tlačily proti hlavě*“, navíc přičítal neblahý vliv na pocitové vnímání a chování knížete. K takovým projevům patřila „*rozmrzelost, úzkost, závrať, předpojatost, časté zívání či neobvyklá citlivost.*“³⁴⁹ Konečně onemocnění ze srpna 1785, jež s určitostí ztotožnil se záchvatem mrtvice (*Schlagfluss*), přičítal právě „*hromadění hlenovité, skelnaté a nervy dráždící materie v podbřišku.*“³⁵⁰

Stanovené diagnóze odpovídaly navržené terapeutické strategie. Vzhledem k povaze onemocnění příliš nepřekvapí, že se lékař v rámci dobově podmíněných terapeutických postupů zaměřil na vyprazdňující způsob léčby (*ausleerende Curart*). Na prvním místě navrhl terapii pomocí ústně podávaných projímadel, doporučil však zejména časté užívání rozličných typů klystýrů, jež měly být voleny podle aktuálních potíží pacienta. Knižecí lékaři měli být ve střehu především v případě problematického či nepravidelného vyprazdňování, které značilo míru závažnosti nemoci, jež podstatně ovlivňovala každodenní život knížete, jeho chování i vzhled. Konkrétně pacient trpěl

³⁴⁷ TAMTÉŽ, pracoviště Český Krumlov, RA Schwarzenberg I, fasc. 494, blíže neoznačený dokument s datací 10. srpen 1787, Hohenaltheim. Lékař podepsán jako S. Gönster. Hohenaltheim v Bavorsku patřil rodu Oettingen-Wallersteinů, z něhož pocházela manželka Jana Nepomuka I. Autorovou neověřenou hypotézou je, že se Schwarzenbergové patrně obrátili na lékaře ve službách příbuzného rodu.

³⁴⁸ „*Sie wahre Quelle aller zu Fälle, welche Ihre hochfürstliche Durchlaucht des Herrn Fürsten von Schwarzenberg seit ein Paar Jahren erlitten haben, ist ursprünglich in einer Schwäche und Unthätigkeit der Gedärme und des limphatischen Systems und den daher rührenden Verdickungen, Stockungen, Ansammlungen und Abwertungen der Säfte im Unterleib zu suchen.*“ Srov. TAMTÉŽ.

³⁴⁹ „*...gehinderter freier Umlauf der Säfte gegen den Kopf, ziehen in Hintertheil desselben, Unmuth, Bangigkeit, Schwindel, Eingenommenheit, öftere Gähnen, ungewöhnliche Empfindlichkeit.*“ Srov. TAMTÉŽ.

³⁵⁰ „*...überfüllung einer solchen im Unterleib erzeugten schleimigten, glasartigen, di Nerven reizenden und den Umlauf der Säfte im Unterleib stöhrenden Materie.*“ Srov. TAMTÉŽ.

prudkými změnami nálad, rozmrzelostí po jídle, úzkostí, neklidným spánkem, „*předpojatostí hlavy*“. Jeho obličej byl pný naběhlých žilek.³⁵¹

Zcela v kontextu závažnosti, jež dobový lékařský diskurs přičítal dietetice a dodržování správné životosprávy,³⁵² navrhoval lékař v případě Jana Nepomuka I. několik opatření, která měla nejen preventivně zabránit propuknutí dalšího záchvatu, ale vést i k pacientovu úplnému uzdravení.³⁵³ Vzhledem k zažívacím potížím knížete se první dvě pravidla týkala jeho každodenního jídelníčku. Lékař doporučil zejména skrovné polévky. Po teplých pokrmech neměl pacient přehánět konzumací chleba. Zatímco zelenině, jediné důkladně povařené a dlouze žvýkané, se měl nemocný spíše vyvarovat, dezert si měl na lékařskou radu naopak dopřát. Lékař dále varoval před nepřičetnou chutí (*Heißhunger*) Jana Nepomuka I. na konkrétní druhy potravin, jež představovala jeden z příznaků jeho nemoci, i příliš velkými porcemi jídel. Přísný režim se týkal také nápojů. Kníže se měl vyhnout častému požívání „*erhitzende Getränke*“ a měl pít hlavně bílé stolní víno ředěné vodou, výjimečně si mohl dovolit i sklenku tokajského.³⁵⁴

Třetí pravidlo souviselo s podrážděným (*reizbar*) nervovým systémem (*Nerven Gebäude*) pacienta, jenž byl oslaben prodělanými záchvaty. Jan Nepomuk I. se měl vystříhat „*všech druhů příjemných a nepříjemných náruživostí*“. Vznětlivost ducha neměl dráždit a zatěžovat ani příliš usilovným přemýšlením spojeným s obchody a dalšími pracovními záležitostmi. Jakýmkoliv „*váším*“ se měl vyhnout zejména po jídle.³⁵⁵

Za „*příznivého ročního období a povětrí*“ lékař knížeti předepisoval dostatek tělesného pohybu, zejména ranní projížďky na koni, jež se podle jeho slov výborně osvědčily v případě trávicích potíží a zácpy. V nepříznivém počasí doporučoval pacientovi krátké odpolední partie biliáru. Konečně v mírných obdobích se neměl zříkat ani honitby, ovšem bez jakýchkoli vzruchů. V případě velké vlhkosti, mokra

³⁵¹ TAMTÉŽ.

³⁵² Pro srovnání lze uvést, že obdobné léčebné strategie byly uplatněny v případě císaře Josefa II. Na podzim roku 1788 se k jeho různým chorobám přidala tuberkulóza a malárie. Pacient trpěl vysokými horečkami, břišními kolikami, průjmem a bolestmi v podbřišku. Jeho osobní lékař Giovanni Alessandro Brambilla nařídil dietu na bázi kozího mléka a podávání chininu na snížení horečky. Srov. F. HUSS, *Der Wiener Kaiserhof*, s. 146.

³⁵³ „*Ein zur vollständigen Wiedergenesung und Verhütung neuer Anfälle nicht weniger wichtiger Punkt, ist das diätetische verhalten und die übrige Lebensart*“. SOA Třeboň, pracoviště Český Krumlov, RA Schwarzenberg I, fasc. 494, blíže neoznačený dokument s datací 10. srpen 1787.

³⁵⁴ TAMTÉŽ.

³⁵⁵ TAMTÉŽ.

a mlhavého počasí si ji měl naopak odpustit. Prospěšné jeho zdraví nebyly ani vodní lovy.³⁵⁶ Poslední opatření se týkalo pacientova spánku, jenž měl být nepřerušovaný a nezkracovaný. Vládnoucí kníže ze Schwarzenbergu se měl proto odebírat na lože pokud možno před půlnocí. Autor zmíněných terapeutických doporučení, jež měla být přesně a vytrvale následována, optimisticky doufal v úplné uzdravení Jana Nepomuka I. Odvolal se přitom i na úspěšnou léčbu pacientů s obdobnými příznaky.³⁵⁷ Do jaké míry byly nakonec zmíněné terapeutické strategie účinné, nelze posoudit. Jisté však je, že se prameny o žádném dalším prudkém záchvatu nezmínily a kníže se těšil z pozemského života ještě po dobu následujících dvou let.

Lékařská péče v prostředí knížecí rodiny i na schwarzenberských panstvích se dále rozvíjela, profesionalizovala a specializovala za vlády prvního majorátního pána primogenitury Josefa II. Na počátku třicátých let 19. století pečovali o zdraví vládnoucího knížete a jeho blízkých příbuzných čtyři lékaři. Na vrcholu lékařské hierarchie stál osobní lékař (*Leibarzt*) – doktor medicíny svobodný pán Thomas Edler von Capellini, jehož nejpозději v roce 1833 nahradil Benedikt Obersteiner. Dále následoval domácí lékař (*Hausarzt*) – doktor medicíny Alois Hasenöhrle a dva osobní chirurgové Joseph Eddenhofer a Franz Schwickert.³⁵⁸

Podstatně rozšířen byl počet zdravotního personálu na jednotlivých panstvích. Například českokrumlovské panství se na místo dřívějšího zámeckého chirurga mohlo pochlubit panským lékařem (*herrschaftlicher Arzt*), jenž působil zároveň jako městský fyzik (*Stadt-Physikus*). O blaho poddaných na panství Český Krumlov dále pečovali i chirurg, správce lékárny (*Apotheken-Verwalter*) a ošetřovatel (*Krankenwärter*). V samotném Českém Krumlově zaměstnávali Schwarzenbergové městského chirurga (*Stadt-Chirurgus*) a čtyři kvalifikované porodní asistentky. Obdobnou strukturou péče, včetně diferenciovaného městského zdravotního personálu, disponovala rovněž panství Třeboň a Hluboká. V menších městech se bylo možné setkat zpravidla s ranhojičem (*Wundarzt*), jenž byl zároveň magistrem porodnictví (*Magister der Geburtshilfe*).³⁵⁹

Na sklonku října 1833 si vládnoucí kníže Josef II. ze Schwarzenbergu vyjel naposledy na lov. Ke značnému politování musel honitbu přerušit a odebrat se na lože.

³⁵⁶ TAMTÉŽ.

³⁵⁷ „Die genaue und standhafte Befolgung dieser Rathschlüge, läßt um so gewisser die volle höchste Wiedergenesung und Abwendung der Rückfälle hoffen, je mehr sich solche auf vielfältige Erfahrungen ähnlicher anderer Fälle gründen.“ Srov. TAMTÉŽ.

³⁵⁸ *Hochfürstlich Schwarzenbergischer Schematismus für das Jahr 1832*, Wien 1832, s. 5.

³⁵⁹ Srov. TAMTÉŽ, s. 24, 29, 39-40, 43, 50, 52-53, 58, 72.

Jak zaznamenala ve velmi podrobném pamětním spise jeho sestra Eleonora Žofie Schwarzenbergová, od počátku října jej trápily bolesti i necitlivost v chodidle. Osobní lékaři Josefa II. považovali zdravotní potíže svého pána za projevy artrózy, jež se dala vzhledem k jeho věku čtyřiašedesáti let očekávat. Podobně jako v případě nemoci Josefova otce Jana Nepomuka I. nařídili přísný životní režim, jenž se měl projevovat střídmostí v jídlu – zvláště večer, a častým, i když umírněným pohybem na čerstvém vzduchu. Autorka vzpomínek na poslední nemoc svého bratra, jeho důvěrná přítelkyně a pečovatelka, si však posteskla nad pacientovou neposlušností: „*Er befolgte diese Vorschriften keinen Wege.*“³⁶⁰

Jelikož se zdravotní stav Josefa II. ze Schwarzenbergu prudce zhoršoval, zvolil jeho následník Jan Adolf II. osvědčenou strategii – obrátil se na uznávanou lékařskou kapacitu. Dne 15. listopadu 1833 zavítal do hlubockého sídla doktor medicíny a chirurgie, v té době primář chirurgické kliniky všeobecné nemocnice v Praze Franz Willibald Nussard (1785–1847).³⁶¹ Podle svědectví Eleonory Žofie vyjádřil nespokojenost s dosavadním agresivním způsobem léčby i zdravotním stavem pacienta.³⁶² Přední pražský chirurg následně stanovil neomylnou diagnózu a z ní vyplývající léčbu a pozdější nezbytný operační zákrok – kníže Josef II. trpěl „stařeckou snětí“ (*gangrénou senilis*), jež zasáhla prst na jedné noze. Nutná amputace se ale podle lékaře měla výhledově týkat i dalších prstů: „*Aber nun müsse den Kranken erst darauf vorbereiten, ein gar wenig Hoffnung für die andere Zehen.*“³⁶³ Z popisu událostí z pera Eleonory Žofie i lékařských zpráv vyplývá, že 25. listopadu byl nemocnému knížeti amputován palec a o dva dny později další tři prsty na noze. O urozeného pacienta nejpozději od 6. prosince až do jeho smrti 19. prosince 1833

³⁶⁰ „*Die Aerzte Schwickert, Kapelini und Obersteiner hielten diese Schmerzen und Gefühllosigkeit für Ablagerung der Gicht, für eine wohlthätige Erscheinung und Hoffnung zur Erreichung einen hohen Alter. Sie richteten strenge Hauskultur, Mäßigkeit in Essen, besonders Abends, und häufige aber gleich umsichtige Bewegung in freien Luft.*“ Srov. SOA Třeboň, pracoviště Český Krumlov, RA Schwarzenberg I, fasc. 532, Josef II. – Krankheit und Todesfall, Krankheit Onkel Josephs Schwarzenberg 1833 von der Tante Eleonora Schwarzenberg (Nach meinem Tod Karolina Brezenheim zu übergeben).

³⁶¹ Rodák z Horšovského Týna, syn zemského chirurga Franz Willibald Nussard vystudoval medicínu na pražské univerzitě. Roku 1803 se stal magistrem chirurgie a porodnictví a působil jako asistent na chirurgické klinice všeobecné nemocnice v Praze. V roce 1814 získal titul doktora chirurgie a o rok později i medicíny. Od roku 1825 působil v Praze jako primář chirurgie a profesor speciální patologie. Od roku 1843 zastával funkci ředitele pražské všeobecné nemocnice. Srov. *Österreichisches Biographisches Lexikon 1815–1950*, Band 7, Graz 1978, s. 179 (heslo *Nussard Franz Willibald*).

³⁶² „*Um 4 Uhr früh kam Nußhart der erste Chirurg in Prag an. Er tadelte die aufreizende Behandlung, wollte Fieber nur allmählig verändern, und keinen zu schnellen Erschlussung Zustand hervorzubringen, er tadelte das Ausschneiden der Brandblasen, und außerte die Besorgniß.*“ Srov. TAMTĚŽ.

³⁶³ Srov. TAMTĚŽ.

každodenně pečovali Franz Willibald Nussard, Benedikt Obersteiner a operatér doktor Scherer z Vídně.³⁶⁴

Na počátku prosince 1833 Nussard ve zprávě o zdravotním stavu knížete uvedl, že nemocný trpí celkovou sešlostí, špatnou pohyblivostí celého těla, přerušovaným pulsem a bolestmi ve zdravé noze. Upozornil, že se nemoc u knížecího pacienta projevovala nejméně po dobu osmi let. Důležitou roli hrál pokročilý věk Josefa II. a rovněž skutečnost, že stejné onemocnění postihlo již jednoho z jeho předků – Jana Adolfa I. ze Schwarzenbergu. Z této zmínky je dobře patrné, že ošetřujícího lékaře zajímala i rodová anamnéza. Zmíněnou charakteristiku Nussard uzavřel osobním, poměrně skeptickým stanoviskem: „*Sind wohl Grund zu den Angsten. Es ist ein Kampf der Natur auf Leben & Tod – Gott werde ihn zu besten!!!*“³⁶⁵

V každodenních záznamech popisovali lékaři jak rány na operované noze, tak i celkový zdravotní stav pacienta. Tyto informace pravidelně doplňovali o prognózu a vhodnou terapii. Zatímco sněť na noze se po amputaci prstů dále nerozšiřovala, objevovaly se nové obtíže – kníže trpěl pálením žáhy, škytavkou, silnou žízní, nesouvislou mluvou, afty v ústech a dalšími gastritickými příznaky, proti kterým Nussard předepsal „*nicht reizenden, sondern mehr nährenden Diaet*“, dále přípravek na bázi výtažku chininu, kafr, hořčik s cukrem a semeny fenyklu. Pacient měl dále užívat minerální vodu.³⁶⁶

Podle záznamů Eleonory Žofie byla přítomnost alespoň jednoho z lékařů u lůžka nemocného téměř nepřetržitá. Na vývoj zdravotního stavu pacienta dohlíželi často i v noci. Kvalita spánku knížete patřila vůbec k nejsledovanějším indikátorům vývoje jeho nemoci. Například 16. listopadu 1833 si pisatelka poznamenala: „*Obersteiner hatte di Nacht bei Joseph zugebracht, ihn nach seinem Mittel besser gefunden und mit Nußhart nun versichert, daß keine mehr Gefahr zu fürchten wäre.*“³⁶⁷ Klidný spánek

³⁶⁴ Identitu tohoto lékaře se nepodařilo zjistit. Mohlo však jít o Franze Ernesta Scherera (1805–1879).

³⁶⁵ SOA Třeboň, pracoviště Český Krumlov, RA Schwarzenberg I, fasc. 532, Bericht über dem Krankheitszustand S. Durchlaucht des regierenden Fürsten zu Schwarzenberg vom 6ten bis 19ten Dezember von Prof. Nussard. Za každodenními záznamy jsou dále podepsáni i doktoři Obersteiner a Scherer.

³⁶⁶ „*Wegen diesem Vorwalten der gastrischen Symptomen, wurde sowohl das Chinadecoct als auch die Camphermischer ausgesetzt, und bloß Magnesia mit Zucker und Fenchelsamen und das Trinken von Seltersmineralwasser anempfohlen. Heute erscheint der allgemein Krankheitszustand sehr gebessert. Das Trinken des Selterwassers brachte grosse Behaglichkeit, mit verschwinden der Brechlust und des Sodbrennens.*“ Srov. TAMTÉŽ.

³⁶⁷ Srov. TAMTÉŽ, Krankheit Onkel Josephs Schwarzenberg 1833.

dodával naději lékařům a rodinnému kruhu ještě krátce před smrtí knížete, 14. prosince 1833.³⁶⁸

Zdá se, že mezi lékaři a rodinou probíhala intenzivní komunikace. Nejblíže Josefovi příbuzní byli o vývoji jeho nemoci každodenně informováni a pozorně dohlíželi na jeho zdravotní stav. Odborná lékařská diskuse byla ovšem v první polovině 19. století výhradně mužskou záležitostí. K lékařskému konciliu, jež se konalo 7. prosince 1833 na Hluboké, tak byli přizváni pouze synové vládnoucího knížete Jan Adolf II., Bedřich a Felix; z dalších příbuzných se jej zúčastnili i dva pacientovi zeťové – knížata Alfred Windisch-Graetz a August Lobkowitz.³⁶⁹

Z příkladu Josefa II. ze Schwarzenbergu je dále zřejmé, že každodennost nemocného šlechtice v první polovině 19. století neovládala bezútěšná samota. Na blízku mu byla nejen sestra, ale i většina z jeho tehdy žijících osmi dětí, jež s ním trávily poslední dny i noci pozemského života. K oblíbeným činnostem nemocného patřilo například předčítání, a pokud mu to zdravotní stav dovolil i rozhovor s jeho blízkými. Eleonora Žofie jeho slova svědomitě zapisovala.³⁷⁰ Rodina vládnoucího knížete se účastnila i převazů jeho nemocné nohy, modlila se s ním a pečovala o jeho fyzické pohodlí.³⁷¹

Zvláštní zmínku si zaslouží péče, již věnovala nemocnému knížeti sama pisatelka vzpomínek Eleonora Žofie. O čtrnáct let mladší sestra Josefa II. a nejmladší z dětí manželského páru Jana Nepomuka I. a Eleonory Oettingen-Wallersteinové se nikdy neprovdala. Po tragické smrti Josefovy manželky Pavlíny rozené Ahrenbergové z roku 1810 se stala opatrovnící a vychovatelkou svých osiřelých synovců a neteří. O šest let později k nim přibyly i nejmladší dcery její zemřelé sestry Marie Karolíny Lobkoviczové. Roli matky zastupovala i při přelomových životních okamžicích – například ve svatebních průvodech svých svěřenkyň. S výchovou dětí

³⁶⁸ Srov. TAMTÉŽ, Bericht über dem Krankheitszustand S. Durchlaucht des regierenden Fürsten zu Schwarzenberg.

³⁶⁹ Z lékařů byli přítomni Franz Willibald Nussard, Benedikt Obersteiner, krajský fyzik z Českých Budějovic Franz Sazima, chirurg Franz Schwickert, panský ranhojič, magistr chirurgie a porodnictví z panství Libějovice Thomas Mick. Přizván ke konzultaci diagnózy, prognózy a terapie byl i schwarzenberský důlní lékař z Ratibořských Hor Anton Diesner. Srov. TAMTÉŽ, Protocoll uiber die am 7. Dezember 1833 in Betreff des Krankheitszustandes Sr. Durchlaucht des Herrn Fürsten Joseph zu Schwarzenberg abgehaltene ärztliche Berathung.

³⁷⁰ Pacient například děkoval druhorozenému synovi Felixovi za jeho péči: „*Mein Felix wie du mich besorgst, du bist mir sehr angenehm, sehr sehr angenehm.*“ Srov. TAMTÉŽ.

³⁷¹ „*Beim Abend verband waren die Wunden, feuchter aber der Fuß zusammengeschrumpft. Wir waren alle abwechselnd beim Verband (...) Ich bethete ihm noch 3 Vater unser und den Glauben (...) Er wurde wie sonst zu seinem Schlafbette gerollt, und von Fritz (Bedřich, pozn. V. G.) hinauf gehoben.*“ Srov. TAMTÉŽ.

a péči o tělesně postiženou dceru Agláju pomáhala i své neteři Marii Eleonoře provdané Windisch-Graetzové. Při pobytech na venkově zastávala roli hospodyně a u příležitosti významných návštěv byla hostitelkou, jež stála po boku svého bratra. Stala se jeho nejbližší společnicí, přítelkyní a důvěrníci.³⁷² Klíčovou úlohu pečovatelky sehrála i v posledních týdnech jeho života.³⁷³

Samotný závěr Eleonořina spisu odhaluje nejen naprostou, až žárlivou oddanost pisatelky k bratrovi, ale i pocit naplnění a ubezpečení se o vzájemnosti sourozeneckého pouta. Eleonora Žofii těšila zvláště slova neteře Marie Eleonory (1796–1848), jež jí připomínala Josefovou vděčnost za to, že jej dala včas zaopatřit, stejně jako skutečnost, že pacient často vyprávěl lékařům, jak se starala o něj i děti po Pavlínině smrti.³⁷⁴ Jako další důkaz bratrovy lásky chápala, že ji k sobě volal právě v průběhu poslední nemoci i na smrtelném loži.³⁷⁵ Konečně cestou z Josefova pohřbu si naplno uvědomila, že po dlouhých třidvaceti letech zmizel jasný smysl jejího života.³⁷⁶

O důležitosti role, již zastávala Eleonora Žofie v průběhu onemocnění Josefa II. ze Schwarzenbergu, svědčí i jeho vlastní slova v první části dodatku (codicillu) k původnímu testamentu z 9. července 1811, jenž dal sepsat právě během své poslední nemoci, dne 16. listopadu 1833. Svě „milované sestře“ děkoval za „sesterskou lásku a náklonnost“ a „obětavou a upřímnou mateřskou starostlivost“. Připomněl, že se úspěšně postarala o výchovu jeho dětí a na místo původní roční renty ve výši pěti tisíc

³⁷² K tomu blíže M. BADALOVÁ, *Sestra*; TAŽ, *Eleonora Žofie ze Schwarzenbergu*. K pečovatelské roli Eleonory Žofie dále Milena LENDEROVÁ, *Matylda ze Schwarzenbergu. Dcera, sestra, legenda*, in: M. Gaží (ed.), *Schwarzenbergové*, s. 429-438, zde s. 430.

³⁷³ Rovněž v péči o nemocného Eleonora zřetelně nahradila zesnulou manželku. Pohled do habsburského prostředí 18. století i britské královské rodiny viktoriánského období ukázaly, že o umírající hlavu rodiny tradičně pečovala právě jeho žena. Např. u lůžka císaře Leopolda I. v roce 1705 trávila celé dny výhradně jeho manželka Eleonora Magdalena Tereza, přestože sama trpěla zdravotními problémy. O Josefa I. se starala navzdory nebezpečí nákazy pravými neštovicemi jeho choť Amálie Vilemína. Srov. F. HUSS, *Der Wiener Kaiserhof*, s. 42; 56. Zatímco o britského krále Williama IV. osobně pečovala jeho manželka Adelheide, princí konsortovi Albertovi předčítala, seděla u jeho postele a krmila jej více jeho osmnáctiletá dcera Alice Maud Mary než královna Viktorie. Srov. J. S. CURL, *The Victorian Celebration*, s. 229.

³⁷⁴ „Eleonora hat sich aufgemerkt, daß er mir oft sagte und besonders einmal meine arme Lory, ich werde dir immer solange ich lebe danken, daß du mich hast so bald versehen lassen, aber in solchen Augenblicken bewertet man die wahre Freundschaft, wie oft hörte ich daß er den Aerzten erzählte was ich ihm und seinen Kindern war seit Paulines Tod.“ Srov. SOA Třeboň, pracoviště Český Krumlov, RA Schwarzenberg I, fasc. 532, Krankheit Onkel Josephs Schwarzenberg 1833.

³⁷⁵ „Erst in seiner letzten Krankheit nach mir rufen, noch in der letzten Nacht wenn er nur nach mir rief – erfuhr ich wie lieb er mich hatte.“ Srov. TAMTÉŽ.

³⁷⁶ „Der Zweck meines Lebens seit 23 Jahren – und ich lebte, war nicht krank, das begreife ich noch nicht. Wir führen schnell nach Hause das war abscheulich, das zeigte so klar, daß wir nichts mehr für Ihn den Herren Vater zu thun hatten.“ Srov. TAMTÉŽ.

zlatých jí odkázal částku ve výši osmi tisíc zlatých, která jí měla být doživotně vyplácena ve čtvrtletních splátkách prostřednictvím hlavní schwarzenberské pokladny.³⁷⁷

Podobně jako v případě Jana Nepomuka I. ze Schwarzenbergu doprovázela poslední nemoc jeho syna duchovní podpora ze strany patronátního duchovenstva a schwarzenberských poddaných. Konkrétním projevem duchovních strategií, jež uplatňovali patronátní kněží během choroby knížete, je například veřejná modlitba (*oeffentliches Gebet*), kterou se modlili 20. listopadu 1833 po mši svaté věřící z farního kostela ve schwarzenberských Lovosicích na severu Čech. Prosili Boha, aby „*ve svém nekonečném slitování odejmul od zbožného a lidumilného knížete, svého věrného služebníka, nebezpečnou nemoc, daroval mu dřívější zdraví a propůjčil mu dlouhý život,*“ aby mohl být Josef II. i nadále „*útěchou a příkladem svým poddaným*“.³⁷⁸ Duchovním průvodcem v nemoci i udělovatelem svátostí se stal Josefu II. jeho vlastní syn, budoucí kardinál, v té době novokněz Bedřich ze Schwarzenbergu. Jak poznamenala Eleonora Žofie, její synovec zaopatřoval a pohřbíval vůbec poprvé ve své kněžské praxi. Skutečnost, že šlo o vlastního otce, musela být pro mladého klerika zkouškou ohněm.³⁷⁹

V poslední nemoci Josefa II. ze Schwarzenbergu se zřetelně prolnuly tradiční strategie vysoké šlechty, jež uplatňovala tváří v tvář smrti,³⁸⁰ s dobovým procesem

³⁷⁷ „...*meiner lieben Schwester Eleonore Fürstin zu Schwarzenberg, welcher ich für die mir stets bezeigte schwesterliche Liebe und Zuneigung, insbesondere aber für die mit Aufopferung und wahrhaft mütterlicher Sorgfalt – Gott sei Dank – so erfolgreich besorgte Erziehung meiner Kinder zu dem herzlichsten Danke verpflichtet bin, statt der ihr in jenem Testaments paragraphe bestimmten jährlichen Rente von fünftausend Gulden Wiener Währung eine lebenslängliche Rente von jährlich acht Tausend Gulden.*“ Svědky sepsání dodatku k testamentu byla knížata Alfréd Windisch-Graetz, Eduard Schönburg a hrabě Johann Nostitz-Rhienek. Srov. TAMTÉŽ, Codicill z 16. listopadu 1833.

³⁷⁸ „*Allmächtiger ewiger Gott – du heil derer, die auf dich vertrauen, erhöre uns, – die wir in der schweren Krankheit unsers frommen und menschenfreundlichen Fürsten und Herrn, deines treuen Dieners, aus der Tiefe unserer Seele zu dir rufen. Wende durch deine unendliche Erbarmung die gefährliche Krankheit von ihm ab! Schenke ihm noch fernere Gesundheit, verleihe ihm noch ein längere Leben, damit seine edle Thätigkeit zur Ehre Gottes zum Besten der Menschheit, zum Troste und Beispiele seiner Unterthanen in diesem irdischen Leben.*“ Srov. TAMTÉŽ, Oeffentliches Gebet für Seiner Durchlaucht den regierenden Herrn Herrn Joseph Fürsten zu Schwarzenberg.

³⁷⁹ „*Fritz bethete alle Gebethe vor und nach der Senkung.(...) war gefasst, nur seine Stimme zitterte. Es wurde erste Mal daß er diese Function verrichtete – so auch das Zusprechen am Sterbebette. Das war hart für die junge Seele.*“ Srov. TAMTÉŽ, Krankheit Onkel Josephs Schwarzenberg 1833.

³⁸⁰ K tomu P. KRÁL, *Smrt a pohřby*, zejména s. 132-162. Obdobné duchovní strategie jako v případě Schwarzenbergů lze dobře ukázat na příkladu habsburských panovníků v průběhu celého 18. století. Když se 18. dubna 1705 objevily známky srdečního záchvatu u císaře Leopolda I., dal sloužit mše za své uzdravení. V první polovině dubna 1711 byl celý habsburský dvůr vyzván, aby se modlil ve dvorské kapli za císaře Josefa I., který onemocněl neštovicemi. Z nařízení císařovny Amálie Vilemíny byla dále

medikalizace „posledních věcí“ člověka. Vedle duchovního rozměru nemoci a modliteb za uzdravení pacienta šlo především o aktivní účast blízkých příbuzných u lože nemocného a důraz, jenž byl kladen na hodnoty domova, duchovní útěchu a přátelskou podporu. Vládnoucí kníže prožíval svou chorobu obklopen nejbližšími, ve zdech své hlavní rodové rezidence v Čechách.³⁸¹ Na druhou stranu byla jeho poslední nemoc již plně medikalizovanou událostí. Podle účetních pramenů se na léčbě vládnoucího knížete podílelo různou měrou celkem třináct lékařů.³⁸²

Ústřední roli v průběhu Josefova onemocnění sehrál bezpochyby přední pražský chirurg Franz Willibald Nussard, čemuž odpovídala i částka jeho honoráře ve výši 1600 zlatých z celkových 4450 zlatých, jež byly lékařům dohromady vyplaceny. Nižší částky byly určeny na obvazy, cínové nádoby každodenní potřeby pro nemocného (např. *Mundschalen*, *Leibschüssel*) a 73 zlatých utratili Schwarzenbergové za medikamenty, jež zakoupil Benedikt Obersteiner ve Vídni. Celkové výdaje za nemoc dosáhly sumy 4568 zlatých.³⁸³ Pro srovnání lze uvést, že přesáhly polovinu roční renty schwarzenberské kněžny.³⁸⁴ Vládnoucí a poslední říšský kníže Josef II. ze Schwarzenbergu zemřel 19. prosince 1833 ve čtvrt na deset ráno na „ochrnutí plic“ (*Lungenlähmung*), jež se dostavilo po šestitýdenní nemoci. Smrt k němu přišla ve formě „vládného usínání“.³⁸⁵

Jak ukázala historička Milena Lenderová právě na příkladu rodiny Josefa a Pavliny Schwarzenbergových, knížecí rod se v první polovině 19. století, v období „terapeutického nihilismu“, nebránil dobovým medicínským trendům. Pavlína se jako osvícená matka správně obávala nakažlivých dětských nemocí a snažila se své potomky uchránit především před spálou a záškrtem. Když se ve Vídni v roce 1803 rozšířila

modlena čtyřicetihodinová modlitba za uzdravení jejího manžela. Modlitby poddaných provázely i umírání Karla VI., Marie Terezie a Josefa II. Srov. F. HUSS, *Der Wiener Kaiserhof*, s. 41, 56, 92, 119.

³⁸¹ Dodávání odvahy a utěšování patřily k nejdůležitějším funkcím návštěvníka u lůžka nemocného již v období raného novověku. Pacientovi měly pomoci lépe snášet utrpení a bolesti. Přestože se nemocní zpravidla nedali oklamat slovy útěchy a byli si vědomi svého skutečného stavu, pociťovali většinou psychickou podporu příbuzných jako nápomocnou. Srov. R. JÜTTE, *Ärzte*, s. 209.

³⁸² Srov. SOA Třeboň, pracoviště Český Krumlov, RA Schwarzenberg I, fasc. 532, Krankheitskosten und Leichenkosten Verzeichniß.

³⁸³ Srov. TAMTÉŽ.

³⁸⁴ Srov. TAMTÉŽ, Codicill z 16. listopadu 1833.

³⁸⁵ „Um 3^{1/2} Uhr morgens stellten sich Erstickungs zufälle ein, in folge einer beginnende Lungenlähmung. Bei immer schwächer verdecken Athemzüge trat der Tod in Form des sanftesten Entschlummern ein.“ Srov. TAMTÉŽ, Bericht über den Krankheitszustand.

spála, dbala na přísná preventivní opatření – omezila kontakty s Lobkowiczi i orlickými příbuznými, jejichž děti se spálou nakazily.³⁸⁶

Knížecí rodina zaujala kladný postoj i k vakcinaci proti pravým neštovicím. Na tomto místě je třeba zmínit, že jim 19. ledna 1753 podlehla manželka knížete Josefa Adama Marie Terezie rozená Liechtensteinová.³⁸⁷ O dvě desetiletí později proti nim byli očkovaní ještě metodou variolizace její vnuci Josef, Karel Filip a Jan.³⁸⁸ Na počátku 19. století patřili Schwarzenbergové k průkopnickým zastáncům Jennerovy vakcíny v Čechách, neboť kněžna Pavlína dala okolo roku 1802 očkovat proti neštovicím patrně všechny své děti. Nasvědčuje tomu skutečnost, že se ve schwarzenberské knihovně nacházela anonymní publikace s názvem *Observations et expériences sur la vaccination* z roku 1802.³⁸⁹

Přestože se Schwarzenbergové jmenovitě neobjevili v soupisech očkovaných proti pravým neštovicím v Čechách z let 1801–1804 – očkovaní jsou zde ovšem uváděni zpravidla pouze jako „subjekty“, v knížecích službách i na jejich jihočeských panstvích působila řada lékařů a chirurgů úředně pověřených očkovaním. Na prvním místě to byl schwarzenberský osobní lékař a zároveň krajský fyzik v Českém Krumlově Johann Ebenhöch, jenž v roce 1802 očkoval 18 „subjektů“. Pavlíniny děti mohly být mezi nimi.³⁹⁰

K zájmu o dobovou medicínu přivedlo Pavlínu Schwarzenbergovou i tělesné postižení v pořadí šestého dítěte – dcery Matyldy, jež se poprvé projevovalo v září 1805. Na páteři schwarzenberské princezny se objevil novotvar, jenž způsobil její částečné ochrnutí. O snaze kněžny najít pro svou dceru nejkvalitnější lékařskou péči svědčí její vlastní slova v dopise otci Louisi Ahrenbergovi z 6. července 1806: „*Neodpustila bych si, kdybych se nepokusila uzdravit své dítě těmi nejlepšími prostředky, které existují.*“³⁹¹

³⁸⁶ M. LENDEROVÁ, *Tragický bál*, s. 142-144.

³⁸⁷ Srov. A. MARKUS, *Rod*, s. 41; K. SCHWARZENBERG, *Geschichte* I, s. 171.

³⁸⁸ Srov. M. LENDEROVÁ, *Tragický bál*, s. 143.

³⁸⁹ Přímý doklad o očkování se dochoval pouze v případě pětiměsíční Luisy, jež byla očkována na konci července 1803 patrně v Červeném Dvoře. Srov. TAMTÉŽ, s. 144.

³⁹⁰ Dále lze uvést zámecké chirurgy z Hluboké nad Vltavou a Třeboně Moritze Schmida a Mathiase Klementa. Ten očkoval v roce 1802 15 a během dvou dalších let dokonce 41 „subjektů“. Na třeboňském panství působil i městský ranhojič v Třeboni Franz Fink, jenž roku 1802 očkoval 15 a v letech 1803–1804 na třeboňském a z větší části chlumeckém panství hrabat Fünfkirchenů 472 „subjektů“. Srov. *Geschichte der Vaccination*, s. 162-168; *Erste Fortsetzung*, s. 85-105. V případě Fünfkirchenů lze hovořit o dobře organizované a důsledné propagaci očkovaní, na níž se podíleli chlumecký farář, ředitel tamního panství i rychtáři jednotlivých vsí. Srov. TAMTÉŽ, s. 89-90.

³⁹¹ Převzato z M. LENDEROVÁ, *Tragický bál*, s. 139.

Pavčina se obrátila na věhlasné francouzské lékaře Antoina Duboise, Jeana Nicolase Corvisart-Desmaret, Raphaela Sabatiera a Joachima Bourdoise de la Mothe,³⁹² jež navrhli tehdy oblíbenou klimatoterapii – od roku 1807 Matylda trávila podzimní, zimní a první jarní měsíce v jihoevropských lázních. Na počátku dvacátých let se začala léčit v ústavu výrobce ortopedických pomůcek Johanna Georga Heineho ve Würzburgu.³⁹³

V době terapeutické bezmoci bojovali Schwarzenbergové i s infekčními chorobami. Dne 26. listopadu 1843 postihla schwarzenberské druhorozenectví tragická událost. Ve věku nedožitých osmnácti let zemřela dcera Karla II. ze Schwarzenbergu a Josefíny Wratislavové z Mitrowicz Gabriela. K okolnostem úmrtí mladé princezny se dochovalo velmi málo pramenů, jejichž údaje se navíc rozcházejí. Podle úmrtního listu, jenž byl vystaven 13. prosince 1843 farním úřadem ve Starém Sedle, podlehla břišnímu tyfu (*Abdominaltyphus*).³⁹⁴ Odlišné označení pro příčinu smrti však zmínilo smuteční oznámení – v české verzi se objevilo jako „*horká zimnice*“, v německém znění jako „*Nervenschlage*“. Tělesná schránka princezny byla požehnána v kostele ve Starém Sedle a o tři dny později (29. listopadu) pochována ve wratislavské hrobce v Čimelicích.³⁹⁵

Podle historiků lékařství se břišní tyfus zpětně jen obtížně rozlišuje od dalších dobových „horeček“ – infekčních chorob minulosti. Teprve v roce 1829 začali lékaři oddělovat břišní a skvrnitý tyfus, jež byly definitivně chápány jako dvě různé nemoci od šedesátých let 19. století. Nejen z příkladu Gabriely Schwarzenbergové je zřejmé, že se obávané onemocnění nevyhýbalo ani nejvyšším společenským vrstvám. Roku 1861 podlehl „střevní horečce“ (patrně břišnímu tyfu) i manžel britské královny Viktorie,

³⁹² Antoine Dubois (1756–1837) působil od roku 1776 jako lékař v Paříži. Proslul jako chirurg a porodník – mimo jiné byl porodníkem císařovny Marie Louisy. Jean Nicolas Corvisart-Desmaret (1755–1821) byl lékařem pařížské nemocnice Hôtel-Dieu. V roce 1795 byl jmenován profesorem interního lékařství na Ecole de médecine v Paříži, později profesorem praktické medicíny na Collège de France. Byl spoluzakladatelem vyšetření poklepem, významným kardiologem a osobním lékařem Napoleona Bonaparta, jehož doprovázel na všech taženích. Raphael Sabatier (1732–1811) byl chirurg a lékař pařížské Invalidovny. Joachim Bourdois de la Mothe (1754–1835) působil v Napoleonově éře jako vojenský lékař u italské armády a později i jako osobní lékař Napoleonova syna. Srov. TAMTÉŽ, s. 311; 315. K přínosu Corvisarta podrobně M. D. GRMEK, *Il concetto*, s. 225.

³⁹³ Podrobně k léčebným postupům M. LENDEROVÁ, *Matylda ze Schwarzenbergu*, zejména s. 430-436.

³⁹⁴ „*Hiemit wird bezeuget, dass laut her ortigen Sterbebuche tom. XII. Pag. 186 am 26 dm November 1843 verstorben / mit den Sterbesakramenten versehen / am 29 d. Monat zur Gruft in Czimelic bestattet worden, aus Nro. 1. d. Ortes Worlik: Fürstin Gabriela Tochter seiner Durchlaucht Herrn Karl Fürsten zu Schwarzenberg k. k. Generalmajor Herrn auf Slawkowitz k. k., in 18 ten Lebensjahr am Abdominaltyphus. Pfarramt Altsattel am 13 Dezember 1843.*“ Srov. SOA Třeboň, RA Schwarzenberg-Orlík, sign. I-3, nemoc, úmrtí a pohřeb princezny Gabriely, kart. 183.

³⁹⁵ Srov. TAMTÉŽ.

princ Albert. O deset let později bylo prokázáno, že se nákaza břišním tyfem může šířit i potravinami, vodou či určitými předměty osobní hygieny jako kapesníky a ručníky.³⁹⁶

Úspěšný boj s infekční nemocí naopak svedla druhorozená dcera Pavlína a Josefa Marie Pavlína (1798–1821). Když byla v zimě na přelomu let 1805 a 1806 s matkou na venkově, trpěla jakýmsi druhem „shnilé“ horečky. Obdobné potíže se opakovaly i v létě 1808. Lékařské koncilium se posléze shodlo na velmi nepravděpodobné diagnóze – žlučnickových kamenech. Princeznu léčili v duchu dobové terapie klystýry, opiem a chininem.³⁹⁷

Schwarzenbergové se v případě nouze nebránili ani alternativním směrům dobové medicíny. Na počátku ledna 1817 byl maršál Karel Filip z orlické rodové větve raněn mrtvicí a odebral se na léčení do Karlových Varů.³⁹⁸ Když se jeho zdravotní stav o tři roky později znovu zhoršil, odcestoval i s rodinou do Lipska, aby vyhledal pomoc tehdy proslulého průkopníka nových terapeutických postupů, zakladatele homeopatie Samuela Friedricha Christiana Hahnemanna (1755–1843). Rodák z Míšně získal lékařské vzdělání na univerzitách v Lipsku, Vídni a Erlangenu. Ve třiatváceti letech se ve Vídni seznámil s již zmíněným prvním lékařem císařského dvora Josephem Quarinem, který jej začal brát ke svým soukromým pacientům.³⁹⁹

Hahnemanna dále silně ovlivnil svobodný pán Anton von Störck (1731–1803), osobní lékař Marie Terezie, dolnorakouský protomedikus a průkopník moderní farmakologie. Ta odmítala používat obvyklé směsi chemických látek a dávala přednost čistým substancím. Hahnemannův způsob myšlení vycházel z osvícenské víry v moc přírody. Jeho prvním pravidlem se tak stalo *simile similibus curantur* (podobné se léčí podobným). I z běžné zkušenosti bylo ostatně známo, že například na popáleniny je vhodné přikládat teplé obklady. Dále Hahnemann odmítal obvyklou léčbu prostřednictvím velkých dávek obvyklých chemických směsí, nýbrž upřednostňoval léčení přírodními látkami v minimálních koncentracích. Konečně klíč k úspěšné terapii podle něj nespočíval v nákladné a často nebezpečné léčbě farmaky, nýbrž ve využívání blahodárných přírodních sil. Kládl důraz především na pobyt a pohyb na čerstvém

³⁹⁶ Srov. M. DOBSONOVÁ, *Nemoci*, s. 54-61.

³⁹⁷ M. LENDEROVÁ, *Tragický bál*, s. 141-142.

³⁹⁸ K tomu K. SCHWARZENBERG, *Geschichte* II, s. 285; Josef HANESCH, *Karl I. Filip, kníže Schwarzenberg, polní maršál*, České Budějovice 2003, s. 77.

³⁹⁹ K jeho vztahům se zmíněnými lékaři *Samuel Hahnemanns Zeit in Wien*, *Medical Tribune* 37, 2005, č. 15, s. 13.

vzduchu. Lipská lékařská fakulta však byla jeho názory pobouřena a nakonec prosadila zákaz jeho lékařské praxe.⁴⁰⁰

V počátcích homeopatie hrálo klíčovou úlohu rovněž Rakousko, kde se stal po roce 1815 jejím propagátorem Matthias Marenzeller (1765–1854). Původně štábní lékař v Lombardii působil ve druhém desetiletí 19. století v pražské Invalidovně, kde s úspěchem uplatňoval homeopatickou léčbu. Přestože neortodoxní medicínský směr měl v rakouském lékařském „establishmentu“ své jasné odpůrce a v roce 1819 byl dokonce oficiálně zakázán,⁴⁰¹ své zastánce nacházel často u původně vojenských lékařů, jež jej s oblibou používali u soukromé šlechtické klientely.⁴⁰²

Byl to právě Matthias Marenzeller, mimo jiné osobní lékař první manželky kancléře Václava Klementa Metternicha Eleonory rozené Kaunitzové (1775–1825), kdo získal maršálka Karla Filipa ze Schwarzenbergu pro homeopatickou léčbu. Ta se jevila jako vhodná zbraň proti záchvatům i stavům strachu a úzkosti, které jej v roce 1819 pronásledovaly. Zmíněný lékař zprostředkoval kontakt s „duchovním otcem“ homeopatické medicíny Hahnemannem a doprovodil maršálka i s jeho blízkými do Lipska.⁴⁰³ Navzdory alternativním léčebným postupům, jež zpočátku vedly ke zlepšení zdravotního stavu zakladatele orlického majorátu, ubývaly Karlu Filipovi neustále síly, až své nemoci večer 15. října 1820 podlehl. Podobně jako o desetiletí později jeho starší bratr Josef, opustil tento svět obklopen svými blízkými.⁴⁰⁴

Ve druhé polovině 19. století podléhalo prožívání posledních nemocí knížat a kněžen ze Schwarzenbergu stále více procesu medikalizace a stávalo se tématem dobového tisku. Snad nejlépe to ukazuje příběh manželky stavitele třeboňské hrobky Eleonory rozené Liechtensteinové. Na sklonku prosince 1872 se čtenáři listu *Neue Freie*

⁴⁰⁰ K alternativní medicíně a zrodu homeopatie R. PORTER, *Největší dobrodini*, s. 432–433.

⁴⁰¹ Srov. Martin GUMPERT, *Hahnemann. The Adventurous Career of a Medical Rebel*, New York 1945, s. 176. Vlivným odpůrcem homeopatie, jenž se zasloužil i o její zákaz, byl zejména osobní lékař císaře Františka I., nástupce Antona von Störcka, svobodný pán Andreas Joseph von Stiff (1760–1836). Později byla homeopatie naopak vyučována na vídeňské i pražské lékařské fakultě. Důležitou roli sehrála například v průběhu epidemie cholery ve Vídni z roku 1831. Lékař, kněz a literát českého původu (z Chodové Planě) Johann Emanuel Veith (1787–1876) tehdy použil homeopatické metody a údajně ze sto pětadvaceti pacientů postižených cholerou ztratil pouze tři. Následně ze své kazatelny ve svatoštěpánském dómu nazval homeopatii „zachránkyní od epidemie“ („Retterin von der Seuche“). Srov. *Samuel Hahnemanns Zeit*, s. 13.

⁴⁰² Srov. TAMTÉŽ.

⁴⁰³ Podle Josefa Hanesche tvořili maršálkův doprovod i někteří vojenští přátelé, dále rakouský diplomat a spisovatel hrabě Anton Prokesch (1795–1876), jenž byl v letech 1818–1820 adjunktem Karla I. Filipa a stal se i jeho životopiscem. Srov. J. HANESCH, *Karel I. Filip*, s. 78; 126.

⁴⁰⁴ U smrtelné postele maršálka byli přítomni jeho bratr Josef, manželka Marie Anna z Hohenfeldu, sestra Eleonora Žofie, neteř Eleonora Lobkowiczová, synové Karel a Edmund a služebnictvo. Nejstaršího syna Bedřicha zastihla zpráva o otcově smrti na cestě do Lipska. Srov. TAMTÉŽ, s. 80.

Presse mohli dočíst o závažné události, jež postihla schwarzenberskou primogenituru. Proslulá kráska vídeňské „první společnosti“ kněžna Eleonora, jež pobývala tou dobou v Třeboni, se chystala předešlého večera (29. prosince) do Vídně. Když nastupovala do kočáru, byla raněna mrtvicí. Následující ochrnutí postihlo celou levou polovinu jejího těla.⁴⁰⁵ V nedělním vydání vídeňského *Neues Fremden Blatt* z 5. ledna 1873 byl dokonce zveřejněn telegram od kněžnina osobního lékaře Franze Lenka, jenž informoval o kněžnině zdravotním stavu: „*Das Befinden ist bis auf einige eingetretene heftige Schmerzen in den gelähmten Extremitäten, unverändert.*“⁴⁰⁶

Dne 27. července téhož roku vysvobodila Eleonoru z lůžka nemocné smrt. Několikaměsíční utrpení šedesátileté kněžny a vývoj jejího zdravotního stavu či spíše jeho stagnaci popsaly prameny různorodé povahy. Zprávy o průběhu onemocnění poskytují každodenní telegramy a lékařské bulletiny, jež odesílal Franz Lenk do Vídně. Jazyk lékaře je věcný, dobře srozumitelný i laickému čtenáři. Informuje o tom, jak kněžna spala, zda se projevovaly bolesti v ochrnutých končetinách, zmiňuje výskyt záchvatů dušnosti, křečí, kněžninu chuť k jídlu, stav jejího vědomí, náladu, pocity závratě. Ze sto osmi telegramů adresovaných schwarzenberskému dvornímu radovi Franzi Kutscherovi do vídeňského paláce na Mehlmarktu, jež lékař odeslal v období od počátku ledna do 3. května 1873, vyplývá beznadějná neměnnost kněžnina zdravotního stavu.⁴⁰⁷

Ze sdělení telegramů je patrné, že přítomnost osobního lékaře u lůžka nemocné byla téměř nepřetržitá. V prvních týdnech po záchvatu přitom zasílal stručnou zprávu o kněžnině stavu dvakrát i třikrát denně. Ráno potom pravidelně popisoval, jak nemocná přečkala předešlou noc. Například 22. ledna 1873 dopoledne odeslal telegram, v němž sděloval, že kněžna spala až do půlnoci neklidně a přerušovaně. Teprve nad ránem si dopřála několikahodinový odpočinek. V jejím zdravotním stavu nedošlo k podstatné změně. Po třetí hodině odpoledne Lenk sepsal další záznam, v němž si postěžoval na kněžniny záchvaty dušnosti.⁴⁰⁸ Situaci osobního lékaře, na jehož bedrech spočívalo břímě nesmírné zodpovědnosti, výstižně popsal knížecí sekretář Alfred

⁴⁰⁵ Srov. *Neue Freie Presse*, 30. 12. 1872.

⁴⁰⁶ SOA Třeboň, Vs Třeboň, sign. IC 8F alfa 2a/21, smrt a pohřeb Eleonory ze Schwarzenbergu, strojepis o zdravotním stavu kněžny převzatý z *Neues Fremden Blatt*, 5. 1. 1873.

⁴⁰⁷ TAMTÉŽ, pracoviště Český Krumlov, RA Schwarzenberg I, fasc. 582, *Letzte Krankheit und Tod der Fürstin Eleonore zu Schwarzenberg*.

⁴⁰⁸ TAMTÉŽ, telegramy Franze Lenka z 22. 1. 1873.

Decastello: „*Der arme Lenk (...) Die Aufregung Tag und Nacht, und die Verantwortung, stärke ihn der Himmel.*“⁴⁰⁹

Kromě Franze Lenka, jenž působil ve schwarzenberských službách od čtyřicátých let 19. století,⁴¹⁰ bylo k lůžku nemocné postupně přizváno dalších jedenáct vídeňských a pražských lékařských kapacit. Na čelním místě to byl významný česko-rakouský internista, žák Josefa Škody a Carla von Rokitanskyho, dvorní rada a profesor Antonín rytíř Jaksch von Wartenhost (1810–1887). Schwarzenbergové dále pozvali zakladatele lázní v Sedmihorkách Antonína Šlechtu (1810–1886), českého internistu a patologa, od roku 1858 profesora klinické medicíny na Josefské akademii ve Vídni Adalberta Ducheka (1824–1882) i jeho blízkého spolupracovníka a nástupce, původně vojenského lékaře, odborníka na elektroterapii Františka Chvosteka (1835–1884) či Josepha Standthartnera.⁴¹¹

Na základě zmíněného výčtu vybraných jmen lze konstatovat, že Schwarzenbergové spoléhali v průběhu 19. století, zcela v souladu se vzrůstající prestiží lékařské profese, stále více na dobové medicínské autority.⁴¹² Jak ukázala poslední nemoc kněžny Eleonory, boj se smrtí se stal v prostředí schwarzenberské primogenitury doménou vynikajících zástupců rakouské klinické medicíny. Naprostá důvěra ve vyhlášené lékaře tehdejší doby se ostatně odrazila i ve skladbě rodinného zdravotního personálu, jehož počet byl podstatně redukován. Na rozdíl od sklonku 18. století byl u schwarzenberského dvora zaměstnán pouze jeden osobní, popřípadě ještě domácí lékař.⁴¹³ Nejpozději v osmdesátých letech 19. století měla svého osobního

⁴⁰⁹ TAMTÉŽ, dopis Alfreda Decastella dvornímu radovi Franzi Kutscherovi z 1. 1. 1873.

⁴¹⁰ Srov. *Hochfürstlich Schwarzenbergischer Schematismus für das Jahr 1841*, Wien 1841, s. 17.

⁴¹¹ Srov. SOA Třeboň, pracoviště Český Krumlov, RA Schwarzenberg I, fasc. 582, Verzeichnis der während der Krankheit Ihrer Durchlaucht der regierenden Frau Eleonore Fürstin zu Schwarzenberg – 29. 12. 1872–27. 7. 1873 in Wittingau anwesenden Herrschaften – an das Krankenlager berufene Ärzte. K identifikaci převážně rakouských lékařů, zjištění jejich životních dat, specializace a stručného životopisu autor využil spolehlivé internetové odkazy <http://ub.meduniwien.ac.at/BG/content/start.php> a <http://www.whonamedit.com/>.

⁴¹² Podobné strategie se objevily i v případě Habsburků, kteří v průběhu 19. století vyhledávali velké lékařské kapacity, mimo jiné v této práci již zmíněného Carla von Rokitanskyho či Josefa Škodu. Přední osobnosti rakouské medicíny ovšem nikdy nebyly osobními lékaři císaře. Naopak samotní dvorní lékaři nepatřili vždy k nejzdatnějším. Srov. K. VOCELKA – L. HELLER, *Soukromý svět*, s. 167-168.

⁴¹³ Již ve schwarzenberské ročence z roku 1841 je uveden pouze Franz Lenk, který je zde zmíněn jako domácí lékař (*Hausarzt*) v rámci knížecí rodiny i dvora (*Hochfürstlicher Hofstaat*). Srov. *Hochfürstlich Schwarzenbergischer Schematismus für das Jahr 1841*, s. 17, 21.

lékaře – Lukase Stolla, rovněž Eleonořina švagrová, již zmíněná tělesně postižená dcera Pavlína ze Schwarzenbergu, kněžna Matylda.⁴¹⁴

Interpretačně pozoruhodný pohled na poslední nemoc kněžny Eleonory odhalují tři soubory korespondence, jež měly primárně informovat o vývoji kněžnina zdravotního stavu.⁴¹⁵ Přestože šlo o dopisy účelové a zjevně vyžádané, poskytují cenné svědectví nejen o každodenních událostech a všednosti nemocné kněžny, ale nezdědka odkrývají i emoce a atmosféru panující uvnitř šlechtického sídla. O stísněných pocitech a očekávání smrti nenechává na pochybách dopis knížecího sekretáře Alfreda Decastella schwarzenberskému dvornímu radovi Franzi Kutscherovi z posledního prosincového dne roku 1872. Pisatel se v něm svěřil, že byl před polednem zavolán spolu s expeditorem Franzem Stupperem a veškerým služebnictvem do předpokoje kněžniny ložnice, odkud otevřenými dveřmi sledovali výjev smrtelné postele. U lůžka umírající byli shromážděni „*všichni členové knížecí rodiny*“. Konkrétně jmenoval Eleonořina manžela, vládnoucího knížete Jana Adolfa II., jenž se krátce předtím zúčastnil mše a dal modlit přímlyvy za kněžnin „*lehký, klidný konec*“. Dále Decastello zmínil syna Adolfa Josefa s manželkou Idou rozenou Liechtensteinovou, dceru Marii Leopoldinu hraběnku Waldsteinovou s manželem Arnoštem, švagrové Marii Karolinu provdanou Bretzenheimová a Annu Bertu provdanou Lobkowiczovou. Z Eleonořiných vnučat byla přítomna jen nejstarší vnučka, čtrnáctiletá Eleonora. Zatímco všichni „*byli otrěseni a očekávali za vzlykotu a slzí smutnou událost, bylo to strašně dojemné*“, kněžna začala opět mluvit, žádala polévku a víno, byla znovu téměř bdělá a klidně rozmlouvala s lékařem.⁴¹⁶

⁴¹⁴ V osmdesátých letech působil u Schwarzenbergů kromě Lukase Stolla stále Franz Lenk, který byl tentokrát zmíněn jako osobní lékař (*Leibarzt*) Jana Adolfa II. Srov. Ludwig HOFFMANN (ed.), *Fürst Schwarzenberg Schematismus für das Schaltjahr 1884*, Krumau 1884, s. 58, 60.

⁴¹⁵ Jde o 20 dopisů knížecího sekretáře Alfreda Decastella, které v období od 30. prosince 1872 do 18. ledna 1873 zaslal z Třeboně knížecímu dvornímu radovi Franzi Kutscherovi, dále 19 dopisů od knížecího expeditora Franze Stuppera knížecímu archiváři Adolfu Bergerovi z období 31. prosince 1872–16. ledna 1873. Autorkou posledního souboru 50 dopisů se stala osobní předčitatelka kněžny Eleonory Antonie Höningová, která psala mezi 25. lednem a 28. červencem 1873 rovněž archiváři Bergerovi. Srov. SOA Třeboň, pracoviště Český Krumlov, RA Schwarzenberg I, fasc. 582, Letzte Krankheit derselben.

⁴¹⁶ „*Um ½ 12 wurden Stupper und ich gerufen im Vorzimmer, es hiess, die Fürstin sei im Verscheiden. Alle war da versammelt, und harrte unter schluchzen und Thränen des traurigen Ereignisses. Die Zimmertür war offen, da lag die Fürstin, alle Familienglieder, regierender Herr, Fürst Adolf, Fürstin Ida, Prinzess Lori, Graf und Gräfin Waldstein, Fürstin Lobkowicz und Bretzenheim waren da, es war furchtbar ergreifend, und wie alle waren tief erschüttert. Dann fing die Fürstin wieder zu sprechen an, begehrte Suppe und Wein, und wurde wieder ziemlich munter, wie spricheten jetzt mit Lenk ziemlich ruhig.*“ Srov. TAMTĚŽ, dopis Alfreda Decastella Franzi Kutscherovi z 31. prosince 1872.

Úryvek dopisu se úzce dotýká soukromého a veřejného rozměru nemoci a umírání ve šlechtickém prostředí. Historička Radmila Švaříčková-Slabáková se ve studii věnované žalu a umírání v prostředí vysoké šlechty 19. století přiklonila k několikrát připomenuté teorii Philippa Arièse o vytěšňování smrti z lidské společnosti, o pocitech hnusu a úzkosti tváří v tvář smrti, o soukromém a tichém umírání, k němuž docházelo stále častěji právě ve druhé polovině 19. století.⁴¹⁷ Pokud v urozené společnosti ve druhé polovině 19. století ještě existovala představa „dobré“ smrti, v případě Schwarzenbergů to byl odchod z tohoto světa ve zdech rodinného sídla, v kruhu blízkých příbuzných. Podstatnou úlohu přitom ovšem sehrál i proces intimizace rodiny a životního prostoru, jež přineslo 19. století také do „první společnosti“.⁴¹⁸ Otázka po míře veřejného a soukromého v průběhu posledních nemocí a smrti představitelů knížecí rodiny v občanské době závisí v neposlední řadě na volbě úhlu pohledu a samotného měřítká.

Posuzováno optikou novodobé kultury umírání, již výstižně charakterizoval sociolog Norbert Elias již titulem své knihy *O osamělosti umírajících*,⁴¹⁹ byla poslední nemoc v rodině Schwarzenbergů v občanské době událostí minimálně poloveřejnou – kromě rodinných příslušníků, přátel a lékařů mělo k nemocnému přístup i domácí služebnictvo. Ve srovnání s okázalou manifestací společenského postavení rodu a jeho historické tradice prostřednictvím zádušního kultu předků a pohřebiště i velkolepých pohřebních slavností lze ovšem konstatovat, že poslední nemoc a smrt šlechtice byly v občanské době spíše soukromou rodinnou záležitostí.

Konečně dopisy knížecího sekretáře Alfreda Decastella dávají otevřeně nahlédnout i do emocionálního prožívání poslední nemoci milované bytosti. Kněžnino onemocnění vnímali její blízcí jako tragickou ránu. Nejistota uváděla do stavu rezignace a beznaděje především jejího manžela, vládnoucího knížete Jana Adolfa II. ze Schwarzenbergu. Ten podle Decastella zaujal rezignovaný postoj, ztratil veškerou naději v kněžnino uzdravení, plakal a stěžoval si na vlastní únavu.⁴²⁰

⁴¹⁷R. SLABÁKOVÁ, *Žal*, zejména s. 160.

⁴¹⁸ Pro sblížení životních strategií šlechtické a měšťanské společnosti v průběhu 19. století užila Radmila Švaříčková-Slabáková po vzoru francouzské historiografie termínu „zburžoaznění“ šlechty, jež se projevovalo především v první polovině 19. století. Pozdější, v podstatě obrannou strategii vysoké šlechty, jež se potřebovala znovu vymezit vůči nižším společenským vrstvám, byla naopak její zpětná „aristokratizace“. K tomu R. SLABÁKOVÁ, *Emoce, city a výchova*.

⁴¹⁹ Norbert ELIAS, *O osamělosti*.

⁴²⁰ „Der Fürst ist resigniert, hat über keine Hoffnung, und heute früh weinte und schluchzte er, dass es zum Stein erbarmen war. Wenn es lieber schon zu Entscheidung käme, denn der gute Herr leidet

Jak bylo ukázáno již na příkladu Josefa II. ze Schwarzenbergu z počátku třicátých let 19. století, sevřenost rodinného kruhu rozhodně neznamenala samotu. V případě hustého přediva příbuzenských vztahů „první společnosti“ to platí dvojnásob. Během dlouhotrvající nemoci se uvnitř úzké společenské skupiny otevíral prostor pro komunikaci, projevy empatie a účasti. Nemocnou kněžnu Eleonoru navštívilo v Třeboni okolo stovky hostů. Šlo převážně o představitele knížecích, hraběcích i baronských rodů.⁴²¹ Záhy po propuknutí její choroby vyjádřili obavu i náklonnost někteří členové habsburské rodiny. Mezi návštěvníky se však objevili i neurození či nově nobilitovaní hosté, významní představitelé měšťanského stavu jako českobudějovický biskup Josef Valerián Jirsík či továrníci Carl Hardmuth a Vilém Králík.⁴²²

Přestože vysoká šlechta, slovy Radmily Švaříčkové-Slabákové „*dlouho lpěla na starých ritech, postupné přejímání nových prvků do vztahu k umírání a smrti dává tušit, že ani ona nemohla odolávat věčně.*“⁴²³ Od počátku 20. století tak byly poslední nemoci Schwarzenbergů nejen plně medikalizovanou, ale oproti předcházejícímu století i skutečně soukromou rodinnou událostí, již se účastnili pouze nejbližší příbuzní. Privátní rozměr smrti šlechtice se naopak netýkal pohřebních slavností. S lehkou nadsázkou lze říci, že zatímco umírající pacient patřil pouze rodině, nebožtík se stával v průběhu pohřebních slavností majetkem široké veřejnosti.⁴²⁴ O okolnostech smrti a nemocech významných představitelů rodu, zejména majorátních pánů, ovšem obšírně referoval dobový tisk.⁴²⁵

furchtbar. Er geht jeder Augenblick hinauf zur Fürstin, und klagt schon über Müdigkeit und Schmerz in den Füßen.“ Srov. SOA Třeboň, pracoviště Český Krumlov, RA Schwarzenberg I, fasc. 582, dopis Alfreda Decastella Franzi Kutscherovi z 1. 1. 1873.

⁴²¹ Mezi nositeli nejvýznamnějších jmen byli např. kněžnini nejbližší příbuzní Liechtensteinové, dále Fürstenbergové, Paarové, Auerspergové, Lobkowiczové, Windisch-Graetzové, Buquoyové, Waldsteinové či Rohanové. Srov. TAMTÉŽ, Verzeichniss.

⁴²² Srov. TAMTÉŽ.

⁴²³ R. SLABÁKOVÁ, *Žal*, s. 161.

⁴²⁴ Jak ukázal Jiří Rak, bez nadsázky to platilo v českých vlasteneckých kruzích druhé poloviny 19. století. V některých případech ztrácela rodina na svého nebožtíka zcela právo a zemřelý „výtečník“ se stával majetkem celé společnosti. Organizace pohřební slavnosti se ujímal za tím účelem zřízený spolek. Srov. Jiří RAK, *Pohřeb jako národní manifestace*, in: P. Kovařík, *Klíč*, s. 311-323. Obdobně se tělo stávalo jakousi světskou relikvií v případě revolucí z roku 1848. V tomto případě však hrála klíčovou úlohu násilná smrt chápána jako mučednická oběť pro vlast. K tomu J. RANDÁK, *Kult*, zejména s. 203-212. Pro italské prostředí podnětně Piero PASINI, *Lay saints, remains, relics and mourning in Venice after Italian Resurgence (June 1867)*, *Annales Universitatis Apulensis (Series Historica)* 2011, s. 199-207.

⁴²⁵ Velká pozornost byla věnována např. smrti kněžny Eleonory z roku 1873. Srov. výběrově *Das Freie Blatt*, 29. 7. 1873; *Morgen Blatt*, 29. 7. 1873; *Neue Freie Presse*, 28. 7. 1873; *Deutsche Zeitung*, 28. 7. 1873; *Neues Wiener Tagblatt*, 29. 7. 1873; *Wiener Blatt*, 29. 7. 1873; *Neues Fremden Blatt*, 28. Juli 1873,

Svědectvím o umírání šlechtice v samém závěru studované doby je případ vládnoucího knížete orlické sekundogenitury Karla IV. ze Schwarzenbergu (1859–1913).⁴²⁶ Na rozdíl od kněžny Eleonory ze schwarzenberské primogenitury měla jeho nemoc bleskový průběh, jak upozornili i zástupci lesního personálu ve *Slibu věrnosti* nad jeho rakví: „*Krutá rána neblahého osudu dolehla na nás všechny tak náhle, neočekávaně – jako blesk z příšerného mraku, který v oblasti hvozdů Orlických ten nejvyšší, nejmohutnější strom svojí elementární silou zasáhl a jej v okamžiku zdrtil. Tak rmutným způsobem vyrván byl nám navždy nejmilostivější, vznešený, šlechtitný službodárce náš!*“⁴²⁷

Na sklonku září 1913 pobýval pětapadesátiletý Karel IV. ze Schwarzenbergu v loveckém záměčku Písky, kde se poranil na chodidle. První zdravotní potíže se dostavily 25. září, kdy k němu byl zavolán osobní lékař doktor Otakar Hendrich. Kníže si stěžoval na bolesti v pravé noze. Následujícího dne se vypravil na čekanou a po návratu na záměček se jeho zdravotní stav prudce zhoršil. Připojily se bolesti v kříži a neschopnost pohybu. Majorátní pán byl odvezen na Orlík a odnesen do svého pokoje. Lékař klasifikoval onemocnění jako „*svalový revmatismus*“. Postupně se přidaly i bolesti v ruce a vysoké horečky, proti nimž byl podáván chinin. Orličtí Schwarzenbergové povolali na pomoc všestranného českého internistu, od roku 1912 mimořádného profesora vnitřních nemocí a patologie Josefa Pelnáře (1872–1964),⁴²⁸

Wiener Salonblatt, 3. 8. 1873; Bohemia, 30. 7. 1873; Prager Abendblatt, 30. 7. 1873. Dále se tisk zaměřil na poslední okamžiky a úmrtí kardinála Bedřicha. Srov. Die Presse – Abendblatt, 28. 3. 1885; Fremdenblatt – Abendblatt, 28. 3. 1885; Illustriertes Wiener Extrablatt, 29. 3. 1873. Na smrt majorátního pána Jana Adolfa II. reagoval např. Neue Freie Presse – Abendblatt, 15. 9. 1888; Fremden Blatt – Abendblatt, 15. 9. 1888; Wiener Landwirthschaftlicher Zeitung, 19. 9. 1888; Budweiser Bote, 19. 9. 1888; Illustriertes Wiener Extrablatt, 26. 9. 1888; Politik, 21. 9. 1888. Nemocí Karla IV. z orlické větve rodu se zabývaly Illustriertes Wiener Extrablatt, 5. 10. 1913; Neues Wiener Journal, 5. 10. 1913; Národní politika 10. 10. 1913; Národní listy, 10. 10. 1913; Union, 14. 10. 1913; Světozor 14, 1913, č. 6.

⁴²⁶ Karel IV. ze Schwarzenbergu se narodil 1. července 1859 v Čimelicích jako nejstarší syn a třetí dítě majorátního pána Karla III. a kněžny Vilémíny rozené Oettingen-Wallersteinové. Po absolvování Akademického gymnázia v Praze vystudoval práva tamtéž. Poté pracoval v úředním aparátu pražského místodržitelství, odkud byl povolán na ministerstvo kultu a vyučování do Vídně. Roku 1889 byl zvolen do zemského sněmu za konzervativní velkostatek, o dva roky později se stal poslancem i na říšském sněmu. K jeho osobnosti K. SCHWARZENBERG, *Geschichte* II, s. 319-324; Z. BEZECNÝ, *Příliš uzavřená společnost*, s. 50-54, Týž, *Karl IV. zu Schwarzenberg. Das Leben eines Adligen im 19. Jahrhundert*, Etudes Danubiennes 19, 2003, s. 95-103; Týž, *Dětství, mládí a výchova Karla IV. ze Schwarzenbergu*, in: Tomáš Jiránek – Jiří Kubeš (edd.), *Dítě a dětství napříč staletími*, Pardubice 2003, s. 67-72; Aleš VALENTA, *Karel Schwarzenberg (1859–1913)*, Střední Evropa 1994, č. 43, s. 75-85.

⁴²⁷ Citováno podle SOA Třeboň, RA Schwarzenberg-Orlík, sign. A-I-40i, Posmrtná vzpomínka a slib věrnosti lesního personálu, kart. 261.

⁴²⁸ Josef Pelnář se narodil 16. listopadu 1872 v Domažlicích. Po studiích na české lékařské fakultě v Praze působil v ústavu patologické anatomie v posádkové nemocnici na pražském Pohořelci, později jako asistent na psychiatrické klinice u profesora Josefa Thomayera. Roku 1905 se habilitoval v oborech

jenž je zpočátku ujišťoval, že pacientovi žádné velké nebezpečí nehrozí. Počínaje prvním říjnovým dnem se však stav knížete radikálně zhoršil a vysoké horečky neustupovaly. Profesor Pelnář diagnostikoval prudkou celkovou infekci organismu.⁴²⁹

Podrobnou zprávu o průběhu nemoci sepsali osobní lékař Otakar Hendrich a domácí služebník, klíčník Klouček. Zatímco lékař popsal příznaky nemoci a pravidelně zaznamenával výšku teploty, frekvenci a dávky podávaných léků,⁴³⁰ klíčník svěřil papíru pocitu úzkosti, zmatku i svou laickou představu o zdravotním stavu svého pána: „*Jeho Jasnosti se vede velmi zle, má veliké bolesti v celém těle. Bože dej, ať se jasný pán pozdraví,*“ poznamenal si ve svém pietním spisu z 2. října 1913.⁴³¹ Z klíčnickových každodenních záznamů o zdravotním stavu knížete vyplývá, že o průběhu jeho nemoci bylo pravidelně informováno i domácí služebnictvo. Na základě Kloučkovy zmínky z 26. září 1913, že osobně donesl stoličku do pokoje knížete, je patrné, že domácí personál měl přístup k pacientovu lůžku. Konečně klíčník hovořil o stavu svého pána i s oběma ošetřujícími lékaři: „*Po obřadu (posledního pomazání, pozn. V. G.) upadl Jeho Jasnost opět do spánku a spal celou noc. Ve 12 hodin v noci byl jsem v knihovně a mluvil s oběma pány doktory, kteří se naděje nevzdávali.*“⁴³²

Orlický vládnoucí kníže své nemoci 4. října 1913 podlehl. Za příčinu smrti byla označena těžká celková infekce organismu na způsob chřipky, zánět plic a ochrnutí srdce. Diagnózu onemocnění patřícího do „*reumaticko–influenzových chorob*“ potvrdil následujícího dne při pitvě těla knížete i významný český patologický anatom, dvorní rada profesor Jaroslav Hlava (1855–1924). Jazykem dnešní medicíny, Karel IV. ze Schwarzenbergu zemřel na *sepsi (septický šok)*, jež měla původ v „banální“ lokální infekci. Příběh jeho poslední nemoci je tak zároveň dokladem terapeutické bezmoci lékařů ještě v prvních desetiletích 20. století, jež dosud postrádali jeden z mocných

odborná patologie a terapie vnitřních nemocí. Řádnou profesuru získal v roce 1921. Proslul mimořádným přehledem o celém oboru vnitřního lékařství. Patří i k zakladatelům československé neurologie. Více k jeho životu a dílu Ludmila HLAVÁČKOVÁ – Zdeněk MAŘATKA, *Josef Pelnář (1872–1964)*, Praha 2001.

⁴²⁹ SOA Třeboň, RA Schwarzenberg-Orlík, sign. A-I-40a, Průběh nemoci Jeho Jasnosti Vysokorodého Pána Karla knížete ze Schwarzenbergu od knížecího lékaře Dr. Otakara Hendricha, kart. 261.

⁴³⁰ Srov. např. „*Dne 2. října (čtvrtek), teplota v 7 hod. ráno – 39.6 °C (combin. prášek), v ½ 11 hod. – 39.2 °C; ve 12 hod. 36.8 °C, v 1 hod. – 39. 6 °C (combin. prášek), ve 4 hod. – 39. 6 °C, v 5 hod. – 39. 9 °C, v ½ 9 hod. – 37 °C, veronal ½ gr, spánek až do 6 hod. ráno. Nevůle žaludeční, jinak žádné bolesti.*“ TAMTÉŽ.

⁴³¹ TAMTÉŽ, Poznámky klíčnicka Kloučka.

⁴³² TAMTÉŽ.

léčebných prostředků – účinné antibiotikum. Zásadní předzvěst změn přinesla až pozdní dvacátá léta, když skotský lékař Alexander Fleming objevil penicilin.⁴³³

Dosud jen naznačené téma duchovního prožívání posledních nemocí lze blíže ukázat na příkladech Karla Vavřince Marii Huberta ze starší rodové větve⁴³⁴ a Karla V., majorátního pána schwarzenberské sekundogenitury.⁴³⁵ Umírání obou Karlů mnohé spojuje i rozděluje. Oba zemřeli v mladém věku ve službě vlasti a především císaři, daleko od rodinného kruhu a bezpečí domova. V případě obou úmrtí vznikly záznamy o průběhu poslední nemoci, jež měly sloužit jak k informování rodiny, tak později i jako pietně zachycené vzpomínky pro další generace rodu. Konečně detailní popisy průběhu smrtelných chorob obou Schwarzenbergů vedou do bezprostřední blízkosti nemocného těla šlechtice, jehož zastihla smrt. Stalo se tak v rozporu s dlouhou rodinnou tradicí v nemocnici i ve zcela nových podmínkách umírání, jež přinesla první světová válka. V neposlední řadě tato svědectví odrážejí osobnosti svých pisatelů a kladou otázku po míře skutečnosti či záměrné stylizace vzpomínek svědků posledních nemocí a smrti.

*„Im Geiste der heute in ihrer Familie stattfindenden Trauerfeierlichkeit drängt es mich Sie lieber Fürst und Fürstin nochmals Meiner wärmsten Theilnahme an dem Schmerze ob des Verlustes zu versichern, den Wir durch das Ableben des hoffnungsvollen Fürsten Karl erlitten. Franz Joseph.“*⁴³⁶ Smuteční telegram se slovy

⁴³³ Flemingův objev účinků penicilinu je datován k roku 1928. V té době se ještě nezdál být velkým příslibem klinické medicíny. K průmyslové výrobě penicilinu došlo až na počátku čtyřicátých let 20. století v USA a Velké Británii. V roce 1945 dostali Alexander Fleming, australský patolog Howard Florey a německý biochemik Ernst Chain za objev penicilinu Nobelovu cenu. Srov. R. PORTER, *Největší dobrodini*, s. 499-501.

⁴³⁴ Karel Vavřinec Maria Hubert ze Schwarzenbergu se narodil 10. srpna 1871 v Libějovicích jako předposlední z devíti dětí Adolfa Josefa ze Schwarzenbergu a Idy rozené Liechtensteinové. Vystudoval práva na německé univerzitě v Praze. V roce 1894 nastoupil dráhu diplomata. Působil jako atašé na vyslanectví v Berlíně a Petrohradě. V srpnu 1901 byl jmenován legačním tajemníkem na rakouském velvyslanectví v Tokiu. Srov. A. MARKUS, *Rod*, s. 61. Životopis Karla Schwarzenberga uveřejnily Třeboňské listy z 14. 6. 1902.

⁴³⁵ Karel Bedřich Jan Alfons Ignác Alexander (26. 2. 1886 Praha–6. 9. 1914 Vukovar) se narodil jako prvorozený syn knížete Karla IV. ze Schwarzenbergu a kněžny Marie, rozené hraběnky Kinské. Vystudoval práva na české univerzitě v Praze. Poté působil ve státní službě na českém místodržitelství, odkud odešel po smrti svého otce, aby se mohl ujmout správy světeckých statků. Dne 5. února 1910 uzavřel ve Vídni sňatek s Eleonorou Clam-Gallasovou (1887–1967), s níž měl dva syny – Karla (1911–1986) a Františka (1913–1992). Srov. *Almanach*, s. 363-364; M. BUBEN, *Schwarzenbergové. II. část*, s. 4-5; A. MARKUS, *Rod*, s. 84-85. Osobnosti Karla V. ze Schwarzenbergu se nejvíce věnoval Zdeněk BEZECNÝ, *Karel V. ze Schwarzenbergu (Životní styl šlechtice na přelomu 19. a 20. století)*, *Opera historica* 4, 1995, s. 281-295; TÝŽ, *Šlechtic ve velké válce*, in: Jirí Petráš (ed.), *První světová válka a česká společnost*, České Budějovice 1999, s. 29-30; Ludmila OURODOVÁ-HRONKOVÁ, *Víra a konfese Karla V. ze Schwarzenbergu*, in: M. Gaži (ed.), *Schwarzenbergové*, s. 529-534. Dále drobné dílko orlického archiváře P. Mansveta JAKUBIČKY, *J. J. kníže Karel Schwarzenberg*, b. m. 1914.

⁴³⁶ Srov. SOA Třeboň, Vs Třeboň, sign. IC 8F alfa 2a/27, úmrtí a pohřeb Karla Vavřince ze Schwarzenbergu, kondolenční telegram od císaře Františka Josefa II.

císařovy útěchy a náklonnosti byl odeslán 14. června 1902 a adresován rodičům, kteří téhož dne pochovávali syna Karla – knížeti Adolfo Josefovi a jeho choti kněžně Idě ze Schwarzenbergu. Na samotném telegramu nebylo nic výjimečného, rakouský císař zasílal kondolence truchlící schwarzenberské rodině pravidelně. Pozoruhodné však bylo, že se pohřeb „nadějného“ šlechtice konal více než dva měsíce po jeho smrti.

Karel Vavřinec ze Schwarzenbergu podlehl 1. dubna 1902 v Šanghaji v Číně spále. Mladý diplomat působil od roku 1901 jako legační tajemník na rakouském velvyslanectví v Tokiu. Po krátkém pobytu v japonském působišti podnikl rozsáhlou informační cestu přes Singapur, Bangkok, Hongkong a Šanghaj. Odtud měl pokračovat do Pekingu. O jeho příjezdu do Šanghaje, programu, a především o poslední nemoci a smrti informoval princovu rodinu rakouský generální konzul v Šanghaji Max Kutschera.⁴³⁷ Autor popisu posledních dnů života Karla Vavřince vylíčil nečekané propuknutí onemocnění, pobyt prince v nemocnici i zvýšená bezpečnostní opatření, jež doprovázela léčbu nakažlivé choroby.

Karel Vavřinec ze Schwarzenbergu pocítil 17. března 1902 slabé škrábání v krku, které přisuzoval nachlazení. Následujícího dne vyhledal konzula Maxe Kutschera německý lékař Paul von Schab, aby mu oznámil, že princ onemocněl spálou a musí být neprodleně převezen do nemocnice. Z popisu následujících událostí jasně vyplývají dobová hygienická opatření, jež se vztahovala k obávanému infekčnímu onemocnění. Nakažený princ nemohl být například převezen najímaným dopravním prostředkem. Byl umístěn na infekční oddělení všeobecné nemocnice, kde nemohl přijímat návštěvy, ani odesílat korespondenci. Max Kutschera s ním přesto zůstal v každodenním spojení a za přísného bezpečnostního režimu jej směl dokonce osobně navštěvovat. Později mohl knížete Adolfa Josefa informovat například i o princově dostačující chuti k jídlu či přání napít se plzeňského piva, jež mu bylo obstaráno.⁴³⁸

Líčení princova boje s nemocí adresovala knížecí rodině také představená nemocnice, v níž byl Karel Vavřinec hospitalizován, sestra Sauvignon z řádu vincentek.

⁴³⁷ TAMTÉŽ, opis dopisu generálního konzula Maxe Kutschery Adolfo Josefovi ze Schwarzenbergu z 1. dubna 1902.

⁴³⁸ „Wenn Princ Carl auch in General Hospital in der Abtheilung für infectiose Erkrankungen untergebracht werden musste, so wurde Nichts verabsäumt, ihm diese gedrungene Isolirung so erträglich, als möglich zu machen. Er wurde von dem hier in Ostasien einen sehr guten Rufgeniessenden Dr. Paul von Schab behandelt, und von den barmherzigen Schwestern in aufopfernden Weise gepflegt. Wenn er auch natürlich keine Besuche empfangen, und keine Briefe absenden konnte, so blieb ich doch im täglichen Verkehre mit ihm, natürlich unter Beobachtung aller möglichen Vorsichtsmassregeln, wie Desinficirung etc. (...) Er hatte genügenden Appetit und ausserte selbst den Wunsch nach Pilsner Bier, das ihm auch verschafft werden konnte.“ Srov. TAMTÉŽ.

Pietní záznam ze 4. dubna 1902 byl přeložen z francouzštiny do němčiny a uložen do rodinného archivu.⁴³⁹ Ve srovnání s popisem Maxe Kutschery poskytuje podrobnější informace o průběhu nemoci a zaměřuje se především na princovo náboženské prožívání bolestných okamžiků. Obraz ryzího smíření se smrtí vykreslený ošetřovatelkou jako by čtenáře zavedl do časů „dobré“ smrti. Okamžiky největšího princova utrpení přitom řeholnice zasadila do Svatého týdne před Velikonocemi, Boží hod velikonoční pak přirovnala ke skutečnému zmrtvýchvstání.⁴⁴⁰

K ideálnímu obrazu katolického umírání, jež sestra Sauvignon v dopise Schwarzenbergům vykreslila, patřily nejen časté modlitby, zbožné rozmluvy s rakousko-polskou řeholnicí, přijímání svátostí eucharistie a zpovědi, ale i vizuální a fyzický kontakt s duchovními a památečnými předměty. Princův kříž visel podle pisatelky stále na posteli a pacient jej zvláště večer před usnutím toužil políbit – stejně tak medaili (vyznamenání), již nosil až do své smrti na krku.⁴⁴¹

I přes zjevnou snahu pisatelky stylizovat nemocniční umírání prince Karla Vavřince do výjevu dokonale zbožného odchodu z pozemského světa je zřejmé, že každodennost umírajících knížat a kněžen ze Schwarzenbergu byla nemyslitelná bez přítomnosti katolického kněze a udílení svátostí. Představitelé vysoké starožitné šlechty měli opouštět tento svět smíření s Bohem. O prožívání jejich posledních okamžiků podávali svědectví zpravidla očití svědci poslední nemoci a smrtelné postele. Kromě možné historické skutečnosti odrážejí takové výpovědi pochopitelně především subjektivní představy a hodnoty samotných pisatelů. Vzhledem k emocionálně vypjatým situacím, jež provázely smrt blízkých, musí historik počítat s osobní výpovědí svědků a jejich tendencí stylizovat skutečnost dvojnásob.

Zřetelný náznak vytváření obrazu „dobré“ smrti a vypjaté zbožnosti umírajícího podala, paradoxně z bojiště první světové války, kněžna Ida rozená Hoyosová, svědkyně poslední nemoci svého nevlastního syna Karla V. ze Schwarzenbergu. Vládnoucí kníže orlické rodové větve Karel V. byl důstojníkem v záloze. Poslušný své

⁴³⁹ TAMTĚŽ, dopis představené špitálu sestry Sauvignon o nemoci a smrti prince Karla, datován 4. dubna 1902.

⁴⁴⁰ „Die Tage, wo er am meisten litt, waren die Gründonnerstag (27. dubna, pozn. V. G.), Charfreitag und Charsamstag. Am Charfreitag sprach er zur österr. polnischen Klosterfrau, die ihn während der 13 Tage seines Aufenthaltes im Spitale pflegte: O liebe Schwester, wie muss ich dem Heiland dankbar sein, der mir erlaubt mit ihm zu leiden. Der Ostersonntag schien eine wahre Auferstehung für ihn, er litt nicht mehr, hatte guten Appetit und ass auch den Ganze Tag recht gut.“ Srov. TAMTĚŽ.

⁴⁴¹ „Sein Kreuz hieng immer an seinem Bett, und täglich, besonders am Abend, begehrte er es zu küssen, sowie auch die Medaille, die er bis zu seinem Tode an seinem Hals trug.“ TAMTĚŽ.

povinnosti vůči panovníkovi a schwarzenberské rodinné tradici, jež se mohla pochlubit velkými válečníky, „byl jedním z prvních, kteří při propuknutí válečného stavu se Srbskem odebrali se na jižní bojiště jakožto ordonanční důstojník...“.⁴⁴² Dne 29. července 1914 se mladý majorátní pán rozloučil s rodinou a knížecími úředníky. Do Prahy, odkud odjel 2. srpna na frontu, jej doprovázela manželka Eleonora rozená Clam-Gallasová. Po cestě vlakem, jež vedla přes Vídeň, Budapešť, Pécs a Osijek, dorazil o čtyři dny později do Bosny. Na místo určení, do Běliny, dojel vlastním automobilem.⁴⁴³ O svých válečných zážitcích a zdravotním stavu informoval majorátní pán schwarzenberské sekundogenitury pravidelně nejbližší příbuzné – manželku, nevlastní matku Idu a strýce „Fida“.⁴⁴⁴

Mladý orlický pán na srbském bojišti zemřel. Ironií osudu nepadl jako válečný hrdina, nýbrž podlehl úplavici.⁴⁴⁵ Na konci srpna 1914 obdrželi Schwarzenbergové telegram, jenž informoval o onemocnění knížete a inicioval záchrannou cestu na frontu, kterou podnikla na pacientovu žádost jeho nevlastní matka.⁴⁴⁶ Na radu Olgy Dietrichsteinové se výpravy účastnila místo kněžniny komorné sestra Červeného kříže Ingeborg Holzmeisterová, rakouský internista a specialista na střevní onemocnění profesor Ernst von Czyhlarz (1873–1950) a dva řidiči. Větší část záznamu dobrodružné dvoudenní cesty automobilem, během níž posádka čelila technickým závadám na voze, „špatným hostincům“ i „členům domobrany vyzbrojeným sekýrami“, tvoří rozsáhlý popis průběhu Karlova onemocnění.⁴⁴⁷

Jde o velmi pozoruhodný pramen problematické výpovědní hodnoty, jímž prostupuje na jedné straně naturalistické líčení nemoci, zuboženého fyzického stavu, strachu ze smrti, náladovosti, neútěšných hygienických podmínek, na straně druhé

⁴⁴² Citováno podle Čech, 13. 9. 1914.

⁴⁴³ Srov. Z. BEZECNÝ, *Šlechtic*, s. 29.

⁴⁴⁴ Šlo o Karlova strýce Bedřicha ze Schwarzenbergu (1862–1936). Korespondence je uložena v SOA Třeboň, RA Schwarzenberg-Orlík, sign. N-a-9, dopis Bedřichu II., kart. 341.

⁴⁴⁵ TAMTÉŽ, sign. A-I-14a-d, pohřeb Karla V. ze Schwarzenbergu, kart. č. 356.

⁴⁴⁶ „Kary an schwerem Darmkatarrh erkrankt, wünscht sehr, dass Du ihn in Begleitung eines Arztes per Automobil nach Belina abholen kommst – keine momentane Gefahr, Passierschein vom Kriegsministerium besorgen lassen. Handkuss. Franzi Kinsky.“ Srov. TAMTÉŽ, sign. A-II-b, Die letzten Tage und Tod Seiner Durchlaucht des Herrn Karl V. Fürsten zu Schwarzenberg. Erinnerungen Ihrer Durchlaucht der Frau Ida Fürstin zu Schwarzenberg-Hoyos an ihre Reise zum Krankenlager Seiner Durchlaucht Anfang September 1914, opis telegramu z 31. srpna 1914, kart. 361.

⁴⁴⁷ Obstarat automobil se dvěma řidiči pomohl kněžně její švagr František Thun. Významného internistu Schwarzenbergové získali prostřednictvím představené vídeňské Rudolfinerkrankenhaus Marie Neippergové. Cesta započala 1. září 1914 ve Vídni a vedla přes Semmering, Maribor, Záhřeb a Brod na Sávě. Dne 3. září posádka dorazila do Běliny, kde ji očekávali Karlovi vojenští přátelé Louis Liechtenstein, Bedřich a Mořic Lobkowiczovi a František Kinsky – odesílatel telegramu. Srov. TAMTÉŽ.

nábožensky exaltované líčení projevů zbožnosti nemocného knížete. Podobně jako v případě pietního záznamu o poslední nemoci Karla Vavřince v Šanghaji je nezbytné zaujmout k textu kritické stanovisko a zabývat se více otázkou, na jakých pilířích byl obraz zbožné smrti vystaven, než jeho skutečnou faktografickou hodnotou. Při pozorném čtení je v něm možné rozkrýt obdobné archetypy „ideálního“ umírání jako v případě dopisu šanghajské řádové sestry.

Na vlastní žádost přijímal nemocný každý den svaté přijímání, před nímž se pravidelně zpovídal, přestože jej kněžna ubezpečovala, že to není nutné. K nejvýraznějším atributům zbožné smrti patřily tradičně rozmluvy o Bohu a víře. Nejinak popisovala každodennost „Karyho“ i kněžna Ida.⁴⁴⁸ Již ve starších historických obdobích souvisel s přípravou na „dobrou“ katolickou smrt fyzický kontakt s předměty votivního charakteru, jejich dotýkání rukou nebo ústy či jen upírání zraku k nim. Kromě přiblížení mysli k Bohu hrály ostatně v chápání předmoderní společnosti i úlohu léčebného prostředku.⁴⁴⁹

S obdobným vzorcem chování se bylo možné setkat již v záznamu sestry Sauvignon i ve svědectví kněžny Idy, jež zmínila konkrétně lucernu s hořící svící, již nosil kostelní služebník asistující knězi na cestách za nemocnými, svatý obraz Matky Boží, jenž dal „Kary“ zavěsit proti svému lůžku, kříž posvěcený papežem Piem X., jenž doprovázel umírání pacientova otce Karla IV. o necelý rok dříve, Karlův osobní kříž či vodu z Lour.⁴⁵⁰

⁴⁴⁸ „Samstag, den 5. September, früh kam ein Franziskaner vom dortigen Kloster. Kary beichtete und communicirte. Er beichtete vor jeder hl. Communion. Ich sagte ihm jedesmal, es sei nicht notwendig, aber seine Gewissenhaftigkeit liess ihm keine Ruhe. Einmal rief er mich und sagte mir: Ich habe so viel gesündigt im Leben, und wie ich ihn dann beruhigen wollte, meinte: Ja, den Glauben habe ich immer bewahrt.“ Srov. TAMTĚŽ.

⁴⁴⁹ Medicina a víra se v průběhu dějin mnohokrát setkaly. Zvláště římskokatolická církev autorizovala a legitimizovala některé duchovní léčebné metody, k nimž patřilo blahodárné působení svěcené vody či vkládání rukou, ale i poutní cesty, modlitby a léčivá moc relikvií. Zmíněné techniky zůstávaly aktuálními v průběhu 19. století zejména ve venkovském prostředí. Blíže Roy PORTER, *Strategie therapeutique*, s. 335. Víra v uzdravení pomocí modlitby a zázraku se v 19. století zapsala rovněž do schwarzenberské kolektivní paměti. Uzdravena byla podle rodinné legendy již zmíněná tělesně postižená Matylda ze Schwarzenbergu, jíž pomohli kníže Alexandr Leopold František Hohenlohe Waldenburg-Schillingsfürst, probošt při kapitulním chrámu v Bamberku, a „zbožný sedlák“ Martin Michl. K tomu podrobně M. LENDEROVÁ, *Matylda ze Schwarzenbergu*, zejména s. 434-437.

⁴⁵⁰ „Einmal frug er mich, ob ich Lourdeswasser bei mir hätte (...) Die Schwester sass auf der anderen Seite und weinte und legte die Heiligkeiten, die sich mitgenommen hatte, zum Kopfpolster. Ich liess Kary mein Kreuz – vom Papsst Pius X. mit Toties quoties Ablass geweiht – küssen, das schon meine Mutter und Karl beim Sterben begleitet hatte. Er frug nach seinem Kreuz, das ich ihm um den Hals hängen, damit er es leichter küssen könne.“ SOA Třeboň, RA Schwarzenberg-Orlík, sign. A-II-b, Die letzten Tage und Tod.

Za věrný odraz historické skutečnosti lze považovat pisatelčin strohý popis Karlova zdravotního stavu, fyzického vzhledu, hygienických podmínek i prostředí, v němž jej po svém příjezdu našla. Kněžnu šokovala špína vojenského posádkového města, zápach a množství much. Svého nevlastního syna našla v soukromém bytě na nízkém gauči bez povlečení. Byl přikryt pouze ubrusem a „*celý pokoj byl v příšerném nepořádku*“. Zhrozila se jeho žluté tváře, oči bez jasu, proleženin, hlasité, překotné a nervózní mluvy.⁴⁵¹ Líčení poslední nemoci Karla V. je vzdálené spořádanému umírání ve zdech rodinného sídla i trpělivému zápasu prince Karla se smrtí ve východní Asii. Naturalistický obraz umírajícího v podání kněžny Idy je především portrétem vystrašeného mladého muže, který hovořil o válečném prostředí jako o „pekle“, viděl umírat na stejnou nemoc své přátele a bál se o vlastní život.⁴⁵²

Po domluvě s místním vojenským lékařem a profesorem Czyhlarzem se kněžna rozhodla převést pacienta do sídla spřízněného hraběcího rodu Eltzů ve Vukovaru, odkud měla výprava později vyrazit zpět do Vídně. Přestože změna prostředí vládnoucího orlického knížete nezachránila, jako by představovala symbolický pokus vyrvat umírajícího šlechtice nedůstojné smrti i otevřený vzdor vůči neosobnímu, masovému a uspěchanému nemocničnímu umírání. Do tohoto kontextu je třeba zasadit i pisatelčin záměr petrifikovat v rodinné paměti zbožný obraz poslední Karlovy nemoci, jinými slovy, tradiční schwarzenberský odchod z pozemského světa navzdory neútešným válečným podmínkám.

Do autorčiny snahy však vstoupily i další nepřehlédnutelné momenty moderní doby. Pacient podlehl nakažlivé nemoci, a tak nesměla být opomenuta hygienická opatření týkající se jeho těla, možného zdroje nákazy pro ostatní. Kněžna se vícekrát zmínila o používání dezinfekce, kterou s sebou přivezla z Vídně, a gumových rukavic, jež měla navlékat při kontaktu s nemocným. Nepřekvapí tedy ani její bezpečnostní nařízení – prosba, jež dala po „Karyho“ smrti jeho manželce Eleonoře rozené Clam-Gallasové; nebožtík neměl být líbán.⁴⁵³

⁴⁵¹ Srov. TAMTÉŽ.

⁴⁵² „*Sprach von Bělina und von dem ganze südlichen Kriegsschauplatz, von einer Hölle. Er erzählte mir gleich, dass Karli Lažanský an derselben Krankheit gestorben sei und war ausnehmend ängstig um seine Gesundheit. Der Doktor frug mich, ob Kary immer so ängstig und hypochonder sei und er fand den Geisteszustand nicht ganz normal. Er wollte mich immer bei der Hand halten und wollte nie allein sein.*“ Srov. TAMTÉŽ.

⁴⁵³ „*Ich hatte Karys Hände und Gesicht desinficirt, doch bat ich sie dieselben nicht zu küssen.*“ Srov. TAMTÉŽ.

Ida věnovala ve svém pietním záznamu pozornost každodennosti nemocného, který vzpomínal na Orlický a toužil se v Budapešti seznámit se snoubenkou nevlastního bratra Arnošta („Ernyho“) hraběnkou Alžbětou Széchenyiovou, i vývoji jeho choroby, již profesor Czyhlarz diagnostikoval jako těžkou formu úplavice. Pacientovi byla předepsána přísná dieta – dostával pouze kaši z vařeného obilí (*Schleimsuppe*), šodó, víno, čaj a sušenky. Lékaře znepokojovala „*podivná slabost pulsu a tepu srdce*“, proti níž předepsal lék *Digalen*. Karel V. dostal i injekci protiúplavičného séra (*Ruhrserum*), od které si však sám lékař mnoho nesliboval, k utišení bolestí v břiše potom injekce morfia.⁴⁵⁴ Dne 6. září 1914 osmadvacetiletý vládnoucí orlický kníže své nemoci podlehl. Schwarzenberská sekundogenitura čelila skutečné tragédii – právě před necelým rokem doprovázela stejně neočekávaně do rodinné hrobky Karlova otce. Tragický rozměr úmrtí umocnila i skutečnost, že byl Karel V. ze Schwarzenbergu otcem dvou malých dětí, čehož si s „vděčností“ povšiml i dobový tisk: „...*princ Karel jest tříletý, princ František v březnu dosáhl roku věku svého. Tak útlé dítky a jsou již sirotečky, kněžna oplakává manžela, s nímž zažila pouze čtyři roky štěstí a blaha.*“⁴⁵⁵

Jak ukázala sonda do posledních nemocí vybraných představitelů rodu, umírání schwarzenberských knížat a kněžen mohou v období od druhé poloviny 18. do počátku první světové války snad nejlépe charakterizovat slova archiváře Adolfa Bergera citovaná v úvodu této podkapitoly – „*lékařské umění*“, „*svědomitá péče*“, „*obětavá láska*“ a „*přítulnost*“. Prožívání a vývoj posledních nemocí ovlivňovalo několik vzájemně prolínajících se faktorů. Kromě zřetelně postupující medikalizace smrti, kterou bylo možné doložit vzrůstající důvěrou Schwarzenbergů v představitele dobové medicíny a její terapeutické nástroje, to byl boj s nemocí prostřednictvím duchovních strategií, jež se pojily s vírou a rituály římskokatolické církve. Zatímco ještě před polovinou 19. století měly v závažných onemocněních představitelů rodu své pevné místo veřejné, samotnou vrchností organizované modlitby a pobožnosti za jejich uzdravení, jež je patrně možné interpretovat ještě jako pozůstatek barokních forem zbožnosti, ve druhé polovině 19. století se stala charakteristickou spíše soukromá duchovní příprava na smrt, jejímiž nositeli byl sám nemocný, úzký okruh jeho příbuzných a přizvaný kněz.

⁴⁵⁴ TAMTÉŽ.

⁴⁵⁵ Srov. Týden, 12. 9. 1914.

Podobně jako ve starších historických obdobích tak zbožné umírání představovalo jeden ze základních předpokladů „dobré smrti“, jež se stala nejen součástí kolektivní schwarzenberské paměti, ale i tradice. Ustálené paradigma umírání bylo vědomě opakováno či za nepříznivých vnějších okolností alespoň stylizováno. Stalo se i účinnou obrannou strategií v případě narušení tradičního rituálu umírání, v širším kontextu pak nástrojem k potvrzování šlechtických hodnot a životního stylu alespoň uprostřed vlastní rodiny. Konečně období nemoci bylo časem a prostorem empatie a obětavé péče blízkých příbuzných. Schwarzenbergové neumírali či neměli umírat osamoceni, jak ukáže bližší pohled na podobu a průběh rituálu smrtelné postele v podkapitole *Schwarzenberské paradigma*. Ještě před tím však bude dán prostor ideálnímu obrazu umírání v diskursu katolické církve na přelomu 18. a 19. století.

IV. 2. Rituál smrtelné postele. Katolický ideál

„Když totiž smrt za hlavou již stojí, a duše takřka na jazyku sedí, tu se teprve pro duchovního posílá, tu se teprve po balzámu duše ohlížíme; a snad by se to ještě nestalo, kdyby nedbanliví domácí neobávali se, aby před světem za to odpovídati nemuseli, že jsou nemocného promeškali (...) Nic tedy divu, jestliže při takové váhavosti a vlažnosti, při takové nevšímavosti svatých svátostí, a při tom pohrdání Bohem, naši nemocní ne jenom žádné útěchy na bolestném loži nedosahují, alebrž smutně, přesmutně na věčnost se ubírají. Za tou tak velikou a záležitou příčinou umínil jsem sobě nedbanlivých napomenouti, horlivých povzbuditi a tu svatou k nemocným našim povinnost oběma jim na srdce položití.“⁴⁵⁶

Josef Ignác Kerner, 1841

Katolický rituál smrtelné postele se v průběhu 18. a 19. století hlásil k dědictví starších historických období. Řídil se závaznými pravidly, jež ustanovil tridentský koncil. Katolická církev věnovala nemocným a umírajícím hned tři po sobě následující svátosti – zpověď, svaté přijímání a poslední pomazání.⁴⁵⁷ V koncilních závěrech svátost

⁴⁵⁶ J. I. KERNER, *Kniha ručnj*, s. 298-299.

⁴⁵⁷ Svátost posledního pomazání (*extrema Unctione*) se dostala do programu tridentského jednání hned dvakrát. Poprvé se tak stalo v roce 1547. Tehdy nebylo učiněno žádné rozhodnutí. Podruhé byl tématu věnován prostor v říjnu a listopadu 1551. Koncil se přitom zabýval více svátostí pokání a poslední pomazání chápal spíše jako její doplněk. K významu a dějinám svátosti posledního pokání a roli tridentského koncilu podrobně z teologicko-historického hlediska Pierre ADNÈS, *L'Unzione degli Infermi. Storia e teologia*, Milano 1996, zde s. 48-63. K podobě raně novověkého rituálu smrtelné postele z hlediska dějin každodennosti François LEBRUN, *Le Riforme: devozioni comunitarie e pietà personale*,

posledního pomazání zřetelně odrážela teologické koncepty středověké západní společnosti. Vycházela z doktríny sv. Tomáše Akvinského, v níž byla pojímána jako zdokonalení pokání a celého křesťanského života. Poslední pomazání bylo v tomto kontextu chápáno jako pomoc člověku v závěru jeho pozemského bytí, jejímž prostřednictvím byl chráněn proti „nepříteli“, jehož útoky na duši zesilovaly podle přesvědčení středověké církve právě v posledních životních okamžicích. Svátost byla určena především tomu, kdo se nacházel v bezprostředním ohrožení života – umírajícímu.⁴⁵⁸ Měla moc přinést úlevu ve prospěch duchovních sil nemocného, „smývala“ hříchy a prostřednictvím „duchovního“ posilnění mohla působit i tělesné uzdravení.⁴⁵⁹ Závěry Tridentu přijala v českém prostředí pražská synoda, jejíž text ustanovení o svátostech zahrnuje poslední pomazání, vysvětluje jeho podstatu, předkládá jednotlivé fáze obřadu rituálu smrtelné postele a popisuje situace, jež mohou nastat v běžné praxi.⁴⁶⁰

Ze závěrů koncilu týkajících se posledního pomazání naopak konkrétně nevyplývalo, komu by měla být svátost udělena.⁴⁶¹ Některé pasáže zmínily jednoduše nemocné, jiné pouze osoby, jež se ocitly v ohrožení života. Na tomto místě je třeba připomenout, jak obtížné, ne-li často nemožné, bylo pro medicínu 18. a 19. století odhadnout čas příchodu smrti. Kánony a doktrinní kapitoly koncilu sice zřetelně odsoudily případné pohrdání svátostí jako urážku Ducha svatého, jasně se přitom obracely k protestantům, zároveň ovšem neustanovily závaznou povinnost poslední pomazání přijmout.⁴⁶²

in: Philippe Ariès – Roger Chartier (edd.), *La vita privata. Dal Rinascimento all' Illuminismo*, Roma-Bari 2001, s. 44-75, zde s. 55-58.

⁴⁵⁸ P. ADNÈS, *L'Unzione degli Infermi*, s. 51.

⁴⁵⁹ TAMTÉŽ, s. 53.

⁴⁶⁰ Srov. *SYNODUS ARCHI-DIOECESANA PRAGENSIS Habita ab ILLUSTRISSIMO & REVERENDISSIMO DOMINO, DOMINO SBIGNEO BERKA DEI APOSTOL.:SEDIS GRATIA ARCHI-EPISCOPO PRAGENSI, & PRINCIPE, LEGATO NATO & c. Anno à Christi Nativitate M. D. C. V.* (dále *Synodus*), Pragae 1684. Svátostí posledního pomazání se zabývá kapitola *De extrema Unctione* na s. 89-93. Obsahovou analýzu této kapitoly provedl již P. KRÁL, *Smrt*, s. 124-127.

⁴⁶¹ Svátost posledního pomazání naposledy reformoval Druhý vatikánský koncil (1962–1965). Věnoval jí třetí kapitolu *Konstituce o posvátné liturgii (Sacrosantum Concilium)* jež ustanovila, že se poslední pomazání může lépe nazývat *pomazáním nemocných*. Svátost není určena pouze těm, kteří se ocitli v krajním ohrožení života, nýbrž i věřícím, jež začínají být v nebezpečí smrti pro nemoc nebo stáří. Vedle obřadů pro oddělené udělování pomazání nemocných a *viatika* (svatého přijímání podaného umírajícímu), má být vytvořen souvislý řád, podle kterého se pomazání nemocnému udělí po zpovědi a před přijetím *viatika*. Blíže http://www.vatican.va/archive/hist_councils/ii_vatican_council/documents/vatii_const_19631204_sacrosantum-concilium_cs.html. Reformu podrobně popsal a interpretoval P. ADNÈS, *L'unzione*, s. 64-83.

⁴⁶² TAMTÉŽ, s. 55.

Zmíněné „nejasnosti“ lze bezpochyby chápat jako některé z možných příčin „neuspokojivé“ situace u lůžka umírajících, na niž si roku 1841 stěžoval autor úvodní pasáže této podkapitoly, katolický kněz Josef Ignác Kerner. „*Lhostejnost*“ příbuzných tváří v tvář smrti mohla zcela jistě souviset s jejich nejistotou, zda přivolat kněze a především kdy. Konečně, jak bylo ukázáno již v pojednání věnovaném proměnám lékařského diskursu, vstup kněze do příbytku nemocného byl nezřídka chápán jako takřka jistý příchod smrti. Nejpozději v posledních desetiletích 18. století představoval v kolektivním vědomí krajně obávanou událost.

Osvícenská církev věnovala velkou pozornost nejen samotnému okamžiku smrti, ale jak naznačují i Kernerova slova, především preventivnímu doprovázení věřících v čase nemoci, jinými slovy, včasné a důsledné duchovní přípravě na smrt. K poslání kněze u lůžka umírajících totiž nepatřilo pouze zaopatření umírajícího, nýbrž jeho časté navštěvování. Na rozdíl od středověkého důrazu, jenž byl kladen na okamžiky bezprostředně předcházející smrti, jež hrály rozhodující úlohu v boji o spásu lidské duše,⁴⁶³ a raně novověkého celoživotního *memento mori*,⁴⁶⁴ věnovala pastýřská opatrnost od dob osvícenství větší péči duchovnímu významu nemoci jako nástroji ke kultivaci duší umírajících.⁴⁶⁵

⁴⁶³ Ke křesťanskému ideálu umírání a smrti ve středověku výběrově P. BINSKI, *Medieval Death*, s. 29-46; J.-C. SCHMITT, *Svět středověkých gest*, s. 155-168; Peter DINZELBACHER, *Poslední věci člověka. Nebe, peklo, očistec ve středověku*, Praha 2004, zejména s. 25-42; P. ARIÈS, *Dějiny smrti I*, s. 27-32; M. VOVELLE, *La morte*, s. 37-43; Michel LAUWERS, *Smrt a mrtví*, zejména s. 676-689; N. OHLER, *Umírání*, zejména s. 58-90; Jacques. LE GOFF – Nicolas TRUONG, *Tělo ve středověké kultuře*, Praha 2006, s. 90-96; Kateřina JÍŠOVÁ, *Smrt snímá hříchy. Umírání v představách středověkých lidí*, *Dějiny a současnost* 30, 2008, č. 11, s. 30-32.

⁴⁶⁴ K tomu více M. VOVELLE, *La morte*, zejména s. 93-108; P. ARIÈS, *Dějiny smrti I*, zejména s. 127-177; D. CRESSY, *Birth, Marriage & Death*, s. 379-395. K „dobré“ smrti v raně novověkém diskursu s odkazy na četnou zahraniční literaturu T. MALÝ, *Smrt a spása*, zejména s. 60-82; P. KRÁL, *Smrt a pohřby*, zejména 61-80; TÝŽ, *Knihy o dobrém umírání*. K obrazu smrti v české barokní literatuře M. SLÁDEK, *Vítr*, s. 14-30. K ikonografickému zobrazování smrti v raném novověku, zejména k tancům smrti N. LLEWELLYN, *The Art of Death*, s. 19-27. Posledním věcem člověka v renesanční a barokní obraznosti se věnoval Karl S. GUTHKE, *The Gender of Death. A Cultural History in Art and Literature*, Cambridge University Press 1999, s. 82-127.

⁴⁶⁵ K tomu více V. GRUBHOFFER, *Poslední věci člověka*. Ke strategiím římskokatolické církve a roli duchovních v osvícenské době výběrově Ondřej BASTL, *Formování „josefínských“ kněží a otázka generálních seminářů*, *Historie – Otázky – Problémy* 1, 2009, s. 109-118; Miroslav NOVOTNÝ, *Výchova a vzdělávání kněží v diecézních seminářích v Čechách ve druhé polovině 18. a v první polovině 19. století*, tamtéž, s. 119-132; Daniela TINKOVÁ, *Jakobíni v sutaně. Neklidní kněží, strach z revoluce a konec osvícenství na Moravě*, Praha 2011; Zuzana ČEVELOVÁ, *Katolicismus kolem roku 1800. Římskokatolický kněz jako příslušník jedné sociální vrstvy, podoby pastorace a její dopad*, in: Jaroslav Lorman – Daniela Tinková (edd.), *Post tenebras spero lucem. Duchovní tvář českého a moravského osvícenství*, Praha 2008, s. 314-322. Postavení a formaci duchovních se dále věnoval Rudolf ZUBER, *Osudy moravské církve v 18. století I (1696–1777)*, Praha 1987, zejména 205-248; TÝŽ, *Osudy moravské církve v 18. století II*, Olomouc 2003, zejména s. 56-93; Hedvika KUCHAROVÁ – Zdeněk R. NEŠPOR, *Pastor bonus, seu idea (semper) reformanda. Vzdělávání a výchova kléru pro působení ve farní správě v českých zemích v 18.*

V souladu s osvícenským důrazem na osvětovou a vzdělávací činnost vydávala katolická církev praktické příručky pro kněze, jež měly připravit na zaopatřování nemocných zejména nově vysvěcené duchovní pastýře. Zmíněné spisy lze zvolit jako vhodné prameny pro poznání katolického diskursu o rituálu smrtelné postele ve studovaném období, neboť svou normativní povahou zrcadlí dobový katolický ideál umírání a zároveň se zmínkami o zkušenostech duchovních s některými, v chápání církve negativními aspekty v chování nemocných a jejich blízkých, přibližují obrazu historické skutečnosti. Právě mezi řádky, v preventivních opatřeních a varovných upozorněních, lze zachytit odraz dobové kultury umírání, obvyklé postoje člověka druhé poloviny 18. a 19. století ke smrti i strategie chování, jež vůči nim představitelé katolické církve měli uplatňovat či skutečně uplatňovali.

V následujícím textu bude věnována bližší pozornost dvěma vybraným, již dříve zmíněným dílům. Autorem chronologicky staršího spisu byl německý benediktin Gregor Köhler (1733–1809).⁴⁶⁶ Jeho *Poučenj pro pastýře duchownj u postele nemocných a umjragjích* vyšlo poprvé ve Frankfurtu nad Mohanem v roce 1796. V následujících letech se dočkalo množství nových výtisků, roku 1828 také českého překladu od Jana Hýbla, jenž pracoval se šestým přepracovaným vydáním.⁴⁶⁷ Překladatel dedikoval dílo jednomu z představitelů obrozenecké generace kněží, děkanu ve Slaném a arcibiskupskému vikáři P. Matěji Šimákovi.

Autorem o několik desetiletí mladšího spisu se stal katolický kněz, náboženský publicista a farář v Lužci a Chlumci nad Cidlinou, již citovaný Josef Ignác Lubomír Kerner (1777–1845).⁴⁶⁸ Jeho *Kniha ruční u navštěvování a zaopatřování nemocných* vyšla v Praze u Václava Špinky roku 1841. Autor ji věnoval svému duchovnímu

a na počátku 19. století, Český časopis historický 105, 2007, s. 351-391. K počátkům pastýřského bohosloví Alois KŘIŠŤAN, *Počátky pastorální teologie v českých zemích*, Praha 2004; Kamil ČINÁTL, *Katolické osvícenství a koncept pastorální teologie*, Kuděj. Časopis pro kulturní dějiny 2000, č. 2, s. 28-39. K povaze náboženské politiky rakouského státu v době osvícenství Eduard WINTER, *Josefinismus a jeho dějiny*; Ewa KOVÁCS, *Beziehungen von Staat und Kirche im 18. Jahrhundert*, in: Erich Zöllner (ed.), *Österreich im Zeitalter des aufgeklärten Absolutismus*, Wien 1983, s. 29-53. K významnému postavení farního kněžstva ve studované době v celoevropském kontextu Nigel ASTON, *Christianity and Revolutionary Europe c. 1750–1830*, New York-Cambridge 2002, s. 40-44.

⁴⁶⁶ Gregor Köhler (1733–1809) byl řádným profesorem pastorální teologie a liturgiky v Mohuči. Srov. http://zs.thulb.uni-jena.de/receive/jportal_person_00019748.

⁴⁶⁷ G. KÖHLER, *Poučenj*.

⁴⁶⁸ Srov. heslo *Kerner*, in: Masarykův slovník naučný. Lidová encyklopedie všeobecných vědomostí, sv. III, Praha 1927, s. 976.

nadřízenému, královehradeckému biskupovi Karlu Boromejskému.⁴⁶⁹ Přestože Kerner dílo svého předchůdce nepochybně dobře znal, jak je ostatně patrné i z některých pasáží jeho textu, mají oba spisy odlišnou strukturu a jejich autoři se odvolávají na vlastní zkušenosti u lože umírajících.⁴⁷⁰ Zatímco Köhlerovo dílo se soustředilo spíše na ryze praktické kroky duchovního u lůžka nemocných a umírajících, Kerner kladl větší důraz na preventivní péči o duši nemocných a duchovní význam nemoci. Z literárního hlediska byla jeho naučení koncipována spíše jako krátké homiletické texty.

Gregor Köhler uspořádal své dílo do třech přehledných celků, ve kterých se věnoval postupně praktické péči o duši na lůžku nemocného, umírajícího a veřejně odsouzeného k smrti. Návštěvu nemocného chápal jako nejdůležitější povinnost duchovního pastýře a zcela v kontextu rodícího se pastýřského bohosloví i jako ideální příležitost pro kněze „s *žádaným užitkem vyučovati, napomínati, odstrašovati, povzbuzovati a těšiti*“.⁴⁷¹ Lůžko nemocného se mělo stát duchovnímu pastýři prostorem k získání lásky, vážnosti a „*důvěry stáda*“. V požadavku kladeném na „dobrého“ pastýře, aby navštěvoval nemocné bez rozdílu osoby a stavu, ale zároveň se přizpůsobil rozdílům v jejich potřebách, morálním profilu a individualitě, lze již spatřovat odraz „osvícensky“ koncipovaného přístupu k věřícím.

Ve všeobecných pravidlech autor připomněl náležitou sečtělost duchovní osoby v Písmu, jež „*musí zásobu jadrných, z Písma i z Otců vytažených propovědí pohotově míti, a jich dle stavu, smejšlení, schopnosti, stáří a pohlaví nemocných užívati*“.⁴⁷² K pilířům rozhovoru mělo patřit přesvědčení nemocného o dobrém Božím záměru. Nemoc měl chápat jako „*zkoušku*“ své poslušnosti Boží vůli, jež měla vést k otevření „*duchovního zraku*“ – pokoře a nápravě života. Promluva neměla trvat dlouho, toto varování Köhler určil zejména novokněžím.⁴⁷³

⁴⁶⁹ Občanským jménem Karl Hanl von Kirchtreu (1782–1875), srov. heslo *Hanl, Karel*, in: Ottův slovník naučný, sv. X, Praha 1896, s. 850.

⁴⁷⁰ Josef Ignác Kerner se v úvodní části svého spisu zabýval obecně povinnostmi duchovního pastýře k nemocným. Text rozdělil do 24 paragrafů, ve kterých se postupně věnoval významu nemoci a různým rysům v chování nemocných, vůči nimž navrhnul účinné komunikační strategie. Značný důraz kladl na důležitost zpovědi a popsal situace, které mohly u lůžka nemocných nastat. Ve druhé části díla předložil soupis církevních obřadů při zaopatřování nemocných v latině s českým komentářem. Třetí část s názvem *Naučení a napomenutí k nemocným* má podobu vypracovaných kázání, jež autor určil 15 různým modelovým příkladům nemocných.

⁴⁷¹ G. KÖHLER, *Poučeníj*, s. 2.

⁴⁷² TAMTÉŽ, s. 4.

⁴⁷³ „*Zkušené duchovní neupadají v chybu tuto, ale nováčkové*.“ Srov. TAMTÉŽ, s. 7.

Další ustanovení Köhler věnoval určitým „modelovým“ případům nemocných, popsal specifika jejich prožívání nemoci a navrhl účinný postup ke kultivaci jejich duše. Konkrétně se zabýval nemocí dítěte,⁴⁷⁴ „dospělého nevědomého“,⁴⁷⁵ „velmi starého člověka“⁴⁷⁶ a nemocných, „u nichž nepřítomnosti ducha obávati se jest“.⁴⁷⁷ Zvláště v přístupu k poslední jmenované skupině lze rozkrýt zřejmý vliv myšlenek věku „osvíceného“ rozumu a jeho pojetí svobodné lidské vůle, hříchu a psychické nemoci.⁴⁷⁸ Kněz měl s těmito nemocnými zacházet velmi opatrně, hovořit s nimi vlídně, vyvarovat se odstrašování a zmínek o přísném soudu a věčném trestu. Případné rouhání těchto osob měl dokonce ospravedlňovat před přítomnými osobami upozorněním, že nemoc připravila rouhajícího se o rozum a „kde není rozum, není ani svobodná vůle a následně ani hřích.“⁴⁷⁹

Köhlerův recenzent z *Allgemeine Literatur – Zeitung* pochválil pasáže, jež se týkaly způsobu komunikace s nemocným, zejména požadavky individuálního přístupu a přívětivého chování. Kromě toho ocenil i důkladný popis vnějškového chování duchovní osoby při zaopatřování.⁴⁸⁰ V kontextu dobového lékařského diskursu je pozoruhodné, že přísné kritice naopak podrobil příliš rozvláchnou a všeobecnou charakteristiku různých typů nemocných. Zvláště důrazně pak upozornil na nejasnosti v případech dětí.⁴⁸¹

Samostatnou kapitolu věnoval autor zповědi některých skupin nemocných. Osobám, jež nebyly schopné mluvit, měl kněz klást otázky, na něž mohly reagovat nonverbálními gesty, například bitím se v prsa. Specifickou skupinu představovali lidé

⁴⁷⁴ Autor nezmiňuje konkrétní věkovou hranici, od níž měl kněz k dětem promlouvat: „Nemocné dítě, když sotva let rozeznávacích dosáhlo, nesmí duchovní pastýř zanedbat, takové zanedbání bylo by potupením maličkých, jež nejvyšší pastýř duší zapovídá.“ Srov. TAMTÉŽ, s. 18-27.

⁴⁷⁵ V případě dospělých nevědomých měl kněz rozlišovat mezi „přirozenou neschopností“ a „nedbalostí“. Volba příměrů měla být stejná jako u dětí. Srov. TAMTÉŽ, s. 27-29.

⁴⁷⁶ Vysoké stáří bylo považováno samo o sobě za nemoc. Kněz měl mluvit se starým člověkem přívětivě a přesvědčit ho, že vysoký věk je Boží dar. Srov. TAMTÉŽ, s. 29-30.

⁴⁷⁷ „Těch musí duchovní pastýř bez meškání k přijetí svátostí připravovati, protože při zmáhající se mdlobě snadno nepřítomnosti ducha báti se jest, a pak nemocný svátosti umírajících náležitě již přijmout nemůže.“ Srov. TAMTÉŽ, s. 30.

⁴⁷⁸ K tomu nejvíce D. TINKOVÁ, *Hřích*.

⁴⁷⁹ G. KÖHLER, *Poučení*, s. 32. Rouhání patřilo ve společnosti raného novověku k nejzávažnějším zločinům proti Bohu. Osvícenské právní reformy mimo jiné odloučily kategorie zločinu a hříchu a vedly k postupné dekriminalizaci zločinů z náboženské oblasti. Podrobně analyzovala D. TINKOVÁ, *Hřích*, zejména s. 155-165.

⁴⁸⁰ Srov. *Allgemeine Literatur – Zeitung* z 11. 10. 1797, č. 323, b. s.

⁴⁸¹ „Gleich die erste Art, krankes Kind, wie unbestimmt! Was setzt hier der Vf. für ein Kind voraus: von welchem Alter? Von welchen Fähigkeiten und Vorkenntnissen? Erlaubt auch die Krankheit des Kindes diese Weitläufigkeit?“ Srov. TAMTÉŽ.

od narození slepí, hluchí nebo němí⁴⁸² a takzvaní „měsíční nemocní“: „*Ti mohou v onen čas, když při rozumu jsou (tempore lucidi intervalli) rozhřešení dostati.*“⁴⁸³ Stejný typ nemocných zmínil také Kerner, označil je za „*bláznivé a šílené*“ a v případě jejich jasného rozumového vnímání doporučil zaopatření svátostmi.⁴⁸⁴ Pokud kněz „*měsíčníka bez smyslů nalezne*“, měl udělit rozhřešení s výjimkou.⁴⁸⁵

Komplikaci představovala zpověď nemocného cizince. Stanovisko katolické církve vycházelo z předpokladu, že se žádný věřící nemusí zpovídat veřejně. K vyznání lehčích hříchů mohl být povolán tlumočník, těžší hříchy měl věřící v případě uzdravení vyznat knězi, jenž hovořil jeho jazykem. V udělení rozhřešení se měl kněz podobně jako v případě hluchoněmých řídit jasnými vnějškovými znameními lítosti – bitím se v prsa či líbáním kříže. Pouhé vzdychání, slzy, oči obrácené k nebi či zpovědníkovi nebyly považovány za dostatečný důkaz kajícího.⁴⁸⁶

V případě cizinců, neusedlého obyvatelstva, tuláků, pocestných a obchodníků měl duchovní dbát na včasné zjištění jejich identity – získat vyčerpávající informace o jejich stavu, původu, zaměstnání a vyznání. Zvláštní důraz byl v tomto kontextu kladen na mravní bezúhonnost nemocného, respektive jeho případný ženský doprovod.⁴⁸⁷ O obavách katolické církve z pokleslých ženských mravů a negativních zkušenostech s poškozenou ctí duchovních svědčí varování, že se kněz měl mít na pozoru, když byl zavolán k neznámé ženě.⁴⁸⁸

Důležitou „cílovou“ skupinu byly ženy chystající se k porodu. Stejně jako tridentský koncil a pražská synoda, omezil Köhler tuto skupinu pouze na ženy, které se

⁴⁸² „*Tito jsou neschopní všech svátostí, s vyjmutím křtu, a připočítávají se k nesmyslným lidem nebo nedospělým dětem.*“ Srov. G. KÖHLER, *Poučení*, s. 56.

⁴⁸³ TAMTÉŽ, s. 57.

⁴⁸⁴ „*Totíž takoví, jenž toliko někdy, a sice větším dílem, když měsíc na nově jest, na mysli zmatení a pomíchaní bývají, přece ale mezitím chvílemi dobrý rozum mívají, rovněž jako jiní zdravého rozumu lidé při svých jasnějších dobách vyzpovídati se, a svátostmi zaopatření býti mohou.*“ Srov. J. I. KERNER, *Knihy*, s. 19.

⁴⁸⁵ G. KÖHLER, *Poučení*, s. 57.

⁴⁸⁶ TAMTÉŽ.

⁴⁸⁷ „*Má-li nemocný ženskou při sobě, jakž se to u takových lidí přicházívá (...) zdaž s ní skutečně oddán jest, a hodnověrným vysvědčením řádně vykonaného sňatku vykázati se může. Shledá-li, že není manželkou jeho: přikáž jí opravdově a s vyhrožováním nějakého nepříjemného naložení, aby pod jakýmkoliv zámyslem hned se vzdálila.*“ Srov. TAMTÉŽ, s. 59. V Kernerově spise je dokonce obsažena zmínka o případném trestu pro společníci nemocného, jež by se nevzdálila dobrovolně: „*Hned se jí nařídí, aby záhy po dobrém tam, odkud jest, se odebrala, nechce-li totiž, aby ji cos horšího potkalo, kdyby násilím uklizena a púhonem (šubem) odvedena býti musila.*“ Srov. J. I. KERNER, *Knihy*, s. 30.

⁴⁸⁸ „*Budiž opatrný a prozřetelný (...) kdykoliv k takové osobě jde, učíš to vždy v přítomnosti jedné neb mnohých osob, a zpovídej ji při otevřených dveřích, tak aby venku stojící osoby všecko viděly (...) ale neslyšely, co se mluví.*“ Srov. G. KÖHLER, *Poučení*, s. 60.

nacházely v bezprostředním ohrožení života, jež „*těžce ku porodu pracují*“.⁴⁸⁹ Kněz měl při přijímání přivolat porodní bábu, aby trpící ženě „*přispěla*“. Během udílení posledního pomazání měl pomazat pouze uši, oči, nos a ústa, ve velkém nebezpečí smrti jen jediný smysl „*s pojetím všech ostatních*“.⁴⁹⁰ K povinnostem duchovního patřilo rovněž upozornit porodní bábu, aby v případě nebezpečí pokřtila dítě.⁴⁹¹

Důležitým rysem pastýřské péče byla oběma autorům prevence – včasná návštěva nemocného.⁴⁹² Jejich spisy věnovaly pochopitelně zvýšenou pozornost průběhu samotného katolického rituálu smrtelné postele, konkrétně obřadu zaopatřování nemocných. Svátosti měly být nemocným udíleny okamžitě v případě zhoršení jejich zdravotního stavu, v ideálním případě však „*za zdravého rozumu*“ a „*dobré paměti*“.⁴⁹³ Svátost posledního pomazání chápali v souladu se závěry Tridentu jako duchovní lék, jenž mohl zlepšit zdravotní stav věřícího.⁴⁹⁴ Již zmíněné obavy z příchodu kněze jako posla smrti vedly podle obou autorů až k odmítání přijetí posledního pomazání. Duchovní pastýř měl v takovém případě vyvrátit nemocného úvahy argumenty, že svátost „*ke zdraví přispívá*“, „*zármutek zapuzuje*“, „*člověka proti pokušením sílí*“ a že „*Bůh skrze tuto svátost to odpouští, v čem se člověk pěti smysly svými prohřešil*“.⁴⁹⁵

Kněz měl po příchodu do příbytku nemocného postavit *Sanctissimum* na bílé přikrytý stůl. K předmětům, jež se tradičně vázaly k přechodovému rituálu smrti v katolickém prostředí, patřily rovněž kříž, růženec, modlitební kniha a rozžatá svíce.⁴⁹⁶ Po zpovědi, jejíž uskutečnění záviselo na přání, duchovním rozpoložení i zdravotním stavu umírajícího,⁴⁹⁷ následovala příprava na přijetí oltářní svátosti,⁴⁹⁸ před

⁴⁸⁹ Srov. P. KRÁL, *Smrt*, s. 126.

⁴⁹⁰ G. KÖHLER, *Poučení*, s. 63.

⁴⁹¹ TAMTÉŽ, s. 64.

⁴⁹² „*Nevíme, kterak Bůh s nemocným naloží; může se nemoc ta pojednou náramně zhoršiti (...) ale dokud nemocný při dobré paměti jest, mnohem snadněji a lépe duši svou do pořádku uvést může.*“ Srov. J. I. KERNER, *Knihy*, s. 1.

⁴⁹³ G. KÖHLER, *Poučení*, s. 152. Včasná návštěva kněze byla důležitá také z hlediska kvality komunikace s nemocným: „*Zkušenost dokazuje, že mnozí umírající podržují sice přítomnost ducha až do posledního okamžení: než však vlády po všech těla oudech tak docela zbaveni bývají, že nám žádného znamení od sebe dát nemohou.*“ Srov. J. I. KERNER, *Knihy*, s. 35.

⁴⁹⁴ „*Zajisté mnohý těžce obklíčený, o jehož uzdravení nejen přátelé, ale i sami lékaři již pochybovali, sotva svátostí zaopatřen byv, mimo vše nadání podivného ulehčení pocítil.*“ Srov. TAMTÉŽ, s. 9.

⁴⁹⁵ TAMTÉŽ, s. 148.

⁴⁹⁶ K rituálu smrtelné postele a symbolice předmětů např. E. MUIR, *Ritual*, s. 50-59; P. KRÁL, *Smrt*, s. 127-128; M. SLÁDEK, *Vítr*, s. 105. K symbolice hořící svíce a jejímu významu v kultuře umírání např. heslo *Svíce*, in: Manfred LURKER, *Slovník symbolů*, Praha 2005, s. 501-502.

⁴⁹⁷ V případě fyzické neschopnosti nemocného mohla k udělení rozhřešení stačit „*upřímná vůle*“, v případě jasného nebezpečí smrti musel kněz udělit rozhřešení každému a to z jakýchkoli hříchů. Pokud

kteřou měl kněz pokropit nemocného svćenou vodou a odřikat modlitbu začínající slovy: „*Pokropiš mne izopem, a očišťen budu, obmyješ mne, a nad sních zbilen budu*“.⁴⁹⁹

Poté duchovní pastýř přikročil k udělení posledního pomazání.⁵⁰⁰ Nejdřívě měl pomazat svćeným olejem jednotlivé části těla – oči, uši, nos, ústa, ruce, nohy (u mužů také hrudník),⁵⁰¹ jimiž člověk během života hřešil, a u každého smyslu jednotlivě pronášet latinskou formuli římského rituálu *Per istam sanctam unctionem*. V případě rychlého průběhu smrtelné agonie stačilo pomazat jediný smysl a do rituální formule zahrnout všechny zbývající smysly: „*Per istam sanctam unctionem † et suam piissimam misericordiam indulgeat tibi Dominus, quidquid per visum, auditum, odoratum, gustum et tactum deliquisti. Amen.*“⁵⁰² Formule obsažená v ustanovení pražské synody se od citovaného textu nepatrně lišila. Místo názvů jednotlivých smyslů užívala označení konkrétních částí těla.⁵⁰³

Pokud si kněz nebyl jistý, zda nemocný ještě žije, měl přidat slovní spojení „*se vivis*“. V opačném případě neměl v rituálu pokračovat. Köhler uvedl pro praktické poučení duchovním také výčet znamení blížící se smrti. Za předzvěst nevyhnutelného konce lidského života bylo považováno jednak množství fyziologických znaků – ustávající krevní tlak či špičatění nosu, tak zvláštní vnějškové projevy lidského chování jako neklid rukou, vrzání zubů, sbírání peří z přikrývky.⁵⁰⁴ Za žádných okolností

se nemocný odmítal vyzpovídat, bylo prvořadým úkolem duchovního zjistit příčinu takového chování a za předpokladu, že to zdravotní stav umírajícího dovoloval, jej přimět, aby se vyzpovídal. Srov. J. I. KERNER, *Kniha*, s. 17-36.

⁴⁹⁸ Průběh svátosti svatého přijímání nemocných byl ustanoven v *Ritus administrandi sacram communionem infirmis*. Srov. G. KÖHLER, *Poučenj*, s. 254-259.

⁴⁹⁹ TAMTÉŽ, s. 257.

⁵⁰⁰ Průběh svátosti byl stanoven v *Ordo administrandi sacramentum extremae unctionis*. Srov. TAMTÉŽ, s. 260-272.

⁵⁰¹ „...u mužských také prsa na způsob kříže.“ Srov. TAMTÉŽ, s. 269.

⁵⁰² TAMTÉŽ, s. 156. Ve spise je uveden i dobový český překlad latinské formule: „*Skrze toto svaté pomazání a své nestihlé milosrdenství odpusť tobě Hospodin, co jsi zrakem – sluchem – čichem – chutí a řečí – citem – kroky – nečistými žádostmi srdce provinil. Amen.*“ Srov. TAMTÉŽ, s. 269.

⁵⁰³ „*Per istam Sancta[m] Unctionem, et suam piissimam misericordiam, parcat tibi Domin[u]m quicquid oculorum (sive aurium, aut narium, seu linguae, vel oris, seu tactus, aut gressus, sive rerum) vitio deliquisti.*“ Srov. *Synodus*, s. 92. V českém překladu: „*Skrze toto svaté pomazání a jeho nejsvětější milosrdenství, ať je ti skrze Pána odpuštěno jakékoliv provinění očí nebo uší nebo nosů nebo jazyků nebo úst nebo hmatu nebo chůze nebo dalších věcí.*“ Srov. P. KRÁL, *Smrt*, s. 126.

⁵⁰⁴ „1. Spleteně hemživý, neb docela stavící se tluk krve; 2. Ustavičné vzlykání; 3. Když oči jako v nějaké dutině ležeti se zdají; nebo když slzejí, aniž to nemocný znamená; 4. Když jsou židoviny (skrání – pozn. V. G.) jako propíchané; 5. Když nos špičatí; 6. Když dech z úst a nosu vycházející stýdne; 7. Když obličej nažloutle zmodrá; 8. Když nemocný ústy a očima neobyčejně pohybuje; 9. Když si nemocný ustavičně do chřípí sahá; 10. Když zubami vrzá; 11. Když rukama po přikrývadle pohrává, peří sbírá a. t. d.“ Srov. G. KÖHLER, *Poučenj*, s. 178.

nemělo být udělováno pomazání dětem, ty „*totiž rozum ještě používatí nemohou, následovně tak hřešiti nemohly*“,⁵⁰⁵ „*od narození bláznivým a takovým, kteříž nikdy při rozumu nejsou*“.⁵⁰⁶ Hluší, slepí a němí od narození mohli být pomazáni, kněz ovšem neměl mazat právě ony smysly, kterými nemohli hřešit.⁵⁰⁷

Zvláště v případě delší smrtelné agonie měl duchovní dohlížet na tiché a uměřené chování u lůžka umírajícího, postavit se k jeho hlavě, „*mluvit na lebku zvolna a nekřičet*“,⁵⁰⁸ modlit se litanie, popřípadě předříkávat *Apoštolské vyznání víry* či *Modlitbu Páně*.⁵⁰⁹ Přestože hlavními přímluvci za duši umírajícího měli být Ježíš Kristus a Panna Maria, ke katolické smrti neodmyslitelně patřil kult svatých. Někteří světci a světice byli vnímáni jako patroni „dobré“ smrti a ochránci v čase smrtelné agonie. Přední místo v modlitbách u lůžka umírajícího měli svatí Josef,⁵¹⁰ Jáchym a Anna. Jejich jména byla vzývána v *Modlitbě při posledním tažení*.⁵¹¹

Josef Ignác Kerner dal nahlédnout více než jeho předchůdce do obvyklých vzorců chování umírajících a jejich blízkých. Fyzická podoba umírání podle něj vyvolávala strach přihlízejících z jejich vlastní smrti. Fyziologické znaky zkázy lidského organismu, jež se pojily s odchodem člověka z pozemského světa, byly v Kernerově podání, tedy již před polovinou 19. století, vnímány jako smyslově negativní zážitek: „*Smutné a strašlivé jest, dívati se na to, kterak umírající člověk oči v sloup obrácené má, kterak sebou po všech těla oudech trhá, kterak soptí a chroptí, tvář jeho sinaví, oko hasne, tělo se potrhává.*“⁵¹²

Kněz měl pamatovat rovněž na péči o duši příbuzných a ostatních svědků smrti. Ti se u lůžka umírajícího neměli poddávat nářku a zoufalství. Rituál smrtelné postele neměla ovládat panika – čteno mezi řádky, v dobové praxi jej patrně často ovládala.

⁵⁰⁵ TAMTÉŽ, s. 157.

⁵⁰⁶ TAMTÉŽ, s. 156.

⁵⁰⁷ TAMTÉŽ.

⁵⁰⁸ J. I. KERNER, *Kniha*, s. 40.

⁵⁰⁹ G. KÖHLER, *Poučenj*, s. 166.

⁵¹⁰ Kult sv. Josefa jako patrona umírajících byl potvrzen dekretem papeže Benedikta XIII. z 19. prosince 1726. Světovo jméno bylo zároveň zahrnuto do litaní svatých a umírajících. Papež Benedikt XV. zas ve své pobídce z 25. července 1920 doporučil kléru, aby pomáhal katolickým spolkům na podporu umírajících, jež nesly jméno sv. Josefa. Ten byl pokládán za jejich nejúčinnějšího ochránce, neboť podle křesťanské tradice zemřel v přítomnosti Ježíše Krista a Panny Marie. Srov. A. M. DNOLA, *La nera signora*, s. 340.

⁵¹¹ „*Ježíš – Maria – Josefe – Jáchime – a Anno! – Sňijte při mně – ať šťastnou smrtí dokonám. Svatí andělové strážní – opatrujte mě! – vezměte duši mou – v ruce své – a přiveďte ji k Bohu.*“ Srov. J. I. KERNER, *Kniha*, s. 284.

⁵¹² Srov. TAMTÉŽ, s. 188-190.

Okamžik smrti je v Kernerově příručce vším jiným než odevzdaným a pokojným odchodem z pozemského světa. Podle zkušeností dobové církve šlo o dramatickou událost, „*neobyčejné divadlo*.“ V případě nutnosti měl duchovní dokonce doporučit přihlížejícím, aby se před příchodem smrti vzdálili.⁵¹³ Jeho povinností bylo příbuzné nejen utěšit, ale vysvětlit jim i případné nezvyklé chování nemocného.⁵¹⁴

K příčinám metafyzického strachu člověka ze smrti Kerner řadil „*přílišnou lásku k vezdejšímu životu*“, strach z neznáma a trestu za hříchy.⁵¹⁵ Kněz měl rozpoznat povahu úzkosti a podle ní zvolit vhodný způsob promluvy i použité metafory. Život byl často přirovnáván k „*žaláři*“, „*bouři na moři*“, smrt ke klidnému „*přístavu*“ či „*spánku*“, umírající člověk k „*motýlovi, jenž opouští kuklu*“, mrtvé tělo ke „*skořepině*“. Přestože smrt v imaginaci člověka 19. století postupně ztrácela své tradiční ikonografické atributy kostlivce s kosou a zmírňoval se i strach věřících z pekla,⁵¹⁶ kolektivní

⁵¹³ „*Že by se poslední hodinka blížila, a umírající že by již k tažení se měl, poradí manželce umírajícího: aby srdce svého, bez toho již tuze bolestného ušetřila, a od žalostného divadla, když drahý manžel její k smrti pracovatí bude, se svými dětmi na chvíli se odstranila.*“ Srov. TAMTÉŽ, s. 39.

⁵¹⁴ „*Hrozná a ukrutná divadlo horká nemoc při některých osobách působí. Zoufale sobě počínají, křičí a zuří, klanou, svatý kříž a jiné posvátné věci od sebe odvrhují, a že zatraceni jsou, o sobě praví. Vidouce, že přátelé a všichni zde přítomní nad tím neobyčejným divadlem užasnutí jsou, musíme jim, co se s nemocným děje rozumně vysvětliti (...) nemocný neví, co činí, že to zbourané krve a zmatené obraznosti účinkové jsou.*“ Srov. TAMTÉŽ, s. 37.

⁵¹⁵ TAMTÉŽ.

⁵¹⁶ K imaginaci posledních věcí člověka v průběhu 19. století se na základě studia literárních děl a pramenů vyjádřil britský literární historik Michael Wheeler, který upozornil na přirovnávání smrti ke spánku a hrobu k lůžku. Srov. M. WHEELER, *Heaven*, zejména s. 28-67. Dále Helen Christina FRISBY, *The spiritual, social and emotional significance of death and dying in Yorkshire, c. 1840–c. 1914*, Leeds 2009. Postupnou proměnu imaginace v otázce posledních věcí člověka lze sledovat například prostřednictvím komparace homiletických textů doby baroka a 19. století. Na barokní pohřební kázání jako první upozornil M. SLÁDEK, *Vítr*, zejména s. 10-28; TÝŽ, *Poznámky k problematice*; TÝŽ, *Malý svět jest člověk aneb Výbor z české barokní prózy*, Jinočany 1995; TÝŽ, *Nit příze*. K pozdějšímu kazatelskému konceptu srov. heslo *Homiletika*, in: Ottův slovník naučný, XI, Praha 1897, s. 526. V poslední době se pohřební kázání stala nosným pramenem ke studiu katolické komemorace. Největší zájem o tento výzkum projevil R. PAVLÍČKOVÁ, *Triumphus in Mortem*; TÁŽ, *Pohřební kázání a emblematický tisk. Kázání nad trevírským kurfiřtem Johannem Hugo von Orsbeck z roku 1711*, *Theatrum historiae* 3, 2008, s. 109-135; TÁŽ, „*Dobrá památka*“. *Pohřební kázání a starší české dějepisectví. Německé pohřební kázání nad kardinálem Harrachem z roku 1667*, *Theatrum historiae* 2, 2007, s. 137-155; TÁŽ, *Jasná zlatá hvězda Šternbersko-Lažanská. Žena, muž a dítě v pohřebním kázání nad Marií Maxmiliánou Aurelií Lažanskou z roku 1665*, *Historica Olomucensia* 36, 2009, s. 43-66; TÁŽ, *Nesmrtelná sláva vojevůdce. Pohřební kázání nad generálem Janem Šporkem, rodová komemorace a historiografie*, *Historie a vojenství* 58, 2009, s. 31-43; TÁŽ, *Výzdoba pohřebních kázání nad olomouckými biskupy. Příspěvek ke katolické komemoraci v raném novověku*, in: *Problematika historických a vzácných knižních fondů Čech, Moravy a Slezska. Sborník z 17. odborné konference, Olomouc 5.–6. listopadu 2008*, Olomouc 2009, s. 127-138. Dále také Milan SVOBODA, *Tři pohřební kázání z první poloviny 17. věku. Šlechtické rody a jejich příbuzní v českých zemích. (Srovnání a metody interpretace textů z historického hlediska)*, in: Jitka Radimská (ed.), „*Vita morsque et librorum historia*“. K výzkumu zámeckých, měšťanských a církevních knihoven, České Budějovice 2006 (= *Opera romanica* 9), s. 169-181; TÝŽ, *Popis pitvy a balzamac Melchiora z Redernu v Havlíčkově Brodě 20. září 1600 podle pohřebního kázání*, *Dějiny vědy a techniky* 41, 2008, s. 173-183. Ze zahraničních prací je třeba jmenovat sborníky ze čtyř ročníků konference, kterou pořádalo Marburské centrum. To se specializuje na katalogizaci a výzkum luteránských kázání. Srov.

představy nadále ovlivňovala některá „osvědčená“ díla o pomíjivosti lidského života. Gregor Köhler doporučoval předčítat umírajícím krátké úryvky z *Knihy o následování Krista* od augustiniánského mystika pozdního středověku Tomáše Kempenského.⁵¹⁷ Znalec duchovní kultury barokní doby Miloš Sládek uvedl, že v českém prostředí se těšila oblibě například *Knížka svatého Augustina*, jež byla vydávána od renesance až do počátků národního obrození. Svým čtenářům přinášela obraz člověka jako „*páry nad hrncem*“, „*smradlavé mršiny*“ či „*tmavé propasti*“.⁵¹⁸

Přestože se zmíněná *topoi* objevovala hlavně v barokních kázáních, lze se s nimi setkat v mírně upravené podobě ještě v homiletice druhé poloviny 19. století, jež hojně čerpala ze starozákonních biblických textů. Ke kazatelsky oblíbeným personifikacím smrti tehdy patřilo krupobití, mráz, blesk, střelec i tradiční smrtka s kosou. Běžnou součástí kázání býval i popis bolestivých útrap umírajících, v němž se kazatelé odvolávali na vlastní zkušenosti získané při zaopatřování nemocných.⁵¹⁹ Zatímco ve sféře obraznosti a smyslového vnímání podporovala katolická církev spíše dožívající

Rudolf LENZ (ed.), *Leichenpredigten als Quelle historischer Wissenschaften*, 1-4, Köln-Wien 1975, Marburg 1979, Marburg 1984, Stuttgart 2004. Dále TÝŽ, *Emotion und Affektion in der Familie der Frühen Neuzeit. Leichenpredigten als Quellen der historischen Familienforschung*, in: Peter-Johannes Schuler (ed.), *Die Familie als sozialer und historischer Verband. Untersuchungen zum Spätmittelalter und zur frühen Neuzeit*, Sigmaringen 1987, s. 121-145; TÝŽ, *De mortuis nil nisi bene? Leichenpredigten als multidisziplinäre Quelle unter besonderer Berücksichtigung der Historischen Familienforschung, der Bildungsgeschichte und der Literaturgeschichte*, Sigmaringen 1990 (= Marburger Personalschriften-Forschungen 10). Ke komemoraci v raném novověku v českém prostředí rovněž Tomáš MALÝ, *Komemorativní kultura v českých zemích raného novověku*, in: Ondřej Jakubec a kol., *Ku věčné památce. Malované renesanční epitafy v českých zemích*, Olomouc 2007, s. 36-43; Marie RYANTOVÁ, *Smrt v rané novověkých památnících*, in: J. Radimská (ed.), „Vita morsque...“, s. 89-108. K představám barokního člověka o očistci Tomáš MALÝ – Pavel SUCHÁNEK, *Mezi realitou a symbolem. K historické interpretaci (barokního) ztvárnění očistce*, *Opuscula Historiae Artium, Studia Minora Facultatis Philosophicae Universitatis Brunensis*, F 53, 2009, s. 23-52. Důležitou pomůckou pro volbu náboženských textů z 19. století představuje J. TUMPACH – A. PODLAHA, *Bibliografie. Z hlediska studia dobového obrazu smrti se jako podnětná jeví především tato odvětví katolické teologie: Obrana víry a věrouka (v rámci ní odvětví Eschatologie), Asketika (zejména modlitby za zemřelé), Pastýřské bohosloví (části věnované zaopatřování a návštěvě nemocných, mši svaté za zesnulé, pastorální medicíně, hřbitovu jako duchovnímu prostředí), Pedagogika a katechetika, Homiletika. V rámci posledně jmenovaného odvětví lze pracovat s příležitostnými kázáními. Jejich svěbytnou částí jsou Řeči pohřební. Ty byly zaměřeny obecně, věnovány modelovým představitelům různých sociálních vrstev či dokonce konkrétním jednotlivcům.*

⁵¹⁷ Kempenského spis vycházel v Čechách od konce 15. století. Množství nových vydání se dočkal také v 19. století. Lze uvést např. *Tomáše Kempenského Zlatá kniha o následování Krista Pána: dle pražského vydání od roku 1698; s připomenutými Modlitbami ranními, večerními, jakož y s pobožností ke mši svaté, ke zpovědi, a ke svatému přijímání/od Alexandra knížete Hohenlohe; přeložením Antonína Stránského*, Hradec Králové 1823.

⁵¹⁸ Srov. M. SLÁDEK, *Vítr*, s. 15.

⁵¹⁹ Autor čerpal ze vzorku homiletických textů, jež byly ve druhé polovině 19. století otištěny v časopisech katolické provenience. Šlo především o periodika *Blahověst*, *Posvátná kazatelna*, *Pastýř duchovní* (později *Rádce duchovní*), *Kazatel*, *Kazatelna*, *Časopis pro katolické duchovenstvo* (později *Časopis katolického duchovenstva*).

představy o smrti z barokní doby, jež měly motivovat věřící k myšlenkám na nejistou budoucnost a nutnou přípravu na smrt, v eschatologické rovině připomínala pozitivní a útěšný rozměr umírání: „*Smrt není tak strašlivá, jak si představujeme, ano někdy jest velice milá a žádoucí, jelikož s ní přichází konec vši bídy a všech trampot.*“⁵²⁰ U lůžka umírajících pak volila obdobnou komunikační strategii: „*Smrt neškodí, ona jenom pouta tělesná rozvazuje, aby duch osvobozený jako krásný motýl vzhůru k Tvůrci svému vzlétnouti mohl.*“⁵²¹ (...) *Tak i také pravověrný křesťan nebojí se smrti, ani hrobu: v smrti tichý sen, a v hrobě ustlané lůžko své vidí.*“⁵²²

Katolický diskurs o smrti tak byl ve druhé polovině 18. a v 19. století poměrně rozpolcený. Vycházel ze starobylé historie církve, v níž měly své místo pevně zakořeněné rituály i ustálené archetypy smrti, jež byla chápána jako nejdůležitější okamžik v životě člověka. Tomu odpovídaly stále vlivné myšlenkové strategie *memento mori* a *artis moriendi*, jež představovaly apel nezbytné celoživotní přípravy křesťana na odchod z pozemského světa i tradiční obraz smrti jako majestátní, děsivé události.⁵²³ V osvícenském katolickém diskursu však získalo umírání a smrt i výrazně útěšný rozměr, v němž hrála podstatnou úlohu individualita umírajícího a okolnosti jeho nemoci. Rituál smrtelné postele byl pojímán především jako vhodný prostor ke kultivaci duchovního života nemocného, v němž se kněz stával „lékařem duše“. O témata jako zaopatřování nemocných dětí či osob „myslů zbavených“ se pastýřské bohosloví živě zajímalo i ve druhé polovině 19. a na počátku 20. století.⁵²⁴ V neposlední řadě snaha

⁵²⁰ Josef ŠKOPÁN, *Památka všech věrných dušiček. Den smrti lepší jest dne narození*, Posvátná kazatelna 2, 1865, s. 896.

⁵²¹ J. I. KERNER, *Knihy*, s. 78.

⁵²² TAMTÉŽ, s. 194.

⁵²³ Latinský termín *ars moriendi* se vztahoval k umění „dobře zemřít“. Šlo především o bohatou produkci knih *artis moriendi*, které měly připravovat své čtenáře na smrt. Byly určeny laikům i kněžím. Od středověku do barokní doby se motivy „dobré smrti“ hojně objevovaly v křesťanské ikonografii, přičemž byly více zastoupeny v dobových tiscích než v malířství a sochařství. K tomu s obrazovými doklady E. DE PASCALE, *Morte*, s. 82-85. Autorkou dnes již klasické práce na toto téma se stala Mary C. O'CONNOR, *The Art of Dying Well. The Development of the Ars moriendi*, New York 1942. Stručně k *ars moriendi* jako křesťanské přípravě na smrt D. CRESSY, *Birth, Marriage & Death*, s. 389-393. Pozornost knihám „dobrého umírání“ věnoval i polský historik B. Rok, *Człowiek wobec śmierci*, zejména s. 15-26. Přípravou na smrt v 17. a 18. století jako součástí zbožného života se v české historiografii zabýval Tomáš Malý, který analyzoval reprezentativní vzorek dobových tisků a literárních spisů vztahujících se k *ars moriendi*. T. MALÝ, *Smrt a spása*, s. 60-82. Problematice „dobré smrti“ se věnoval i Pavel Král, který rovněž analyzoval některé knihy, jež sloužily jako návod k dobrému umírání. Zaměřil se zejména na *Knížku o smrti* od Mikuláše Krupěhorského ze závěru 16. století. Srov. P. KRÁL, *Smrt a pohřby*, s. 62-80; TYŽ, *Knihy o dobrém umírání*. Obraz posledních věcí člověka v barokní literatuře souhrně zhodnotil M. SLÁDEK, *Vítr*, zejména s. 14-30. Dále J. HANZAL, *Smrt v barokním myšlení*.

⁵²⁴ K tomu výběrově Antonín SKOČDOPOLE, *Kterak zaopatřovati nemocné myslův zbavené?*, Časopis katolického duchovenstva 39, 1866, č. 4, s. 277-284; Jan ŘEHÁK, *Zdali a kterými svátostmi přisluhovati*

katolické církve uplatňovat nové postoje tváří v tvář smrti odráží obrannou strategii, jejímž prostřednictvím se vyrovnávala jak s nastupující sekularizací umírání, tak s rostoucí konkurencí dobové medicíny u smrtelné postele. Z článků v katolických časopisech druhé poloviny 19. století vyplývá jak rostoucí neochota umírajících přijmout svátosti, tak privilegované postavení lékaře u jejich lůžka. Katolická církev se v takových případech odvolávala na nařízení z přelomu 18. a 19. století, podle nichž měl lékař s duchovním spolupracovat.⁵²⁵ Konečně oba „lékaři“ předepisovali v boji se smrtí lék s názvem „útěcha“. Lišila se jen forma jeho podání.

IV. 3. Schwarzenberské paradigma

„Zraky širokého okolí vzhlížely ke starobylému zámku a k nebi se nesly modlitby za uzdravení dobrotivého knížete. Nebyly vyslyšeny. Uprostřed své rodiny, posilněn svátostmi umírajících z rukou nedávno na kněze vysvěceného syna Bedřicha, zesnul kníže Josef...“⁵²⁶

Antonín Markus, 1933

Na sklonku května 1732 vyrazilo ze zámku Laxenburg 109 vozů tažených 711 koňmi. Císařský dvůr se vypravil na cestu do Čech. Doprovod Karla VI. tvořilo včetně postilionů a malé dvorní kapely 530 osob. Součástí plánované cesty, jež měla vyvrcholit

se má dítkám na smrt nemocným, které nebyly ještě u svatě zpovědi nebo u sv. přijímání, Časopis katolického duchovenstva 56, 1883, č. 1, s. 17-25; Karel VONDRUŠKA, O zaopatřování dítek, Časopis katolického duchovenstva 65, 1892, č. 9, s. 449-467. K rituálu smrtelné postele obecně Manuale ministri Dei infirmos ac moribundos visitantis. Usui praecipue eorum, qui ex scholis ad curam animarum primur emittuntur, accomodatum a quodam parcho archidiocesis Pragensis. Editio tertia emendatior Pragae 1869; Kněz u lůžka nemocným a umírajících. Navedení k duchovnímu ošetřování nemocných. Dle německého vydání od A. Tappehorna vzhledem k manuale rituum duchovenstva v Čechách a na Moravě spracoval a s povolením spisovatelovým vydal dr. Antonín Višek, Olomouc 1887; Jan JEŽEK, Kněz u lůžka nemocných a umírajících. Praktické případy, Pastýř duchovní 10, 1890, s. 757; Vojtěch ANDERL, Katolická kniha pro nemocné v desíti řečech pro duchovní správce nemocných, přátele nemocných vůbec i pro nemocné samy. Pátý neboli český díl, do češtiny přeložený z textu díla německého, schváleného a autorisovaného arcibisk. ordinariátem vídeňským, Vídeň 1897.

⁵²⁵ „Vůbec může v takovéto nesnázi duchovnímu správci lékař nemocného nejvíce prospěti, neboť nemalý vliv na nemocného mívá. Jest ale také lékař netoliko ve svědomí, nýbrž i občanskými zákony k tomu zavázán, o to se starati, aby nemocný v nebezpečné nemoci byl zaopatřen. Tak ukládá dvorní nařízení od 17. ledna a 11. února 1812 všem lékařům, aby nemocné v každém možném životě nebezpečnosti k přijetí svátostí napomenuli a jim to při třetí nejděle páté návštěvě na srozuměnou dali, a kdyby se zdráhali měli, mají dle zákona od 13. dubna 1799 pod těžkým odpovídáním a ztrátou lékařského vykonávání další návštěvování nemocného okamžitě zastaviti.“ Citováno podle ANONYM, *Jak se má duchovní pastýř zachovati, odepře-li se mu přístup k nemocnému?*, Časopis katolického duchovenstva 23, 1850, č. 4, s. 105-116, zde s. 110-111.

⁵²⁶ Antonín MARKUS, *Josef Kníže ze Schwarzenberku. K stému výročí jeho smrti*, Tradice. Věstník svazu českých úředníků a zřízenců knížete ze Schwarzenbergu v Českých Budějovicích 1, 1934, č. 1, s. 2-4, zde s. 2.

na počátku září téhož roku dědičným holdem hornorakouských stavů v Linci, byl císařův lázeňský pobyt v Karlových Varech i návštěva českokrumlovské rezidence Adama Františka ze Schwarzenbergu. Ten se jako nejvyšší štolmistr Karla VI. výpravy pochopitelně účastnil. Vyhradil pro sebe a svůj doprovod šest kočárů a čtyřadvacet koní.⁵²⁷

Život schwarzenberského rezidenčního města onoho června naplňovalo slavnostní očekávání císařské návštěvy. Na programu byl především lov, jehož přípravy předčily tehdy obvyklou praxi – kníže dal ušít nové uniformy pro 136 lovců a loveckých pomocníků a angažoval 3000 honců.⁵²⁸ Konečně posledního květnového dne vyjádřil císař svému dvořanovi obzvlášť milostivou přízeň, když rozhodl, že každoroční velkolepé divadelní představení („císařská augustýnská opera“), jež se konalo 28. srpna (na den sv. Augustina) u příležitosti narozenin císařovny Alžběty Kristýny, nebude provedeno v habsburském záměčku Favorita, nýbrž v českokrumlovském zámeckém divadle. Na programu byla „festa teatrale“ *L'asilo d'Amore* od dvorního básníka Metastasia, jenž byl v doprovodu císaře rovněž přítomen.⁵²⁹

Ambivalentním životním pocitem barokní doby však procházela dobře známá metafora o světě jako divadle a divadle jako světě.⁵³⁰ Dne 10. června 1732 se

⁵²⁷ K tomu podrobně Otto G. SCHINDLER, *Smrt na lovu v Brandýse a zmařená divadelní slavnost v Krumlově. (Chybný výstřel císaře Karla VI. a Metastasiovo „L'asilo d'Amore“)*, Divadelní revue 1996, č. 1, s. 14-35, zde s. 14-16.

⁵²⁸ Lov představoval ve šlechtickém prostředí nejen volnočasovou aktivitu, ale i významnou společenskou událost. Obecně k lovu Werner RÖSENER, *Die Geschichte der Jagd. Kultur, Gesellschaft und Jagdwesen im Wandel der Zeit*, Düsseldorf-Zürich 2004; J. PETRÁŇ a kol., *Dějiny hmotné kultury II/2*, s. 747-748. K lovu u dvora brunšvických vévodů Heiko LAB – Norbert STEINAM, *Die höfische Jagd der Herzöge zu Braunschweig und Lüneburg in Celle in der zweiten Hälfte des 17. Jahrhunderts*, in: Heiko Laß (ed.), *Hof und Medien im Spannungsfeld von dynastischer Tradition und politischer Innovation zwischen 1648 und 1714*, München 2008 (= Rudolstädter Forschungen zur Residenzkultur), s. 181-208; Heiko LAB, *Jagd- und Lustschlösser. Kunst und Kultur zweier landesherrlichen Bauaufgaben. Dargestellt an thüringischen Bauten des 17. und 18. Jahrhunderts*, Petersberg 2006.

⁵²⁹ Podrobný popis dějové zápletky a choreografie opery, jež byla nakonec provedena v Linci srov. TAMTĚŽ, zejména s. 19-35.

⁵³⁰ K baroknímu principu divadla a slavnostem jako nejvýraznějšímu projevu barokní kultury z českých historiků zejména Josef VÁLKA, *Manýrismus a baroko v české kultuře 17. a 1. pol. 18. století*, Studia Comeniana et historica 8, 1978, s. 155-213. K barokním festivaltám a jejich místu v životě barokního člověka TÝŽ, *Barokní slavnosti*; TÝŽ, *Homo festivans*, in: Václav Bůžek – Pavel Král (edd.), *Slavnosti a zábavy na dvorech a ve městech raného novověku*, České Budějovice 2000 (= Opera historica 8), s. 5-19; TÝŽ – Miloš ŠTĚDRŮ, *Svátky a slavnosti v dějinách kultury*, Opus musicum 17, 1986, s. 289-297. Zásadní teoretické otázky ke studiu barokní doby položil TÝŽ, *Problemy interpretace kultury barokowej w Czechach i na Moravach*, Kwartalnik Historyczny 90, 1983, s. 823-838. V českém překladu *Otázky interpretace barokní kultury v Čechách a na Moravě* bylo otištěno v TÝŽ, *Myšlení a obraz v dějinách kultury. Studie, eseje, reflexe*, Brno 2009 (edd. Jiří Kroupa – Tomáš Knoz), s. 93-109. K významu barokních slavností v evropské společnosti v syntetické práci věnované barokní době švýcarský historik

u Brandýsa nad Labem otočilo kolo „vrtkavé štěstěny“ nesprávným směrem a oba světy se střetly úderem chybné střely z kulovnice. Císař a nejvyšší štolmistr stáli sedmdesát kroků od sebe, navíc v dráze střel. Karel VI. vystřelil na povel nadháněčů. Místo jelena však smrtelně zasáhl Adama Františka ze Schwarzenbergu.⁵³¹ Průběh události zachytil pamětní spis *Trauer und Trostvolles Hinscheiden des Durchlauchtigsten Fürsten zu Schwarzenberg und Herzogens zu Krummau. Von 10ten zum 11ten Juni 1732*,⁵³² jenž zároveň představuje poslední velké svědectví o barokním rituálu smrtelné postele v knížecí rodině.⁵³³ Jeho pisatel přitom nevěnoval pozornost pouze posledním okamžikům knížete, nýbrž i průběhu lovu, nešťastnému zranění, chování umírajícího, okamžiku smrti, úpravám mrtvého těla a pitvě (*Anatomie*). Neobyčejně cenným

Peter HERSCHE, *Muße und Verschwendung, Europäische Gesellschaft und Kultur im Barockzeitalter I*, Freiburg-Basel-Wien 2006, s. 644-655. Metaforou *Theatrum mundi*, jež je ztotožňována zpravidla s obdobím 17. a 18. století, se tradičně zabývají historikové divadla. Výběrově Wolfgang KAUTZSCH, *Das Barocktheater im Dienste der Kirche. Die theatralische Raumkunst des Barock in ihren Hauptphasen (1550–1790). Ein Versuch*, Leipzig 1931; Ulf KÜSTER – Maria Ines ALIVERTI, *Theatrum mundi. Die Welt als Bühne*, München 2003; Maria Ines ALIVERTI, *Le passioni in scena: corpi eloquenti e segni dell'anima nel teatro del XVII e XVIII secolo*, Roma 2009; Franz LINK, *Götter, Gott und Spielleiter*, in: Týž – Günter Niggel (edd.), *Theatrum Mundi. Götter, Gott und Spielleiter im Drama von der Antike bis zur Gegenwart*, Berlin 1981, s. 1-48, zde s. 4-5; Fidel RÄDLE, *Gottes ernstgemeintes Spiel. Überlegungen zum welttheatralischen Charakter des Jesuitendramas*, in: tamtéž, s. 135-160; Margarete BAUER-HEINHOLD – Helga SCHMIDT-GLASSNER, *Theater des Barock. Festliches Bühnenspiel im 17. und 18. Jahrhundert*, München 1966. Divadelnost považoval za symptomatický rys celé barokní epochy literární historik Václav ČERNÝ, *Barokní divadlo v Evropě*, Praha 2009. Z nových prací historiků umění Barbara BORNGÄSSER – Rolf TOMAN – Achim BEDNORZ, *Barock: Theatrum Mundi. Die Welt als Kunstwerk*, Potsdam 2012. Z mezioborového úhlu pohledu Monika BOSSE – André STOLL (edd.), *Theatrum mundi. Figuren der Barockästhetik in Spanien und Hispano-Amerika. Literatur – Kunst – Bildmedien*, Bielefeld 1997.

⁵³¹ K tragické nehodě se dochoval schematický náčrt místa a průběhu neštěstí od písaře Dvorního stavebního úřadu v Praze Johanna Heinricha Dienebiera, jenž se nachází ve sbírce plánů pražského hradního archivu. Byl reprodukován v O. G. SCHINDLER, *Smrt na lovu*, s. 31. Podrobně k průběhu neštěstí Jiří ZÁLOHA, *Poslední hon Adama Františka ze Schwarzenberku*, *Obnovená tradice* 2, 1991, č. 4, b. s.; Týž, *Lovecký příběh s nešťastným koncem*, *Dějiny a současnost* 18, 1996, č. 3, s. 18-20. V rámci studia lovu jako významné společenské události u císařského dvora zmínil smrt Adama Františka F. HUSS, *Der Wiener Kaiserhof*, s. 239; Oskar VON MITIS, *Jagd und Schützen am Hofe Karls VI.*, Wien 1912, s. 31. Události se dotkl i Hanns Leo MIKOLETZKY, *Hofreisen unter Kaiser Karl VI.*, in: *Mitteilungen des Instituts für Österreichische Geschichtsforschung* 60, Wien 1952, s. 265-285, zde s. 271.

⁵³² Srov. SOA Třeboň, pracoviště Český Krumlov, RA Schwarzenberg I, fasc. 433, Adam Franz. Sein Tod. Beisetzung, Trauerfeierlichkeiten, Auslagen, Grabmal und Epitaph.

⁵³³ K úmrtí dalšího vládnoucího knížete Josefa Adama, syna Adama Františka, došlo 17. února 1782 ve Vídni. K jeho poslední, devítidenní nemoci, se nedochovaly prameny, jež by popisovaly rituál smrtelné postele. Ze zprávy (*Note*) sepsané den před smrtí ve Vídni vyplývají obvyklá opatření, jimž byla věnována pozornost v podkapitole *V předpokojí smrti. Poslední nemoci Schwarzenbergů* této práce. Dne 14. února se zdravotní stav knížete zhoršil. Následujícího dne byl zaopatřen všemi svátostmi: „*Mit allen heil. Sakramenten versehen worden sind.*“ Nastupující kníže Jan Nepomuk I. dal okamžitě po zhoršení zdravotního stavu svého otce modlit vřejné modlitby ve všech patronátních kostelích. Cenným dokladem vědomého navazování na rodinnou tradici umírání je úřední zpráva, jež se na ni explicitně odvolává: „*Auf Befehl Sr. des Herr Erbfürsten hochfürstl. Durchlaucht ist daher die Verfügung zu treffen, daß auf die vorhin in derlei betrubten Fällen beobachtete Art, öffentlichen Gebeter in allen Kirchen angestellt werden.*“ Srov. TAMTÉŽ, fasc. 475, Absterben, Notifikationen, Verlassenschafts Abhandlung, Übersicht der Porträte des Fürsten Josef Adam zu Schwarzenberg.

svědectvím o „barokní“ smrti jsou zejména slova, ať již skutečná či fiktivní, jež autor spisu vložil do úst postřeleného knížete.

Samotný důraz, jenž byl kladen na údajně vyřčená slova zraněného Adama Františka, představoval jeden z pilířů schwarzenberského paradigmatu umírání a smrtelné postele i v průběhu 19. a na počátku 20. století, jak bylo naznačeno již v podkapitole věnované posledním nemocem v prostředí knížecího rodu. Umírající měl mluvit; jednotlivá slova, proud řeči, její hlasitost a srozumitelnost byly vnímány jako důležité měřítko „dobrého“ odchodu blízkých z tohoto světa. Srozumitelnost výpovědi měla potvrzovat jejich plné vědomí, význam slov potom svědčit o příkladné zbožnosti. V neposlední řadě šlo o poslední vzkaz potomkům. Na tomto místě je třeba zdůraznit autorovu hypotézu, že pisatelům pamětně pietních spisů o posledních životních okamžicích knížat a kněžen ze Schwarzenbergu šlo více o písemné stvrzení zbožné, tedy „dobré“ smrti, než o popis skutečnosti. Slovní odkazy umírajících ostatně nesloužily mrtvým. Byly utvářeny a uchovávány pro společnost žijících a budoucích generací rodu. Více než realitu tak často odrážely ideální obraz o ní a představovaly jednu z obranných strategií vysoké šlechty. Měly chránit vyznávané duchovní hodnoty, rodinnou tradici a na počátku 20. století i pevně ustálený způsob umírání navzdory sekularizující se smrti.

Archetypálním příkladem barokní zbožnosti, pokání, a nehledě k tragickým okolnostem, i „dobré katolické smrti“, jenž se neobyčejně silně zapsal do schwarzenberské kolektivní paměti a lze tedy předpokládat, že ovlivňoval i představu o rituálu smrtelné postele, bylo právě úmrtí Adama Františka.⁵³⁴ Autor pamětního spisu zaznamenal hned několik promluv knížete, jež měli vyslechnout svědci jeho zhruba dvanáctihodinové smrtelné agonie.⁵³⁵ Bezprostředně po zásahu prý Adam

⁵³⁴ Podobně silný vzor naopak nevznikl v případě jeho otce Ferdinanda a děda Jana Adolfa I., jehož smrt zastihla podle relace z 30. května 1683 od papežského nuncia ve Vídni Francesca Buonvisiho na cestě od nejvyššího komorníka císaře Gundakara z Dietrichsteina ke zpovědníkovi Eleonory Magdaleny Falcko-Neuburské. Kníže byl stížen záchvatem mrtvice a celá událost se odehrála tak rychle, že mu duchovní nestihl udělit rozhřešení ani svátost posledního pomazání: „*Mentre si festeggiava in Casa del presidente di guerra successe in Luxemburgo un funestissimo caso. Il principe di Schwarzemberg era stato a pranzo in casa del cameriero maggiore, e passato poi a visitare il confessore dell'imperatrice regnante, nel volersi metter a sedere cadde in terra, e spirò in un'istante, senza che nemeno il P. confessore potesse darli l'assoluzione.*“ Převzato z R. SMÍŠEK, *Císařský dvůr*, s. 570.

⁵³⁵ Byl mezi nimi například osobní myslivec zraněného Jan Jiří Reinhard, komorník Viktor Jaus, císařův dvorní chirurg, nejmenovaní pražští lékaři a chirurgové, děkan z Brandýsa nad Labem, další kněží, kapucíni z pražských Hradčan či prezident České komory hrabě František Leopold Sternberg. Srov. SOA Třeboň, pracoviště Český Krumlov, RA Schwarzenberg I, fasc. 433, Trauer und Trostvolles Hinscheiden des Durchlauchtigsten Fürsten zu Schwarzenberg und Herzogens zu Krummau. Von 10ten zum 11ten Juni 1732.

František vykřikl: „*Jesus, ich bin getroffen!*“ Poté padl k zemi a volal kněze, aby se vyzpovídal. Na výtku brandýského děkana, že se zpovídá příliš nahlas, údajně odvětil: „*Ich kann meine Sünden, weil ich ein ofentl. Sünder, auch alle ofentlich beichten. Der Kaißer wird ja mein Weib und Kind, meine arme Unterthanen und Leuth nicht verlassen.*“⁵³⁶ Sám císař Karel VI. ovšem ke knížeti osobně nepřišel. Když se dozvěděl, že mu způsobil smrtelné zranění, ztratil kontrolu nad svými emocemi, jež příslušela císařskému majestátu. Odhodil prý svůj klobouk i paruku. Na naléhání vrchního sokolníka, aby se ovládal, odcestoval neprodleně do Prahy, kde se uzavřel ve svých komnatách.⁵³⁷

Ve zbožném umírání z počátku třicátých let 18. století patřila privilegovaná pozice jednoznačně „lékaři duše“. Teprve po zpovědi, v tomto případě šlo na přání umírajícího dokonce o jasnou formu veřejného pokání, a posledním pomazání, jež mu bylo vzápětí uděleno,⁵³⁸ se k vážně zraněnému dostavil dvorní ranhojič, jenž konstatoval neslučitelnost zranění se životem a neodvratitelnost smrti.

Adam František byl převezen v kočáře, který doprovázeli jeho osobní myslivci a brandýský děkan, do císařského zámku, a uložen do postele v improvizované připravené komnatě blízko vchodu. Jak ukazují jeho pravděpodobně autentické stížnosti, špatně snášel nejen fyzické bolesti, ale i nepřítomnost blízkých příbuzných a služebníků.⁵³⁹ Ty informoval o vážném zranění knížete posel, jenž byl vyslán do pražského Schwarzenberského paláce, odkud měl přivolat komorníka Viktora Jause a další schwarzenberský dvorní personál. „Štafeta“ s neblahým poselstvím dorazila později i do Českého Krumlova, kde zastihla manželku knížete Eleonoru Amálii

⁵³⁶ Srov. TAMTÉŽ.

⁵³⁷ „*Ihre Maist. dießes hörend würfen Huth und Berruquen von sich, daß Graf von St. Julian anlaß zu sagen: Wie Euer Maist. werden sich ja nicht verliehren, und die Chais schrie, einzusitzen ersuchten, von hier abgingen, und vor 5 Uhr in Prag anlangten.*“ Srov. TAMTÉŽ. O chování císaře po nehodě podal svědectví i básník Metastasio v listě do Říma. Karel VI. se uzavřel do komnat na Hradčanech a odmítal komunikovat se svým okolím. Vídeňská společnost truchlila nad koncem Adama Františka, cítila ovšem i soucit s nešťastným střelcem, známým jemností svého srdce (*delicatezza del cuore*). Přestože se císařský dvůr snažil tragickou událost zpočátku utajit – dvorské zpravodajství z Prahy z 18. června 1732 ji zamlčelo, o tři dny později se o ní již otevřeně zmínilo. Přestože se od císaře zpočátku očekávalo, že rozhodne o předčasném ukončení cesty, ritualizované formy dvorské etikety mu nedovolovaly „utopit se“ v citech, Musel rychle přijmout své vladařské povinnosti – tomu odpovídalo i nepřerušované pokračování jeho cesty do Karlových Varů a srpnové provedení divadelního představení v Linci. K reakci císařského dvora a vídeňské společnosti na událost O. G. SCHINDLER, *Smrt*, s. 14-18.

⁵³⁸ „*Nur geschwind die heil. Öhlung erfolgen konte, daher auch in dessen ein anderer Priester mit dem hochwürdigen Gott herzu eilete, und unter trostreichen seufzen speiste.*“ Srov. SOA Třeboň, pracoviště Český Krumlov, RA Schwarzenberg I, fasc. 433, Trauer und Trostvolles Hinscheiden.

⁵³⁹ „*Mein Gott ich hab so viel Leith und jetz muß ich hier so miserabl liegen, und niemand findet sich bei mir ein, aber ist doch Gott auch verlassen gewesen.*“ Srov. TAMTÉŽ.

rozenou Lobkowiczovou a jeho desetiletého syna Josefa Adama. Kněžna se odebrala s menším doprovodem do Brandýsa, zpráva o smrti manžela ji však zastihla ještě na cestě.⁵⁴⁰

U umírajícího byli přítomni kněží, kteří jej utěšovali, hrabě František Leopold Sternberg a množství dalších smutečních svědků. V nohách postele stál knížecí sekretář se světlem.⁵⁴¹ Obraz zbožné smrti knížete byl vytvořen především prostřednictvím slov kajícího a pokání. Adam František v nich několikrát opakoval, že je „*ubohý hříšník*“, jenž krutě pyká za chyby, jichž se dopustil během pozemského života. Dále prosil o odpuštění všechny přítomné, obracel se k Bohu otci, Ježíši, své rodině a otcovsky i ke svým poddaným.⁵⁴² Svému sekretáři diktoval slova, jež měl vyříditi manželce Eleonoře Amálii. Kněžna měla být dobrou matkou jeho dětem, poddaným a lidem a dobře spravovat poručnictví nad rozsáhlým rodovým majetkem, aby si nepřivodila „*těžké zodpovídání*“.⁵⁴³

Samotný rituál smrtelné postele proběhl podle již zmíněného katolického ideálu – plně v režii kněží a především včas. Po úplné zpovědi, již umírající kníže pronesl nahlas za účasti všech přítomných, přijal ochotně „*duchovní útěchu*“ – svaté přijímání a patrně znovu i poslední pomazání. Poté začal ztrácet dech a mohl odpovídat jen lámanými slovy. Další kající gesta byla nonverbální, přesto v souladu s dobovými ideálními představami dostatečně výmluvná. Kníže tiskl ruku duchovnímu, přikládal kříž k ústům a svíral jej třesoucíma se rukama.⁵⁴⁴ Při „*dobrém vědomí*“ vytrvale volal

⁵⁴⁰ TAMTĚŽ, Pro Memoria Protocollum, Crummau den 12 Juni AD 1732.

⁵⁴¹ „*Darauf wurde das Zimmer wieder eröffnet, und allen anwesenden die Traurigkeit jetzt vergrößert, besonders da man von denen Herrn Medicis und Chirurgis vernohmen, das nun mehr keine menschliche Hülf mehr übrig sein, daher die anwesende Priester einer um den anderen sich bemüheten Ihre Drtl. geistlichen Trost beizubringen.*“ Srov. TAMTĚŽ.

⁵⁴² „*Jesus, ich bin ein armer Sünder, und ist dießes alles zu wenig, was ich leiden muß, ich hab es verdienet wegen meiner großen Miissethaten, derer ich Zeit meines Lebens Viele begangen hab. (...) Mein lieber Pater nicht Ihre Durchlaucht ich begehre nun nicht als Ihre Durchlaucht sondern als ein armer Sünder für Gott zukommen. (...) Lieben Leuth nehmet ein Exempel an mir, wie ich hier liegen muß, o Mein Heiland, o Mon Dieu! O mein Sohn, o meine arme Unterthanen!*“ (zvýrazněno v textu) Srov. TAMTĚŽ.

⁵⁴³ „*Und er, sag er meiner Frau daß sie sein solle eine Mutter meiner Kinder, meiner armen Unterthanen, und meiner verlassenen Leuthen, soll auch die ihr aufgetragene Vormundschaft wohl administriren, damit sie widrigenfalls keine schwere Verantwortung über sich ziehe.*“ (zvýrazněno v textu) Srov. TAMTĚŽ.

⁵⁴⁴ „*Diesen Pater mit lauter Stimm müthig beichtete und nach vollender Beicht in Angesicht aller anwesenden geistl. Trost zu empfangen herziniglich verlangte. (...) Daher weiters nur mit halb gebrochenen Worten antwortete, dem Pater die Hand drückte, das Crucifix zum Mund nahme, solches mit zitterenden Händen andrückte.*“ Srov. TAMTĚŽ.

kněze. Zemřel 11. června za úsvitu slunce a „*hojných slz cizích lidí stejně jako Hofleuthen*“.⁵⁴⁵

Jak ukázal dobový obraz umírání Adama Františka ze Schwarzenbergu ze třicátých let 18. století, barokní rituál smrtelné postele byl v urozeném katolicky orientovaném prostředí posvátnou událostí, jíž byla vlastní zbožnost projevovaná jak slovy, tak i výrazně teatračními gesty nonverbální povahy. Jasným znakem kajičnosti bylo opakované zpovídání se. Jak potvrdilo srovnání s umíráním vybraných představitelů z jiných vysoce postavených katolických šlechtických rodů – jde zejména o ikonografické zobrazení smrtelné postele Jaroslava Bořity z Martinic (1582–1649)⁵⁴⁶ a popis posledních okamžiků císaře Leopolda I.,⁵⁴⁷ středobody vizuální reprezentace zbožného umírání byly krucifix a světlo – zpravidla úmrtní svíce (*Sterbkerze*).⁵⁴⁸

V průběhu 19. století vzniklo podobně paradigmatické svědectví o rituálu smrtelné postele v případě smrti Josefa II. ze Schwarzenbergu, o jehož poslední nemoci z podzimu 1833 již bylo podrobně pojednáno. Přestože umírání předbřeznové doby

⁵⁴⁵ TAMTÉŽ.

⁵⁴⁶ Jde o obraz *Smrt Jaroslava Bořity z Martinic* (po roce 1649), který se nachází v konventu bosých karmelitánů ve Slaném. Střed výjevu zachycuje umírajícího na smrtelné posteli, kterou obklopuje šest osob. Kromě blízkých příbuzných zachytil malíř ministranta s lampou a kněze se zapálenou svíčkou, který ukazuje Jaroslavu Bořitovi velký kříž s ukřižovaným Kristem. Umírající k němu směřuje pohled. Jeho zbožnost symbolizují i ruce sepjaté k modlitbě. Na stolku vedle postele jsou položeny liturgické předměty, které souvisejí s udělováním svátosti přijímání a posledního pomazání – kustodie s Nejsvětější svátostí a nádobka s olejem. K obrazu blíže Jan ROYT, *Poslední věci člověka*, in: *Memento mori! Smrt jako brána k věčnosti ve výtvarném umění*. Doprovodná publikace k výstavě v Muzeu Šumavy v Kašperských Horách A. D. 2004, Kašperské Hory 2004, s. 3-41, zde s. 28.

⁵⁴⁷ Leopold I. dal v poslední den života sloužit mši svatou ve své ložnici v Hofburgu. Přijal potřetí a naposledy svaté přijímání od svého zpovědníka, jezuity Francisca Menegattiho. Rozloučil se s manželkou a synem Josefem I., kterému dal rukou otcovské požehnání. Poté se rozloučil s dcerami a vnučkami. Císařovna si povšimla jeho zhoršeného dýchání a přivolala osobního lékaře. Ten rozeznal znaky blížící se smrti a zavolal nejstaršího dvorního kaplana císaře, kanovníka od sv. Štěpána Dominica du Boise, který udělil Leopoldovi I. poslední pomazání. U umírajícího se shromáždili nejvyšší hofmistr a nejvyšší komoří, který mu podal úmrtní svíci. Zpovědník se modlil modlitby za umírajícího a udělil mu opakovaně rozžhešení. Ze symbolických předmětů byly přítomny krucifix, který se podle rodinné tradice vázal ke smrti Ferdinanda II. – umírající jej držel v rukou a políbil, i žezlo a koruna, které byly položeny k jeho nohám. Měly připomínat, že je dostal od Boha a odevzdává mu je zpět. Srov. K. VOCELKA – L. HELLER, *Soukromý svět*, s. 177; F. HUSS, *Der Wiener Kaiserhof*, s. 41-42; M. HAWLIK-VAN DE WATER, *Der schöne Tod*, s. 46-47. Z habsburských příkladů je zřejmé, že se barokní forma rituálu smrtelné postele začala proměňovat směrem k civilnější smrti v osmdesátých letech 18. století. Např. Císař Leopold II. nestihl přijmout žádné svátosti. K rituálu smrtelné postele Karla VI., Marie Terezie, Josefa II. a Leopolda II. F. Huss, *Der Wiener Kaiserhof*, s. 93, 120, 147, 176. Pozoruhodná dobová svědectví o umírání Marie Terezie a Josefa II. přináší i edičně vydané deníkové záznamy Karla hraběte Zinzendorfa. Srov. Hans WAGNER (ed.), *Wien von Maria Theresia bis zur Franzosenzeit. Aus den Tagebüchern des Grafen Karl von Zinzendorf*, Wien 1972, s. 36 (smrt Marie Terezie podle vyprávění arcivévodkyně Marie Anny), 40-43 (smrt Josefa II. včetně obrazové reprodukce jeho smrtelné postele).

⁵⁴⁸ Šlo o posvěcenou svíci. Srov. M. HAWLIK-VAN DE WATER, *Der schöne Tod*, s. 46. V případě Adama Františka se překvapivě neobjevila žádná zmínka o úmrtní svíci, pouze o světle, které držel jeho sekretář v nohách postele.

postrádalo některé výše popsané prvky barokní zbožnosti, zejména důraz na okázalé a hlasité pokání, vnímáním jeho svědků procházely velmi podobné archetypy „dobré“ smrti. Dominantním rysem schwarzenberského rituálu smrtelné postele první poloviny 19. století byla rodinná soudržnost u lůžka umírajícího. Zmíněná barokní teatralita vyjadřovaná slovy i vizuálními symboly se proměnila v intimnější romantický sentiment.

Potřeba uchovat svědectví o smrti jako tvořivý prvek rodinné paměti neustávala, spíše naopak. Poslední okamžiky Josefa II. ze Schwarzenbergu tak nezachytil pouze pietní spis jeho sestry Eleonory Žofie, nýbrž i jeho dokonale věrné ikonografické ztvárnění v podobě olejomalby – žánrového výjevu Josefovy smrtelné postele.⁵⁴⁹ Středobodem obrazu, jenž přitahuje oko diváka, je Josef II. ležící v posteli s baldachýnem v ložnici hlubockého rodového sídla.⁵⁵⁰ Z porovnání s písemným záznamem Eleonory Žofie jasně vyplývá, že neznámý malíř zobrazil poslední chvíle či dokonce samotný okamžik smrti vládnoucího knížete. V ložnici umírajícího lze napočítat dvacet blízkých příbuzných, z nichž lze některé díky pamětnímu spisu i přesně identifikovat.⁵⁵¹

Nejblíže Josefa II. se nacházela Eleonora Žofie, jež seděla v těsné blízkosti postele – po jeho levém boku. Jak popsala i slovně, pravou rukou podkládala polštář

⁵⁴⁹ Výtvarné zachycování rituálu smrtelné postele nebylo ve vysokých společenských kruzích v 19. století neobvyklým jevem. Zobrazení rodiny, jež obklopovala umírajícího či již mrtvého příbuzného, měla ukazovat umírání jako mírumilovný proces z hlediska umírajícího a zároveň jako bolestnou událost pro pozůstalé. Vyobrazení smrtelné postele mělo v rodinné paměti nahrazovat mrtvé tělo, které ztratilo individuální identitu. K zobrazování umírajících a mrtvých v 19. století podnětně současná americká antropoložka smrti Christine QUIGLEY, *The Corpse. A History*, McFarland 1996, s. 22-30. Pro srovnání lze uvést např. litografii z roku 1862, jež zachycuje poslední okamžiky prince konsorta Alberta, manžela britské královny Viktorie, který zemřel 14. prosince 1861. U jeho smrtelné postele lze spatřit na dvě desítky osob, nechyběla mezi nimi princova rodina a blízcí spolupracovníci. Tento výjev byl reprodukován např. v M. WHEELER, *Heaven*, b. s. K rituálu smrtelné postele prince konsorta J. S. CURL, *The Victorian Celebration*, s. 229.

⁵⁵⁰ Nesignovaná olejomalba je dnes součástí jedné z expozic českokrumlovského zámku. Za poskytnutí její digitální reprodukce autor děkuje PhDr. Stanislavě Slavkové z pracoviště základní evidence Správy státního hradu a zámku Český Krumlov. Za konzultaci ohledně možného autorství obrazu a vyloučení domnělého autora, schwarzenberského malíře Ferdinanda Runka, patří dík kurátorce sbírkových a mobiliárních fondů Mgr. Máje Havlové z Oddělení správy a prezentace objektů Národního památkového ústavu – Územního odborného pracoviště v Českých Budějovicích. Vzhledem ke skutečnosti, že autor obrazu musel být přímým svědkem rituálu smrtelné postele a Ferdinand Runk žil po roce 1826 ve Vídni – poslední dílo, jež mu bylo proplaceno schwarzenberskou pokladnou, je datováno k červenci 1832 a vykazuje navíc rysy těžkopádné malby, mohl scénu namalovat někdo z výtvarně nadaných členů rodiny, např. Eleonora provdaná Windisch-Graetzová. K Runkově tvorbě a technice malby Mája HAVLOVÁ, *Schwarzenberský krajinář Ferdinand Runk*, in: M. Gaži (ed.), *Schwarzenbergové*, s. 267-288.

⁵⁵¹ Srov. SOA Třeboň, pracoviště Český Krumov, RA Schwarzenberg I, fasc. 532, *Krankheit Onkel Josephs Schwarzenberg 1833*.

nemocného, aby mu ulehčila. Zároveň si však postěžovala, že bratrovi neviděla do obličeje. Hned za kněžnou, v blízkosti čela postele a krby stáli Josefovi synové Jan Adolf II. a budoucí ministerský předseda Felix. Nad umírajícím lze spatřit dva duchovní – nejmladšího Josefova syna Bedřicha (*Fritz*), jenž podpírá staršího kněze, v textu označeného jako „děkan“.⁵⁵² Jeden ze dvou mužů stojících u protějšího boku postele musel být již zmíněný hlavní ošetřující lékař Franz Willibald Nussard.

Ztotožnit s jistotou podobu ostatních, převážně ženských postav v čepcích, s konkrétními představitelkami rodu, by bylo pochopitelně obtížné a sporné – některé z nich stojí navíc zády k divákovi. Díky Eleonořinu záznamu je však možné se skutečné historické předloze výjevu alespoň přiblížit. U smrtelné postele podle jejího svědectví nebyly přítomny pouze dvě z osmi žijících Josefových dětí – dcery Marie Matylda a Marie Karolina provdaná Bretzenheimová, jíž pisatelka odkázala svůj pamětní spis. Konkrétně naopak zmínila své neteře Annu Bertu provdanou Lobkowiczovou a Marii Eleonoru provdanou Windisch-Graetzovou. Malíř tak musel zachytit i Josefovu dceru Ludoviku Eleonoru (1803–1884) i s jejím manželem, knížetem Eduardem Schönburgem Hartensteinem, a velmi pravděpodobně i Josefovu neteř Marii Annu (1809–1881) s manželem Františkem Antonínem Harrachem (1799–1884). Pod domácím jménem *Resie*, jež Eleonora Žofie několikrát zmínila, lze pravděpodobně odkrýt neprovdanou dceru Marie Karolíny (1775–1816) a Františka Josefa z Lobkowicz (1772–1816) Terezu Karolínu (1800–1868) či Josefovu sestru Marii Terezii (1780–1870) s manželem Bedřichem Karlem z Fürstenbergu (1774–1856).

Muži stojící v pozadí byli nepochybně Josefovi zeťové Alfred Windisch-Graetz, August Lobkowicz a již zmíněný Eduard Schönburg. Rituálu smrtelné postele svého tchána se naopak takřka jistě nezúčastnila manželka jeho nástupce Jana Adolfa II. Eleonora rozená Liechtensteinová, jež 2. listopadu téhož roku porodila ve Vídni druhorozenou Marii Leopoldinu. V době Josefovy smrti tak nové vládnoucí kněžně schwarzenberské primogenitury končilo období šestinedělí.⁵⁵³

Podobně jako v případě Adama Františka byla věnována velká pozornost duchovnímu prožitku umírání a přípravě na příchod smrti. Ve shodě s dobovým

⁵⁵² Šlo patrně o některého z děkanů, jež působili na schwarzenberských jihočeských panstvích. Nabízí se konkrétně infulovaný prelát, arciděkan, vikář a rada biskupské konzistoře Carl Zannbauer, jenž působil v Českém Krumlově, či třeboňský děkan Joseph Franz Zelenka. Srov. *Hochfürstlich Schwarzenbergischer Schematismus für das Jahr 1832*, s. 37, 48.

⁵⁵³ K. SCHWARZENBERG, *Geschichte II*, s. 248.

katolickým ideálem však poslední životní okamžiky neměla provázet vypjatá kajicná gesta, nýbrž útěšná promluva kněze a včasné a opakované podávání svátostí, jež měly zmírňovat duševní úzkost i fyzické útrapy nemocného. Hlavním duchovním průvodcem umírajícího Josefa II. byl mladý Bedřich Schwarzenberg, který dohlížel na včasné zaopatření svého otce a pravidelné podávání svatého přijímání. V průběhu poslední noci z 18. na 19. prosince 1833 se střídal na strážu u nemocného s bratrem Janem Adolfem.

Zcela v souladu s dobovými katolickými příručkami o zaopatřování nemocných budoucí kardinál vlastního otce k přijímání svátostí nenutil. V okamžiku zřetelného zhoršení jeho stavu se jej trpělivě vyptával, zda přijme eucharistii dříve než v obvyklou hodinu: „*Frug ihn wann er wollte die hl. Comunion empfangen, er antwortete um elf Uhr. (...) Um 8 Uhr fragte Fritz den Vater: Wollen Sie nicht früher die hl. Comunion empfangen da Sie nun nicht schlafen. Er sagte: Wie du willst. Bald darauf wurde der Athem schwächer und langsamer.*“⁵⁵⁴

Z citovaných slov je zřejmé, jak velká péče byla věnována včasnému udělení svátosti a jaké obavy vzbuzovalo pomyšlení na „promeškání“ vhodného okamžiku. Dýchací obtíže knížete chápali svědkové události jako jasné znamení blížící se smrti a vstup do rituálu smrtelné postele. Tomu odpovídalo jejich další chování. Očekávání smrti se vyznačovalo především upřeným pozorováním tváře umírajícího a snahou zaznamenat jeho poslední slova – blízcí příbuzní chtěli poslední okamžik vidět, zachytit a uložit si jej do paměti.⁵⁵⁵ Poslední slova knížete neodrážela vznešené duchovní myšlenky; patřila prozaicky plně pozemskému světu. Nemocný ve výroku „*nein Wasser*“ odmítal vodu, kterou mu nabízel lékař.

Bezprostředně před smrtí přijal Josef II. svaté přijímání z rukou syna Bedřicha. Následovaly děkanovy opakované, leč stručné promluvy, Bedřichovy modlitby a udělení rozhřešení. Poté vydechl vládnoucí kníže schwarzenberské primogenitury naposledy. Pocity Eleonory Žofie ovládly v tu chvíli zoufalství i pokoj: „*Bald darauf athmete der Theuere nicht mehr. Welcher Schmerz, ich war vernichtet, aber still wie sein Ende war ausser endloses Leid.*“⁵⁵⁶

⁵⁵⁴ Srov. SOA Třeboň, pracoviště Český Krumov, RA Schwarzenberg I, fasc. 532, Krankheit Onkel Josephs.

⁵⁵⁵ „*Alle Kinder außer Mathilde und Karoline waren um das Bett versammelt und bewachten jede seiner Miene. (...) Halte ganz gegen seine Gewohnheit den Kopf auf die rechte Hand gestützt. Adolph und Felix waren hinter sein Bett geschlossen um ihn beßer sehen zu können. (...) Der Kopf stützte sich immer mehr in Sinken aus den linken Arm, kein lauter Athemzug war hörbar.*“ Srov. TAMTÉŽ.

⁵⁵⁶ Srov. TAMTÉŽ.

Jak ukázala autorská dvojice Marije Wakounigové a Hannese Stekla, k vytváření paradigmatu archaického „dobrého“ umírání docházelo v průběhu 19. století také u blízkých schwarzenberských příbuzných – Windisch-Graetzů. Pomyslná časová hranice okolo roku 1850 přitom nehrála klíčovou roli. Podstatnějším předpokladem „jiného“ rituálu smrtelné postele, než byl tehdy běžný u „obyčejných“ smrtelníků, byl nejen vysoce urozený původ umírajícího, ale i jeho významné rodinné a společenské postavení. Ostatně ne náhodou se stal takovým vzorem i v případě Schwarzenbergů právě vládnoucí kníže, nositel rodové identity a prestiže.

V rodině Windisch-Graetzů byl „*suverénním pánem nad vlastní smrtí*“ Josefův zeť, známý potlačitel pražské revoluce z roku 1848, již připomenutý polní maršál kníže Alfréd Windisch-Graetz. Podrobné zprávy o jeho poslední nemoci a rituálu smrtelné postele z března 1862 daly vzniknout, stejně jako ve schwarzenberském prostředí, pamětnímu spisu z pera některého z Alfrédových dětí. Popis posledních dnů generálova života přitom vychází z obdobných konstitutivních hodnot jako v Josefově případě. Tvoří svého druhu panegyrický pomník, jenž v některých ohledech schwarzenberský model dalece převyšuje. Povahou líčení Alfrédova umírání, jež bylo vystavěno především na sebeovládání knížete a jeho stoickém přístupu ke smrti, se přitom nápadně přiblížilo raně novověkému *ars moriendi*.⁵⁵⁷

Na tomto místě bude věnována stručná pozornost hlavním nosným prvkům v umírání a rituálu smrtelné postele Alfréda Windisch-Graetze. V první řadě si kníže přál, aby se dům zaplnil nejbližšími příbuznými – dvě nebo tři děti byly stále přítomny u jeho postele. Navzdory fyzickému utrpení sledoval nemocný vytrvale dva hlavní cíle, k nimž patřilo prohlubování náboženského prožitku prostřednictvím duchovní četby, konkrétně zmíněného nadčasového spisu Tomáše Kempenského,⁵⁵⁸ a loučení se

⁵⁵⁷ H. STEKL – M. WAKOUNIG, *Windisch-Graetz*, s. 243-246. Kromě literatury k raně novověkému ideálu „dobré smrti“, jež byla citována v podkapitole *Rituál smrtelné postele*. *Katolický ideál* této práce, je nutné zmínit závěry Johna McMannerse pro francouzské prostředí. Rituál smrtelné postele urozených osob i měšťanů byl podle něj v 17. a 18. století chápán jako ideální příležitost k veřejné slavnosti. Katolický model zahrnoval sváteční rozloučení, udílení zbožných rad životnímu partnerovi, dětem a služebnictvu, vyřešení pozemských záležitostí a veřejné čtení poslední vůle. Na konci 18. století začala tato praxe upadat. Srov. J. MCMANNERS, *Death*, s. 234-245. Podle Pat Jallandové byl raně novověký ideál „dobré smrti“ v 19. století ohrožován především medikalizací umírání, hlavně podáváním utěšujících prostředků umírajícímu. Historička se zabývala protestantským modelem umírání v Anglii a zdůraznila, že ten byl v první polovině 19. století silně ovlivněn evangelikánským hnutím, které obnovovalo raně novověký důraz na zbožné chování umírajícího. Úpadek intenzivní zbožnosti v rituálu smrtelné postele, který zároveň vedl k nárůstu úzkosti z fyzického utrpení umírání v umírajícím i jeho blízkých, zasadila až do sedmdesátých let 19. století. Srov. P. JALLAND, *Death*, zejména s. 17-58.

⁵⁵⁸ Německé vydání Kempenského spisu z roku 1871 se nacházelo rovněž ve schwarzenberské knihovně na zámku Hluboká. Opotřebovaný stav knihy naznačuje, že byla čtena. Srov. Thomas von KEMPEN, *Vier*

s rodinou, přáteli a domácím služebnictvem.⁵⁵⁹ Do rituálu smrtelné postele vstoupil umírající a jeho blízcí hned dvakrát. Když se tak stalo 13. března 1862 kvůli zhoršení zdravotního stavu knížete poprvé, přijal v přítomnosti dětí a vnuků poslední pomazání. Poté následovalo tradiční loučení s blízkými, umírajícího prosby za odpuštění všech provinění, projevy víry v boží milosrdenství, dík služebnictvu a spolupracovníkům, pozdravy poslední vojenské posádky v maršálově kariéře, jež směřovaly do Mohuče.⁵⁶⁰

Dlouhý poslední zápas se smrtí však začal až o čtyři dni později. Podle pamětního spisu byl zcela veřejnou záležitostí – dům se plnil velkým množstvím lidí. Byli mezi nimi i naprosto cizí návštěvníci, kteří se chtěli zúčastnit posledních okamžiků „velkého muže.“⁵⁶¹ V tomto bodě se ideální obraz umírání v rodině Windisch-Graetzů od schwarzenberského paradigmatu propastně lišil. Schwarzenberský rituál smrtelné postele nechtěl být a nebyl otevřen široké veřejnosti. Poslední okamžiky patřily jen rodině, některým jejím zaměstnancům a členům knížecí domácnosti. Umírání vládnoucího knížete ze Schwarzenbergu přihlíželi cizí lidé naposledy patrně po tragickém lovu na jelena v červnu 1732.

Je pozoruhodné, že v případě většiny schwarzenberských úmrtí ve studovaném období nevznikly či se alespoň nedochovaly popisy rituálu smrtelné postele. Ve smutečních oznámeních se ovšem zcela pravidelně objevovala zmínka, že byl zesnulý zaopatřen všemi svátostmi umírajících.⁵⁶² Nepřítomnost zmíněných pramenů naznačuje, že schwarzenberský odchod z tohoto světa byl pevně ritualizovaným aktem,

Bücher von der Nachfolge Christi mit original Zeichnungen von Joseph Ritter von Führich in Holzschnitt aussgeführt von Kaspar Wertel, Leipzig 1871. Vyhledávání na základě klíčových slov v elektronické databázi schwarzenberské knihovny ukázalo, že literatura z oblasti náboženství a filozofie byla zastoupena poměrně málo – na rozdíl od přírodovědných a hospodářských spisů. Z duchovní literatury to potom byly spíše teologické spisy, jež byly patrně určeny spíše kněžím při hluboké zámecké kapli – farním kostele. V rámci prokazatelně čtených spisů z oblasti osobní zbožnosti poskytla databáze pouze jediný údaj – modlitební knihu ve francouzštině *Visites au Saint-Sacrament et la Sainte Vierge: pour demander la conversion des pécheurs suivies d'un choix de Prières a l'usage des Associés de l'Archiconfrérie du Très – Saint et Immaculé Coeur de Marie. / Par M. l'Abbé Arnault, Chanoine hon. de Tours, Vicaire de Saint – Louis d'Antin. Deuxième édition, Paris 1846.* K tématu umírání a smrti se nepodařilo dohledat žádný raně novověký ani novodobější titul. Lze konstatovat, že ke schwarzenberské přípravě na smrt nijak výrazně nepatřila duchovní četba – rozhodně tedy snaha si odpovídající tituly opatřovat. Nesmírný dík patří na tomto místě vedoucí oddělení knihovny a dokumentačních fondů PhDr. Zdeňce Prokopové a památkáři z Odboru evidence a dokumentace PhDr. Pavlu Hájkovi z Národního památkového ústavu – Územního odborného pracoviště v Českých Budějovicích za ochotu a čas, který věnovali provedení rešerše ve zmíněné databázi.

⁵⁵⁹ H. STEKL – M. WAKOUNIG, *Windisch-Graetz*, s. 244.

⁵⁶⁰ TAMTÉŽ, s. 245.

⁵⁶¹ TAMTÉŽ, s. 246.

⁵⁶² Srov. SOA Třeboň, RA Schwarzenberg-Orlík, sign. VII-3/3, úmrtní oznámení osob pochovaných v hrobce 1820–1936, kart. 2.

jehož ustálená podoba byla považována za samozřejmost. Poslední okamžiky byly pod kontrolou katolické církve a rodiny. Potřeba „zapsat“ průběh smutné události tak nastávala spíše za výjimečných okolností – při jakémkoliv narušení tradičního rituálu, jež mohly způsobit dramatické vnější podmínky či neobvyklé vzorce chování umírajícího nebo blízkých svědků smrti. Jak ostatně ukázala již svědectví o úmrtích Adama Františka z roku 1732, Karla Vavřince v Číně z roku 1902 a Karla V. z roku 1914, v takových situacích bylo v zájmu rodiny chránit paradigma „dobrého“ umírání prostřednictvím stylizace či naopak zamlčování různých nežádoucích projevů. Jinými slovy, větší pozornost věnovali Schwarzenbergové násilné smrti a smrti daleko od domova než umírání v rodinném kruhu. Taková úmrtí se zároveň snažili legitimizovat až idealizovat. Jak ukazuje vzhled do prostředí jiných šlechtických rodů, obranné strategie se objevovaly u vysoké šlechty zvláště v případě, že některý z příslušníků rodiny spáchal sebevraždu. Pocit studu byl maskován záměrným zatajováním informací, o které naopak jevil značný zájem dobový tisk.⁵⁶³

V průběhu druhé poloviny 19. století se zvyšovalo riziko nedostatečného ovládnutí emocí u lůžka umírajících. Zdá se, že smrt a její fyzická podoba byly stále více vnímány jako smyslově negativní zážitek také v prostředí vysoké šlechty.⁵⁶⁴ Ve schwarzenberském případě to dosvědčuje rituál smrtelné postele Eleonory rozené Liechtensteinové, respektive mlčení o něm. Jak popsal v pamětním spise ředitel třeboňského velkostatku Václav Horák, do parné noci 27. července 1873 mezi devátou a desátou hodinou oznámil naříkající tón umíráčku všem obyvatelům Třeboně

⁵⁶³ Dobře známá je dobrovolná smrt korunního prince Rudolfa. Habsburkové ji nakonec navenek přisoudili psychickému onemocnění, které mělo ospravedlňovat neomluvitelný čin v očích císařské rodiny i veřejnosti. K tomu Brigitte HAMANNOVÁ, *Rudolf. Korunní princ a rebel*, Praha 1993, s. 342-387. Negativní reakci šlechtické společnosti na událost v Mayerlingu uvedla jako ukazatel neoddělitelnosti individuální cti od cti celé šlechtické společnosti R. ŠVAŘÍČKOVÁ-SLABÁKOVÁ, *Rodinné strategie*, s. 315. Obdobný postoj zaujali i Windisch-Graetzové, když roku 1913 spáchal v Římě sebevraždu jediný syn Alfréda III. Windisch-Graetze Vincenz. Srov. H. STEKL – M. WAKOUNIG, *Windisch-Graetz*, s. 255-258. Sebevražda představovala spolu s náhlou smrtí ve starších historických obdobích i v 19. století „špatnou smrt“. Přestože po osvícenských právních reformách opustila kategorii náboženského zločinu a pod vlivem práce Émila Durkheima z roku 1897 byla stále více chápána jako sociální problém, pro rodiny sebevrahů zpravidla představovala morální zločin. Srov. P. JALLAND, *Death*, s. 65-76. V české historiografii D. TINKOVÁ, *Hřích*, zejména s. 155-165; TÁŽ, *The suicide*.

⁵⁶⁴ K tomu již v tomto kontextu citovaná R. SLABÁKOVÁ, *Žal*, s. 160. Jako srovnávací příklad lze uvést dramatickou a prudkou reakci britské královny Viktorie na smrt její matky princezny Viktorie Sasko-Kobursko-Saalfeldské, vévodkyně z Kentu, ze 17. března 1861, po níž se královna psychicky zhroutila. Ve stejném roce následovalo i úmrtí Viktoriina manžela Alberta, po němž královna upadla do „chronického smutku“. Její psychický stav charakterizoval ještě o deset let později osobní lékař William Jenner Bart jako „sort of madness“. Srov. J. S. CURL, *The Victorian Celebration*, s. 227, 229.

a kněžniným ctitelům, že dlouhá muka nemocné upoutané na lůžku skončila.⁵⁶⁵ Přestože se lze ve zmíněném záznamu setkat s detailním popisem všech důležitých rituálních kroků, jež se odvíjely po kněžnině smrti, zachycení samotné smrtelné postele kněžny se pisatel vyhnul. Důvodem byla pravděpodobně rušivá událost, o níž se ovšem mohla široká veřejnost dočíst již 30. července v *Budweiser Kreisblattu*. Nejmenovaný třeboňský dopisovatel listu informoval, že se majorátní pán primogenitury Jan Adolf II. u lůžka své umírající ženy zhroutil do bezvědomí a z pokoje zesnulé musel být odnesen. Následujícího dne navíc opustil třeboňské sídlo a odjel na návštěvu k Paarům do Bechyně.⁵⁶⁶ Oproti předpokladu novin se však kníže nezúčastnil ani manželčina pohřbu. Čestné místo v pohřebním konduktu hned za smutečním vozem zaujal prvorozený syn Adolf Josef.⁵⁶⁷

Již zmíněný popis předčasného očekávání kněžniny smrti z 31. prosince 1872 od Alfreda Decastella naopak ukázal, že rituál smrtelné postele ovládala v průběhu druhé poloviny 19. století přísná pravidla, jež autor této práce označuje jako „hierarchii svědků smrti“. V pokoji umírající se shromáždili pouze rodina, kněz a lékař. Domácí služebnictvo i výše postavení knížecí zaměstnanci, mezi nimi i vysocí úředníci, pozorovali poslední okamžiky svých chleboďarců otevřenými dveřmi z předpokoje. Podle stejného scénáře se odvíjelo ještě umírání Karla IV. z orlické větve rodu v říjnu 1913. V předvečer smrti, dne 3. října, mu katolický kněz udělil svátost posledního pomazání. Svědky rituálu bylo veškeré domácí služebnictvo, jež klečelo spolu s ředitelem orlického velkostatku Vladimírem Orltem a knížecím tajemníkem Karlem Bařkem v předsíni. Poslední okamžiky orlického knížete může historik pozorovat již právě jen odtud, uzavřené do úzkého kruhu rodiny. Následujícího dne, krátce před příchodem smrti, přispěchal ke smrtelné posteli bratr Bedřich. Budoucí majorátní pán Karel V. s manželkou, jež přijeli v poledne, umírajícího již nezastihli.⁵⁶⁸

⁵⁶⁵ SOA Třeboň, Vs Třeboň, sign. IC 8F alfa 2a/21, Beschreibung der Leichenfeier Ihrer Durchlaucht der regierenden Frau Fürstin Eleonore zu Schwarzenberg Herzogin zu Krumau.

⁵⁶⁶ „Der regierende Herr ist bei eingetretener Catastrophe ohnmächtig zusammengestürzt und mußte vom Sterbezimmer aus weggetragen werden. Heute Morgens hat sich hochderselbe nach Bechin zum Besuche des Fürsten Paar begeben, wird jedoch am Tage des Leichenbegräbnisses, um demselben nemlich anwohnen zu können, in Wittingau wieder eintreffen.“ Srov. *Budweiser Kreisblatt*, 30. 7. 1873.

⁵⁶⁷ Bezprostředně za pohřebním kočárem kráčeli „die hohen Familienglieder, Verwandten (...) und zwar: der Erbprinz Fürst Adolf Josef zu Schwarzenberg (...)“. Srov. SOA Třeboň, Vs Třeboň, sign. IC 8F alfa 2a/21, Beschreibung.

⁵⁶⁸ Srov. TAMTĚŽ, RA Schwarzenberg-Orlík, sign. A-I-40-i.

O duchovním prožívání umírání a jeho úzké vazbě ke katolické církvi, stejně jako o pocitech individuální bolesti, jež provázela smrt milované osoby v závěru 19. století, svědčí případ Anny Marie Gabriely ze Schwarzenbergu (1854–1898). Orlická princezna se krátce po dovršení dvaceti let provdala za budoucího českého místodržitele a od roku 1898 ministerského předsedu Františka Thun-Hohensteina. Jubilejní rok padesáti let panování císaře Františka Josefa však hraběcím manželům štěstí nepřinesl. Kromě nezáviděníhodné politické funkce, jež si vyžádala přesídlení bezdětného páru z Děčína do ministerského paláce ve Vídni, především vážné onemocnění ledvin, jemuž hraběnka po několika měsících podlehla. Z osobní korespondence Františka Thuna a deníkových záznamů jeho bratra Jaroslava vystupuje nejen zbožnost a pokora nemocné, ale i manželova snaha zabezpečit milované ženě duchovní průběh umírání.

Když v polovině listopadu 1898 vyřkl významný rakouský internista a primář ve vídeňské nemocnici Rudolfstiftung Edmund Neusser (1852–1912) nad Annou Marií ortel smrti, obrátil se její manžel na vídeňského arcibiskupa kardinála Antona Gruschu s prosbou o povolení sloužit v ministerském paláci každodenní mši svatou, jíž by se mohly nemocná hraběnka i celá jeho domácnost účastnit.⁵⁶⁹ Arcibiskup zareagoval na prosbu Františka Thuna okamžitě – povolení udělil ještě téhož dne. Duchovní provázení umírající však bylo organizováno ještě pevněji. Jak svěřil 21. prosince stránkám deníku Jaroslav Thun, v noci o nemocnou pečovala „žena z kláštera, nejenom kvůli Anně, nýbrž také kvůli Františkovi, který nutně se potřebuje v noci vyspat a až dosud poskytoval ve špatných nocích jedinou péči.“⁵⁷⁰

Konečně v posledních životních okamžicích hraběnky se jasně zrcadlí emocionální rozměr umírání sklonku 19. století, přičemž lze konstatovat, že pocitové vnímání svědků smrti zřetelně zesílilo na úkor pozornosti, jež byla dříve věnována jednotlivým krokům rituálu smrtelné postele. Pozorovatel události Jaroslav Thun si tak 23. prosince, v předvečer úmrtí své švagrové, všiml především prožitků Anniných rodičů, orlického vládnoucího páru Karla III. a Vilemíny rozené Oettingen-Wallersteinové, jež přijeli strávit Štědrý večer s nemocnou dcerou: „Večer přišli starší Schwarzenbergové, byli strašně rozrušeni, také Anna se rozrušila.“⁵⁷¹ V deníkovém záznamu ze Štědrého dne lze odkrýt i již pojednaný dědění archetypální obraz „dobré“

⁵⁶⁹ Srov. Jan GALANDAUER, *Tragédie jubilejního roku 1898. Smrt hraběnky Anny Thunové-Schwarzenbergové*, Dějiny a současnost 30, 2008, č. 11, s. 37-39, zde s. 38-39.

⁵⁷⁰ Srov. TAMTÉŽ, s. 39.

⁵⁷¹ Srov. TAMTÉŽ.

smrti, jenž byl ve vysokých společenských kruzích v průběhu 19. století ztotožňován s umírněným chováním nemocného i jeho zbožnými slovy.⁵⁷²

Na rozdíl od rituálu smrtelné postele ze třicátých let 19. století, s nímž se bylo možné setkat v případě Josefa II. ze Schwarzenbergu, však chyběly zmínky o přijímání svátostí i důsledné vyčkávání příbuzných na příchod smrti. Jaroslav Thun se tak odebral do hotelu a spolu s nejmenovanými dalšími příbuznými poslední hraběčiny životní okamžiky promeškal.⁵⁷³

V kontextu popsaných strategií rituálu smrtelné postele, jež vznikaly a byly pietně dodržovány ve studovaném období, příliš nepřekvapí obrazy zbožné smrti z prvních dvou desetiletí 20. století, jež byly vytvořeny v případě obou Karlů zesnulých daleko od domova. Jejich umírání se vymklo tradičním schwarzenberským zvyklostem, a tak muselo být „ochočeno“ alespoň posmrtně. Komemorativní prameny založené na ústních a písemných svědectvích kněžny Idy Hoyosové a řádové sestry Sauvignon, které byly v této práci již analyzovány, věnovaly velkou pozornost právě rituálu smrtelné postele a zaopatření obou umírajících.

Podle šanghajských dopisů vypil Karel Vavřinec ze Schwarzenbergu během poslední noci dvě sklenice mléka a minerální vody Vichy. Přestože spal klidným spánkem, nad ránem se dostavily dýchací potíže. Řádové sestry přivolaly telefonicky lékaře a zpovědníka, jenž udělil princovi svátost posledního pomazání. Posledními svědky smrtelné agonie byly ošetřovatelky, konzul Max Kutschera, lékař a kněz. O sedmé hodině ranní vydechl Karel Vavřinec naposledy. Sestra Sauvignon knížecí rodiče písemně ujistila, že jejich syn zemřel „dobrou“, „svatostí prodchnutou“ smrtí.⁵⁷⁴ Konečně ideálu katolického umírání odpovídala i princova prosba, aby mu byla

⁵⁷² „Naše milá Anna dnes ráno ve 4 hodiny po dlouhém a hrozném utrpení měkce zesnula! Tak nesobecká, jak byla celý život, zůstala až do smrti! S hlubokou křesťanskou pokorou a při plném vědomí hleděla vstříc svému konci; jedině slovo stíznosti nepřešlo přes její rty, myslela jen na druhé, aby jim udělala radost! (...) Když jsme dorazili, tak jsme se setkali jednak s bolestí a žalem, jednak s klidnou odevzdaností! (...) Mluvila velmi těžce a byla dojemně milá a měla pro každého dobré slovo!“ Převzato z TAMTÉŽ.

⁵⁷³ „...v 1/2 4 ráno nás zavolali a našli jsme milou bytost s rozjasněným obličejem již na druhé straně!“ Srov. TAMTÉŽ.

⁵⁷⁴ „Ihr Schmerz ist gross, denn Sie haben einen guten Sohn verloren, aber trösten Sie sich; einige Male schien er eine Todesahnung zu haben, und es schien ihm nicht schwer zu fallen, sterben zu müssen; bloss der Gedanke, seinen guten Eltern dadurch Kummer zu machen, schmerzte ihn. – Sein Tod war ein Übergang in ein besseres Leben. Wir, die ihn gepflegt haben, empfinden den Trost eines so heiligmässigen Todes.“ Srov. SOA Třeboň, Vs Třeboň, sign. IC 8F alfa 2a/27.

po svatém přijímání předčítána modlitba „svatého faráře z Arsu“, blahoslaveného Jana Vianney (1786–1859).⁵⁷⁵

Epilogem k ideálnímu obrazu katolické smrti v knížecí rodině se stala smrtelná agonie Karla V. ze Schwarzenbergu ve Vukovaru. Líčení posledních okamžiků knížete z úst jeho nevlastní matky Idy představuje patrně nejpodrobnější a zároveň nejvíce exaltovaný záznam rituálu smrtelné postele, jenž se dochoval ve schwarzenberských rodinných archivech. Stav nemocného „Karyho“ se prudce zhoršil v noci z 5. na 6. září 1914. Kněžna telegrafovala neblahý vývoj událostí švagrovi Bedřichovi ze Schwarzenbergu do Vídně a střídala se u lůžka umírajícího s ošetřovatelkou, sestrou Ingeborg. Přivolala františkánského mnicha, jenž Karla zaopatřil svátostmi umírajících. Dále si pozorně všímala jeho chování – umírající směřoval pohled k obrazu Matky Boží na protější stěně, fyziologických příznaků blížící se smrti – namodralých rtů, rukou a slábnoucího dechu, a především slov. Karel V. se v nich obracel ke svým nepřítomným blízkým: „*Allen, Allen alles liebe*“. Svědkyně smrti si sice nebyla jista, jaká byla poslední Karlova slova, každopádně je však ztotožnila s prostou či střelnou modlitbou, již ustavičně opakoval.⁵⁷⁶

Příchod smrti střežila pisatelka žárlivě sama. Nezavolala do pokoje lékaře, protože „*es war eigentlich nicht notwendig ihn zu rufen*“, zato popsala poslední okamžiky vládnoucího knížete schwarzenberského druhorozenectví s takřka medicínskou „chladnokrevností“ a přesností: „*Der Athem gieng immer kürzer, aber ganz ohne Geräusch, gar kein Röcheln. – Er setzte aus... Eine Stunde vor dem Tod war der Puls nicht mehr zu fühlen... Dann kam kein Athemzug mehr...*“⁵⁷⁷ Kněžnina závěrečná slova však nesla i nepřehlédnutelné rysy schwarzenberského paradigmatu „dobré“ smrti, s nímž se bylo možné setkat zejména v první polovině 19. století: „*Und Kary war mit einem seligen Lächeln von uns gegangen... Es war um halb Eins zu Mittag.*“⁵⁷⁸

⁵⁷⁵ „*Nach der heil. Communion liess sich der Prinz das Gebet des seligen Pfarrers Vianney von Ars vorlesen, bei unten folgender Stelle sagte er: O wie schon das ist! Das passt gerade ganz für mich! Ich liebe Dich, o mein göttlicher Erlöser, weil Du für mich selbst gekreuzigt worden; ich liebe Dich, o mein Gott, weil Du mich hier auf Erden gekreuziget hältst für Dich.*“ Srov. TAMTÉŽ.

⁵⁷⁶ „*Ich weiss leider nicht, was seine letzte Worte waren, jedenfalls ein Gebet, weil er jedes Stossgebet wiederholte.*“ Srov. TAMTÉŽ, RA Schwarzenberg-Orlík, sign. A–II–b, Die letzten Tage.

⁵⁷⁷ Srov. TAMTÉŽ.

⁵⁷⁸ Srov. TAMTÉŽ.

Poslední nemoci vybraných představitelů schwarzenberského rodu odrážely každodennost, životní styl, duchovní strategie i míru medikalizace pronikající do prostředí vysoké šlechty. Na příkladu dlouhodobého onemocnění vládnoucího knížete Jana Nepomuka I. bylo možné ukázat, že nejpozději v osmdesátých letech 18. století byla pevnou součástí životních strategií Schwarzenbergů snaha zabezpečit si co nejkvalitnější zdravotní péči. Tu knížecí rodina svěřovala jak do rukou vlastních dvorních lékařů, tak tehdy uznávaných lékařských kapacit především z okruhu habsburského dvora. „Schwarzenberská zkušenost“ s nemocí se tak dostala do přímého kontaktu s tvůrci dobového medicínského diskursu. Struktura rodinné lékařské péče i její organizace na jednotlivých schwarzenberských panstvích se během první poloviny 19. století dále profesionalizovaly. Skutečnost, že se Schwarzenbergové postupujícímu procesu medikalizace nemocí a umírání nebránili, ukázala i jejich otevřenost vůči dobovým medicínským trendům, k nimž patřilo například očkování proti pravým neštovicím či důvěra v alternativní léčebný směr – homeopatii. Ve druhé polovině 19. století knížecí rodina stále více spoléhala na pomoc vynikajících odborníků z oblasti rakouské i české klinické medicíny, které si buď přímo najímala, nebo s nimi alespoň konzultovala vhodné terapeutické postupy.

Nejméně do třicátých let 19. století představovaly nemoci Schwarzenbergů i výrazně náboženskou událost, prostor k rozvíjení duchovních strategií rodu. Za uzdravení nemocných byly obětovány četné mše a modlitby poddaných. Z pramenů, jež vypovídaly o každodennosti nemocných, však nevyplývala výraznější duchovní příprava na smrt uskutečňovaná například prostřednictvím četby náboženské literatury. Pozoruhodným svědectvím o stále existujícím, raně novověkém katolickém ideálu „dobrého“ umírání, se ovšem staly pietní spisy z počátku 20. století, které popisovaly poslední nemoci, nad nimiž rodina ztratila přímou kontrolu – daleko od domova. Za nejvýraznější rys umírání Schwarzenbergů v průběhu 19. století lze považovat rodinnou soudržnost, k níž patřilo nejen trávení volného času u lůžka nemocného, ale i starostlivá péče o jeho fyzické a psychické pohodlí.

Poslední nemoci ústily do rituálu smrtelné postele, který tvořily katolickou církví pevně stanovené kroky a svátosti, jež potvrdil tridentský koncil. Pohled do katolické diskursivní literatury z přelomu 18. a 19. století ukázal, že k osvícenskému ideálu umírání patřily časté návštěvy kněze u nemocného a jeho duchovní příprava. Nemoc byla chápána jako zkouška víry. Konečně mezi barokní dobou a počátkem 19. století se proměnila imaginace „posledních věcí“ člověka. Zatímco ve starších

historických obdobích byl kladen větší důraz na hřích, trest a nutnost pokání, osvícenská smrt byla připodobňována ke spánku. Kněz měl být v tomto konceptu utěšovatelem umírajícího i jeho blízkých.

Příklady rituálu smrtelné postele Adama Františka z roku 1732 a Josefa II. o sto let později zmíněnou proměnu katolického diskursu o smrti potvrdily. Umírání prvního zmíněného zřetelně odráželo formy barokní zbožnosti tváří v tvář smrti – exaltovanou kajícnost a teatralitu gest. Obraz vytvořený o smrti představitele vysoké dvorské šlechty měl navíc potvrzovat jeho společenské postavení a veřejně projevovanou katolickou duchovní orientaci. V případě Josefa šlo o uměřený katolický odchod z tohoto světa, v němž byl kladen důraz na sentiment a sevřenost rodinného kruhu. Tento významový posun byl bezpochyby ovlivněn i procesem intimizace rodiny, který přineslo 19. století i do prostředí vysoké šlechty. Veřejný rozměr umírání s mnoha svědky, typický pro barokní dobu, postupně ustupoval stále intimnějšímu prožívání rituálu smrtelné postele, v němž měli ve schwarzenberském prostředí místo jen blízcí příbuzní, lékař, kněz a domácí služebnictvo, jež klečelo v předpokojí. I přes pojednané proměny představovala „zaopatřená smrt“ neodmyslitelnou součást schwarzenberských životních strategií.

V. Schwarzenberský pohřební rituál

Bezprostředně po smrti vstupovali zesnulí i pozůstalí do pohřebního rituálu, který tvořilo množství po sobě následujících kroků soukromého i veřejného charakteru. Úpravy mrtvého těla a jeho vystavení (*ostentio corporis*) znamenaly počáteční fázi samotné pohřební slavnosti (*pompy funebris*).⁵⁷⁹ Schwarzenberské pohřby zůstaly mezi polovinou 18. století a počátkem první světové války vysoce ritualizovanou událostí, jež se zřetelně inspirovala ustáleným smutečním ceremoniálem rodu ze starších historických období. Jak jasně vyplývá z pramenů uložených v rodinném archivu prvorozenectví, pohřební rituál zejména majorátních pánů se dědil z generace na generaci zcela vědomě a záměrně. Pravidelnou součástí úřední agendy, jež se vztahovala k organizaci pohřbu, byly totiž instrukce knížecím archivářům, aby dohledali popis pohřební slavnosti předcházejícího vládnoucího knížete. Jak bude ukázáno v následujícím textu, pohřební rituál hlav schwarzenberské primogenitury se sice v průběhu 19. století ve svých klíčových fázích příliš nelišil od smutečních slavností jejich raně novověkých předků, došlo však i k významným posunům těžiště v samotné pohřební slavnosti, jež byly vyvolány vnějšími okolnostmi – především proměnou místa pohřebiště.⁵⁸⁰

⁵⁷⁹ K fázím pohřebního rituálu A. VAN GENNEP, *Přechodové rituály*, s. 136-152. J. UNGER, *Pohřební ritus*, zejména s. 59-66. Z historickoantropologického hlediska D. CRESSY, *Birth, Marriage & Death*, s. 421-455; Edward MUIR, *Ritual*, s. 44-50. Ke struktuře pohřebního rituálu na příkladu renesanční Florencie S. M. STROCCHIA, *Death and Ritual*, zejména s. 5-29. Pro šlechtické prostředí výběrově B. BASTL, „*Adeliger Lebenslauf*.“; TÁŽ, *Der gezähmte Tod*; G. PÁLFFY, *Kaiserbegräbnisse*; J. BÄUMEL, *Das Trauerzeremoniell*. V českém prostředí přehledně J. PETRÁŇ a kol., *Dějiny hmotné kultury II/1*, s. 211-221; P. KRÁL, *Smrt a pohřby*, zejména s. 171-228; TÝŽ, *Pohřby posledních pánů z Hradce*; TÝŽ, *Tod, Begräbnisse und Gräber*.

⁵⁸⁰ Schwarzenberským pohřbům z období raného novověku nevěnovala dosud česká ani zahraniční historiografie žádnou pozornost. V úvahu by připadaly především pohřby Jana Adolfa I. a jeho syna Ferdinanda, jež časově přesahují hranice této práce. O pohřbu druhého zmíněného bude stručně pojednáno v podkapitole *Pompa funebris*. Ke schwarzenberskému pohřebnímu rituálu z druhé poloviny 19. a počátku 20. století V. GRUBHOFFER, *Paměť rodu*, zejména s. 195-206; TÝŽ, „*Mou nesmrtelnou duši...*“, zejména s. 657-664; TÝŽ, *Dying*, zejména s. 92-95. Ke komparaci schwarzenberského pohřebního rituálu se šlechtickými pohřby raného novověku se nabízí P. KRÁL, *Smrt*, zejména s. 171-228. Vzhledem k již zmíněné privilegované pozici Schwarzenbergů ve šlechtické společnosti a jejich blízkosti k císařskému dvoru je vhodné sledovat habsburský pohřební rituál. Ten se vyznačoval rovněž vědomým opakováním, jež vycházelo z tradicionalismu habsburského ceremoniálu. Srov. M. HENGERER, *The Funerals*; zejména s. 373-378. M. HAWLIK-VAN DE WATER, *Der schöne Tod*, zejména s. 90-184; F. HUSS, *Der Wiener Kaiserhof*, zejména s. 240-242; K. VOCELKA – L. HELLER, *Život Habsburků*, zejména s. 288-304. K barokní pompě funebris P. HERSCHE, *Muße und Verschwendung*, s. 573-587. K jejímu doznívání v 19. století V. VLNAS, *Druhý život*. Jako zajímavý materiál pro komparaci se jeví i popisy pohřbů významných vojevůdců či panovníků viktoriánské Anglie. Srov. J. S. CURL, *The Victorian Celebration*, zejména s. 194-248.

V. 1. Majestát smrti. Úpravy mrtvého těla a *ostentio corporis*

„To be ready for their last journey, the dead must be cleansed physically and spiritually. The washing of the body was the duty of the family and neighbors before this function was handed over to professional caretakers.“⁵⁸¹

Christine Quigley, 1996

Mrtvá těla představitelů schwarzenberského rodu byla v průběhu druhé poloviny 18. a v 19. století podrobována, podobně jako ve starších historických obdobích, estetickomedicínským úpravám, jež se vyznačovaly poměrně pevnou kostrou rituálu. Jejich původním předobrazem byly ve šlechtickém prostředí již středověké panovnické pohřby, v nichž úpravy nebožtíka sloužily jak k ryze praktickým účelům, tak v symbolické rovině k vnější reprezentaci královského majestátu. Měly zabezpečit konzervaci fyzického těla, které mělo vydržet v neporušeném stavu průběh celého, mnohdy dlouhotrvajícího pohřebního rituálu, a dopomoci zpomalit proces rozkladu pozemské schránky i po jejím uložení na místo posledního odpočinku.⁵⁸²

S tím úzce souvisela „teorie dvou těl“, již užívala raně novověká symbolika.⁵⁸³ Podle britského historika umění Nigela Llewellyna bylo mrtvé tělo předmětem úprav především z důvodu přežití „sociálního těla“ a jeho vnějškové reprezentace.⁵⁸⁴ V tomto

⁵⁸¹ Srov. Ch. QUIGLEY, *The Corpse*, s. 49.

⁵⁸² Ke královským pohřbům ve středověku a rituálním praktikám ve vztahu k mrtvému tělu P. BINSKI, *Medieval Death*, zejména s. 59-69; M. BLÁHOVÁ, *Die königlichen Begräbniszeremonien*; F. ŠMAHEL, *Smuteční ceremonie*, TÝŽ, *Blasfemie rituálu*. K symbolickému významu mrtvého těla dále S. M. STROCCHIA, *Death and Ritual*, zejména s. 30-51. Mnoho studií bylo věnováno panovnickým pohřbům jako nástroji reprezentace a propagandy. Srov. Urszula BORKOWSKA, *The Funeral Ceremonies of the Polish Kings from the Fourteenth to the Eighteenth Century*, *Journal of Ecclesiastical Studies* 36, 1985, s. 513-534; Rudolf J. MEYER, *Königs- und Kaiserbegräbnisse im Spätmittelalter. Von Rudolf von Habsburg bis zur Friedrich III.*, Köln-Weimar-Wien 2000; Jennifer WOODWARD, *The Theatre of Death, The Ritual Management of Royal Funerals in Renaissance England 1570-1625*, Woodbridge 1997.

⁵⁸³ K tomuto tématu zásadně přispěl německý historik politických a intelektuálních dějin středověku Ernst Hartwig KANTOROWICZ, *The King's Two Bodies. A Study in Medieval Political Theology*, Princeton 1957. O stále aktuálnosti jeho dnes již klasické práce svědčí např. současné italské vydání. Srov. TÝŽ, *I due corpi del Re. L'idea di regalità nella teologia medievale*, Torino 2012. V českém prostředí se teorií dvou těl zabýval P. KRÁL, *Smrt*, s. 172; Martin HILSKÝ, *Shakespearův Hamlet*, in: William Shakespeare, *Hamlet, dánský princ. Hamlet, the Prince of Denmark*, Praha 2001, s. 13-150, zde s. 20-22.

⁵⁸⁴ „After death the natural body was accorded a programme of treatment, but even here the objective of the ritual was the survival and re-presentation of the social body rather than the censure of the natural body per se. (...) One of the most important aims of the funeral and of the subsequent construction of a permanent commemorative image was the preservation of social cohesion and the denial that any one individual death presented an irreparable threat to continuity.“ N. LLEWELLYN, *The*

kontextu je vhodné připomenout, že samotné slovo reprezentace by se dalo do češtiny přeložit jako „znovuzpřítomnění“. Jinak řečeno, vizuální podoba zesnulého měla zvláště v prostředí privilegovaných společenských vrstev vytvářet obraz kontinuity a neporušeného řádu, jenž se měl zapsat do kolektivní paměti všech účastníků pohřebního rituálu. Zesnulý měl i po smrti reprezentovat – „zpřítomňovat“ hodnoty svého stavu, rodu i újeji vymezené rodiny. Mrtvé tělo nesmělo jevit rušivé známky tělesného rozkladu, jelikož jeho vystavení hrálo v prostředí vysoké šlechty roli distinktivního nástroje i základního předpokladu uspokojivého průběhu celé pohřební slavnosti. *Ostentio corporis* a následné vytváření stálého komemorativního obrazu o něm mělo v kolektivním vědomí potvrdit, že individuální smrt nemohla v žádném případě přerušit rodovou kontinuitu ani soudržnost konkrétní společenské skupiny. V prostředí společenských elit sehrávaly úpravy a vystavení těla obdobnou úlohu i v občanské době. V případě vysoké šlechty nebyly jen střeženým dědictvím po předcích, nýbrž i nástrojem rodinné reprezentace navenek.⁵⁸⁵

Art of Death, zejména s. 54-59, zde s. 54. K vizuální reprezentaci mrtvého těla v historii i současnosti z antropologického a sociologického hlediska Elizabeth HALLAM – Jenny HOCKEY – Glennys HOWARTH, *Beyond the Body. Death and Social Identity*, London-New York 1999, s. 20-42.

⁵⁸⁵ Role kulturních reprezentací ve vnímání umírajícího a mrtvého těla zůstává předmětem diskuze antropologů a sociologů, kteří se zabývají mimo jiné tím, jak bylo tělo nahlíženo, interpretováno a opatřováno sociálními a morálními významy prostřednictvím různých vizuálních médií. V sociálních kontextech bylo podle nich mrtvé tělo využíváno prostřednictvím rituálních praktik, aby reprezentovalo znaky konkrétního společenského systému. Mrtvé tělo bylo vyjmutu z časové dimenze a reprezentováno současně jako zemřelé i realistické. Mělo svědčit o sociálním statusu zemřelého, což bylo vyjadřováno např. oblečením. Docházelo tak ke spojení fyzického těla s širším politickým tělem. Šlo přitom o zachování společenské hierarchie a mocenských pozic. Takové reprezentace utvářely představy o osobitosti v rámci konkrétní skupiny, udržovaly sociální přítomnost mrtvého a zdůrazňovaly jeho identitu hlavně ve spojení s rodinným původem a příbuzenskými vazbami. Sloužily k potvrzení a upevnění společenské hierarchie, mohly být ovšem použity i k jejímu zpochybnění. Srov. E. HALLAM – J. HOCKEY – G. HOWARTH, *Beyond the Body*, zejména s. 20, 30, 34. Vlivnou analýzu o symbolických hranicích těla přinesla britská antropoložka Mary Douglasová v dnes již klasické práci na poli symbolické antropologie *Purity and Danger*. Tělo interpretovala jako mocný symbolický zdroj, jenž má schopnost reprezentovat širší kulturní představy o jednotlivci i společnosti, řád i chaos, moc a duchovnost. Srov. Mary DOUGLAS, *Purity and Danger. An Analysis of Concepts of Pollution and Taboo*, New York 1966. K jejímu pojetí antropologie jako studiu symbolických forem kultury V. SOUKUP, *Přehled*, s. 168-173. V případě smrti společensky významných osob musely být úpravy těla provedeny velmi důkladně. Vystavené mrtvé tělo mělo vzbuzovat u početného truchlícího publika vážnost a respekt, stejně jako tomu bylo zaživa. K tomu více Ch. QUIGLEY, *The Corpse*, 52-68, zde zejména s. 63. Mrtvé tělo představovalo zároveň sociální tělo, které mělo reprezentovat svou společenskou vrstvu. Srov. N. LLEWELLYN, *The Art of Death*, s. 59. K hodnotám společenské a rodinné reprezentace v habsburském *ostentio corporis*, v němž *representatio maiestatis* neplatilo konkrétní osobě, nýbrž funkci M. HAWLIK-VAN DE WATER, *Der schöne Tod*, s. 50-57; M. HENGERER, *The Funerals*, s. 378-381; K. VOCELKA – L. HELLER, *Život Habsburků*, s. 292. Na důraz, jenž byl kladen na vyjadřování sociální pozice zemřelého, upozornil i James Stevens Curl. Přesvědčivě to ukázal na státních pohřbech národních hrdinů Anglie 19. století. Šlo především o vystavení mrtvých těl a pohřební pompu admirála Horatia Nelsona z roku 1806 a polního maršála a vévody z Wellingtonu Arthura Wellesleyho z roku 1852. Srov. J. S. CURL, *The Victorian Celebration*, s. 210-213.

Ve schwarzenberském prostředí je možné rozdělit úpravy a vystavení mrtvého těla do několika odlišných fází. Jejich chronologické pořadí a míra veřejného a soukromého, jež jimi prostupovala, přitom závisely na konkrétních okolnostech. Klíčovými faktory byla samotná osobnost zesnulého, jeho společenská významnost, příčina a místo úmrtí. Jak ukáží konkrétní vybrané příklady, prvním krokem rituálu bylo zpravidla aranžování těla nebožtíka na úmrtní posteli či na jiném místě v úmrtním pokoji. Patřilo k němu zatlačení očí, líbání ruky, čela či tváře zesnulého, jeho umývání, vkládání předmětů osobní zbožnosti do jeho rukou.⁵⁸⁶ Po uplynutí různě dlouhého časového intervalu – zpravidla však nejpozději druhého dne, následovala pitva, jež byla provedena většinou přímo v „domě smutku“. Jejím cílem bylo nejen stanovení příčiny úmrtí, ale i balzamování těla,⁵⁸⁷ jehož součástí bylo do roku 1833 zpravidla i vyjímání vnitřností, které byly pohřbívány odděleně od těla.⁵⁸⁸ V neposlední řadě pitva představovala i pomyslnou hranici mezi soukromou a veřejnou částí pohřebního rituálu.

⁵⁸⁶ Zmíněné vzorce chování k zemřelému tělu představovaly svého druhu antropologické konstanty. K tomu v kapitole *The Last Rites of a Corpse* přehledně Ch. QUIGLEY, *The Corpse*, s. 48-63. Vhodné srovnání poskytují popisy rituálu smrtelné postele a úprav mrtvého těla z habsburského prostředí. Např. ihned po smrti císaře Leopolda I. mu jeho manželka Eleonora Magdalena Theresa zatlačila oči a políbila ruku. Srov. M. HAWLIK-VAN DE WATER, *Der schöne Tod*, s. 49; F. HUSS, *Der Wiener Kaiserhof*, s. 42. Stejný sled rituálních kroků byl doložen v rodině Windisch-Graetzů. Srov. H. STEKL – M. WAKOUNIG, *Windisch-Graetz*, s. 247.

⁵⁸⁷ K dějinám pitvy z historickoantropologického hlediska aktuálně Christine QUIGLEY, *Dissection on Display. Cadavers, Anatomists, and Public Spectacle*, McFarland 2012. Z období českého raného novověku jsou známy některé techniky balzamování, jež byly používány ve šlechtickém prostředí. Například Petr Vok z Rožmberka byl balzamován způsobem, jež Václav Březan nazval jako „knížecí“. Tělo velmože bylo naplněno kořením a vonnými bylinami a namazáno zvláštní masťou. K tomu P. KRÁL, *Smrt*, s. 174. K balzamování v rodině Habsburků, jehož součástí bylo vyjímání vnitřností a jejich oddělené pohřbívání M. HAWLIK-VAN DE WATER, *Der schöne Tod*, s. 79-82, 203-211. Způsob konzervace mrtvého těla odpovídal poznatkům dobové medicíny. 19. století je označováno jako věk experimentů na poli balzamování. V jeho druhé polovině patřilo k nejužívanějším metodám vstříkávání roztoků antiseptických látek do cév zesnulého. Trvalému uchování těla měla dopomoci kovová hermeticky uzavřená rakev. Srov. Ch. QUIGLEY, *The Corpse*, s. 54-62. K novodobějším konzervačním technikám rovněž *Ottův slovník naučný* IV, Praha 1892, s. 191 (heslo *Balsamování*). Na přelomu 19. a 20. století Schwarzenbergové balzamovaly uznávané kapacity soudního lékařství. Jako příklad lze uvést balzamování Karla III. ze Schwarzenbergu ve Schwarzenberském paláci v Praze ze sklonku března 1904. Pitvu a konzervaci těla, za níž Schwarzenbergové zaplatili 3200 korun, provedla uznávaná autorita české patologie prof. Josef Reinsberg. Srov. SOA Třeboň, RA Schwarzenberg-Orlík, sign. A-I-44a/1-10, kart. 186.

⁵⁸⁸ Poslední oddělený pohřeb srdce se konal v případě Josefa II. ze Schwarzenbergu. Srov. SOA Třeboň, pracoviště Český Krumlov, fasc. 532, Relation über die Trauerlichkeit der Beisetzung des Herzens Seiner Durchlaucht Wailandes regierenden Fürsten Joseph zu Schwarzenberg begangen am 28. Dezember 1833. Poslední pohřby srdce a zvlášť i vnitřností se konaly po smrti Josefa Adama ze Schwarzenbergu v roce 1782. Srov. TAMTÉŽ, fasc. 475, Untertänigste Funeral Relation sig. den 27ten Februari 1782 über die Beisetzung deren hochfürstlichen Intestinen Waihand Seiner hochfürstlichen Durchlaucht Joseph Adam regierenden Fürsten zu Schwarzenberg in die Wittingau Familien Gruften. Oddělenému pohřbívání srdcí a vnitřností bude věnována pozornost v podkapitole *Pompa funebris* i v kontextu schwarzenberských pohřebních strategií v podkapitolách *Habsburské intermezzo* a *Schwarzenberská „hrobka srdcí“* této práce.

Poté byla tělesná schránka oblečena do smutečního šatu. V raném novověku byla těla mrtvých šlechticů halena do nejdražších látek, například brokátu či sametu, a zdobena luxusními materiály. Součástí ženského oblečení byl čepec, s nímž byly pohřbívány ženy ze schwarzenberského rodu i v průběhu 19. století. Ve starších historických obdobích byly do rakve vkládány vonné byliny a aromatické koření.⁵⁸⁹ Nálezy pohřebních výbav z habsburské královské hrobky na Pražském hradě, fragmenty látek a šperků z hrobky Žerotínů v polském Elbągu i šaty a boty pohřbených Dietrichsteinů v Mikulově ukázaly, že představitelé významných šlechtických rodů byli pohřbíváni v oděvech ušitých z luxusních textilií a podle poslední módy.⁵⁹⁰

Dochované popisy úmrtí a pohřbů z let 1732–1914 věnovaly konkrétní podobě oblečení mrtvých Schwarzenbergů jen velmi malou, navíc nepravidelnou pozornost. Pohřební šat je proto nutné sledovat prostřednictvím jiných typů premenů – částečně na posmrtných portrétech a od druhé poloviny 19. století i na fotografiích. O schwarzenberských pohřebních textiliích si lze učinit lepší představu i díky popisu vybavení rakví, včetně dochovaných zbytků oblečení a pohřebních látek, který přinesli knížecí úředníci v lednu a únoru 1877. Tehdy otevřeli původní rakve v rodinném pohřebišti v hřbitovním kostelíku sv. Jiljí nedaleko Třeboně a nalezené tělesné ostatky vložili do nových dubových schránek vystlaných plátnem, aby mohly být téhož července přemístěny do nového pohřebiště.⁵⁹¹

Součástí zprávy o exhumaci těl od ředitele treboňského velkostatku Václava Horáka je popis pozůstatků jednotlivých Schwarzenbergů, z něhož vyplývá, že po roce 1786 byla těla oblékána do černé hedvábné látky a často ještě zakrývána sukmem. Rakve

⁵⁸⁹ Konkrétní příklady popsal P. KRÁL, *Smrt*, s. 174-175. K oblečení mrtvých a truchlicích dále Annemarie BÖNSCH, *Leichenkleidung – Trauerkleidung*, in: *Triumph des Todes?*, Eisenstadt 1992, s. 83-105. V českém prostředí byla velká pozornost věnována pohřebnímu oblečení českých panovníků a jejich manželek. Výběrově Milena BRAVERMANOVÁ, *Pohřební výbava Habsburků pohřbených na Pražském hradě*, in: *Rudolf II. a Praha. Katalog vystavených exponátů*, Praha 1997, s. 274-287; TÁŽ, *Pohřební výbava Anny Jagellonské z Colinova mauzolea v katedrále sv. Víta na Pražském hradě*, in: *Viktor Kubík (ed.), Doba jagellonská v zemích České koruny (1471–1526). Konference k založení Ústavu dějin křesťanského umění KTF UK v Praze (2.–4. 10. 2003)*, Praha 2003, s. 381-394; Nina BAŽANTOVÁ, *Pohřební roucha českých králů*, Praha 1993.

⁵⁹⁰ K tomu podrobně Lenka VAŇKOVÁ, *Malované posmrtné portréty*, in: *O. Jakubec a kol., Ku věčné památce*, s. 47-50, zde s. 49-50. K pohřební výbavě Dietrichsteinů Pavla HRADILOVÁ, *Konzervace fragmentů obuvi nalezené při antropologickém průzkumu dietrichsteinské hrobky v Mikulově*, RegioM. Sborník Regionálního muzea v Mikulově 2004, Mikulov 2004, s. 103-110. K pohřebním oděvům Habsburků v barokní době M. HAWLIK-VAN DE WATER, *Der schöne Tod*, s. 90-98.

⁵⁹¹ V letech 1786–1873 pohřbívali Schwarzenbergové své mrtvé ve hřbitovním kostelíku sv. Jiljí v Domaníně nedaleko Třeboně, od roku 1877 v nově postavené rodinné hrobce tamtéž. Rodinným hrobkám se podrobně věnuje rozsáhlá kapitola *Pohřebiště. Schwarzenberský zádušní kult* této práce, tam i odkazy na prameny a literaturu.

byly zevnitř potahovány lesklým plátnem a koudelí, nebožtíci drželi v rukou růženec.⁵⁹² Nejvíce pozornosti věnoval pisatel ostatkům Jana Nepomuka I., u něhož se zachoval oděv a další předměty,⁵⁹³ a Josefa II., u kterého byl nalezen Řád zlatého rouna⁵⁹⁴ a řády sv. Huberta a Štěpána.⁵⁹⁵ Slavnostně oblečené tělo bývalo vystaveno v symbolickém, stále však ještě soukromém či poloveřejném prostoru rodového sídla. Šlo nejčastěji buď o rodinnou kapli či salon. Vizuální obraz mrtvého se měl stát součástí individuální i kolektivní rodinné paměti, proto byl zesnulý malován, kreslen či od druhé poloviny 19. století fotografován.⁵⁹⁶

Následovala translace ostatků do místa samotného pohřebního obřadu, jímž byl v prostředí primogenitury po dlouhých sto let dvorní kostel sv. Augustina ve Vídni. V této práci podrobně pojednaný zákaz pohřbívání v kryptách kostelů uvnitř městských hradeb přinesl narušení ustáleného pořádku pohřebních slavností. Místo pohřebiště se od poloviny osmdesátých let 18. století lišilo od prostoru, jenž byl určen ke sloužení zádušní mše v přítomnosti mrtvého těla. To se týkalo rovněž Schwarzenbergů.

⁵⁹² Srov. SOA Třeboň, Vs Třeboň, sign. IC 8F alfa 2b, Gehorsamster Bericht des Directors Wenzl Horak über die Öffnung der Gräber in der fürstl. Schwarzenbergischen Familiengruft bei Sct. Egydi behufs den späteren Übertragung der hohen Leichen in die neue Gruftkirche. Ani v habsburském prostředí okolo poloviny 18. století již nebylo běžné oblékat zemřelé do dříve oblíbeného drahocenného oblečení, jehož součástí byly perly, drahokamy a prsteny. Muži byli pohřbíváni ve španělském *habitu* (oblek) nebo šatech střížených jako kabát (*Mantelkleid*) z černého sametu, hedvábí či brokátu. Např. Leopold I., Josef I. a Karel VI. byli oblečeni do černého hedvábného kabátce, paruky a klobouku. Na rukou měli rukavice a po levém boku kord. Srov. M. HAWLIK-VAN DE WATER, *Der schöne Tod*, s. 90-92. K mužskému *habitu* barokní doby Ludmila KYBALOVÁ, *Dějiny odívání. Barok a rokoko*, Praha 1997, zejména s. 132-137. Ženy z rodu Habsburků si zpravidla přály být pohřbeny v řádovém oděvu. Černá barva nebyla pravidlem – oblíbená byla bílá, ale i modrá a zlatá. Např. třetí manželka Leopolda I. Eleonora Magdalena Terezie byla oděna do bílého hábitu zdobeného blankytně modrým škapulířem a lemovaného železným řetězem zakončeným malou lebkou. V rukou držela dřevěný kříž a růženec. K tomu více M. HAWLIK-VAN DE WATER, *Der schöne Tod*, zejména s. 98. Rakve habsburských panovníků byly vyloženy a polstrovány tkaninou karminově červené barvy a potaženy černožlatým sametem. Látka v rakvích arcivévodů byla červeno-stříbrná. Srov. K. VOCELKA – L. HELLER, *Život Habsburků*, s. 298.

⁵⁹³ „Die hohe Leiche ganz unberührt mit allen seinerzeit den irdischen Überresten beigegebenen Kleidern und weiteren Gegenständen“. Srov. SOA Třeboň, Vs Třeboň, sign. IC 8F alfa 2b, Gehorsamster Bericht.

⁵⁹⁴ V případě Řádu zlatého rouna nešlo o originál, nýbrž o kopii určenou pro běžné nošení. Originální vyznamenání bylo vždy po smrti nositele vráceno řádové kapitule v Madridu. K tomu blíže Sonja DÜNNEBEIL, *Die Entwicklung des Ordens unter den Burgunderherzögen (1430–1477)*, in: *Das Haus Österreich und der Orden vom Goldenen Vlies. Beiträge zum wissenschaftlichen Symposium am 30. November und 1. Dezember 2006 in Stift Heiligenkreuz, Gaz-Stuttgart 2007*, s. 13-35, zde s. 30-31; K. VOCELKA – L. HELLER, *Život Habsburků*, s. 208.

⁵⁹⁵ „Nach Entfernung des Sargdeckels zeigte sich die hohe Leiche in ihrer ursprünglichen Lege es bestand blos in einem Skelette. Die schwarzen Leichenkleider hielten noch zusammen. An der Brust der hohen Leiche befand sich das goldene Vliehs, dann der Sct. Hubertus und Sct. Stefanorden.“ Srov. SOA Třeboň, Vs Třeboň, sign. IC 8F alfa 2b, Gehorsamster Bericht.

⁵⁹⁶ Pramenně bude doloženo v konkrétních případech. K posmrtnému fotografování zejména Ch. QUIGLEY, *The Corpse*, s. 35-43.

Z pohřebních slavností Jana Nepomuka I.⁵⁹⁷ a jeho syna Josefa II.⁵⁹⁸ je dobře patrné, že schwarzenberská primogenitura hledala v závěru 18. a v prvních desetiletích 19. století novou podobu smutečního ceremoniálu.

Ta se pevně ustálila až ve druhé polovině 19. století, když se místem veřejného vystavení těla stala kaple sv. Jana Křtitele v křížové chodbě bývalého augustiniánského kláštera, od sklonku 18. století děkanského kostela sv. Jiljí v Třeboni. Otevřená rakev s knížecími ostatky v ní bývala ponechána zpravidla celou noc. Poklonit se nebožtíkovi a naposledy pohledět do jeho tváře mohl přijít kdokoliv. Nešlo jen o pohled na mrtvé tělo, jež mělo potvrzovat výše zmíněné hodnoty, nýbrž i o vizuální reprezentaci urozenosti rodu, která byla divákům sdělována prostřednictvím smutečních dekorací katafalku i bohaté symbolické výzdoby kostela a kaple.⁵⁹⁹ V prostředí sekundogenitury představovala počátek autonomně vytvářeného pohřebního rituálu až stavba vlastní hrobky ze šedesátých let 19. století. Orličtí Schwarzenbergové veřejně vystavovali zesnulého většinou v orlické zámecké kapli.⁶⁰⁰ Již z načrtnutých základních charakteristik je zřejmé, že se počáteční fáze pohřebního rituálu v letech 1732–1914 odvíjela v sekvenci kroků směrem od soukromého prožívání smrti k veřejné demonstraci jejího majestátu. Cesta mrtvých Schwarzenbergů vedla z úmrtní postele zpravidla do zámecké kaple a odtud do kostela, kde končila či v 19. století začínala *pompa funebris*.

I přes ustálenost stěžejních kroků rituálu docházelo nejpozději od osmdesátých let 18. století ke zdatným posunům, jež se týkaly především zkrácení časového intervalu mezi smrtí a pohřbem. Oproti běžným několikaměsíčním pohřebním slavnostem raně novověké šlechty trval schwarzenberský pohřební rituál pouze několik dní.⁶⁰¹ Podstatný zlom v organizaci a podobě pohřebních slavností nastal po roce 1833,

⁵⁹⁷ Srov. SOA Třeboň, Vs Třeboň, sign. IC 8F alfa 2a/1, Relation und Beschreibung.

⁵⁹⁸ Srov. TAMTÉŽ, pracoviště Český Krumlov, RA Schwarzenberg I, fasc. 532, Krankheit Onkel Josephs.

⁵⁹⁹ Dobře to lze doložit např. v případě smrti kněžny Eleonory ze Schwarzenbergu. Srov. SOA Třeboň, Vs Třeboň, IC 8F alfa 2a/21, Beschreibung der Leichenfeier.

⁶⁰⁰ Bylo tomu tak např. v případě kněžny Josefiny Schwarzenbergové v roce 1888. Srov. TAMTÉŽ, RA Schwarzenberg-Orlík, sign. I-4a-d, popis pohřební slavnosti.

⁶⁰¹ K dlouhotrvajícím pohřebním slavnostem české raně novověké šlechty P. KRÁL, *Smrt a pohřby*, s. 173–174. Časový interval mezi smrtí a pohřbem vládnoucích knížat schwarzenberské primogenitury byl v letech 1732–1914 značně nepravidelný. Podstatnou úlohu hrály okolnosti a místo smrti. K nejděší prodlevě došlo v případě úmrtí Adama Františka, jehož ostatky musely být převezeny z Prahy do Vídně. Hlavním důvodem však bylo neobvykle dlouhé, osmidenní veřejné vystavení těla, které souviselo patrně jak s tragickým způsobem jeho smrti, tak s vypjatou zbožností knížecí vdovy Eleonory Amálie rozené Lobkowiczové. Srov. SOA Třeboň, pracoviště Český Krumlov, RA Schwarzenberg I, fasc. 433, Trauer und Trostvolles Hinscheiden. Zbožnosti Eleonory Amálie bude věnována pozornost v podkapitole

kdy se konal poslední samostatný pohřeb srdce do knížecí „hrobky“ v českokrumlovském děkanském kostele sv. Víta. Dřívější několikeré opakování *pompy funebris* se napříště soustředilo do jediné pohřební slavnosti. Konečně spolu se ztrátou a prodejem říšských majetků přišly schwarzenberské pohřby o svůj dříve výrazně kosmopolitní rozměr, jenž se vyznačoval leskem pompézních zádušních mší na jednotlivých říšských panstvích, jimž bude věnována pozornost v následující podkapitole.

I přes nadčasovost distinktivních prvků rodinné reprezentace, k nimž patřilo zmíněné vystavování odznaků moci a symbolů urozenosti v průběhu pohřebního rituálu, prošla pochopitelně značnou proměnou i vizuální podoba smutečních slavností, což souviselo s měnícím se dobovým vkusem, ikonografií smrti i proměnami duchovního klimatu a forem zbožnosti. Jak ukáží na konkrétních příkladech tato a především následující podkapitola, velkolepé barokní pohřební inscenace během první poloviny 19. století postupně ustoupily „civilnější“ estetice smrti také ve schwarzenberském prostředí.⁶⁰²

Poslední výrazné svědectví o vystavení mrtvého těla, jež ještě plně náleželo barokní době, představuje, stejně jako v případě rituálu smrtelné postele, úmrtí Adama Františka ze Schwarzenbergu.⁶⁰³ Vzhledem k tragickým okolnostem jeho smrti, k níž

Schwarzenberská „hrobka srdcí“ této práce. Pro porovnání časové délky *ostentia corporis* lze uvést, že těla habsburských panovníků byla v první polovině 18. století veřejně vystavována po tři dny. Srov. M. HENGERER, *The Funerals*, s. 380. Naopak nejkratší mezidobí mezi smrtí a pohřbem nastalo v případě následujícího vládnoucího knížete Josefa Adama ze Schwarzenbergu, který zemřel 17. února 1782 ve Vídni. Druhého dne byl pitván a balzamován, 19. února pohřben ve vídeňském kostele sv. Augustina. Srov. SOA Třeboň, pracoviště Český Krumlov, RA Schwarzenberg I, fasc. 475, smuteční oznámení Josefa Adama. Jan Nepomuk I. byl pohřben třetího dne po smrti – 8. listopadu 1789 v Třeboni. Srov. TAMTÉŽ, fasc. 494, smuteční oznámení Jana Nepomuka I. Josef II. byl uložen do rodinné hrobky čtyři dny po smrti, 23. prosince 1833. Srov. TAMTÉŽ, fasc. 532, smuteční oznámení Josefa II. V případě smrti následujících dvou majorátních pánů, Jana Adolfa II. z roku 1888 a Adolfa Josefa z roku 1914, byl časový interval shodný. Oba byli pohřbeni pátého dne po smrti. Srov. SOA Třeboň, Vs Třeboň, sign. IC 8F alfa 2a/24 (parte Jana Adolfa II.), 2a/34 (parte Adolfa Josefa).

⁶⁰² Literatura, jež se vztahuje k vizuální podobě smutečních slavností, bude citována na odpovídajících místech textu. Estetické proměny ve vnímání smrti shrnul stručně na příkladu ikonografie hrodek např. Michel Vovelle. Po okřídlené lebce či celém kostlivci, který se stal typickým výrazem barokní imaginace posledních věcí člověka, nastoupily okolo poloviny 18. století okřídlené hlavy andělíčků, které v závěru století vystřídala ženská postava anděla smrti. Srov. M. VOVELLE, *La morte*, s. 384.

⁶⁰³ Srov. SOA Třeboň, pracoviště Český Krumlov, RA Schwarzenberg I, fasc. 433, Trauer und Trostvolles Hinscheiden. Jako vhodné srovnání se nabízí opět příklad císaře Leopolda I. Dne 6. května 1705 bylo jeho tělo balzamováno, převlečeno do pohřebních šatů a přeneseno do rytířské světnice (*Ritterstube*), kde bylo po tři dny veřejně vystaveno na márách (pódii) pod baldachýnem z černého sametu. Pod hlavou měl zesnulý dva sametové polštáře. U jeho nohou stál stříbrný krucifix, po obou stranách már ležely dvě černožlaté podušky – na pravé spočívala říšská koruna, jablko, žezlo a Zlaté rouno, nalevo potom uherská a česká koruna. Srov. M. HAWLIK-VAN DE WATER, *Der schöne Tod*, s. 50-54; K. VOCELKA – L. HELLER, *Život Habsburků*, s. 296. Podle Marka Hengerera nedošlo v této fázi pohřebního rituálu v období mezi úmrtími Leopolda I. a Karla VI. k žádným podstatným změnám. Ty

došlo mimo prostor rodinného sídla, ovšem zcela chybělo soukromé *ostentio corporis*. Na druhou stranu násilný způsob odchodu z pozemského světa nezabránil veřejnému inscenování mrtvého těla.⁶⁰⁴ Ostatky českokrumlovského vévody byly hned po smrti převezeny z Brandýsa na Labem do Prahy, kde byly pitvány císařskými a schwarzenberskými chirurgy. *Anatomie* potvrdila očekávané rozsáhlé poškození vnitřních orgánů knížete, jež se neslučovalo se životem. Kule zasáhla tlusté střevo a protrhla ledviny. Mozek knížete byl shledán jako „čerstvý“.⁶⁰⁵ Poté následovalo balzamování, jehož součástí bylo vyjmutí vnitřních orgánů – srdce a vnitřnosti byly uloženy do zvláštních viscerálních nádob, aby mohly být pohřbeny odděleně.⁶⁰⁶

Adam František byl oblečen do smutečních šatů a téhož dne (11. června 1732) okolo desáté hodiny večerní převezen v doprovodu mnoha truchlících, a přesto v tichosti, ve smutečním dvorském voze do Loretánské kaple na pražských Hradčanech. Jeho ostatky byly vystaveny v sakristii poutního místa po osm dní a nocí a následovnicí sv. Vavřince z Brindisi u nich po celou dobu konali nepřetržité modlitby.⁶⁰⁷ Místo veřejného vystavení těla dokonale odráželo barokní kultovní aktivity, jež se pojily k životu zesnulého a jeho manželky. Ta ostatně patřila k nejštědřejším podporovatelkám loretánské úcty v Čechách. Když budoucí císařovna Alžběta Kristýna darovala roku 1722 pražské Loretě několik kusů modrostříbrného brokátu, dokoupila Eleonora Amálie ze Schwarzenbergu další část látky narůžovělého odstínu a patrně v roce 1725 dala kapucínům ušít kasuli, pluvíál, dalmatiku a roucho pro zázračnou sochu Panny Marie.⁶⁰⁸

nastaly až v tereziánské době. Ostatky Marie Terezie byly vystaveny v kapli v Schönbrunnu a Josefa II. ve dvorní kapli v Hofburgu. Srov. M. HENGERER, *The Funerals*, s. 378-380.

⁶⁰⁴ Pokud stav těla neodpovídal zmíněným nárokům na reprezentaci kontinuity, mohlo být nahrazeno portrétem zesnulého. Taková skutečnost se zatím nepodařila prokázat v českém prostředí, ale byla běžná například v Anglii 16. století. K tomu P. KRÁL, *Smrt*, s. 172; N. LLEVELLYN, *The Art of Death*, s. 54-55.

⁶⁰⁵ „Es wurde dennoch der Verblichene Leichnamb von Brandeis naher Prag überbracht, so fort Nachmittag um 2 Uhr von denen kail. und fürstl.^{en} Herrn Chirurgis zur Anatomie geschritten, da sich dann fande, wie ein großer Darm, sonderlich aber die Niere durch die hinterwerts stehende Kugl zur rechten Seithen verlezet worden, übrigens aber ausser einer wenigen Anwachsung der Lungen alles wohl constituirter befunden wurde, das Haupt ware so wohl beschofen, und das Hirn so frisch, auch dessen so viel, daß alle Verständig anwesende aussagten, einmalen dergl. gesehen zu haben.“ Srov. SOA Třeboň, pracoviště Český Krumlov, RA Schwarzenberg I, fasc. 433, Trauer und Trostvolles Hinscheiden.

⁶⁰⁶ Viscerálním nádobám bude věnována větší pozornost v podkapitolách *Habsburské intermezzo* a *Schwarzenberská „hrobka srdcí“* této práce. K jejich symbolickému významu potom Vítězslav ŠTAJNOCHR, *Funerální nádoby – smrt a život post mortem v mytické skutečnosti*, in: H. Lorenzová – T. Petrasová (edd.), *Fenomén smrti*, s. 334-347.

⁶⁰⁷ Antonín NOVOTNÝ, *Z Prahy doznívajícího baroka. 1730–1740*, Praha 1947, s. 239.

⁶⁰⁸ Srov. Martin GAŽI, *Schwarzenbergové a „jejich“ svatá místa v předmoderních Čechách. Ke kultovním funkcím šlechty a památkám na ně*, in: M. Gaži (ed.), *Schwarzenbergové*, s. 141-166, zde s. 158. Dále Milena ZEMINOVÁ, *Barokní textilie ze sbírek Uměleckoprůmyslového muzea v Praze*, Praha 1974, katalogové číslo 53 a 55.

Dne 19. června bylo tělo knížete uloženo ve dvojité dřevěné rakvi převezeno do Vídně, aby mohlo být pohřbeno do rodinné hrobky ve dvorním kostele sv. Augustina.⁶⁰⁹ Jeho srdce a vnitřnosti byly odeslány o den později na panství Třeboň a Český Krumlov. Na základě nařízení kněžny vdovy z 16. června byly ostatky dovezeny do zadní části zahrady vídeňského Schwarzenberského paláce, kde měl čekat pohřební kočár tažený šestispřežím, na nějž mělo být tělo Adama Františka vyzdviženo a ve vší tichosti vezeno knížecí zahradou. Teprve u její brány se mělo po každém boku kočáru seřadit čtyřiadvacet nosičů se zažehnutými pochodněmi a doprovodit vůz do augustiniánského kostela, kde se 25. června konala samotná pohřební slavnost.⁶¹⁰

Podrobnější popis nakládání s mrtvým tělem poskytuje několikrát připomenutý spis Eleonory Žofie ze Schwarzenbergu z roku 1833. Úmrtní pokoj Josefa II. byl podle pisatelky plný lidí a každý se tlačil dovnitř, aby mohl políbit knížeti naposledy ruku. Synové Bedřich a Adolf zatlačili otci oči. Rodina zůstala v úmrtním pokoji knížete, plakala a modlila se. Budoucí kardinál sloužil u úmrtního lože zádušní mši a pomodlil se s ostatními příbuznými tři otčenáše. Nebožtík byl ponechán na úmrtní posteli. Z pisatelčiných slov údivu vyplývá, že těla zemřelých představitelů rodiny bývala umyta a vyzdvižena z postele již během mše, která následovala ihned po smrti.⁶¹¹ Až po několika hodinách, ve tři hodiny odpoledne, bylo tělo vládnoucího knížete přemístěno z postele na stůl, jenž byl umístěn ve stejném pokoji. Večer se rodina do úmrtního pokoje vrátila, aby se znovu pomodlila. Tichému rozjímání u mrtvého patřily i okamžiky následujícího rána. Anna Berta provdaná Lobkoviczová kreslila posmrtný portrét svého otce a Eleonora Žofie naposledy políbila bratrovo čelo: „*Bertha zeichnete um die theuren Züge den noch immer freundlichen Ausdruck in der Erinnerung fest zu halten und küsste ich das letzte Mahl di offen Stirn.*“⁶¹²

O podobě soukromého vystavení Josefova těla si lze učinit přesnou představu i díky nesignovanému akvarelu, jenž zachytil počáteční fázi pohřebního rituálu. V centru vyobrazení je možné spatřit tělo nebožtíka zahalené až po bradu do našaseného

⁶⁰⁹ O necelý rok později (24. března 1733) bylo tělo Adama Františka vloženo do reprezentativního měděného sarkofágu na šesti nohách v podobě lvů. Srov. J. ZÁLOHA, *Poslední hon*, b. s.

⁶¹⁰ K převozu Adama Františka a organizačnímu plánu jeho pohřební slavnosti, jejíž součástí je i stručný výtah z pohřebního protokolu jeho otce Ferdinanda SOA Třeboň, pracoviště Český Krumlov, RA Schwarzenberg I, fasc. 433, Project die Beisetzung und Exequien.

⁶¹¹ „*Ich glaubte man würde schon während der Messe den Körper gereinigt und aus dem Bette genommen haben. (...) Niemand hatte es gewagte ihn zu berühren.* Srov. TAMTÉŽ, fasc. 532, Krankheit Onkel Josephs.

⁶¹² Srov. TAMTÉŽ.

bílého prostěradla. V nohách „smutečního stolu“ byl postaven stůl potažený černým sukem, na nějž byly umístěny dvě hořící svíce, mezi nimi spočíval kříž. Šlo o již zmíněné předměty tradičně spojené s katolickým rituálem smrtelné postele. Součástí smutečně upravené ložnice byla i tři klekátka zahalená černou látkou, jež byla určena k modlitbě blízkých příbuzných.⁶¹³

Odpoledne 20. prosince 1833 proběhla v hlubockém zámku pitva knížete.⁶¹⁴ Téhož večera bylo jeho tělo vystaveno na velkém katafalku v zámecké kapli, jež tehdy představovala zároveň farní kostel.⁶¹⁵ Následujícího dne se tam konala první veřejná zádušní mše, kterou celebroul v pořadí druhý českobudějovický biskup Arnošt Konstantin Růžička (1761–1845).⁶¹⁶ Rodina se jí účastnila v plném smutku.⁶¹⁷ Eleonora Žofie si dovolila vzít i smuteční závoj, který nosily tradičně dcery či manželka zesnulého. Chtěla tak vyjádřit svůj vztah k bratrovi, který jí byl po většinu života spíše otcem. V době smrti skutečného otce Jana Nepomuka I. roku 1789 bylo nejmladší

⁶¹³ TAMTÉŽ, Sbírká alb, album z pozůstalosti kardinála Bedřicha ze Schwarzenbergu s portréty „již nežijících osob“, inv. č. 88.

⁶¹⁴ Srov. TAMTÉŽ, fasc. 532, Sections Protocoll.

⁶¹⁵ Ke změně ve statusu původně zámecké kaple došlo v roce 1785 v souvislosti s josefínským rušením klášterů. O rok později přestali existovat českobudějovičtí kapucíni, kteří až dosud vypomáhali s duchovní správou kaple. Výnosem z 20. srpna 1786 bylo povoleno zříditi novou farnost, kterou měli spravovat farář a kooperátor. Zámecká kaple získala statut řádného farního kostela Panny Marie se všemi právy. Farní okrsek zahrnoval zámek Hlubokou, městečko Podhradí i vesnice Bavorovice a Dasný. Patronátní právo nad kaplí – farním kostelem drželi Schwarzenbergové, jež rozhodovali o obsazení místa faráře. Srov. Roman LAVIČKA, *Zámecká kaple na Hluboké. Proměny podoby, funkce a vybavení*, in: M. Gaží (ed.), Schwarzenbergové, s. 183-206, zde s. 189-192.

⁶¹⁶ K jeho osobnosti více Rudolf SVOBODA, *Jan Prokop Schaaffgotsche. První biskup českobudějovický*, Brno 2009, zejména s. 227-233.

⁶¹⁷ Smuteční oblečení se měnilo podle dobových módních trendů, zvláště v prostředí vysoké šlechty však musela být respektována přísná pravidla společenské etikety. V 19. století musely být smuteční oděvy zhotoveny z černých látek bez lesku, vlněných hladkých nebo drsných. Jedinou ozdobu mohly představovat aplikace anglického vroubkovaného krepu. Střih měl být jednodušší než u šatů běžného nošení. V úvahu připadal hladký živůtek a anglický tvar sukne s ozdobou z krepu. Vyloučeno bylo nošení šperků ze zlata. Přípustným materiálem byl onyx nebo černé perly. Srov. Eva UCHALOVÁ, *Česká móda od valčíku po tango. 1870–1918*, Praha 1997, s. 23-24. K oděvům šlechticů na přelomu 18. a 19. století TÁŽ, *Dámská móda let 1770–1806 v šatníku Walburgy Salm-Reifferscheidové*, in: Zdeněk Hojda – Roman Prah (edd.), *Mezi časy... Kultura a umění v českých zemích kolem roku 1800*. Sborník příspěvků z 19. ročníku sympozií k problematice 19. Století, Plzeň, 4.–6. března 1999, Praha 2000, s. 359-368. Smuteční móda, doplňky i předměty komemorativní povahy dosáhly svého vrcholu patrně ve viktoriánské Anglii. K tomu více J. S. CURL, *The Victorian Celebration*, zejména s. 194-221. K pravidlům oblékání v době smutku u císařského dvora a smutečním doplňkům podrobně M. HAWLIK-VAN DE WATER, *Der schöne Tod*, s. 145-153. V roce 1768 vydala Marie Terezie pohřební patent, kterým dosavadní smuteční zvyklosti zjednodušila. Doba smutku byla omezena na šest měsíců. Po dobu prvních šesti neděl měli muži nosit černý soukenný oblek bez lesklých knoflíků, černé vlněné punčochy, kalený kord i přezky a klobouk zahalený krepem. Po předepsané době se odívali do černého hedvábí nebo sametu bez krajk. Šlechtičny směly mít pouze dvoje „smutkové šaty“ a to z látek zhotovených v dědičných zemích. Příslušníci vojska měli nosit jen krepovou nebo flórovou pásku na levé paži. Srov. L. KYBALOVÁ, *Dějiny odívání*, s. 181-184.

z dětí, Eleonoře Žofii, pouhých šest let.⁶¹⁸ Po zbytek dne probíhalo veřejné vystavení Josefova těla. Podle slov Eleonory Žofie se k zesnulému stále vraceli i blízcí příbuzní, jimž tvář zesnulého začínala připadat „změněná“: „*Da fand ich ihn verändert und sein Anblick nicht mehr.*“⁶¹⁹

Následujícího dne (22. prosince) bylo tělo knížete uloženo do rakve a vezeno do Třeboně, kde jej na zámeckém nádvoří přivítala pohřební muzika a černé praporce. Poté byla rakev odnesena do černě potaženého sálu v přízemí (dnešní Erbovní světnice),⁶²⁰ kde byla vykropena a znovu otevřena. Bedřich a Adolf aranžovali obličej a ruce zesnulého, „*die in Transport etwas gelitten hatten*“, do správné pozice. Rakev byla vyzdvižena na „*estrado*“, jež obklopovalo mnoho světél. Místnost zaplňovala černě zahalená klekátka. Vzhledem ke skutečnosti, že se v Eleonořině spisu neobjevila žádná zmínka o účasti veřejnosti, a kněžna naopak uvedla, že prodlévala u mrtvého v modlitbách, lze předpokládat, že vystavení těla v treboňském zámku bylo uzavřenou rodinnou záležitostí. Lépe řečeno, bylo určeno kromě nejbližších i smutečným hostům z řad vysoké šlechty, kteří se sjížděli k pohřební slavnosti. Den před Štědrým dnem dopoledne sloužil Bedřich ve smutečním sále znovu mši. V jednu hodinu odpoledne políbili synové naposledy otce na čelo a rakev byla definitivně uzavřena.⁶²¹ Nebožtík a jeho blízcí plně vstoupili do *pompy funebris*.

Na tomto místě je příhodné zmínit, že s vystavením mrtvého těla úzce souviselo estetické vnímání fyzické podoby smrti. Schwarzenberské písemné, literární a ikonografické prameny z první poloviny 19. století dávají výrazně za pravdu teorii Philippa Arièse, podle níž bylo zmíněné období časem „krásných“ smrtí, jenž se

⁶¹⁸ „*Wir waren schon alle in Trauer, ich erlaubte mir die Wolke wie die Kinder zu tragen, ach er war mir Vater durch 44 Jahre seit dem Tode meinem Vaters da ich 6 Jahre alt war.*“ Srov. SOA Třeboň, pracoviště Český Krumlov, RA Schwarzenberg I, fasc. 532, Krankheit Onkel Josephs.

⁶¹⁹ Srov. TAMTÉŽ.

⁶²⁰ Rožmberskou *Erbovní světnici* v treboňském zámku označil za tradiční místo setkání urozených smutečních hostů Karel VI. ze Schwarzenbergu. Jeho slova, která svědčí o silném symbolickém významu zmíněného prostoru, budou citována v podkapitole *Třeboň a postromantický kult předků* této práce, tam také bibliografický odkaz. V případě úmrtí habsburských panovníků z první poloviny 18. století byla tradičním místem veřejného *ostentia corporis* rovněž Rytířská světnice (*Ritterstube*) nacházející se Hofburgu. Srov. M. HENGERER, *The Funerals*, s. 378-379.

⁶²¹ Srov. SOA Třeboň, pracoviště Český Krumlov, RA Schwarzenberg I, fasc. 532, Krankheit Onkel Josephs.

vyznačoval až fascinací krásou mrtvého těla. Předmětem romantického kultu mrtvých se přitom zpravidla stávala tělesná schránka předčasně zemřelého mladého člověka.⁶²²

Zřejmým dokladem takové „adorace“ se stalo úmrtí již zmíněné orlické princezny Gabriely ze sklonku listopadu 1843. V rodinném archivu orlické sekundogenitury se dochovaly tři básně, jež byly napsány bezprostředně po její smrti.⁶²³ Autorka skladby o devíti slokách s názvem *Der Heimgegangnen*, rakouská lyrická básnička Betty Paoli, jež byla v letech 1843–1848 společnicí ovdovělé „polní maršálové“ Marie Anny ze Schwarzenbergu,⁶²⁴ zachytila ve verších nejen bolest a smutek nad náhlým odchodem mladé dívky, ale oslavila i krásu jejího mrtvého těla. Velkou pozornost pak věnovala Gabrielině tváři – „vznešeným rysům“ i „blaženému úsměvu vítězství“.⁶²⁵ Zesnulá byla popsána jako krásná, dokonalá andělská bytost.⁶²⁶ Votivní obraz zesnulé přineslo i její pohřební kázání. Neznámý řečník v něm zesnulou označil za „důstojnou ratolest, nejdůstojnější květ knížecího rodu“, který si vyvolili andělé a světice. Gabriela podle něj nebyla obyčejný člověk, ale „anděl v podobě lidské,

⁶²² P. ARIÈS, *Dějiny smrti* II, zejména s. 141-187. K tomu také v kulturně historicky pojatých dějinách smrti K. S. GUTHKE, *The Gender of Death*, zejména s. 128-172 (kapitola *The Romantic Age: „How wonderful is Death“*).

⁶²³ Jde o skladby *Der Heimgegangnen*, *Elegie* a *Trennungslied beim Grabe*. Srov. SOA Třeboň, RA Schwarzenberg-Orlík, sign. I-3, kart. 183.

⁶²⁴ Betty Paoli (1814–1894), občanským jménem Barbara Elisabeth Glück, byla rakouská básnička, žurnalistka a překladatelka. Kněžna Anna Marie ze Schwarzenbergu ji poznala v literárním salonu Emilie von Binzerové, schovanky vévodkyně Kateřiny Zaháňské. K tomu J. HANESCH, *Karel I. Filip*, s. 82 (Josef Hanesch datoval setkání mylně k roku 1844. Jak dokazuje samotná báseň, muselo k němu dojít nejpozději v roce 1843.) K osobnosti Betty Paoli více Karin WOZONIG, *Die Literatin Bethy Paoli. Weibliche Mobilität im 19. Jahrhundert*, Wien 1999.

⁶²⁵ Pro srovnání alespoň úvodní část básně: „*In der Brust die Schmerzenswunde, Die dein Scheiden mir geschlagen, Lasse in tiefnächt'ger Stunde Mich an deinem Sarge klagen. / Lass in deinem Angesichte Wiederfinden mich den Frieden Und den Strahl aus höherm Lichte, Der mit dir von uns geschieden! / O in welchem Schönheitsglanze Liegst du da auf deiner Bahre, Mit dem hellen Blütenkranze In der Lenznacht deiner Haare! / Mit den Blumen, die sich fügen Bunt zum Strauss und Düfte fächeln, Mit dem Ernst auf deinem Zügen, Mit dem heil'gen Siegeslächeln!*“ (zvýraznil V. G.) Srov. SOA Třeboň, RA Schwarzenberg-Orlík, sign. I-3, kart. 183. Báseň byla krátce po smrti princezny otištěna pod názvem *Am Sarg einer fürstlichen Jungfrau* v *Ost und West Blätter für Kunst, Literatur und geselliges Leben* z 5.12. 1843.

⁶²⁶ Pro srovnání se nabízí příklad francouzské hraběcí rodiny La Ferronayových, jímž se zabýval Philippe Ariès. Hojně přitom čerpal z osobní korespondence a deníků z let 1830–1848 (vydány roku 1867 knižně pod názvem *Récit d'une soeur*), jež se nepřetžitě zabývaly úmrtími na tuberkulózu v hraběcí rodině. Ve stejném roce jako Gabriela ze Schwarzenbergu zemřela mladá Olga. Její mrtvé tělo, především však tvář, byly popisovány velmi podobným způsobem: „*Největší útěchou nám byla její proměna, všechny stopy po nemoci zmizely, ložnice se proměnila v kapli a ona spala uprostřed, podobna andělu, zasypaná květy, bíle oděná a opět krásná, tak krásná, jaká snad nebyla ani zaživa.*“ Srov. P. ARIÈS, *Dějiny smrti* II, s. 161. Obdobné, jen o málo starší svědectví z prostředí rakouské šlechty, přinesl deník Sophie Mensdorffové-Pouilly, jíž zemřel syn: „*Na oltáři před dvěma svíčkami ležel můj bledý Anděl, mramorový obraz, přikryt bílými růžemi, ve smutečním oblečení (...) jeho pootevřené oči, ze kterých se dívala mírnost a chytrost, se dokonce smály.*“ Převzato z R. SLABÁKOVÁ, *Žal*, s. 160. K úmrtí dítěte jako příležitosti k vyličení krásy TÁŽ, *Rodinné strategie*, s. 305.

jak to i její jméno vykazuje“.⁶²⁷ Metafora anděla se objevila i o dva roky dříve, v případě smrti malého prince Waltera ze schwarzenberské primogenitury.⁶²⁸ Popis jeho pohřební slavnosti, jež se konala 25. a 26. dubna 1841 v Českém Krumlově, zakončila tato krátká báseň: „*Kaum enthaltet, sinkst du wieder, in der Mutter Erde Schoß. Blickst auf uns als Engel wieder, o wie glücklich ist dein Los!*“⁶²⁹

Svědectvím o vnímání mrtvého těla jako objektu krásna jsou i posmrtné portréty (*post mortem*) provedené technikou kresby či akvarelu, jež vznikly právě v první polovině 19. století.⁶³⁰ V rámci schwarzenberských ikonografických pramenů jde o ojedinělý soubor. Zdá se, že po roce 1850 bylo od praxe portrétovat zemřelé představitele rodu upuštěno.⁶³¹ Portréty zachycovaly zpravidla horní polovinu těla či jen

⁶²⁷ SOA Třeboň, RA Schwarzenberg-Orlík, sign. I-3, pohřební řeč, kart. 183. Se stejným motivem se lze setkat ještě padesát let po princeznině smrti v článku, který jí byl věnován v časopise *Rozhledy po lidumilství*. Oceňována byla nejen její fyzická krása, ale i filantropické sklony. Srov. *Rozhledy po lidumilství*, 25. 4. 1893. Zvláštní úcta se vázala i k 26. listopadu, výročnímu dni Gabrieliny smrti, který se stal na orlickém panství svátkem chudých dětí. Na památku princezny jim bylo rozdáváno oblečení. Zpravidly šlo vždy o dvě obce. Děti vybírali místní farář a učitel. Srov. SOA Třeboň, RA Schwarzenberg-Orlík, sign. III-4, Armen Vertheilung jedes Jahres zum Andenken an Ihre Durchlaucht Fürstin Gabriele 1851–1903, kart. 183. Ve výroční den smrti byla navíc v orlické zámecké kapli slavena vzpomínková slavnost. Její atmosféru zachytil v roce 1863 knížecí vychovatel Jan Bohumil Novák. Srov. TAMTÉŽ, sign. III-1, báseň Am Sterbetage der Fürstin Gabriele, kart. 183.

⁶²⁸ Walter Schwarzenberg (23. dubna 1839–19. dubna 1841) zemřel v nedožitých dvou letech ve Vídni. Podle oficiálního oznámení o princově úmrtí z 21. dubna 1841 od dvorního schwarzenberského sekretáře Franze Kaizla byla příčinou jeho smrti krátká nemoc: „*Es wird dem Amte hiemit die traurige Nachricht ertheilt, dass es der göttlichen Vorsehung gefallen habe, den jungen Prinzen Walther nach einer kurzen Erkrankung am 19. ten d. M. Abends um 10 Uhr aus diesem Leben abzurufen.*“ Srov. TAMTÉŽ, Vs Třeboň, sign. IC 8F alfa 2a/17, Absterben des Fürst Prinzen Walther Prosper zu Schwarzenberg. Na základě informací v pitevním protokolu (*Obductions Bericht*) lze usuzovat, že dítě zemřelo na následky poranění hlavy. Konkrétní informace o pravděpodobné nehodě se v rodinném archivu primogenitury nedochovaly. Srov. TAMTÉŽ, pracoviště Český Krumlov, RA Schwarzenberg I, fasc. 593, *Obductions Bericht* z 22. dubna 1841. Možnou příčinou princovy smrti se podrobně zabývala Anna KUBÍKOVÁ, *Waltrova hrobka u Červeného Dvora*, *Obnovená tradice* 21, 2007, č. 34, s. 18-21.

⁶²⁹ Srov. SOA Třeboň, RA Schwarzenberg I, fasc. 593, Die Feier. Der Beisetzung des Durchlauchtigsten Fürsten Walther zu Schwarzenberg etc. zu Krummau, am 25. und 26. April 1841.

⁶³⁰ V českých zemích jsou nejstarší posmrtné portréty doloženy již v 15. století. Jejich původní účel není přesně znám. Mohly patrně sloužit jako vzor pro sochaře při vytváření figurálního náhrobku. Jejich produkce vyvrcholila v 17. a v první polovině 18. století. K tomu více L. VAŇKOVÁ, *Malované posmrtné portréty*, zejména s. 47-49. Ke schwarzenberským posmrtným portrétům z první poloviny 19. století stručně Marie MŽYKOVÁ, *K portrétům Schwarzenbergů v českých sbírkách*, in: M. GAŽI (ed.), *Schwarzenbergové*, s. 289-320, zde s. 315-318.

⁶³¹ Autorovi této práce jsou z období druhé poloviny 19. století z nefotografických podobizen dosud známy pouze posmrtné portréty ministerského předsedy Felixe ze Schwarzenbergu z roku 1852 a Anny Berthy provdané Lobkowiczové z roku 1883 provedené technikou kresby a litografie. Srov. SOA Třeboň, RA Schwarzenberg-Orlík, grafika, kresby a malby, 1560–1948, inv. č. 239. Posmrtný portrét Felixe ze Schwarzenbergu byl zhotoven dvě hodiny po jeho smrti v noci z 5. na 6. dubna 1852. Byl reprodukován v *Schwarzenbergischer Almanach* 38, 1990, s.89.

tvář. Podoba zesnulého přitom nenesla žádné fyziologické známky smrti – byla jednoduše idealizována, měla vyvolávat iluzi pokojného spánku.⁶³²

Jak ukázala již výše citovaná slova Eleonory Žofie, autorem většinou nesignovaných děl byl obvykle některý z výtvarně nadaných příbuzných zemřelého, v případě Josefa II. potom vlastní dcera Anna Berta. V některých případech se Schwarzenbergové obrátili na profesionály. Například podobiznu zemřelé Josefovy dcery Marie Pavlíny z roku 1821 vytvořil český malíř, profesor pražské Akademie výtvarných umění a dvorní malíř hraběte Jana Rudolfa Czernina František Xaver Tkadlík (1786–1840).⁶³³ Když roku 1841 zemřel dvouletý princ Walter, oslovila jeho matka kněžna Eleonora rozená Liechtensteinová malíře Josefa Kriehubera.⁶³⁴ V roce 1848 zachytil Marii Annu z Hohenfeldu na úmrtním loži Anton Haala.⁶³⁵ Když o čtyři roky později zemřel ve Vídni ministerský předseda Felix ze Schwarzenbergu, dvě hodiny po smrti jej nakreslil rytec Michael Stohl.⁶³⁶

Většina dosud známých portrétů zobrazuje ženské představitelky rodu, přičemž způsob jejich zpodobení se podstatně neliší. Na litografii „polní maršálové“ Marie Anny z Hohenfeldu či nesignovaném akvarelovém posmrtném portrétu Eleonory Žofie z roku 1846 lze spatřit horní polovinu těla obou kněžzen. Jejich tvář nenesou známky posmrtné ztuhlosti, vlasy zakrývá bílý čepec, ruce jsou zkříženy na prsou.⁶³⁷

⁶³² Portrét *post mortem* se zrodil z potřeby zachytit tvář mrtvého bezprostředně po smrti, dříve než *rigor mortis* změnil důvěrně známé rysy. K tomu více E. DE PASCALE, *Morte*, s. 308-311. Velkou pozornost portrétování mrtvých věnovala Christine Quigley. Povšimla si, že ve středověku byli mrtví často zobrazováni s otevřenými očima. Nešlo vlastně o posmrtné portréty, nýbrž o zachycení odpočívajících postav, které čekaly na Poslední soud. Od konce středověku byli mrtví malováni se zavřenými očima s růžencem v rukou. Výraz tváře měl poukazovat na utrpení spojené s umíráním nebo naopak připodobňovat smrt ke spánku. Ch. QUIGLEY, *The Corpse*, s. 22-30. K ikonografickému vývoji posmrtných portrétů od roku 1500 do současnosti s bohatou obrazovou dokumentací Bert SLIGGERS, *Naar het lijk. Het Nederlandse doodsportret. 1500–heden*, Zutphen 1998.

⁶³³ Srov. M. MŽYKOVÁ, *K portrétům*, s. 315. Portrét publikovala M. LENDEROVÁ, *Tragický bál*, s. 352 (autora označila jako Josefa Tkadlíka).

⁶³⁴ Srov. M. MŽYKOVÁ, *K portrétům*, s. 318. Walterův posmrtný portrét je součástí expozice Státního zámku Třeboň.

⁶³⁵ SOA Třeboň, RA Schwarzenberg-Orlík, grafika, kresby a malby, inv. č. 190, litografie, Vídeň 1848.

⁶³⁶ Felix ze Schwarzenbergu byl 5. dubna 1852 raněn mrtvicí a krátce nato zemřel. K úmrtnímu loži se téhož večera dostavil císař František Josef. K okolnostem Felixovy smrti více K. SCHWARZENBERG, *Geschichte* II, s. 228; A. MARKUS, *Rod*, s. 55. Rytec Michael Stohl a jeho bratr Franz se proslavili jako autoři obrazového doprovodu pro grafické album *Ahnensaal* z roku 1853. Šlo o reprezentativní publikaci, která představila prostřednictvím litografií a životopisných črt dvacet jedna významných osobností schwarzenberského rodu. K tomu více V. GRUBHOFFER, *Společensví vzpomínky*, zejména s. 332-337; Z. BEZECNÝ, *Dědicové*, s. 211-212.

⁶³⁷ Nesignovaný posmrtný portrét kněžny Eleonory Žofie je součástí již zmíněného alba z pozůstalosti kardinála Bedřicha ze Schwarzenbergu. Srov. SOA Třeboň, pracoviště Český Krumlov, RA Schwarzenberg I, Sbirka alb, inv. č. 88.

Samostatným žánrem, jenž se vázal k úmrtí blízkých a představoval silné paměťové médium, byla podobizna, jež posmrtně ztvárňovala živou osobu. Jako příklad lze uvést reprezentační portrét, který objednal po tragické smrti kněžny Pavliny u významného představitele rakouské novoklasicistní malby Johanna Baptisty Lampiho nešťastný manžel Josef II. Součástí obrazu, jenž byl dokončen v roce 1812, jsou i vanitární symboly v podobě povalené busty, přesýpacích hodin a rozházeného malířského náčiní.⁶³⁸

Jiným typem funerálního zobrazení, jež se vázalo ke smrti mladých lidí, byla stylizace zemřelého do podoby andělské bytosti. Romantické výtvarné umění sdělovalo vizuálními prostředky totéž, co hlásala dobová literatura. Ne náhodou se stal dokladem zmíněné imaginace funerální portrét princezny Gabriely z orlické větve rodu, jenž dokonale korespondoval s literárním obrazem z výše citované básně. Na posmrtném dvojportrétu – akvarelu od Aloise von Anreitera (1803–1882) z roku 1843 lze spatřit dvě mladé dívky – andělské bytosti s křídly.⁶³⁹ Kromě orlické princezny zachytil malíř i její blízkou přítelkyni Marii Karolinu („Lotte“) Kinskou (1826–1842), jež s Gabrielou sdílela náhlou a předčasnou smrt.⁶⁴⁰

⁶³⁸ Originál obrazu je součástí expozice Státního zámku Hluboká. V současné době je vystaven v Příjímácním salonu. Inventář obrazů z roku 1888 jej uvádí v dvoupokoji *Podskaler Gang* č. 5-6 (dnešní Podskalská či Dlouhá chodba). Srov. *Schloss Frauenberg. Bilder Inventar*, 1888. Původně tedy patřně nebyl umístěn v reprezentačních místnostech hlubocké rezidence. Za ochotu, konzultaci a možnost nahlédnout do inventáře i zmíněné místnosti autor děkuje správce depozitáře Státního zámku Hluboká paní Ivaně Troupové. Kopie od francouzského malíře a kopisty ve schwarzenberských službách Charlese-Louise Philippota z roku 1848 se nachází v českokrumlovském zámku. Srov. M. MŽYKOVÁ, *K portrétům*, s. 306. K ikonografii *vanitas*, rozšířené po celé Evropě především v 16.–18. století, v níž přítomnost určitých předmětů nebo symbolických indikátorů upomíná na konec existence či efemérní charakter pozemských radostí a statků E. DE PASCALE, *Morte*, s. 99-109.

⁶³⁹ Motiv anděla byl nesmírně oblíbený v sepulkrální plastice 19. století. Již od dob rokoka byla běžná postava putta, který obvykle ztělesňoval melancholii. Větší smuteční figura v podobě eféba nebo bezkřídleho génia se v českém umění náhrobku šířila od počátku 19. století. Po napoleonských válkách se dostal do popředí okřídlený génius-anděl. Ve druhé třetině 19. století došlo k obratu od génia k andělovi. Srov. R. PRAHL a kol., *Umění náhrobku*, s. 139-146. Více k postavě anděla v imaginaci „posledních věcí“ člověka Glennys HOWARTH – Oliver LEAMAN (edd.), *Encyclopedia of Death and Dying*, London-New York 2002 (heslo *Angels*).

⁶⁴⁰ Posmrtný nesignovaný dvojportrét se nachází na zámku Orlický. Originál byl nalezen v hatzfeldsko-dietrichsteinských sbírkách, jež jsou v současné době umístěny na zámku Šternberk na Moravě (svoz Lipník nad Bečvou). Srov. M. MŽYKOVÁ, *K portrétům Schwarzenbergů*, s. 318. Barevnou reprodukcí publikovaly M. LENDEROVÁ – J. PLŠKOVÁ (edd.), *Gabriela*, s. 401. Pro srovnání lze uvést litografii podle kresby Karla Philippota (1801–1859) z roku 1836, která zachycuje ležící postavu předčasně zemřelého knížete Rudolfa Kinského z Vchynic a Tetova (1803–1836) v uniformě. Mrtvého obklopují oblaka a podpírá jej skupina andělů s vítězným praporem, na němž je vyobrazen rodový znak Kinských. Scénu doplňuje text modlitby: „*Gebete, entrißs der Tod ihn unserer Liebe, und die Engel, seine Seele zum Himmel tragend, haben uns nur den Schmerz und ein unsterbliches Andenken zurückgelassen.*“ Srov. SOA Třeboň, pracoviště Český Krumlov, RA Schwarzenberg I, Sbírk. alb., inv. č. 88. Šlo o častý motiv smuteční ikonografie 19. století. Znázorňoval duši, která stoupala v doprovodu andělů do nebe.

Další pozoruhodné funerální zobrazení představuje anonymní kresba, jež vznikla po roce 1849. Zachycuje opět Gabrielu spolu s mladší sestrou Annou provdanou Waldstein-Wartenbergovou (1800–1849), která podlehla puerperální sepsi.⁶⁴¹ Symbolické poselství výjevu předčasné smrti mladých dívek je zřejmé. Obě postavy jsou oděny do bílých splývavých šatů a stojí na okvětních plátcích lilie, která byla v 19. století oblíbeným námětem smuteční ikonografie. Měla připomínat čistotu a neposkvrněnost mládí.⁶⁴²

Snaha pietně zachytit podobu zemřelého se ze schwarzenberského prostředí nevytratila ani v pozdějším období. Od posledních desetiletí 19. století se těšila značné oblibě fotografie. Nové obrazové médium poskytovalo možnost přesnějšího zobrazení, pochopitelně však ubralo prostor k dříve typické idealizaci.⁶⁴³ Tvář zesnulých se napříště „zapisovala“ do rodinné paměti ve své skutečné, naturalistické podobě. Jak ukazuje posmrtná fotografie Eleonory rozené Liechtensteinové z roku 1873, aranžování mrtvého těla odpovídalo ve druhé polovině 19. století ustálené rodinné tradici. Větší důraz byl ovšem kladen na smuteční květinovou výzdobu. Tělo kněžny spočívalo

Srov. Liana BERTOLDI LENOCI – Vincenza MUSARDO TALÒ, *La pia memoria. Il culto dei defunti nell'iconografia di piccolo formato*, Taranto 1994, s. 64.

⁶⁴¹ Srov. SOA Třeboň, RA Schwarzenberg-Orlík, sign. III-2, zbožná vzpomínka na Gabrielu a Annu s básní a náboženským výjevem, kart. 183.

⁶⁴² Jako připomínka úmrtí mladého člověka se v 19. století běžně objevovala i zlomená lilie. Srov. L. BERTOLDI LENOCI – V. MUSARDO TALÒ, *La pia memoria*, s. 164. K symbolu lilie obecně M. LURKER, *Slovník symbolů*, s. 264-265. Lilie je i jedním z atributů Krista soudce v ikonografii Posledního soudu. Srov. James HALL, *Slovník námětů a symbolů ve výtvarném umění*, Praha-Litomyšl 2008, s. 250. Podle Nového zákona je lilie příkladem odevzdanosti do vůle boží. Srov. Jan ROYT – Hana ŠEDINOVÁ, *Slovník symbolů. Kosmos, příroda a člověk v křesťanské ikonografii*, Praha 1998, s. 86-87.

⁶⁴³ Z dochovaných fotografií lze uvést např. posmrtnou podobiznu Karla III. z orlické větve rodu z roku 1904. Zesnulý byl oblečen do černého smokingu s motýlkem, ruce měl ovinuté růžencem a byl pokryt živými květy, patrně chrizantém. Dále jde o fotografický portrét syna majorátního pána primogenitury Jana Nepomuka II. Karla, jenž zemřel 17. února 1919 v Praze na španělskou chřipku. Jeho posmrtná podobizna se nachází v depozitáři hlubockého zámku, inv. č. HI-HL-11724 (Historie ICS). Na fotografii v rámu z hnědé dýhy je zesnulý zahalen až po bradu do bílého přehození. Na prsou a vedle hlavy jsou položeny živé květiny, mezi nimi konvalinky a kapradiny. Zmínka o posmrtném fotografování se objevila např. v souvislosti s úmrtím Karla Vavřince v Šanghaji z roku 1902. Srov. SOA Třeboň, Vs Třeboň, sign. IC 8F alfa 2a/27, přípis konzula Kutschery z 2. dubna 1902. Pro srovnání lze uvést příklad Vincenze Windisch-Graetze, který byl po své smrti v roce 1913 balzamován, převlečen do uniformy a fotografován. Srov. H. STEKL – M. WAKOUNIG, *Windisch-Graetz*, s. 258. Množství posmrtných fotografií se dochovalo v případě komořích z Wormsu, svobodných pánů z Dalbergu. Zesnulí Dalbergové byli fotografováni na úmrtním loži či v otevřené rakvi u příležitosti *ostentia corporis*. Způsob vystavení těla odpovídal schwarzenberské praxi. Konkrétně lze zmínit např. fotografii Terezie Marie Dalbergové (1866–1893) na úmrtní posteli. Byla oblečena do bílých šatů a průsvitného závoje, její hlavu zdobil květinový věnec. V rukou držela růžencem a kříž s tělem Krista. Fotografie je uložena v depozitáři Státního zámku Dačice, sign. D 11 477. Autor děkuje za vstřícnost, čas a poskytnutí digitální reprodukce fotografie bývalé kastelánce PhDr. Janě Bisové a správce depozitáře Mgr. Renatě Hejtmanové. Mnoho dalších posmrtných fotografií srov. Moravský zemský archiv Brno, fond RA Dalbergové Dačice (G 399), kart. 83, 85, inv. č. 294.

na svátečně upravené úmrtní posteli, bylo zahaleno až po bradu do bílého ložního prádla, přikryto průsvitným bílým závojem a lemováno květinovým věncem. V čele postele stál stolek, na němž hořely dvě rozžaté svíce, mezi nimi byl umístěn krucifix.⁶⁴⁴

Podle pamětního spisu Václava Horáka byla kněžna uložena do smutečně upravené postele („*Paradebett*“) bezprostředně po smrti. Držely u ní stráž milosrdné sestry řádu sv. Karla Boromejského a knížecí služebnictvo. Jak ukazuje pozoruhodná dětská vzpomínka třeboňského rodáka Josefa Šusty, k úmrtnímu pokoji kněžny se vázala dlouhotrvající úcta: „*Jako dětem ukazovali nám postel, na níž zemřela roku 1873 krátce před tím, než jsem se narodil. Pieta, zachovávající úmrtní pokoj beze změny, na nás tu působila stejně mrazivě, jako když jsme v hrobce vídali mramorovou urnu se srdíčkem kněžnina, v Anglii narozeného hošíka.*“⁶⁴⁵

Na příkladu úmrtí Eleonory Schwarzenbergové (27. července 1873) lze ukázat i průběh přechodového rituálu smrti, jenž byl knížecí rodině vlastní v závěrečných desetiletích 19. století. Soukromému či poloveřejnému vystavení těla byly vyhrazeny dva následující dny po kněžnině skonu. Dne 28. července 1873 byla v kapli třeboňského zámku sloužena mše svatá. Účastnili se jí příbuzní i schwarzenberský dvorní a zámecký personál. Dalšího dne byla kněžna balzamována prostřednictvím injekčního vstříknutí antiseptických látek do těla a fotografována. Zmíněné kroky ukončily soukromou část *ostentia corporis*. V černém sametu oděné ostatky byly vloženy do dubové rakve a o jedenácté hodině večerní nesený ve slavnostním průvodu do kaple sv. Jana Křtitele v křížové chodbě třeboňského děkanského kostela.

Výzdobu kaple tvořily rodové znaky Schwarzenbergů a Liechtensteinů. Tělo bylo vystaveno na smuteční katafalk, který ozařovaly svíce a zdobily erby a palmové věnce. Na bílém hedvábném polštáři před katafalkem se skvěly řády a vyznamenání kněžny – Řád hvězdového kříže a Řád palácové dámy Jejicho Veličenstva císařovny Alžběty. Nepřetržitou čestnou stráž u katafalku drželi střídavě členové schwarzenberské granátnické gardy z Českého Krumlova, knížecí zaměstnanci i jednotky městských

⁶⁴⁴ TAMTÉŽ, pracoviště Český Krumlov, RA Schwarzenberg I, Sbirka alb, posmrtná fotografie Eleonory ze Schwarzenbergu rozené Liechtensteinové, inv. č. 88.

⁶⁴⁵ Citováno podle Josef ŠUSTA, *Léta dětství a jinošství. Vzpomínky*, Praha 1947, s. 47. Walter Schwarzenberg se nenarodil v Anglii, nýbrž ve Vídni. Jeho osobnost žije v ústně tradované paměti bohatým posmrtným životem. Tradičně je považován za nemanželského syna, jehož kněžna počala během pobytu v Anglii. Prameny nedoložitelná hypotéza bývá podporována skutečností, že byl princ pohřben ve vlastní hrobce v Červeném Dvoře, tedy mimo prostor rodinného pohřebiště. Autor této práce se domnívá, že se tak stalo z pietních důvodů. Stavbu kaple Waltersruhe patrně významně ovlivnil i dobový romantický sentiment.

ostrostřelců. Téže noci sloužil u těla zesnulé kněžny vigilií její švagr, pražský arcibiskup a kardinál Bedřich Schwarzenberg.⁶⁴⁶

V případě úmrtí majorátního pána mohlo být veřejné vystavení těla i několikrát opakováno. Vládoucí kníže rodu byl nejen hlavou rodiny, majitelem a správcem rodového svěřenectví, ale i hlavním nositelem identity a představitelem rodu navenek. V očích šlechtické společnosti byl především dědičným nástupcem svého otce, výsostným zástupcem rodových tradic a paměti. Když zemřel 15. září 1888 v Hluboké nad Vltavou Eleonořin manžel, zakladatel rodinné hrobky primogenitury Jan Adolf II., byly jeho ostatky vystaveny po celý den v hlubockém farním kostele sv. Jana Nepomuckého.⁶⁴⁷ Otevřená kovová rakev zdobená ornamenty byla vyzdvižena na smuteční katafalk, který obklopovalo velké množství květinových věnců. V ní leželo mrtvé tělo knížete oblečené do jednoduchého černého obleku. Rakev byla vystlána plátky růží, dalšími druhy květin a listím. Hlava knížete spočívala na polštáři z bílého atlasu. Jeho ruce byly zkříženy na prsou a ovinuty růžencem. Svíraly jednoduchý kříž. V nohách rakve byly položeny knížecí koruna a žezlo. Oba znaky knížecího majestátu zdobil černý flór. U katafalku stála čestná stráž složená ze schwarzenberských lesních úředníků. Za mdlého svitu voskových svic se v kostele modlili muži i ženy.⁶⁴⁸

O den později bylo tělo knížete převezeno do třeboňské kaple sv. Jana Křtitele. Také tam se mu přišli naposledy poklonit jeho bývalí poddaní. Pohřeb majorátního pána tak neodrážel v občanské době pouze životní strategie vysoké šlechty. Na inscenování „starých časů“ se ochotně podíleli rovněž představitelé venkovské a měšťanské společnosti. Jinými slovy, jako by ve schwarzenberském pohřebním rituálu nacházel živnou půdu a přetrvával ještě několik desetiletí po svém formálním zrušení i tradiční vztah vrchnost – poddaní.

Vhodným příkladem, jenž dobře dokládá průběh první fáze pohřebního rituálu v prostředí rodové sekundogenitury, bylo úmrtí kněžny Josefíny rozené Wratislavové z Mitrowicz.⁶⁴⁹ Matka majorátního pána Karla III. zesnula klidně v časných ranních

⁶⁴⁶ SOA Třeboň, Vs Třeboň, sign. IC 8F alfa 2a/21, Beschreibung der Leichenfeier.

⁶⁴⁷ K úmrtí a pohřbu Jana Adolfa II. ze Schwarzenbergu tamtéž, sign. 2a/24.

⁶⁴⁸ Srov. Budweiser Bote, 19. 9. 1888. Nekrology a popisy pohřební slavnosti se dále objevily např. v Neue Freie Presse, 15. 9. 1888; Budivoj, 16. 9. 1888; Wiener Landwirtschaftlicher Zeitung, 19. 9. 1888; Illustriertes Wiener Extrablatt, 26. 9. 1888.

⁶⁴⁹ Archivní prameny neposkytují konkrétní informace o kněžnině případném onemocnění. Možnost dlouhodobých zdravotních potíží naznačuje telegram odeslaný arcivévodou Albrechtem Habsburským, jenž byl adresován Karlu III. ze Schwarzenbergu 3. února 1881: „*Herzlichsten Antheil an der Erkrankung Ihrer Frau Mutter, wie geht es ihr?*“ Srov. SOA Třeboň, RA Schwarzenberg-Orlík, sign. I-4a-d, úmrtí

hodinách 17. dubna 1881 ve schwarzenberském Voršilském paláci v Praze, den po oslavě svých devětasedmdesátých narozenin. Ihned po jejím úmrtí se rozběhl obvyklý úřední proces, jenž měl zajistit hladký průběh pohřební slavnosti. Ústřední knížecí schwarzenberská kancelář v Praze vydala oznámení o kněžnině smrti, jež zaslala ředitelství orlického velkostatku. Připojila instrukci, která stanovila datum pohřbu a příkaz, že se slavnosti mají zúčastnit všichni tamější knížecí úředníci a veškeré patronátní duchovenstvo. Veřejnost potom informovalo o úmrtí, datu a místu konání pohřbu parte, jež bylo vytištěno ještě téhož dne. Oznamovatelem smrti byla tradičně hlava rodiny, v tomto případě syn zesnulé.⁶⁵⁰

Ostatky kněžny setrvaly v domě smutku po tři dny. První poloveřejné *ostentio corporis*, jež bylo kromě nejbližších příbuzných přístupné dalším představitelům z řad vysoké šlechty, ale i vysokým civilním a vojenským hodnostářům, se konalo 19. dubna. Z urozených smutečních hostů lze jmenovat například nejvyššího maršálka Království českého Karla Auersperga.⁶⁵¹ Ze známých aristokratek tisk věnoval pozornost „*staré paní kněžně*“ Bertě Lobkowiczové – „*nejdůvěrnější přítelkyni zesnulé*“,⁶⁵² a hraběnce Zoe Wallmodenové. Účast společenských elit na slavnosti vykropení kněžniných ostatků pod vedením kardinála Bedřicha Schwarzenberga prý byla natolik vysoká, že svými ekvipážemi zaplnily kromě Voršilské i několik dalších ulic.⁶⁵³

Na rozdíl od schwarzenberské primogenitury povolávali její orličtí příbuzní k organizaci pohřbů „odborníky na smrt“ na slovo vzaté. Smuteční výzdobu ve Voršilském paláci zajišťovala pohřební služba Karla Fuchse *Enterprise des pompes funebres*. Vysoký katafalk, jenž stál uprostřed cizokrajné zeleně v černě dekorovaném salonu paláce, obklopovalo několik řad voskovic. Na katafalku stála rakev, již pokrývalo „*velké množství věnců, v počtu a nádheře, jež jsou zřídka k vidění*.“⁶⁵⁴ Po skončení slavnosti převezl panský sanitní vůz kněžninu tělesnou schránku na Orlík.

kněžny Josefíny ze Schwarzenbergu, kart. 181. V listu Bränner Morgenpost z 21. 4. 1881 se objevila zmínka, že kněžna zemřela na infarkt. List Politik z 19. 4. 1881 přičítal její smrt sešlosti věkem.

⁶⁵⁰ SOA Třeboň, RA Schwarzenberg-Orlík, sign. VII-3/3, úmrtní oznámení osob pochovaných v hrobce 1820–1936, kart. 2; TAMTÉŽ, sign. I-b, tištěné úmrtní oznámení Josefíny ze Schwarzenbergu, kart. 181.

⁶⁵¹ Tisk dále zmínil velícího generála Františka Phillippoviche, hraběte Jindřicha Clam-Martinitze, knížata Jiřího, Františka a Augusta Lobkowicze a zástupce z rodin Harrachů, Waldsteinů, Thunů či Schönbornů. Srov. Prager Tagblatt, 20. 4. 1881.

⁶⁵² Šlo nepochybně o několikrát zmíněnou dceru Josefa II. a Pavlíny Annu Bertu rozenou Schwarzenbergovou († 1883).

⁶⁵³ Prager Tagblatt, 20. 4. 1881.

⁶⁵⁴ TAMTÉŽ (z němčiny volně přeložil V. G.).

Knížecí úředníci přenesli rakev ze stříbrné slitiny do exotickými květinami a smutečními rouchy vyzdobené zámecké kaple, kde ji postavili na katafalk. K důstojnému průběhu počáteční fáze pohřebního rituálu patřila podobně jako u staršího majorátu čestná stráž. V orlickém prostředí ji tvořili zpravidla dva knížecí úředníci. U mrtvé bdělo rovněž patronátní duchovenstvo.⁶⁵⁵

V průběhu 19. století byl kladen velký důraz na estetický rozměr pohřebních slavností. Neodmyslitelnou součástí veřejného vystavení těla byla smuteční výzdoba tvořená rodovými znaky a na rozdíl od starších historických období především květinovými dary a věnci – smutečními artefakty z živých rostlin. Ty se v barokních pohřebních slavnostech vyskytovaly zcela výjimečně, zpravidla v případě smrti šlechtických dětí, jejichž hlava bývala zdobena věncem z květů, který symbolizoval neposkvrněnost a panenství (*signum integritatis carnis et virginitalis*).⁶⁵⁶

Květinová umělecká díla, která doprovázela schwarzenberské pohřby v 19. století, byla výrazem lásky smutečních hostů k zesnulému a často se stávala distinktivním znakem osoby či rodiny dárce. V neposlední řadě tvořila výbavu zemřelého, kterého doprovázela v průběhu celého pohřebního rituálu až do rodinné hrobky. Velkou pozornost jí věnoval dobový tisk i autoři popisů smutečních slavností. Například Karla Vavřince ze Schwarzenbergu, který podlehl roku 1902 v Šanghaji spále, čekalo po návratu do Třeboně padesát šest květinových věnců. Kromě růží rozličných barev, palem a karafiátů mohli smuteční hosté obdivovat věnce z leknínů, lilií, orchidejí, jasmínu, cykasu, vavřínu, konvalinek či dubového listí. Věnce zpravidla doprovázela stuha se zlatým či stříbrným jednoduchým nápisem. Všechny květinové dary od Karlových příbuzných navíc zdobila stuha ve schwarzenberských heraldických barvách – modré a bílé (stříbrné). Skutečné skvosty představovaly dva věnce zhotovené ze stříbra, které věnovali zemřelému princovi jeho přátelé ze světa diplomacie. Jeden byl vavřínový, druhý zdobila zlatá palma. Oba byly uloženy do rodinné pokladnice.⁶⁵⁷

Jak bylo ukázáno, v průběhu 19. století hrálo ve schwarzenberském pohřebním rituálu obdobně důležitou roli soukromé i veřejné vystavení těla. První zmíněné odpovídalo rostoucímu intimnímu rozměru umírání, druhé naopak potřebě rodové

⁶⁵⁵ SOA Třeboň, RA Schwarzenberg-Orlík, sign. I-d, popis pohřbu Josefiny ze Schwarzenbergu, kart. 181.

⁶⁵⁶ J. PETRÁŇ a kol., *Dějiny hmotné kultury II*, s. 215. Na příkladu pohřbů habsburských dětí v barokní době doložila M. HAWLIK-VAN DE WATER, *Der schöne Tod*, s. 90.

⁶⁵⁷ SOA Třeboň, VS Třeboň, IC 8F alfa 2a/27, popis pohřbu prince Karla Vavřince ze Schwarzenbergu. Pro srovnání lze uvést, že rakev českého místodržitele Alexandra Dietrichstein-Mensdorffa byla v roce 1871 vyzdobena věnci z vavřínu a kamélií. Srov. R. ŠVARČÍKOVÁ-SLABÁKOVÁ, *Rodinné strategie*, s. 319.

reprezentace navenek. Chvilé, jež následovaly bezprostředně po smrti, měly patřit jen blízkým příbuzným a osobní modlitbě. Nejinak tomu bylo i v případě úmrtí zvláště společensky významného představitele rodu. Když 27. března 1885 krátce po jedenácté hodině večerní zemřel ve schwarzenberském paláci na vídeňském Neuer Marktu kardinál Bedřich Schwarzenberg, bylo jeho tělo ponecháno v úmrtním pokoji, kam měli přístup pouze jeho blízcí – především bratr Jan Adolf II.⁶⁵⁸ Následujícího rána sloužil v kapli paláce mši svatou za účasti početného příbuzenstva českobudějovický biskup a nástupce zesnulého na pražském arcibiskupském stolci František de Paula hrabě Schönborn (1844–1899). U mrtvého se modlili dva chovanci alumnátu a do paláce se osobně dostavil císař František Josef II. v doprovodu pobočníka, aby vyjádřil svou účast bratru zemřelého. Po zbytek dne a noci spočívaly tělesné ostatky pražského arcibiskupa v úmrtním pokoji. Teprve 29. března dopoledne byl kardinál pitván – jako příčinu smrti uvedl úmrtní list žaludeční a střevní katar, balzamován, slavnostně oblečen, uložen do rakve a přenesen na katafalk do rodinné kaple.⁶⁵⁹ Tam se konalo dopoledne 30. března vystavení těla, jež bylo určeno široké veřejnosti. Jak informoval téhož dne list *Fremden Blatt*, zájem spatřit ostatky zesnulého kardinála nabyl zcela mimořádných, organizačně jen těžko zvladatelných rozměrů.⁶⁶⁰

Veřejné *ostentio corporis* Bedřicha ze Schwarzenbergu odpovídalo jeho společenskému stavu, rodu a především církevnímu důstojenství. Otevřená kovová rakev s ostatky byla umístěna na katafalk v černě dekorované kapli.⁶⁶¹ Mrtvý kardinál svíral v ruce malý kříž ze slonoviny, jeho hlavu zdobila mitra, po jeho boku ležela biskupská berla. V nohách rakve spočívaly na černém sametovém taburetu odznaky pozemského bytí zemřelého – knížecí koruna a kalich na velkém misále. U hlavy byl položen purpurový kardinálský klobouk, čapka, biret a insignie řádů, jimiž byl za života dekorován.⁶⁶²

Závazné kroky rituálu, jež se týkaly úprav a vystavení mrtvého těla, byly ve schwarzenberském rodě striktně dodržovány i v prvních desetiletích 20. století, a to

⁶⁵⁸ *Fremden Blatt-Abendblatt*, 28. 3. 1885.

⁶⁵⁹ TAMTÉŽ.

⁶⁶⁰ „*Der Zudrang der Leute ist ein außerordentlich und hat um die Mittagsstunde derart zugenommen, daß zu verschiedenenmalen der Einlass auf kurze Zeit sistirt werden musste, bis die in der Trauerkapelle befindlichen Besucher sich entfernt hatten.*“ *Fremden Blatt*, 30. 3. 1885.

⁶⁶¹ Z květinové výzdoby zmínil tisk růže, imortelky a věnce od členů císařské rodiny – mezi nimi například kříž z různých druhů květin od arcivévodě Ludvíka Viktora. *Srov. Neue Freie Presse*, 29. 3. 1885.

⁶⁶² TAMTÉŽ.

i v případě úmrtí, nad nímž rodina ztrácela přímou kontrolu – daleko od domova. Žádoucí vzorce chování k mrtvému, jenž se zaživa těšil z privilegovaného sociálního postavení, měli respektovat i představitelé neurozené společnosti. Když v dubnu 1902 zemřel v Šanghaji princ Karel Vavřinec, bylo jeho tělo oblečeno do uniformy, vyfotografováno, balzamováno a uloženo do zvlášť zhotovené dvojité kovové rakve, jež umožňovala pozdější převoz do Čech.⁶⁶³ Za účasti zaměstnanců rakouského konzulátu byla rakev vložena do velké dřevěné bedny, jež byla úředně zapečetěna a označena nápisem „*Prinz Karl Schwarzenberg, 31 aged.*“ Poté byly princovy ostatky přeneseny do katolického kostela sv. Josefa v Šanghaji, kde se konala 3. dubna 1902 smuteční slavnost. Odpovídala pohřebnímu obřadu vysokého šlechtice s hodností poručíka. Účastnili se jí zaměstnanci konzulátu, zástupci tamní rakousko-uherské kolonie a důstojníci rakouské válečné lodi *Maria Theresia*. Po požehnání tělesných ostatků byla rakev vyzdvížena na pohřební vůz, který doprovodil vojenský kondukt na šanghajský katolický hřbitov. Důstojníku v záloze Karlu Vavřinci ze Schwarzenbergu byla vzdána čestná salva.⁶⁶⁴ Poté byl provizorně pohřben do vyzdžené hrobky, kde měl očekávat odjezd do Třeboně.⁶⁶⁵

V případě úmrtí osob mimo domov a převozu jejich těla platila v občanské době přísná hygienická opatření, jež měla být dodržována obzvlášť obezřetně, pokud zesnulý podlehl nakažlivé chorobě. Rakev s ostatky měla doprovázet osoba, jež disponovala lékařskými a cestovními dokumenty a klíči od rakve. Garantem bezpečného a hygienického převzetí tělesné schránky byl okresní lékař.⁶⁶⁶ Zmíněná nařízení byla v případě Karla Vavřince dodržena beze zbytku. Po jeho příjezdu do Třeboně byly provedeny nezbytné zdravotní formality. Z představitelů knížecí rodiny čekali na vlakovém nádraží bratři zemřelého, princové Jan Nepomuk (II.), Alois a Felix. Poté byla rakev vyzdvížena na „*nádherný*“ renovovaný českokrumlovský pohřební vůz s rozsvícenými lucernami, který táhli čtyři vrání koně českobudějovického

⁶⁶³ SOA Třeboň, Vs Třeboň, sign. IC 8F alfa 2a/27, přípis konzula Kutschery z 2. dubna 1902.

⁶⁶⁴ TAMTÉŽ, dopis konzula Kutschery z 5. dubna.

⁶⁶⁵ Na transportu ostatků zesnulého diplomata se podílely výhradně instituce a společnosti rakouské provenience. Zárukou důstojného zacházení s princovým tělem mohla být rodině pouze loajalita k témuž císaři. Dne 18. dubna 1902 dorazil parník *Tai-Sang* s princovou tělesnou schránkou do Hongkongu. Dalšího převozu se ujala rakouská společnost *Lloyd*. Zesnulého čekala dvouměsíční plavba na palubě parníku *Silesia*, který se 11. června vylodil v přístavu Rijeka. Potřebu blízkých přibuzných organizovat pohřební rituál osobně odrážel příjezd Karlova bratra, dědičného prince Jana Nepomuka (II.) do Rijeky, kde přihlížel vylodění ostatků a zajistil jejich další cestu po železnici do Třeboně. Tam princovy ostatky dorazily 13. června 1902. Srov. TAMTÉŽ, popis převozu ostatků prince Karla Vavřince.

⁶⁶⁶ *Ottův slovník naučný* XX, Praha 1892, s. 2-5 (heslo *Pohřbívání*).

dělostřelectva. Pohyblivý špalír okolo vozu tvořilo šest administračních a šest lesních úředníků bez svíček a osm třeboňských ostrostřelců s ozdobeným bajonetem. Za vyzvánění všech třeboňských zvonů se dal smuteční průvod do pohybu.⁶⁶⁷

Příklad prince Karla Vavřince přináší svědectví o tom, že neobvyklé okolnosti smrti mohly vést k zásadnímu narušení tradiční kostry pohřebního rituálu. Průvod s ostatky zemřelého, jenž plně náležel až druhé fázi smuteční slavnosti – *pompé funebris*, předešel v tomto případě veřejné vystavení mrtvého těla. Soukromé vystavení těla se uskutečnilo zase v děkanském kostele sv. Jiljí, tradičním místě veřejného *ostentia corporis*. Karlova rodina očekávala příjezd jeho ostatků v prostoru před Budějovickou branou, poblíž vchodu do zámeckého parku. Přivítat mrtvého přišel princův otec, vládnoucí kníže Adolf Josef, jeho sestra Marie Leopoldina provdaná hraběnka Waldsteinová a další příbuzní.⁶⁶⁸

Závěrečnému úseku translace ostatků přihlíželo početné publikum složené především ze školní mládeže, jež se shromáždila před budovou obecné chlapecké školy. Bezprostředně za pohřebním vozem kráčela truchlící rodina, již před vchodem do kostela očekávalo patronátní duchovenstvo. Po požehnání tělesné schránky se duchovní osoby a příbuzní prince odebrali do chrámu. Kostel byl uzavřen. Byla tak umožněna „*soukromá návštěva trpící kněžny Idy u rakve jejího syna.*“⁶⁶⁹ Jak ukázal postoj vládnoucí kněžny Idy rozené Liechtensteinové, předčasná smrt byť dospělého dítěte, mohla znamenat v prostředí vysoké šlechty konflikt mezi emocemi a nároky na distinktivní vzorce chování. Matka zesnulého prince se tak nezúčastnila jeho oficiálního přivítání před zraky veřejnosti; její kroky směřovaly až na místo soukromého prožívání bolesti – do kostela.⁶⁷⁰

⁶⁶⁷ SOA Třeboň, Vs Třeboň, sign. IC 8F alfa 2a/27, popis převozu ostatků prince Karla Vavřince.

⁶⁶⁸ Jmenovitě Karlovy sestry Eleonora provdaná hraběnka Lambergová a nejmladší ze sourozenců princezna Terezie Schwarzenbergová. V úzkém rodinném kruhu nechyběly švagrové zesnulého Anna rozená z Löwenstein-Wertheimu a manželka dědičného prince Jana Nepomuka (II.) Terezie rozená hraběnka z Trauttmansdorffu-Weinsbergu, kterou doprovázely i její děti. Srov. TAMTÉŽ.

⁶⁶⁹ TAMTÉŽ.

⁶⁷⁰ Zármutek nad smrtí dítěte patřil mezi základní lidské pocity již v raném novověku, jeho intenzita ovšem nemusela být stejná. Větší smutek zpravidla doprovázel úmrtí starších dětí, do jejichž výchovy rodiče vložili mnoho lásky a energie. V prostředí české raně novověké šlechty se tímto tématem zabýval P. KRÁL, *Smrt a pohřby*, s. 144-148. K tomu také B. BASTL, *Der Herr gibt, der Herr nimt*, zejména s. 72-79. Tragédií dětských smrtí ve viktoriánských rodinách se zabývala prostřednictvím studia pramenů osobní povahy Pat Jallandová. Smrt dospělého dítěte, obzvlášť syna, byla zatěžkávací zkouškou především pro matku. Většinou se stala neúnosnou skutečností a vyústila v celoživotní trauma. Srov. P. JALLAND, *Death*, s. 119-142. Obdobně interpretovali bolest nad ztrátou dospělého dítěte na příkladu Windisch-Graetzů Marija Wakounigová a Hannes Stekl, kteří jako příklad uvedli úmrtí Aglaji (1818–1845), dcery Marie Eleonory rozené Schwarzenbergové a Alfréda Windisch-Graetze. Autoři došli

Veřejné inscenování mrtvého těla bylo v případě Karla Vavřince vynecháno. Důvodem mohla být dlouhá časová prodleva po smrti, nežádoucí stav těla i skutečnost, že princ podlehl nakažlivé nemoci. Katafalk nebyl umístěn v kapli sv. Jana Křtitele, nýbrž byl připraven k samotné pohřební slavnosti v hlavní lodi kostela. Veřejnost mohla spatřit pouze uzavřenou rakev.⁶⁷¹ Přítomnost mrtvého těla zhmotňovala smrt, jež musela prostřednictvím telegrafických depeší působit neuvěřitelným dojmem a otevírat prostor dohad a nadějí. Až návrat zemřelého z daleké ciziny se stal definitivní konfrontací se smrtí, ale i útěchou. Umožnil totiž knížecí rodině projít důvěrně známým pohřebním rituálem a úmrtí milované osoby přijmout.

V. 2. Pompa funebris

Nejdůležitější okamžiky v pohřební slavnosti šlechtice představovaly již v raném novověku pohřební průvod a v katolickém prostředí od 17. století především zádušní mše (*rekviem*), jež se postupně stávala hlavním momentem smutečních slavností (*exekvií*). Urození testátoři barokní doby žádali co nejvyšší počet zádušních mší.⁶⁷² Měl jim zajistit nejen jistější posmrtnou spásu, ale i odrážet společenské postavení, z něhož se těšili zaživa. Podle výzkumů Pavla Krále byly takové žádosti běžné i v případě šlechty z českých zemí.⁶⁷³ Zádušní mše tak konkurovala dříve privilegovanému postavení pohřebního průvodu.⁶⁷⁴

k závěru, že jediným terapeutickým prostředkem v zármutku byla vysoké šlechtě korespondence. Skutečné emoce podle nich nesměla truchlící matka vyjadřovat ani v soukromí před manželem. Jejich symbolickým vyjádřením byl jen smuteční oděv. Srov. H. STEKL – M. WAKOUNIG, *Windisch-Graetz*, s. 242-243, 249-250. S takovým tvrzením nesouhlasí Radmila Švaříčková-Slabáková. Na příkladu rodiny Mensdorffů-Pouilly ukázala, že vysoká šlechta dávala své city najevo, přinejmenším v okruhu svých blízkých. Zmínila např. případ hraběnky Sophie rozené princezny Sasko-Koburské, která své pocity po smrti syna Alfréda z roku 1814 světila jako prvnímú svému muži Emanuelovi. Srov. R. SLABÁKOVÁ, *Žal*, s. 156.

⁶⁷¹ „Od 4. hodiny až do 8 hodin večer, kdy chrám opět uzavřen byl, netrhly se proudy lidu ze všech vrstev obyvatelstva domácího a cizího, aby uzřely arciť jen rakev černou, v níž druhé rovněž kovové v spánek spravedlivých zvěčnělý pohroužen jest.“ Srov. Třeboňské listy, 21. 6. 1902.

⁶⁷² P. Ariès hovořil o „mši za maloobchodní cenu“. Srov. P. ARIÈS, *Dějiny smrti* I, s. 228.

⁶⁷³ Jako příklad pronikání sociální hierarchie do duchovních záležitostí lze uvést příklad Jáchyma staršího Slavaty z Chlumu a Košumberka, jenž roku 1631 žádal čtyři sta zádušních mší. Jeho bratr, hrabě Vilém Slavata, jich požadoval o dvacet let později již tři tisíce. Srov. P. KRÁL, *Smrt a pohřby*, s. 210. Pro srovnání španělský král Filip II. žádal v testamentu z roku 1594 30 000 zádušních mší. Srov. C. M. EIRE, *From Madrid to Purgatory*, s. 284. Před koncem 17. století a ještě více v první polovině 18. století si několik tisíc zádušních mší pojišťovaly i šlechtické ženy, a to i z méně zámožných rodin. Srov. K. SWIDEROVÁ, *Testamenty urozených žen*, s. 165. Kristina Swiderová pracovala se vzorkem 103 testamentů šlechtičen z celého spektra šlechtické společnosti z let 1650–1753. Srov. TÁŽ, *Testamenty*

Obdobné strategie se, vzhledem k již zmíněné a alespoň navenek výrazně projevované katolické duchovní orientaci, objevily i v případě Schwarzenbergů. Jako výmluvné svědectví postačí testament Adama Františka ze Schwarzenbergu ze 14. června 1728, v němž testátor žádal dva tisíce zádušních mší, z nichž co nejvíce mělo být odslouženo během třídních exekvií. Ty se zpravidla konaly hned následujícího dne po skončení pohřebního obřadu. Mše měly být slouženy nepřetržitě každý den od šesti hodin od rána do pravého poledne. Podle přání Adama Františka se exekvie uskutečnily nejen v místě pohřbu jeho těla – v kostele sv. Augustina ve Vídni, ale i u sv. Víta v Českém Krumlově či v tehdy klášterním kostele sv. Jiljí v Třeboni.⁶⁷⁵ Právě v těchto chrámech dala knížecí vdova Eleonora Amálie pohřbit i manželovo srdce a vnitřnosti. Její rozhodnutí mohlo souviset i se zmínkou obou kostelů v testamentu. Zádušní mše měly být dále slaveny ve všech farních kostelích na všech schwarzenberských panstvích.⁶⁷⁶

Jak ukázala například poslední vůle zakladatele primogenitury Josefa II. ze Schwarzenbergu z roku 1811, touha pojistit si spásu překročila v knížecí rodině časové hranice barokní doby. Pravnuk Adama Františka žádal stejně jako on dva tisíce

urozených žen v Čechách mezi lety 1650–1753. Gender a legitimizační strategie šlechty v testamentárním diskurzu, České Budějovice 2008 (= Diplomová práce). K testamentům šlechticů v letech 1500–1761 B. BASTL, *Tugend, Liebe, Ehre*, zejména s. 84-147. V české historiografii se kšaftováním šlechty nejvíce zabýval P. KRÁL, *Mezi životem a smrtí*. V pěti kapitolách knihy se věnoval postupně charakteristice testamentů jako pramene, šlechtické testamentární praxi, obsahovému rozboru posledních vůlí a možností jejich využití v interpretaci životního cyklu raně novověké šlechty. Druhou část knihy tvoří kritická edice 101 šlechtických testamentů. Pro období středověku Robert ŠIMŮNEK, *Český šlechtický testament pozdního středověku – reálné badatelské téma? (Prolegomena k výzkumnému záměru)*, in: Kateřina Jišová – Eva Doležalová (edd.), *Pozdně středověké testamety v českých městech. Prameny, metodologie, formy využití*, Praha 2006, s. 95-115. Více pozornosti však česká historiografie dosud věnovala posledním vůlím měšťanů. Kromě odkazů na starší literaturu, které byly citovány v první kapitole této práce, se touto problematikou zabývala zejména Michaela HRUBÁ, „*Nedávej statku žádnému, dokud je duše v těle.*“ *Pozůstalostní praxe a agenda královských měst severozápadních Čech v předbělohorské době*, Ústí nad Labem 2002 (= Acta Universitatis Purkynianae 83, Philosophia et historica 5, Studia Historica – Monographia V); TAŽ, *Možnosti studia inventářů pozůstalostí a testamentů královských měst severozápadních Čech v raném novověku*, in: Václav Ledvinka – Jiří Pešek (edd.), *Od středověkých bratrstev k moderním spolkům*, Praha 2000 (= Documenta pragensia 18), s. 27-47. Obsahovou a částečně sémantickou analýzu 2768 posledních pořízení brněnských měšťanů z let 1599–1789 provedl Tomáš Malý. V popředí jeho zájmu stál obraz zbožnosti. Srov. T. MALÝ, *Smrt a spása; Týž, „Mentalita“, zbožnost a smrt chrudimského měšťana v raném novověku (chrudimské kšafy ze 16.–18. století)*, Chrudimský vlastivědný sborník 7, 2003, s. 19-70.

⁶⁷⁴ Za nejdůležitější součást pohřebního rituálu označil průvod P. KRÁL, *Smrt a pohřby*, s. 207. Pohřební průvod si uchoval svůj zásadní význam v pohřebním rituálu i v barokní době. Navíc podle Michela Vovella pohřební průvody mocných v baroku silně ovlivnily i podobu katolického pohřebního rituálu dalších společenských skupin. Srov. M. VOVELLE, *La morte*, s. 288-293.

⁶⁷⁵ SOA Třeboň, pracoviště Český Krumlov, RA Schwarzenberg I, fasc. 434, testament Adama Františka ze Schwarzenbergu.

⁶⁷⁶ K pohřbům srdce a vnitřností Adama Františka v Českém Krumlově a Třeboni podrobně včetně odkazů na literaturu a prameny v podkapitole *Schwarzenberská hrobka srdcí* této práce.

zádušních mší, jež měly být slouženy ve stejných kostelích a navíc na všech bývalých schwarzenberských říšských panstvích.⁶⁷⁷ Neméně důležitým opatřením, jež se vztahovalo jak k péči o posmrtnou spásu, tak k hodnotám rodinné paměti a pietnímu rozměru zádušního kultu, byly v průběhu 18. a 19. století výroční zádušní mše. Josef II. doporučil svému nástupci, aby je dal sloužit dvakrát ročně v kostele sv. Augustina ve Vídni. První z nich na výroční den jeho smrti, druhou potom na památku úmrtí jeho otce a děda.⁶⁷⁸ Zatímco žádosti o vysoké počty zádušních mší, jež zcela zřetelně vycházely z barokních forem zbožnosti, během 19. století postupně vymizely – slavné rekviem bylo slouženo většinou den po pohřbu, tradice výročních bohoslužeb byla dodržována i v prvních desetiletích 20. století.⁶⁷⁹

Další funkcí exekvií barokní doby, k nimž patřila bohatá smuteční a symbolická výzdoba prostoru kostela, byla inscenace pohřební slavnosti bez přítomnosti mrtvého těla. V habsburském ceremoniálu se tato praxe prosadila v průběhu 16. století.⁶⁸⁰ Součástí exekvií byla samostatná pohřební architektura – tzv. *castrum doloris*, jež hrála podstatnou úlohu pravidelně i během skutečného pohřebního obřadu. Šlo o smuteční stánky (*Trauergerüste*), pod nimiž byla v kostele na katafalku vystavena rakev s ostatky zemřelého. Raná castra se podobala lampám či korunám a byla ozářena velkým počtem svic. Pozdější typy zdobily propracované alegorické motivy – některá castra doloris užívala symbolické formy již ve svém základním tvaru. V prostředí české šlechty se začaly více objevovat v závěru 16. a zejména v 17. století. Oblíbeným typem byla tehdy tzv. *Chapelle ardente* v podobě dřevěné laťové konstrukce se svícemi.⁶⁸¹ Podoba

⁶⁷⁷ Srov. SOA Třeboň, pracoviště Český Krumlov, RA Schwarzenberg I, fasc. 532, testament Josefa II. ze Schwarzenbergu.

⁶⁷⁸ Srov. TAMTÉŽ.

⁶⁷⁹ Srov. SOA Třeboň, Vs Třeboň, IC 8F alfa 2a. Absterben und Anniversarien in der hochfürstl. Familie überhaupt. Data úmrtí jednotlivých Schwarzenbergů připomínaly pravidelně i schwarzenberské ročenky.

⁶⁸⁰ Např. exekvie Karla V. z roku 1558 se odehrávaly v Bruselu, Augsburgu, ale i v Novém světě – v Mexiku a Peru. Velmocí a spřátelené státy uspořádaly smuteční slavnosti např. v Londýně, Paříži či Lisabonu. Papež dal sloužit exekvie v Římě a Pesaru. Skupiny španělských obyvatel držely své vlastní exekvie v Římě a Boloni. Srov. K. VOCELKA – L. HELLER, *Život Habsburků*, s. 292-295; Achim AUERNHAMMER – Friedrich DÄUBLE, *Die Exequien für Kaiser Karl V. in Augsburg, Brüssel und Bologna*, Archiv für Kulturgeschichte 62/63, 1980/81, s. 101-157. K vysvětlení smyslu a funkce exekvií Waltraud STANGL, *Tod und Trauer bei den österreichischen Habsburgern 1740–1780 dargestellt im Spiegel des Hofzeremoniels*, Wien 2001 (= Disertační práce), s. 301. Pravidelně se exekvie za habsburské císaře konaly od poloviny 17. do konce 18. století. Skládaly se z množství zádušních mší, vigilií a modliteb. Trvaly nejméně tři dny. Stručnou pozornost jim věnoval M. HENGERER, *The Funerals*, s. 383-384. Dále M. HAWLIK-VAN DE WATER, *Der schöne Tod*, zejména s. 165-169.

⁶⁸¹ K architektuře castra doloris, jejich symbolice a tvarovému vývoji nejvíce L. POPELKA, *Castrum doloris*. Lisolette Popelková chápe castrum doloris jako zrcadlově obrácený motiv vítězného oblouku. Zatímco ten symbolizoval tradičně příjezd, smuteční stánek evokoval odchod. Z další literatury výběrově

smutečních stánků, jež navazovaly na triumfální symboliku kultu antických panovníků, se patrně vyvinula z italských baldachýnových funerálních oltářů. Ve střední Evropě se jejich předobrazem staly zřejmě španělsko-nizozemské *pompe funebres*, rozvinuté rovněž v pohřebních slavnostech na medicejském dvoře ve Florencii.⁶⁸²

K rozkvětu smutečních stánků došlo v renesanci. Vrcholně expresivními se castra stala bezpochyby v barokní době. Představovala svého druhu divadelní jeviště smrti, navíc sledovala obdobné cíle jako různé formy katolických oltářů. Byla stavěna do vertikálních pater, která ovládal hierarchický princip. V jediném obrazovém rámci se prolínaly konkrétní i abstraktní postavy, latinská argumenta i symboly urozenosti, moci a smrti. Konečně smuteční stánky byly vytvářeny ve slohu iluzionistických divadelních dekorací. Jejich význam souvisel i s Božím hrobem (*Sepulcrum Domini*).⁶⁸³ V prostředí habsburské dynastie se potom stávaly funkčním nástrojem rodové i mocenské propagandy.⁶⁸⁴

S písemným popisem smuteční výzdoby kostela, jejíž součástí bylo i majestátní castrum doloris – „*Todten-Gerüste*“, se bylo možné setkat v případě exekvií Adama Františka z 11. až 13. srpna 1732, které se konaly v Okněžněném hrabství Schwarzenberg v dnešním Bavorsku. Slavnosti, jež měly s dvouměsíčním zpožděním zpřítomnit skutečný pohřeb knížete, započaly 11. srpna o páté hodině ranní mší svatou v zámeckém kostele ve Schwarzenbergu. Zatímco světící biskup pronášel pohřební

Georg SCHROTT, *Trauer und Festdekorationen den bayerischen Klöstern des 17. und 18. Jahrhunderts. Kunstgeschichtliche Hinweise aus der Personalschriftenforschung*, Studien und Mitteilungen zur Geschichte des Benediktinerordens und seiner Zweige 109, 1998, s. 275-290; M. VOVELLE, *La morte*, s. 291. K barokním habsburským castrům Michael BRIX, *Trauergerüste für die Habsburger in Wien*, Kiel 1971; M. HAWLIK-VAN DE WATER, *Der schöne Tod*, s. 170-177; M. HENGERER, *The Funerals*, s. 384-388; K. VOCELKA – L. HELLER, *Život Habsburků*, s. 292-294. V českém prostředí zejména J. PETRÁŇ a kol., *Dějiny hmotné kultury* II/1, s. 217-218; Jaroslava HELFERTOVÁ, *Castra doloris doby baroka v Čechách*, Umění 22, 1974, s. 290-307; P. KRÁL, *Smrt*, s. 208. Pro období 16. a 17. století bohužel v českém prostředí nejsou známy tisky, jež by popisovaly castra doloris. Barokními castry se zabýval Miloš Sládek, který připravil i edici dvou barokních tisků, jež zachycují podobu „smrtoslavných lešení“ Heřmana Jakuba Černína z Chudenic z roku 1710 (s. 216-240) a Magdalény Eleonory Terezie Falcké z roku 1720 (s. 243-251). Srov. M. SLÁDEK, *Vitr*, s. 209-215.

⁶⁸² J. PETRÁŇ a kol., *Dějiny hmotné kultury* II/1, s. 218.

⁶⁸³ K tomu Jaroslav BARTOŠ a kol., *Dějiny českého divadla* I, Praha 1968, s. 182-193.

⁶⁸⁴ Například castrum Leopolda I. zachytil na iluzivní malbě z roku 1705 Andrea Pozzo. Nad baldachýnem se nacházela bojová scéna, v níž personifikace „Österreichischen Glück“ bojovala se smrtí o písmeno L, jež zastupovalo císaře Leopolda. Písmeno se v boji rozlomilo a zůstalo z něj I – iniciála jména Leopoldova nástupce Josefa (Iosephus). Scéna byla doplněna transparentem se slovy: „*Leopold lebt in Joseph fort*.“ Tradice velkolepých smutečních stánků skončila se smrtí Karla VI. roku 1740. Při dalších pohřebních slavnostech již dvůr nedával zhotovovat nové dekorace. Bylo používáno univerzální menší castrum doloris, u něhož měly být pouze obnovovány a upravovány příslušné nápisy. K tomu podrobně včetně obrazových reprodukcí M. HAWLIK-VAN DE WATER, *Der schöne Tod*, s. 170-177.

kázání, faráři ze širokého okolí sloužili u bočních oltářů nepřetržitě zádušní mše. Stejný smuteční scénář se opakoval následujícího dne v Scheinfeldu, aby se obřady 13. srpna vrátily opět do Schwarzenbergu.⁶⁸⁵

Ve smuteční výzdobě se snoubily symboly pomíjivosti s odznaky schwarzenberské moci a urozenosti. Hlavní oltář i stěny presbytáře kostela byly potaženy černou látkou, na níž byl zavěšen bílý plátěný kříž. V jeho středu byly vyobrazeny knížecí znak a nápis, který připomínal jméno, titulaturu a den úmrtí Adama Františka. Na čtyřech stranách kříže se nacházely další čtyři malé erby. Na oltářní menze stálo šest svícňů s rozžatými voskovicemi a čtyři malé pyramidy – mystický symbol svaté Trojice.⁶⁸⁶ Na jejich bocích směrem do publika potom bylo možné spatřit různé symboly a s nimi související latinská argumenta.⁶⁸⁷ Šlo o dobře čitelné symboly *memento mori*, jež měly účastníky slavnosti upomínat na pomíjivost pozemského bytí.⁶⁸⁸ Nápadně častá symbolika čísla čtyři, jež se objevila ve smuteční výzdobě, mohla snad souviset s pozdně středověkým burgundským pohřebním ceremoniálem, jenž byl prostřednictvím Habsburků znám nejen Schwarzenbergům, ale i šlechtě z českých zemí.⁶⁸⁹ Číslo čtyři v něm symbolicky odkazovalo ke čtyřem generacím urozenosti.⁶⁹⁰

Černou látkou a bílým plátěným křížem s rodovými znaky Schwarzenbergů byly vyzdobeny i dva boční oltáře. Uprostřed hlavní kostelní lodi potom stálo osmnáct stop vysoké, dvanáct stop široké a patnáct stop dlouhé *castrum doloris* potažené černým

⁶⁸⁵ Srov. SOA Třeboň, pracoviště Český Krumlov, RA Schwarzenberg I, fasc. 433, *Extractus Funeral Protocolli – die Beschreibung des Exequien Actus und Castri Doloris*. Slavnost byla uspořádána podle vzorů exekví otce zemřelého, Ferdinanda ze Schwarzenbergu. Vyplývá to z dopisu, který zaslali kněžně vdově úředníci z panství Schwarzenberg. Jeho součástí je popis *castra doloris* Ferdinanda i jeho otce Jana Adolfa I. ze Schwarzenbergu. Srov. TAMTÉŽ, dopis z 29. června 1732.

⁶⁸⁶ Symbol pyramidy byl častým motivem i v případě habsburských *castra doloris*, Srov. M. HAWLIK-VAN DE WATER, *Der schöne Tod*, s. 174.

⁶⁸⁷ První pyramida znázorňovala zapadající a vycházející slunce, k nimž se vázaly nápisy „*Hic moritur*“ a „*In illo oritur*“. Na druhé pyramidě bylo možné spatřit barvitě výjevy, které zachycovaly skálu v rozbouraném moři, do které udeřil blesk, a cedr, jež ohnul silný vítr – „*Stat ut Marpesia Cantet*“ a „*Premitur, sed non opprimitur*“. Třetí pyramida ukazovala rozvíjející se a uvadající květinu – „*Sole oriente oritur*“ a „*Sole cedente cadit*“. Poslední potom nesla nápisy „*Aequali pulsat pede aulas*“ a „*Pauperunque Tabernas*“, které doplňovala vyobrazení kamenné sekery, jež udeřila v prvním případě do paláce, ve druhém do klobouku chudého rolníka. Srov. SOA Třeboň, pracoviště Český Krumlov, RA Schwarzenberg I, fasc. 433, *Extractus Funeral Protocolli – die Beschreibung des Exequien Actus und Castri Doloris*.

⁶⁸⁸ Ikonografie *memento mori* byla zvláště rozšířena mezi středověkem a barokní epochou. K tomu přehledně E. DE PASCALE, *Morte*, s. 86-94.

⁶⁸⁹ K burgundsko-španělskému ceremoniálu v habsburském prostředí K. VOCELKA – L. HELLER, *Život Habsburků*, s. 249-256. Symbolika čísla čtyři se objevovala i v pohřebním rituálu raně novověké české a moravské šlechty. Šlo např. o průvod čtyř koní v pohřebních průvodech. K tomu P. KRÁL, *Smrt a pohřby*, s. 199.

⁶⁹⁰ K tomu blíže M. VALE, *A Burgundian Funeral Ceremony*, s. 928.

suknem a uzavřené velkým knížecím kloboukem. Na podstavci v každém ze čtyř rohů byla umístěna dvojice kostlivců, jimž připadla úloha štítonošů⁶⁹¹ – na štítech byl vyobrazen schwarzenberský erb. Uprostřed stánku byl zavěšen vyřezávaný věnec s bílým okrajem, z něhož se spouštěly malé i velké třásně, na nichž byly z každé strany přivěšeny římské štíty s biblickými nápisy. Celé castrum ozařovaly svícny v rozích a lampy stojící za štíty. Pod „smutečním lešením“ se nacházela na vyvýšených stupních potažených černou látkou „tumba“ – katafalk s prázdnou rakví zakrytý pohřebním rouchem z černého sametu, který zdobil červený sametový kříž a zlatý lem. Nepřítomnost těla nijak neumenšovala duchovní platnost celého obřadu. Mrtvý byl v castru doloris mnohokrát zpřítomněn řečí symbolů, emblémů a alegorií, které byl divák nucen dešifrovat.⁶⁹² V neposlední řadě byly přítomny i odznaky jeho moci a pozemského důstojenství. Na menším černém „lešení“ spočíval knížecí klobouk Adama Františka, řetěz (*colana*) Řádu zlatého rouna, hůl nejvyššího štolby císaře a pár ostruh. V hlavě a nohách rakve se znovu objevily rodové erby a hořící svíce.

Velkolepou smuteční výzdobu castra doloris završovaly opět pyramidy zakryté knížecím kloboukem, které se nacházely ve všech rozích smutečního stánku: „*Diese Pyramiden gaben dem Ganze Werck nicht wenig Zierde und Aussehen, zumahlen selbige auf denen vier Ecken mit brennenden Lampen behängt.*“⁶⁹³ Zdobily je převážně schwarzenberské heraldické motivy doplněné stručnými argumenty v latině a další

⁶⁹¹ Kostlivec je považován za převažující symbol barokní ikonografie smrti. K tomu na základě příkladů z dějin výtvarného umění M. VOVELLE, *La morte*, zejména s. 199-200. Z výtvarného i literárního hlediska K. S. GUTHKE, *The Gender of Death*, zejména s. 82-127; Friedrich Wilhelm WENTZLAFF-EGGEBERT, *Der Triumphierende und der besiegte Tod in der Wort- und Bildkunst des Barock*, Berlin 1975. Lebka a kosti byly oblíbenými náměty *Memento mori* či *Vanitas vanitatis*, ale i častými atributy světců (např. sv. Marie Magdalény, sv. Františka z Assisi, sv. Aloise Gonzagy). Výrazem barokního vztahu ke smrti jsou i kostnice, ve kterých byly z ostatků lidí sestaveny oltáře, svícny či lampy (V Čechách např. v karneru v Sedlci u Kutné Hory, u kostela sv. Petra a Pavla v Mělníce, u kostela sv. Bartoloměje v Kolíně.). K tomu více J. ROYT, *Poslední věci člověka*, s. 27-32. Pro srovnání lze uvést i dobře známou Kapucínskou hrobku v Brně. Srov. Jaroslav ZAPLETAL, *Kláster s kostelem Nalezení sv. Kříže a Kapucínská hrobka Řádu Menších bratří kapucínů v Brně*, Brno 2004. Ze zahraničních příkladů jde zejména o Kapucínskou kryptu ve Via Vittorio Veneto v Říme, kde bohatou ornamentální výzdobu tvoří kosterní pozůstatky kapucínů i příslušníků rodu Barberini. K tomu s bohatou obrazovou dokumentací Rinaldo CORDOVANI, *La cripta dei Cappuccini. Chiesa dell'Immacolata Concezione Via Vittorio Veneto – Roma*, Roma 2005. V barokní době byla ve šlechtickém prostředí zakládána i bratrstva a řády připomínky smrti, jejichž symbolem byla často lebka. Takový řád založil např. František Antonín Špork. K tomu blíže P. PREISS, *František Antonín Špork*, zejména s. 458-459.

⁶⁹² Podle Miloše Sládka nutily alegorie a emblémy k intelektuální analýze utajeného obsahu a skrytých spojení zašifrovaných v antických sentencích a obrazových symbolech. Emblém byl blízký dobové atmosféře, ve které dominovala jezuitská metodizovaná duchovnost. Lze dokonce hovořit o svěbytné meditační kultuře. Myšlenkový plán smuteční stavby vznikl jako dílo na pomezí literatury a výtvarného umění. Srov. M. SLÁDEK, *Vitr*, s. 210-211.

⁶⁹³ SOA Třeboň, pracoviště Český Krumlov, RA Schwarzenberg I, fasc. 433, Extractus Funeral Protocolli.

symboly, jež měly přesvědčovat o rodové kontinuitě a měly sloužit stejně jako v případě Habsburků k vnější reprezentaci a propagandě.⁶⁹⁴ Smuteční hosté mohli hledět například na uťatou hlavu Turka, kterou kloval havran, a přečíst si nápis „*Fidelis Deo, Caesari, et patriae*“, jenž připomínal loajalitu knížecí rodiny k habsburské dynastii, stejně jako osobnost Adolfa ze Schwarzenbergu a jeho boj proti tureckému nepříteli. Původní rodový znak, čtyři modrá břevna na bílém poli, doprovázela schwarzenberská devisa „*Nil nisi rectum*“ („*Nic než právo*“). Biskupská čapka a argumentum „*In proemium Religionis orthodoxae*“ upozorňovaly nejen na zbožnost rodiny, ale i na její oddanost katolické církvi. Konečně vrcholným dokladem vítězství Adama Františka nad marností se stala, stejně jako v případě poselství castra Leopolda I., připomínka pokračování rodu.⁶⁹⁵ Jejím výmluvným symbolem byl hořící fénix a z popela povstávající mládě. Celý výjev umocňoval transparent se slovy „*Vivit post funera Virtus, in Filio Pater*“.⁶⁹⁶ Triumfální porážku smrti představoval tehdy desetiletý nástupce zesnulého Josef Adam ze Schwarzenbergu.

Podobně majestátním dojmem působilo i castrum doloris manželky Adama Františka, Eleonory Amálie, které bylo postaveno roku 1741 v českokrumlovském kostele sv. Víta. Na jeho iluzivním vyobrazení je možné spatřit vertikální architektonickou kompozici rozdělenou jednoduchými sloupy do dvou pater. Zaplňovalo ji velké množství alegorických, převážně ženských postav, těžké draperie, bohatě zdobené kandelábry, girlandy a již zmínění štítonoši – kostlivci. Samotný vrchol „smutečního lešení“ zahalovala barokní oblaka, na nichž se vznášel anděl třímající kříž, na jehož hlavě usedla holubice – Duch svatý. Na nejvyšším místě byl zobrazen symbol Svaté Trojice – Boží oko v trojúhelníku.⁶⁹⁷ Na bocích stánku spočívaly pyramidy, jež završovaly lebky se skříženými hnáty a knížecí korunou.⁶⁹⁸

⁶⁹⁴ Castrum doloris Leopolda I. připomínalo zatlačení Turků, porážku Francouzů i nepřetržité panování Habsburků za pomoci nebeských přímluvců. Srov. M. HAWLIK-VAN DE WATER, *Der schöne Tod*, s. 173-174.

⁶⁹⁵ TAMTÉŽ, s. 173.

⁶⁹⁶ SOA Třeboň, pracoviště Český Krumlov, RA Schwarzenberg I, fasc. 433, Extractus Funeral Protocoll.

⁶⁹⁷ K Božímu oku v křesťanské ikonografii Danielle FOUILLOUX – Anne LANGLOIS – Alice LE MOIGNÉ – Françoise SPIESS – Madeleine THIBAUT – Renée TRÉBUCHON, *Slovník biblické kultury*, Praha 1992, s. 164.

⁶⁹⁸ Jde o jediné vyobrazení schwarzenberského barokního castra doloris, které se autorovi v rámci studovaného období (po roce 1732) podařilo najít. Dochoval se k němu písemný popis v latině a částečně i účetní doklady, v nichž jsou uvedeny některé použité materiály. Srov. SOA Třeboň, pracoviště Český Krumlov, Vrchní úřad Český Krumlov, fasc. 566, pozůstalostní řízení Eleonory Amálie ze Schwarzenbergu, iluzivní kresba castra doloris a spis Castrum funerale.

Velkoryse pojaté exekvie, jejichž součástí bylo rovněž slavnostně vyzdobené castrum doloris, se konaly i na jihočeských schwarzenberských panstvích, a to i po pohřebních slavnostech srdcí a vnitřností.⁶⁹⁹ V průběhu první poloviny 19. století se podoba smutečních stánků začala zásadně měnit. Přestože barokní tvarosloví, bohatá symbolika, teatrálnost i monumentálnost ustoupily jednodušším formám, v případě zvláště společensky významných představitelů rodiny se bylo stále možné setkat s castrum doloris, jež nezapřela inspiraci barokní epochou.

Platilo to hlavně v případě pohřbů Schwarzenbergů, kteří vybudovali vynikající vojenskou kariéru. Plná válečnických symbolů byla castra doloris Karla I. Filipa z roku 1820. Jedno z nich bylo postaveno v kostele sv. Ignáce v Praze, kde se konal 24. října pod vedením pražského arcibiskupa Václava Leopolda rytíře Chlumčanského samotný pohřební obřad. Castrum mělo podobu vítězného oblouku, který připomínal vstup do pevnosti. Jeho součástí bylo i opevnění včetně rohových bastionových věží. Vojenskou symboliku umocňovala smutečně ozdobená děla, prázdná brnění, jež střežila jako čestná stráž vstup, a další dekorativně uspořádané zbraně. Na vrcholu stavby byl zbudován několikaposchodový smuteční katafalk potažený černou látkou se schwarzenberskými erby, který byl obklopen velkým množstvím svíc. Na jeho vrcholu spočívala rakev, na které stál smutečně ozdobený kříž.⁷⁰⁰

Hodné slavného vojevůdce bylo castrum doloris zbudované u příležitosti smutečního obřadu, který zorganizoval pluk schwarzenberských hulánů během kongresu v Opavě. Zúčastnil se ho i rakouský císař se svými spojenci - ruským carem a pruským korunním princem. V ikonografii castra se objevila nejen smutečně

⁶⁹⁹ Dokládají to např. exekvie za Josefa Adama, které se konaly po pohřbu jeho vnitřností v děkanském kostele v Třeboni (23. 3. 1782). Jelikož první den po pohřbu připadl na neděli, začaly se exekvie slavit až v pondělí 25. března a trvaly do středy 27. března. Srdce bylo pohřbeno v Českém Krumlově 26. 3. 1782. Exekvie následovaly ve dnech 27. a 28. února a 1. března. Účastnili se jich preláti z Vyššího Brodu a Zlaté Koruny. Dne 2. března bylo slouženo první rekviem. Srov. TAMTÉŽ, RA Schwarzenberg I, fasc. 475, Untertänigste Funeral Relation; Beschreibung der Ceremonien mit welchen das Herz weil. Sr. Durchlaucht Joseph regierenden Fürsten zu Schwarzenberg in der Krummauer Archidiaconal Kirche den 26ten Februar 1782 beigesetzt und die Exequien durch 3 Tage gehalten worden sind.

⁷⁰⁰ Grafické zobrazení castra doloris bylo již publikováno v J. HANESCH, *Karl I. Filip*, s. 78. Z hlediska vojenské pompy funebris lze pro srovnání uvést např. pohřeb Alfréda Windisch-Graetze z roku 1862. Srov. H. STEKL – M. WAKOUNIG, *Windisch-Graetz*, s. 261. Obdobně symbolicky bohatá castra doloris, jež se zřetelně hlásila k barokní době, se objevila na pohřebních slavnostech významných anglických vojevůdců. Stalo se tak roku 1852 v případě polního maršála a vévody z Wellingtonu Arthura Wellesleyho. Jeho castrum mělo podobu baldachýnu z černého sametu, jenž stál na deseti sloupech ve tvaru svazků kopí. Pro vystavení těla byl vytvořen i gigantický pohřební vůz na šesti kolech, jehož spodní část byla z bronzu. Zdobila jej trofejová výzdoba a maršálova rakev s helmem a šavlí. Srov. J. S. CURL, *The Victorian Celebration*, s. 210-213.

ozdobená děla a dekorovaný katafalk s prázdnou rakví, ale i typické klasicistní sepulkrální motivy – postava plačky a urna.⁷⁰¹

Patrně poslední skutečné castrum doloris plné symbolů a vojenských odznaků bylo postaveno v roce 1852 na počest zesnulého ministerského předsedy Felixe ze Schwarzenbergu důstojníky jeho pluku v italské Anconě. Smuteční stánek v kostele sv. Dominika měl tvar třípatrového zikkuratu. Na jeho vrcholu spočívala prázdná rakev zakrytá černou látkou s vyobrazením lebky. Okolo monumentu, který zdobily heraldické symboly, řády, iniciála S a vojenské alegorie, byla rozestavěna děla, jehlance, jež zjevně vycházely z původních barokních pyramid, a polopostavy v brnění. Na barokní předobraz ostatně ukazuje i knížecí koruna s baldachýnem, jež byla zavěšena u stropu kostela.⁷⁰²

Ve druhé polovině 19. století nahradily castra doloris výstavné katafalky obklopené jakousi zahradou cizokrajné zeleně a smuteční květinovou výzdobou.⁷⁰³ Přesto svou podobou a bohatou symbolikou prozrazovaly své raně novověké předchůdce. Například katafalk prince Karla Vavřince v hlavní lodi třeboňského děkanského kostela sv. Jiljí z roku 1902 byl dekorován dvěma řadami velkých voskovic a dvěma velkými svícemi u hlavy a v nohách, na kterých byly připevněny znaky knížecí rodiny a černé krepové šerpy. Mezi svícny byly umístěny vysoké jehlance, rovněž ozdobené knížecími znaky.⁷⁰⁴

⁷⁰¹ Reprodukce grafického listu viz. J. HANESCH, *Karl I. Filip*, s. 79.

⁷⁰² SOA Třeboň, Vs Třeboň, IC 8F alfa 2a/19, smrt a pohřeb Felixe ze Schwarzenbergu. Podle Víta Vlnase ztratila castra doloris v 19. století mnoho ze své barokní sofistikovanosti. Byla spíše monumentálními kulisami, v nichž emblematické subtilnosti hrály jen minimální roli. Srov. V. VLNAS, *Druhý život*, s. 18. Obrazovou dokumentaci k českým castrům doloris 19. století srov. v Jana WITTLICHOVÁ, *Castrum doloris*, in: Táž – Radim Vondráček (edd.), *Litografie aneb Kamenopis. Počátky české litografie 1819–1850*, Praha 1996, s. 84-87. Jednoduché castrum doloris tvořené stupňovitým pódiem pod katafalk a baldachýnem bylo součástí pohřbu, který nabízely pohřební ústavy v nejvyšší cenové kategorii, tzv. *Pracht-Classe*. K tomu patřili dva stříbrní andělé, sada svíců, živý portýr a olivrejovaná čestná stráž. Srov. W. T. BAUER, *Wiener Friedhofsführer*, s. 2-5.

⁷⁰³ Svědčí o tom podrobné zmínky o katafalcích v popisech pohřbů, dobovém tisku a na počátku 20. století i na fotografiích. Kromě již zmíněných katafalků Eleonory z roku 1873, Josefiny z roku 1881, Bedřicha z roku 1885 a Jana Adolfa II. z roku 1888 lze přesně doložit např. podobu katafalků Karla IV. z orlické větve rodu z roku 1913, který byl umístěn do kaple hrobky sekundogenitury na Orlíku. Byl vyfotografován a otištěn na obálce *Českého světa* ze 17. října 1913. Na snímku lze spatřit černě potažený katafalk ozdobený živými květinami, věnci, erby sekundogenitury, dvěma řadami svíců a velkou svící v hlavě. Srov. *Český svět*, 17. října 1913. Obdobný, ovšem masivnější byl katafalk majorátního pána primogenitury Adolfa Josefa v presbytáři děkanského kostela sv. Jiljí v roce 1914. Srov. SOA Třeboň, Vs Třeboň, IC 8F alfa 2a/34, fotografie z pohřbu Adolfa Josefa ze Schwarzenbergu. Smuteční katafalky nahradily castra doloris i v habsburském prostředí, jak ukazuje např. katafalk císaře Františka Josefa v kostele v Hofburgu z roku 1916. Srov. K. VOCELKA – L. HELLER, *Život Habsburků*, s. 297.

⁷⁰⁴ Srov. Třeboňské listy, 21. 6. 1902.

Smuteční katafalk představoval vizuální médium rodové reprezentace také v případě smrti dítěte. Středobodem smutečně vyzdobené zámecké kaple v Českém Krumlově, kde se konala roku 1841 hlavní část pohřební slavnosti malého Waltera Schwarzenberga, byl princův katafalk. Pokrývala ho červená sametová látka, kterou zdobily schwarzenberské erby a vévodský klobouk. Hnědou dřevěnou rakev obklopovaly svíce, květiny a věnce.⁷⁰⁵

Zánik tradičních *castra doloris* patrně souvisel nejen s proměnou duchovního klimatu a estetiky smrti, ale prozaicky i se zásadním posunem v chronologické struktuře pohřebního rituálu, který přinesly pohřební reformy z osmdesátých let 18. století. V raném novověku se započínala pohřební slavnost smutečním průvodem, v němž byly nesené ostatky zemřelého z „domu smutku“ do kostela, kde se konal samotný obřad a zároveň uložení těla do rodinné hrobky.⁷⁰⁶ Jak bylo zmíněno, těžiště smutečních obřadů se postupně přesunulo právě do kostela, kde měla své místo reprezentativní *castra doloris*, v nichž spočívalo tělo či jen jeho symbol – prázdná rakev. Právě smutečním stánkům patřila hlavní úloha ve vizuální a symbolické koncepci celé smuteční slavnosti. Ostatně jak bylo ukázáno na příkladu *castra doloris* Adama Františka, ikonografie stánků nepřinášela statické, jednorozměrné zobrazení, nýbrž dynamický příběh s mnoha významovými rovinami.

Pevnou strukturu přechodového rituálu smrti narušil ve šlechtickém prostředí teprve zákaz pohřbu *ad sanctos et apud ecclesiam*. Ostatky zemřelého musely být napříště přenášeny vícekrát – z místa úmrtí do kostela a dále do rodinné hrobky, jež se měla nacházet co nejdále od obydlených oblastí. Právě radikální změna vnitřní struktury pohřebního rituálu přinesla v 19. století jakýsi „revival“ pohřebního průvodu. Z hlediska reprezentačních strategií vysoké šlechty poskytoval v občanské době největší prostor

⁷⁰⁵ Srov. SOA Třeboň, pracoviště Český Krumlov, RA Schwarzenberg I, fasc. 593, Die Feier. Ostatky malého Waltera byly převezeny nejdříve do Třeboně, kde byly vystaveny v zámecké kapli. Dne 24. dubna 1841 sloužil treboňský děkan v kostele sv. Jiljí zádušní mši. Poté byla rakev převezena na šestispřežném voze do Českého Krumlova, kde byla vyzdvížena na *castrum doloris* v zámecké kapli. Po vlastních smutečních slavnostech byla provizorně uložena ve staré gotické kapli českokrumlovského zámku. Pro Waltera byla během letních měsíců 1841 postavena samostatná novogotická hrobka nedaleko Červeného Dvora, na níž se podíleli knížecí architekt Franz Beer, vrchní stavitel Wilhelm Nevenhorst a stavitel Jan Svoboda. Pohřební kaple sv. Kříže byla vysvěcena 24. listopadu 1841 a téhož dne do ní byly uloženy princovy ostatky. Srov. TAMTĚŽ, Relation uiber die zu Wittingau am 24ten April 1841 begangene Leichenfeier des am 19ten April 1841 Abends um 10 Uhr zu Wien verblichenen Sohnes (...); Die Feier der Beisetzung des Durchlauchtigsten F. Walther zu Schwarzenberg zu Krumau am 25ten und 26ten April 1841; A. KUBÍKOVÁ, *Waltrova hrobka*.

⁷⁰⁶ Pro české prostředí v období raného novověku P. KRÁL, *Smrt*, s. 190-211.

k veřejnému inscenování funerální rodinné tradice i hodnot společenské distinkce právě několik kilometrů dlouhý smuteční kondukt.

Ve schwarzenberské rodině představovaly poslední příklady „starého“ modelu s raně novověkou sekvencí pohřebního rituálu „průvod – kostel“ pohřby vládnoucích knížat Adama Františka, Josefa Adama a dalších členů rodiny, jež byli v raných osmdesátých letech 18. století pohřbeni do krypty v kapli sv. Mikuláše Tolentinského ve vídeňském augustiniánském kostele.⁷⁰⁷ Uložení ostatků na místo posledního odpočinku předcházela mše s pohřebním kázáním a dalšími katolickými obřady, k nimž patřilo například vykropení ostatků. Součástí pohřbů bylo bohatě vyzdobené castrum doloris.

Při přípravě pohřbu Adama Františka v roce 1732 měli knížecí archiváři pečlivě nastudovat smuteční ceremoniál jeho otce Ferdinanda ze Schwarzenbergu z roku 1703, který byl zaznamenán v protokolární knize vídeňských bosých augustiniánů. Tělo knížete bylo přivezeno do kostela sv. Augustina ve Vídni 26. října 1703 v pohřebním kočáru, který táhlo šestispřeží černých koní. Poté bylo položeno na máry a neseno čtyřiadvaceti nosiči, císařskými a královskými komorníky, kolem loretánské kaple do smutečně vyzdobené kaple sv. Mikuláše Tolentinského,⁷⁰⁸ v níž se konal za účasti kardinála hraběte Leopolda Kollonitsche,⁷⁰⁹ vídeňského biskupa hraběte Františka Antonína Harracha⁷¹⁰ a „*nebst einer grosse Anzahl des Hoffs – und Stadtsadels, wie auch viele Menge des Volkes*“ pohřební obřad.⁷¹¹

Pohřební slavnost Adama Františka probíhala obdobně. Na rozdíl od *pompy funebris* jeho otce, nedoprovázelo máry čtyřiadvacet komorníků, nýbrž správců cizích i schwarzenberských panství („*fremd-herrschaft Officiers*“ a „*fürstlichen Haus Officiers*“), „*Cavallier Damen*“ a 48 nosičů pochodní („*Windliechteren*“) z řad

⁷⁰⁷ Soupis pohřbených ve Vídni se nachází v podkapitole *Habsburské intermezzo. Pohřebiště jako nástroj společenské distinkce* této práce.

⁷⁰⁸ Černou látkou byl zakryt i hlavní oltář kostela a další tři boční oltáře: „*Die Nicolai Capelle ist allein mit neuen schwarzen Tuch bis auf das Gesimbs, die 3 neben Capellen Hochaltar. S. Josephi, Cajetan, et Anna Altar sind mit Creutz-Tuechern, die 2 Seithen wandt aber mit unseren alten Spallieren behengt worden, dazu sind in allen 170 fürstl. Wappen.*“ Srov. SOA Třeboň, pracoviště Český Krumlov, RA Schwarzenberg I, fasc. 433, Extract aus dem Prothocoll Wailandt Fürsten Ferdinand zu Schwarzenberg.

⁷⁰⁹ K jeho osobnosti R. SMÍŠEK, *Císařský dvůr*, zejména s. 385.

⁷¹⁰ Franz Anton Harrach (1665–1727) se stal roku 1709 arcibiskupem salcburským. K němu stručně R. PAVLÍČKOVÁ, *Triumphus*, s. 51, 55.

⁷¹¹ SOA Třeboň, pracoviště Český Krumlov, RA Schwarzenberg I, fasc. 433, Extract aus dem Prothocoll.

daňových úředníků („*Steuer Diener*“).⁷¹² Symbolická smuteční výzdoba se týkala rovněž samotné rakve. V případě Adama Františka na ni byly umístěny insignie, jež měly připomínat jeho urozenost, zbožnost a především vysoké postavení u císařského dvora. Patřil k nim krucifix, řetěz Řádu zlatého rouna, kord, ostruhy, knížecí klobouk, hůl císařského nejvyššího štolby a „*spannisches Rohr*“ (rákoska štolby). Zmíněné předměty byly odeslány z Prahy do Vídně spolu s ostatky knížete. K výzdobě vídeňského castra doloris si Schwarzenbergové zapůjčili u císařského dvora šest stříbrných lamp.⁷¹³ Schwarzenberský pohřební ceremoniál z první poloviny 18. století se zcela zřetelně hlásil k protokolu habsburských pohřbů, jejichž smuteční průvody nejdříve směřovaly do kostela sv. Augustina, kde bylo ukládáno srdce. Shoduje se např. počet čtyřiaadvaceti nosičů rakve i osmačtyřiceti nosičů pochodní.⁷¹⁴

Popisům pohřebních průvodů vládnoucích knížat Adama Františka a Josefa Adama nebyla knížecími archiváři věnována téměř žádná pozornost. Tato skutečnost potvrzuje již zmíněnou tezi o privilegované pozici zádušních mší v pohřebním rituálu barokní šlechty. Obdobnou strukturu měla ovšem patrně procesí, jež se konala ve schwarzenberské rodině mezi lety 1732–1833 u příležitosti pohřbů srdcí a vnitřností. Dějištěm pozoruhodné funerální slavnosti, jež poskytovala široký prostor k utváření propracovaného pohřebního rituálu, se stala jihočeská města Český Krumlov a Třeboň například v únoru 1782, když zemřel vládnoucí kníže Josef Adam ze Schwarzenbergu.⁷¹⁵

Jeho srdce dorazilo do Českého Krumlova večer 24. února 1782. Přivítalo jej nejen vyzvánění všech zámeckých a městských zvonů, ale i veškeré knížecí služebnictvo v čele s vrchním úředníkem („*Oberamtman*“⁷¹⁶) a knížecím dvorním radou Gottfriedem Hartmannem. Schránka se srdcem byla přenesena do zámecké kaple, kde byla postavena na smutečně vyzdobený stůl, na kterém spočíval krucifix, vévodský klobouk a hůl. Až do večera 26. února u něj drželi čestnou stráž knížecí granátníci. Následoval pohřební průvod, který směřoval ze zámecké kaple do kaple sv. Jana Nepomuckého v českokrumlovském kostele sv. Víta.⁷¹⁶

⁷¹² Srov. TAMTÉŽ, Project die Beisetzung.

⁷¹³ TAMTÉŽ.

⁷¹⁴ Srov. K. VOCELKA – L. HELLER, *Život Habsburků*, s. 298. K pohřbům habsburských srdcí více v podkapitole *Habsburské intermezzo* této práce.

⁷¹⁵ Srov. SOA Třeboň, pracoviště Český Krumlov, RA Schwarzenberg I, fasc. 475, smrt a pohřeb Josefa Adama ze Schwarzenbergu.

⁷¹⁶ Srov. TAMTÉŽ, Beschreibung der Ceremonien und Feierlichkeiten , mit welchem das Herz (...) Joseph Adam zu Krummau in hiesiger Archidiaconal Kirche den 26ten Febr. 1782 beigesezet (...).

Podle van Gennepy klasifikace představuje pohřební průvod odlučovací fází přechodového rituálu smrti.⁷¹⁷ Zároveň byl poslední pozemskou, zcela výjimečnou cestou zesnulého. Její trasa z místa úmrtí do kostela totiž překračovala hranici mezi pozemským – domácím a posvátným světem – kostelem či rodinnou hrobkou.⁷¹⁸ Od vrcholného středověku hrál podle Philippa Arièse smuteční kondukt v pohřebních slavnostech urozených a společensky privilegovaných zcela klíčovou úlohu – „*crowning moment*“.⁷¹⁹ Ze závěrů historiků středověku a raného novověku, kteří se zabývali funerálními festiviti panovníků a šlechty, vyplývá, že formu pohřebního průvodu ovládalo prostorové uspořádání, jež mělo zrcadlit hierarchické rozvrstvení tehdejší společnosti či přesněji dobové názory konkrétní skupiny na něj.⁷²⁰ Prostřednictvím studia symboliky a hierarchického pořádku v pohřebních slavnostech lze tedy naopak interpretovat i jejich význam v dané společnosti živých.⁷²¹

Ke schwarzenberské granátnické gardě aktuálně Martin VOŘÍŠEK, *Kapela schwarzenberské gardy*, České Budějovice 2010, zejména s. 11-53.

⁷¹⁷ Podle Arnolda van Gennepy je třeba mezi odlučovací rituály zařadit různé způsoby přenášení těla zesnulého ven z domu, dále omývání, pomazávání, obecně rituály, kterým se říká očistné, a nejrozličnější tabu. Kromě toho existují i materiální postupy odlučování – jáma, rakev, hřbitov, ohrada, uložení na strom, které se stavějí nebo užívají rituálně, přičemž zavření rakve nebo hrobu často uzavírá celý obřad zvlášť slavnostním způsobem. Srov. A. van GENNEP, *Přechodové rituály*, s. 151. K tomu také E. MUIR, *Ritual*, s. 19-20, 44-50.

⁷¹⁸ K tomu více D. CRESSY, *Birth, Marriage & Death*, s. 435.

⁷¹⁹ P. ARIÈS, *The Images*, s. 120.

⁷²⁰ V pohřebních průvodech je možné pozorovat, jak společnost využívá smrti k obnovení sociálního řádu prostřednictvím rituálu. K tomu Craig M. KOSLOFSKY, *Honour and violence in German Lutheran funerals in the confessional age*, *Social History* 20, 1995, s. 315-337, zde s. 317. Obdobně R. C. FINUCANE, *Sacred Corpse, Profane Carrion. Social Ideals and Death Rituals in the Later Middle Ages*, in: Joachim Whaley (ed.), *Mirrors of Mortality. Studies in the Social History of Death*, London 1981, s. 40-60, zde s. 41. Za mikrokosmos sociální jednoty království a ztělesnění společenské hierarchie a role autority považovala královské pohřební průvody v Anglii 16. století Jennifer Woodwardová. Šlo podle ní o vizuální potvrzení společenského řádu, které současníci rozeznávali a přijímali. Srov. J. WOODWARD, *The Theatre of Death*, s. 17, 23. Podle Davida Cressyho v pohřebním rituálu nešlo tolik o nakládání s mrtvým tělem, jako o upevnění světského a duchovního řádu jeho prostřednictvím. Přenášení mrtvého bylo především světskou záležitostí, „*balancing the estate and circumstance of the deceased with the social and cultural concerns of the living*.“ Srov. D. CRESSY, *Birth, Marriage & Death*, s. 436. Podle Sharon T. Strocchiové byl pohřeb ve své podstatě politickým ritem. Odhaloval mocenské vztahy mezi různými společenskými skupinami a rozdělával účastníky na základě jejich statusu. Odlišnosti statusu legitimizoval tím, že je v řazení pohřebního průvodu znovu utvářel. Srov. S. T. STROCCHIA, *Death and Ritual*, s. 7.

⁷²¹ K tomu se podnětně vyjádřil např. Géza Pálffy, který se zabýval prostřednictvím studia císařských pohřbů Ferdinanda I., Maxmiliána II. a Rudolfa II. rolí panovnických symbolů (zbraní, praporců, titulatury) a znaků vznešenosti ve vnější reprezentaci a symbolickém řádu panování rakouských Habsburků. Srov. G. PÁLFFY, *Kaiserbegräbnisse in der Habsburgermonarchie*. K symbolice a řazení habsburských pohřebních průvodů po roce 1654 M. HENGERER, *The Funerals*, s. 381-383. K reprezentačním aspektům pohřebního rituálu panovníků raného novověku i 19. století Christoph KAMPFMAN – Martin PAPENHEIM (edd.), *Der Tod des Herrschers. Aspekte der zeremoniellen und literarischen Verarbeitung des Todes politischer Führungsfiguren*, Marburg 2009. Barokní pohřební ceremoniál vládců různých evropských dynastií analyzoval berlínský historik Dirk REIMANN, *Vom*

Podle Sharon T. Strocchie, jež se zabývala pohřebním rituálem v renesanční Florencii, se v pohřebních průvodech mocných objevovaly dvě linie řazení, jež odpovídaly soukromému i veřejnému rozměru přechodového rituálu smrti. V první řadě to bylo lineární řazení, které směrem odpředu dozadu zdůrazňovalo sociální hierarchii. Kromě toho se dalo rozpoznat i uspořádání směrem od středu průvodu do stran, jež určovalo další privilegované pozice v blízkosti těla zemřelého, které představovalo samotné centrum rituálního prostoru.⁷²²

Obdobnou strukturu měly i smuteční kondukty české raně novověké šlechty, jež se vyznačovaly trojvrstevným řazením – přední částí, charismatickým středobodem v podobě mrtvého těla a zadní částí. V čele procesí kráčeli tradičně chudí, za nimi pak pravidelně duchovní osoby – v případě katolicky orientovaných rodů to byli významní představitelé katolické církve. Mezi nimi patřilo privilegované místo prelátovi, který vedl pohřební obřad a celebroidl zádušní mši. V případě význačných rodů to byl zpravidla nejvyšší církevní představitel v zemi. Před márami byla nesena *arma* – smuteční výbava zemřelého, jejíž součástí byly rodové erby a rytířské atributy – ostruhy, meč obrácený hrotem dolů a helm s peřím.⁷²³ Další výlučná pozice – bezprostředně za rakví, byla vyhrazena nejbližším příbuzným, které vedl právoplatný mužský dědic zesnulého. Následovala další mužská část průvodu – přátelé a pozvaní hosté z panského i rytířského stavu a v závěru fraucimor.⁷²⁴

Totožnou trojvrstevnou strukturou a bohatou symbolikou se vyznačovaly schwarzenberské pohřební průvody v průběhu 18. a 19. století, přestože se v některých momentech od funerálních procesí z předcházejících století lišily. Například tělo již nebylo neseno na márách, nýbrž vezeno v pohřebním kočáře.⁷²⁵ V průběhu 18. století se kondukty konaly ve večerních hodinách, v následujícím naopak ve dne. Navzdory v této práci podrobně pojednaným nedozírným změnám, jež přinesla na poli pohřebnictví

Himmel erwählt. Herrschertod und Herrscherbegräbnis im Zeitalter Ludwigs XIV., Kassel 2002 (= Kasseler Manuskripte zur Sepulkalkultur 1).

⁷²² „The settlement afforded a happy compromise partly because funeral processions invited more than a strictly linear reading. The cortege could be scrutinized not only as a representation of hierarchy from front to back but also as an indication of personal preference and affection when read from the center outwards.“ Srov. S. T. STROCCHIA, *Death and Ritual*, s. 8.

⁷²³ K armě P. KRÁL, *Smrt*, s. 199-200.

⁷²⁴ Srov. TAMTĚŽ, s. 196-202; J. PETRÁŇ a kol., *Dějiny hmotné kultury* II/1, s. 216-217.

⁷²⁵ Ke stejné změně došlo i v habsburském prostředí. Poslední smuteční průvod s márami se konal při pohřbu Karla VI. Od poloviny 18. století byl používán pohřební kočár. K tomu M. HAWLIK-VAN DE WATER, *Der schöne Tod*, s. 124-127.

osmdesátá léta 18. století, zachovávaly schwarzenberské pohřby ustálenou rodinnou funerální tradici a zděděný smuteční ceremoniál.⁷²⁶

Smuteční kondukt při pohřbu srdce Josefa Adama ze Schwarzenbergu z únorového večera 1782 tvořilo dvacet dva skupin účastníků. V jeho přední části kráčeli zástupci „potřebných“ – školní mládež,⁷²⁷ chudina, městští špitálníci, veškeré „rukodělné cechy“, horníci a v neposlední řadě náboženská bratrstva.⁷²⁸ Před středobodem průvodu – v tomto případě srdcem knížete, kráčelo duchovenstvo. Privilegovaná pozice patřila prelátům z Vyššího Brodu a Zlaté Koruny. Srdce Josefa Adama spočívalo ve schránce upevněné na černém sametovém polštáři, který nesl jeho komorník, jehož obklopovali čtyři služebníci s pochodněmi. Čestné místo hned za nimi zaujal knížecí dvorní rada Gottfried Hartmann.⁷²⁹

Pokud se pohřebního průvodu neúčastnil dědičný nástupce zesnulého, privilegované místo symbolicky přejímal nejvýše postavený úředník u schwarzenberského dvora či komorník zemřelého. Jak ukázal i smuteční kondukt Jana Nepomuka I., který zároveň představuje první skutečný pohřeb vládnoucího schwarzenberského knížete v Třeboni, nešlo v 18. století o zcela výjimečnou událost. V podvečerních hodinách 8. listopadu 1789 kráčeli bezprostředně za pohřebním vozem čtyři knížecí komorníci s rozžatými voskovicemi v rukou. Pohřební vůz, před nímž jeli na koni tři jízdní myslivci, táhlo stejně jako v konduktech Ferdinanda a Adama Františka šestispřeží koní. Byl zakryt černou látkou, na níž byly z obou stran připevněny rodové erby, a obklopen knížecí

⁷²⁶ Totéž platilo o habsburských pohřbech, jež se podle závěrů Marka Hengerera proměnily v období 1654–1800 pouze nepatrně. Srov. M. HENGERER, *The Funerals*, zejména s. 381-383. Dále také M. HAWLIK-VAN DE WATER, *Der schöne Tod*, s. 108-123.

⁷²⁷ Žáci místních škol se na čelní pozici pohřebního průvodu objevovali již ve starších historických obdobích. Jejich přítomnost mimo jiné symbolizovala protiklad stáří – smrt a nastupující mládí – život. Srov. P. KRÁL, *Smrt*, s. 198.

⁷²⁸ Smrt patřila mezi nejdůležitější okamžiky v činnosti náboženských bratrstev. Ta svou přítomností měla v myšlení pohřebních hostů usnadňovat přechod zesnulého do nebeského království. Vrchol představovala pohřební a zádušní bratrstva a bratrstva za šťastnou smrt. Nejvýznamnějšími nepravidelnými událostmi potom byly pohřby členů konfraternit, při nichž bratrstva užívala černé praporce a umbely. Členové často nesli rakev, svíce, někdy byli oblečeni do slavnostních černých hábitů. Pohřby tak měly pro bratrstva nejen duchovní, ale i výrazně reprezentační význam. K tomu nejvíce Jiří MIKULEC, *Barokní náboženská bratrstva v Čechách*, Praha 2000, zejména s. 84-99; TÝŽ, *Barokní náboženská bratrstva, šlechta a slavnosti*, in: V. Bůžek – P. Král (edd.), *Slavnosti a zábavy*, s. 345-358. K náboženským bratrstvům dále Tomáš JIRÁNEK – Jiří KUBEŠ (edd.), *Bratrstva. Světská a církevní sdružení a jejich role v kulturních a společenských strukturách od středověku do moderní doby. (Sborník příspěvků z III. pardubického bienále, 29.–30. dubna 2004)*, Pardubice 2005.

⁷²⁹ SOA Třeboň, pracoviště Český Krumlov, RA Schwarzenberg I, fasc. 475, Beschreibung der Ceremonien und Feierlichkeiten.

granátnickou gardou se sklopenými ručnicemi a šestnácti třeboňskými a hlubockými revírními myslivci se zářícími pochodněmi.⁷³⁰

Pohřební průvod tvořilo v tomto případě devatenáct skupin, jež se objevily v ustáleném hierarchickém řazení. Na rozdíl od předchozích pohřbů však v jeho přední části již chyběla náboženská bratrstva,⁷³¹ jež byla v roce 1783 zrušena.⁷³² Z církevních představitelů bylo možné spatřit veškeré faráře a kaplany z jihočeských schwarzenberských panství s hořícími svícemi a třeboňského děkana oblečeného do bohatě zlaceného černého nešporového pláště („*Verspör Mantl*“) s asistencí. Před hřbitovním kostelíkem sv. Jiljí očekával ostatky zemřelého knížete hlavní celebrant pohřebních obřadů, první českobudějovický biskup Jan Prokop hrabě Schaaffgotsche v pontifikálním rouchu.

Je pozoruhodné, že popis konduktu vůbec nezmínil tradiční *armu* zemřelého, již byla věnována pozornost až v souvislosti s *castrum doloris* v presbytáři třeboňského děkanského kostela, kde se konaly exekvie.⁷³³ Tato skutečnost může odrážet jak dosud význačnější postavení zádušních mší, tak i hledání odpovídající formy pohřební slavnosti v době bezprostředně po změně tradičního vzorce rituálu. Ve schwarzenberských konduktech 19. století zaujala smuteční výbava zesnulého opět privilegované místo.

⁷³⁰ SOA Třeboň, Vs Třeboň, sign. IC 8F alfa 2a/1, Relation und Beschreibung der zu Wittingau am 8. November 1789 bescheihenem Beerdigung (...) durchlauchtigsten Fürsten und Herrn Herrn Johann Nepomuk.

⁷³¹ Ta se naposledy objevila v pohřebních průvodech srdce a vnitřností Josefa Adama ze Schwarzenbergu v únoru 1782. Popis smutečního konduktu srdce z Českého Krumlova zmínil konkrétně tamější bratrstvo Křesťanské lásky. Srov. TAMTÉŽ, pracoviště Český Krumlov, RA Schwarzenberg I, fasc. 475, Beschreibung der Ceremonien und Feierlichkeiten. Českokrumlovské bratrstvo Křesťanské lásky vyvíjelo běžnou činnost náboženské konfraternity. Navíc se ovšem zaměřovalo na charitu. Disponovalo značným majetkem (v roce 1768 to byl kapitál ve výši 6400 zlatých), který využívalo na dobročinné účely – rozdávání almužen, zajišťování léků i pohřbů pro chudé. Srov. J. MIKULEC, *Barokní náboženská bratrstva v Čechách*, s. 100-101.

⁷³² Rušení náboženských bratrstev v českých a rakouských zemích uzákonil dvorský dekret z 22. května 1783, jenž byl opakován 9. srpna téhož roku. Likvidační proces však probíhal poměrně pomalu – jeho komise zasedala od roku 1785 právě do roku 1789. Srov. TAMTÉŽ, s. 131-134.

⁷³³ *Armu*, jinak řečeno funerální insignie, tvořily kord, vévodská hůl, knížecí klobouk s černým flórem a bílé rukavice. Všechny předměty spočívaly na pozlaceném polštáři, jenž byl součástí *castra doloris*. To obklopovaly dvě řady svic ozdobené schwarzenberskými erby. Smutečně vyzdoben byl i hlavní oltář kostela. Opět se zde prolínala heraldická symbolika s emblémy smrti: „*Auch wurde das Hochaltar mit schwarzen Tuch worauf 2 gemahled Todenkopfe in der Mitte aber das fürstl. Wappen erschienen, behänget die auf den Hochaltar brennenden 14 Waxkerzen eben mit fürstl. Wappen verziert.*“ Srov. SOA Třeboň, Vs Třeboň, sign. IC 8F alfa 2a/1, Relation und Beschreibung. Jak ukázaly příklady z rodiny Schwarzenbergů, funerální insignie se objevovaly u vystaveného těla, jako součást *castra doloris* i v pohřebních průvodech. Stejnou praxí se vyznačovaly habsburské pohřby. Srov. M. HAWLIK-VAN DE WATER, *Der schöne Tod*, s. 128-129.

Na rozdíl od raně novověkých průvodů ovšem nebyla nesena před márami, nýbrž hned za pohřebním vozem.⁷³⁴

Schwarzenberský pohřební rituál, v němž smuteční kondukt dosáhl svého organizačního vrcholu, přinesla druhá polovina 19. století. Před vlastním smutečním obřadem bývaly rakve představitelů primogenitury uzavřeny a přeneseny z kaple sv. Jana Křtitele do presbytáře třeboňského děkanského kostela. Smuteční atmosféru navozoval nejen černě zahalený hlavní oltář, ale i smutečně potažené lavice. Hlavním průvodcem slavnosti byl stejně jako v 18. století vysoce postavený duchovní hodnostář. Pravidelně šlo buď o českobudějovického biskupa, nebo pražského arcibiskupa; do roku 1885 tak své blízké příbuzné zpravidla pohřbíval kardinál Bedřich ze Schwarzenbergu.

Poslední pohřeb majorátního pána primogenitury, jehož součástí byl tradiční pohřební průvod, zažila Třeboň 10. října 1914. Do hrobky směřoval vládnoucí kníže Adolf Josef ze Schwarzenbergu.⁷³⁵ Pohřbu se účastnilo třiatřicet skupin smutečních hostů, z nichž všechny počínaje číslem dvanáct měly své předem určené místo v kostele.⁷³⁶ Rakev stála na smutečním katafalku uprostřed chrámového chóru.⁷³⁷ Do lavic umístěných po obou jeho bocích zasedlo nejbližší příbuzenstvo zesnulého knížete. Nalevo od rakve dále zaujaly místo sestry řádu sv. Karla Boromejského, naproti katafalku potom duchovenstvo v čele se sedmým českobudějovickým biskupem Antonínem Josefem Hůlkou. Pořadatelé využili i symboliku chrámového prostoru – ostatní pozvaní hosté seděli až za příčnou lodí, tradiční hranicí uzavírající nejposvátnější místo svatostánku.⁷³⁸ Nedílnou součástí pompy funebris byla hudba.

⁷³⁴ Autor se domnívá, že k tomu vedly ryze praktické důvody. Arma měla být jako symbolická výbava zemřelého nesena v blízkosti jeho těla. Jak ukázal příklad Adama Františka, mohla spočívat i přímo na rakvi. SOA Třeboň, pracoviště Český Krumlov, RA Schwarzenberg I, fasc. 433, Extract aus dem Prothocoll. Použití pohřebního vozu taženého koňmi nesení army bezprostředně před zesnulým neumožňovalo. Vůz se objevil ve schwarzenberském případě nejpozději v případě Ferdinanda v roce 1703. Srov. TAMTÉŽ, Extract aus dem Prothocoll Wailandt Fürsten Ferdinand zu Schwarzenberg. První habsburský průvod s pohřebním vozem taženým koňmi patřil manželce Josefa II. Isabelle Parmské v roce 1763. Srov. M. HAWLIK-VAN DE WATER, *Der schöne Tod*, s. 124.

⁷³⁵ Srov. SOA Třeboň, Vs Třeboň, sign. IC 8F alfa 2a/34, smrt a pohřeb Adolfa Josefa ze Schwarzenbergu.

⁷³⁶ TAMTÉŽ, schematický plánec zasedacího pořádku v kostele.

⁷³⁷ TAMTÉŽ, fotografie smutečního katafalku Adolfa Josefa.

⁷³⁸ V levé části chrámové lodi pod kazatelnou bylo vyhrazeno místo pro c. a k. státní profesory. Čelní místa v lavicích ve střední části lodi patřila „*vysokým členům truchlícím*“ – příbuzným a přátelům z řad šlechty. Hned za nimi seděli důstojníci a zástupci okresního a obecního zastupitelstva. Hierarchickému uspořádání podléhalo i řazení schwarzenberských zaměstnanců, z nichž se nejbližše ostatkům knížete nacházelo knížecí úřednictvo. Směrem od rakve to byli nejdříve úředníci ústředního ředitelství a kanceláře, poté úředníci ústřední účtárny, knížecí administrativní úředníci a jako poslední lesní úředníci. K dalším pozvaným hostům patřilo ženské domácí služebnictvo, oficianti domu a livrejované služebnictvo. V zadní části kostela zaujaly místa „*deputace, cizí paní, manželky, vdovy a dcery knížecích*“

V blízkosti transeptu stál ředitel kůru se zpěváky a pravidelný průvodce schwarzenberských pohřbů, třeboňský pěvecký spolek Pěslav.⁷³⁹

Po smuteční mši se dalo dosud statické hierarchické uspořádání pohřebních hostí z kostela do pohybu.⁷⁴⁰ Schwarzenberské kondukty z občanské doby se svým řazením zřetelně hlásily k pohřebním průvodům vysoké šlechty raného novověku. Přejímaly tak mimo jiné i představy raně novověké společnosti o uspořádání univerza a lidské společnosti. Privilegovaná místa v blízkosti zesnulého nadále patřila církvi a urozeným osobám. Teprve za nimi se nacházeli zástupci dobových měšťanských elit. Kondukt ovládala sociální hierarchie, jež přestávala od druhé poloviny 19. století odpovídat skutečnému rozložení sil. Jinými slovy, pohřební průvod odrážel především myšlenkový svět představitelů starobylého rodu, jimž poskytoval prostor „jiné“ reality. Vysoká šlechta v něm zůstávala navzdory nemilosrdné proměně společenských poměrů na vrcholu sociální pyramidy a prostřednictvím propracované symboliky rituálu mohla veřejně prezentovat děděné a pečlivě opatrované hodnoty svého stavu. Smuteční kondukty se ve druhé polovině 19. a na počátku 20. století staly Schwarzenbergům zrcadlem, do nějž mohli pohlédnout oni sami a nacházet mizející svět jistot, či jeho prostřednictvím dát nahlédnout do „jiné“ reality neurozené společnosti.⁷⁴¹

úředníků“: TAMTÉŽ, Program pohřební slavnosti Jeho Jasnosti knížete Adolfa Josefa ze Schwarzenbergu; schematický plánek zasedacího pořádku v kostele.

⁷³⁹ Chórový personál řízený ředitelem kůru Josefem Šebelíkem přednesl během pohřebních slavností z 8., 9., 10. a 12. října 1914 opakovaně skladby *Svatou vůlí Pána světů* od Karla Bendla, čtyřhlasé *Miserere*, *Libera me*, *Domine*, chorály *Salve*, *Regina* a *Animus Fidelium* či rekvíem v Dmoll. Srov. TAMTÉŽ, popis pohřbu.

⁷⁴⁰ Popis pohřebního průvodu přinesl Jihočeský obzor, 13. 10. 1914.

⁷⁴¹ Takové strategie doložila na základě studia pramenů osobní povahy na příkladu rodu Mensdorffů-Pouilly Radmila Švaříčková-Slabáková, která pohřeb vysokého šlechtice charakterizovala jako „zapisování do paměti“. Citovala slova hraběte Arthura Mensdorffa-Pouilly, který pohřeb svého bratra Alexandra z roku 1871 označil za „divadlo pro lidi“. Srov. R. ŠVAŘÍČKOVÁ-SLABÁKOVÁ, *Rodinné strategie*, s. 320. Ve schwarzenberském prostředí by pro potvrzení autorovy hypotézy musela být věnována důkladná pozornost zmínek o pohřbech v denících a soukromé korespondenci. Zajímavé svědectví o roli pohřební slavnosti v myšlení Schwarzenbergů přináší např. román *Mizaël et Alice*, který napsala Gabriela z orlické větve rodu. Mladá princezna do drobného dílka zahrnula několikrát i smrt a pohřeb. Popis obou událostí dává tušit, že Gabriela pohřební slavnosti dobře znala a reálné zkušenosti a představy šlechtické společnosti o nich projektovala do romantické literární fikce. Např. v případě smrti hrdinů Tobalda a Woorstera se objevil již zmíněný ideál smrti v rodinném sídle: „(...) byli smrtelně zraněni a převezeni na své zámky, kde naposled vydechli v náručí svých nejdražších. (...) Svě drahé nechaly přenést do hrobky vedle těla své matky.“ (...) V případě smrti hrdinky Konstancie lze rozkrýt pohled vysoké šlechty na pohřební rituál jako nástroj společenské distinkce: „Následujícího dne se konal pohřeb vzácné paní. Úderem třetí hodiny odpolední byla položena na katafalk pokrytý černým sukem se zlatým lemováním. Nesli ji čtyři z nejstarších zámeckých sluhů. (...) Průvod uzavíralo četné služebnictvo, celé v černém. Všichni dojatí a oněmělí ze smutku panstva, také ronili slzy. (...) Bylo třeba silou odvézt vznešeného rytíře a jeho děti od hrobu nejmilovanější bytosti. Rakev byla brzy nato zakryta myrtovou korunou a mnoho vazalů se přišlo naposled rozloučit se svou zbožňovanou zámeckou paní.“ Srov. M. LENDEROVÁ – J. PLŠKOVÁ (edd.), *Gabriela*, s. 383-387, 389.

Smuteční průvod Adolfa Josefa ze Schwarzenbergu otevíral stejně jako v případě jeho předků kříž, za kterým kráčelo jedenáct skupin, jež se neúčastnily mše v kostele – školní mládež s učiteli, studenti vyššího gymnázia, chudí se svými dozorci, městští a knížecí špitálníci, živnostenské spolky, spolky katolických tovaryšů a dobrovolných hasičů, městský sbor ostrostřelců a spolek vojenských vysloužilců. Hned za nimi následovali níže postavení zaměstnanci urozené rodiny – knížecí dělnictvo a nižší služebnictvo. Dále to byli hosté, kteří tvořili jádro pohřební slavnosti. Přihlízející veřejnost mohla spatřit zasedací pořádek z kostela v pohybu. Lineární řazení směrem odpředu dozadu odpovídalo sociální hierarchii viděné šlechtickým očima. Za lesními a administrativními úředníky zaujali místa úředníci ústřední knížecí účtárny, ředitelství a kanceláře, livrejované služebnictvo, oficianti domu a domácí ženské služebnictvo. Na prahu pomyslného transeptu kostela se nacházela schwarzenberská granátnická garda, cyrilská jednota, zpěvácký spolek a ředitel kůru se smuteční hudbou.⁷⁴²

Následující prostor představoval srdce konduktu. Jako by skutečně symbolizoval chrámový chór a svým tepem určoval rytmus veškerého dění. Jeho vizuálním i duchovním středem byl pohřební vůz tažený čtyřspřežím vraných koní. V něm spočívaly balzamované ostatky knížete uložené ve dvojité rakvi, jež byla dekorována šavlí a helmem s peřím. Část průvodu bezprostředně před vozem uzavírali řádové sestry, veškeré patronátní duchovenstvo s rozžatými svícemi v ruce a českobudějovický biskup. Po obou bocích kočáru kráčela stejně jako v závěru 18. století granátnická garda v uniformách a nosiči věnců. Zatímco místo před vozem náleželo duchovním průvodcům zemřelého na věčnost, za ním kráčeli nejpovolanější svědkové jeho pozemské pouti – nejbližší příbuzní v čele s dědičným nástupcem Janem Nepomukem II. ze Schwarzenbergu. V ruce nosiče zde spočívaly na sametovém polštáři tradiční insignie vládnoucích knížat – knížecí koruna a Řád zlatého rouna.⁷⁴³ Právě zde se symbolicky setkávala minulost s budoucností, smrt předků s rodovou kontinuitou, kterou svou přítomností stvrzoval nový majorátní pán. Za smutečním vozem kráčela ruku v ruce pompa funebris se soukromým žalem sevřeného rodinného

⁷⁴² SOA Třeboň, Vs Třeboň, IC 8F alfa 2a/34, Program pohřební slavnosti.

⁷⁴³ TAMTÉŽ, fotografie pohřebního průvodu z Panské (dnešní Březanovy) ulice a z prostranství před hrobkou.

kruhu. První zmíněná představovala tradiční veřejný rozměr smrti šlechty. Druhá ukrývala intimní svět knížecí rodiny, který narušila ztráta jednoho z jejích členů.

Jak bylo ukázáno již na příkladech translace ostatků prince Karla Vavřince či úmrtí kněžny Eleonory, veřejný rozměr smrti se mohl stát neúnosným břemenem. Truchlíci pak byli postaveni před volbu, zda dostát závazkům rodové tradice a společenské distinkce, či dát průchod soukromému žalu. Neúčast vládnoucího knížete primogenitury v pohřebním průvodu vlastní manželky z roku 1873 vzbudila zájem dobového tisku. Ten se podobně pozastavil nad nezvyklým chováním kněžny Idy v průběhu smutečního konduktu Karla Vavřince: „*Hned za rakví ubírala se celá knížecí rodina, až na starou kněžnu, která vozmo napřed do hrobky odjela, aby tu s miláčkem svým se rozloučila.*“⁷⁴⁴

Do emocionálního prožívání navenek dokonale organizovaného a funkčního soukolí pohřebního rituálu dávají nahlédnout pouze prameny osobní povahy. O zakoušené tíze okamžiku svědčí například slova Eleonory Žofie, jež si poznamela po bratrově pohřbu: „*Als wir ankommen und das offen Grab sahen, glaubten wir alle wenigstens ich, ich würde ohnmächtig werden. Ich ertrug alles – alles.*“⁷⁴⁵ Pro porovnání se nabízí opět příklad ze zpřízněné rodiny Windisch-Graetzů. Působivým vyznáním pocitů otupělosti a bezmoci, jež v pohřebním konduktu Ludvíka Windisch-Graetze prožívala jeho manželka Valerie, jsou slova, která svěřila deníku: „*Ich ging wie im Traum herunter über die Treppe dem Sarg nach, sah das schwarze Lieblingssperd mit dem Ritter, den imposanten Trauerzug, das Läuten aller Glocken, keine Träne floss aus meinen Augen – stumpf starrte ich alle Leute an, der soldatische Glanz, das Gepränge dieses endlosen Trauerzuges, der sich dann aus der Kirche durch di Strassen Wiens in*

⁷⁴⁴ Třeboňské listy, 21. 6. 1902.

⁷⁴⁵ Srov. SOA Třeboň, pracoviště Český Krumlov, RA Schwarzenberg I, fasc. 532, Krankheit Onkel Josephs. Řadu svědectví o emocionálním prožívání umírání a smrti urozených osob z okruhu schwarzenberských přátel přináší vydaná korespondence princezny Gabriely s bratrem Karlem z let 1837–1843. Srov. M. LENDEROVÁ – J. PLŠKOVÁ (edd.), *Gabriela*, zejména s. 251 (smrt Jana Křtitele Paara z roku 1839), s. 343–345 (poslední nemoc manžela Bertý Schwarzenbergové Augusta Lobkowicze z roku 1842), s. 351 (smrt dcery Rudolfa Kinského a Vilemíny rozené Colloredo-Mansfeldové Marie Karoliny Kinské řečené „Lotte“ z roku 1842, blízké přítelkyně Gabriely). O pocitech strachu ze smrti v případě nemocného dítěte svědčí úryvek z deníku sedmnáctileté Marie Anny z orlické rodové větve, později provdané Thun-Hohensteinové z 22. října 1871. Tehdy se strachovala o svou mladší sestru Idu Marii (1861–1922), která přijala zároveň se svátostí prvního svatého přijímání i poslední pomazání: „*Idina nemoc se brzy zhoršila tak, že jsme se neodvažovali ani doufat, že se naše drahá maličká vyléčí. (...) Naštěstí nám ji Hospodin zachoval.*“ Srov. Milena LENDEROVÁ, „*A ptáš se, knížko má...*“ *Ženské deníky 19. století*, Praha 2008, s. 318.

Bewegung setzte – dann das Nachhaus kommen, das leere Heim, wo sich alles um ihn gedreht, die Seele des Hauses.“⁷⁴⁶

Citovaný úryvek zároveň přibližuje lesk vojenského konduktu, v němž se symbolika a divadelnost v duchu „starých“ časů projevovala patrně nejokázaleji. Tyto průvody se lišily podle vojenské hodnosti pohřbívaného.⁷⁴⁷ Vojenským leskem prostoupený byl pohřeb generála. Jeho součástí byl jezdec oděný v brnění s přilbou a spuštěným hledím, který jel na černém koni. Konduktu se účastnil rovněž smuteční kůň, přičemž zpravidla šlo o nejoblíbenějšího koně nebožtíka.⁷⁴⁸ Byl pokrytý dlouhou černou *koltrou* a veden livrejovaným sluhou či zřízencem pohřebního ústavu. Obrněný jezdec představoval významný vizuální symbol – již v raném novověku měl v konduktu zastupovat samotného zemřelého a v jeho prospěch obětovat smuteční výbavu.⁷⁴⁹

V občanské době se objevil na pohřbu „posledního lancknechta“ Bedřicha ze Schwarzenbergu. Smuteční slavnost odpovídala instrukcím, jež se týkaly pohřbu generála. Konala se 9. března 1870 ve Vídni za účasti batalionu pěšího pluku č. 49 barona Jindřicha von Hesse, eskadrony husarského pluku č. 4 prince Friedricha Carla Pruského a čtyř děl. Rakev, již zdobil generálský klobouk, šavle a dva věnce, nesli poddůstojníci. Za ní kráčeli sluhové pohřební služby, kteří nesli na sametových polštářích knížecí korunu a řádové dekorace, za nimi následoval obrněný jezdec.⁷⁵⁰

⁷⁴⁶ Citováno podle H. STEKL – M. WAKOUNIG, *Windisch-Graetz*, s. 251.

⁷⁴⁷ Vojína a poddůstojníka doprovázela jedna četa jeho setniny, poručíka a nadporučíka polovina setniny, majora a podplukovníka celý prapor, u jízdy a dělostřelectva jedna divize, plukovníka celý pluk. Generálský kondukt byl složen ze všech tří zbraní, velitele sboru potom provázela celá posádka z jeho sídla. Kondukt příslušníka prostého mužstva byl veden desátníkem, ve všech ostatních případech jedincem téhož stupně, na němž nebožtík zemřel. Důstojníci mimo službu dostávali příslušný kondukt ze zástupů posádky dle nařízení místního velitelství. Vojenské kondukty se ubíraly na hřbitov za zvuků smutečního pochodu, zastřených bubnů nebo zakalené trubky. Někteří vojáci nesli pochodně po obou stranách umrlčího vozu. Každému důstojníkovi, pokud sloužil ve válce, byl vypálen výstřel z děla „do hrobu“. Srov. *Ottův slovník naučný*, XIV, Praha 1899, s. 676 (heslo *Kondukt*).

⁷⁴⁸ Kůň představoval silný vizuální symbol. V případě vojevůdce zpřítomňoval jeho slavná vítězství. Pokud nemohl být na slavnosti pravý kůň přítomen, mohl být v zájmu veřejné pompy funebris nahrazen. Pozoruhodné svědectví o této praxi přinesl popis Napoleonova pařížského pohřbu z roku 1840 z pera Victora Huga. V pohřebním průvodu se objevil bílý kůň přikrytý fialovým krepem. Přihlízející dav ho nadšeně považoval za Napoleonova koně. Podle Huga šlo ve skutečnosti o smutečního koně, který se objevoval po deset let na všech pohřbech organizovaných pohřební službou. Srov. Victor HUGO, *I funerali di Napoleone. Note prese sul luogo*, Roma 1994, s. 12-13.

⁷⁴⁹ K černě oděnému jezdcí blíže P. KRÁL, *Smrt*, s. 199.

⁷⁵⁰ K pohřbu Bedřicha ze Schwarzenbergu Z. BEZECNÝ, *Příliš uzavřená společnost*, s. 100-101. Pro srovnání lze uvést např. pohřeb již zmíněného Alexandra Dietrichstein-Mensdorffa, kterého se rovněž účastnil jeho kůň. Za pohřebním vozem byly neseny řády zemřelého na pěti polštářích. Na koni ve smutečním rouchu jel jezdec ve zbroji středověkého rytíře. Srov. R. ŠVAŘÍČKOVÁ-SLABÁKOVÁ, *Rodinné strategie*, s. 320.

Vojenskou pompou se pochopitelně vyznačoval pohřeb Bedřichova otce maršálka Karla Filipa ze sklonku října 1820.⁷⁵¹

Svědectvím o tom, jak důležitým symbolem byl smuteční kůň, byla úcta k maršálkově klisně Favoritě, jež vstoupila do schwarzenberské kolektivní paměti. Když navštívil v roce 1844 českokrumlovský zámek autor první rozsáhlé romantické encyklopedie hradů a zámků v 19. století Franz Alexander Heber, doporučil případným návštěvníkům mimo jiné prostory nazývané „Zbrojnice“, jež se nacházely ve východním křídle zámku při třetím a čtvrtém nádvoří.⁷⁵² Mezi vystavenými exponáty byla i kůže zmíněné klisny, jíž věnoval největší pozornost.⁷⁵³

V občanské době zaujímali ve schwarzenberských smutečních konduktech spolu s příbuznými nejvíce privilegované místo představitelé dalších šlechtických rodin. Knížecích pohřbů se účastnili zástupci rodů, jež patřily ke špičce tehdejší rakouské šlechty. Ve druhé polovině 19. století tvořily uzavřenou společnost provázanou hustým předivem příbuzenských vztahů.⁷⁵⁴ Například za pohřebním vozem Eleonory Schwarzenbergové kráčeli hned za nejbližšími příbuznými⁷⁵⁵ zesnulé představitelé

⁷⁵¹ Dne 19. října 1820 nesly saské vojenské oddíly maršálkovu rakev v průvodu až na české hranice. Tam ji převzaly rakouské voje a převezly do Prahy. Dne 23. října byla rakev dopravena do katedrály sv. Víta, o den později se konal již zmíněný pohřební obřad v kostele sv. Ignáce. Průvod s tělem zesnulého pokračoval na Orlík. V zámecké kapli bylo uloženo srdce. Následovala zastávka v hrobce Wratislavů z Mitrowicz v Čimelicích. Dne 27. října pokračoval průvod na Hlubokou a dalšího dne do Třeboně, kde se konal 29. října smuteční obřad. O den později byly maršálkovy ostatky uloženy do hrobky v kostelíku sv. Jiljí. Srov. J. HANESCH, *Karel I. Filip*, s. 80.

⁷⁵² Šlo o svého druhu romantickou muzejní expozici. Knížecí archivář Adolf Franz Berger tyto prostory rozčlenil přesněji na *Rüstkammer*, *Münzcabinet* a „*das sogenannte Antiquitätencabinet, das heißt eine Sammlung von historischen Denkmälern und Reliquien*“. Srov. A. F. BERGER, *Das Fürstenhaus*, s. 263. K tomu více V. GRUBHOFFER, *Společensví vzpomínek*, s. 349-350.

⁷⁵³ „*Kterou c. a k. polnímu maršálkovi knížeti Karlu Schwarzenberkovi daroval roku 1812 c. a k. nejvyšší správce stáji kníže z Trautmannsdorfu a s ním tento velitel prodělal tažení do Ruska (1812), do Německa (1813) a do Francie (1814 a 1815). Ještě v pohřebním průvodu svého zesnulého pána šla tato klisna jako smuteční kůň, pak se dostala dědictvím knížeti Josefu II. a až do roku 1834 byla chována na Krumlově, kde i dokonala.*“ Srov. Franz Alexander HEBER, *České hrady, zámky a tvrze III. Jižní Čechy*, Praha 2008, s. 40. Popis českokrumlovského zámku lze dohledat ve druhém dílu původně německy a latinsky psaného vydání *Böhmens Burgen, Vesten und Bergschlösser* z roku 1844.

⁷⁵⁴ Svou identitu vysoká šlechta zachovávala prostřednictvím souboru znaků, k nimž patřilo i vzájemné propojování příbuzenskými svazky a přátelskými vazbami, které byly udržovány společensky exkluzivními styky. Srov. Eagle GLASSHEIM, *Urození nacionalisté*, s. 26-27. Obdobně charakterizoval vysokou šlechtu z druhé poloviny 19. století Z. BEZECNÝ, *Příliš uzavřená společnost*, zejména s. 24-28. Důležitým rysem v chování vysoké šlechty v procesu sociální modernizace byla rodinná soudržnost a vhodné sňatkové strategie. K tomu R. ŠVAŘÍČKOVÁ-SLABÁKOVÁ, *Rodinné strategie*, s. 259-260.

⁷⁵⁵ Privilegované místo patřilo synu kněžny Eleonory, dědičnému princí Adolfu Josefovi. Toho doprovázeli třináctiletý syn Jan, desetiletý Alois, manželka Ida a dcery – patnáctiletá Eleonora, jedenáctiletá Františka a osmiletá Marie. Z nejbližších příbuzných se přišli rozloučit kníže Karel III. z orlické větve rodu se čtrnáctiletým synem Karlem, manželkou Vilemínou a nejstarší devatenáctiletou dcerou Annou. Ve stejné skupině šla dcera zesulé kněžny Marie Leopoldína provdaná Waldsteinová s dcerami Annou a Marií. Srov. SOA Třeboň, Vs Třeboň, sign. IC 8F alfa 2a/21, popis pohřební slavnosti

nejméně třiceti urozených rodin, nositelé převážně knížecích a hraběcích titulů.⁷⁵⁶ Na prezenční listinu při pohřbu prince Karla Vavřince se podepsalo padesát šlechticů a dvacet šest urozených dam.⁷⁵⁷

Teprve za uzavřenou šlechtickou společností a důstojníky bylo vyhrazeno místo zástupcům měšťanských elit, státním úředníkům, čelním představitelům přilehlých správních okresů, obvodních i okresních soudů a gymnaziálním profesorům. Za nimi kráčely deputace městských rad, obchodních komor a okresní delegace. Závěr konduktu patřil členům ostrostřeleckých sborů, úředníkům a lesnímu personálu z cizích panství a ženám z rodin knížecích zaměstnanců. Přítomnost žen na konci průvodu lze velmi pravděpodobně považovat za pozůstatek raně novověké kultury pohřbívání, v níž se projevovala výrazná genderová segregace.⁷⁵⁸

Přísná pravidla se týkala smutečních doplňků, jež měly dotvářet důstojný obraz slavnosti. V konduktu Eleonory Schwarzenbergové nesli veškeří hosté rozžaté svíce ozdobené smutečním flórem; pořadatele slavnosti označovala smuteční šerpa. Pohřební kříž byl obestřen dlouhou vlající rouškou, spolky nesly své korouhve, lesní hajní znaky na ramenou, knížecí polesní smuteční roušku na levém rameni a jílcí loveckého tesáku. Úřednictvo se řadilo nejen podle hodnosti, ale i podle věku – od nejmladších po nejstarší směrem k rakvi. Kromě urozených smutečních hostů se měli všichni seřadit

kněžny Eleonory. Jak ukazuje zmíněný výčet osob, pohřebních slavností se běžně účastnily děti. Stejně tomu bylo i v prostředí jiných šlechtických rodin, např. u Windisch-Graetzů. Srov. H. STEKL – M. WAKOUNIG, *Windisch-Graetz*, s. 253.

⁷⁵⁶ Z urozených mužů lze výběrově jmenovat zeté zesnulé, hraběte Arnošta Waldsteina se synem, hrabata Josefa, Adalberta a Jana Waldsteiny, knížata Jiřího, Mořice, Ferdinanda a Rudolfa z Lobkowicz, knížata Františka, Louise a Rudolfa z Liechtensteina, knížata Alfréda, Augusta a Ludvíka Windisch-Graetze, lantkrabata Jana, Josefa, Carla a Vincence z Fürstenbergu, knížete Karla Ahrenberga. Kromě příbuzných šlechticů ze schwarzenberského rodu se průvodu účastnily patrně pouze další čtyři urozené ženy, kněžna Leopoldína z Lobkowicz – sestra zesnulé kněžny, lantkraběnka Karolína Fürstenbergová, hraběnky Žofie Buquoyová a Karolína Szechenyiová, rozená Grünnová. Srov. SOA Třeboň, Vs Třeboň, sign. IC 8F alfa 2a/21, popis pohřební slavnosti kněžny Eleonory.

⁷⁵⁷ Srov. TAMTÉŽ, sign. IC 8F alfa 2a/27, pohřeb Karla Vavřince.

⁷⁵⁸ V raném novověku se genderová segregace vztahovala i na nejbližší ženské příbuzné zesnulého – vdovy, matky, dcery a sestry kráčely až na konci pohřebního průvodu. Srov. P. KRÁL, *Smrt*, s. 202. Přestože se ženy ve starších historických obdobích nesměly v pohřebním průvodu objevit v privilegované pozici blízko mrtvého těla, spočívala na nich zodpovědnost učít ostatní účastníky slavnosti standardní techniky truchlení, které zahrnovaly fyzická gesta a hlasité nařikání. K tomu na příkladu florentských žen pozdního středověku a renesance S. T. STROCCHIA, *Death and Ritual*, s. 11, 170-177. V 19. století již taková pravidla neplatila. Jak bylo ukázáno na schwarzenberském příkladě, příbuzné zesnulého šly spolu s muži hned za pohřebním kočárem. Místo uvnitř průvodu patřilo i ženskému domácímu služebnictvu. Ve francouzském měšťanském prostředí 19. století dokonce vdovy získaly postupně privilegium otevírat pohřební průvod. K tomu A. MARTIN-FUGIER, *I riti della vita privata*, s. 206. Tyto změny lze patrně přičítat širším společenským procesům, např. intimizaci rodiny a postupné ženské emancipaci.

do čtyřstupu.⁷⁵⁹ Pohřby schwarzenberských žen se nijak podstatně neodlišovaly od pompy funebris mužských představitelů rodu. Je zřejmé, že otázka genderu v tomto případě ustupovala nárokům na vnější rodinnou reprezentaci. Stejně jako v mužských konduktech tak byla za pohřebním kočárem nesena *arma* zemřelých kněžen v podobě řádových dekorací.

Pohřební průvody mladší rodové větve působily o něco skromnějším dojmem. Jejich trasa se ubírala z bran orlického sídla, anglickým parkem, až do kaple hrobky, kde se konala zpravidla druhého dne samotná smuteční slavnost. Rakev bývala vynesena na kruhové prostranství před hrobkou. Jak dosvědčují podrobné schématické plány organizátorů pohřbu, právě hierarchickému uspořádání tohoto prostoru byla věnována důkladná pozornost.⁷⁶⁰ Na počátku října 1913 kráčelo za rakví Karla IV. ze Schwarzenbergu, již nesli hospodářští a lesní úředníci, nejbližší příbuzenstvo a další urození hosté. Nechyběli mezi nimi ani následník rakouského císaře František Ferdinand d'Este či předseda panské sněmovny Alfréd III. Windisch-Graetz (1851–1927). Průvod prošel po kruhovém prostranství rozděleném do čtyř sektorů mezi zástupy obecnstva a dvojstupy spolků, které držely své prapory skloněné k zemi, a zamířil do krypty, kde byl orlický kníže uložen po boku své první manželky Marie, rozené Kinské.⁷⁶¹

Návratem zesnulého šlechtice k předkům přechodový rituál smrti nekončil. Následovala smuteční hostina, přijímání kondolenčních dopisů, zádušní mše a především čas smiřování se s odchodem milované bytosti. Období smutku ovládala přísná pravidla.⁷⁶² Nevztahovala se pouze na úzký rodinný kruh, nýbrž i na všechny

⁷⁵⁹ Srov. SOA Třeboň, Vs Třeboň, sign. IC 8F alfa 2a/21, pohřební program kněžny Eleonory.

⁷⁶⁰ Např. při pohřbu Karla III. ze Schwarzenbergu z roku 1904 zaujali místa uprostřed kruhového prostranství před hrobkou představitelé domácího, lesního a hospodářského úřednictva a zastupitelé píseckého okresu. Průvod sestupoval z kaple hrobky levým schodištěm a opisoval kruhové prostranství ve směru hodinových ručiček. Po levé straně od vchodu do krypty se shromáždilo c. k. úřednictvo a lesníci cizích panství, místa naproti vstupu byla vyhrazena široké veřejnosti a školní mládeži. Napravo stáli hospodářští úředníci z cizích panství a živnostenské spolky. Pro smuteční kondukt vznikla cesta široká zhruba deset metrů, lemovaná hasičskými sbory se svíčkami. Srov. TAMTÉŽ, RA Schwarzenberg-Orlík, sign. A-I-44a, situační plánec rozmístění smutečních hostů při pohřbu Karla III. ze Schwarzenbergu, kart. 186.

⁷⁶¹ Srov. TAMTÉŽ, sign. A-I-40a, pohřeb Karla IV. ze Schwarzenbergu, kart. 261.

⁷⁶² V raném novověku se přísné dodržování smutku za zemřelého vládnoucího knížete týkalo všech jeho poddaných. Např. po smrti Adama Františka ze Schwarzenbergu zakázala knížecí vdova Eleonora Amálie jakékoliv veřejné radovánky přinejmenším po dobu konání exekvií: „(...) *denen Inwohneren und Unterthanen einer jeder Herrschaft aber ernstlich bedeuten sollen, daß in sich aller Lustbahrkeit und öffentlichen Spielen wenigstens bis nach vollenden Exequien gänzlich enthalten sollen.*“ Srov. TAMTÉŽ, pracoviště Český Krumlov, RA Schwarzenberg I, fasc. 433, Pro Memoria Protocollum, Crummau den 12 Juni AD. 1732. V případě úmrtí vládnoucího habsburského panovníka, jeho manželky či potomka

knížecí zaměstnance. Dne 13. listopadu 1914 vydal Jan Nepomuk II. ze Schwarzenbergu instrukce k zachování smutku za svého otce Adolfa Josefa, v nichž nařizoval všem svým zaměstnancům nosit ve všedních dnech smuteční roušku na klobouku, lesnímu personálu potom ještě na rameni svátečního oblečení. Lesní úřednictvo mělo nosit půl roku smuteční rouškou zakrytý jílec loveckého tesáku. Po stejně dlouhou dobu byly veškeré písemnosti knížecí rodiny pečetěny černým voskem.⁷⁶³

Zesnulá knížata ze Schwarzenbergu byla doprovázena modlitbou věřících. Kromě četných výročních zádušních mší ve všech patronátních kostelích byly tradičně vydávány zbožné vzpomínky s textem modlitby za sto dnů odpustků pro zemřelé. Zdobil je obyčejně náboženský výjev, podobizna oblíbeného světce, křestního patrona či malý portrét zemřelého.⁷⁶⁴ Kromě duchovního významu získávaly v průběhu

staršího dvanácti let byl držen zemský smutek. Všeobecná pravidla pro něj nebyla ustanovena, měl však trvat nejméně šest týdnů. Jednotlivá nařízení, k nimž patřil např. zákaz hudby v kostele i při světských slavnostech nebo zákaz tancování, předčítali ve všech dědičných zemích duchovní z kazatelny. Smutek měl být držen denně, zpravidla mezi jedenáctou a dvanáctou hodinu dopoledne. Veškeré místnosti a nábytek v Hofburgu byly potaženy černou látkou. Úmrtí dalších členů habsburského rodu provázel dvorní smutek. Trval obvykle od šesti týdnů do čtvrt roku. Každý návštěvník dvora se musel dostavit v černém oblečení. Na nejnižším stupni stál komorní smutek, jenž byl držen po úmrtí vzdálenějších příbuzných a přátel. Týkal se pouze panstva a dvorské šlechty. Trval čtyři týdny. Srov. M. HAWLIK-VAN DE WATER, *Der schöne Tod*, s. 131-142; K. VOCELKA – L. HELLER, *Život Habsburků*, s. 297. Podle Anny Martin-Fugierové došlo v průběhu 19. století k pozoruhodnému pronikání smutečního kodexu šlechtické společnosti do měšťanského prostředí, které se jej snažilo s velkým zaujetím napodobovat – jak bylo již ukázáno např. na propracovanosti smutečních doplňků a artefaktů viktoriánské Anglie. Srov. A. MARTIN-FUGIER, *I riti della vita privata*, s. 206-208. Podle Michela Vovella měl tento proces kořeny již v barokní době a souvisel s velkolepou pompou funebri, která začala pronikat i do prostředí neurozených společenských vrstev. Srov. M. VOVELLE, *La morte*, s. 292-294.

⁷⁶³ Srov. SOA Třeboň, Vs Třeboň, sign. IC 8F alfa 2a/34, instrukce k dodržování smutku za Adolfa Josefa ze Schwarzenbergu. K dodržování smutku po smrti Bedřicha ze Schwarzenbergu z roku 1870 Z. BEZECNÝ, *Příliš uzavřená společnost*, s. 100.

⁷⁶⁴ K nejvíce častým motivům v případě mužských představitelů rodu patřila různá ikonografická vyobrazení Krista. Např. ve zbožných vzpomínkách Karla III., IV. a V. z orlické větve rodu to byl Kristus na kříži. Ten se objevil i v případě Jana Adolfa II. ze schwarzenberské primogenitury, jehož zbožnou vzpomínku zdobila i postava rodinného patrona sv. Jana Nepomuckého. Na zbožné vzpomínce Karla Felixe ze starší rodové větve z roku 1919 lze spatřit Krista v Getsemanské zahradě. Výjimečně se postava Krista objevila i v případě úmrtí schwarzenberských kněží. Na zbožné vzpomínce Josefíny rozené Wratislavové je to zmrtvýchvstalý Kristus. Na ženských zbožných vzpomínkách jinak převládala postava Panny Marie. Např. u příležitosti úmrtí Žofie ze Schwarzenbergu (1901–1915) šlo o Matku Boží, vzpomínku kněžny Idy rozené Liechtensteinové z roku 1921 zdobila Maria s Ježíškem v náručí, vzpomínku jejího manžela vládnoucího knížete Adolfa Josefa Lomecká madona. Z postav světců lze jmenovat např. sv. Karla Boromejského, který se objevil na vzpomínce Karla Vavřince z roku 1902. Srov. SOA Třeboň, Vs Třeboň, sign. IC 8F alfa 2a/24 (Jan Adolf II.), 2a/27 (Karel Vavřinec), 2a/29 (Karel III.), 2a/32 (Karel IV.), 2a/33 (Karel V.), 2a/34 (Adolf Josef), 2a/35 (Žofie), 2a/37 (Karel Felix), 2a/38 (Ida). Dále TAMTÉŽ, RA Schwarzenberg-Orlík, sign. I-4b, zbožná vzpomínka kněžny Josefíny, kart. 181. Dále TAMTÉŽ, sign. E-4-a, vzpomínkové tisky s modlitbami členů schwarzenberské primogenitury, kart. 460. Některé ze zmíněných vzpomínek se nacházejí rovněž v Oddělení knižní kultury Knihovny Národního muzea, fond Zbožné vzpomínky, sign. ÚO-272-278.

19. století stále zřetelněji komemorativní funkci. Měly sloužit k nepřetržitému uchovávání paměti na konkrétní představitele knížecí rodiny.⁷⁶⁵

Pozoruhodná je personifikovaná zbožná vzpomínka Eleonory Schwarzenbergové, která představuje svého druhu obrazové vyprávění o kněžnině odchodu z pozemského světa. Autor návrhu zbožné vzpomínky s názvem *Apoteóza blažené Jasnosti kněžny Eleonory* akademický malíř Josef Führich na ní zachytil postavu ženy, která opouští úmrtní lože.⁷⁶⁶ Za ruku ji drží mladík, anděl smrti sestupující z oblaků. Trny šípkové růže, které rámují smrtelnou postel, a trnová koruna na polštáři, symbolizují několikaměsíční utrpení kněžny na lůžku.⁷⁶⁷ Doutnající knot svíce připomíná její vysvobození. O tom měl ostatně živé přesvědčovat nejen kněžnin pohled vzhůru, ale i verš z listu Římanům: „*Soudím totiž, že utrpení nynějšího času se nedají srovnat s budoucí slávou, která má být na nás zjevena.*“⁷⁶⁸

Ke schwarzenberské komemoraci patřily kromě zbožných vzpomínek, posmrtných portrétů, výjevů smrtelné postele, fotografií pohřebních slavností a pietních popisů posledních okamžiků i drobné smuteční artefakty hmotné povahy. Měly připomínat smrt jednotlivých představitelů rodu a „zapisovat“ ji do schwarzenberské kolektivní paměti. Šlo jak o předměty ryze soukromé povahy, které vycházely z romantického sentimentu a vztahovaly se k prožívání bolesti nad smrtí blízké osoby v úzkém rodinném kruhu, tak i o paměťová média, která byla využita k prezentování schwarzenberské rodinné paměti navenek.

Tyto vzpomínkové předměty přejímaly v romantickém typu mentality funkci svého druhu náboženských relikvií.⁷⁶⁹ Médiiem soukromé komemorace byl v 19. století často pramen vlasů, který blízcí příbuzní ustříhli zemřelému a ponechali si jej

⁷⁶⁵ Ke zbožným vzpomínkám obecně L. BERTOLDI LENOCI – V. MUSARDO TALÒ, *La pia memoria*. Ke komemorativní funkci smuteční ikonografie malého formátu (*memorial cards*), která původně sloužila jako připomínka pozůstalým, aby se modlili za zemřelého J. S. CURL, *The Victorian Celebration*, s. 202.

⁷⁶⁶ Josef Führich (1800–1876) byl autorem obrazů s převážně náboženskými motivy. Je označován za tzv. křesťanského romantika. Žil a pracoval především ve Vídni, kde vytvořil např. cyklus křížové cesty pro kostel sv. Jana Nepomuckého. Čerpal zejména z inspirace Starého a Nového zákona. V roce 1840 se stal profesorem historické kompozice na vídeňské akademii. Srov. *Ottův slovník naučný* IX, Praha 1895, s. 753-756 (heslo *Führich*).

⁷⁶⁷ Průběh nemoci kněžny Eleonory byl podrobně pojednán v podkapitole *V předpokoji smrti. Poslední nemoci Schwarzenbergů* této práce.

⁷⁶⁸ SOA Třeboň, Vs Třeboň, sign. IC 8F alfa 2a/21, zbožná vzpomínka kněžny Eleonory.

⁷⁶⁹ Sbirání pamětních předmětů úzce souviselo s možností uchovávat vzpomínku na blízkého člověka. Vrchol této praxe nastal patrně v průběhu 19. století. Srov. Orest RANUM, *I rifugi dell'intimità*, in: P. Ariès – R. Chartier (edd.), *La vita privata*, s. 161-204, zde s. 179-181.

na památku.⁷⁷⁰ Stalo se tak např. po smrti Josefa II. ze Schwarzenbergu.⁷⁷¹ Svědectví o silné soukromé komemoraci se dochovalo v případě předčasné smrti prince Waltera z roku 1841. Do rodinného archivu primogenitury byla uložena kazeta z černé kůže nesoucí nápis † *W. S.* Obsahovala množství drobných předmětů, jež zřetelně poukazují na intimní rozměr prožívání smutku nad ztrátou dítěte. Kromě částí princova oděvu jako bot, punčoch, spodního prádla či korálkového náhrdelníku, se v kazetě nacházely i sušené květiny, dětská obrázková knížka („*Kinderbilderbuch mit kolorierten Blumen*“), náčrtky princovy hrobky *Waltersruhe* u Červeného Dvora či jeho kolorovaný posmrtný portrét.⁷⁷²

Pamětní i devoční funkci měly křížky, které byly vyrobeny z transportní dubové schránky, v níž byla roku 1902 přepravena kovová rakev s ostatky prince Karla Vavřince ze Šanghaje do Třeboně. Křížky dal zhotovit otec zemřelého kníže Adolf Josef ze Schwarzenbergu. Byly určeny pro blízké příbuzné. Měly jim připomínat princovu smrt v daleké cizině a vybízet je k modlitbě za jeho duši.⁷⁷³

⁷⁷⁰ Mezi pamětními médii zaujímaly zvláštní postavení památky na konkrétní tělo – relikvie. Jejich intimita úzce souvisela se soukromým náboženským aktem. Již v raném novověku byl rozšířen zvyk uchovávat pramen vlasů zemřelé osoby. Srov. TAMTÉŽ, s. 180. Byly známy např. smuteční prsteny, které obsahovaly vlasy. Zlatou érou takových smutečních doplňků se stalo 19. století. Srov. N. LLEWELLYN, *The Art of Death*, s. 84-99. Ve viktoriánské Anglii byly oblíbenými smuteční šperky, které běžně obsahovaly vlasy zesnulého. Vlasy byly dále součástí zapaspartovaných květinových kompozic nebo byly jednoduše vystaveny za sklem ve stříbrném či zlatém rámečku. V anglickém prostředí se dochovalo množství vzorníků pro výrobu vlasových smutečních artefaktů. Srov. J. S. CURL, *The Victorian Celebration*, s. 201. V prostředí rakouské šlechty lze uvést pozoruhodnou sbírku smutečních artefaktů, která vznikla ve druhé polovině 19. století v rodině komořích z Wormsu, svobodných pánů z Dalbergu. Jde o zasklené a zarámované kompozice ze sušených květin a vlasů, které obsahují konkrétní data úmrtí, popřípadě i jméno osoby, jejíž památku připomínaly. Sloužily patrně k osobní komemoraci jednotlivým členům rodiny, jelikož u příležitosti jednoho úmrtí vzniklo i několik kusů odlišných obrázků. Konkrétně v případě Marie Kunigundy Dalbergové (1827–1892) se dochovaly dva kusy opatřené datem její smrti – 29. květnem 1892. Když o rok později zemřela na tuberkulózu její nejmladší dcera Tereza Marie (1866–1893), vznikly na její památku nejméně tři kompozice s datem 23. května 1893. Další dochované artefakty připomínají smrt Friedricha Ferdinanda Franze Egberta Dalberga (1822–1908) a jeho syna Friedricha Egberta (1863–1914). Zmíněné smuteční předměty se nacházejí v depozitáři Státního zámku Dačice. Za upozornění na jejich existenci a ochotné poskytnutí jejich digitálních reprodukcí autor děkuje PhDr. Janě Bisové a Mgr. Renatě Hejtmanové. K dějinám Dalbergů podrobně Jana BISOVÁ, *Dalbergové v českých zemích*, Dačický vlastivědný sborník 3, 2005, s. 25-54 (tam i uvedená životní data Dalbergů).

⁷⁷¹ Ústřížek Josefových vlasů měla ve své pozůstalosti jeho dcera Marie Matylda. Srov. SOA Třeboň, pracoviště Český Krumlov, fasc. 532, nemoc a smrt Josefa ze Schwarzenbergu, obálka s vlasy z pozůstalosti Marie Matyldy ze Schwarzenbergu.

⁷⁷² TAMTÉŽ, fasc. 593, Andenken an Weiland S. D. Prinzen Walter zu Schwarzenberg.

⁷⁷³ „*Aus der Kiste, in welcher der Sarg ankam, und welche theils aus harten (Eichen) theils aus weichem Holze bestand, liefs seine regierende Durchlaucht Kreuze als Andenken für die nahen Verwandten verfertigen.*“ Srov. SOA Třeboň, Vs Třeboň, sign. IC 8F alfa 2a/27, popis příjezdu ostatků Karla Vavřince do Třeboně, b. d., nákres křížku tužkou. Křížky se nacházely bez bližšího označení v depozitáři českokrumlovského zámku. Díky vzájemné spolupráci s vedoucí oddělení knihovny a dokumentačních fondů Národního památkového ústavu – Územního odborného pracoviště v Českých Budějovicích PhDr. Zdeňkou Prokopovou se je podařilo identifikovat. Křížek se stal součástí stálé expozice Hradního muzea

Velmi oblíbeným paměťovým médiem bylo ve schwarzenberském prostředí první poloviny 19. století oblečení, zvláště pokud bezprostředně souviselo se smrtí některého z představitelů rodu. Kultovní funkce spjatá s oděvem měla ovšem v období romantismu jen málo společného s transcendentem barokní doby. Proměnu myšlenkových strategií vysoké šlechty od barokní zbožnosti směrem k romantickému sentimentu lze dobře pozorovat na vztahu Schwarzenbergů k oděvu tragicky zemřelého Adama Františka. V již zmíněné výrazné paměťové stopě, již vytvořila jeho smrt u Brandýsa nad Labem, hrály lovecké šaty, které měl v den lovu na sobě, zásadní úlohu. Zatímco vdova po knížeti Eleonora Amálie dala z manželových stříbrem zdobených a střelou zakrvácených sametových šatů zhotovit kasuli, kterou darovala svatovítskému chrámu ke hrobu rodinného patrona sv. Jana Nepomuckého,⁷⁷⁴ jeho romantickým historismem ovlivnění potomci vystavili relikvy stejného šatstva v muzejní expozici českokrumlovského zámku jako drahocennou relikvii rodinné paměti.⁷⁷⁵ Klobouk Adama Františka či jeho lovecké šaty se ocitly v blízkosti dalších „*historických relikvií*“ – uniformy rytmistra Bedřicha ze Schwarzenbergu, který padl 18. října 1795 u Mannheimu, či již zmíněné kůže klisny Favoritky.⁷⁷⁶ Zatímco v případě barokních Schwarzenbergů se náboženský kult symbolicky prolínal s kolektivní pamětí rodu, u jejich potomků tomu bylo přesně naopak. Paměť rodu se stávala svého druhu náboženským kultem. Tento sémantický posun lze snad nejlépe interpretovat prostřednictvím studia schwarzenberských pohřebišť a s nimi spjatého zádušního kultu, jimž je věnována poslední kapitola předkládané práce.

Pohřební rituál představoval důležitý konstitutivní prvek životních strategií schwarzenberského rodu i jeho kolektivní paměti. Tvořilo jej množství tradičně se opakujících kroků soukromé a veřejné povahy. Okamžiky následující bezprostředně

Český Krumlov. Je vystaven v kontextu kultovních aktivit Schwarzenbergů jako příklad devočního a pamětního předmětu z počátku 20. století. Srov. Martin GAŽI – Jarmila HANSOVÁ – Zdeňka PROKOPOVÁ, *Pokladnice sakrálního umění*, in: Duňa Panenková (ed.), Hradní muzeum Český Krumlov – historie objektu a katalog exponátů, České Budějovice 2010, s. 126-151, zde s. 142 (včetně fotografické reprodukce exponátu).

⁷⁷⁴ M. GAŽI, *Schwarzenbergové a „jejich“ svatá místa*, s. 159.

⁷⁷⁵ Šlo o v této práci již zmíněnou „Zbrojnici“, která se částečně dochovala jako tzv. Románská komora. Byla uspořádána jako romantická „kunstkomora“. K tomu více Pavel SLAVKO, *Hradní muzeum – návrat starých časů*, in: D. Panenková (ed.), Hradní muzeum, s. 194-201, zde s. 198; V. GRUBHOFFER, *Společensví vzpomínek*, s. 348-351.

⁷⁷⁶ „*Unter den historischen Reliquien der anderen Kammer befinden sich: (...) das Jagdkleid des am 10. Juni 1732 auf der Hirschjagd bei Brandeis von Kaiser Karl VI. aus Versehen erschlossenen Fürsten Adam Franz zu Schwarzenberg (...) die vom Rittmeister Prinzen Friedrich zu Schwarzenberg bei der Bestürmung der Neckarschanze bei Mannheim, wo er am 18 October 1795 fiel, getragene Uniform.*“ Srov. A. F. BERGER, *Das Fürstenhaus*, s. 263-264.

po smrti patřily úpravám, aranžování a vystavení mrtvého těla. Součástí přípravy ostatků na samotnou pohřební slavnost byly ve schwarzenberském prostředí pitva a balzamování. Zesnulý měl reprezentovat hodnoty svého stavu a rodiny navenek. Jeho tělo hrálo úlohu nástroje společenské distinkce. Analyzované příklady ukázaly, že *ostentio corporis* probíhalo zpravidla ve dvou fázích – soukromé a veřejné. Tělo bylo vystaveno nejdříve v úmrtním pokoji, poté v rodinné kapli či později v salonu některého ze schwarzenberských sídel. Mrtví byli v 19. století na rozdíl od barokní doby zdobeni čerstvými květinami.

Se soukromým vystavením těla úzce souviselo i estetické a pocitové vnímání fyzické smrti. Ve schwarzenberské rodině byla podoba zesnulých během první poloviny 19. století zachycována prostřednictvím různých výtvarných technik a idealizována. Svědčí o tom pozoruhodné posmrtné portréty, jež sloužily k osobní komemoraci i k utváření obrazů o smrti konkrétních jednotlivců v kolektivní rodinné paměti. Praxe portrétovat mrtvé pokračovala i ve druhé polovině století, kdy se novým paměťovým médiem stala fotografie. Součástí rodinné komemorace byly i drobné smuteční artefakty, jež měly pamětní i devoční funkci.

Po pitvě vstupovali zemřelí a pozůstalí do veřejné fáze pohřebního rituálu. Těla představitelů schwarzenberské rodiny byla zpravidla v předvečer pohřebních obřadů vyzdvížena na smuteční katafalk ve významném duchovním prostoru spjatém s rodinnou historií. V případě schwarzenberské primogenitury to byla ve druhé polovině 19. století kaple sv. Jana Křtitele v třeboňském kostele sv. Jiljí, u mladší rodové větve kaple orlického sídla. Ve veřejném *ostentiu corporis* byl kladen důraz na hodnoty rodinné reprezentace. Vystavené ostatky měly stvrzovat hodnoty společenské distinkce. Hlavní prvek smuteční výzdoby představovaly heraldické znaky a řády zesnulého. Silný symbolický význam veřejné reprezentace mrtvého těla bylo možné doložit především na příkladu vládnoucích schwarzenberských knížat a jejich manželek. Jak bylo ukázáno na příkladu majorátního pána primogenitury Jana Adolfa II. z roku 1888, veřejné vystavení těla mohlo být i několikrát opakováno na různých bývalých schwarzenberských panstvích. Tato strategie naznačila, že vnější demonstrace distinktivních hodnot vysoké šlechty neztrácela na důležitosti ani po zlomovém roce 1848, a ukázala na přetrvávání tradičního vztahu vrchnost – poddaní ještě několik desetiletí po jeho formálním zrušení.

V barokní době i v 19. století se bylo možné v prostředí vysoké šlechty setkat s okázale projevovanou *pompou funebris*. Nápadná však byla proměna, k níž došlo v oblasti imaginace a estetického vnímání smrti. V pohřebních slavnostech barokní

doby zaujímaly pevné místo emblémy smrti, symboly *memento mori* i *vanitas vanitatis*. K nejoblíbenějším motivům patřili bezpochyby kostlivec či lebka. Vizuální vrchol schwarzenberských pohřebních obřadů představovala v 18. století majestátní *castra doloris* bohatá na symbolické významy, jež odkazovala k pomíjivosti lidského života a majestátu smrti. Zároveň měla sloužit k mocenské a politické propagandě rodu. V 19. století je nahradily smuteční katafalky obklopené čerstvou zelení a květinovými dary, jež ovšem neztratily svou reprezentační funkci.

Zmíněná proměna funerální hmotné kultury souvisela nejen s procesem sekularizace smrti a nově utvářeným katolickým diskursem o „posledních věcech“ člověka, ale i s posunem těžiště v samotné pohřební slavnosti, k němuž došlo v osmdesátých letech 18. století v souvislosti s josefínskými pohřebními reformami. Zákaz pohřbů „*ad sanctos et apud ecclesiam*“ se bezprostředně dotkl i rodin z řad vysoké šlechty. Přestěhování pohřebiště mimo městské hradby narušilo dosavadní barokní pohřební ceremoniál. V 17. a 18. století představovala hlavní prvek exekví zádušní mše. Urození testátoři jich žádali co nejvyšší počet. Četná rekviem hrála v mentalitě barokní šlechty úlohu jakési pojistky posmrtné spásy a upozadila dosud privilegovanou pozici pohřebního průvodu. Schwarzenbergové tuto pohřební strategii v 18. století potvrdili. Jejich pohřební rituál byl navíc pod přímým vlivem Habsburků. Stejně jako u panovnické dynastie se ve schwarzenberském prostředí těšily značné oblibě mnohokrát opakované smuteční slavnosti s *castrem doloris* a bez přítomnosti mrtvého těla, které poskytovaly vynikající příležitost k veřejné reprezentaci a propagandě rodu. Součástí pohřebního rituálu knížecí rodiny se staly po habsburském vzoru i oddělené pohřby srdcí a vnitřností.

Na konci osmdesátých let 18. století se struktura schwarzenberské *pompy funebris* proměnila. S nutností pohřbívat mimo prostor města souvisela změna v dosavadní hierarchii pohřební slavnosti. Privilegovaným prostorem k demonstraci společenské výlučnosti a hodnot urozenosti i starobylosti se stal pohřební průvod, který směřoval po zádušní mši do rodinné hrobky. Smuteční konduky představitelů knížecí rodiny se v 19. století vyznačovaly velkou propracovaností a přísným hierarchickým uspořádáním. Jejich struktura a do značné míry i symbolika odpovídaly pohřebním průvodům raně novověké šlechty. Velkolepou *pompou funebris* se vyznačovaly zejména pohřební průvody majorátních pánů a jejich manželek. Plné symbolických významů byly smuteční konduky představitelů rodu, kteří dosáhli vysokých vojenských hodností.

Schwarzenberské pohřby představovaly od doby baroka do prvních desetiletí 20. století živnou půdu pro demonstraci životních strategií představitelů vysoké šlechty na veřejnosti. V kontextu životního stylu vysoké šlechty a důrazu, který nadčasově kladla na jeho veřejnou reprezentaci, bylo možné strategii pravidelného opakování ustálených rituálových forem chápat ještě jako něco více než jen pouhou praktickou potřebu. V občanské době se zděděný pohřební rituál stal svého druhu svědectvím o „starých časech“ a „divadlem pro lidi“. Knížecí rod jeho prostřednictvím vytrvale vzdoroval nastupující sekularizaci smrti, jež zasáhla rovněž sféru pohřebnictví. Snaha zachovávat zděděné tradice potom vypovídá o konzervativních hodnotách v myšlení vysoké šlechty, s jejichž pomocí vymezovala vlastní identitu v měnícím se světě.

VI. Pohřebiště. Schwarzenberský zádušní kult

VI. 1. Třeboň a postromantický kult předků

„Stilles Haus zu Sanct-Egidi, Unserer Fürsten Gruftbehüter! – Siehst du dort die schwarzen Fahnen, Die an Nacht und Grab gemahnen, Und die glüh'nden Fackeln strahlen, Als Symbol des ew'gen Lichtes In dem Land des Weltgerichtes.

Schon beginnt das Fest der Thränen – Schon wird laut des Volkes Schmerz – Hörst du die Trompeten tönen, Und die Todtenträger pochen Vor den Schwellen deines Raumes: Öffne! Öffne deine Hallen! – Wieder ist ein Herz gebrochen. Und es war ein edles Herz – Wieder ist ein Zweig gefallen, edler Zweig des Fürstenbaumes.“⁷⁷⁷

Citované verše tvoří první a druhou sloku básně *Das stille Haus*, v níž roku 1873 oslavil rada zemského soudu Leonard Gamsenberg pohřebiště knížecího rodu ze Schwarzenbergu. *Tichým domem* zamýšlel venkovský kostelík sv. Jiljí v obci Domanín nedaleko jihočeské Třeboně. Malý hřbitovní kostel, jenž dal roku 1574 postavit na místě starší sakrální stavby Vilém z Rožmberka,⁷⁷⁸ sloužil jako hlavní pohřebiště Schwarzenbergů od roku 1786 až do dokončení stavby nové reprezentativní hrobky starší rodové větve v roce 1877. Místo posledního odpočinku v něm našlo celkem šestnáct mužských i ženských představitelů knížecí rodiny.⁷⁷⁹

⁷⁷⁷ „Tichý dome u svatého Jiljí, našich knížat hrobky strážce! – Vidiš černé prapory vlající, na noc a hrob upomínající, a rozžaté pochodně zářící, jako symbol světla věčného v zemi soudu posledního. Slavnost slzí začne zas – brzy zazní hoře lidské – již slyšíš polnic hlas, a tlukot nosičů mrtvých před prahem pokoje tvého: Otevři, otevři předsíň svou! – Zas zlomilo se jedno srdce – A bylo to srdce šlechtické – Zas upadla větvíčka, vznešená větvíčka ze stromu knížecího.“ Srov. SOA Třeboň, RA Schwarzenberg-Orlík, sign. Bb 5/8, jednotliví členové rodu – primogenitura, úmrtí kněžny Eleonory, báseň *Das stille Haus*, kart. 114 (z němčiny přeložil V. G.).

⁷⁷⁸ Srov. Jindřich VYBÍRAL, *Století dědiců a zakladatelů. Architektura jižních Čech v období historismu*, Praha 1999, s. 72.

⁷⁷⁹ Byli to Marie Eleonora (* 13. 5. 1748, Vídeň – † 3. 5. 1786, Vídeň); Marie Terezie, provdaná hraběnka Goešová (* 30. 4. 1747, Vídeň – † 21. 1. 1788, Vídeň); František de Paula (* 29. 5. 1773, Vídeň – † 3. 2. 1789, Vídeň); vládnoucí kníže Jan Nepomuk I. (* 3. 7. 1742, Postoloprty – † 5. 11. 1789, Hluboká nad Vltavou); Marie Alžběta (* 11. 9. 1778, Vídeň – † 8. 10. 1791, Hluboká nad Vltavou); vládnoucí kněžna Marie Eleonora, rozená hraběnka Oettingen-Wallersteinová (* 22. 5. 1747, Wallerstein – † 25. 12. 1797, Vídeň); Marie Arnoštka, provdaná hraběnka Auerspergová (* 18. 10. 1760, Vídeň – † 12. 4. 1801, Vídeň); mrtvě narozený syn vládnoucího knížete Josefa II. a kněžny Pavliny rozené Ahrenbergové, nepokřtěn, beze jména († 22. 3. 1802,?); vládnoucí kněžna Pavlína, rozená vévodkyně Ahrenbergová, (* 2. 9. 1774, Brusel – † 1. 7. 1810, Paříž); Karel I. Filip, vládnoucí kníže schwarzenberské sekundogenitury (* 15. 4. 1771, Vídeň – † 15. 10. 1820, Lipsko); Marie Pavlína

Bezprostředním podnětem k napsání oslavné básně se Leonardu Gamsenbergovi stala smrt urozené dámy, vládnoucí kněžny Eleonory Schwarzenbergové rozené Liechtensteinové, manželky majorátního pána primogenitury Jana Adolfa II. ze Schwarzenbergu. Báseň je datována k 31. červenci 1873, kdy byla kněžnina tělesná schránka uložena v samostatném hrobě na hřbitově u kostelíka svatého Jiljí: „(...) während der Einsenkung des Sarges in das nach dem Wunsche der hohen Verblichenen auf dem Friedhofe außerhalb der Kirche eigen hergerichtete Grab (...).⁷⁸⁰ Podle vlastního přání spočinula zesnulá kněžna po boku svého syna, v dětském věku zemřelého prince Waltera, jehož ostatky byly převezeny do Třeboně z kaple *Waltersruhe* u Červeného Dvora.⁷⁸¹

O čtyři roky později byla v blízkosti kostelíka svatého Jiljí uprostřed anglického parku dokončena stavba novogotické hrobky, která se stala důstojným a symbolickým vyjádřením starobylého původu, společenského postavení, životního stylu i ekonomického zázemí knížecího rodu.⁷⁸² Schwarzenberská primogenitura tak začala

provdaná kněžna Schönburg-Hartensteinová (* 20. 3. 1798, Vídeň – † 18. 6. 1821, Vídeň); vládnoucí kníže Josef II. (* 27. 6. 1769, Vídeň – † 19. 12. 1833, Hluboká nad Vltavou); Eleonora Žofie (* 11. 7. 1783, Vídeň – † 6. 11. 1846, Vídeň); vládnoucí kněžna schwarzenberské sekundogenitury Marie Anna rozená hraběnka Hohenfeldová, ovdovělá kněžna Esterhazyová (* 20. 5. 1767, Linz – † 2. 4. 1848, Vídeň); Felix (* 2. 10. 1800, Hluboká nad Vltavou – † 5. 4. 1852, Vídeň); Karel II., vládnoucí kníže schwarzenberské sekundogenitury (* 21. 1. 1802, Vídeň – † 25. 6. 1858, Vídeň). Karel II. byl posledním představitelem rodu pohřbeným v kryptě kostela sv. Jiljí v Domaníně. Srov. SOA Třeboň, RA Schwarzenberg-Orlík, sign. VII-1/1-2, situační plány umístění rakví v rodinné hrobce v Třeboni v letech 1840–1858, kart. 2. (Plánek datovaný kolem roku 1840 uvádí u hrobového místa č. 8 mrtvě narozeného Pavlínina syna, údaj „Fürst Franz Josef“. Jedná se patrně o záměnu se synem vládnoucího knížete Josefa Adama Franzem Josefem (* 8. 8. 1749, Vídeň – † 14. 8. 1750, Český Krumlov, pohřben v českokrumlovském kostele sv. Víta). Plán hrobky z roku 1858 již uvádí údaj „Ein kleiner Prinz“; plán nové rodinné hrobky pod hrobovým místem č. 9 „Ein junger Prinz nothgetauft, geb. 22. März 1802, gest. 22. März 1802, beigesetzt **11. November 1802**“ (zvýraznil V. G., jedná se patrně o chybný údaj). Srov. TAMTÉŽ, Vs Třeboň, sign. IC 8F alfa 2b, aktový materiál k hrobce, Grundriss der Fürst zu Schwarzenbergschen Gruft in Wittingau. Dále TAMTÉŽ, Verzeichnis der bei St. Aegidi bestatteten hohen Leichen Ihrer Durchlauchten der Fürsten un Fürstinen zu Schwarzenberg, Wittingau den 11. Oktober 1875, Theodor Wagner, Archivar: „Ein gleich nach der Geburt am 22. März 1802 gestorbenen und am 27. März begrabener Prinz. Angaben über den Sarg fehlen.“ Srov. také M. LENDEROVÁ, *Tragický bál*, s. 133. K identifikaci pohřbených představitelů rodu dále SOA Třeboň, RA Schwarzenberg-Orlík, sign. VII-3/3, úmrtní oznámení osob pochovaných v hrobce (1820–1936), kart. 2. K údajům o narození, úmrtí a pohřbišti zejména K. SCHWARZENBERG, *Geschichte I-II; Almanach českých šlechtických rodů*, Praha 2001, s. 357-367. Dále příslušné schwarzenberské ročenky.

⁷⁸⁰ Srov. SOA Třeboň, Vs Třeboň, sign. IC 8F alfa 2a/21, Beschreibung der Leichenfeier.

⁷⁸¹ „Da es Wille Ihrer Durchlaucht war, daß Prinz Walther in gleichen Grabe mit beerdigt werde, so wollten Euer Wohlgeboren di Vorbereitungen sogleich um leiten, daß die Überführung von Waltersruhe hierher erfolge, damit so der Wille der seligen Frau Fürstin erfüllt werde. Srov. TAMTÉŽ, pracoviště Český Krumlov, RA Schwarzenberg I, fasc. 593, Walther Schwarzenberg. Todesfall, dopis knížecího sekretáře Alfreda Decastella (pozdějšího schwarzenberského dvorního rady) řediteli českokrumlovského panství Antonovi Nedobitému, Wittingau, b. d.

⁷⁸² V českém prostředí dosud nejvíce k výstavbě hrobky, historickým okolnostem jejího vzniku a architektonickým formám J. VYBÍRAL, *Století*, s. 72-82. Do kontextu stavební činnosti a životního stylu

psát novou kapitolu v dějinách zádušního kultu předků a smrti. V jejich dnešním ústním, zlidovělém podání, vystupuje kněžna Eleonora Schwarzenbergová jako hlavní protagonistka v procesu budování majestátního rodového mauzolea. I přes značnou ahistoričnost takového tvrzení nelze ústní tradici podceňovat docela. Její sdělení o vnitřní spojitosti kněžniny osobnosti se vznikem nového rodinného svatostánku smrti vyrůstá částečně ze skutečných historických kořenů.

Starší schwarzenberská rodová větev reálně uvažovala o stavbě zcela nového pohřebiště nejpозději od padesátých let 19. století. Dlouhodobý záměr zbudovat novou důstojnou hrobku vycházel z prozaických důvodů, kostelík sv. Jiljí totiž nesplňoval prostorové ani dobové hygienické požadavky. Neméně významnou roli hrála skutečnost, že v období od osmdesátých let 18. století do druhé poloviny 19. století postavilo na území Čech a Moravy vlastní reprezentativní pohřebiště v podobě klasicistních či romantických funerálních architektonických monumentů mnoho urozených rodin.⁷⁸³

Dobové představy o architektonické podobě pohřebišť a samostatných pohřebních kaplí, stejně jako zákonné normy, jež vycházely z hygienických požadavků „zdravotní policie“ sklonku 18. století, kodifikoval v českém prostředí v roce 1829 architekt a teoretik architektury Jan Philipp Jöndl. Nové svatostánky mrtvých měly být

vysoké šlechty okolo poloviny 19. století schwarzenberskou hrobku zasadil Jiří KUTHAN, *Aristokratická sídla období romantismu a historismu*, Praha 2001, s. 54-56. K parkové úpravě v okolí hrobky Marie PAVLÁTOVÁ – Marek EHRICH a kol., *Zahrady a parky jižních Čech*, České Budějovice-Praha 2004, s. 152-153. Ze zahraničních prací lze zmínit zásadní studii od Inge ROHAN, *Die Grufkirche der Fürsten Schwarzenberg in Třeboň (Wittingau). Familiengrablege und neogotisches Denkmal des Glaubens*, in: Institut für Kunstgeschichte der Universität Salzburg (ed.), *Das Wesen Österreichs ist nicht Zentrum, sondern Peripherie. Gedenkschrift für Hugo Rokyta (1912–1999)*, Praha-Furth im Wald 2002, s. 247-268. Inge Rohanová se pokusila zasadit schwarzenberskou hrobku v Třeboni do kontextu dějin rodu a kultu předků. Metodologicky inspirativní je zejména její analýza ikonografie novogotické stavby, která vyúsťuje v interpretaci myšlenkového světa Schwarzenbergů v období romantického historismu. Dále Regine BECKMANN, *Der Ahnenkult des Habsburgischen Hochadels am Beispiel aristokratischer Grablegen in Böhmen and Mähren*, in: Marie Mžysková (ed.), *Kamenná kniha / The Stone Book. Sborník k romantickému historismu – novogotice*, Sychrov 1997, s. 127-136. Regine Beckmannová se pokusila na příkladu pohřebišť rodu Liechtensteinů a Schwarzenbergů osvětlit filozofická, formální a sociálně politická kritéria pohřební architektury ve šlechtickém prostředí 19. století.

⁷⁸³ K významným stavbám patřila například mauzolea Liechtensteinů v Moravském Krumlově (1789, Johann Henrizzi) a Vranově u Brna (1819–1822, Josef Franz Engel), Wratislavů z Mitrovic v Čimelicích (1817, Jan Philipp Jöndl), Haugwitzů v Náměšti nad Oslavou (1822–1825, Josef Kornhäusel), Kinských v Budenicích (1836–1841, Heinrich Koch). Poslední klasicistní hrobku si dali patrně upravit ve zrušeném loreťanském kostele sv. Anny v Mikulově Dietrichsteinové (1845–1852, Heinrich Koch). Srov. R. PRAHL a kol., *Umění náhrobku*, zejména s. 277-295. Zde také uveden chronologický přehled nejvýznamnějších jedenadvaceti hrobek a pohřebních kaplí v Čechách a na Moravě včetně typologického určení stavby, jména stavebníka, architekta a datace. K antropologickému výzkumu dietrichsteinské hrobky P. HRADILOVÁ, *Konzervace fragmentů*. K hrobce Liechtensteinů Pavel ZATLOUKAL, *Vranovská hrobka a tři „revoluční“ architekti – Moreau, Engel, Esch*, in: *Das Wesen Österreichs*, s. 328-343.

stavěny na hřbitovech, v izolovaných hájích či na místech vyzařujících smutek, opuštěnost nebo zasmušilost. V případě velkých zámožných rodin se doporučovalo vybudovat kryptu na půdorysu kříže, kterou by doplňovala kaple vybavená oltářem, kenotafy či náhrobními kameny předků odpočívajících v kryptě.⁷⁸⁴

Stavby často velkorosých rozměrů a bohaté symboliky měly vyjadřovat více než jen praktickou potřebu uložení mrtvého těla. Stávaly se šlechtickým rodinám prostředkem symbolické komunikace a vyprávěcím médiem rodinné historie. V době, kdy šlechta jako stav postupně ztrácela svá mocenská privilegia, měly stvrzovat a veřejně demonstrovat hodnoty starobylosti rodového původu i výjimečného společenského postavení, jenž byl dán narozením.

Ke zcela konkrétním krokům, jež směřovaly k naplnění takového ideálu, přistoupil Jan Adolf II. ze Schwarzenbergu až v létě 1873, když oslovil tehdy nejvlivnějšího architekta novogotického slohu v habsburské monarchii Friedricha von Schmidta, jenž navrhl impozantní historizující stavbu v podobě gotické centrály s ochozem. Podle pamětní listiny byla stavba nového rodinného mauzolea zahájena 14. července 1874.⁷⁸⁵ Zdá se, že bezprostředním podnětem k započetí jednání s architektem se vládnoucímu knížeti stala skutečně až smrt jeho manželky. Rakouská historička umění Inge Rohanová dokonce přisoudila kněžně Eleonoře i pravděpodobný vliv na architektonickou podobu samotné stavby.⁷⁸⁶ Nový svatostánek smrti navíc vysvětil kardinál a pražský arcibiskup Bedřich Schwarzenberg ve dnech čtvrtého výročí kněžnina úmrtí – 29. července 1877. Následujícího dne byly do nové hrobky slavnostně přeneseny ostatky patnácti představitelů rodu z původního pohřebiště u svatého Jiljí.⁷⁸⁷

⁷⁸⁴ Jan Philipp JÖNDL, *Die Landwirtschaftliche Baukunst. Dritter Theil*, Prag 1829. Jöndlův spis analyzovala T. PETRASOVÁ, *Utopie a pragmatismus*, s. 65-77.

⁷⁸⁵ Srov. J. VYBÍRAL, *Století*, s. 73-74.

⁷⁸⁶ Inge Rohanová zmínila tuto domněnku v souvislosti s náklonností kněžny k anglické architektuře, jež se projevila již v průběhu přestavby zámku v Hluboké nad Vltavou: „*Dieser eindeutige Bezug könnte beim Fürstenpaar, vor allem bei der anglophilen Fürstin, allerdings auch noch andere Assoziationen hervorgerufen haben. (...) Da sie die treibende Kraft in allen Kunst – und kulturellen Angelegenheiten war, kann man auch annehmen, daß sie ihre Wünsche bezüglich der endgültigen Form des Mausoleums, vielleicht schon um 1860, kundgetan hatte. (...) Das Mausoleum könnte daher ebenfalls englischen Vorbildern sein endgültiges Aussehen verdanken, doch weniger im Detail als vielmehr in der Gesamtform.*“ Srov. I. ROHAN, *Die Gruftkirche*, s. 259.

⁷⁸⁷ SOA Třeboň, Vs Třeboň, sign. IC 8F alfa 2b, Denkschrift über die Einweihung der neuen fürstlichen Familiengruft zu Wittingau und die Beisetzung der Särge dortselbst am 29. und 30. Juli 1877. Z hrobky u sv. Jiljí byly 1. února 1865 vyzvednuty ostatky představitelů sekundogenitury Karla Filipa, Karla II. a Marie Anny rozené z Hohenfeldu a převezeny na Orlík do hrobky schwarzenberské sekundogenitury. Ve hřbitovním kostele sv. Jiljí zůstaly ostatky třinácti představitelů rodu, na hřbitově u kostela ostatky Eleonory rozené Liechtensteinové a prince Waltera. Srov. TAMTÉŽ, *Denkschrift*, Wittingau am 1. Februar 1865; Památní listina od biskupského vikáře a děkana v Třeboni Josefa Fischera, v Třeboni dne 5. února

První nově pohřbenou Marii Matyldu ze Schwarzenbergu (* 1. 4. 1804, Vídeň – † 3. 11. 1886, Vídeň) později následovalo na nové místo rodové paměti dalších deset představitelů schwarzenberské primogenitury.⁷⁸⁸ Nepřetržitou a cíleně vytvářenou tradici pohřbívání, jež našla své symbolické završení ve vybudování rodinné hrobky jako svatostánku zádušního kultu předků, narušily až nové zákonně definované postoje české společnosti ke šlechtě a dramatické politické události 20. století. V roce 1940 byl veškerý schwarzenberský majetek zabaven gestapem, o sedm let později Československá republika paušálně zkonfiskovala majetek schwarzenberského prvorozenectví zákonem nazývaným *Lex Schwarzenberg*.⁷⁸⁹ Rodinná hrobka byla zestátněna a otevřena širokému publiku turistů, více než sto padesát let trvající posvátný schwarzenberský kult smrti vázaný na prostor jihočeské Třeboně byl profanizován.

Jako poslední mohl po boku předků spočinout bývalý vládnoucí kníže Jan Nepomuk II. ze Schwarzenbergu. Vnuk zakladatele rodinné hrobky zemřel 1. října 1938 ve Vídni, kde byl provizorně pohřben do pronajaté hrobky v Hietzingu. Kvůli bouřlivým událostem doby mohl být převezen do Čech až 12. srpna 1939.⁷⁹⁰ Rozloučení s bývalým majorátním pánem bylo posledním schwarzenberským pohřbem v Čechách, jenž vycházel z tradičního rodového smutečního ceremoniálu a zároveň poslední veřejnou slavností a demonstrací starobylosti knížecí rodiny v Třeboni. O symbolickém významu události a jejím místě v myšlení Schwarzenbergů druhé poloviny 20. století

1865. Průběhu svěcení rodinných hrodek a přenosům ostatků bude věnována pozornost v podkapitolách *Orlík. Sekundogenitura a Třeboň. Primogenitura*.

⁷⁸⁸ Byli to vládnoucí kníže Jan Adolf II. (* 22. 5. 1799, Vídeň – † 15. 9. 1888, Hluboká nad Vltavou); Karel (* 10. 8. 1871, Libějovice – † 1. 4. 1902, Šanghaj); vládnoucí kníže Adolf Josef (* 18. 3. 1832, Vídeň – † 5. 10. 1914, Libějovice); Žofie (* 9. 3. 1901, Prešpurk – † 16. 3. 1915, Praha); Karel Felix (* 8. 6. 1892, Hluboká nad Vltavou – † 17. 2. 1919, Praha); vládnoucí kněžna Ida rozená princezna Liechtensteinová (* 17. 9. 1839, Lednice – † 4. 8. 1921, Libějovice); Marie, dvojče princezny Žofie († 16. 3. 1935, Vídeň); Anna rozená princezna Löwenstein-Wertheim-Rosenbergová (* 28. 9. 1873, Kleinheubach – † 27. 6. 1936, Vídeň); Alois (* 23. 7. 1863, Libějovice – † 3. 3. 1937, Nairobi); vládnoucí kníže Jan Nepomuk II. (* 29. 5. 1860, Vídeň – † 1. 10. 1938, Vídeň). Ve schwarzenberské hrobce v Třeboni je pohřbeno dvacet šest představitelů primogenitury. Princ Edmund Černov (* 23. 9. 1897, Hluboká nad Vltavou – † 25. 12. 1932, loď Wangoni, mezi Mombassou a Adenem, jižně od rovníku), syn Jana Nepomuka II., byl pohřben do moře. V depozitáři hlubockého zámku se nacházejí zasklené fotografie z pohřbu. V rodinné hrobce má Edmund pouze pamětní desku. K jeho osobnosti nejvíce Pavel KOBLASA, *Princ Edmund, černá ovce rodiny*, Obnovená tradice 21, 2006, č. 33, s. 3-5. K prostorovému umístění rakví ve schwarzenberské hrobce srov. SOA Třeboň, Vs Třeboň, sign. IC 8F alfa 2b, aktový materiál k hrobce, Grundriss der Fürst zu Schwarzenbergschen Gruft in Wittingau.

⁷⁸⁹ Zákon č. 143/1947 Sb. se přesně nazývá „Zákon ze dne 10. července 1947 o převodu vlastnictví hlubocké větve Schwarzenberků na zemi Českou“. K tomu stručně Josef NOVÁK, *Zákon číslo 143 z roku 1947. (Lex Schwarzenberg)*, Obnovená tradice 2, 1991, č. 3, b. s.

⁷⁹⁰ SOA Třeboň, Vs Třeboň, sign. IC 8F alfa 2a/42, Sterbefall des Fürsten Johann Nepomuk II. Dále Miroslav KRÁL, *Poslední slavný pohřeb ve schwarzenberské hrobce*, Obnovená tradice 14, 2003, č. 28, s. 51-52; V. GRUBHOFFER, *Posvátné v profánním*, s. 26-27.

přinesl pozoruhodné svědectví Karel VI. z orlické rodové větve,⁷⁹¹ když pohřeb Jana Nepomuka II. přirovnal ke smuteční slavnosti Petra Voka z Rožmberka z doby před vypuknutím třicetileté války. Oba pohřby chápal jako výrazně symbolické události, k nimž příznačně došlo na konci dvou historických věků.⁷⁹²

Reflexi poslední smuteční slavnosti schwarzenberské primogenitury v Čechách a její hrobky v očích neurozené společnosti přinesl i dobový tisk. Z jeho slov vysvítá nejen citově zabarvený obdiv a kladné estetické hodnocení schwarzenberské funerální stavby a okolo se rozprostírajícího parku, ale i pevné místo knížecího rodu v kolektivní paměti bývalých poddaných, kteří nezapomínali na výjimečné společenské postavení Schwarzenbergů ani jejich panování ve starším historickém období.⁷⁹³

VI. 2. Astheim a Murau. Paměť rodu

Vysoká šlechta, jejímiž byli Schwarzenbergové ve středoevropském prostoru raného novověku významnými představiteli,⁷⁹⁴ se řídila při utváření kultu předků propracovanými myšlenkovými strategiemi. Výběr místa svých pohřebišť neponechávala souhře náhod. Důležitými kritérii volby pro ni byla již od středověku politická či mocenská významnost konkrétního místa a v raném novověku zejména otázka konfesijní identity

⁷⁹¹ K jeho osobnosti, myšlenkovým strategiím, literární a historiografické činnosti Martin C. PUTNA (ed.), *Karel VI. Schwarzenberg, Torzo díla*, Praha 2007, zejména s. 7-82; TÝŽ, *Apokalyptismus v myšlení českého katolického exilu. Schwarzenberg – Chudoba – Preisner – Neuwirth*, Soudobé dějiny 14, 2007, s. 379-398. K myšlenkovým strategiím Schwarzenbergů ve 2. polovině 20. století také Barbara TÓTHOVÁ, *Karel Schwarzenberg. Životopis*, Praha 2007; Karel Jan SCHWARZENBERG – Karel HVIŽĎALA, *Knížecí život: rozhovor s Karlem Hvižďalou*, Praha 2008; Vladimír ŠKUTINA (ed.), *Český šlechtic František Schwarzenberg*, Praha 1990.

⁷⁹² „(...) Noch einmal konnten dem Verewigten die herkömmlichen letzten Ehren erwiesen werden, konnten die treuen Grenadiere mit gesenkter Waffe den Sarg begleiten, konnte sich die Patronatsgeistlichkeit zu feierlichem Seelenamte versammeln. Noch einmal sah der Saal Peter Wok's Freunde des Hauses versammelt. Wie es bei dessen Totenfeier vor dem Dreißigjährigen Kriege geschah, so hätte man auch diesmal einen Klagegesang anstimmen können, am Ende eines Zeitalters.“ Srov. K. SCHWARZENBERG, *Geschichte II*, s. 259.

⁷⁹³ „V pondělí přibude šestadvacátá rakev. Knížecí pohřeb v Třeboni. Krásná, novogotická stavba knížecí schwarzenberské hrobky v Třeboni, stojící uprostřed nádherného anglického parku na břehu rybníka Světa, poutá k sobě pozornost všech návštěvníků Třeboně. Je to pozoruhodné stavitelské dílo, které jest důstojným stánkem věčného odpočinku členů zámožného rodu ze Schwarzenberku, kteří svého času nesli hrdý název jihočeských králů.“ Srov. Večerní České slovo, 11. 8. 1939.

⁷⁹⁴ K postavení Schwarzenbergů v raně novověké šlechtické společnosti aktuálně zejména R. SMÍŠEK, *Císařský dvůr*; TÝŽ, *Deník Ferdinanda ze Schwarzenberku*. Dále k osobnostem vládnoucích knížat ze Schwarzenbergu, jejich dvorské kariéře a životnímu stylu např. Renate SCHREIBER, „*Ein Galeria nach meinem Humor*“. *Erzherzog Leopold Wilhelm*, Wien 2005 (= Schriften des Kunsthistorischen Museums 8); Jiří ZÁLOHA, *Vztahy Schwarzenbergů k panovníckému rodu v 18. století*, *Obnovená tradice* 10, 1999, č. 10, s. 30-32.

prostoru.⁷⁹⁵ V případě katolicky orientovaných rodin se kult smrti často spojoval s úctou ke konkrétnímu světci a místem jeho uctívání.⁷⁹⁶ Rodinná pohřebiště vysoké šlechty se nacházela především v městských klášterních kostelích. Zmíněné myšlenkové stereotypy platily v případě Schwarzenbergů ještě v průběhu 18. století. Zásadní roli při individuální volbě místa pohřebiště hrála bezesporu již existující pohřební tradice rodu a s ní spojený kult předků.⁷⁹⁷

Schwarzenbergové, kteří pocházejí původně z Dolních Frank, pohřbívali své zemřelé díky vysokému společenskému postavení a kosmopolitnímu životnímu stylu na mnoha místech Evropy – v německém Astheimu, Augšpurku, Mnichově, Norimberku, ale také v Sieně, Římě, Vídni, maďarském Rábu, a kolem poloviny 18. století na českých panstvích v Třeboni a Českém Krumlově.⁷⁹⁸ V osmdesátých letech 18. století se Třeboň stala skutečným a výlučným „druhým domovem“ zesnulých schwarzenberských knížat a kněžen.⁷⁹⁹ Po schwarzenberské emigraci z českého území ji nahradilo město Murau v rakouském Štýrsku. Současná rodinná hrobka byla vybudována v zahradě kostela tamějšího kapucínského kláštera. V prosté pietní stavbě dosud spočinulo čtrnáct potomků obou rodových větví.⁸⁰⁰

⁷⁹⁵ V českém prostředí se myšlenkovými strategiemi šlechty při volbě pohřebiště v období raného novověku zabýval P. KRÁL, *Smrt a pohřby*, zejména s. 235-248; TÝŽ, *Kult předků. Paměť a smrt v myšlení české šlechty na počátku novověku*, in: V. Bůžek – P. Král (edd.), *Paměť urozenosti*, s. 173-187, zde s. 180-184; TÝŽ, *Tod, Begräbnisse und Gräber*. Dále Tomáš KNOZ, *Grablegen und Grabkapellen des mährischen Adels von der Renaissance bis zum Barock. Thesen zur Problematik*, in: tamtéž, s. 449-482; Milan HLINOMAZ, *K pohřbům barokních velmožů*, in: Václav Bůžek (ed.), *Život na dvorech barokní šlechty (1600–1750)*, České Budějovice 1996 (= Opera historica 5), s. 531-534.

⁷⁹⁶ Srov. např. M. A. VISCEGLIA, *Corpo e sepoltura*, s. 588. A. M. Visceglia analyzovala zmínky, jež se týkaly místa pohřebiště v testamentech neapolské šlechty raného novověku. Došla k závěru, že testátoři věnovali větší pozornost otázce, kde a vedle koho budou pohřbeni, než samotnému smutečnímu ceremoniálu. Jedno z klíčových kritérií představovala úcta rodu ke konkrétnímu světci a z ní vyplývající zakládání pohřebišť v jemu zasvěceném církevním prostoru.

⁷⁹⁷ Pavel Král zařadil přání urozených testátorů být pohřben po boku blízkých na první místo v žebříčku zmíněných kritérií. Srov. P. KRÁL, *Smrt a pohřby*, s. 237.

⁷⁹⁸ Ke schwarzenberským pohřebišťům Anna KUBÍKOVÁ, *Schwarzenberské hrobky*, *Obnovená tradice* 4, 1993, č. 7, s. 1-3; I. ROHAN, *Die Grufkirche*, zde s. 247-250; Wolfgang WIELAND, *Schwarzenbergische Begräbnisstätten*, *Blau-Weiße Blätter* 2000, č. 2, s. 16-18; Václav GRUBHOFFER, *La seconde demeure des Schwarzenberg. Les nécropoles, reliquaires du culte des ancêtres et de la mémoire familiale*, in: O. Chaline (ed.), *Les Schwarzenberg*, s. 231-242.

⁷⁹⁹ Tuto skutečnost potvrzuje soupis pohřbených představitelů rodu v hřbitovním kostelíku sv. Jiljí, který se nachází v podkapitole *Třeboň a postromantický kult předků* této práce.

⁸⁰⁰ Byli to Terezie rozená hraběnka z Trauttmansdorffu (* 9. 2. 1870, Oberwaltersdorf – † 12. 8. 1945, Neunkirchen); Felix (* 8. 6. 1867, Libějovice – † 18. 11. 1946, Gustersheim); Adolf (* 18. 8. 1890, Hluboká nad Vltavou – † 27. 2. 1950, Bordighera); Jiří (* 27. 7. 1870, Libějovice – † 20. 5. 1952, Marienhof); Anna Marie (* 23. 9. 1897, Hluboká nad Vltavou – † 11. 1. 1954, Authal bei Zeltweg, Štýrsko); Jindřich (* 29. 1. 1903, Bratislava – † 18. 6. 1965, Vídeň) byl 7. 8. 1940 adoptován svým bezdětným bratrancem Adolfem a stal se po jeho smrti poslední hlavou schwarzenberské primogenitury. Jan (* 31. 1. 1903, Praha) a jeho manželka Kathleen rozená ze Spoolberchu (* 19. 5. 1905, Brusel) –

Novodobá volba pohřebiště v Murau v sobě spojila principy vlastní myšlenkovým strategiím vysoké šlechty. Panství Murau patřilo tradičně k nejvýznamnějším pozemkovým majetkům knížecího rodu v Rakousích. Symbolickou hodnotu samotného místa významně posiluje jeho prastará historie spojená od 13. století s dějinami vymřelé štýrské větve rodu Liechtensteinů, i s obdobím počátků mocenského rozmachu schwarzenberského rodu o několik století později. Roku 1574 panství odkoupila manželka Christopha z Liechtensteinu Anna rozená Neumannová z Wasserleonburgu. V roce 1617 získal Murau donací její šestý manžel, říšský hrabě Jiří Ludvík ze starší bavorské odnože hohenlandsberské větve schwarzenberského rodu.⁸⁰¹

Významný podporovatel Habsburků během třicetileté války se po smrti bohaté manželky oženil s Alžbětou hraběnkou ze Sulzu.⁸⁰² Po předčasném úmrtí dvou v novém svazku narozených synů manželský pár ustanovil hlavním dědicem veškerého majetku jediného mužského potomka rodu Jana Adolfa I. ze stefansberské rodinné odnože, zakladatele schwarzenberských držav v Čechách. Jiří Ludvík zemřel roku 1646 a byl pochován v kostele kapucínského kláštera v Murau, jenž založil pouhý rok před svou smrtí.⁸⁰³ Novodobá volba pohřebiště v sobě kromě hodnot rodové paměti spojila i kritéria již existujícího zádušního kultu předků s mocenskoduchovním významem funerálního prostoru.

Středověký a raně novověký ideál pohřbívání *ad sanctos et apud ecclesiam* a po boku předků se dokonale naplnil v případě nejstarší schwarzenberské rodové hrobky. Praotec schwarzenberského rodu Erkinger ze Seinsheimu založil se svou první manželkou Annou z Bibry 2. června 1409 kartuziánský klášter *Pons Mariae (Kartause Marienbrück)* v bavorském Astheimu.⁸⁰⁴ V od počátku zamýšleném pohřebišti v chóru

manželský pár zahynul při autonehodě († 26. 5. 1978, Città della Pieve, Perugia); Hilda rozená princezna z Luxemburgu a Nassau (* 15. 2. 1897, Colmar-Berg – Colmar-Berg † 8. 9. 1979); Josef III., Bailli Suverénního řádu maltézských rytířů (* Bratislava 3. 1. 1900 – † 25. 10. 1979, Vídeň); Eleonora Marie (* 1. 4. 1904, Vídeň – † 15. 7. 1984, Vídeň); Karel VI. ze schwarzenberské sekundogenitury (* 5. 7. 1911, Čimelice – † 9. 4. 1986, Vídeň); Antoinetta rozená princezna z Fürstenbergu (* 12. 1. 1905, Brusel – † 24. 12. 1988, Vídeň); Eleonora rozená hraběnka ze Stolbergu (* 8. 8. 1920, Micheldorf – † 27. 12. 1994, Pöls, Gustersheim). Soupis osob pohřbených v Murau publikoval Josef RYBÁK, *Schwarzenbergové spící svůj věčný spánek v Murau*, *Obnovená tradice* 20, 2009, č. 39, s. 29-31. Genealogické údaje srov. K. SCHWARZENBERG, *Geschichte* II, s. 261-275, 327-332; *Almanach*, s. 358-367.

⁸⁰¹ K tomu podrobně K. SCHWARZENBERG, *Geschichte* I, s. 88-96.

⁸⁰² Šlo o dceru Rudolfa VI. hraběte ze Sulzu a Barbory Štaufské. Sňatek byl uzavřen 8. července 1624. K tomu TAMTĚŽ, s. 91.

⁸⁰³ Srov. zejména A. F. BERGER, *Das Fürstenhaus*, s. 319-320; K. SCHWARZENBERG, *Geschichte* I, s. 91.

⁸⁰⁴ Srov. A. F. BERGER, *Das Fürstenhaus*, s. 242.

klášterního kostela spočinulo v letech 1418–1618 dvacet tři představitelů stefansberské (potomci z prvního Erkingerova manželství) i hohenlandsberské (potomci ze svazku s Barbarou z Abensbergu) linie schwarzenberského rodu. Zatímco poslední představitel starší bavorské hohenlandsberské větve Jiří Ludvík si zvolil za místo posledního odpočinku Murau, naposledy pohřbeným v astheimské hrobce se stal poslední mužský zástupce mladší bavorské větve Wolfgang Jakub. Dvoustleté nepřetržité trvání zádušního kultu předků vázaného na rodovou klášterní fundaci stvrdili mužští potomci praotce Erkingera i jejich manželky.⁸⁰⁵

Astheim jako místo prvotního pohřebiště neztratil svou výraznou symbolickou hodnotu ani v následujících stoletích. V roce 1764 se vypravil Josef Adam ze Schwarzenbergu se svými syny Janem Nepomukem I., Josefem Václavem a nejmladším Antonínem na korunovaci Josefa II. římským králem do Frankfurtu nad Mohanem.⁸⁰⁶ Cesta byla zamýšlena jako vhodná příležitost k návštěvě schwarzenberských říšských panství. Osmnáctiletý princ Antonín, člen Řádu maltézských rytířů, onemocněl během pobytu ve Würzburgu a na počátku března téhož roku nemoci podlehl. Byl jako jediný představitel rodiny v novější době pohřben

⁸⁰⁵Byli to „*Dna Archifundatrix Anna nata de Bibra conjunx sequentis ob[iit] 1418 13 Dec; Dns Archifundator Ercomoaldus vulgo Erckinger a Sannsheim primus Dominus de Schwarzenberg nuncupatio ac serenissimae hujus nominis linea sator ob[iit] 1437 11 Dec; Dna Gertrudis a Cronenberg Dni Michaelis senioris de Schwarzenberg prima uxor ob[iit] 1438 29. Maj; Dns Hermannus cognomento Bellicosus fundatoris filius junior ex prima conjuge ob[iit] 1448 15 Sept; Dna Barbara nata de Abensberg Dni Archifundatoris secunda conjunx magna nostra benefactrix ob[iit] 1448; Dns Udalricus de Schwarzenberg ordinis Teutonicorum eques, hujus ex D. Fundatore filius ob[iit] 1456; Dnus Georgus Dni Michaelis de Schwarzenberg senioris filius ob[iit] 1456; Dna Margaretha hujus Michaelis filia Theodorici comitis de Plessen conjunx ob[iit] 1459 10 Feb; Dns Joannes Dni Archifundatoris filius ob [iit] 1460; Dna Elisabeth praefati D Hermannii Bellicosi uxor nata de Colowrat ex Bohemia obiit die dominica post S. Mathaeum a 1467; Dna Margaretha nupta Dno de Rosenberg Dni Archifundatoris filia ob 1468; Dns Michael senior de Schwarzenberg filius ejusdem ob[iit] 1469 19 Marz; Dna Cunegundis supradicti D Ioannis conjunx nata comitissa de Nellenburg ob[iit] 1476; Dna Ursula praefati Michaelis senioris uxor secunda ob[iit] 1484; Dns Michael de Schwarzenberg junior, ejusdem senioris filius ob[iit] 1499 1 Sept; Dna Margaretha ab Hutten hujus uxor ob 1503 24 Nov; P. D. Erckinger de Schwarzenberg Dni Archifundatoris ex secundo connubio filius ex ecclesiae cathedralis Aichstätt canonico capitulari monactus paternae suae foundationis in Ostheim professus, ubi et sante in Domino obiit, non monactus sed Donatus 1503 26 Sept; Dns Ernestus de Schwarzenberg in flore aetatis ob[iit] 1519 5 Sept; Dna [jméno neuvedeno] de Schwarzenberg nata de Wartenberg ob[iit] 1522; Dnus Fridericus de Schwarzenberg senior ejusdem maritus cum ipsa sepultus in sacello minore; Dns Sigismundus junior parens (Ernesti de S.) nepos archifundatoris ob[iit] 1529; Dna Anna hujus Sigismundi contoralis nata Landgravia de Bahr ob[iit] 1529; Dns Wolffgangus Jacobus comes de Schwarzenberg ob[iit] 1618.“ Citováno podle SOA Třeboň, RA Schwarzenberg-Orlík, sign. VII-4, popis původní hrobky v Bavorsku, De prima sepultura Serenissimae Familiae Principum de Schwarzenberg in Cartusia Astheimensi. Ex chronico Cartusiae Pontio Mariae in Astheim Ms a Dom Augustino Fluschmann ejusdem domuo monacho professo, conscripto a 1754. Nomina corporum ex Illustr^{ma} Fundatorum familia in cartusia nostra Asthemiensi requiscentium, kart. 2.*

⁸⁰⁶ K průběhu korunovace Josefa II. Bernhard A. MACEK, *Die Krönung Josephs II. zum Römischen König in Frankfurt am Main. Logistisches Meisterwerk, zeremonielle Glanzleistung und Kulturgüter für die Ewigkeit*, Frankfurt am Main 2011².

po boku dávných předků do nově vybudované samostatné krypty v blízkosti hlavního oltáře astheimské kartouzy.⁸⁰⁷

Schwarzenbergové projeví svůj zájem o astheimské pohřebiště na počátku obou následujících století. Roku 1805 odkoupili sekularizovaný a státem zkonfiskovaný klášterní kostel, později také budovu klášterní knihovny. Obě stavby dali v šedesátých letech 19. století restaurovat.⁸⁰⁸ Na počátku 20. století si knížecí archivář schwarzenberské sekundogenitury P. Mansvet Jakubička vyžádal od historiografa kartuziánského řádu Palémona Bastina z kláštera Calci poblíž italské Pisy výtah z astheimské klášterní kroniky, jenž obsahoval nejstarší dějiny kláštera, podobu pohřebiště, jména pohřbených s jejich životními daty a žalozpěv *Planctus Seinshemio – Schwarzenbergical Cartusiae in Astheim* nad úmrtím prince Antonína.⁸⁰⁹

VI. 3. Habsburské intermezzo. Pohřebiště jako nástroj společenské distinkce

„Es darf wohl mit Recht beklagt werden, dass schon damals bei jenen baulichen Umstellungen so wenig Rücksicht auf pietätvolle Conservirung der Grabmonumente vorgewaltet hat, insbesodere einem Denkmale gegenüber, welches kaiserliche Dankbarkeit vor kaum einem Menschenalter erst errichtet hatte, und dessen Erhaltung durch die noch frischen Erinnerungen vieler lebenden Zeitgenossen empfahl. (...) Das tiefste Bedauern muss es aber erwecken, wenn Grabdenkmale berühmter Persönlichkeiten, deren Thaten in den Annalen österreichischer geschichte glänzen, diesem traurigen Schicksale verfallen und spurlos verschwinden.“⁸¹⁰

Adolf Franz Berger, 1856

Kolem poloviny 17. století promýšlel další podobu zádušního kultu předků dědic vymřelých hohenlandsberských Schwarzenbergů Jan Adolf I. (1615–1683). Zakladatel schwarzenberských držav v Čechách se nerozhodl pro již existující rodinná rakouská a německá pohřebiště.⁸¹¹ Dal přednost založení zcela nového místa pohřební tradice, jež mělo odpovídat kolektivní paměti, duchovní a politické orientaci, společenskému postavení

⁸⁰⁷ Srov. A. F. BERGER, *Das Fürstenhaus*, s. 140.

⁸⁰⁸ TAMTÉŽ, s. 242.

⁸⁰⁹ SOA Třeboň, RA Schwarzenberg-Orlík, sign. VII-4, popis původní hrobky v Bavorsku.

⁸¹⁰ Adolf Franz BERGER, *Das Grab des Grafen Adolf zu Schwarzenberg*, Berichte und Mittheilungen des Alterthums-Vereines zu Wien 7, 1856, b. s.

⁸¹¹ Jan Adolf I. získal český inkolát v roce 1654. O šest let později získali Schwarzenbergové první stálý majetek v Čechách, panství Třeboň. K tomu podrobně Jiří ZÁLOHA, *Schwarzenberský inkolát v Čechách*, *Obnovená tradice* 2, 1991, č. 3, b. s.

stefansberské odnože Schwarzenbergů, stejně jako nárokům životního stylu barokní šlechty.

Příhodným místem se mu stal klášterní a dvorní kostel sv. Augustina ve Vídni, pod jehož hlavním oltářem byly uloženy ostatky jeho děda Adolfa I. ze Schwarzenbergu, vítěze nad Turky u pevnosti Rábu z roku 1598. Slavný předek byl nejen povýšen do stavu říšských hrabat, ale byl mu rozmnožen rodový znak o heraldický symbol uťaté turecké hlavy.⁸¹² Dne 29. července 1600 byl Adolf I. při obléhání uherské Pápy zasažen kulí do hlavy a svému zranění podlehl. Jeho tělo dal císař Rudolf II. převézt do Vídně, kde bylo 6. prosince 1600 za velkých vojenských poct pohřbeno pod hlavním oltářem augustiniánského kostela. Podle očitého pamětníka pohřbu Hanse von Rechenberga, jenž sloužil jako páže Adolfa I. a později vstoupil do služeb jeho syna Adama, byl vojevůdce uložen do cínové rakve či truhly, již neslo deset osob šlechtického stavu. Sarkofág prý byl tak těžký, že musela přispěchat na pomoc i osobní stráž arciknížete Matyáše.⁸¹³

Císař dal navíc zesnulému vojevůdci vytesat mramorový epitaf, jehož latinský nápis oslavoval Schwarzenberga jako vrchního velitele císařských vojsk a křesťanského bojovníka proti tureckému nebezpečí, jenž zemřel hrdinskou smrtí ve službě císaři i Bohu.⁸¹⁴ Památník zdobila i zbroj padlého válečníka. Přestože vděčnost habsburského

⁸¹² Adolf I. (1551–1600) získal roku 1596 místo velitele městské stráže ve Vídni. O rok později se stal členem dvorské válečné rady a v roce 1598 v čele císařských vojsk osvobodil pevnost Ráb. Za své zásluhy získal roku 1599 od císaře Rudolfa II. hraběcí titul. K jeho osobnosti Alexander ROTHKOPF, *Graf Adolf von Schwarzenberg, der Sieger von Raab 1598*, Beiträge zur oberbergischen Geschichte 2, 1989, s. 50-52. Historický odkaz Adolfa I. hrál podstatnou úlohu v kolektivní paměti Schwarzenbergů v 19. století. V myšlení svých potomků z období romantického historismu byl ideálem úspěšného vojáka, jenž představoval jakýsi předobraz zejména maršálka Karla Filipa ze schwarzenberské sekundogenitury i symbolický počátek vzestupu rodu. Značné oblíbenosti se ve stejné době těšila i heraldická figura uťaté hlavy Turka klované krkavcem či havranem, o níž byl polepšen schwarzenberský rodový znak u příležitosti povýšení Adolfa I. do hraběcího stavu. Objevovale se jako častý dekorativní prvek v architektuře schwarzenberských historizujících sídel i jako motiv užitého umění interiérů. K tomu podrobně V. GRUBHOFFER, *Společensví vzpomínek*, zejména s. 332-333, 344. Živá paměť na válečné úspěchy Adolfa I. přetrvávala i v samotném Rábu, kde byla ještě o dvě století později slavena ve výroční den bitvy děkovná bohoslužba, po níž byla uctívána Schwarzenbergova památka. Srov. K. SCHWARZENBERG, *Geschichte I*, s. 107-108.

⁸¹³ „Und sei der Herr Grossvater, wie gennanter Hans von von Rechenberg referiret, in einem zinnernen Sarg oder Lade eingelegt gewesen, so überaus schwer und dergestalt gemacht gewesen, dass er über 40 Centner und mehr an Gewicht gehalten und zehn Edelleute, so zum Tragen verordnet gewesen, denselben nicht fortbringen können und des Erzherzogs Mathias Trabanten zu beiden Seiten mit ihren Hellebarden haben erhalten und zu Hülff kommen müssen.“ Srov. A. F. BERGER, *Das Grab*.

⁸¹⁴ „Hic jacet et stare jubet, qui stando cecidit. Adolphus Comes a Schwarzenberg, a casu fortior, vivus castra, mortuus astra penetravit, Rudolphi Caesaris supremus Belli-Dux, consultore Deo sagi er togue konsilia secutus. Cum vitam sciret esse militiam inter arma vixit, in Germania et Belgio bello clarus, Jaurini demum a Turcis vindex. Caesari quae Caesaris, Deo quae Dei sunt, utrique fidem, utrique

rodu Adolfo I. slovně potvrzoval i císařský diplom ze 14. července 1670, jenž povyšoval jeho potomky do knížecího stavu,⁸¹⁵ na základě badatelských závěrů knížecího archiváře Adolfa Franze Bergera z padesátých let 19. století, jimž bude dán prostor v následujícím textu, se dá o pietním uchovávání zádušního kultu proslulého válečníka ze strany panovnického domu spíše pochybovat.

Zatímco okolo poloviny 17. století byla hrdinská smrt Adolfa I. stále ještě v živé paměti dobových aktérů dějin, po jeho mramorovém epitafu ve vídeňském kostele, jak ostatně naznačují již citovaná Bergerova slova v úvodu této kapitoly, nebylo ani památky. Náhrobek byl bezpochyby odstraněn již v roce 1635 v souvislosti s radikálními stavebními úpravami v presbytáři kostela. Z nařízení císaře Ferdinanda II. byl zbudován nový hlavní oltář a na straně sakristie, kde byl původně epitaf umístěn, císařská oratoř. Nepřítomnost pietního místa, jež mělo připomínat bojovníka s Turky, tak nepříjemně překvapila především jeho vnuka, Jana Adolfa I., jenž augustiniánský kostel navštívil krátce po konci třicetileté války. Z Bergerovy podrobné rekonstrukce tehdejších událostí vyplývá, že Jan Adolf I. musel kvůli nedostatku písemných pramenů v rodinném archivu podniknout takřka detektivní pátrání, aby se dozvěděl více o podobě a umístění památníku, stejně jako o okolnostech, jež provázely jeho zánik.⁸¹⁶

Budoucí první kníže ze Schwarzenbergu se nejdříve obrátil na nejstaršího služebníka rodu, vrchního soudce bezprostředního říšského hrabství Gimborn, Gottfrieda Weissweilera, jenž mu v odpovědi ze září 1651 popsal své vlastní vzpomínky na hrob Adolfa I., a poté jej odkázal na již zmíněného pamětníka Hanse von Rechenberga.⁸¹⁷ Druhý směr pátrání se upínal k císařskému vrchnímu výběřčímu daní,

animam inter arma servavit, inter arma reddidit, cum ad Papense Praesidium Pro deo ac Caesare stans occubuit. Anno MDC Julii die XXIX.“ Srov. SCHWARZENBERG, *Geschichte* I, s. 108.

⁸¹⁵ „Dass nachdem Er bei der Belagerung Papa durch einen Schuss ableibig gemacht worden, seine hochrühmlichen Dienste mit seinem Blute, nicht ohne des Kriegs – Heeres und der Christlichkeit selbst sonderbare Betrübniß, frühzeitig consignirt und beschlossen hat.“ Srov. A. F. BERGER, *Das Grab*, b. s.

⁸¹⁶ „Dem ausgezeichneten Enkel des Helden von Raab, Johann Adolf (...) gebührt das Verdienst der pietätvollen Sorge sowohl um die letzte Ruhestätte seines ruhmvollen Grossvaters, als auch um den schriftlichen Nachlass desselben, wovon sich, wie er klagt, in seinen Archiviis nicht da Geringste befinde. Als Johann Adolf nach Beendigung des 30 jährigen Krieges vn Brüssel aus (...) Wien besuchte, fühlte er sich schmerzlich berührt, in der Augustinerkirche, von sothanem Begräbniss gar keine Gedächtniss oder Anzeige zu finden. Er glaubte nun am besten zut hun, sich an Gedenkmänner zu wenden.“ Srov. TAMTÉŽ.

⁸¹⁷ Gottfried Weissweiler, jenž doprovázel do augustiniánského kostela Adama ze Schwarzenbergu, syna zesnulého Adolfa I., popsal polohu a podobu hrobu následovně: „Das Begräbniss zur Seite des hohen Altares auf dem Chor zur rechten Hand gewesen, allda desselben Wappen auf einem Fähnlein, so in der Mauer auf einem Eisen sich lehnet, ausgehangen, und gleich neben solchen Fähnlein, etwa zur Seiten, darunter ein Epitaphium gestanden, worauf Sr. Gnaden Herr Grossvater, Alles in weissen Marmor ausgehauen, vor einem Crucifix gekniet.“ Srov. TAMTÉŽ.

bývalému sekretáři Jana Adolfa I. Gerhardovi von Mühlsteinovi, jenž se měl vyptat na podobu a osud náhrobku přímo u vídeňských bosých augustiniánů. Přestože představitelé reformovaného řádu přišli do nového působiště až po stavebních proměnách kostela, pomohli Mühlsteinovi najít v kryptě presbytáře Adolfovu hrobku, v níž se nacházela velká cínová rakev s dobře čitelným nápisem.⁸¹⁸ Následovalo hledání epitafu a pohřebního praporu, jenž se měl původně nacházet v jeho blízkosti. Drobné relikty náhrobku nakonec mniši našli rozmístěné v různých koutech kláštera.⁸¹⁹

Podle Bergera to byl právě Gerhard von Mühlstein, kdo navrhl Janu Adolfu I. zřídit v augustiniánském kostele rodovou hrobku a přemístit do ní cínový sarkofág jeho děda. Hrdý vnuk v odpovědi z 16. února 1652 nadšeně souhlasil. Když 1. ledna 1656 uzavřel s augustiniány smlouvu o založení rodinného pohřebiště při jejich kostele, dal zároveň vyplatit konventu peněžní dar ve výši 1500 dukátů a upravit tamější kapli sv. Mikuláše Tolentinského ve schwarzenberskou pohřební kapli. Do její krypty měl být podle smlouvy přenesen i cínový sarkofág hrdiny od pevnosti Rábu.⁸²⁰

Silnému symbolickému významu zakladatelského činu napovídá skutečnost, že byl roku 1683 v blízkosti slavného válečníka uložen jako první právě Jan Adolf I. Do nové hrobky nebyly přeneseny ostatky jeho otce Adama ze Schwarzenbergu (1583–1641) pohřbené roku 1641 v německé Špandavě,⁸²¹ ani tělesná schránka jeho manželky

⁸¹⁸ Na pravé straně rakve byl vyobrazen schwarzenberský erb se třemi přílbami, svislými pruhy a tureckými hlavami. Levou stranu zdobil ovál s následujícím nápisem: „MDC. Hierin liegt der wohlgeborne Graff und Herr Herr Adolphus Graff zu Schwarzenberg, Herr auf Gimborn, Altenrass und Borenberg, Ritter, Röm. Kay. Mayt. Hofkriegsrath, General-Veldt-Marschall in Ungarn, auch Obrister der Hauptvöstung Raab, sambt denen darzu gehörigen Granizen, Welchem Gott der Allmächtige gnaedig und barmherzig seyn und Allen fröhliche Auferstehung verleihen wolle.“ Srov. TAMTÉŽ.

⁸¹⁹ Podařilo se jim objevit pouze střední díl erbu z epitafu se čtyřmi bílými pruhy na modrém pozadí, turecké hlavy a havrana na zlatém poli. Později byly nalezeny i přílby (bez oštěpu), mužiček s kloboukem (běs) a klenot. Srov. TAMTÉŽ.

⁸²⁰ Podle některých badatelů byl cínový sarkofág Adolfa I. do kaple sv. Mikuláše Tolentinského v roce 1656 přenesen. Srov. A. KUBÍKOVÁ, *Schwarzenberské hrobky*, s. 1; I. ROHAN, *Die Gruftkirche*, s. 248. Tento závěr se bezpochyby opírá o ustanovení ve zmíněné smlouvě. Naopak A. F. Berger přesvědčivě doložil, že k přemístění ostatků Adolfa I. navzdory přání i smluvní dohodě jeho vnuka patrně nikdy nedošlo. Příkladně o něm nevznikla podle knížecího archiváře žádná písemná zmínka v rodinném archivu. Berger dále argumentoval svědectvím očitého svědka z roku 1785, který při návštěvě knížecí hrobky viděl pamětní desku s tímto nápisem: „Der sarg des Herrn Adolphen Graffen zu Schwarzenberg befindet sich nicht hier, sondern unter dem hohen Altare.“ Srov. A. F. BERGER, *Das Grab*, b.s.

⁸²¹ Adam ze Schwarzenbergu byl raněn mrtvicí a 14. března 1641 ve Špandavě zemřel. Byl pohřben do tamního kostela sv. Mikuláše. Patrně kvůli komplikovanému vztahu s novým kurfiřtem Friedrichem Vilémem I. (zvaným Velký kurfiřt), jenž nastoupil vládu roku 1640 po smrti svého otce Jiřího Viléma, se zrodila pověst, že Adamovi byla po smrti setnuta hlava. Když došlo v roce 1755 k otevření jeho hrobu, byla nalezena neporušená kostra. K. SCHWARZENBERG, *Geschichte I*, s. 115; A. F. BERGER, *Das Grab*, b.s.

Justiny rozené ze Starhembergu, pochovaná v roce 1681 v augustiniánském klášteře v Třeboni.⁸²²

Hlubší zamyšlení nad kariérami Schwarzenbergů po sklonku 17. století nenechává na pochybách, že volba hrobky v kostele sv. Augustina byla nejen symbolickým a pietním, ale i výrazně politickým činem. Jan Adolf I. byl prvním představitelem rodu, jemuž se podařilo dlouhodobě zakotvit u habsburského dvora. Nezískal sice žádný z nejvyšších dvorských úřadů, od roku 1640 ovšem stál v čele říšské dvorské rady a každodenně se pohyboval v těsné blízkosti rodiny císaře Ferdinanda III. O pět let později nastoupil ke dvoru jeho bratra, arciknížete Leopolda Viléma, španělského místodržícího v Nizozemí, v jehož službách postupně zastával celou řadu významných hodností. Stal se nejvyšším komorníkem, nejvyšším štolmistrem a po roce 1656, když spolu s Leopoldem Vilémem přesídlil do Vídně, dokonce nejvyšším hofmistrem císařova bratra. Podle výzkumů Rostislava Smiška se začal právě v této době zvyšovat také jeho význam u panovnického dvora. Jako důvěrník Leopolda Viléma se těšil přízni Habsburků i po smrti arciknížete. Císař Leopold I. jej jmenoval 28. července 1670 prezidentem říšské dvorské rady a současně jej povýšil do knížecího stavu.⁸²³

Skutečnost, že Jan Adolf I. založil hrobku v kostele sv. Augustina v roce svého jmenování do funkce nejvyššího hofmistra Leopolda Viléma, nemohla být pouhou souhrou náhod. Politické pohnutky lze ostatně spatřovat i ve skutečnosti, že ostatky otce Jana Adolfa I. zůstaly pohřbené v Německu. Adam ze Schwarzenbergu totiž na rozdíl od svého syna zaměřil politické ambice ke dvoru braniborských kurfiřtů, v jejichž službách vybudoval velmi úspěšnou kariéru. Jako prezident tajné rady a nejvyšší komorník kurfiřta Jiřího Viléma byl považován za nejvlivnějšího politika braniborského dvora. V roce 1630 bylo jeho braniborské manské léno Gimborn prohlášeno říšským panstvím, čímž se Adam významně podílel na pozdějším schwarzenberském zisku knížecího titulu.⁸²⁴ I přes nezanedbatelný přínos v rámci budování větší slávy rodu se

⁸²² Justina rozená ze Starhembergu zemřela v Třeboni 31. 1. 1681. Srov. K. SCHWARZENBERG, *Geschichte* I, s. 127.

⁸²³ K politické kariéře Jana Adolfa I. R. SMÍŠEK, *Císařský dvůr*, s. 106-107.

⁸²⁴ Srov. TAMTÉŽ, s. 104-105. Tam také odkazy na další literaturu. Více k Adamově osobnosti K. SCHWARZENBERG, *Geschichte* I, s. 109-115.

Adamova kariéra vymykala politickým plánům a spolu s nimi i pohřebním strategiím jeho syna.⁸²⁵

Volba vídeňského klášterního kostela sv. Augustina tedy nebyla spojena pouze s kritériem již existujícího zádušního kultu předků. Jak upozornil německý historik Mark Hengerer, výběr vhodného místa pohřebiště byl v případě vysoké šlechty habsburské monarchie v raném novověku jedním z ukazatelů úspěšné integrace rodu u habsburského dvora.⁸²⁶ Kolem poloviny 17. století založilo rodinná pohřebiště v některém z vídeňských kostelů mnoho šlechtických rodů pocházejících z různých částí habsburského soustátí. Kontinuální budování zádušního kultu předků prostřednictvím umístění hrobky ve významném duchovním a politickém prostoru bylo ve šlechtické společnosti chápáno jako důkaz úspěšné integrace v ekonomii pozornosti samotné císařské rodiny. Zakládání rodinných pohřebišť představovalo jeden z politických nástrojů k upevnění výjimečného postavení ve společnosti živých.⁸²⁷

Klíčovou roli při volbě konkrétního kostelního chóru či kaple přitom hrála symbolická hodnota zvoleného prostoru, jeho poloha ve městě i již existující pohřební tradice. Pro vysokou šlechtu byly v 17. a 18. století atraktivní především sakrální stavby v bezprostřední blízkosti Hofburgu. Významnost prostoru, v němž spočívali mrtví předkové, měla odpovídat životní realitě jejich potomků. Zakládání šlechtických hrobek ve Vídni v období raného novověku lze chápat jako odraz myšlenkových strategií urozené společnosti u císařského dvora. Podle Marka Hengerera zaujímal v pomyslné

⁸²⁵ Jan Adolf I. se podle A. F. Bergera o tělesné ostatky svého otce zajímal. Knížecí archivář sice konstatoval, že je chtěl „*hrabě Schwarzenberg usilovně vypátrat*“, nezmínil ovšem, že by je chtěl dát přenést do Vídně. Srov. A. F. BERGER, *Das Grab*.

⁸²⁶ Mark HENGERER, *Adelsgräber im Wien des 18. Jahrhunderts. Beobachtungen zu einer Archäologie des adeligen Gedächtnisses*, in: Týž (ed.), *Macht*, s. 381-420; Týž, *Zur symbolischen Dimension*; Týž – Rudolf SCHLÖGL, *Politische und soziale Integration am Wiener Hof. Adelige Bestattung als Teil der höfischen Symbol- und Kommunikationsordnung*, *Mitteilungen der Residenzen-Kommission der Akademie der Wissenschaft zu Göttingen* 10, 2000, č. 1, s. 15-35.

⁸²⁷ Vztahem mezi zádušním kultem a mocenskými strategiemi se zabýval italský historik Armando Petrucci. Prostřednictvím hmotných paměťových médií, ve kterých bylo použito písmo – textů i sepulkrálních monumentů, analyzoval složité propojení mezi mrtvými a texty, jinými slovy mezi smrtí a vytvářením psané formy paměti. Navrhl tři badatelské okruhy: Kdo měl v určité epoše právo na „psanou smrt“? Kdo tyto paměťové texty směl a dokázal číst? Jaký byl vztah psané paměti k mrtvému tělu? Strategie umístění paměťového média („*in praesentia*“ nebo „*in absentia*“) nemohou být podle něj historikovi lhostejné, jelikož často odrážejí například vymezení prostorových hranic mezi živými a mrtvými, míru nebezpečnosti mrtvého těla pro společenství živých či přítomnost historické paměti v konkrétní společnosti. Konečně vytváření hmotné paměti na zemřelém nemělo podle Armanda Petrucciho nic společného s pohřebním rituálem. Psaný zádušní kult označil za politický nástroj živých, jenž měl potvrzovat hodnoty jako bohatství či prestiž. Srov. A. PETRUCCI, *Le scritte ultime*, s. 18.

hierarchii vídeňských kostelů nejvyšší postavení právě kostel sv. Augustina.⁸²⁸ Kromě Schwarzenbergů v něm založili rodinnou hrobku např. Dietrichsteinové, Harrachové, Pálffyové, Starhembergové či Waldsteinové.⁸²⁹ Mnoho z těchto rodů, mezi nimi i Schwarzenbergové, navíc uzavřelo smlouvu o nezrušitelnosti pohřebních památníků v případě vymření rodu.⁸³⁰ V průběhu 18. století se pohřební pořádek nejvyšší dvorské společnosti vybudovaný okolo poloviny 17. století a demonstrováný prostřednictvím vlastnictví příslušných oltářů a pohřebních kaplí v podstatě uzavřel.

V případě založení hrobky v hlavním chóru kostela sv. Augustina lze ovšem hovořit nejen o potvrzování společenského a mocenského statusu prostřednictvím sdílení symbolického prostoru kultu předků s obdobně postavenými říšskými rody v blízkosti Hofburgu. Augustiniánský dvorní kostel představoval významné místo náboženského a zádušního kultu spojeného s rodovou pamětí rovněž v případě samotné habsburské dynastie. Od dvacátých let 17. století v sobě ukrýval loretánskou kapli, již založila Eleonora Gonzagová,⁸³¹ druhá manželka císaře Ferdinanda II., a stal se tak významným centrem mariánského kultu nejen ve Vídni, ale i v celé monarchii.⁸³²

⁸²⁸ Z dalších vídeňských kostelů, jež ukrývaly hrobky významných šlechtických rodin, lze jmenovat Michaelkirche, Minoritenkirche, Schottenkirche či Dorotheerkirche. Na základě studia hrobek a epitafů v těchto kostelích Mark Hengerer interpretoval hodnoty, které ovlivňovaly myšlenkové strategie šlechty při zakládání pohřebiště. Kromě geografické polohy určené Hofburgem hrál podstatnou roli např. sociální původ již pohřbených osob. Negativně přijímaná byla podle něj heterochronie pohřebního prostoru (náhrobky z různých historických období). Modelovým příkladem neatraktivnosti byl např. Minoritenkirche. Neležel v bezprostřední blízkosti dvora a nacházelo se v něm mnoho nešlechtických epitafů. Srov. M. HENGERER, *Adelsgräber*, zde s. 381-397.

⁸²⁹ V 18. století pohřbívala v kostele sv. Augustina i nižší šlechta. Za vlády Karla VI. zde byli pochováváni zejména představitelé vojenské šlechty. Marie Terezie zde dala zřizovat i epitafy významným osobnostem měšťanského původu. Adolf Franz Berger uvedl, že v kostele pohřbívalo přibližně 122 šlechtických rodin. Srov. A. F. BERGER, *Das Grab*, b. s.

⁸³⁰ M. HENGERER, *Adelsgräber*, s. 383.

⁸³¹ Marie Eleonora Gonzagová (1598–1655) byla nejmladší dcerou vévody mantovského Vincenza I. Gonzagy (1562–1612) a jeho sestřenice Eleonory de' Medici (1567–1611). Vyrůstala na kulturně vyspělém dvoře v Mantově. V roce 1622 se stala druhou manželkou ovdovělého císaře Ferdinanda II. Proslula svou krásou a silnou zbožností. Založila například kláštery karmelitánek ve Štýrském Hradci a ve Vídni. Stručně k její osobnosti Brigitte HAMANNOVÁ, *Habsburkové. Životopisná encyklopedie*, Praha 1996, s. 86-87.

⁸³² Veřejně prezentovaná zbožnost byla chápána v období protireformace jako nejvyšší ctnost vládnoucí dynastie a představovala základní pilíř ideologického programu *Pietas Austriaca*, jenž měl podporovat politickou, kulturní i ekonomickou jednotu habsburského soustátí. Hlavní důraz kladli Habsburkové na svátost eucharistie a mariánskou úctu. Rakouská větev rodu ale např. již v 16. století přijala ze Španělska kult Panny Marie *Immaculaty*. Mariánské úctě byli Habsburkové věrní i v následujících stoletích. K nejvýznamnějším kultovním místům patřily Altötting a Mariazell. K významu *Pietas Austriaca* v procesu utváření habsburského soustátí blíže anglosaský bohemista W. J. Robert EVANS, *Vznik habsburské monarchie 1550–1700*, Praha 2003, zejména s. 83-104. Podrobně k habsburskému fenoménu Anna CORETH, *Pietas Austriaca. Ursprung und Entwicklung barocker Frömmigkeit in Österreich*, München 1992². Dalším mariánským typem, jenž se od 16. století šířil napříč celou Evropou, byla černá madona z italského Loreta. V souvislosti s jejím kultem byly zakládány loretánské kaple, jež

Císařovna nejdříve vyslala do Loreta architektky, aby nastudovali přesnou podobu a rozměry *Svaté chýše*. Její stavba ve střední lodi augustiniánského kostela byla dokončena o tři roky později. Na Štědrý den roku 1627 potom kardinál František kníže Dietrichstein požehnal milostný obraz Panny Marie loretánské, jemuž zakladatelka kaple darovala ozdoby ze zlata, stříbra a drahých kamenů. Zároveň zřídila nadaci „na věčné časy“ ve výši 400 zlatých, z níž měly být vypláceny výdaje na provoz kaple – šlo především o její denní i noční osvětlení. Před svou smrtí odkázala Eleonora Gonzagová loretánské kapli ještě 8000 zlatých. Nemenší úctě se svatostánek těšil u jejího manžela. Po bitvě u Lützen, v níž byl 16. listopadu 1632 zabit švédský král Gustav II. Adolf, zavěsil Ferdinand II. prsten svého padlého nepřítele na zlatý řetěz, jenž posléze věnoval milostnému loretánskému obrazu. Ten později ozdobilo ještě mnoho dalších válečných praporů a trofejí z vítězných habsburských bitev. Černá loretánská madona se stala hlavní habsburskou přímluvkyní ve válečných časech. Pro Ferdinanda III. představovala „Erzstrategin“, „Führerin seiner Heere“, „Schutzfrau seiner gerechten Sache“. Ženy z rodu Habsburků si v loretánské kapli zase vyprošovaly narození potomka.⁸³³

Ve zmíněné kapli bylo roku 1654 na základě přání vysloveného v závěti uloženo srdce římského, českého a uherského krále Ferdinanda IV. Habsburského (1633–1654).⁸³⁴ Císařovna Eleonora, jež přežila mladého Habsburka – svého nevlastního vnuka, o pouhý rok, dala za oltářem loretánské chýše vyzdít malou hrobku a obložit ji mramorem. Jako v pořadí druhé zde bylo roku 1657 uloženo srdce Ferdinanda III.⁸³⁵

měly imitovat Svatou chýši z Nazaretu respektive Loreta (*Sancta casa*). Nejstarší loretánskou kapli v Čechách (ne kánonického typu) dal postavit v roce 1583 v Horšovském Týně po svém návratu z Loreta Kryštof ml. z Lobkowicz. Loretánskou legendou, úctou a jejími projevy v českých zemích se zabýval Jan ROYT, *Obráz a kult v Čechách 17. a 18. století*, Praha 2011², s. 145-154; Jan ŠTOVIČEK, *Loretánská idea a barokní historismus u Martiniců v době pobělohorské*, in: Jana Petráková – Dana Příbylová (edd.), *Rozprava o baroku*, Kladno 1993, s. 14-21, zde s. 14-17. Dále k vlivu italského kultu na barokní zbožnost v českých zemích Joachim BAHLCKE – Rudolf GRULICH (edd.), *Kurt Augustin Huber. Katholische Kirche und Kultur in Böhmen. Ausgewählte Abhandlungen*, Münster 2005, s. 415-450, seznam loretánských kaplí v Čechách a na Moravě na s. 432-433.

⁸³³ Srov. M. HAWLIK-VAN DE WATER, *Der schöne Tod*, s. 83-86.

⁸³⁴ Ferdinand IV. před svou smrtí nařídil, aby jeho srdce „*unser Lieben frawen Maria zu Loreto unter Ihre füeß legen und begraben sollte*.“ Převzato z TAMTĚŽ, s. 88.

⁸³⁵ Prostor k pohřbívání srdcí byl rozšířen v roce 1686: „*Den 11. Dec. 1686 ist diese Kleine grufft für die Herten durch einen Maurer aus dem Hoffbau Ambt erweitert, unterdessen die Herten in die Schatz Cammer bey uns übersetzt worden, darbey ein Lampen Stetts gebrunnen, nach Verfettigter grufft Sind Solche Herzen Von unserer P. Subprieore in diese neüe erweitherte grufft, welche er Vorhin widerumb geweiht, transferiret worden*.“ Převzato z TAMTĚŽ, s. 87.

Přestože bylo do loretánské kaple v následujících více než dvou stoletích pohřbeno padesát čtyři stříbrných pohárů se srdci představitelů habsburského rodu,⁸³⁶ zrodu pohřebiště srdcí patrně nepředcházela žádný konkrétní projekt.⁸³⁷ Jak bylo v této práci pojednáno, uložení ostatků na více místech zároveň nabízelo značné možnosti k vytváření veřejné paměti i prezentaci hodnot starobylosti a urozenosti. V neposlední řadě jasně odráželo sebeidentifikaci rodiny s konkrétním duchovním prostorem.⁸³⁸ Do poloviny 17. století byla srdce Habsburků vyjmutá při balzamování ukládána přímo do rakví, případně do katakomb pod vídeňským dómem sv. Štěpána. Ve vévodské kryptě dómu byly od dob vlády Ferdinanda II. (1578–1637) pohřbívány také měděné nádoby s ostatními vnitřnostmi.⁸³⁹

Na počátku fenoménu habsburské „hrobky srdcí“ stála individuální i kolektivní habsburská úcta k Panně Marii Loretánské, jež dala vzniknout novému prvku v utvářejícím se pohřebním rituálu vládnoucí dynastie. Loretánská kaple s „hrobkou srdcí“ sloužila mnoha dalším generacím císařské rodiny rovněž jako místo již zmíněných oslav válečných vítězství i propůjčování Řádu zlatého rouna.⁸⁴⁰

Před vládou Ferdinanda III. (1608–1657) neměl habsburský rod nejen pevně ustanovený a opakovaný pohřební rituál, ale ani stálé pohřebiště.⁸⁴¹ Významným císařským pohřebištem se stal ve druhé polovině 16. století chrám sv. Víta v Praze,⁸⁴² zatímco středověkým místem zádušního kultu předků byl vídeňský dóm sv. Štěpána.

⁸³⁶ Poslední srdce pohřbené v loretánské kapli patřilo arcivévodovi Františku Karlovi († 1878). Srov. Michal LUTOVSKÝ – Milena BRAVERMANOVÁ, *Hroby a hrobky našich knížat, králů a prezidentů*, Praha 2007, s. 60-61.

⁸³⁷ Za iniciátorku pohřbívání srdcí v kostele bosých augustiniánů je pokládána rovněž zakladatelka loretánské kaple Eleonora Gonzagová. Srov. B. HAMANNOVÁ, *Habsburkové*, s. 87.

⁸³⁸ Srov. např. M. HLINOMAZ, *K pohřbům*, s. 532. Ke konzervování těl a vnitřních orgánů Habsburků lze kromě literatury citované v podkapitole *Majestát smrti. Úpravy mrtvého těla a ostentio corporis* této práce uvést Elisabeth HÖSL, *Die Kapuzinergruft in Wien*, in: Gabriela Krist – Martina Griesser-Stermscheg (edd.), *Konservierungswissenschaften und Restaurierung heute von Objekten, Gemälden, Textilien und Steinen*, Wien-Köln-Weimar 2010, s. 65-78, zde s. 68-69.

⁸³⁹ M. LUTOVSKÝ – M. BRAVERMANOVÁ, *Hroby*, s. 61.

⁸⁴⁰ M. HENGERER, *Adelsgräber*, s. 387.

⁸⁴¹ Přesto již existoval ustálený pořádek pohřebních rituálních kroků, ke kterým patřilo posmrtné vystavení těla, velkolepé smuteční procesí vypravované do místa smutečních obřadů a uložení rakve do hrobky. Srov. M. HENGERER, *The Funerals*, s. 373. Dále kapitola *Schwarzenberský pohřební rituál* této práce.

⁸⁴² K okolnostem vzniku a ikonografii společného nadzemního pohřebiště Ferdinanda I. (1503–1564), jeho manželky Anny Jagellonské (1503–1547) a syna Maxmiliána II. (1527–1576) z bílého mramoru od nizozemského sochaře Alexandra Colina z Mechelenu (známé jako *Colinovo mauzoleum*), dále k sarkofágům dcery Maxmiliána II. arcikněžny Eleonory (1568–1580) a Rudolfa II. (1552–1612) uloženým v podzemní části nové královské hrobky a k uložení ostatků arcikněžny Marie Amálie (1746–1804, dcera Marie Terezie) M. LUTOVSKÝ – M. BRAVERMANOVÁ, *Hroby*, s. 45-55.

Když byli pohřbeni císař Matyáš (1557–1619) a jeho manželka Anna Tyrolská (1585–1618) do krypty kapucínského kláštera na horním konci vídeňského náměstí Neuer Markt (původně Mehlmarkt), Habsburkové dosud nepočítali se založením nové rodinné hrobky ve Vídni. Ještě Matyášův syn Ferdinand II. spočinul roku 1637 ve vlastním mauzoleu ve Štýrském Hradci. Základy nepřetržité pohřební tradice položil až Ferdinand III., když dal pohřbít většinu svých předčasně zemřelých dětí, manželky i syna Ferdinanda IV. po boku císařského páru do krypty kapucínského kláštera. Císařská krypta v kapucínském klášteře (*Kapuzinergruft*) se stala hlavním a konečným habsburským pohřebištěm a místem nepřetržité paměti vládnoucí dynastie.⁸⁴³ V letech 1633–2011 v ní bylo pohřbeno celkem 148 představitelů habsburského rodu.⁸⁴⁴

Kromě založení definitivního rodinného pohřebiště došlo v padesátých letech 17. století v habsburském prostředí k ustanovení systematických ceremoniálních záznamů. Modelovým příkladem všech budoucích pohřebních slavností se stal právě pohřeb mladého krále Ferdinanda IV. z roku 1654.⁸⁴⁵ V tomto kontextu lze vznik hrobky habsburských srdcí interpretovat jednoznačně jako zrození nové tradice v rámci právě ustanoveného smutečního ceremoniálu.

Jan Adolf I. ze Schwarzenbergu stvrdil svou volbou pohřebiště pro sebe a své potomky ve dvorním augustiniánském kostele ve Vídni pouhé dva roky po vzniku habsburské srdeční hrobky nejen vlastní postavení u císařského dvora. Začal budovat schwarzenberský kult předků v bezprostřední blízkosti zádušního kultu vládnoucí dynastie. Pohřební rituál i symbolický rozměr místa posledního odpočinku byly

⁸⁴³ K habsburským pohřebištím v celoevropském kontextu od středověku do současnosti rakouská historička umění a historička Brigitta LAURO, *Die Grabstätten der Habsburger*, Wien 2007. Kromě toho se zabývala projekty pohřebišť císaře Maxmiliána I. Habsburského (1459–1519). Ten byl nakonec pohřben ve Vídeňském Novém Městě, zatímco jeho srdce bylo uloženo v Bruggách. V Innsbrucku se nachází prázdný náhrobek. Srov. TÁŽ, *Kaiser Maximilian I. und der Falkenstein bei St. Gilgen*, St. Gilgen 2009. Blíže ke Kapucínské kryptě Magdalena HAWLIK-VAN DE WATER, *Die Kapuzinergruft. Begräbnisstätte der Habsburger in Wien*, Freiburg-Basel-Wien 1993. Dále *Kaisergruft*, průvodce, Wien, b. d.; M. HENGERER, *The Funerals*, zde s. 389-392. K interpretaci symbolického prostoru hrobky poznamenal historik architektury James Steven Curl: „*This vault has an assemblage of funerary art in such concentration that the effect is almost overpowering, while the images of skulls crowned, panoplies of the insignia of power, and massive sarkophagi contribute to its oppressiveness.*“ rov. J. S. CURL, *Death and architecture*, s. 126. K prostorovému uspořádání krypty a jejímu členění do jednotlivých generačních hrobek, stejně jako k sepulkrálnímu umění a podobě sarkofágů přináší v českém prostředí nejvíce informací M. LUTOVSKÝ – M. BRAVERMANOVÁ, *Hroby*, s. 55-64, 116-126.

⁸⁴⁴ Poslední pohřeb do habsburské hrobky se konal 16. července 2011. Po boku předků byly uloženy ostatky Otto von Habsburga (1912–2011) a jeho manželky Reginy rozené von Sachsen Meiningen.

⁸⁴⁵ Mark HENGERER, *Die Zeremonialprotokolle und weitere Quellen zum Zeremoniell des Kaiserhofes*, in: Thomas Winkelbauer – Martin Scheutz – Josef Pauser (edd), *Quellenkunde der Habsburgermonarchie (16. bis 18. Jahrhundert)*. Ein exemplarisches Handbuch, Wien 2004, s. 76-93.

od padesátých let 17. století v myšlenkových strategiích Schwarzenbergů pod přímým vlivem habsburské inspirace.⁸⁴⁶

Samotné habsburské rodové pohřebiště v kapucínské kryptě muselo působit jako modelový příklad místa posledního odpočinku i jako funkční nástroj v procesu utváření kultu předků. Z tohoto úhlu pohledu lze osobnost Jana Adolfa I. ze Schwarzenbergu považovat za skutečného tvůrce nově vznikající zádušní tradice rodu. Jeho myšlenkové strategie vycházely nepochybně z potřeb rodové reprezentace a distinkce v rámci nejvyšší dvorské společnosti. Navíc lze konstatovat, že habsburský a schwarzenberský kult smrti se vyvíjely paralelně a v těsné blízkosti.

V letech 1683–1783 spočinulo v blízkosti Adolfa I., slavného válečníka proti Turkům, šestnáct představitelů knížecí rodiny. Posledním vládnoucím knížetem rodu, jenž byl pohřben do vídeňské hrobky, se stal roku 1782 pravnuke Jana Adolfa I., Josef Adam ze Schwarzenbergu.⁸⁴⁷

VI. 4. Schwarzenberská „hrobka srdcí“

Jako jeden z projevů pronikání habsburské pohřební tradice do schwarzenberského kulturního a rodinného prostředí lze interpretovat oddělené pohřbívání srdcí a jejich ukládání ve významném symbolickém prostoru. Od třicátých let 18. století rituál pohřbu srdce významně ovlivňoval podobu schwarzenberského smutečního ceremoniálu i samotný kult předků. Navíc dal vzniknout, stejně jako v habsburském prostředí, zvláštnímu samostatnému pohřebišti. Přestože je v českém kontextu schwarzenberská „hrobka srdcí“ umístěná v českokrumlovském kostele sv. Víta považována za zcela

⁸⁴⁶ K pohřebnímu rituálu a zádušnímu kultu Habsburků v 17. a 18. století již pojednané práce M. HAWLIK-VAN DE WATER, *Der schöne Tod*; K. VOCELKA – L. HELLER, *Život Habsburků*; Frank HUSS, *Der Wiener Kaiserhof*; M. HENGERER, *The Funerals*. K dvorské reprezentaci v pohřebním ceremoniálu Ferdinanda I. a Maxmiliána II. G. PÁLFFY, *Kaiserbegräbnisse*, s. 41-66.

⁸⁴⁷ Byli to vládnoucí kníže Jan Adolf I. (* 20. 9. 1615, Weibelskirchen – † 26. 5. 1683, Laxenburg); Kristián (* 22. 11. 1685, Vídeň – † téhož dne, Vídeň, pokřtěn); Marie Josefa Arnoštka (* 16. 3. 1675, ? – † 5. 1. 1686,?); Jana Charlotta (* 18. 5. 1687,? – † 7. 7. 1687,?); Adolf Ludvík (* 11. 4. 1676, ? – † 18. 7. 1690,?); vládnoucí kněžna Marie Anna rozená hraběnka ze Sulzu (* 23. 10. 1653, Tiengen – † 18. 7. 1698, Vídeň); vládnoucí kníže Ferdinand (* 23. 5. 1652, Brusel – † 22. 10. 1703, Vídeň); Marie Arnoštka provdaná kněžna z Eggenbergu (* ? ? 1649, Brusel – † 4. 4. 1719, Vídeň); vládnoucí kníže Adam František (* 25. 9. 1680, Linz – † 11. 6. 1732, Brandýs nad Labem); Marie Terezie rozená z Liechtensteinu, manželka Josefa Adama (* 28. 12. 1721, ? – † 19. 1. 1753, Vídeň); Marie Josefa (* 24. 10. 1751, Vídeň – † 7. 4. 1755, Vídeň); Antonín (* 3. 5. 1772, ? – † 11. 5. 1775,?); Jan (* 25. 5. 1770, ? – † 13. 8. 1779, ?); vládnoucí kníže Josef Adam (* 15. 12. 1712, Vídeň – † 17. 2. 1782, Vídeň); Eleonora Karolina (* 28. 1. 1777, Vídeň – † 25. 9. 1782, Vídeň); Jan (* 23. 1. 1782, Vídeň – † 12. 8. 1783, Vídeň).

výjimečný fenomén barokní šlechtické kultury,⁸⁴⁸ byla jí dosud věnována velmi malá pozornost čistě popisného charakteru.⁸⁴⁹ V následujícím textu proto bude dán prostor nejen okolnostem jejího vzniku, ale především možné interpretaci.

Manželský pár Adama Františka ze Schwarzenbergu (1680–1732), vnuka zakladatele vídeňské hrobky, a Eleonory Amálie rozené z Lobkowicz (1682–1741), dal v letech 1724–1726 zbudovat při českokrumlovském kostele svatého Víta kapli čerstvě blahoslaveného Jana Nepomuckého.⁸⁵⁰ Založení kaple bylo tradičně chápáno jako projev díky za usmíření manželské krize a narození vytouženého mužského potomka Josefa Adama. Bez ohledu na historickou či fiktivní podstatu příběhu o manželském usmíření,⁸⁵¹ jenž získal pevné místo v kolektivní schwarzenberské paměti a je poměrně

⁸⁴⁸ Srov. M. HLINOMAZ, *K pohřbům*, s. 532. Zdá se, že oddělené pohřbívání srdce nebylo ve šlechtických rodinách v českých zemích v období raného novověku zvykem. Alespoň do doby kolem roku 1650 se o takové praxi v kapitole věnované úpravám mrtvého těla nezmiňuje Pavel KRÁL, *Smrt a pohřby*, s. 171–174. Patrně zcela výjimečným byl případ Bernarda Ignáce z Martinic (1614/15–1685). Podle poslední vůle známého představitele pobělohorské rekatolizace bylo jeho srdce rozděleno na tři díly a pohřbeno ve zvláštních schránkách na významných kultovních místech, jejichž byl zakladatelem. Jednu část srdce dal uložit ve svatyni na způsob poutního kostela Panny Marie Altöttingské v Břevnově, již založil při klášteře italských theatinů, které přivedl do Čech: „Částka srdce jeho, jakož sám nařídil, uložena byla v kapli Panny Marie Etinské v pouzdře, na němž napsáno bylo v latině: Po lvu a hadu kráčetí budeš, ó Matko Boží a potřeš lva a draka. Skroušeným a pokorným srdcem nehodného zakladatele tohoto chrámu a převelikého hříšníka Bernarda Ignáce z Martinic, ó Bože, nepohrdneš.“ Srov. František EKERT, *Posvátná místa královského hlavního města Prahy. Dějiny a popsání chrámů, kaplí, posvátných soch, klášterů i jiných pomníků katolické víry a nábožnosti v hlavním městě království Českého*. Svazek I., Praha 1883, s. 191–192. Druhý díl srdce byl pochován ve slánské Loretě z roku 1658, již dal Martinic postavit při tamním františkánském klášteře. Konečně třetí část jeho srdce byla uložena v kapli u piaristické koleje z téhož roku. V tomto kontextu lze nepochybně usuzovat na úzkou souvislost mezi barokní zbožností a zádušním kultem, již testátor stvrdil i tím, že si přál po smrti spočinout v blízkosti různých katolických řádů, s nimiž se identifikoval v průběhu svého života. Jeho tělo potom bylo uloženo na místě rodové paměti – v hrobce Martiniců ve svatovítské katedrále. K místům uložení jednotlivých částí srdce Zdeněk HOJDA, *Bernard Ignác z Martinic – pokus o portrét fundátora*, in: Dana Příbylová – Vladimír Příbyl (edd.), *Slánské rozhovory 2008*. Piaristé, Slaný 2009, s. 12–18, zde s. 16. K založení kláštera theatinů na Malé Straně v Praze a svatyně Panny Marie Altöttingské (včetně citace nápisu z mramorového náhrobníku Martinicovy srdeční hrobky) J. ROYT, *Obraz a kult*, s. 307–309. Ke slánskému františkánskému klášteru s Loretou i tamní piaristické koleji J. ŠTOVÍČEK, *Loretánská idea*.

⁸⁴⁹ Stručně se okolnostem jejího vzniku a podobě věnovala Anna KUBÍKOVÁ, *Hrobka schwarzenberských knížecích srdcí v českokrumlovském kostele sv. Víta*, *Obnovená tradice* 12, 2001, č. 24, s. 52–54.

⁸⁵⁰ K nepomucenské účtě v kontextu kultovních aktivit Schwarzenbergů M. GAŽI, *Schwarzenbergové a „jejich“ svatá místa*, zejména s. 157–158; Týž, *La Pietas Schwarzenbergica dans la Bohême de l'époque moderne*, in: O. Chaline (ed.), *Les Schwarzenberg*, s. 163–172, zde s. 168–169.

⁸⁵¹ K manželskému sporu Adama Františka a Eleonory Amálie rozené Lobkowiczové např. Václav BŮŽEK a kolektiv, *Společnost českých zemí v raném novověku. Struktury, identity, konflikty*, Praha 2010, s. 507. Dále také Petr MAŤA, *Svět české aristokracie*, s. 559. Nejaktuálněji a dosud nejpodrobněji Kristina SWIDEROVÁ, *Adam František a Eleonora Amálie ze Schwarzenberku. Příčiny a průběh jejich manželské krize v letech 1710–1722*, *Theatrum historiae* 9, 2011, s. 357–374. Kristina Swiderová uchopila téma formou případové studie založené na studiu osobních pramenů nejdůležitějších aktérů manželského sporu. Pokusila se nejen rekonstruovat a analyzovat genezi, vývoj, příčiny a důsledky zmíněné manželské krize, ale také interpretovat mechanismy řešení manželského nesouladu v rámci rodiny a jejího nejbližšího sociálního okolí i reflexi rozpadu manželství urozených osob v soudobé šlechtické společnosti. Za klíčové faktory konečného usmíření knížecího páru považuje souhru několika skutečností.

dobře znám odborné i laické veřejnosti,⁸⁵² prosluli knížecí manželé jako horliví podporovatelé a šířitelé nepomucenského kultu.⁸⁵³ Svatý Jan Nepomucký se stal posléze hlavním rodovým patronem Schwarzenbergů.⁸⁵⁴ Svědčí o tom finanční či prostřednictvím zbožných činů uskutečňovaná podpora jeho kultu,⁸⁵⁵ jenž záhy pronikl do prostředí schwarzenberských panství a jejich poddaných,⁸⁵⁶ i nepřetržitě se opakující výskyt křestních jmen Jan Nepomuk u mužských představitelů rodu sahající do 20. století, ale také propojení nepomucenské úcty se zádušním kultem předků v myšlenkových strategiích Schwarzenbergů barokní doby i jejich potomků. Kaple sv. Jana Nepomuckého v českokrumlovském kostele sv. Víta se stala místem posledního odpočinku knížecích srdcí. Zrod nové pohřební tradice se pojí, stejně jako

Kromě vítězství Adama Františka v soudním sporu o dlužné věno jeho manželky, zmiňuje zisk dědictví po vymřelých Eggenbercích a svatbu dcery znesvářeného páru Marie Anny s Jiřím Ludvíkem Bádenským. Zrod schwarzenberské legendy o zázračném usmíření u hrobu sv. Jana Nepomuckého interpretovala jako ukázkové řešení manželské rozepře v duchu barokní zbožnosti i jako reakci na skutečnost, že se kněžna stala matkou ve svých jedenačtyřiceti letech.

⁸⁵² Knížecí archivář a tvůrce dějin schwarzenberského rodu Adolf Berger ve druhé polovině 19. století připomenul v souvislosti se vznikem rodinného kultu sv. Jana Nepomuckého narození vytouženého mužského potomka: „*Dieser Cultus stand mit einem Familienereignisse in innigem, auf frommen Gelübden beruhenden Zusammenhange, nämlich mit der durch volle sechzehn jahre heiß ersehnten, endlich am 15 December 1722 erfolgten Geburt eines männlichen Erben, des Erbprinzen Joseph Adam Johann Nepomuk, nachdem die Gefahr des Erlöschens des fürstlichen Hauses bereits seit mehreren Generationen gedroht hatte.* Srov. A. F. BERGER, *Das Fürstenhaus*, s. 135. Verze o usmíření spojená se zázračným zásahem sv. Jana Nepomuckého je zmíněna také v oficiálních dějinách rodu od Karla Schwarzenberga: „*Die entfremdeten Eheleute hatten sich im Vorjahre biem Grab des hl. Johannes von Nepomuk versöhnt; am 15. XII. 1722 wurden sich durch die Geburt eines Sohnes erfreut. Kein Wunder, dass die glücklichen Eltern Gott und seinen Heiligen dankten. Herrliche Kleinodien wurden für den goldenen Mantel der Mutter Gottes am Heiligen Berg bei Příbram gestiftet, silberne Antependien dem Grabmal des hl. Johannes. Der hl. Johannes, dessen Fürbitte Adam Franz und Eleonore Amalie die Erhaltung ihres Hauses verdanken zu dürfen meinten, galt hinfort als dessen himmlischen Beschützer. Seither merkten sich auf den Gütern der Schwarzenberge, besonders aber in deren Patronatskirchen, Statuen und Bildnisse dieses Heiligen – dessen Schutz auch den Verstorbenen zuteilwerden sollte.*“ Srov. K. SCHWARZENBERG, *Geschichte I*, s. 159.

⁸⁵³ Uceleně k účtě ke sv. Janu Nepomuckému Vít VLNAS, *Jan Nepomucký. Česká legenda*, Praha 1993.

⁸⁵⁴ Srov. Jan Křtitel VOTKA, *Sv. Jan Nepomucký a knížecí rod Švarcenberský. Články historicko-apologetické*, Praha 1887, s. 54-55.

⁸⁵⁵ Srov. M. GAŽI, *Schwarzenbergové a „jejich“ svatá místa*, s. 157-158. Martin Gaži označil založení kaple sv. Jana Nepomuckého sice za nejviditelnější, ale svým způsobem jen poloveřejný příklad schwarzenberské kultovní aktivity. Dále v souvislosti se specifickou nepomucenskou úctou knížecího páru zmínil jeho okázalou účast na pražských oslavách Nepomukova blahořečení v roce 1721, dar dvou antependií ze stejného roku a nákladné stříbrné votivní dary od kněžny k pražskému hrobu Jana Nepomuckého. K votivním darům z roku 1724 („figura ženská na polštáři klečící“ a dvě nohy) a z roku 1726 (figura jejího dítěte) srov. Antonín PODLAHA – Eduard ŠITTLER, *Chrámový poklad u sv. Víta v Praze*, Praha 1903, s. 136-137.

⁸⁵⁶ K nepomucenské úctě v českokrumlovských měšťanských domácnostech v průběhu 18. století na základě studia pozůstalostních inventářů Václav BŮŽEK, *Aristokratický dvůr a rezidenční město (Český Krumlov mezi 16. až 18. stoletím)*, in: Týž (ed.), *Život na dvorech barokní šlechty*, s. 365-397, zde zejména s. 390. Přestože první socha sv. Jana Nepomuckého byla v Českém Krumlově zaznamenána v inventáři z roku 1706 a jeho vyobrazení v roce 1719, začaly světcovy sochy a obrazy masověji pronikat do domácností českokrumlovských měšťanů až ve druhé třetině 18. století.

v případě úcty ke zmíněnému světcí, k osobnostem Adama Františka, Eleonory Amálie a jejich syna Josefa Adama ze Schwarzenbergu.

Jak již bylo zmíněno, Adam František vstoupil do panteonu předků nejen jako nejvyšší podkoní u císařského dvora a dědic rozsáhlého eggenberského dědictví.⁸⁵⁷ Zájem následujících generací rodu, knížecích archivářů i historiků vzbuzovala tradičně tragická smrt barokního velmože. Na tomto místě je třeba připomenout, že tělo knížete bylo pohřbeno podle přání vyjádřeného v testamentu a v souladu s pohřební tradicí rodu do vídeňské hrobky. Vědomé a záměrné navazování na zádušní kult vlastních předků potvrdil Adam František také explicitním přihlášením se ke smuteční slavnosti svého otce Ferdinanda I. ze Schwarzenbergu. Po své smrti si přál dokonce spočinout v rakvi stejné podoby.⁸⁵⁸

Přání, jež se týkala místa posledního odpočinku, představovala průběhu 18. a 19. století nedílnou součást schwarzenberských testamentů. Objevovala se v souvislosti s nařízeními testátorů o těle, statku zaopatřovaném hned po duši zpravidla na druhém místě.⁸⁵⁹ Individuální touhu být pohřben na určitém místě někdy doprovázel i konkrétní požadavek, jenž upřesňoval, vedle koho si přál být testátor uložen. Když se taková zmínka týkala například předčasně zemřelého dítěte nebo životního partnera, stala se často emocionálně zbarveným prvkem testamentu. Jako příklad lze uvést závěť zakladatele schwarzenberské primogenitury Josefa II., jenž toužil být pohřben po boku své tragicky zesnulé manželky Pavlíny rozené z Ahrenbergu: „*Unser entseelter Körper soll in der Aegidius Kapelle unweit Wittingau an die Seite des Leichnams unserer vielgeliebten Gemahlin beigesetzt werden.*“⁸⁶⁰

⁸⁵⁷ Šlo o řadu především jihočeských panství (mezi nimi nejdůležitější Český Krumlov) po vymřelých Eggenbercích, která Adamovi Františkovi odkázala jeho teta Marie Arnoštka rozená ze Schwarzenbergu, vdova po Janu Kristiánovi I. z Eggenbergu. Podrobně Jiří ZÁLOHA, *Eggenberské dědictví v Čechách*, Jihočeský sborník historický 32, 1969, s. 10-14; TÝŽ, *Způsoby nabytí schwarzenberských panství a statků*, Obnovená tradice 4, 1993, č. 7, s. 14-18.

⁸⁵⁸ „*Unsere Leichnamb verlangen wir in einem solchen Sark, gleich wie mit unseren fürstl. Herrn Vatters seel. Andenkens geschehen, gelegter zu haben, und sodann in die fürstl. Schwarzenbergl. Gruften zu Wienn bei denen Augustinern in der Hof kirchen, der Erde zu bestatten.*“ Srov. SOA Třeboň, pracoviště Český Krumlov, RA Schwarzenberg I, fasc. 434, Adam Franz. Sein Tod. Notifikationen & Condolenzen, *Testament Sr. Durchlaucht Fürsten Adam Franzen von 14 Juni 1728.*

⁸⁵⁹ K testamentům ženských představitelk schwarzenberského rodu v raném novověku i v první polovině 19. století K. SWIDEROVÁ, *Testamenty urozených žen.*

⁸⁶⁰ Srov. SOA Třeboň, pracoviště Český Krumlov, RA Schwarzenberg I, fasc. 532, Joseph II. Krankheit und Todesfall, opis testamentu z 9. července 1811 Vídeň.

V případě knížat a kněžen ze Schwarzenbergu bylo osobnímu přání zpravidla vyhověno.⁸⁶¹ Zdá se, že být pohřben spolu s životním partnerem a dětmi, někdy dokonce i v případě provdaných dcer s původní rodinou,⁸⁶² představovalo ve schwarzenberském prostředí v průběhu 18. a 19. století jednu z důležitých rodinných strategií i nástrojů k vytváření zádušního kultu předků. Nasvědčuje tomu kontinuální vývoj budování jednotlivých rodinných pohřebišť v Astheimu, Vídni, Třeboni i Murau, stejně jako jejich prostorové uspořádání, v jehož rámci byli představitelé jednotlivých generací rodu pohřbíváni v bezprostřední blízkosti. K vyslovení přesnějších závěrů by však bylo nutné provést výzkum kvantitativního typu založený na důsledné komparaci odkazů těla v reprezentativním vzorku testamentů s definitivním místem posledního odpočinku testátorů.

Na druhou stranu se lze ve druhé polovině 19. století v myšlenkových strategiích některých ženských představitelk rodu naopak setkat s nadřazeností individuálních tužeb nad kontinuální pohřební tradicí rodu. Stačí vzpomenout třeba splněné přání vládnoucí kněžny Eleonory, jež byla pohřbena mimo prostor hrobky na hřbitově u kostela sv. Jiljí po boku syna Waltera, či žádost vyslovenou v testamentu kněžny Josefíny rozené Wratislavové z Mitrowicz z orlické větve rodu, která toužila být pohřbena vedle dcery Gabriely do hrobky Wratislavů z Mitrowicz v Čimelicích. Sama kněžna ovšem vnímala své ustanovení jako dočasné. V okamžiku sepsání poslední vůle totiž ještě neexistovala samostatná hrobka orlické sekundogenitury – v případě její

⁸⁶¹Podle Kristiny Swiderové lze jako příklad nesplnění testamentárních ustanovení uvést případ manželky vládnoucího knížete Josefa Adama Marie Terezie rozené Liechtensteinové. Z komparace testamentu a pramenů týkajících se pozůstalostního řízení vyšlo najevo, že se nekonalo zdaleka tolik zádušních mší, kolik si kněžna po smrti přála. Její tělo bylo uloženo do vídeňské hrobky, aniž by bylo vůbec otevřeno. Srov. K. SWIDEROVÁ, *Testamenty urozených žen*, s. 169. Autor této práce se domnívá, že tělo nebylo otevřeno v důsledku skutečnosti, že kněžna podlehla pravým neštovicím.

⁸⁶²Z analýzy rodinných vztahů pohřbených představitelů rodu v jednotlivých hrobkách vyplývá, že šlo o poměrně výjimečný, přesto nezanedbatelný jev. V sedmi generacích vládnoucích knížat ze Schwarzenbergu (počínaje dcerami Jana Adolfa I. a konče dcerami Jana Adolfa II.) se provdalo šestnáct dcer. Z nich čtyři, tedy rovná čtvrtina, dala přednost pohřbu se svou původní rodinou. Byla to dcera Jana Adolfa I. Marie Arnoštka provdaná Eggenbergová (*? ? 1649, Brusel – † 4. 4. 1719, Vídeň), jež přežila svého manžela a byla podle ustanovení testamentu z 23. dubna 1717 pohřbena „po boku“ svého bratra Ferdinanda do vídeňské hrobky. Srov. K. SCHWARZENBERG, *Geschichte* I, s. 130. Zatímco ze čtyř provdaných dcer knížete Ferdinanda nespočinula ve schwarzenberské hrobce žádná, ze tří vdaných dcer Josefa Adama byly pohřbeny s původní rodinou dokonce dvě – již do hrobky u sv. Jiljí v Třeboni. Byly to Marie Terezie provdaná hraběnka Goeßová (* 30. 4. 1747, Vídeň – † 21. 1. 1788, Vídeň) a Marie Arnoštka provdaná hraběnka Auerspergová (* 18. 10. 1760, Vídeň – † 12. 4. 1801, Vídeň). Obě zemřely dříve než jejich manželé. Poslední takový případ představovala dcera Josefa II. Marie Pavlína (* 20. 3. 1798, Vídeň – † 18. 6. 1821, Vídeň) provdaná za knížete Eduarda Schönburg-Hartensteina.

výstavby a převezení těla jejího manžela Karla II. z Třeboně na Orlík chtěla být uložena i s ostatky dcery po jeho boku.⁸⁶³

V souvislosti se závazností testamentárních odkazů, jež se týkala těla, je pozoruhodné, že navzdory nepřítomnosti jakékoliv zmínky v poslední vůli Adama Františka, byly jeho vnitřnosti a srdce uloženy ve zvláštních viscerálních nádobách převezeny 22. června 1732 z Prahy na statek v Červeném Dvoře nedaleko Českého Krumlova. O dva dny později putovala měděná schránka s vnitřnostmi do Třeboně, kde byla pohřbena v augustiniánském klášterním kostele. Srdce knížete se vrátilo 25. června do Českého Krumlova, kde bylo téhož večera slavnostně uloženo do kaple sv. Jana Nepomuckého v kostele sv. Víta⁸⁶⁴

O odděleném pohřbu srdce a vnitřností a jejich uložení ve významném duchovním prostoru na dvou různých schwarzenberských panstvích v Čechách rozhodla vdova po vládnoucím knížeti Eleonora Amálie, jež je zmíněna v testamentu jako vykonavatelka poslední vůle zesnulého manžela a organizátorka budoucí pohřební slavnosti.⁸⁶⁵ Svůj záměr pohřbit ostatky manžela na třech různých místech odhalila v dopise z 16. června 1732, jenž byl adresován hraběti Františku Leopoldu Sternbergovi (1680–1745).⁸⁶⁶ Ve své vlastní závěti z 28. dubna 1741, již kněžna sepsala velmi krátce

⁸⁶³ „Deren irdische Hülle soll vor der Hand in der Czimelitzer Familiengruft an der Seite meiner mir so früh voran gegangene Tochter Gabrielle beigesetzt werden. Sobald jedoch der Familiengruft in Worlik vollendet ist, und mein verstorbener Gemahl von Wittingau dahin übertragen wird, ist es mein Wunsch und Wille, daß auch mein Leichnam, wie jener meiner Tochter Gabriella von Czimelitz nach Worlik übertragen wird.“ Srov. SOA Třeboň, RA Schwarzenberg-Orlík, sign. I-4a-d, pozůstalost kněžny Josefíny ze Schwarzenbergu, Testament Josefíny rozené Wratislavové z Mitrowicz z listopadu 1860, kart. 181.

⁸⁶⁴ Srov. TAMTÉŽ, pracoviště Český Krumlov, RA Schwarzenberg I, fasc. 433, Adam Franz. Sein Tod, Beisetzung, Trauerfeierlichkeiten, Auslagen Grabmal und Epitaph, *Pro Memoria Protocollum*.

⁸⁶⁵ „Begräbnis Anstalten, und Lesung der heil. Seelmeßen, dann haltung der Exequien in erstbesagten Kirchen anbetriff solche alles thun wir unserer herzlichsten fürstl. Frauen Gemahlin der durchlauchtigen Fürstin, und Frauen Eleonora Amalia (...), wie und auf was Weise sie es anzugeben, und was dieselbe sonst gutes für unsere arme Seele anzustellen belieben würde.“ Srov. TAMTÉŽ, fasc. 434, Adam Franz. Sein Tod. Notifikationen & Condolenzen, Testament Adama Františka ze 14. června 1728.

⁸⁶⁶ „In dem gestern Abend mein Hofrath von Pelikan anher eingetroffen, und mich in dem noch immer anhaltenden betrübteten Zustand gefunden, so habe nach geschehen-nöthiger Unterordnung keineswegs ermangeln wollen Euer Excell. davon hiemit Parte zu geben, nebst angehenhter Bitte dieselbe belieben den bei denen Kapucini zu Prag inzwischen beigesetzten Leichnam meines herzgeliebtesten Herrn und Gemahls höchstseel. Andenkens unter Begleitung des daselbsten noch anwesenden Caplans Pasconi, und Stuhlmeisters Bergmann auf Wien abzuschieken, damit selbter, der eigen testamentarischen Verfügung gemäß, in der kail. Hofkirchen deren baarfüssern Augustinern ordentl. begraben werden möge. Euer Excell. die Gnade haben wollen den Cammerdiener Gottfried Mittermaier mit denen Intestinis und dem Herzen des seeligst verschiedenen, anher fort zu senden, um das eine in hiesiger S. Veitskirche, das andere aber zu Wittingau, als an welch beiden Orten vigore Testamenti auch die 3 Tägige Exequien gehalten werden sollen, beibehalten zu können.“ Srov. TAMTÉŽ, fasc. 433, Adam Franz. Sein Tod, Beisetzung, Trauerfeierlichkeiten, Auslagen Grabmal und Epitaph, An Grafen von Sternberg, Transportirung des hochfürstl. Leichnambs auf Wien, und der Intestina nacher Crummau. Prezident České komory František Leopold Sternberg se stal po smrti Adama

před smrtí, projevila přání být pohřbena v kapli sv. Jana Nepomuckého. Další pozornost věnovala testátorka uložení srdce a vnitřností. Stejně jako v případě Adama Františka měly být vnitřnosti převezeny do augustiniánského kostela v Třeboni. Srdce mělo být uloženo buď do srdeční schránky Adama Františka, nebo do zvláštní samostatné nádoby. V každém případě však mělo být hned vedle srdeční schránky zesnulého manžela v nepomucenské kapli.⁸⁶⁷

Z dosud známých pramenů, jež se váží k prostoru kaple, i schwarzenberským pohřebištím, nevyplývá, že by zřízení hrobky srdcí předcházelo konkrétní promyšlený záměr. Podobně jako v habsburském prostředí šlo patrně o akt osobní zbožnosti, v tomto případě spojené s kultem sv. Jana Nepomuckého. V dobových pramenech nebyla věnována pozornost přesnému prostorovému umístění srdečních schránek. Detailní popisy pohřbů obou srdcí uvádějí v případě tragicky zemřelého Adama Františka lakonicky pouze zmíněnou kapli.⁸⁶⁸ Z pohřebního protokolu kněžny Eleonory Amálie lze usuzovat, že obě srdce byla uložena poblíž jedné z obvodových zdí kaple, patrně pod zem.⁸⁶⁹ Přesto lze zmíněné události z let 1732 a 1741 označit za pomyslnou první fázi v budování schwarzenberského pohřebiště srdcí v českokrumlovském kostele sv. Víta. V kontextu kultovních aktivit manželského páru ji lze interpretovat jako poloveřejný akt barokní úcty k osobnosti Jana Nepomuckého.

O spojení privátní nepomucenské úcty se zádušním kultem v myšlení kněžny svědčí i zádušní nadace ve výši 1000 zlatých, kterou testátorka pojišťovala pravidelné týdenní slavení mše připadající na výroční den její smrti. Nadace vešla v platnost

Františka spoluporučником Eleonory Amálie nad majetkem a výchovou jejího syna Josefa Adama ze Schwarzenbergu. Srov. A. VALENTA, *Lesk a bída*, s. 80.

⁸⁶⁷ „Solle mein Leichnahm, ich mag in Wienn oder andertorts das zeitliche verlassen, nacher Crummau geführet, aldorten von armen Leuthen in die St. Joannis Nepomuceni Capellen getragen und allda ohne einigen gepräng beerdiget und auf den Grab Stein folgende worth: hier liegt die arme Sünderin Eleonora, bittet für Sie, gesetzt, mein Herz aber, entweder in das nemlich Gewäs, worinnen das von meinem Herrn Wayl. aufbehalten wird, oder in ein besonders, gleich daneben gestellet, das Ingeweid hingegen nacher Wittingau überbracht.“ Srov. SOA Třeboň, pracoviště Český Krumlov, fasc. 443, Pozůstalost Eleonory Amálie, Testament Eleonory Amálie z 28. dubna 1741.

⁸⁶⁸ „(...) sofort nach deßen Endigung in der von Sr. Hochfürstliche Durchlaucht Weib verrichteten, und mit schwarzen Tuch bezogenen S. Joannis Nepomuceni Capellen beigesezt.“ Srov. TAMTÉŽ, fasc. 433, Pro Memoria Protocollum.

⁸⁶⁹ „(...) nahm der Prälat das hochfürstl. Herz sambt dem Polster aus Händen obgedacht fürstl. Aufwachers, und sezte selbst (...) sambt dem Polster unter die Mauer an sein Behältnis hart an die linke Seith des Herzens wailand Sr. Hochf. Durchlaucht des Gemales Fürstens.“ Srov. TAMTÉŽ, Vrchní úřad Český Krumlov, sign. IIA 9alfa 10, Sterbfall der durchlauchtigen Fürstin Eleonora Amalia von Schwarzenberg und die diesfällige Verlassenschaftsabhandlung vom Jahre 1741 bis 1753, Beschreibung welcher gestalten der Laichnam und das Herz wayland der durchlauchtigsten Fürstin allhier in Crummau den 10ten Mai beigesezt und zur Erde bestattet worden.

nařízením kněžnina syna Josefa Adama z 27. července 1743. Výroční zádušní mše za Eleonoru Amálii měla být sloužena vždy v její úmrtní den (každý pátek). Částka postačovala na padesát dva mši. Zbytku finančních prostředků mělo být využito k pokrytí potřeb samotné kaple,⁸⁷⁰ především však k vyrovnání výdajů za osvětlení.⁸⁷¹

Obdobné přání vyslovila v poslední vůli z 19. května 1747 také manželka Josefa Adama Marie Terezie rozená z Liechtensteinu, jež odkázala finanční částku ve stejné výši. Konečně 10. května 1753, nedlouho po smrti manželky, vydal sám Josef Adam nadační listinu, ve které věnoval dalších 1000 zlatých. Tato částka byla určena ke zřízení místa kaplana, jenž měl sloužit v kapli sv. Jana Nepomuckého každý týden mše – a sice v pátek za matku knížete, v sobotu za jeho manželku, a v libovolný den za zachování schwarzenberského rodu. Vládnoucí kníže pamatoval rovněž na spásu své vlastní duše: „*Nach des Fürstens Absterben aber für seine Seelenheil an den Tage seines Hinscheidens und dies bei dem Altar St. Ioannis Nep. in der genannten Kapelle.*“ V případě přítomnosti knížete v Českém Krumlově byl kaplan navíc zavázán duchovní službou v zámecké kapli.⁸⁷² Úcta k oblíbenému světci se odrážela v testamentárních ustanoveních ženských představelek rodu po zbytek 18. století. Jejich zádušní mše měly být slouženy mimo jiné právě v nepomucenské kapli.⁸⁷³

Za druhou fázi v procesu utváření tradice pohřebiště srdcí lze považovat roky 1743–1745. Tehdy Josef Adam rozhodl o stavebních úpravách uvnitř kaple sv. Jana Nepomuckého, jež měly vést k posílení symbolického prostoru zádušního kultu i vnější rodové reprezentace. V srpnu 1743 seznámil vrchního hejtmana českokrumlovského panství Georga Lorenze von Eschericha se záměrem postavit na místě posledního odpočinku srdcí svých rodičů mramorový náhrobník s nápisem.⁸⁷⁴ Kníže zároveň

⁸⁷⁰ Srov. SOA Třeboň, Vs Třeboň, sign. IC 8Falfa 2a, Absterben und Anniversarien in der hochfürstl. Familie überhaupt, Zádušní nadace v kapli sv. Jana Nepomuckého. Dále TAMTÉŽ, pracoviště Český Krumlov, Vrchní úřad Český Krumlov, sign. IIA 9F alfa 10, Sterbfall der durchlauchtigen Fürstin Eleonora Amalia, Von Weiland der gnädigsten Fürstin der Testamentum gestifte Foundation und hierzu legáte capital 1000 fl.

⁸⁷¹ Ve druhé polovině čtyřicátých let se v úřední korespondenci Josefa Adama s vrchním hejtmánem českokrumlovského panství Jiřím Vavřincem Escherichem vyskytovaly často zmínky týkající se nákupu tuku a vosku k osvětlení kaple: „6. Martii 1747 an von Escherich, Schmalz und Wachs zu Beleuchtung der S. Joannis Nep. Kapelle. (...) das ist von dem restirenden Interesse des von unserer im Gott ruhenden Frauen Mutter Gnaden dahin verschafften Capitals und theils aus unseren Renten bestritten werde.“ Srov. TAMTÉŽ, pracoviště Český Krumlov, Vs Český Krumlov, sign. I 3K alfa a, Erbauung der Sct. Joannis Nepomuceni Kapelle in der Krumauer Archidiaconalkirche vom Jahre 1724 bis 1748.

⁸⁷² Srov. SOA Třeboň, Vs Třeboň, sign. IC 8Falfa 2a, Zádušní nadace v kapli sv. Jana Nepomuckého.

⁸⁷³ Srov. K. SWIDEROVÁ, *Testamenty urozených žen*, s. 169.

⁸⁷⁴ „(...) an dem Ort, wo unserer Eltern seel. Gedächtniß Herze in der Crummauer Pfarr Kirchen reponiret sind, ein Stein von Marmor mit einer Inschrift, (...) wie nicht weniger auf die ruhe Statt weil.

počítal se zřízením mramorové či kovové desky, která by kryla hrob jeho matky a nesla nápis, jehož znění si sama určila v testamentu: „*Hier liegt die arme Sünderin Eleonora. Bittet für sie.*“⁸⁷⁵

V dubnu následujícího roku získal budoucí funerální monument konkrétní podobu. Podle nesignovaného návrhu šlo o epitaf ze světlého žíhaného a černého mramoru, jenž byl pojednán ve formě barokního oltáře s výklenkem pro uložení srdečních schránek. V jeho celkově spíše střídme ikonografii hrála výraznou symbolickou úlohu dvě hořící srdce umístěná v horní části. Pod nimi byly umístěny alianční erby Schwarzenbergů a Lobkoviců. Konečně poselství celého památníku osvětlovala nápisová deska z černého mramoru, jež měla krýt samotný výklenek k uložení srdcí.⁸⁷⁶ Genezi a vývoj pohřebního monumentu přibližuje korespondence mezi knížetem a vrchním českokrumlovským hejtmanem Escherichem. V květnu roku 1744 rozhodl kníže o zbudování epitafu. Oproti Escherichově návrhu dát jej zhotovit v Praze nebo Linci byla nakonec vybrána Vídeň.⁸⁷⁷ Zároveň Josef Adam požádal českokrumlovské hejtmanství o nákres levé boční zdi kaple, kde měl být epitaf

unserer Frau Mutter gnaden auch ein Marmor, oder ärztenes Monument, mit der in ihren Testament verlangten Inscription setzen lassen möget.“ Srov. TAMTÉŽ, pracoviště Český Krumlov, Vrchní úřad Český Krumlov, sign. IIA 9alfa 10, Erigirung eines örzeren oder marmoren Monument bei der Grabstelle weiland hochf. Eltern, sowohl wohe der Körper, als auch wohe beide hochf. Herzen liegen.

⁸⁷⁵ Srov. TAMTÉŽ, RA Schwarzenberg I, fasc. 443, Testament Eleonory Amálie z 28. dubna 1741.

⁸⁷⁶ Podle původního návrhu měla obsahovat text tohoto znění: „*Josephus princeps de Schwarzenberg etc.. Crumlovii dux ex filiali pietate quiescentibus hic serenissimorum progenitorum suorum huius capellae fundatorum Adami ac Eleonore cordibus poni fecit anno 1744.*“ Srov. TAMTÉŽ, Vrchní úřad Český Krumlov, sign. IIA 9alfa 10, Prospect der Mauerseiten in der hochfürstl. Schwartzenberggl. Sti. Joannis Nepomuceni Cappellen, Inscriptio.

⁸⁷⁷ „*Nun werde man zwar solche entweder zu Lintz oder Prag wohlverfertigen lassen können; nachdem mir aber nicht bewusst ist, was euer hochfürstl. Durchlaucht etwa für Speesen hierauf zu verwenden geruhen möchten (...).*“ Srov. TAMTÉŽ, RA Schwarzenberg I, fasc. 433, Adam Franz. Sein Tod, Beisetzung, Trauerfeierlichkeiten, Auslagen Grabmal und Epitaph, dopis vrchního hejtmana Georga Lorenze von Eschericha vládnoucímu knížeti Josefu Adamovi z 8. dubna 1744. V následujícím dopise oznamoval vrchní hejtman knížeti, že dostal nabídku od konkrétního umělce: „*Es hat sich diese Tagen ein Künstler gegen mir offeriret, daß er bei der Stelle, wo die beide Hertzen der durchl. Eltern beigesetzt worden, ein Epitaphio nach dem hier anliegenden Riß aus schwartzen Marmor, die Figuren aber nebst denen Wappen von Alabaster sauber verfertigen wollte, wann ihm dafür 300fl. baar Geld bezahlet, und hiernächst die Fähren zu Transportierung des Marmors von Prag an Lintz gratis gegeben werden würden.*“ Srov. TAMTÉŽ, dopis vrchního hejtmana Eschericha vládnoucímu knížeti Josefu Adamovi z 29. dubna 1744.

umístěn.⁸⁷⁸ Do Vídně byly zaslány také přesné rozměry původního náhrobního kamene uzavírajícího podzemní hrobku kněžny Eleonory Amálie.⁸⁷⁹

O výdajích za sochařské, kamenické a štukatéřské práce na epitafu provedené ve Vídni a jejich autorovi prameny bohužel mlčí. Za poměrně rozsáhlé stavební úpravy v kapli, jež zahrnovaly i umístění epitafu do levé boční zdi nepomucenského svatostánku, zaplatili Schwarzenbergové 79 zlatých a 16 krejcarů. V průběhu roku 1745 se na nich podíleli zedníci, tesaři, truhláři, kameníci, klempíři a kováři českokrumlovského panství. Kamenické práce provedl Matthias Plansker. Klempíř Johann Georg Raab zhotovil okřídlenou lebku z černého plechu, jež zdobila vlys mezi nápisovou deskou a soklem epitafu.⁸⁸⁰ Výsledná podoba „hrobky srdcí“ se od původního návrhu lišila jen nepatrně. Oproti předpokládanému zhotovení postamentu epitafu z černého mramoru byla nakonec dána přednost celkovému jednobarevnému žíhanému provedení.

O myšlenkových pohnutkách Josefa Adama ze Schwarzenbergu svědčí dodnes nápis, jímž dal opatřit krycí desku srdeční hrobky: „*Corda hic condita – Adami et Eleonoraе conj. – principum de Schwarzenberg – Crumlovii ducum. – Josephus – parentibus optimis – pietatis filialis – M. P. A. MDCCXLV*“.⁸⁸¹ Zmíněné hodnoty „synovské lásky“ napovídají, že záměrem vládnoucího knížete bylo vyjádřit úctu k vlastním rodičům více než demonstrovat urozenost a společenské postavení svého rodu. Ve zbudování reprezentativního barokního pohřebiště srdcí i v podporování svazku rodinné nepomucenské úcty se zádušním kultem předků lze sice spatřovat stopy stále ještě barokní zbožnosti, dedikace „nejlepším rodičům“ však čin Josefa Adama ze Schwarzenbergu značně zprivátnila a zařadila jej spíše do duchovního klimatu osvícenství.⁸⁸²

⁸⁷⁸ „*Wir gedenken, daß längst resolvirte Monument an die Stelle unseren in Gott ruhenden Eltern von Marmor hier in Wienn durch einen Steinbildhauer nach einem uns gefälligen Rieß verfertigen zulassen, dazu aber eine akurate Abzeichnung der Höhe und dortigen Spatio proportionirte Breithe, dann wie es recht oder linker Hand nach der Situation zu stehen komme, erforderlich sein will.*“ Srov. TAMTĚŽ, odpověď vládnoucího knížete Josefa Adama vrchnímu hejtmanovi z 9. května 1744.

⁸⁷⁹ Srov. TAMTĚŽ, Vrchní úřad Český Krumlov, sign. IIA 9alfa 10, Prospect der Mauerseiten in der hochfürstl. Schwartzenberg. Sti. Joannis Nepomuceni Cappellen.

⁸⁸⁰ Srov. TAMTĚŽ, Consignation deren jenigen Unkosten, welche bei dem Epithaphio Sr. herzog.^{en} Durchlaucht Höchst seelligster gedachten Adam Frantzen Fürsten zu Schwartzenberg un Hertzogen zu Crummau, in der Cappele Scti Joannis Nepomuceni bei St. Veith, allwo in der obern decken oder Gewölb die Stucatorarbeit auf Ihre Durchlaucht hohen gnädigsten Befehl vorgehomen worden, auf die Mauer und Zimmerer dann Tischler.

⁸⁸¹ Srov. TAMTĚŽ, návrh epitafu a krycí desky.

⁸⁸² V tomto smyslu interpretoval také M. GAŽI, *Schwarzenbergové a „jejich“ svatá místa*, s. 166.

Zdá se, že na rozdíl od zakladatelského kroku Jana Adolfa I. ve vídeňském augustiniánském dvorním a klášterním kostele chyběl v myšlenkových strategiích Josefa Adama záměr vytvářet v kapli sv. Jana Nepomuckého nepřetržitou pohřební tradici. Když 14. srpna 1750 zemřel v Českém Krumlově roční syn knížete František Josef, byly jeho tělesné ostatky i se zvláštní dřevěnou nádobou, jež obsahovala měděné schránky s jeho vnitřnostmi a srdcem, pohřbeny právě v kostele sv. Víta. Pohřeb předčasně zemřelého dítěte mimo hlavní rodové pohřebiště nebyl ve schwarzenberském prostředí v 17. a 18. století zcela výjimečnou událostí.⁸⁸³ V kontextu nově utvářeného zádušního nepomucenského kultu je však pozoruhodné, že byla v případě pohřbu syna vládnoucího knížete dána přednost starší rodové hrobce pod presbytářem stejného děkanského kostela.⁸⁸⁴ Do srdeční hrobky nebylo uloženo navzdory testamentární žádosti a již zmíněné štědré zádušní nadaci ani srdce manželky Josefa Adama Marie Terezie rozené Liechtensteinové.⁸⁸⁵

V celkové interpretaci podporují zmíněné argumenty spíše hypotézu, že původní projekt „hrobky srdcí“ byl zamýšlen jako akt osobní úcty syna k rodičům. Zásadní zlom

⁸⁸³ Vyslovení jasných závěrů v tomto případě brání nejasné strategie, jež se měnily i mezi dvěma po sobě následujícími generacemi rodu. Např. z šesti dětí Jana Adolfa I. čtyři zemřely v dětském věku, dvě z nich dokonce v době, kdy již existovala vídeňská hrobka – Charlotte (1654–1661) a Polyxena (1658–1659). Ani jedna z dcer nebyla pohřbena ve Vídni. Z deseti dětí Ferdinanda ze Schwarzenbergu zemřely tři v dětském věku. Zatímco Marie Terezie (3. srpna 1683–26. ledna 1685) byla pochována u sv. Benedikta v Praze, následující dvě děti byly pohřbeny do vídeňské hrobky. Byl to Kristián, jenž zemřel v listopadu 1685 brzy po narození, a o dva roky později dvouměsíční Johanna Charlotta. Z devíti dětí Josefa Adama zemřely v útlém věku pouze dvě. Zatímco již zmíněný František byl uložen v českokrumlovském kostele sv. Víta, Marie Josefa (24. října 1751–7. dubna 1755) byla pochována ve Vídni. Počínaje generací Jana Nepomuka I. lze konstatovat, že se pohřební strategie v případech úmrtí dětí ustálily. Z jeho třinácti potomků čtyři zemřeli v dětském věku a všichni byli pochováni do hlavního pohřebiště ve Vídni. V průběhu 19. století byly všechny zemřelé děti pohřbívány do hrobky u sv. Jiljí, později do samostatných hrodek primogenitury a sekundogenitury, tedy na stejném místě s rodiči. O rostoucí pietě ke smrti dítěte vypovídá např. i již zmíněná stavba samostatné hrobky pro prince Waltera z roku 1841.

⁸⁸⁴ K popisu pohřebiště pod oltářem kostela sv. Víta: „Bei den Eingang links an der Mauer befindet sich ein doppelter Sarg, innen von weichen, und außen von eichenen Holz, worauf ein 4 eckigte zinnernen Platten mit folgender aufschrift Befindlich ist Franciscus Josephus Princeps à Schwarzenberg Dux Crumlovii natus Vienna 8. Augusti 1749 Denatus Crumlovii 14. ejusd. 1750 aetatis sua 1. Ann: et 6 Dierum. Ob diesen Sarg ist ein kleines hölzernes Behältnis, in welchen zwei andere mit Kupfer, auf einem ein gestochenes Crucifix, und auf den anderen ein erhabenes Herz eingedrückt ist, eingeschlossen sind. Worauf folgende Aufschrift zulesen ist: Cor et Intestina Francisci Josephi.“ Pod presbytářem kostela sv. Víta byla pohřbena ještě hraběnka Johanna Maria ze Schwarzenbergu (* 1. 9. 1636 – † 17. 2. 1670, Český Krumlov), dcera hraběte Edmunda III. z lutyšské větve schwarzenberského rodu. Srov. TAMTĚŽ, RA Schwarzenberg I, sign. FPü VII/1, Gruft in der Archidiakonalkirche zu Krummau, Beschreibung derer Merckwürdigkeiten, welche Montag, den 1ten 9bris diesel laufenden 1784er Jahres, bei Abbrechnung des Roßenbergischen Marmoren Mausolei, in der Archidiakonal Kirche bei St. Veit in Böhmisch krumau befunden, und ad acta genau vorgemercket werden. Dále TAMTĚŽ, Verzeichnis der in Krumau beigesetzten Mitglieder der hochfürstlen Familie Schwarzenberg.

⁸⁸⁵ K. SWIDEROVÁ, *Testamenty urozených žen*, s. 169. Uložení kněžnina srdce zabránila skutečnost, že nedošlo k otevření jejího těla.

v nastíněném vývoji představovala ovšem poslední vůle samotného Josefa Adama, v níž vyslovil přání, aby jeho tělo spočinulo ve Vídni, srdce v Českém Krumlově a vnitřnosti v Třeboni.⁸⁸⁶ Svým přáním uložit do kaple sv. Jana Nepomuckého i vlastní srdce se Josef Adam zřetelně přihlásil ke smutečnímu ceremoniálu svých rodičů, a potvrdil tak nově ustanovenou tradici. Citovaným testamentárním odkazem významně ovlivnil podobu pohřebního rituálu následujících dvou generací vládnoucích knížat ze Schwarzenbergu. Do výklenku barokního epitafu byly k srdcím Adama Františka, Eleonory Amálie a Josefa Adama postupně uloženy srdeční schránky dalších dvou vládnoucích knížecích párů – Jana Nepomuka I. a Marie Eleonory rozené Oettingen-Wallersteinové, zakladatele schwarzenberské primogenitury Josefa II. a jeho ženy Pavlíny rozené Ahrenbergové.

Pohled do kaple sv. Jana Nepomuckého, vnější podobu barokního epitafu, stejně jako interiér samotné „hrobky srdcí“ (včetně vyobrazení jednotlivých srdečních schránek), zachytil roku 1834 v podobě několika akvarelů inženýr českokrumlovské knížecí stavební správy Josef Langweil. V pozadí výklenku ležela na černém sametovém polštáři se zlatými střapci lebka s knížecí korunou. Přední část prostoru srdeční hrobky vyplňovalo sedm viscerálních nádob různého tvaru se srdci schwarzenberských knížat a kněžen.⁸⁸⁷ Tvarová typologie jednotlivých schránek a jejich zdobení vycházely z dobových trendů sepulkrálního umění. Podobnost s habsburskými viscerálními nádobami uloženými v loretánské kapli vídeňského kostela sv. Augustina je přitom více než zřejmá.

Zatímco nejstarší srdeční schránky Adama Františka a Eleonory Amálie v podobě nízkých kotlíků s poklicemi byly vyrobeny z mědi, v případě všech dalších nádob byla dána přednost stříbru. Urny se srdci byly umístěny ve dvou řadách – srdce jednotlivých manželských párů pak v bezprostřední blízkosti. V přední řadě pohledově zleva spočívala srdce Adama Františka a Eleonory Amálie, vedle nich urna pohárového tvaru s bohatě zdobeným víkem na podnožkách se srdcem Josefa Adama. Napravo od ní

⁸⁸⁶ „Unseren verblichenen Körper hingegen überlassen wir der Vermassung, und verlangen, daß derselbe in die fürstl. Schwarzenbergisch. Grufte zu Wien bei Augustinen in der Hofkirche zur Erde bestattet, das Herz aber in der Kapellen des heil. Joanis zu Krummaw, dann das Inngewaid in die Kirche St. Aegidi zu Wittingau beigesetzt werden.“ Srov. SOA Třeboň, pracoviště Český Krumlov, RA Schwarzenberg I, fasc. 475, Absterben, Notifikationen, Verlassenschafts Abhandlung Übersicht der Porträte des Fürsten Josef Adam zu Schwarzenberg, testament z 3. dubna 1776.

⁸⁸⁷ Srov. TAMTÉŽ, Sbírka alb č. 63, Darstellung der in der sancti Ioannis Nep. Kapelle der Archidiaconal Kirche zu Krummaw beigesetzten Urnen welche die Herzen der wailand regierenden Herzoge und Herzoginnen zu Krummaw aus dem erlauchten Fürstenhause Schwarzenberg verwahren.

byla uložena schránka patřící Pavlině rozené Ahrenbergové ve tvaru srdce a vedle ní jednoduchá urna Josefa II. ve formě nízkého poháru. Za zmíněnými nádobami se nacházely o něco větší schránky – v podobě antické vázy, jež obsahovala srdce Jana Nepomuka I., a urna soudkového tvaru, která patřila jeho manželce Marii Eleonoře.⁸⁸⁸

Zatímco v pojetí nápisů na srdečních schránkách, jež pocházejí z 18. století, lze ještě spatřovat distinktivní znaky vnější rodové reprezentace,⁸⁸⁹ údaje na nádobách Pavliny a Josefa ze Schwarzenbergu jsou podstatně skromnější.⁸⁹⁰ Nepochybně odrážejí změnu dobového vkusu v otázkách vizuální podoby funerální kultury, jež se podle historika umění Romana Prahla postupně vzdalovala barokní *pompě funebris* a směřovala ke klasicistním a romantickým tvarovým formám a ikonografickým motivům.⁸⁹¹

Nepřetržitá tradice smuteční barokní ikonografie byla v závěru 18. století obohacována nejvíce o antické vzory, které „současníkům vědomě souvisely s pohřební kulturou, pro niž z velké části vznikaly.“⁸⁹² Nejběžnějšími tvary spojovanými s funerální kulturou se staly váza a urna. Váza sloužila přímo (nesymbolicky) k výbavě starověkého hrobu, například k uchovávání vonného oleje. V ikonografii doby novoklasicismu se naopak stala symbolickým artefaktem („smuteční vázou“) a často splývala s „urnou“. Užití obou nádob v ikonografii náhrobku přitom kolísalo mezi symbolismem

⁸⁸⁸ TAMTÉŽ.

⁸⁸⁹ Nápis obsahují jméno, titulaturu a životní data svých nositelů: COR. PIUM ADAMI. FRANCISCI. S. R. I. PRINCIPIS. IN. SCHWARZENBERG & HOHENLANDSBERG. DUCIS. CRUMLOVII. QUI. NATUS. ANNO. SALUTIS. 1680. DIE 25. SEPTEMBRIS. DENATUS. ANNO. 1732. DIE 10. IUNII; HIER. VERWARTER. IST. DAS. HRZ: DER: DURCHLAUTIGSTEN: FÜRSTIN: ZU SCHWARZENBERG. HERZOG: IN ZU: CRUMAU: GESTORBEN DEN 5: MAY ANNO 1741; Cor pium Iosephi Adami S. R. I. Principis in Schwarzenberg et Hohenlandsberg Ducis Crumlovii Qui natus ao Salutis MDCCXXII. XV. Decembris denatus MDCCLXXXII. XVII. Februarii; IOANNIS. NEP. S. R. I. PRINC. REGN. DOMUS. SCHWARZENBERGICAE. DUCIS. CRUMLOV. NATI IV. NON. IULII A. MDCCXXXII. MORTUI NONIS NOV. A. MDCCLXXXIX. COR HUMANITATE SUA HOMINUM MILLIA COMPLEXUM EXIGUO HOC VASCULO CONCLUDITUR; MARIA ELEONORA VERWITTEWETE REICHSFÜRSTIN ZU SCHWARZENBERG HERZOGIN ZU KRUMAU IN BÖHMEN. GEBOHRNE REICHSGRÄFIN VON OETTINGEN – WALLERSTEIN STERNKREUZORDENS DAME. STARB AM 25 DEZEMBER. 1797. IM 51ten=JAHRE IHRES ALTER. Srov. TAMTÉŽ, Darstellung der in der sancti Ioannis Nep. Kapelle der Archidiaconal Kirche zu Krummau beigesetzten Urnen.

⁸⁹⁰ Pauline F=z=Schwarzenberg gebohrne Herzogin v=Arenberg 1810; Joseph Fürst zu Schwarzenberg &&& gestorb. 19. December 1833., Srov. TAMTÉŽ.

⁸⁹¹ Podle Romana Prahla byl v době pozdního osvícenství v Čechách ve sféře pohřební kultury dobře zřejmý „druhý život“ baroka, vyprovokovaný obecným nesouhlasem s pohřebními reformami Josefa II. Srov. R. PRAHL a kol., *Umění náhrobku*, s. 23.

⁸⁹² TAMTÉŽ, s. 24.

a dekorací.⁸⁹³ Srdeční schránka Jana Nepomuka I. měla právě tvar antické vázy. Na rozdíl od běžného symbolického využití plnila ovšem i skutečnou funkci.

Proměna dobové estetiky ve vztahu k posledním věcem člověka souvisela s postupnou změnou emocionálního vnímání smrti. Zde se nabízí otázka, jakými významovými posuny mohlo procházet pohřebiště srdcí v myšlení i pocitovém vnímání samotných Schwarzenbergů. U zrodu schwarzenberské pohřební tradice srdcí stál individuální čin barokní zbožnosti, v němž hrál podstatnou úlohu kult rodového patrona sv. Jana Nepomuckého. V myšlenkových strategiích Josefa Adama ze Schwarzenbergu o deset let později byl již patrný více postoj osobní úcty k vlastním rodičům než kultovní motivace, jinými slovy posun „od zbožnosti k rodinné pospolitosti.“⁸⁹⁴

V případě Schwarzenbergů první poloviny 19. století lze očekávat ve vnímání pohřební tradice srdcí i samotné hrobky další proměny, jež souvisely s nastupujícím romantickým životním pocitem. Za hlavní síly, jež ovlivnily vnější proměny artefaktů pohřební a smuteční kultury, označil znalec novoklasicismu David Irwin „klasiku“ a „sentiment“.⁸⁹⁵ Konkrétním vizuálním dokladem individualizované smrti v rámci kolektivního zádušního kultu předků, výmluvným příkladem vnější demonstrace sentimentálního prožitku, i dokonalou ukázkou propojení symbolické i skutečné funkce smutečního artefaktu, je schránka ve tvaru srdce, do níž bylo uloženo srdce tragicky zemřelé kněžny Pavlíny rozené Ahrenbergové.

Přestože tradice pohřbívání schwarzenberských srdcí skončila v roce 1833, když bylo vedle Pavlíniny schránky uloženo srdce jejího manžela Josefa II., českokrumlovské pohřebiště představovalo významný pilíř zádušního kultu předků i kolektivní rodinné paměti po zbytek 19. století. Vyplývá to například z příslušných zmínek v dějinách rodu od Adolfa Franze Bergera, v nichž hrobka knížecích srdcí neztratila svou původní souvislost s nepomucenským kultem, ani zakladatelskými osobnostmi Eleonorou Amálií a Josefem Adamem ze Schwarzenbergu.⁸⁹⁶

⁸⁹³ TAMTÉŽ, s. 179.

⁸⁹⁴ Přestože si majestát smrti udržoval tradiční formu patosu, docházelo v průběhu 18. století k výrazným významovým posunům: „V náhrobnících pozdního 18. století se pozornost stále zřetelněji přesouvá od svátostí k zesnulým a od zesnulých k pozůstalým, nebo také od zbožnosti k rodinné pospolitosti.“ Srov. TAMTÉŽ, s. 23.

⁸⁹⁵ David IRWIN, *Sentiment and Antiquity: European Tombs, 1750–1830*, in: Joachim Whaley (ed.), *Mirrors of Mortality. Studies in the Social History of Death*, London 1981, s. 135–153. Podle Romana Praha je Irwinova práce jednou z mála syntetických uměleckohistorických studií na téma proměn umění náhrobku v pozdním 18. a raném 19. století. Srov. R. PRAHL, *Umění náhrobku*, s. 25.

⁸⁹⁶ Adolf Franz Berger zmiňuje českokrumlovské pohřebiště srdcí na dvou místech. Nejdříve v souvislosti se založením kaple sv. Jana Nepomuckého: „Seine Gemahlin Eleonore Amalie, welche auch

Ve vnímání Schwarzenbergů přítomnost uložených srdcí patrně umocňovala symbolický význam duchovního prostoru českokrumlovského kostela sv. Víta. Jistě ne náhodou právě zde sloužil 4. srpna 1833 svou primiční mši svatou čerstvě vysvěcený kněz, budoucí kardinál a arcibiskup pražský Bedřich ze Schwarzenbergu.⁸⁹⁷ Když knížecí inženýr Josef Langweil pořizoval o rok později album akvarelů, jež zachycovaly schwarzenberskou hrobku srdcí, zamýšlel vytvořit jednu kopii právě pro něj. V roce 1836 ji knížeti Bedřichovi předal. Doprovodil ji osobním dopisem, jenž dává tušit, že se pohřebiště srdcí těšilo posvátné úctě i u zaměstnanců knížecího rodu.⁸⁹⁸

S pohřební tradicí srdcí úzce souviselo oddělené ukládání vnitřností do hrobky před hlavním oltářem v presbytáři augustiniánského kostela sv. Jiljí v Třeboni. Hrobka byla původně zřízena pro manželku Jana Adolfa I. Justinu rozenou Starhembergovou, jež zemřela v Třeboni 31. ledna 1681.⁸⁹⁹ V roce 1732 zde byly pohřbeny vnitřnosti Adama Františka, později jeho manželky Eleonory Amálie a naposledy roku 1782 jejich syna Josefa Adama.⁹⁰⁰

gemeinschaftlich mit ihrem Gemahle die St. Johannis – Nepomuk – Capelle in der alten St. Veitskirche zu Krumau errichtete, die sie nachmals auch zu ihrer letzten Ruhestätte erkoren; dieselbe Capelle, wo auch die Herzen der regierenden Fürsten zu Schwarzenberg, als der Herzoge von Krumau, beigesetzt werden.“ Posléze připomíná stěžejní zakladatelskou úlohu Josefa Adama ze Schwarzenbergu: „*Die Pietät ihres Sohnes hatte ihr in der von ihr gestifteten und auch testamentarisch reichlich bedachten St. Johann Nepomuk Capelle ein Denkmal errichtet.“* Srov. A. F. BERGER, *Das Fürstenhaus*, s. 135, 136.

⁸⁹⁷ K. SCHWARZENBERG. *Geschichte II*, s. 229.

⁸⁹⁸ „*Im Jahre 1834 zeichnete der ehrfurchtsvoll gefertigte für das hochfürstliche Archiv zu Wien, die Monumente und Urnen welche die Herzen Wailand der hohen Ahnen Euer Durchlaucht verwahren, und faßte gleich in jenem Zeitpunkte den Gedanken die Aufmachenskizzen nocheinmal für Euer Durchlaucht zu benützen. Da es selben in diesem Zeitraume durch Verwendung der Erholungstunden gelungen ist, diese Arbeit von so erhabenen Gegenständen zu vollenden: so waget es der unterthänigst Gezeichnete, dieses Werk Euer Durchlaucht als einen reinen Beweis seiner unbegrenzten Ehrfurcht und demuthsvollen Verehrung zu überreichen, und heget auch die schmeichelhafte Hoffnung daß Euer Durchlaucht dasselbe mit der allgemein bekannten hochfürstlichen Milde gnädigst aufzunehmen geruhen werden. Von der ehrfurchtsvollsten Hochachtung durchdrungen, empfiehlt sich der Unterzeichnete mit seiner Gattin und besonders mit seinen Kindern in Höchst der hochfürstlichen Gnade, in dem er unter dem Schütze der erhabenen Fürsten Herzen um den segensreichen Einschluß in die Gebete Euer Durchlaucht zu dem Allgütigen demüthigst zu bitten waget.“* Srov. SOA Třeboň, pracoviště Český Krumlov, RA Schwarzenberg I, Gruft in der Archidiakonalkirche zu Krummau, dopis Josefa Langweila knížeti Bedřichovi ze Schwarzenbergu z 1. července 1836.

⁸⁹⁹ K. SCHWARZENBERG. *Geschichte I*, s. 127.

⁹⁰⁰ Schwarzenberskou hrobku v augustiniánském kostele sv. Jiljí zmiňuje Jaroslav KADLEC, *Klášter augustiniánských kanovníků v Třeboni*, Praha 2004, s. 227. Soupis pohřbených Schwarzenbergů, ve kterém vychází z prvního dílu *Liber memorabilium parochie Trebonensis* třeboňského kanovníka Akvilina Hrdličky z roku 1798, je značně nepřesný. Například uvádí, že roku 1785 byla do zmíněné hrobky pohřbena dcera knížete Ferdinanda ze Schwarzenbergu Terezie. Podle oficiálních dějin rodu zemřela Marie Terezie 26. ledna 1685 v Praze, kde byla pohřbena v kostele sv. Benedikta. Srov. K. SCHWARZENBERG, *Geschichte I*, s. 151. Dále Kadlec chybně uvádí, že v třeboňském kostele spočinula těla Adama Františka a Josefa Adama ze Schwarzenbergu a především zcela opomíjí, že šlo o pohřebiště vnitřností představitelů knížecí rodiny.

V prvních třech desetiletích 18. století se stal kostel sv. Jiljí v Třeboni, podobně jako českokrumlovský kostel sv. Víta, prostorem barokních kultovních aktivit Adama Františka a Eleonory Amálie.⁹⁰¹ Manželský pár daroval roku 1709 částku 2400 zlatých z důchodů třeboňského panství na hlavní oltář sv. Jiljí a další kostelní úpravy.⁹⁰² Ve stejném roce pořídil třeboňský prelát Karel Pusch oltář Jana Nepomuckého (tedy více než deset let před jeho blahoslavením), jenž byl umístěn vedle oltáře sv. Anny při severní stěně hlavní lodi. Rok před Nepomukovým svatořečením darovala kněžna Eleonora Amálie kostelu kopii divotvorného obrazu Panny Marie, kterou dala umístit pod oltář budoucího světce.⁹⁰³

Při výběru místa k uložení vnitřností zesnulého manžela vycházela knížecí vdova Eleonora Amálie z obdobných myšlenkových strategií jako v případě volby kaple sv. Jana Nepomuckého ve svatovítském kostele. Presbytář třeboňského kostela byl významným duchovním prostorem, který se pojil s nepomucenskou úctou i již existující rodovou pohřební tradicí. V případě Schwarzenbergů znamenalo vyjímání srdcí a vnitřností v 18. století a jejich ukládání na různá místa zrod několika paralelních zádušních kultů předků i rodinné paměti. Jak již bylo pojednáno, pohřeb samotného těla, srdce i vnitřností navíc doprovázely samostatné smuteční slavnosti. Přechodový rituál smrti se svou bohatou symbolikou byl několikrát opakován. Reprezentanty takových myšlenkových strategií se stali právě Adam František a Josef Adam, jejichž těla spočinula po boku předků ve Vídni, srdce v Českém Krumlově a vnitřnosti v Třeboni. Již brzy ovšem zádušní kult barokní a osvícenské šlechty narazil na nové učenecké představy o smrti, v nichž dominantní postavení získala dobová medicína.

⁹⁰¹ Kostel sv. Jiljí, místo mariánské úcty i posledního odpočinku manželky, obdaroval již Jan Adolf I. ze Schwarzenbergu. Třeboňskému kostelu věnoval mešní roucho vyšívané zlatem a stříbrem, dále kasule a dalmatiky opatřené aliančními znaky. Srov. M. GAŽI, *Schwarzenbergové a „jejich“ svatá místa*, s. 154.

⁹⁰² Autorem oltářního obrazu, jehož horní část zachycuje výjev Nanebevzetí Panny Marie a níže sv. Jiljí, se stal Petr Koeck. Třeboňský řezbář Jiří André zhotovil čtyři sochy v životní velikosti, jež představují západní církevní učitele, a stojí po stranách oltáře. Srov. Jaroslav KADLEC – Vladimír HYHLÍK, *Třeboň. Děkaný a klášterní kostel Panny Marie Královny a sv. Jiljí*, Velehrad 1997, s. 12.

⁹⁰³ J. KADLEC, *Klášter*, s. 226. Ve stejném roce (1728) byly do kaple třeboňského zámku umístěny socha Jana Nepomuckého a zázračný olej sv. Valburgy. Srov. M. GAŽI, *Schwarzenbergové a „jejich“ svatá místa*, s. 158.

VI. 5. Z Vídně do Třeboně. Funerální prostor a hodnoty domova

„Am westlichen Rande des großen Teiches Swēt, in der kleinen St. Egydiuskirche, ruhen die Ahnen des fürstlichen Hauses in der Familiengruft.“⁹⁰⁴

Adolf Franz Berger, 1866

Schwarzenbergové byli pochovááni v průběhu 18. století v rodinné hrobce v kostele sv. Augustina ve Vídni a pokračovali tak v utváření nepřetržité pohřební tradice, již založil roku 1656 Jan Adolf I. Pohřební pořádek v privilegovaném vídeňském svatostánku poblíž Hofburgu zůstal podle Marka Hengerera v průběhu 18. století v podstatě zachován.⁹⁰⁵ Augustiniánský kostel byl nadále sakrálním prostorem zádušního kultu pevně ohraničené skupiny nejvýznamnějších šlechtických rodů habsburské monarchie. Na základě neměnnosti i vědomě utvářené tradice zmíněného pohřebního místa lze předpokládat, že totéž platilo i o propojení hodnot společenské výlučnosti se zádušním kultem v myšlenkových strategiích vysoké šlechty. Hrobka v kapli augustiniánského kostela představovala nepokřivené zrcadlo, které symbolicky odráželo distinktivní hodnoty světa živých. Dlouhotrvající vídeňský kult předků měl v rodině Schwarzenbergů bezpochyby i nadále stvrzovat loajalitu k vládnoucí dynastii, ale i mimořádné společenské a politické postavení rodu.

Na tomto místě je třeba zdůraznit, že vládnoucí schwarzenberská knížata až do sklonku osmdesátých let 18. století nepřetržitě budovala politickou kariéru v bezprostřední blízkosti habsburských panovníků.⁹⁰⁶ Velmi úspěšně navazovala na integrační strategie Jana Adolfa I. a jeho syna Fedinanda (1652–1703) u císařského dvora.⁹⁰⁷ Ferdinandův syn Adam František (1680–1732) působil postupně ve službách

⁹⁰⁴ A. F. BERGER, *Das Fürstenhaus*, s. 302.

⁹⁰⁵ Podle Marka Hengerera se zde neobjevily hrobky dalších rodů z řad vysoké šlechty. Uherská a v Čechách usedlá šlechta zůstávaly prostorově vzdálené. To odpovídalo nejen politické a společenské konsolidaci, ale i uzavření špičky dvorské společnosti. Společenské postavení konkrétních šlechtických rodů z dědičných zemí v centru nebo na periferii se zrcadlilo v umístění jejich pohřebišť. Srov. M. HENGERER, *Macht*, s. 414-415.

⁹⁰⁶ K politickým kariérám Schwarzenbergů v 18. století přehledně J. ZÁLOHA, *Vztahy*, s. 30-32; R. SMÍŠEK, *Císařský dvůr*, zejména s. 108-110. K působení vysoké šlechty u dvora ve druhé polovině 18. století souhrně I. CERMÁN, *Šlechtická kultura*, s. 194-197.

⁹⁰⁷ Ferdinand ze Schwarzenbergu se stal v roce 1675 členem zemské vlády v Dolních Rakousích a o dva roky později říšským dvorním radou. Následovala funkce nejvyššího štolmistra Marie Eleonory Gonzagové, vdovy po Ferdinandovi III. Od roku 1685 působil u dvora jako nejvyšší maršálek, v letech 1692–1703 vykonával funkci nejvyššího hofmistra císařovny Eleonory Magdaleny Falcko-Neuburské. Srov. R. SMÍŠEK, *Císařský dvůr*, s. 107-108. Dále k Ferdinandově politické kariéře TÝŽ, „*Dvorská kariéra*“ *očiima knížete Ferdinanda ze Schwarzenberku*, Jihočeský sborník historický 73, 2004, s. 94-120.

tří císařů – Leopolda I., Josefa I. a Karla VI. V roce 1694 získal titul komorníka, jenž mu otevřel přístup ke dvoru.⁹⁰⁸ O šest let později byl jmenován říšským dvorním radou. Od roku 1711 byl nejvyšším dvorním maršálkem Karla VI., následně mu byl udělen Řád zlatého rouna, a v roce 1713 se stal tajným radou. Konečně po roce 1722 působil u císařského dvora jako nejvyšší štolmistr.⁹⁰⁹

Vynikající dvorskou kariéru, jež v podstatě završovala politické ambice představitelů rodu z přelomu 17. a 18. století, vybudoval Josef Adam ze Schwarzenbergu, jenž byl krátce po tragické smrti svého otce Adama Františka ve věku necelých deseti let dekorován Řádem zlatého rouna. V roce 1753 následovalo jmenování tajným radou císařovny Marie Terezie, o rok později nejvyšším dvorním maršálkem. Roku 1776 získal nejprestižnější dvorskou hodnost. Nadále působil jako nejvyšší hofmistr císařovny a po její smrti i Josefa II.⁹¹⁰

Ústup z vysokých dvorských pozic, s nímž souvisela i proměna životních strategií představitelů knížecího rodu, je patrný až u následující hlavy rodiny, Jana Nepomuka I. (1742–1789).⁹¹¹ Kromě hodnosti komorníka z roku 1760 a důstojství tajného rady o patnáct let později nepřijal žádný dvorský ani státní úřad. Do dějin vlastního rodu se zapsal jako schopný hospodář. Dokázal splatit dluhy, jež vznikly za panování jeho děda a otce především kvůli vysokým nákladům na rodovou reprezentaci, na svých panstvích prováděl hospodářské reformy, zaváděl nové zemědělské i lesnické postupy a z vyššího výnosu schwarzenberského majetku nakupoval nová panství – mimo jiné i majetky zrušených klášterů v Třeboni, Borovanech a Zlaté Koruně. Svou výchovou, zájmy a myšlenkovými strategiemi se plně zařadil mezi významné představitele osvícené aristokracie.⁹¹² Přestože se nerozhodl

K jeho osobnosti též Anna KUBÍKOVÁ, *Ferdinand ze Schwarzenbergu – 300 let od úmrtí*, Obnovená tradice 14, 2003, č. 28, s. 30-31.

⁹⁰⁸ Ke komornické službě u císařského dvora R. SMÍŠEK, *Císařský dvůr*, s. 222-235. K významu hodnosti komorníka v průběhu 18. století I. CERMÁN, *Šlechtická kultura*, s. 194-195 (užívá ovšem termín komoří).

⁹⁰⁹ Jako synonyma lze používat slova štolba či podkoní. K politické kariéře Adama Františka K. SCHWARZENBERG, *Geschichte* I, s. 152-162.

⁹¹⁰ Srov. TAMTÉŽ, s. 165-177.

⁹¹¹ K osobnosti Jana Nepomuka I. TAMTÉŽ, s. 179-185. Dále A. MARKUS, *Rod*, s. 42-44.

⁹¹² Ve službách Jana Nepomuka I. ze Schwarzenbergu působila řada věhlasných osvícenských učenců. Funkci knížecího dvorního rady zastávali významný právník Karl Anton Martini, právník a statistik Josef Antonín Riegger či profesor dějin na vídeňské univerzitě Leopold Pläch, kterého kníže v roce 1787 povýšil do šlechtického stavu s přídomkem ze Seinsbergu. Vrchní správu nad českými panstvími vykonával dvorní rada František Hasslinger. Srov. TAMTÉŽ, s. 42; A. F. BERGER, *Das Fürstenhaus*, s. 144. Jejich vedlejší činností bylo i pedagogické působení v knížecí rodině. K tomu stručně M. LENDEROVÁ, *Tragický bál*, s. 101-102; I. CERMÁN, *Šlechtická kultura*, s. 254.

pro dvorskou kariéru, s vládnoucí habsburskou dynastií ho pojily blízké vztahy. Byl to právě Jan Nepomuk ze Schwarzenbergu, kdo roku 1764 stanul v čele diplomatického poselstva do Říma, jež mělo oznámit papeži Klementovi XIII. volbu Josefa II. císařem.⁹¹³

Josefínské nařízení ze 7. února 1782, jež zakazovalo pohřeb v kryptách kostelů uvnitř městských hradeb, platilo stejně pro všechny společenské vrstvy. Ve zdravotně policejní diskuzi nehrály urozený původ ani věrné služby císaři žádnou roli. Zákaz pohřbívání *ad sanctos et apud ecclesiam* se vztahoval bez výjimky i na exkluzivní šlechtické rody. Při pozornějším pohledu se ovšem zdá, že v případě smrti vysokého dvorského hodnostáře byl císař ochoten zaujmout vstřícnější postoj. Přestože nejvyšší hofmistr Josef Adam ze Schwarzenbergu zemřel přesně deset dní po vydání dekretu zakazujícím pohřby v kryptách vídeňských kostelů – 17. února 1782,⁹¹⁴ byl pohřben v souladu se zádušní tradicí své rodiny v blízkosti habsburského dvora a po boku předků. Tuto skutečnost by snad bylo možné vysvětlit krátkou časovou prodlevou mezi vydáním nařízení a Schwarzenbergovou smrtí. Do kaple sv. Mikuláše Tolentinského v augustiniánském kostele ve Vídni byla ovšem na sklonku září téhož roku pohřbena i hofmistrova vnučka Eleonora Karolina (1777–1782) a v srpnu následujícího roku roční syn Jana Nepomuka I., Jan ze Schwarzenbergu (1782–1783). V případě vysoké dvorské šlechty lze o radikálním vstupu josefínských pohřebních nařízení do praxe tedy spíše pochybovat. K zásadní proměně došlo prozaicky až v souvislosti s dalšími církevními reformami Josefa II. – konkrétně s rušením některých klášterů.⁹¹⁵

Roku 1783 byl v rámci josefínských reforem zrušen také augustiniánský klášter ve Vídni. V následujícím roce, při stavebních úpravách kostela, stihl stejný osud i schwarzenberský oltář v kapli svatého Mikuláše Tolentinského. Schwarzenbergům

⁹¹³ Důležité diplomatické mise vyžadovaly vysokou úroveň vystupování, proto byly tradičně svěřovány potomkům z nejvznešenějších rodin. Podobně prestižní úkol měl splnit i syn Jana Nepomuka I., Josef II. ze Schwarzenbergu. V roce 1790 byl vyslán na italské dvory v Parmě, Modeně a k římské kurii v Neapoli, aby oznámil volbu a korunovací nového římského císaře Leopolda II. Blíže A. MARKUS, *Rod*, s. 44. Ke službě šlechty v diplomacii v průběhu 18. století I. CERMAN, *Šlechtická kultura*, s. 197-203.

⁹¹⁴ Dvorskému dekretu ze 7. února 1782 byla věnována pozornost v podkapitole *Zákaz pohřbívání „ad sanctos et apud ecclesiam“*. *Pohřební reformy této práce*.

⁹¹⁵ V letech 1782–1789 bylo zrušeno v habsburských dědičných zemích 738 rakouských a 138 uherských klášterů. Srov. Bohumil ZLÁMAL, *Příručka českých církevních dějin V. Doba barokní katolicity (1650–1750). Doba osvícenská (1750–1848)*, Olomouc 2008, s. 337-341. K českému prostředí více Karel BERÁNEK – Věra BERÁNKOVÁ, *Rušení klášterů za Josefa II.*, in: Zdeňka Hledíková – Jaroslav V. Polc (edd.), *Pražské arcibiskupství 1344–1994. Sborník statí o jeho působení a významu v české zemi*, Praha 1994, s. 209-224; Ondřej BASTL, *Rušení klášterů v Čechách a na Moravě za Josefa II.*, *Historická geografie* 28, 1995, s. 155-182. Pro rakouské prostředí Gerhard WINNER, *Die Klosteraufhebungen in Niederösterreich und Wien*, Wien 1967 (= Forschungen zur Kirchengeschichts Österreichs 3).

byla vrácena stříbrná lampa pro věčné světlo, rovných sto let trvající pohřební tradice knížecí rodiny byla přetržena.⁹¹⁶ Přestože knížecí rodina nemusela po 23. srpnu 1784 stěhovat ostatky svých předků za vídeňské hradby, znamenala reforma pohřebnictví skutečný zlom v její promyšlené a systematicky utvářené zádušní tradici. Jako mnoho dalších šlechtických rodů ztratila jeden z nástrojů utváření veřejné paměti.

Před závažným rozhodnutím, kde založit nové pohřebiště, stál Jan Nepomuk I. ze Schwarzenbergu. Snad poněkud překvapivě vybral malý hřbitovní kostelík sv. Jiljí v jihočeské venkovské krajině, jenž se stal o necelých sto let později námětem básně Leonarda Gamsenberga. Podoba nové hrobky, jež pramálo odpovídala společenskému postavení rodu i mocenskému a duchovnímu významu jeho starších pohřebišť, naznačuje, že volbu Jana Nepomuka ovlivnila především pragmatičnost, v níž se snoubila snaha uspokojit praktické potřeby vlastní rodiny a dodržet nové zákony. V tomto kontextu je však nutné upozornit na dosud naprosto opomíjenou skutečnost – nová hrobka literu pohřebního zákona nenaplnňovala, čehož si byl vládnoucí kníže, jak bude ukázáno později, dobře vědom. Nacházela se sice v neobydlené oblasti, v bezpečné vzdálenosti od třeboňských hradeb, zato zcela v rozporu s dobovými zdravotně policejními nařízeními uvnitř kostela.

Vyslovení obecnějších závěrů o ohlasech šlechty usedlé v Čechách a na Moravě na habsburskou pohřební reformu brání nejen neprobádanost tématu v české historiografii, ale i skutečnost, že postoje se mohly lišit i v rámci jedné širší rodiny, jak lze dobře ukázat na příkladu Liechtensteinů. Spíše s rezervou brala josefínská pohřební nařízení liechtensteinská primogenitura, jež po roce 1633 pohřbívala mimo jiné do hrobky při klášterním kostele paulánů ve Vranově u Brna. Navzdory zákazu pohřbívat uvnitř kostelů dal vládnoucí kníže Jan Josef I. Liechtenstein v letech 1819–1822 zmíněnou hrobku pod tehdy již farním kostelem přebudovat a podstatně rozšířit. Důvodem se mu stala tužba shromáždit po smrti na jednom místě co nejvíce představitelů knížecí rodiny, jež žili roztroušeni po celém habsburském soustátí. Plány nového mauzolea vyhotovil vídeňský architekt Franz Engel, jenž v knížecích službách vystřídal v roce 1818 dosavadního stavebního ředitele Josefa Kornhäusela. Prostor hrobky o výměře 330 metrů čtverečních byl rozdělen pomocí dórských sloupů do tří lodí. Zatímco ve vyvýšených bočních lodích byly uloženy rakve, hlavní loď byla zamýšlena jako místo ke zbožnému rozjímání případných návštěvníků. Hrobka měla

⁹¹⁶ A. KUBÍKOVÁ, *Schwarzenberské hrobky*, s. 2.

svůj vlastní reprezentativní vstup v podobě dórského portiku s tympanonem, před nímž bylo zbudováno půlkruhové prostranství. Tympanon zdobí liechtensteinský znak, jenž spočíval mezi dvěma antickými géii s vyhaslými pochodněmi.⁹¹⁷

Naopak první novoklasicistní hrobku v českých zemích, jež splňovala požadavky zdravotní policie, dala postavit pro sebe, svého manžela – zakladatele liechtensteinské sekundogenitury Karla Josefa z Liechtensteinu (1730–1789),⁹¹⁸ a nejstaršího syna Karla Boromejského Nepomuka (1765–1795),⁹¹⁹ proslulá kráska „první společnosti“ Marie Eleonora rozená Oettingen-Spielbergová (1745–1812).⁹²⁰ Je dobře známo, že zmíněná šlechtična měla velmi úzký vztah k habsburskému dvoru – byla blízkou přítelkyní císaře Josefa II.⁹²¹

Novoklasicistní liechtensteinská hrobka, již dala kněžna zbudovat roku 1789 v Moravském Krumlově podle projektu Johanna Henrizziho, představovala jeden z prvních dokladů pronikání nového uměleckého stylu na Moravu. Průčelí mauzolea zdobila výrazná reliéfní bosáž, jež připomínala kyklopské zdivo revoluční architektury; vstupní portál hluboce zapuštěný do zdiva „*jako by symbolicky naznačoval temnotu hrobu*“.⁹²²

Z hlediska dodržování pohřebních norem i snahy vysoké šlechty osvícenské doby budovat individualizovanou funerální architekturu, byla schwarzenberská volba hřbitovního kostela nedaleko Třeboně v plném významu slova kompromisem. Na druhou stranu ovšem vypovídá i o vysoké míře sebeidentifikace Schwarzenbergů

⁹¹⁷ Architekt se inspiroval tvarovými formami francouzské revoluční architektury, což se zřetelně projevilo i v jeho návrhu mauzolea pro uherskou šlechtickou rodinu Festetics v maďarském Keszthely z roku 1820. Srov. R. BECKMANN, *Der Ahnenkult*, s. 129.

⁹¹⁸ Polní maršál Karel Josef z Liechtensteinu byl svobodný zednář, člen vídeňské lóže „U svatého Josefa“. Bojoval v sedmileté válce, ve válce o dědictví bavorské a na jihu Evropy proti Turkům. Srov. P. MAŠEK, *Modrá krev*, s. 160. Liechtenstein měl značný vliv u císařského dvora především díky své manželce Marii Eleonoře z Oettingen-Spielbergu. K tomu J. KROUPA, *Alchymie*, s. 23.

⁹¹⁹ Karel Boromejský Nepomuk z Liechtensteinu se jako jediný ze synů Karla Josefa nestal vojákem, zato byl již ve svých pětadvaceti letech šéfem tajného kabinetu císaře Leopolda II. Roku 1795 padl v souboji. Srov. P. MAŠEK, *Modrá krev*, s. 160.

⁹²⁰ Kněžna Marie Eleonora rozená Oettingen-Spielbergová byla výraznou osobností moravského osvícenství. Na svých panstvích rozvíjela zdravotnickou péči. Zajímala se o umění a byla mecenáškou některých významných umělců. Mimo jiné štědře podporovala vídeňské architektky Isidora Gannavala a Johanna Henrizziho či moravského barokního malíře Ignáce Weidlicha. Srov. J. KROUPA, *Alchymie*, s. 144-145.

⁹²¹ Jiří Kroupa charakterizoval jejich vztah takto: „*Do mladé kněžny se zamiloval budoucí císař Josef II. (...) Když do Vídně přijel Josefův bratr Leopold, hned si do svého deníku poznamenal, že Josef kněžnu skutečně miluje, a že proto je vliv jinak průměrného Liechtensteina na vídeňském dvoře tak velký.*“ Srov. TAMTÉŽ, s. 144.

⁹²² Citováno podle R. PRAHL a kol., *Umění náhrobku*, s. 280.

v závěru 18. století s českým prostředím. Jan Nepomuk I. mohl navazovat na již existující rodovou paměť, jež se vázala k jihočeským državám. Její pevnější základy položil již Adam František ze Schwarzenbergu. Ukázkový představitel barokní šlechty sice lnul svou kulturní i kariérní orientací k Vídni, což je patrné i z jeho tamních stavebních aktivit,⁹²³ nepopíral tím ovšem význam českých statků. Kromě velkorysé barokní přestavby zámku Hluboká nad Vltavou⁹²⁴ dal například nedaleko od něj postavit lovecký zámek Ohrada.⁹²⁵

Po roce 1719 přesunul Adam František hlavní rodovou rezidenci na území Čech do zámku v Českém Krumlově, který zdědil po své tetě Marii Arnoštce provdané

⁹²³ Stavební aktivity barokní šlechty odrážely dokonale její životní styl i konstitutivní hodnoty šlechtické identity. Slovy historika Aleše Valenty byly „nejnápadnějším pomníkem aristokratické marnotratnosti.“ Citováno podle A. VALENTA, *Lesk a bída*, s. 42. Rolí sídel v myšlení urozených majitelů (motivací přestaveb a novostaveb), sídelními strategiemi šlechty, topografií reprezentačních prostor (včetně proměnlivých funkcí velkých společenských místností) se zabýval Jiří KUBEŠ, *Reprezentační funkce sídel vyšší šlechty z českých zemí (1500–1740)*, České Budějovice 2005 (Disertační práce). K tématu na pomezí historie a dějin umění dále TÝŽ, *Hlavní sál – sebereflexe šlechty ve výzdobě společenských místností venkovských rezidencí (na příkladě českých zemí 17. a první poloviny 18. století)*, Česko-slovenská historická ročenka 2005, Brno 2005, s. 31-59. Autor této práce se domnívá, že stavební aktivity lze považovat za jeden z podstatných ukazatelů míry sebeidentifikace šlechty s konkrétním kulturním prostředím. Snaha Schwarzenbergů pevně zakotvit ve Vídni je zřejmá například z nákupů tamních nemovitostí i jejich nákladných přestaveb. Roku 1688 zakoupil Ferdinand ze Schwarzenbergu za 60 000 zlatých městský palác na Moučném trhu (později Neuer Markt). Následovala koupě letního sídla v Laxenburgu z roku 1695. Hlavní reprezentační stavbou rodu ve Vídni se stal zahradní palác na Rennweggu, který zakoupil Adam František ze Schwarzenbergu v roce 1716 za 50 000 zlatých od dcer dvorského maršálka knížete Heinricha Franze Mansfelda Fondiho. Autory stavebních úprav zámku, jenž je dnes považován za přední ukázkou evropské vrcholně barokní architektury, se stali Johann Bernhard Fischer z Erlachu a po roce 1723 jeho syn Joseph Emanuel. Za vlády knížete Josefa Adama přibýly ještě budovy jízdárny a oranžerie od Andrey Altomonteho z padesátých let 18. století. Srov. Martin KRUMHOLZ, *Vídeňské rezidence Schwarzenbergů a Johann Bernhard Fischer z Erlachu*, in: M. Gaži (ed.), *Schwarzenbergové*, s. 207-218. K sídelním strategiím Schwarzenbergů ve Vídni R. SMÍŠEK, *Císařský dvůr*, s. 531-555. K novým nárokům knížecí rodiny na podobu a funkci sídel na přelomu 18. a 19. století Milena LENDEROVÁ, *Vídeňský palác Schwarzenbergů v období mezi časy. Změny a život v jeho zdech*, in: Olga Fejtová – Václav Ledvinka – Jiří Pešek (edd.), *Život pražských paláců. Šlechtické paláce jako součást městského organismu od středověku na práh moderní doby*, Praha 2009, s. 681-691.

⁹²⁴ Zámek Hlubokou i s poplužním dvorem koupil v roce 1661 Jan Adolf I. ze Schwarzenbergu od španělského generála Baltazara Marradase za 385 000 zlatých. Rozsah stavebních adaptací z let 1665–1668, na nichž se podíleli Stefano Perti a Giacomo de Maggi, není přesně znám. V letech 1707–1721 dal Adam František ze Schwarzenbergu uskutečnit vrcholně barokní modernizaci zámku. Kromě barokních úprav interiérů byly sjednoceny i zámecké fasády. Po roce 1709 řídil stavební práce dvorní schwarzenberský stavitel Pavel Ignác Bayer a od roku 1721 Antonín Erhard Martinelli. V té době vznikl například reprezentační hlavní sál (nedochovaný), jehož strop zdobila freska znázorňující Apoteózu schwarzenberského rodu. Srov. Pavel VLČEK, *Ilustrovaná encyklopedie českých zámků*, Praha 1999, s. 244-245. K působení A. E. Martinelliho více Hynek LÁTAL, *Anton Erhard Martinelli ve službách Schwarzenbergů*, in: M. Gaži (ed.), *Schwarzenbergové*, s. 219-228.

⁹²⁵ Lovecký zámek Ohrada z let 1708–1721 je považován za nejhodnotnější stavbu Pavla Ignáce Bayera, jenž se částečně inspiroval šternberským letohrádkem v Troji od Jeana Baptista Matheye. Srov. P. VLČEK, *Ilustrovaná encyklopedie*, s. 96-98. K poznání využívání hlubockého panství za vlády Adama Františka ze Schwarzenbergu a významu zámku Ohrada v širších kulturně historických souvislostech zásadně přispěl Jan IVANEGA, *Rezidenční strategie Adama Františka ze Schwarzenbergu na příkladu panství Hluboká nad Vltavou počátkem 18. století*, České Budějovice 2012 (Diplomová práce), zejména s. 62-92.

z Eggenbergu. V jeho rukách na jihu Čech vznikla jedna z největších středoevropských šlechtických domén.⁹²⁶ O zásadním významu, který Schwarzenbergové českým državám přisuzovali, svědčí skutečnost, že v letech 1650–1770 dali nejen vystavět zámky Jinonice a Ohradu, ale dalších třináct zámeckých objektů i několikrát přestavět.⁹²⁷ Z období vlády Adama Františka a především Josefa Adama je třeba zmínit radikální stavební úpravy českokrumlovského zámku, který se měl stát reprezentativní barokní rezidencí, jež by odpovídala rostoucímu společenskému postavení rodu.⁹²⁸

Kromě rodové paměti, již Schwarzenbergové v průběhu 18. století v Čechách systematicky utvářeli, se mohl Jan Nepomuk I. opírat i o již zmíněnou, čtyři desetiletí trvající pohřební tradici srdcí a vnitřností předků na jihočeských panstvích. Založení nového provizorního pohřebiště roku 1786, když byla do krypty kostela sv. Jiljí nedaleko Třeboně uložena jeho sestra, nadační dáma z Monsu, Marie Eleonora Schwarzenbergová (1748–1786), tak navázalo na již existující schwarzenberský zádušní kult a představovalo důležitý impulz v procesu nepřetržitého utváření rodinné paměti. Třeboň byla ostatně prvním stálým majetkem, který Schwarzenbergové v Čechách získali.⁹²⁹

V archivních pramenech, jež se váží k schwarzenberským pohřebištím, se bohužel neobjevilo žádné přímé svědectví o bezprostřední reakci Jana Nepomuka na zrušení vídeňské rodinné hrobky. Naopak skutečnost, že byl kostelík sv. Jiljí chápán

⁹²⁶ Nejbohatší aristokracie habsburské monarchie žila právě v českých zemích. Rozhodujícím měřítkem pro porovnávání majetkových poměrů barokní šlechty je „dani podrobený výnos“ v příznávacích fasích, jež byly pořizovány po roce 1750. Výnos panství běžně překračoval 20 000 zlatých ročně. Největší užitek v Čechách poskytoval právě schwarzenberský Český Krumlov se zdanitelným výnosem 67 222 zlatých. Majetek Josefa Adama ze Schwarzenbergu se téměř vyrovnal součtu jmění Lobkowiczů, Černínů a Gallasů. Před sloučením schwarzenberských a eggenberských držav byl největším vlastníkem v Čechách Heřman Jakub Černín z Chudenic. K majetkovým poměrům Schwarzenbergů v 18. století v kontextu dalších šlechtických magnátů A. VALENTA, *Lesk a bída*, zejména s. 73–83.

⁹²⁷ Šlo o zámky Kornhaus (Mšec), Lipno, Postoloprty, Toužetín, Červený Dvůr, Český Krumlov, Hluboká, Chřešřovice, Chýnov, Kvítkův Dvůr, Protivín, Třeboň a Vimperk. Údaje převzaty z TAMTÉŽ, s. 211.

⁹²⁸ Objednavatelem zásadních zásahů do architektonické podoby českokrumlovské rezidence byl od konce čtyřicátých let 18. století Josef Adam ze Schwarzenbergu. Přestože již Eggenbergové významně proměnili renesanční podobu bývalého rožmberského sídla, stavebními zásahy Josefa Adama ze Schwarzenbergu do severního křídla zámku při třetím i čtvrtém nádvoří zanikl např. rožmberský reprezentační sál, takzvaná Erbovní světnice. Dřívější Jelení sál byl změněn v Maškarní sál, který ve stylu rokoka vyzdobil Josef Lederer. Kromě barokní úpravy průčelí zámku (zanikla na počátku 20. století), dal kníže postavit či přestavět řadu dalších architektonických objektů v zámeckém komplexu. Srov. Jan MUK – Luboš LANCINGER, *Český Krumlov. Stavebně historický průzkum. Horní zámek*, Praha 1991, s. 207–209; P. VLČEK, *Ilustrovaná encyklopedie*, s. 209–211. Ke stavebním počínům i širšímu kulturnímu působení Schwarzenbergů v českokrumlovském zámku v průběhu 18. století Jan MÜLLER, *Český Krumlov. Castle and Chateau*, Praha 1996, s. 33–48.

⁹²⁹ Srov. J. ZÁLOHA, *Schwarzenberský inkolát*, b. s.

pouze jako dočasné pohřebiště, lze doložit zprávou hospodářských úředníků třeboňského panství (*Wirtschaftsamt Bericht*) vládnoucímu knížeti z 19. listopadu 1788, a především odpovědí Jana Nepomuka na ni o deset dnů později. Vysocí úředníci třeboňského panství upozornili knížete na rozpor mezi vládními nařízeními, jež se týkala pohřbívání, a umístěním schwarzenberské hrobky v kostele sv. Jiljí. V závěru zprávy vznesli nepřímou řečnickou otázku ohledně budoucí změny pohřebiště.⁹³⁰ Odpověď vládnoucího knížete lakonicky sdělovala, že zřízení rodinné hrobky bude muset zatím počkat.⁹³¹ Nové reprezentativní pohřebiště již Jan Nepomuk I. ze Schwarzenbergu založit nestihl. Zemřel ve svých osmačtyřiceti letech o necelý rok později, 5. listopadu 1789.⁹³²

Novým vládnoucím knížetem rodu se stal teprve dvacetiletý Josef II. Jan Nepomuk (1769–1833).⁹³³ V nelehkém období protinapoleonských válek se věnoval především správě rodových statků a navázal na řadu hospodářských i správních reforem svého otce. Stejně jako on nepřijal žádný významnější dvorský úřad. Jak ukázal již v sedmdesátých letech 20. století rakouský historik Hannes Stekl, rozhodujícími činiteli při volbě povolání však zůstávaly pro mladé šlechtice v průběhu 19. století časem prověřené hodnoty – „*Hausgesetze und traditionsgebundene Verhaltensweisen*“.⁹³⁴

V případě rodiny s velkým rodovým svěřenectvím se stával její hlavou automaticky prvorozený syn, jenž nesl odpovědnost za rozsáhlý správní i hospodářský chod svých panství. Tomu odpovídala jeho výchova, vzdělání i rezignace na vysoké

⁹³⁰ „*Euer Durchlaucht! Nach der hier beschlüssender Gubernial Verordnung sollen in keiner nachgeschlossener Kirche oder Kapelle die Grabstätte beibehalten, vielweniger neu errichtet werden, sondern diese sind auf denen allgemeinen Friedhöfen anzubringen, da nun Euer Durchlaucht für Höchst der Familie zur derlei Beerdigung alhier den Ort in der Sct. Aegidi Kirche gewählt, so haben wir um so mehr höchst derselben diese Gubernial Verordnung bekannt zu machen, als seine Zeit hierinnen auch eine Umänderung für sich machen dürfte.*“ Srov. SOA Třeboň, Vs Třeboň, IC 8F alfa 2b, aktový materiál ke Schwarzenberské hrobce, Herrschaft Wittingau, Wirtschaftsamt Bericht von 19ten Novembris 1788.

⁹³¹ „*Wir werden euch seiner Zeit schon bekannt machen, was für einen Entschluß wir in Ansehen der Grufte für unsere fürstliche Familie schöpfen werden. Bis dahin also muß die Herstellung einer solchen Familiengruft ausgesetzt bleiben.*“ Srov. TAMTĚŽ.

⁹³² Srov. TAMTĚŽ, IC 8F alfa 2a/1, Erkrankung und Absterben.

⁹³³ Josef II. Jan Nepomuk se narodil 27. června 1769 ve Vídni jako šestý kníže ze Schwarzenbergu a vévoda krumlovský. Byl skutečným tajným radou, rytířem Řádu zlatého rouna, velkokřížníkem Řádu sv. Štěpána a bavorského Řádu sv. Huberta. V manželství s Pavlínou rozenou Ahrenbergovou (uzavřeno 1794) se narodilo devět dětí – šest dcer a tři synové. Desáté dítě kněžna čekala, když zahynula na plese v Paříži. K osobnosti Josefa II. chybí v domácí i zahraniční historiografii samostatná monografie. Přehledné životopisy zpracovali K. SCHWARZENBERG, *Geschichte* II, s. 205-217; A. MARKUS, *Rod*, s. 44-48; TÝŽ, *Josef kníže ze Schwarzenbergu*, Tradice 1, 1934, s. 2-4. M. BUBEN, *Schwarzenbergové – primogenitura*, s. 11-12. Cenné informace poskytuje M. LENDEROVÁ, *Svět Pauliny ze Schwarzenbergu; TÁŽ, Tragický bál*.

⁹³⁴ H. STEKL, *Österreichs Aristokratie*, s. 116.

dvorské funkce. Přestože Josef II. navázal na životní strategie Jana Nepomuka I. a věnoval se výhradně svým statkům, podobně jako on se nevzdal reprezentačních posláních, jež měla zvýšit rodovou prestiž a demonstrovat poslušnou službu císaři. Kromě již zmíněné cesty do Itálie se vypravil v roce 1816 do Mnichova, aby žádal o ruku princezny Karoliny Augusty Bavorské pro císaře Františka. Konečně po roce 1806 se musel vyrovnat i s tíživou majetkovou situací, již Schwarzenbergům přinesl zánik Svaté říše římské.⁹³⁵

Na počátku 19. století byla touha Schwarzenbergů po reprezentativní hrobce živena novou zásadní motivací. Dne 13. prosince 1802 uzavřeli synové Jana Nepomuka I., vládnoucí kníže Josef a jeho mladší bratr Karel Filip (1771–1820), smlouvu o dělení rodového majetku. Naplnili tak testamentární ustanovení knížete Ferdinanda ze Schwarzenbergu z roku 1703 o zřízení fideikomisu pro mladší rodovou větev.⁹³⁶ Zakladatelem primogenitury se stal kníže Josef, jenž postoupil prvnímu majorátnímu pánu sekundogenitury maršálkovi Karlovi I. Filipovi rozsáhlé orlické panství.⁹³⁷ Dědicové Jana Nepomuka I. tak začali pomýšlet hned na dvě hrobky, jež se měly stát pilíři jedinečné identity obou rodových větví. Toto tvrzení lze dobře doložit výslovným doporučením potomkům, jež se objevilo v testamentu Karla Filipa i Josefa Schwarzenbergových.⁹³⁸

⁹³⁵ Jelikož kníže odmítl přistoupit k Rýnskému spolku, byly mu mediatizovány říšské statky Kleggau a Schwarzenberg, po roce 1809 byly dokonce sekvestrovány. O tři roky později proto Kleggau prodal a rozmnožil rodové državy mnoha koupěmi v Čechách. Srov. K. SCHWARZENBERG, *Geschichte* II, s. 209-213.

⁹³⁶ Ferdinand ze Schwarzenbergu zřídil v testamentu z roku 1703 rodinný fideikomis, do něž včlenil okněžněné hrabství Schwarzenberg, panství Třeboň, Hlubokou, Kaplice a Postoloprty, domy na Hradčanech, Malé Straně a ve Vídni na Neuer Marktu, dále rodový klenot a stříbrné náčiní v ceně 6000 marek. Pro případ, že by měl některý z dalších vládnoucích knížat dva syny, nařídil ustanovit druhý rodový fideikomis, tedy zřídil sekundogenituru. Srov. A. VALENTA, *Lesk a bída*, s. 77. K právním termínům *primogenitura*, *fideikomis* či *majorát* přehledně TAMTÉŽ, s. 47-56; Valentin URFUS, *Rodinný fideikomis v Čechách*, Sborník historický 9, 1962, s. 193-238. Ke vzniku schwarzenberské sekundogenitury M. BUBEN, *Schwarzenbergové. II. část*, s. 1; A. MARKUS, *Rod*, s. 47; K. SCHWARZENBERG, *Geschichte* II, s. 280.

⁹³⁷ Karel Filip zdědil orlické panství po svém otci již v roce 1789. Zřízení druhorozenectví schválil císařský dekret z 19. července 1790 a definitivně jej potvrdila již zmíněná smlouva uzavřená mezi oběma bratry. Zakladatel sekundogenitury dále koupil panství Sedlec u Kutné Hory. Sňatek jeho syna Karla II. s Josefínou Wratislavovou z Mitrowicz přinesl statky Čimelice, Osov, Tochovice a paláce v Praze ve Voršilské a Spálené ulici. V roce 1847 zakoupili orličtí Schwarzenbergové panství Varvažov a roku 1868 statek Starosedelský Hrádek. Srov. Z. BEZECNÝ, *Příliš uzavřená společnost*, s. 32 (tam také odkazy na další literaturu k majetkovým poměrům druhorozenectví).

⁹³⁸ „*Unser entseelter Körper soll in der Aegidius Kapelle unweit Wittingau an die Seite des Leichnams unserer vielgeliebten Gemahlin beigesetzt werden. Wir Allen aber durch diese Anordnung unseren Fideikomis Nachfolgern keineswegs die Freiheit benehmen, auch anderwärts an einen schicklichen Orte ein gemeinsames Familienbegräbniß herzustellen.*“ Srov. SOA Třeboň, pracoviště Český Krumlov,

VI. 6. Orlík. Sekundogenitura

„K rodinné hrobce se jezdilo vždycky ve výroční den smrti toho kterého orlického Schwarzenberga – od maršála až k posledním tam pochovaným příslušníkům rodiny. Klíče od hrobky měl hajný Fišer, který kus od hrobky v hájence bydlel. (...) V hrobce se sloužila vždycky zádušní mše – řídící Levý nebo Bruha hráli na varhany. Po mši strýc Bedřich vždycky rozdával „hraběnkám“ – babkám, které hrabaly v parku – peníze.“⁹³⁹

František Schwarzenberg, 1989

Karel Filip ze Schwarzenbergu se narodil 15. dubna 1771 ve Vídni. Na rozdíl od svého staršího bratra vybudoval skvostnou kariéru ve službách Habsburků – stal se jedním z nejslavnějších vojevůdců v dějinách habsburské monarchie.⁹⁴⁰ Své válečné úspěchy, jež ovlivnily i kariérní volbu jeho tří synů, korunoval vítězstvím nad Napoleonem Bonapartem v bitvě národů u Lipska, jímž navždy vstoupil do kolektivní paměti schwarzenberské rodiny.⁹⁴¹ Jak již bylo zmíněno, majorátní pán orlické větve rodu

RA Schwarzenberg I, fasc. 532, Joseph II. Krankheit und Todesfall, opis testamentu z 9. července 1811 Vídeň.

⁹³⁹ V. ŠKUTINA (ed.), *Český šlechtic*, s. 48.

⁹⁴⁰ V šestnácti letech vstoupil jako poručík do brunšvicko-wolfenbüttelského pěšího pluku, s nímž bojoval proti Turkům. O rok později byl povýšen na hejtmana, v roce 1790 na majora. Zároveň byl přidělen k císařské tělesné gardě a doprovázel císaře Leopolda II. na korunovaci do Frankfurtu nad Mohanem. O tři roky později se stal podplukovníkem a velitelem tří hulánských devizí. Roku 1794 byl povýšen na plukovníka a 26. dubna téhož roku provedl s kyrysníky u Le Cateau-Cambresis slavný jízdní útok, jenž rozhodl o vítězství v bitvě. Byl za něj vyznamenán přímo na bojišti rytířským křížem Řádu Marie Terezie. Roku 1800 se stal polním podmaršálkem. O pět let později byl jmenován viceprezidentem dvorské válečné rady, koncem roku 1808 rakouským vyslancem v Sankt-Petěrburgu. V následujícím roce velel jízdní jednotce v bitvě u Wagramu. Poté působil jako velvyslanec v Paříži. Podílel se na vyjednávání sňatku mezi arcivévodkyní Marií Louisou a Napoleonem, na jejichž počest uspořádal v Paříži 1. července 1810 neblaze proslulý ples, při němž uhořela jeho švagrová Pavlína rozená Ahrenbergová. Roku 1812 se stal polním maršálem. Oženil se s Marií Annou rozenou z Hohenfeldu (1799), ovdovělou Esterhazyovou, s níž měl tři syny. K osobnosti Karla Filipa ze Schwarzenbergu Adolf Franz BERGER, *Feldmarschall Karl Fürst zu Schwarzenberg und die Krieger aus seinem Hause*, Wien 1863; Karl SCHWARZENBERG, *Feldmarschall Schwarzenberg*, Wien 1964; Týž, *Geschichte* II, s. 276-285; J. HANESCH, *Karl I. Filip*; Otakar FRANKENBERGER, *Vojevůdce Karel Schwarzenberg*, *Historie a vojenství* 40, 1991, s. 3-24; Zdeněk BEZECNÝ, *Marie Anna ze Schwarzenbergu*, in: Milena Lenderová (ed.), *Eva nejen v ráji. Žena v Čechách od středověku do 19. století*, Praha 2002, s. 155-164.

⁹⁴¹ V srpnu 1813 byl postaven do čela spojenecké armády protinapoleonské koalice, v níž velel bitvě u Dráždan a poté i vítězné bitvě národů u Lipska (16.–19. října), za níž obdržel dvaatřicet evropských řádů. Konečně 21. dubna 1814 mu císař polepšil erb o čestné pole, jež je dvakrát polceno – uprostřed v červeném poli stříbrné břevno s kolmo postaveným mečem se zlatou rukojetí, vpravo ve zlatě červený, modře korunovaný lev, vlevo ve zlatě červené kosmé břevno s třemi letícími aleriony pod sebou. K popisu erbu srov. *Almanach českých šlechtických rodů*, s. 360-361. K obrazu maršálkova vítězství ve veřejné paměti Jiří RAK, *Zapomenuté vítězství, zapomenutý maršál. Druhý život „Bitvy národů“ u Lipska*, in: M. Gaží (ed.), *Schwarzenbergové*, s. 403-414. Množství spisů věnovaných Karlu I. Filipovi bylo vydáno u příležitosti stoletého výročí bitvy u Lipska. Srov. Hugo KERSCHNAWE, *Feldmarschall Karl Fürst zu Schwarzenberg der Führer der Verbündeten in den Befreiungskriegen*, Wien 1913; Jan Bedřich NOVÁK, *Briefe des Feldmarschalls Fürsten Schwarzenberg an seine Frau*, Wien 1913; Týž, *Polní maršál*

zemřel 15. října 1820 v Lipsku. Skutečnost, že se tak stalo symbolicky právě v předvečer sedmého výročí legendární bitvy, navíc v místě slavného vítězství, působila přízračně už na jeho současníky. Když v oněch pozdních říjnových dnech dorazila zpráva o Karlově smrti k jeho obdivovateli Eugenu Czerninovi na zámek Jemčina, poznamenal si do deníku: „[Kníže Friedrich] Bentheim dostává z Prahy zprávu, [že] výtečný polní maršálek Carl Schwarzenberg zesnul 15. tohoto [měsíce] (na Theresii). Zvláštní – v Lipsku, v den před výročím velké osvobozovací bitvy.“⁹⁴² V kolektivní schwarzenberské paměti se vzápětí zrodil kult maršáلكovy osobnosti. Poslední vůle, smrt i druhý život Karla I. Filipa ze Schwarzenbergu neobyčejně silně ovlivnily životní skutečnost a s ní i podobu zádušního kultu představitelů orlického majorátu. Pohřební strategie sekundogenitury se zároveň staly nástrojem k posilování maršáلكova kultu. Jak ukáže následující text, vztah mezi oběma kulty byl dokonale reciproční.

Ve své závěti vyslovil Karel Filip nařízení, aby byl pohřben po boku předků do hrobky v kostele sv. Jiljí v Třeboni. Zároveň si však přál, aby jeho potomci postavili orlickému druhorozenectví vlastní hrobku.⁹⁴³ Z myšlenkových strategií maršáلكových nástupců, prvorozeného syna Bedřicha (1799–1870) zvaného „poslední lancknecht“, jenž proslul svým romantickým založením, obranou „starých svobod“ a výjimečným literárním talentem,⁹⁴⁴ a prostředního Karla II. (1802–1858),⁹⁴⁵ který jej roku 1830

Karel kníže ze Schwarzenberka. *Historický portrét podle rodinné korespondence*, Praha 1913; Václav ŘEZNÍČEK, *Lipský vítěz Karel Filip kníže ze Schwarzenberga*, Časopis Muzea Království českého 87, 1913, s. 128-141.

⁹⁴² Převzato z Adam DOBEŠ, *Eugen Karel Czernin (1796–1868) a Schwarzenbergové*, in: M. Gaži (ed.), *Schwarzenbergové*, s. 442.

⁹⁴³ „Mein entseelter Körper soll nach Böhmen geführt, in der Grabstätte meiner Vorältern zu Sct. Aegidius in Wittingau beigesetzt werden und all dort so lange beigesetzt verbleiben, bis für die von mir abstammende Linie in der Herrschaft Worlik eine eigene Familiengruft, deren Errichtung ich meinem Haupterben anempfehle, bestehen wird.“ Srov. SOA Třeboň, RA Schwarzenberg-Orlík, sign. VII-3/4, rodinná hrobka Orlík, popis hrobky a historická data o jejím vzniku, Auszug aus dem Testamente Seiner Durchlaucht des höchstseeligen Herrn Fürsten Carl zu Schwarzenberg k. k. Feldmarschalls, kart. 2.

⁹⁴⁴ Bedřich ze Schwarzenbergu se narodil 30. září 1799 ve Vídni. Po vzoru svého otce nastoupil roku 1815 do armády. O tři roky později se stal poručíkem a v roce 1821 pomáhal již jako nadporučík potlačit povstání neapolských povstalců v Itálii. Byl horlivým bojovníkem proti všem revolucím – stál vždy na straně legitimacy, již chápal jako historií ověřené právo, které nelze odstranit násilím, ani ničím nahradit. Roku 1830, kdy se zřekl svého postavení majorátního pána, propukla naplno jeho dobrodružná životní pouť. Zázitky z cest, jež ho zavedly např. do Německa, Uher či dalekého Orientu, vtěloval do pozoruhodných literárních děl. Výběrově k jeho osobnosti K. SCHWARZENBERG, *Geschichte II*, s. 286-293. Nejvíce pozornosti mu věnuje Zdeněk BEZECNÝ, *Poslední lancknecht*, in: M. Gaži (ed.), *Schwarzenbergové*, s. 415-428; TÝŽ, *Příliš uzavřená společnost*, s. 45-47. Na počátku 20. století se zabývala jeho odkazem Helene BETTELHEIM-GABILLON (ed.), *Fürst Friedrich zu Schwarzenberg. Bilden aus Alt-Österreich*, Leipzig 1925. K jeho literární činnosti a stykům Horst BELKE, *Autobiographie und Zeitkritik. Friedrich zu Schwarzenberg als Schriftsteller*, Düsseldorf 1971. Část jeho tvorby zpřístupnil Karel SCHWARZENBERG (ed.), *Lancknechta Bedřicha Schwarzenberga Fragments*, Praha 1934; TÝŽ (ed.), *Lancknechta Bedřicha Schwarzenberga Španělský deník a zrození revolucí*, Praha 1937.

vystřídal v čele sekundogenitury, je zřejmé, že orličtí Schwarzenbergové začali utvářet silný kult osobnosti Karla Filipa bezprostředně po jeho smrti. Výmluvným svěděctvím je již dříve zmíněný maršálkův pohřeb. Zatímco tělo vojevůdce bylo pohřbeno na jeho žádost v kostelíku sv. Jiljí v Třeboni, srdce bylo uloženo v zámecké kapli milovaného orlického sídla.⁹⁴⁶

Pohřeb maršálova srdce nejen zřetelně navázal na starší rodinné pohřební zvyklosti – lze v něm navíc, stejně jako v případě tragicky zemřelé kněžny Pavlíny, spatřovat i jeden z konkrétních projevů dobového romantického sentimentu. Na schwarzenberském příkladu je dobře patrné, že se v něm snoubily tradiční pohřební strategie rodu s úsilím Karla I. Filipa a jeho potomků proměnit získané orlické panství v krajinu domova. Uložení nejcennější romantické rodinné relikvie na Orlíku vlastně symbolicky završovalo snahy, jež byly dosud zhmotňovány rozsáhlými přestavbami sídla a jeho okolí.⁹⁴⁷ Závazek postavit nové pohřebiště byl v myšlení orlické sekundogenitury přirozeným rozvíjením pozdně osvícenského zintimňování krajiny, s nímž započali Karel I. Filip s Marií Annou z Hohenfeldu.⁹⁴⁸

Skutečnost, že pevné spojení mezi demonstrací rodinných hodnot navenek a zádušním kultem orlické sekundogenitury měla definitivně stvrdit právě stavba

⁹⁴⁵ Karel II. ze Schwarzenbergu také vstoupil roku 1821 do vojska. V roce 1834 se stal plukovníkem, o šest let později generálmajorem a konečně v revolučním roce 1848 podmaršálem. Od října 1849 působil jako civilní a vojenský guvernér v Miláně a získal důstojenství tajného rady. Od jara 1851 zastával stejné funkce v Sedmíhradsku. Sňatkem s Josefínou hraběnkou Wratislavovou z Mítrowicz (1823) značně rozmnožil majetek sekundogenitury. Jeho význam pro pokračování rodu byl zásadní – bratři Bedřich i Edmund (1803–1873) zůstali svobodní a bezdětní. Srov. M. BUBEN, *Schwarzenbergové. II. část*, s. 2-3. Nejvíce ke Karlově osobnosti K. SCHWARZENBERG, *Geschichte II*, s. 298-304. Dále formou nekrologů Josef VON GRIMM, *Carl Fürst zu Schwarzenberg – Gouverneur von Siebenbürgen. Ein Denkblatt*, Wien 1861; Jakob VON RANNICHER, *Das Fürstenhaus Schwarzenbergs. Ein Denkmal der Erinnerung an Weiland Se. Durchlaucht Carl Fürst zu Schwarzenberg...den Mitgliedern des Vereins für siebenbürgische Landeskunde*, Hermannstadt 1859. Aktuálně Roman HOLEC – Judit PÁL, *Karol II. Schwarzenberg a Sedmohradsko (1851–1858)*, in: M. Gaži (ed.), *Schwarzenbergové*, s. 453-474. Karel II. se přihlásil k zemským stavům, učil se dokonce česky. K tradici konzervativního myšlení orlických Schwarzenbergů nejvíce Z. BEZECNÝ, *Příliš uzavřená společnost*, s. 39-55, ke Karlovi II. s. 47.

⁹⁴⁶ K. SCHWARZENBERG, *Geschichte II*, s. 285.

⁹⁴⁷ K tomu podrobně Z. BEZECNÝ, *Schwarzenbergové a jejich Orlík*. Karel I. Filip zahájil přestavbu budoucího sídla sekundogenitury již po roce 1799. Stavební práce, jež se týkaly přizpůsobení interiérů potřebám šlechtické rodiny počátku 19. století, vedl adjunkt schwarzenberské stavební kanceláře Josef Lang. Na jaře roku 1802 zničil již provedené úpravy požár. Poté kníže rozhodl o výstavbě třetího patra zámku. O pět let později měl Orlík podobu středověkého hradu. Srov. TAMTÉŽ, s. 130.

⁹⁴⁸ Manželský pár dal zbudovat v okolí zámku park podle anglického vzoru. Jeho součástí byly i drobné stavby – kaple sv. Karla, jež měla připomínat maršálkovo lipské vítězství, Čertův a Andělský most, Rousseauova chýška – kruhový přístřešek určený k rozjímání inspirovaný vlivem francouzského osvícence, k jehož obdivovatelům manželský pár patřil. K úpravám parku Ivan VOREL, *Orlicko a Čimelicko. Rozmanitost vývoje a sjednocující znaky ztvárnění krajiny*, in: M. Gaži (ed.), *Schwarzenbergové*, s. 117-126, zde s. 125-126; Z. BEZECNÝ, *Příliš uzavřená společnost*, s. 58.

vlastního pohřebiště, se vepsala i do kolektivní paměti neurozené části schwarzenberské širší domácnosti. V sedmdesátých letech 19. století to explicitně vyjádřil knížecí archivář František Tyl, když sestavoval inventář nové orlické hrobky. V části věnované dějinám jejího vzniku připomněl, že nutnost postavit vlastní hrobku přímo souvisela se založením rodového druhorozenectví.⁹⁴⁹

Neopomněl zmínit, že se dědicové Karla Filipa ubírali k naplnění jeho testamentárního přání křivolakou cestou. Jak dosvědčuje rozpočet na přebudování podzemí kostela sv. Jana u Květova, orličtí Schwarzenbergové se reálně zabývali myšlenkou na zbudování hrobky od roku 1830. V letech 1837–1840 uvažovali o rozšíření již existujících kostelních hrobek ve Strážišti u Březnice nebo Mirovicích. Autorem návrhu hrobky ve strážišťském kostele se stal přední tvůrce sepulkrální architektury, vícekrát zmíněný Jan Philipp Jöndl, jenž byl v červnu 1837 pozván na Orlík, aby znalecky posoudil, zda je rozšíření strážišťské hrobky vhodné.⁹⁵⁰ Na stavebníka se sekundogenitura neobrátila náhodou – sňatkem Karla II. s hraběnkou Josefínou vešla v roce 1823 do příbuzenství s Wratislavou z Mitrowicz, jejichž klasicistní hrobku v Čimelicích z roku 1817 navrhl právě Jöndl.⁹⁵¹

Zdá se, že zájem o strážišťský i mirovický kostel umocňovala především skutečnost, že se v nich nacházely hrobky starých šlechtických rodů. V červenci 1837 podnikl na přání Schwarzenbergů mirovický farář Šimon Vrána historické pátrání po původu hrobky Loubských z Lub v tamním kostele.⁹⁵² V březnu následujícího roku se zabýval ještě podrobněji pohřebištěm ve Strážišti. Na základě náhrobních nápisů identifikoval majitele hrobky – rod Vrábských z Drahonic, jenž v 17. století disponoval

⁹⁴⁹ „Seit das Schloss Worlik im Jahre 1802 unter dem nachmaligen Feldmarschall Karl Fürsten zu Schwarzenberg der Stammsitz des zweiten Majorat der Schwarzenberge wurde, stellte sich die Nothwendigkeit heraus, dortselbst eine eigene Familiengruft zu erbauen.“ SOA Třeboň, RA Schwarzenberg-Orlík, sign. VII-3/1, rodinná hrobka Orlík – zřízení, inventář náklady. Entwurf eines Inventars über die Gruft und Gruftkapelle der hochfürstlich Schwarzenbergischen Secundogenitur zu Worlik od P. Františka Tyla, kart. 2.

⁹⁵⁰ O jeho plánované návštěvě informoval orlické vrchní úředníky schwarzenberský dvorní rada Alois Hirschmann 29. května 1837 takto: „Die Herrn Friedrich und Karl Durchlauchten verordneten durch einen Sachverständigen zu prüfen; ob die unter dem Hochaltare der Strazischer Kirche befindliche Gruft, sich zu einer fürstlichen Familiengruft erweitern lasse? Herr Bauinspektor Jöndl ist angegangen, diese Idee, an Ort und Stelle zu prüfen und wird zu diesen Ende sich in der ersten Hälfte des künftigen Monats von Dobrzsich aus, nach Worlik begeben und bei Ihnen anmelden. Die Ausgrabung und Uiberwölbung wird, höchst wahrscheinlich gegen den Eingang zur Kirche und innerhalb den Grundmauern geschehen müssen.“ Srov. TAMTÉŽ, sign. VII-2/2ag, jednání o zřízení rodinné hrobky ve Strážišti.

⁹⁵¹ K čimelické hrobce R. PRAHL a kol., *Umění náhrobku*, s. 276, 284.

⁹⁵² Srov. SOA Třeboň, RA Schwarzenberg-Orlík, sign. VII-2/2ag.

nad zmíněným kostelem patronátním právem. Vrána zjistil, že presbytář i hrobku, jež se nacházela pod ním, dal zbudovat v letech 1613–1616 rytíř Vilém Tluksa Vrábský z Vrábí.⁹⁵³ Pohřbená těla měla patřit jemu, jeho manželce a třem dětem. První pochovanou v kostele byla pravděpodobně ale již o sto let dříve Uršula Vrábská.⁹⁵⁴

Ve Schwarzenberzích, hluboce ovlivněných romantickým historismem, mohla představa pohřebiště se starobylou tradicí patrně velmi silně rezonovat. Strážišti ostatně věnovali pozornost i v následujících dvou desetiletích. K uskutečnění záměru založit rodinnou hrobku na místě posledního místa odpočinku rodu Vrábských jim však zabránil nedostatek finančních prostředků. Kromě vysokých nákladů na vojenskou a diplomatickou činnost samotného maršálka Karla Filipa je třeba připomenout i čilý stavební ruch na Orlíku ze čtyřicátých let 19. století. Novogotická úprava zámku, na níž se významně podílela i Karlova manželka Josefina, se inspirovala anglickými vzory a měnila vnitřní i vnější tvář schwarzenberského domova.⁹⁵⁵ Prozatím tak byla dána přednost potřebám živých.

Maršálkovo testamentární přání naplnil až jeho vnuk Karel III. (1824–1904),⁹⁵⁶ když roku 1860 rozhodl o zbudování hrobky v orlickém zámeckém parku. Již v roce 1856, kdy nahradil ve správě svěřenectví svého otce, mu přednosta ústřední

⁹⁵³ Šimon Vrána zaslal vrchnosti i přepis náhrobníkových nápisů, jež dokládají vznik hrobky: „*Léta 1613 gest w chrámu Páně Strážištském kůru půl, sklípek klenutý pohřbů Pánů z Wrábj, kterjž na Drahonicích a Dešenicích zůstavuj na náklad udilán urozeného a statečného Rytjře Pana Wiléma neystaršjho Wrábského Tluxsy z Wrábj na Drahonicích ku poctiwosti a věčné památce rodu tomu Pánů z Wrábj. (...) Tyto mrtvá těla v tom sklípku gsau pohřbena a tam odpočjvagj podle těch erbů, kterýž v kůru namalováni a na každém křížowé uděláni gsau. Leta 1616 gest to všecko w tom chrámu Páně dokonáno.*“ Srov. TAMTÉŽ, sign. VII-2/2d.

⁹⁵⁴ „*Ihr, unterhalb der Kanzel liegender Grabstein führt folgende Inschrift: Léta Páně 1508 v pátek po neděli Misericordias umřela urozená Pani Woršila Wrábská z Bukowan a na Drahonicjh, a w tomto gest pochována mjste, očekáwagjc veselého zmrvtjchvstánj.*“ Srov. TAMTÉŽ.

⁹⁵⁵ Schwarzenberská sekundogenitura disponovala nesrovnatelně menšími finančními prostředky než primogenitura. Tomu odpovídala i přestavba Orlíka, jež byla oproti Hluboké velmi úsporná. Podrobně Z. BEZECNÝ, *Schwarzenbergové a jejich Orlík*, s. 133-136. Dále J. KUTHAN, *Aristokratická sídla*, s. 112-114.

⁹⁵⁶ Karel III. ze Schwarzenbergu se narodil 5. července 1824 v Praze jako prvorozený syn Karla II. a Josefíny rozené Wratislavové z Mitrowicz. Studoval práva v Praze a Padově. V letech 1846–1856 působil v armádě. Vojenskou kariéru opustil, aby nahradil svého otce v čele schwarzenberské sekundogenitury. V roce 1853 se oženil s Vilemínou rozenou z Oettingen-Wallersteinu, s níž měl dva syny a čtyři dcery. Od šedesátých let 19. století patřil k jádru české státoprávní šlechty a významně se podílel na šíření a obhajobě českého státoprávního hnutí. Srov. K. SCHWARZENBERG, *Geschichte II*, s. 304-315. Ke konzervativnímu myšlení Karla III. a jeho působení v politice Z. BEZECNÝ, *Příliš uzavřená společnost*, s. 48-50; Libor TOMÁŠEK, *Karel III. ze Schwarzenbergu. K politické činnosti české šlechty v šedesátých letech 19. století*, Jihočeský sborník historický 63, 1994, s. 101-113; Jan WINTR, *Karel III. ze Schwarzenbergu a počátky parlamentarismu v Čechách*, in: M. Gaži (ed.), *Schwarzenbergové*, s. 475-482. Množství odkazů k jeho osobě aktuálně přináší Jiří GEORGIEV, *Až do těch hrdel a statků? Konzervativní myšlení a otázka samosprávy v politických strategiích české státoprávní šlechty po roce 1848*, Praha 2011, s. 33, 86, 97-98, 101-102, 106, 126, 181, 211, 238, 255, 344.

schwarzenberské kanceláře Josef Hemler sdělil, že jsou na hrobku peníze. Připojil dokonce výtah s testamentárním přáním jeho děda. Z praktických důvodů ale nedoporučoval přistavět pohřebiště k již existujícímu kostelu, nýbrž zbudovat zcela samostatnou stavbu.⁹⁵⁷

Kníže následně vyslal ředitele stavebního úřadu sekundogenitury Antonína Šimana, aby si prohlédl hrobky významných, některých i spřízněných šlechtických rodin. Konkrétně měl na mysli klasicistní mauzoleum Kinských v Budenicích, výjimečnou novorománskou hrobku Harrachů v Horní Branné na Semilsku, již zmíněné pohřebiště liechtensteinské primogenitury ve Vranově u Brna z let 1819–1822 a konečně i pozdně klasicistní hrobku Dietrichsteinů v Mikulově.⁹⁵⁸

Podle historičky umění Taťány Petrasové nastal ve čtyřicátých letech 19. století skutečný zlom v pojetí pohřební architektury. Dosavadní střídme, převážně francouzským vzorem ovlivněné sepulkrální stavby měly být postupně nahrazeny zcela novými architektonickými vzory. Hrobky se měly napříště inspirovat tvarovými formami středomořských staveb raně křesťanského typu. Novými stavebními trendy se nechali v této době výrazně ovlivnit například již zmínění Harrachové. Hrobka v novorománském byzantském stylu, kterou dal v letech 1840–1846 (vysvěcena roku 1870) postavit hrabě František Arnošt Harrach (1799–1884), mimo jiné i objednavatel novostavby novogotického zámku v Hrádku u Nechanic, v mnohém připomíná polygonální Diokleciánovo mauzoleum ve Splitu. Na rozdíl od rodového sídla, jež se stalo věrným ztělesněním Harrachova obdivu k Anglii, evokovala u svých současníků dojem „italského“ stylu.⁹⁵⁹

Jako předloha orlické hrobky měly sloužit jak stavby zbudované ve starším klasicistním stylu, tak tehdy průkopnický projekt, jenž vycházel z moderních trendů dobové architektury. V tomto smyslu lze konstatovat, že orličtí Schwarzenbergové zaujali k tvarové formě místa posledního odpočinku spíše konzervativní postoj. Jelikož Antonín Šiman vyhotovil v prosinci 1860 plán hrobky na půdorysu řeckého kříže, největší inspirací se mu ze studovaných pohřebišť stala patrně klasicistní hrobka Kinských v Budenicích z let 1836–1841 od Heinricha Kocha. V souladu s tehdejšími zájmy vysoké šlechty o romantický historismus i schwarzenberskou fascinací Anglií

⁹⁵⁷ Srov. SOA Třeboň, RA Schwarzenberg-Orlík, sign. VII-3/4.

⁹⁵⁸ Srov. TAMTÉŽ.

⁹⁵⁹ K hrobce Harrachů v Horní Branné J. KUTHAN, *Aristokratická sídla*, s. 25; T. PETRASOVÁ, *Utopie*, s. 74; M. BENEŠOVÁ, *Česká architektura v proměnách dvou století 1800–1980*, Praha 1984, s. 134.

měla ovšem orlická hrobka získat, včetně kamenických detailů, novogotickou podobu. O rok později Karel III. plán na stavbu rodinného mauzolea v orlickém zámeckém parku schválil.⁹⁶⁰

Stavbu hrobky povolil výnos místodržitelství z 11. dubna 1862 a souhlas českobudějovické biskupské konzistoře. Dne 17. srpna téhož roku byl za účasti patronátního duchovenstva, knížecí rodiny a mnoha hostů položen základní kámen, který posvětil mirovický vikař Karel Císař.⁹⁶¹ Hrobka byla koncipována jako novogotická sakrální budova, v jejíž spodní části byl vytvořen prostor pro ukládání ostatků zemřelých představitelů rodu; zvýšené podlaží bylo pojednáno jako pohřební kaple. Oproti původnímu Šimanovu návrhu byla stavba zvýšena; dvouramenné schodiště, jež vede do kaple, bylo posunuto do stran. Na hrobce sekundogenitury jsou pozoruhodné hlavně pískovcové štíty zdobené četnými novogotickými prvky – fiálami a kraby, prolamované schodiště i vstupní portál. Autorem kamenických prací se stal August Víšek z Prahy. Oltář i vrata hrobky navrhl Karel Zenker, jenž se podílel na zařizování interiérů hlubockého sídla schwarzenberské primogenitury. Na výzdobě mauzolea ostatně pracovalo i mnoho dalších řemeslníků z okruhu zaměstnanců starší větve rodu. Stačí jmenovat třeba truhláře Jana, soustružníka Adama a zámečníka Ignáce Vondruškovi z Hluboké nad Vltavou. Na vstupních vratech se podílel Jan Stegmann, jenž vytvořil kliky, a řezbář Josef Leitgeb. Oba zmínění řemeslníci jsou mimo jiné autory masivního vstupního portálu hlubockého zámku.⁹⁶² Hlavní vchod do hrobky z bohatě řezaného dubového dřeva ozdobil rodový znak schwarzenberské sekundogenitury.

Interiér pohřební kaple byl prosvětlen deseti novogotickými okny v železném osazení, jež dělí štíhlé sloupky. Vnitřní stěny pokryla dekorativní výzdoba v podobě stylizovaných kvádrů. Podlaha byla vydlážděna bílými kamennými deskami kombinovanými s malými čtverci belgické přídlice. Do výklenku dřevěného vyřezávaného oltáře byla umístěna dřevěná soška Panny Marie od vídeňského sochaře Vinzenze Pilze. V únoru 1862 objednal Karel III. u sochaře Emanuela Maxe jedenáct

⁹⁶⁰ Srov. SOA Třeboň, RA Schwarzenberg-Orlík, sign. VII-3/1.

⁹⁶¹ Kámen byl spolu se zakládací listinou v českém a německém jazyce položen pod budoucí oltář pohřební kaple. Srov. TAMTÉŽ.

⁹⁶² K působení zmíněných řemeslníků na zámku Hluboká nad Vltavou J. KUTHAN, *Aristokratická sídla*, s. 27-48.

stop vysoký kříž s tělem Krista, jenž byl dokončen o dva roky později. Stál Schwarzenbergu 1100 zlatých a stal se pohledovou dominantou samotné krypty.⁹⁶³

Hrobka orlické sekundogenitury, umístěná v melancholickém klidu anglického zámeckého parku, byla dokončena v roce 1864. Symbolicky dovršila rozdělení schwarzenberského rodu na dvě samostatné větve i snahy maršálka Karla Filipa vytvořit skutečný domov právě na Orlíku, jenž se v průběhu 19. století stal, slovy historika Zdeňka Bezecného, „více nežli venkovským sídlem. Symbolizoval konzervativní myšlení vyrůstající z neměnného vlastnictví, patriotismus, který se opíral o vztah ke krajině v srdci Čech, rodové tradice snad nejlépe vyjádřené hrobkou v zámeckém parku.“⁹⁶⁴

Prostředkem k vytváření kultu Karla Filipa a zároveň jeho konkrétním projevem v kolektivní paměti i pohřebních strategiích orlických Schwarzenbergů nezůstala pouze stavba hrobky chápána ostatně jako splátka dluhu. Zádušní i maršálkův kult se protnul především v obřadu vysvěcení nového mauzolea a nedlouho poté i v translaci těl slavného předka, jeho manželky a syna z Třeboně na Orlík. Pro vysvěcení nové hrobky bylo vybráno neomylné datum – 15. říjen 1864, výroční den maršálkovy smrti. Slavností předcházela zádušní mše na jeho památku, již sloužil v osm hodin ráno v orlické zámecké kapli za asistence českobudějovického biskupa Jana Valeriána Jirsíka a čtyřiatřiceti patronátních kněží kardinál Bedřich ze Schwarzenbergu. Účastnil se jí stavitel hrobky, vládnoucí kníže Karel III. ze Schwarzenbergu se svou matkou, kněžnou Josefínou, a bratrem Edmundem. List *Bohemia* uvedl, že ze schwarzenberské sekundogenitury chyběl pouze „poslední lancknecht“, maršálkův syn Bedřich, jemuž zabránila v účasti nemoc.⁹⁶⁵ K pozvaným hostům patřili příbuzní ze starší rodové větve – majorátní pán Jan Adolf II. s manželkou Eleonorou a synem Adolfem Josefem. Po mši přednesl českobudějovický biskup z ozdobené kazatelny před hrobkou slavnostní řeč v češtině a následoval obřad svěcení nového mauzolea z rukou kardinála Schwarzenberga.⁹⁶⁶

⁹⁶³ „Emanuel Max zhotovil do hrobky dolejší kamenný kříž z tvrdého pískovce z Perna [Pirny] v Sasku 11 stop vysoký, za 1100 zlatých, z jednoho kusu, v barvě podobné mramoru. Dole skála a na ní had s jablkem. Tělo Spasitelovo ve velikosti nadpřirozené. Velmi umělecké dílo. Schváleno knížetem 8. 2. 1864.“ Srov. SOA Třeboň, RA Schwarzenberg-Orlík, sign. VII-3/4.

⁹⁶⁴ Srov. Z. BEZECNÝ, *Příliš uzavřená společnost*, s. 56.

⁹⁶⁵ Srov. *Bohemia* z 22. října 1864, s. 1183-1184, zde s. 1184.

⁹⁶⁶ Srov. SOA Třeboň, RA Schwarzenberg-Orlík, sign. VII-3/1.

Významné události věnoval v následujících dnech pozornost český i německojazyčný tisk.⁹⁶⁷ Nejen samotného obřadu a podoby hrobky, ale i slavnostní atmosféry, velkého množství účastníků a deštivého počasí, si všímal Prager Zeitung z 22. října 1864.⁹⁶⁸ Slavnostní vysvěcení hrobky, jež se stalo uctěním památky zakladatele sekundogenitury, mělo splňovat i nároky Schwarzenbergů na veřejnou reprezentaci. Je to zřejmé například ze skutečnosti, že měli být přítomni veškerí zaměstnanci knížecí rodiny, lesní personál pak oblečen v úplném gala a kloboucích s chocholy.⁹⁶⁹

O několik dnů později uvítala hrobka svou první obyvatelku. Byla jí sestra Karla III., princezna Gabriela ze Schwarzenbergu (1825–1843), jejíž ostatky byly na nové místo posledního odpočinku převezeny z čimelické hrobky Wratislavů již 20. října 1864.⁹⁷⁰ Konečným splacením dluhu maršálkovi se stal převoz jeho těla z Třeboně v únoru 1865. Spolu s ním se na Orlík vrátili i Marie Anna z Hohenfeldu a Karel II. Translaci těl pojali Schwarzenbergové jako veřejnou náboženskou slavnost, jež měla potvrdit a zhmotnit, obdobně jako v případě uctívání křesťanských relikvií, maršálkův kult. Průběh přenesení knížecích ostatků zachytil nesignovaný pamětní spis v němčině, pravděpodobně od úředníků treboňského panství, a *Památní listina* biskupského vikáře a děkana v Třeboni Josefa Fischera.⁹⁷¹

⁹⁶⁷ Popisy slavnosti se objevily např. v Bohemii z 22. října, Prager Zeitung z téhož dne či Národu z 25. října 1864.

⁹⁶⁸ „Um 10 Uhr fahren die hohen Gäste an den eine Viertelstunde vom Schlosse entfernten Ort, wo die Familiengruft erbaut ist und trotz des nicht günstigen Wetters schon mehre Tausend Personen verschiedenen Standes versammelt waren. Neben dem Eingangsthore rechts war im Freien eine schön dekorirte Kanzel errichtet. Diese bestieg der Herr Bischof von Budweis und hielt eine ausgezeichnete böhmische Predigt, die beinahe eine Stunde dauerte und welcher seine Eminenz in Pontifikal-Ornate gleich dem übrigen hohen Gästen, die trotz des Regens die ganze Zeit ihre Häupter nicht bedeckten, stehend beiwohnte. Nach Schluß der Predigt nahm der Herr Kardinal, assistirt von Herrn Bischof, die Einweihung der Kapelle von außen und Innen, endlich die der Gruft vor.“ Srov. Prager Zeitung z 22. října 1864, b. s.

⁹⁶⁹ Srov. Bohemia, s. 1184.

⁹⁷⁰ „Schon am 20. Oktob. 1864 wurde aus der hochgräflich Wratislawischen Familiengruft zu Čimelic die Leiche der in der schönsten Jugendblüthe verstorbenen Fürstin Gabriele, Tochter des Fürsten Karl k. k. Feldzeugmeisters gehoben, und am selben Tage in der neuer Worliker Gruft sub coren Evangelii des kapellenalters beigesetzt.“ Srov. SOA Třeboň, RA Schwarzenberg-Orlík, sign. VII -3/1.

⁹⁷¹ „Dne 1. února ráno a dopoledne byly mrtvoly šťastně v truhlách svých z hrobů vyndané. O třetí hodině odpoledne byl průvod do města, kde se mrtvoly uložily v zámku. Dříve se duchovenstvo modlilo v chrámu Páně pohřebním [kostelíku sv. Jiljí] hodinky za mrtvé a přiměřené modlitby církevní, nato vezena byla těla na třech čtverspřezných vozech – a následovalo velké množství kočárů. Na dvoře zámeckém vykonaly se opět modlitby církevní a stráž Ostrostřelců treboňských držela tam noční hlídku – ráno však dne druhého února mrtvoly před hodinou šestou ve vší tichosti odvezeny byly dále.“ Srov. TAMTÉŽ, Vs Třeboň, sign. IC 8F alfa 2b, Památní listina z 5. února 1865 od Josefa Fischera, biskupského vikáře a děkana v Třeboni.

Exhumace ostatků zemřelých, nakládání s nimi a jejich převážení podléhaly v pokročilém 19. století přesným úředním a zdravotně bezpečnostním předpisům. Rovněž v případě převozu orlických Schwarzenbergů musela být splněna dobová administrativní a hygienická nařízení. Dne 25. října 1864 požádal Karel III. prostřednictvím právního zástupce Maximiliána Farky místodržitelství o povolení k převozu ostatků svých předků. Třetího listopadu téhož roku oznámilo místodržitelství okresnímu úřadu v Třeboni, že povoluje exhumovat požadovaná tři těla za předpokladu, že budou dodržena všechna zdravotní opatření.⁹⁷²

Podle nařízení místodržitelství z 8. října 1863, jež se týkala exhumačních praktik, měl být v první řadě při otevření hrobu a manipulaci s ostatky přítomen lékař. Vyzdvižení těl i jejich převoz se měly konat výhradně časně ráno, k dezinfekci mělo být používáno chlorové vápno, v blízkosti odkrytého hrobu a těl se neměly pohybovat osoby, jež při exhumaci nezastávaly žádnou užitečnou funkci.⁹⁷³ Přenesení těl orlických příbuzných definitivně schválil výnos ústřední kanceláře vládnoucího knížete schwarzenberské primogenitury Jana Adolfa II. z 25. ledna 1865.⁹⁷⁴

Důležitým krokem, jenž bezprostředně předcházela samotné exhumaci, byla přesná identifikace hrobových míst. V předvečer prvního únorového dne dorazila do Třeboně komise složená z úředníků orlického panství a tři čtyřspřežné vozy určené k převozu ostatků. Zabránit případnému omylu měly nejen plány hrobky z padesátých let 19. století, ale byli povoláni i pamětníci starších schwarzenberských pohřbů, jež vnitřní uspořádání pohřebiště důvěrně znali – zedníci Thomas Dobesch, Josef Forst, Josef Bazal a Jakob Koranda. Kromě nich sestoupili v časných ranních hodinách 1. února 1865 do hrobky ještě kostelník Anton Kropatsch a osoby, jejichž účast nařizovalo místodržitelství – místní duchovní pastýř, zástupci okresního úřadu, městské rady a četnictva. Nechyběli ani zodpovědní úředníci z orlického a třeboňského panství, mezi nimi i strážci a znalci rodinné paměti – knížecí archiváři. Zmíněný stručný nástin události dává tušit, že se exhumace účastnil přece jen vyšší počet osob, než by si dobová

⁹⁷² TAMTÉŽ, Denkschrift, Wittingau am 1. Februar 1865; Opis výnosu místodržitelství N° 63999 okresnímu úřadu v Třeboni.

⁹⁷³ Zmíněná nařízení se neobjevila v konkrétní podobě v dokumentech, jež se týkaly převozu těl na Orlik, nýbrž ve vyrozumění od ředitele okresního úřadu, jež bylo adresováno ředitelství třeboňského panství z 24. července 1877 a souviselo s převozem těl představitelů primogenitury z kostelíka sv. Jiljí do nově postavené hrobky primogenitury, jemuž bude věnována pozornost v následující podkapitole. Srov. TAMTÉŽ, Der k. k. Bezirkshauptmann an die geehrte fürstlich Schwarzenbergische Domain-Direction in Wittingau, 24. Juli 1877.

⁹⁷⁴ Srov. TAMTÉŽ, Denkschrift, Wittingau am 1. Februar 1865.

hygienická opatření přála. Jejich funkce navíc souvisela spíše s životním stylem knížecího rodu než s předepsaným zabezpečením akce. Rakve maršálka a jeho rodiny, jež byly v dobrém stavu a nejevily žádné stopy „zločinného vniknutí“, byly vysvěceny a knížecí rybáři je naložili na vozy.⁹⁷⁵

Následující fáze události, již popsal výše citovanými slovy očitý svědek Josef Fischer, měla naplňovat tradiční kroky pohřebního rituálu i nároky Schwarzenbergů na rodinnou reprezentaci. Čestné místo v doprovodu maršáلكových ostatků patřilo třeboňským ostrostřelcům, kteří za zvonění všech městských zvonů a účasti přihlížejícího davu doprovodili ostatky zakladatele sekundogenitury do třeboňského zámku. Dne 3. února 1865 se vrátili Karel I. Filip, Maria Anna a Karel II. domů na Orlík.⁹⁷⁶ Po jejich boku postupně spočinulo dalších dvanáct představitelů orlické větve rodu.⁹⁷⁷ Na počátku března 1870 zde byl jako první pochován maršáلكův nejstarší syn Bedřich ze Schwarzenbergu.⁹⁷⁸

Skutečnost, že ke svým současníkům promlouvala romantická hrobka v parku orlického sídla o úctě potomků ke Karlovi Filipovi, hodnotách rodinné paměti i intimitě domova, odkrývá snad nejlépe oslavná báseň s výmluvným názvem *Die Gruft* z roku 1874, již k desetiletému výročí založení pohřebiště složil už v souvislosti s primogeniturou zmíněný obdivovatel schwarzenberských hrobek Leonard Gamsenberg: „*Der Enkel hat die fromme Schuld geordnet, Das Haus der Gruft für seinen Stamm erbaut, Es ist der Bau ihm würdevoll gelungen, Mit Recht hat er auf seinen Geist vertraut. Im Innern ist es wohnlich eingerichtet, Die Ewigkeit ist ja unendlich lang –*

⁹⁷⁵ TAMTÉŽ.

⁹⁷⁶ „*Am 3. Febr. 1865 in Worlik anlangten, und am selben Tage, erstere zwei [die Leiche des seligen Feldmarschall Fürsten Karl und dessen Gemahlin Maria Anna] sub coren epistola letzteren [die Leiche des zweitgeborenen Sohnes Fürsten Karls] sub coren evangelii des Alters der Gruftkapelle beigesetzt wurden.*“ Srov. TAMTÉŽ, RA Schwarzenberg-Orlík, sign. VII-3/1.

⁹⁷⁷ Byli to Bedřich (* 30. 9. 1799, Vídeň – † 6. 3. 1870, Vídeň); Edmund (* 18. 11. 1803, Vídeň – † 17. 11. 1873, Orlík); vládnoucí kněžna Josefína rozená Wratislavová z Mitrovic (* 16. 4. 1802, Praha – † 17. 4. 1881, Praha); kněžna Marie rozená Kinská z kostelecké větve rodu (* 18. 10. 1866, Vídeň – † 11. 5. 1889, Osov); vládnoucí kníže Karel III. (* 5. 7. 1824, Praha – † 29. 3. 1904, Praha); kněžna Vilemína rozená Oettingen-Wallersteinová (* 30. 12. 1833, Königssaal – † 18. 12. 1910, Praha); vládnoucí kníže Karel IV. (* 1. 7. 1859, Čimelice – † 4. 10. 1913, Orlík); vládnoucí kníže Karel V. (* 26. 2. 1886, Praha – † 6. 9. 1914, Vukovar); Marie Kristýna rozená hraběnka Schönbornová (* 11. 6. 1872, Malešice – † 14. 9. 1918, Tochovice); Bedřich (* 30. 10. 1862, Orlík – † 2. 10. 1936, Tochovice). Po roce 1948 byl do hrobky pohřben pouze Arnošt (* 11. 10. 1892, Osov – † 18. 12. 1979, Písek). V hrobce jsou dále pohřbeny ostatky v dětském věku zemřelého prince Josefa (* 18. 11. 1894, Osov – † 27. 11. 1894, Osov), syna Karla IV. a Idy rozené hraběnky Hoyosové. Srov. TAMTÉŽ, sign. VII-3/4, plánec orlické hrobky z roku 1918. K doplnění pozdějších pohřbů odpovídající strany v K. SCHWARZENBERG, *Geschichte* II. Údaj o posledním pohřbu do hrobky viz. V. ŠKUTINA (ed.), *Český šlechtic*, s. 48.

⁹⁷⁸ Blíže podkapitola *Pompa funebris* této práce; Z. BEZECNÝ, *Příliš uzavřená společnost*, s. 100-101.

*Schon haben sich Bewohner eingefunden, Gerufen von des Tempels Glockenlang.
Allmählig wird sein Stamm sich dort versammeln, Vom Heimathshaus zur ewigen
Heimath ziehn. Indess wird Gott die jungen Saaten säen, Und die gereiften wird sein
Engel mähen.*⁹⁷⁹

VI. 7. Třeboň. Primogenitura

Zakladatel velkoryse pojaté hrobky primogenitury v Třeboni z let 1873–1877 Jan Adolf II. ze Schwarzenbergu se narodil 22. května 1799 jako třetí dítě a nejstarší syn manželského páru Josefa II. a krásné i vzdělané aristokratky belgického původu Pavlíny Ahrenbergové. Stejně jako jeho otec a děd nebyl předurčen k zastávání dvorských úřadů, nýbrž k vládě nad schwarzenberskou primogeniturou.⁹⁸⁰ Posláním sedmého knížete ze Schwarzenbergu, na nějž čekal nesnadný úkol vyrovnat se roku 1848 se zrušením poddanství, se mělo stát modernizování schwarzenberského hospodářství a průmyslu. V obojím během svého neobyčejně dlouhého života a vlády dosáhl zářivých úspěchů.⁹⁸¹

Jeho budoucí kariéře a postavení byly od raného dětství přizpůsobeny výchova i vzdělávání.⁹⁸² Jejich součástí byly i kavalírské cesty, jež měly Jana Adolfa II. připravit

⁹⁷⁹ Jedenáctá sloka básně *Die Gruft*. Srov. SOA Třeboň, RA Schwarzenberg-Orlík, sign. VII-1/2. „*Vnuk splatil onen zbožný dluh, zbudoval hrobku pro svůj rod. Uvěřil právem ve svůj dluh, ten důstojné stavbě vzniknout dal. Vnitru přemile jest zřízena, věčnost je přeci velmi vzdálená – první obyvatelé již se dostavili volání zvukem zvonů z kostela. V ní časem shromáždí se celý jeho rod, do věčné vlasti vypraví se z domova. Úrodu zralou kosí anděl boží, Bůh však hned mladou sadbu zasívá.*“ (z němčiny přeložil Zdeněk Bezecný). Citováno podle Z. BEZECNÝ, *Příliš uzavřená společnost*, s. 98-99.

⁹⁸⁰ Jan Adolf II. (1799–1888) nepřijal žádný státní úřad, pouze v roce 1820 hodnost komořího. Roku 1836 se stal rytířem Řádu zlatého rouna, o dva roky později tajným radou, v roce 1860 doživotním členem rozšířené říšské rady, o rok později dědičným členem panské sněmovny. V letech 1861–1867 zasedal na českém sněmu za svěřenecké statky. V roce 1830 se oženil s princeznou Eleonorou z Liechtensteinu (1812–1873), s níž měl syna Adolfa Josefa (1832–1914), dceru Marii Leopoldinu (1833–1909) a syna Waltera (1839–1841). Srov. K. SCHWARZENBERG, *Geschichte II*, s. 239-248.

⁹⁸¹ Jan Adolf II. byl schopným a všestranným zemědělským, lesnickým i průmyslovým hospodářem. Věnoval se úspěšně i plemenářství, pivovarnictví, mlékárenství a rybníkářství. Zavedl systematizaci lesů i první odborné muzeum lesnictví v Čechách a na Moravě v zámku Ohrada (1842), dále přírodní rezervaci Boubínský prales (1858). Nebyly mu cizí ani stavebnictví, těžbařství a doprava – podílel se na budování dráhy Františka Josefa. Srov. A. MARKUS, *Rod*, s. 49-52. K modernizaci schwarzenberského hospodářství a správy velkostatků podrobně Raimund PALECZEK, *Die Modernisierung des Großgrundbesitzes des Fürsten Johann Adolf zu Schwarzenberg in Südböhmen während des Neoabsolutismus (1848/49–1860)*, in: I. Cerman – L. Velek (edd.), *Adel und Wirtschaft*, s. 135-184.

⁹⁸² Pod vedením vychovatele Emericha Thomase Hohlera (1781–1845) studoval podle studijního plánu, jehož součástí byly jak tradiční předměty – logika, psychologie, matematika, historie a právo, tak nauky, jež měl vrchovatou měrou uplatnit při správě staršího majorátu a jeho statků – ekonomie, účetnictví, obchodní styl, občanský zákoník. Srov. *Lehrplan für den Prinzen Johann Adolf von Schwarzenberg* publikovaný v H. STEKL, *Österreichs Aristokratie*, s. 104-105.

jak na správu rozsáhlého rodového majetku, tak na plnění čestných povinností ve službách císařské dynastie. Patřila k nim, jako v případě předchozích dvou generací vládnoucích schwarzenberských knížat, především diplomatická a reprezentační poslání.⁹⁸³ Přestože princ pobýval v roce 1819 ve Francii a v následujících letech absolvoval i delší pobyty v Itálii (1822, 1825, 1835–1836), nejvíce jej okouzila Anglie. Poprvé strávil několik měsíců v tehdejší evropské hospodářské velmoci roku 1825. Zabýval se především studiem novinek průmyslové revoluce. Při druhém pobytu v ostrovní říši z roku 1838, jenž byl spojen s účastí na korunovaci britské královny Viktorie, jej doprovázela manželka Eleonora. Tentokrát měly anglické cesty spíše výletní povahu.⁹⁸⁴

Kníže věnoval při návštěvách Anglie pozornost modernímu průmyslu, ale také architektuře gotického revivalu, jež vyzařovala ideály v té době šlechtě vlastní. Znovu reálně oživovala atmosféru starých rytířských časů a vyvolávala vzpomínky na hrdinské činy slavných předků. Dokonale v sobě spojovala romantické pocity, zájem o vše staré a zaniklé i technický důvtip. Ztvárňovala dobové představy o minulosti a poskytovala vysoký životní komfort.⁹⁸⁵ Právě spojení pocitu života ve středověku s možností zapnout ústřední topení dokonale rezonovalo s životním stylem vysoké starožitné šlechty rodící se občanské doby. Přestavby či novostavby historizujících sídel se jí staly okolo poloviny 19. století funkčním nástrojem k veřejné demonstraci „jiné“ životní skutečnosti.⁹⁸⁶

⁹⁸³ Roku 1825 byl členem delegace při korunovaci francouzského krále Karla X. v Remeši, o deset let později navštívil jako zvláštní vyslanec pruský dvůr, aby oznámil nastoupení císaře Ferdinanda na trůn. Konečně v roce 1838 byl vyslán k účasti na korunovaci britské královny Viktorie. Byl také pověřen představit rakouskou arcivévodkyni Marii Henriettu jejímu budoucímu manželovi, belgickému králi Leopoldu II. Srov. M. BUBEN, *Schwarzenbergové – primogenitura*, s. 13.

⁹⁸⁴ K prvnímu pobytu na základě studia deníkových záznamů Jindřich VYBÍRAL – Milada SEKYRKOVÁ, *Britská cesta Johanna Adolfa ze Schwarzenbergu roku 1825*, *Umění* 46, 1998, s. 129-145. Průběh cest manželského páru u příležitosti korunovační slavnosti rekonstruoval na základě účetních pramenů J. VYBÍRAL, *Století*, s. 29-30.

⁹⁸⁵ K architektuře gotického revivalu výběrově M. BENEŠOVÁ, *Česká architektura*; Pavel ZATLOUKAL, *Historismus. Architektura 2. poloviny 19. století na Moravě a ve Slezsku*, Olomouc 1996; Marie MŽYKOVÁ, *Romantický historismus, novogotika*, Bítov-Sychrov 1995; TÁŽ (ed.), *Kamenná kniha*; J. KUTHAN, *Aristokratická sídla*; J. VYBÍRAL, *Století*, obecně zejména s. 11-24.

⁹⁸⁶ Prostor rodových sídel se stal vysoké šlechtě v průběhu 19. století velmi funkčním nástrojem pro vytváření historické paměti. Tvůrci „minulosti v přítomnosti“ jej vybavovali různými paměťovými médii a vytvářeli prostředí vnější rodové reprezentace i specifického životního prostoru minulosti a vzpomínek. Pro schwarzenberskou primogenituru V. GRUBHOFFER, *Společenství vzpomínek*, zejména s. 328-332, TÝŽ, *Paměť na Rožmberky u Buquoyů, Eggenberků a Schwarzenberků*, in: Václav Bůžek a kolektiv, *Světy posledních Rožmberků*, Praha 2011, s. 616-631, zde s. 623-631. Pro orlickou větev rodu Z. BEZECNÝ, *Schwarzenbergové a jejich Orlik*; TÝŽ, *Dědicové*, s. 209-218. Podle Maurice Halbwachse byl vztah mezi podobou obývaného prostoru a životními strategiemi jeho obyvatel vzájemný. Místo podle

Schwarzenberská primogenitura ji zhmotnila v letech 1840–1871 radikální přestavbou původně barokního zámku v Hluboké nad Vltavou.⁹⁸⁷ Přestože duch viktoriánské Anglie ovlivnil stavební aktivity dalších šlechtických i měšťanských rodin v Čechách a na Moravě, rozsahem, velkolepostí a náročností vybavení interiérů se z nových šlechtických rezidencí habsburské monarchie mohla s Hlubokou měřit snad jen liechtensteinská Lednice.⁹⁸⁸ Již při letném pohledu na tehdejší hlavní schwarzenberskou rezidenci v Čechách, změněnou k nepoznání do impozantní neogotické podoby, je patrné, že Jan Adolf II. neusiloval pouze o zbudování místa vnější rodové reprezentace a kolektivní schwarzenberské paměti,⁹⁸⁹ nýbrž i o přenesení „kusu Anglie“ na svá česká panství.⁹⁹⁰

Intenzivní stavební aktivita na Hluboké se zároveň stala hlavní překážkou k naplnění doporučení, jež ve svém testamentu vyslovil zakladatel primogenitury Josef II. ze Schwarzenbergu.⁹⁹¹ V kontextu náročného zařizování interiérů hlubockého zámku se nelze divit, že Janu Adolfovi II. nezbývaly na výstavbu vlastního rodinného mauzolea finanční prostředky. Přestože starší rodová větev byla podstatně majetnější než její orliční příbuzní, obdobné postoje ke stavbě rodinných hrobek dávají tušit, že se jejich životní strategie příliš nelišily. Na prvním místě stála snaha nezůstat pozadu

něj doslova uchovávat otisk skupiny a naopak. Navíc obydlí a jeho vnitřní vzhled dodávají každé skupině uklidňující dojem kontinuity. Srov. M. HALBWACHS, *Kolektivní paměť*, s. 186-188.

⁹⁸⁷ K přestavbě zámku Hluboká nad Vltavou zejména J. VYBÍRAL, *Století*; TÝŽ, *Hluboká jako „ženský vrch“*, in: Václav Petrbock (ed.), *Sex a tabu v české kultuře 19. století*, Praha 1999, s. 80-83; J. KUTHAN, *Aristokratická sídla*; TÝŽ, *Zámek Hluboká nad Vltavou. Romantická rezidence knížecího rodu Schwarzenbergů*, České Budějovice 1991; TÝŽ, *Schloß Hluboká (Frauenberg). Die romantische Residenz des Fürstenhauses Schwarzenberg*, in: M. Mžýková (ed.), *Kamenná kniha*, s. 88-101. K jednotlivým stavebním etapám podrobně s citacemi z pramenů Karel KSANDR – Pavel ZAHRADNÍK, *Hluboká. Stavebně historický průzkum*, Praha 2003.

⁹⁸⁸ Z významných staveb zřetelně ovlivněných tvarovými formami britské architektury lze jmenovat harrachovský Hrádek u Nechanic, Nečtiny Alfonse Mensdorffa-Pouilly, Nový Světlov Henrietty Haugwitzové, thunovský Klášterec nad Ohří, Vráž u Písku Jiřího z Lobkovicz, Jevišovice u Znojma Karla Locatelliho, Jetřichovice Jana Nepomuka Kaňky, Kamenici Františka Ringhoffera, Vrchotovy Janovice rodiny Nádherných či Český Rudolec Angela Picchioniho. Přehledově s bohatým ikonografickým materiálem J. KUTHAN, *Aristokratická sídla*, s. 170-317.

⁹⁸⁹ K roli hlubockého zámku v procesu utváření historické paměti ve schwarzenberském prostředí v průběhu 19. století V. GRUBHOFFER, *Společensví vzpomínky*, zejména s. 337-344.

⁹⁹⁰ Dokladem přímé britské inspirace jsou i některá díla zastoupená v hlubocké zámecké knihovně, mezi nimi např. *The Mansions of England in the Olden Time* Johna Nashe vydané v Londýně v roce 1839 či *The Ancestral Homes of Britain: Containing examples of its noblest Castles, Halls and Mansions* Francise Orpena Morrise z roku 1868. Srov. J. KUTHAN, *Aristokratická sídla*, s. 32.

⁹⁹¹ Anna Kubíková upozornila na málo známou skutečnost, že se založením nové hrobky zabýval již Josef II. ze Schwarzenbergu. Podle jejích badatelských závěrů řešily na počátku roku 1813 otázku zřízení větší hrobky schwarzenberská vrchní i stavební správa. K tehdejším návrhům patřil například kostel zrušeného kláštera ve Zlaté Koruně. Českokrumlovský magistrát navrhoval kostel sv. Víta. Poslední alternativu, s níž přišla správa třeboňského panství, představovala školní budova v Třeboni, jež se nacházela ve zrušeném augustiniánském klášteře. Srov. A. KUBÍKOVÁ, *Schwarzenberské hrobky*, s. 2-3.

v otázce estetiky a pohodlí rodinných sídel. Staršímu schwarzenberskému světenectví navíc chyběl podobně silný kult zakladatelské osobnosti, jenž prostupoval myšlením jejich blízkých příbuzných. Snad i tak se dá vysvětlit poměrně pozdní zřízení důstojné rodinné hrobky schwarzenberské primogenitury, již sekundogenitura předstihla o více než celé desetiletí.

Desetileté zpoždění za maršálovými syny měl Jan Adolf II. ostatně již ve druhé polovině čtyřicátých let 19. století, když začal vážně uvažovat o stavbě nové hrobky, přesto se nakonec rozhodl pro opravu stávajícího pohřebiště v kostelíku sv. Jiljí.⁹⁹² První konkrétní stavební záměr je datován až k roku 1851, kdy dal kníže v blízkosti stávající domanínské hrobky zaměřit staveniště na plánované pohřebiště v podobě jednolodního novorománského kostela s ambity. Předlohou ambiciózního návrhu od ředitele stavebního úřadu primogenitury Wilhelma Nevenhorsta a jeho tehdejšího adjunkta Damasa Deworezkeho se stalo nejstarší evropské *Campo Santo*, jež bylo roku 1277 zřízeno v italské Pise a určovalo středomořsky orientované architektuře formální pravidla pro výstavbu nových hřbitovů.⁹⁹³

V otázce pohřební architektury byl tedy Jan Adolf II. bezesporu otevřenější dobovým trendům než jeho příbuzný Karel III. ze Schwarzenbergu. Přestože stavbu povolil, v únoru 1859 dal započaté práce zastavit. Celkový rozpočet 115 515 zlatých byl příliš vysokým výdajem i pro pokladnu největšího pozemkového vlastníka v Čechách. Již z následujícího roku pochází ale patrně první návrh hrobky od Friedricha von Schmidta,⁹⁹⁴ jenž nakonec nebyl přijat.⁹⁹⁵ Nejvlivnějšího architekta habsburské monarchie, mimo jiné projektanta vídeňské radnice či tamního Akademického

⁹⁹² Jan Adolf II. dal v roce 1845 v kostelíku sv. Jiljí osadit novou, ve Vídni zhotovenou sklomalbu. Srov. J. VYBÍRAL, *Století*, s. 72.

⁹⁹³ První spolehlivá zpráva o plánu vybudovat novou hrobku pochází z prosince 1851. Zednický mistr Johann Aulizky měl podle ní zaměřit staveniště poblíž kostelíka sv. Jiljí. O rok později zaslal Wilhelm Nevenhorst knížeti rozpočty na stavbu a žádal jej, aby v jarních měsících o stavbě rozhodl. Graficky provedené plány nové hrobky jsou datovány k 31. květnu 1852. Srov. TAMTÉŽ, s. 72-73. Více o *campu santu* jako zvláštním místě, odděleném od běžného pohřbívání a ostatní plochy hřbitova, a hrobkách v této podobě, jež byly doménou architekta Josefa Schulze, Marie BENEŠOVÁ, *Funerální architektura v tvorbě českých architektů druhé poloviny 19. století*, in: H. Lorenzová – T. Petrasová (edd.), *Fenomén smrti*, s. 92-105.

⁹⁹⁴ K dílu Friedricha von Schmidta Peter HAIKO – Renata KASSAL-MIKULA (edd.), *Ein gotischer Rationalist, Historisches Museum der Stadt Wien. 148. Sonderausstellung 12. September bis 27. Oktober 1991*, Wien 1991 (= Katalog výstavy). Kromě hrobky pro Schwarzenbergu navrhl Schmidt v roce 1880 i mauzoleum pro rodinu významného podnikatele židovského původu Adolfa Ignaze rytíře Mautnera. Návrh nebyl realizován. Mělo jít opět o centrální stavbu s dvouramenným schodištěm. Reprodukci srov. TAMTÉŽ, s. 192-193.

⁹⁹⁵ Boky jednopatrové hrobky na polygonálním půdorysu měly ukončovat ostré štíty. Stavba měla být završena vysokou střechou s lucernou na vrcholu. Srov. J. KUTHAN, *Aristokratická sídla*, s. 298.

gymnázia, oslovil stárnoucí Jan Adolf II. znovu v létě 1873, bezprostředně po smrti své manželky. Schmidtův návrh, podle něhož se měl nad spodní částí hrobky zdvihát dvanáctiboký polygon s ústřední vysokou částí obklopenou ochozem, se stal základem plánů, jež v roce 1874 vypracoval Damasus Deworetzky a podle nichž byla nakonec roku 1877 hrobka vystavěna.⁹⁹⁶

O stavbu se zasloužil i Deworetzkeho asistent Jan Sedláček, stavbyvedoucí Karl Kühnel, tesařský mistr Johann Stifter a knížecí zahradník Rudolf Wacha, autor parkových úprav v okolí hrobky.⁹⁹⁷ Návštěvníci nového mauzolea mohli obdivovat rovněž sochařské a kamenické práce Josefa Pokorného z Vídně, sarkofágy zhotovené podle návrhu již zmíněného architekta Jana Sedláčka či pozlacené kříže na věži a kupoli od firmy *Daniel Eule*.⁹⁹⁸

Roku 1877 byl v blízkosti hrobky postaven ještě novogotický strážní domek.⁹⁹⁹ K úmyslu chránit ostatky předků před vykradači hrobů přivedla Schwarzenbergův šokující zkušenost ze čtyřicátých let 19. století. V polovině února 1844 informovali hospodářští úředníci třeboňského panství knížete Jana Adolfa II., že v noci z 24. na 25. ledna vnikl do kostelíku sv. Jiljí neznámý zloděj, jenž otevřel knížecí hrobku a „*prohrabal*“ ostatky Marie Ernestiny ze Schwarzenbergu provdané Auerspergové. Přestože lupič neodcizil nic z vybavení kostela, a patrně ani v rakvi kněžny nenašel žádné cennosti, knížecí rodina, jíž se tento „rouhačský“ čin pochopitelně bolestně dotkl, dala znesvěcenou rakev znovu požehnat.¹⁰⁰⁰

⁹⁹⁶ Srov. TAMTÉŽ.

⁹⁹⁷ Rudolf Wacha (1825–1899), jenž se podílel i na parkové úpravě v okolí hlubockého zámku, dal roku 1875 přivést do budoucího krajinářského parku třeboňské hrobky 600 sazenic buku, 400 habrů, 1000 dubů. Stabilita cest byla zajištěna zbytky cihel z blízké cihelny, jež byla vybudována pro stavbu hrobky. V parku o výměře 23 hektarů byly vysazeny i některé vzácné dřeviny – dub červený, borovice tuhá či liliovník tulipánokvětý. K tomu M. PAVLÁTOVÁ – M. EHRICH a kol., *Zahrady*, s. 152-153.

⁹⁹⁸ Srov. J. VYBÍRAL, *Století*, s. 75.

⁹⁹⁹ V archivní dokumentaci ke stavbě hrobky se dochoval plán pro „obydlí strážce“ (*Wächterhauschen*) z 12. srpna 1873 podepsaný stavebním úřadem v Třeboni a „Nástin na přístavbu jedné světnice pro hospodyně“ z 9. května 1888 od Karla Kühnela, ve kterém již stavba figuruje jako „obydlí duchovního“. Srov. SOA Třeboň, Vs Třeboň, sign. IC 8F alfa 2b.

¹⁰⁰⁰ „*Gerichten sich persönlich von dem Frevel zu überzeugen, mit welchem ein bisher unbekannter Thäter in der Nacht vom 24ten auf den 25ten Jenner in der Sct. Egidii Kirche das Grabgewölbe der durchlauchtigen Frau Maria Ernestina Fürstin zu Schwarzenberg vermählten Gräfin Auersberg gewaltsam erbrach, den äußere und innere Sarg, in welchem die hohe Verblichene ruhte, zertrümmerte, und raubgierig die morschen Uiberreste des Leichnams durchwühlte*. Srov. TAMTÉŽ, Herrschaft Wittingau, Wirthschaftsamtbericht vom 15. Februar 1844. Skutečnost, že dali Schwarzenbergové ostatky Marie Ernestiny znovu požehnat, ukazuje jasně na posvátnost zádušního kultu i katolickou duchovní orientaci v jejich myšlení.

Přestože hrobka schwarzenberské primogenitury vzešla z tvarových forem francouzské gotiky 13. století, nelze při pohledu na ni nepomyslet na anglofilní orientaci jejího zakladatele. Centrální stavba ve tvaru oktogonu s východním závěrem o čtyřech stranách osmiúhelníku, v jejímž horním podlaží se nachází pohřební kaple a dolní část podepírají čtyři sloupy, k nimž se připojují niky pro umístění rakví, měla symbolicky promlouvat o identitě svých majitelů a kultu jejich předků.¹⁰⁰¹ Měla v sobě spojovat myšlenkové strategie živých potomků, jež směřovaly k hodnotám reprezentace a potvrzení vlastní identity, se zádušním kultem předků, jímž se stala druhým domovem. Z reflexe dobového tisku a literatury vyplývá, že propojení světa živých a mrtvých v myšlenkových strategiích schwarzenberského rodu bylo srozumitelné i neurozené společnosti. Hrobka, jež přišla schwarzenberskou primogenituru na 251 408, 40 zlatých byla přirovnána ke „královskému mausoleu, jež jest mrtvým Švarcenberkům tím, čím živoucím nádherný zámek Hluboká.“¹⁰⁰²

Rakouská historička umění Inge Rohanová, jež je autorkou patrně nejhlubší ikonografické analýzy schwarzenberské hrobky, označila za její předobraz samotný Boží hrob v Jeruzalémě. Duchovní a církevní rozměr stavby, o nichž měla architektura mauzolea k divákům přímo promlouvat, se podle jejího názoru projevil již ve dvoupatrové dispozici, jež symbolizuje vzkříšení – ostrý protiklad mezi mystickým tmavým hrobem a prosvětlenou horní kaplí, prostorem oltářní svátosti. Hodnoty katolické religiozity zakladatele hrobky zcela nadřadila nad strategii vytváření zádušního kultu předků.¹⁰⁰³

Naopak podle berlínské historičky umění Regine Beckmannové našla hrobka primogenitury předobraz v monumentálním vídeňském farním kostele Panny Marie Vítězné (Pfarrkirche Maria vom Siege), zatímco Schmidtův návrh z roku 1860 se mohl inspirovat karnerem v Pulkau. Obě umělecké historičky explicitně zdůraznily hluboce sakrální rozměr stavby. Autor této práce se domnívá, že v celkové interpretaci se

¹⁰⁰¹ Hrobka byla projektována pro uložení dvaasedmdesáti rakví – v každé z dvanácti nik jich mělo být v budoucnu umístěno šest. Srov. I. ROHAN, *Die Gruftkirche*, s. 256. Architektonické podobě hrobky věnoval značnou pozornost časopis *Bautechniker* č. 49 z 2. prosince 1892, s. 927. Dále k popisu architektury včetně reprodukcí nerealizovaných návrhů J. VYBÍRAL, *Století*, zejména s. 78-82.

¹⁰⁰² Josef POSPÍŠIL, *Památky Třeboně a okolí*, Třeboň 1911, s. 7.

¹⁰⁰³ Srov. I. ROHAN, *Die Gruftkirche*, s. 261. Přestože je analýza Inge Rohanové velmi podnětná, autor této práce nesouhlasí s tvrzením autorky, že schwarzenberská hrobka nebyla primárně památkem zádušního kultu rodu. Nepřijatelný je například její základní argument, že kdyby měla hrobka pro Schwarzenbergy skutečně pamětní funkci, pokusili by se o převoz těl z Vídně. Dále Rohanová zmínila nedostatečný výskyt heraldických znaků rodu. Srov. TAMTÉŽ, s. 262-263.

přiblížila skutečnosti více Regine Beckmannová, když hrobku schwarzenberské primogenitury charakterizovala jako dokonalé spojení regionální středověké stavební tradice s dobovými trendy vídeňské církevní architektury, jež zastupoval sám architekt Friedrich von Schmidt. Objednavatel hrobky Jan Adolf II. se podle autorky představil jako pokrokový šlechtic otevřený zájmům vysoké zemské šlechty a přitom i Vídní. Formální podoba hrobky schwarzenberské primogenitury měla stvrzovat tuto rovnováhu a zároveň jednoznačně upozornit na hlavní rozdíl mezi šlechtou a měšťanskou společností – na nepřetržitou řadu předků.¹⁰⁰⁴

Duchovní rozměr nového svatostánku mrtvých, stejně jako hodnoty rodinné paměti, měly být jako v orlickém případě veřejně demonstrovány prostřednictvím slavnostního vysvěcení hrobky i přenesení ostatků předků ze staršího pohřebiště. Zatímco v myšlenkových strategiích orlických Schwarzenbergů se datum vysvěcení mauzolea symbolicky přihlásilo k osobnosti Karla I. Filipa, v případě primogenitury byly zvoleny dny čtvrtého výročí úmrtí manželky Jana Adolfa II. kněžny Eleonory († 27. 7. 1873, pohřbena 31. 7. 1873).

Důstojnými průvodci slavnosti se stali opět kardinál Bedřich ze Schwarzenbergu a českobudějovický biskup Jirsík, jenž sloužil v časných ranních hodinách 29. července 1877 za účasti široké veřejnosti a zpěvu v češtině mši svatou v děkanském kostele sv. Jiljí v Třeboni. Po obřadu se postavilo treboňské a patronátní duchovenstvo vedené oběma vysokými církevními hodnostáři do čela smutečního průvodu, jemuž dodávaly lesk i slavnostní uniformy představitelů treboňských ostrostřelců, hasičů i veteránů a hudební doprovod. Z nařízení dědičného prince Adolfa Josefa ze Schwarzenbergu se mělo slavnosti zúčastnit veškeré patronátní duchovenstvo, všichni knížecí zaměstnanci (včetně osob tou dobou mimo službu) v černém oblečení, a nejméně osm zástupců lesního personálu v uniformách.¹⁰⁰⁵ Procesí se vydalo Panskou (Herrengasse, dnešní Březanovou) ulicí, Svinenskou branou opustilo město, odkud dále pokračovalo po hrázi rybníka Svět a vstoupilo do anglického parku. Až dosud tak přesně kopírovalo tradiční cestu zemřelých knížat ze Schwarzenbergu. Poprvé však

¹⁰⁰⁴ R. BECKMANN, *Der Ahnenkult*, s. 132-135.

¹⁰⁰⁵ Srov. SOA Třeboň, Vs Třeboň, sign. IC 8F alfa 2b, instrukce Josefa Adolfa treboňskému úřednictvu z 12. července 1877, Libějovice.

nesměřovalo ke kostelíku sv. Jiljí, nýbrž na kruhové prostranství před novou knížecí hrobkou, jež ovládl přísný organizační pořádek.¹⁰⁰⁶

Privilegovaná místa v blízkosti hrobky patřila rodině a duchovním osobám. Proti vchodu do krypty se seřadilo duchovenstvo v čele s kardinálem Schwarzenbergem, u paty levého ramena schodiště knížecí rodina a pozvaní hosté z řad šlechty. Archiváři Adolf Berger a Theodor Wagner, kteří popsali průběh slavnosti formou pamětního listu, zmínili, že se „*přesmutné a bolestivých vzpomínek plné slavnosti*“ vzhledem k pokročilému věku nezúčastnil sám stavitel hrobky, vládnoucí kníže Jan Adolf II.¹⁰⁰⁷ Jako iniciátor a organizátor události jej zastupoval jeho syn Adolf Josef s manželkou Idou, rozenou Liechtensteinovou, a dvěma nejstaršími dětmi – princeznou Eleonorou a dědičným princem Janem Nepomukem. Nechyběl orlický majorátní pán Karel III., jehož doprovázela manželka Vilemína, nejstarší syn Karel (IV.) a druhorozená dcera Gabriela.

Z prostoru před samotným vchodem do pohřební kaple, jenž byl upraven v kazatelnu, pronesl Josef Valerián Jirsík kázání, jež spojovalo výše zmíněné duchovní hodnoty s kolektivní rodinnou pamětí. Čestné místo v něm našla připomínka zakladatele schwarzenberské primogenitury. Českobudějovický biskup promluvil o nesmrtelnosti lidské duše, zdůraznil úctu knížecího rodu k zemřelým předkům i poslání nové hrobky. Vyzdvihl „*mysl pro dobročinnost*“ urozené rodiny, „*světoznámou humanitu*“ Jeho Jasnosti vládnoucího knížete Josefa ze Schwarzenbergu, památku zvěčnělé kněžny Eleonory rozené Liechtensteinové jako manželky vysoce urozeného stavitele hrobky a jejich stále trvající lásku silnější než smrt. V závěru kázání vyzval všechny přítomné, podle odhadu archivářů šlo o pětitisícový zástup, ke zbožným myšlenkám a modlitbám za zemřelé.¹⁰⁰⁸

¹⁰⁰⁶ TAMTÉŽ, Denkschrift über die Einweihung z 31. července 1877 od Adolfa Bergera a Theodora Wagnera.

¹⁰⁰⁷ „*Seine Durchlaucht der reg. Herr Fürst Johann Adolf zu Schwarzenberg und Erbauer der Gruft nahm aus Gesundheitsrücksichten hochvorgerückten Alters an dieser so viele traurige und schmerzliche Errinerungen weilenden Einweihungsfeier persönlich nicht theil, sondern befand sich in stiller Zurückgezogenheit auf Besuch bei seiner Frau Tochter, Ihrer Excellenz der Gräfin Marie von Waldstein-Wartenberg in Hirschberg, welche letztere zufolge den feierlichen Akten zu Wittingau auch nicht beiwohnte.*“ Srov. TAMTÉŽ.

¹⁰⁰⁸ Text kázání se patrně nedochoval. Není zcela jisté, v jakém jazyce bylo proneseno. Vzhledem k vlastenecké osobnosti kazatele a skutečnosti, že při svěcení hrobky na Orlíku promluvil česky, by se dalo předpokládat, že i tentokrát mohla zaznít čeština. Na druhou stranu sekundogenitura měla k češtině nesrovnatelně blíže než primogenitura, v jejímž případě lze očekávat téměř výhradně němčinu. Výše zmíněné myšlenky zaznamenali knížecí archiváři, autoři pamětního listu, přirozeně německy, aniž by se pozastavili nad jazykem promluvy. Obsahují nevyhnutelně jejich vlastní subjektivní interpretaci kázání. Srov. TAMTÉŽ.

Následoval obřad svěcení hrobky z rukou Bedřicha ze Schwarzenbergu, jenž nejdříve vysvětil kryptu, poté celou stavbu zvenku a na závěr vystoupil do pohřební kaple. Po obřadu, jež uzavřelo slavnostně provedené *Te deum* v podání třeboňského pěveckého spolku, se konala hostina v třeboňském zámku, jíž se kromě rodiny zúčastnili oba vysocí církevní hodnostáři, ale i okresní správce, komandant třeboňské vojenské posádky či Damasus Deworezky se sochaři, kteří se podíleli na výzdobě hrobky.¹⁰⁰⁹

Zádušní slavnost vyvrcholila následujícího dne 30. června 1877. Do nové hrobky byly z nedalekého kostelíka sv. Jiljí převezeny ostatky patnácti představitelů knížecího rodu. Samotnému přenosu ostatků předcházely předepsané církevní obřady a modlitby, jež se týkaly exhumace. V čele smutečního procesí stanul opět kníže kardinál, jež doprovázelo domácí služebnictvo primogenitury, schwarzenberský dvorní personál, knížecí úředníci vedeni ředitelem třeboňského panství Václavem Horákem a archivářem Theodorem Wagnerem. Na pohřebním voze ozdobeném zeleným listím spočívala těla Josefa II. ze Schwarzenbergu, kněžny Eleonory a jejího syna Waltera.¹⁰¹⁰ Ostatky zbývajících dvanácti knížat a kněžen ze Schwarzenbergu přemístili představitelé rybnického personálu o něco později, když kardinál sloužil v pohřební kapli rekviem.¹⁰¹¹ Z průběhu translace knížecích ostatků naprosto jasně vyplývá, že v souvislosti se zádušním kultem primogenitury měl být oslaven její zakladatel. Šlo o stejné myšlenkové strategie jako v případě orlických příbuzných o desetiletí dříve. Z panteonu předků ovšem vystupovala i osobnost Eleonory, což potvrzuje již vyčtenou hypotézu o úzké souvislosti mezi kněžninou smrtí a stavbou nové hrobky. Po zádušní mši sestoupil kardinál Schwarzenberg doprovázen dalšími duchovními do krypty a požehnal všechny shromážděné rakve. Následující chvíle byly vyhrazeny už jen blízkým příbuzným – jejich modlitbám a „*smutnému a žalostnému rozjímání*“.¹⁰¹²

¹⁰⁰⁹ Srov. TAMTÉŽ.

¹⁰¹⁰ Rakve na vůz vyzdvihli zástupci schwarzenberského rybnického personálu. Byla mezi nimi i urna s vnitřnostmi prince Waltera. Jelikož dřevěná rakev Josefa II. byla ve ztrouchnivělém stavu, byla dočasně uložena do kovové rakve. Ze stejného materiálu byly i rakve kněžny Eleonory a prince Waltera. Srov. TAMTÉŽ.

¹⁰¹¹ K pořadí převážených těl a jejich přesnému prostorovému umístění v nové hrobce srov. TAMTÉŽ.

¹⁰¹² Žehnání rakví doprovázelo troubení pozounů a zpěv *Salve Regina* a *Animas Fidelium* v provedení třeboňského pěveckého spolku. Do krypty sestoupil dědičný princ Adolf Josef s manželkou Idou rozenou Liechtensteinovou a se „*staršími dětmi*“. Z devíti dětí manželského páru mohlo jít o nejstarší Eleonoru (1858–1938), druhorozeného Jana Nepomuka (1860–1938), Františku (1861–1951), čtrnáctiletého Aloise (1863–1937) a snad i dvanáctiletou Marii Aloysii (1865–1942). Dále byl přítomen Karel III. z orlické

Nová hrobka měla oslavit i památku knížete Jana Nepomuka I., jenž se stal na sklonku osmdesátých let 18. století zakladatelem třeboňského zádušního kultu. Do krypty byl umístěn jeho monumentální náhrobek z bílého a fialového mramoru.¹⁰¹³ Již v první polovině roku 1791 jej dal v průběhu cesty po Itálii pro svého otce zhotovit Josef II. ze Schwarzenbergu u slavného švýcarského sochaře Alexandra Trippela v Římě.¹⁰¹⁴ Umělec roku 1793 v Římě zemřel, aniž by stačil dokončit bustu Jana Nepomuka I. – navrženou v *en face*. V následujícím roce dorazila do Třeboně zásilka pěti beden, jež obsahovaly jednotlivé části epitafu i jejich sádrové modely.¹⁰¹⁵

Mimořádně cenný pramen, jenž osvětluje osudy Trippelova náhrobku v průběhu 19. století a doplňuje výše zmíněné skutečnosti, představuje zpráva knížecího archiváře Františka Mareše Janu Adolfu II. z 23. července 1888.¹⁰¹⁶ Na archiváře se v té době obrátil lékař, entomolog a Trippelův rodák, historik umění Carl Heinrich Vogler (1833–1920) ze Schaffhausenu, jenž se při přípravě sochařovy biografie dozvěděl o existenci

větve rodu s manželkou Vilemínou rozenou Oettingen-Wallersteinovou, synem Karlem (1859–1913) a dcerou Gabrielou (1856–1934). Srov. TAMTĚŽ.

¹⁰¹³ Mramorový náhrobek se skládá z postamentu s nápisem, čtyř samostatných plastik a prázdného římského sarkofágu, na němž je postavena busta Jana Nepomuka I. Postament zdobí latinský nápis: „JOHANN NEP. / PRINCEPS SCHWARZENBERG / NATUS III. IULII MDCCXLII / DIE V. NOVEMBRIS MDCCCLXXXIX“. Ženská postava pohledově vlevo vzhlíží nahoru, v levé ruce drží roh hojnosti. Pod ní je umístěn pelikán, jenž krmí mláďata – symbol zmrtvýchvstalého Krista. Srov. J. ROYT – H. ŠEDINOVÁ, *Slovník symbolů*, s. 131. Ženská postava pohledově vpravo se opírá o podstavec, v levé ruce třímá váhy. Pod ní se sklání truchlící anděl / antický genius, jenž se opírá o shwarzenberský erb a v levé ruce drží dolů obrácenou pochodeň. K ikonografii náhrobku R. PRAHL a kol., *Umění náhrobku*, s. 9. Postava s rohem hojnosti byla na počátku 20. století interpretována knížecím archivářem Františkem Marešem a architektem Janem Sedláčkem jako „*Láska k vlasti*“, druhá ženská plastika jako „*Spravedlnost*“. Srov. František MAREŠ – Jan SEDLÁČEK, *Soupis památek historických a uměleckých v politickém okrese Třeboňském*, Praha 1900, s. 100.

¹⁰¹⁴ Alexander Trippel (1744–1793) se narodil ve švýcarském Schaffhausenu. V mládí pobýval například v Londýně a Paříži. Jeho zájem o antické sochařství i finanční nedostatek jej zavedly v sedmdesátých letech 18. století do Říma, kde díky úspěchu svých děl již zůstal. Proslavil se především bustami významných osobností své doby – kromě bust Johanna Wolfganga Goetha a Johanna Gottfrieda Herdera, s nimiž se v Římě spřátelil, lze uvést např. mramorovou bustu Fridricha Velikého z let 1788–1790. Více k jeho osobnosti a dílu Dieter ULRICH, *Alexander Trippel als „Fall“*. *Herkunft, Identität und Zugehörigkeitsgefühl eines Schweizer Bildhauers als Bestandteil der Wende zum deutsch-römischen Klassizismus*, in: Pascal Griener – Kornelia Imesch (edd.), *Klassizismus und Kosmopolitismus. Programm oder Problem? Austausch in Kunst und Kunsttheorie im 18. Jahrhundert*, Chur 2004, s. 249–266.

¹⁰¹⁵ Samotný náhrobek Jana Nepomuka I. stál jeho syna Josefa II přes 17 000 zlatých. Velkou část sumy představovala odměna za návrh díla a vlastnoruční provedení soch Alexandrem Trippelem v Římě. Menší částky byly zasilány i dalším umělcům, například tehdy nejznámějšímu vídeňskému sochaři v Římě Antonu Maronovi. Další výdaje ve výši 1900 zlatých představovala přeprava náhrobku z Říma do Třeboně. Za pomoc při expedici byla vyplacena např. odměna proslulému znalci umění Aloisi Hirthovi, nepočítaje odměny v naturáliích, jež měly pomoci k bezpečnému převozu (celnici byla udána cena náhrobku ve výši 1350 zlatých). Když bylo zjištěno, že celník „má dobrý charakter“, byl obdarován celkem šesti bažanty a srncem k tomu. Samotnému převozu musel předcházet souhlas císaře a prohlášení, že se nejedná o antické, nýbrž o nové sochy. Srov. R. PRAHL a kol., *Umění náhrobku*, s. 294.

¹⁰¹⁶ Srov. SOA Třeboň, Vs Třeboň, sign. IC 8F alfa 2b, Archivsbericht vom 23. Juli 1888, Classis VIII, F alfa Hochfürstliche Familie.

náhrobku v Třeboni. Šlo o poslední umělcovu zakázku, jež byla považována, slovy Voglera, za „nejpřednější dílo v rámci sochařovy pozdní tvorby“.¹⁰¹⁷ Životopisec požádal Schwarzenbergy o svolení náhrobek Jana Nepomuka I. vyfotografovat a publikovat ve své knize, jež roku 1893 skutečně vyšla.¹⁰¹⁸ Když František Mareš žádal se zjevnými sympatiemi k zahraničnímu badateli knížete o povolení, popsal nejen trasu, po níž náhrobek putoval do Třeboně, ale zmínil i návrhy, kam měl být umístěn. Dílo bylo podle Mareše přepraveno z Říma do Ancony, dále lodí do Terstu, odkud směřovalo do Vídně a poté do Třeboně. Tam dorazilo podle archiváře po šesti měsících, 5. listopadu 1794. Je pozoruhodné, že právě o pátém výročí smrti Jana Nepomuka I. Pro dvě velké bedny, jež skrývaly sochy v životní velikosti, musely být sestrojeny zvláštní vozíky. Přesto se transport neobešel bez komplikací.¹⁰¹⁹

Klasicistní náhrobek plný křesťanské i antické symboliky našel dostatek místa až uvnitř nové hrobky.¹⁰²⁰ Na jeho celkové úpravě se podílel především již zmíněný vídeňský sochař Josef Pokorný, jehož na počátku 20. století knížecí archivář František Mareš a architekt Jan Sedláček označili jako autora postamentu i sarkofágu, a dále sochař Karel Mařák, jenž vytvořil bustu knížete podle návrhu Viktora Tilgnera.¹⁰²¹

Založením knížecí schwarzenberské hrobky Božského Vykupitele Jan Adolf II. ze Schwarzenbergu nejen oslavil nepřetržité dějiny svého rodu a jeho zářivé společenské postavení, ale splatil, podobně jako maršálkovi potomci, dluh svému dědu

¹⁰¹⁷ Srov. TAMTÉŽ.

¹⁰¹⁸ Carl Heinrich VOGLER, *Der Bildhauer Alexander Trippel aus Schaffhausen*, Schaffhausen 1893.

¹⁰¹⁹ „Diese Lokomotion war für das Denkmal in sofern von nachtheiligen Folgen, als eine der Figuren nämlich die Gerechtigkeit, unterwegs einen Sprung bekam. Nicht gering waren die Schwierigkeiten für die Aufstellung dieses mit den Dimensionen der italienischen Kirchen rechnenden Denkmal.“ Srov. SOA Třeboň, Vs Třeboň, sign. IC 8F alfa 2b, Archivsbericht.

¹⁰²⁰ Náhrobek značných rozměrů měl být původně postaven v kostelíku sv. Jiljí nebo v třeboňském kostele sv. Alžběty. Kvůli nedostatku prostoru však byla hledána další vhodná místa. Přestože českokrumlovský stavební rada a ředitel (zároveň hejtman schwarzenberské gardy) Anton Joseph Reising von Reisinger († 1817) navrhoval děkanský kostel sv. Jiljí v Třeboni, konkrétně prostor v blízkosti sakristie, či kapli sv. Jana Nepomuckého v českokrumlovském kostele sv. Víta, epitaf byl umístěn až do nové hrobky. Srov. TAMTÉŽ. Více k osobnosti Antona von Reisingera M. VOŘÍŠEK, *Kapela*, s. 18-19.

¹⁰²¹ Podle důvěrných znalců schwarzenberské hrobky – Jan Sedláček se na jejích úpravách osobně podílel a František Mareš se v osmdesátých letech 19. století důkladně obeznámil s osudy náhrobku, jsou Trippelovým dílem pouze samostatné plastiky z carrarského mramoru. Celý korpus náhrobku včetně sarkofágu pak vytvořil Josef Pokorný. Srov. F. MAREŠ – J. SEDLÁČEK, *Soupis*, s. 100-101. Stejně k Trippelově autorství J. VYBÍRAL, *Století*, s. 75. Tuto skutečnost překvapivě vůbec nezmiňují R. PRAHL a kolektiv, *Umění*, s. 9, 291, 294. Bustu Jana Nepomuka I. odeslala 21. června 1877 na příkaz dědičného prince Adolfa Josefa centrální schwarzenberská kancelář vlakem z Vídně do Třeboně, kde ji měl převzít stavitel Karl Kühnel. Srov. SOA Třeboň, Vs Třeboň, sign. IC 8F alfa 2b, F. S. Centralkanzlei in Wien an Fürstliche Wirtschaftsdirektion in Wittingau, 20. Juni 1877.

a otci. Zřetelně navázal na pohřební strategie dvou předcházejících schwarzenberských generací a naplnil dříve neuskutečněná přání.

VI. 8. Od dražby rakví k jejich výrobě. Zádušní kult Schwarzenbergů mezi osvícenstvím a romantickým historismem

Radikalita josefínských reforem, jež vylučovaly naplnění raně novověkých mocenských, duchovních a konfesijních kritérií, dosud nezbytných pro utváření zádušního kultu předků, vyvolala postupnou proměnu náboženské paměti *ad sanctos et apud ecclesiam* v laickou paměť rodiny také v případě urozené společnosti. Barokní schwarzenberský kult předků opustil prostor města a kláštera, aby se přetavil v romantický kult smrti v prostoru venkovského sídla. Již dočasné umístění pohřebiště do kostelíka sv. Jiljí z roku 1786 v sobě spojilo praktický i symbolický rozměr, jenž se vázal k hodnotám domova v jihočeské krajině. Třeboňské panství ostatně získal zakladatel vídeňské hrobky Jan Adolf I. v roce 1660 jako první majetek rodu v Čechách.

Zatímco v měšťanském prostředí vedly josefínské pohřební reformy ke zrodu kultu individualizovaného hrobu a hřbitova jako místa meditace, v životních strategiích vysoké šlechty vyvolal zákaz pohřbívání uvnitř městských hradeb zrod pozoruhodné samostatné pohřební architektury. Měla podobně jako pohřebiště v klášterních či farních kostelích odrážet exkluzivní životní styl šlechtické společnosti i její prastarý původ. Rodinné hrobky byly nejen posvátným středobodem privátního kultu předků, ale i místem veřejné rodinné reprezentace. V průběhu 19. století se stávaly urozeným prostředkem, podobně jako jejich sídla, k jasnému vymezení vlastní identity tváří v tvář nešlechtické společnosti. Potřebu Schwarzenbergů vybudovat hrobku, jež by odpovídala sociálnímu postavení jejich rodu i vrcholné pozici ve šlechtické společnosti, ještě umocnilo rozdělení rodiny do dvou větví z roku 1802. Synové Jana Nepomuka I., vládnoucí kníže primogenitury Josef II. a jeho bratr Karel I. v čele sekundogenitury, se stali zakladateli dvou různých rodinných pamětí, jejichž autonomii měla stvrdit i oddělená pohřebiště.

Zdá se, že s pozvolnou proměnou mentality vysoké šlechty, jež se v průběhu 19. století stále více obklopovala světem minulosti, souvisel i měnící se postoj ke starobylé pohřební tradici vymřelých šlechtických rodů. Na příkladu Schwarzenbergů lze dobře doložit, že se míra citlivosti šlechtice pozdního osvícenství

vůči cizímu zádušnému kultu mohla propastně lišit od vnímání jeho příbuzných v období romantického historismu i pozdního 19. století. To, že pietní postoj vůči místům posledního odpočinku znatelně narůstal, mohou názorně ukázat tři krátké příběhy.

V presbytáři českokrumlovského kostela sv. Víta se nacházelo monumentální rožmberské mauzoleum z červeného mramoru z let 1593–1597 od Jiřího staršího Bendla, v němž spočívala těla nejvýznamnějšího českého renesančního šlechtice Viléma z Rožmberka a jeho třetí manželky Anny Marie Rožmberské z Bádenu.¹⁰²² Již ve vnímání současníků ovšem představovalo svými rozměry i umístěním rušivý prvek presbytáře kostela. Souhlas k definitivnímu odstranění významné funerální památky dal však až Jan Nepomuk ze Schwarzenbergu v roce 1783¹⁰²³ Vedly ho k tomu prozaicky prostorové důvody. Cínové rakve rožmberského páru „*ve prospěch kostela a v náhradu nákladu z rozebrání mausolea vzešlého byly zpeněženy.*“¹⁰²⁴ Roku 1785 byly prodány v dražbě jako starý kov. Záměrné zničení dobře zachovaných sarkofágů znamenalo nejen nenahraditelnou ztrátu dobových uměleckořemeslných artefaktů, ale dokazuje především poměrně nízkou citlivost Schwarzenbergů k zádušnému kultu jejich předchůdců, po nichž ostatně vlastnili řadu sídel a statků. Čin lze navíc, slovy Milana Hlinomaze, interpretovat „*jako jeden z mnoha devastačních projevů josefínských*

¹⁰²² Místem rožmberské zádušní tradice byla nekropole v cisterciáckém klášteře ve Vyšším Brodě, jež patřila k nejvýznamnějším pohřebištím české šlechty. Přestože byli Rožmberkové pohřbíváni výjimečně i jinde, např. v klášterním kostele sv. Jiljí v Třeboni, většina z nich nacházela po roce 1269 místo posledního odpočinku právě ve Vyšším Brodě. Volba pohřebiště Viléma z Rožmberka, jež narušovala rodinnou tradici, se brání jednoduché interpretaci. Podstatnou roli zřejmě hrála Rožmberkova vazba na rezidenční město, jež v období jeho vlády zažilo celkový rozmach. K pohřební strategii Rožmberků naposledy Pavel KRÁL, *Místa posledního odpočinku*, in: V. Bůžek a kolektiv, Světy, Praha 2011, s. 572–577, zejména s. 573. Dále M. HLINOMAZ, *K náhrobku*.

¹⁰²³ Patrně mezi lety 1612–1615 byl z vrcholu hlavního oltáře odstraněn rožmberský jezdec. Na počátku roku 1621 dal tehdejší rektor českokrumlovské jezuitské koleje Albrecht Chanovský z Dlouhé Vsi odstranit těleso mramorem obloženého náhrobku, což vyvolalo nesouhlas vdovy po Vilémovi z Rožmberka Polyxeny z Pernštejna a pražského arcibiskupa Jana III. Lohelia, kteří dosáhli znovuobnovení náhrobku v původní podobě. Další radikální zásah souvisel s plánem postavit nový hlavní oltář, na jehož realizaci odkázal českokrumlovský prelát Jan Chvalenický ve svém testamentu z listopadu 1670 1 000 zlatých. Po jeho smrti v roce 1671 byly z oltáře odstraněny terakotové sochy zhotovené na přání Petra Voka z Rožmberka. Zmíněný čin narazil na odpor tehdejšího majitele panství Jana Kristiána z Eggenbergu, který dal záležitost vyšetřit a obvinil jezuitskou kolej i prelaturu z ničení rožmberského dědictví. V roce 1717 se českokrumlovská prelatura obrátila s žádostí o povolení rozebrat mauzoleum na Marii Arnoštku z Eggenbergu. K podobě mauzolea a zásahům do něj Anna KUBÍKOVÁ, *Rožmberský náhrobek v českokrumlovském kostele sv. Víta*, in: tamtéž, s. 387–393.

¹⁰²⁴ Václav SCHULZ, *Rožmberské mauzoleum v Českém Krumlově*, Praha 1904, s. 4. Autor zmiňuje i prodej Řádu zlatého rouna (ve skutečnosti kopie) nalezeného v rakvi Viléma z Rožmberka prelátovi vyšebrodskému a nový pohřeb rožmberských manželů do původní hrobky v kostele sv. Víta. Závažným omylem jeho textu je záměna knížat Jana Nepomuka za jeho otce Josefa Adama ze Schwarzenbergu. Srov. Milan HLINOMAZ, *K náhrobku*, s. 396; Pavel R. POKORNÝ, *Zlaté rouno Viléma z Rožmberka*, in: tamtéž, s. 401–403, zde s. 402.

doby“.¹⁰²⁵ Paradoxně se demolice významné pohřební památky starobylého rodu dotkla i zádušního kultu samotných Schwarzenbergů. Dne 1. listopadu 1784, když byla hrobka otevřena, popsal knížecí registrátor Melchior Franck v nálezovém protokolu nejen podobu a nápisy rožmberských cínových rakví, ale i schránky s ostatky schwarzenberských předků.¹⁰²⁶

Hlavními aktéry dvou následujících příběhů jsou orličtí Schwarzenbergové a již zmíněné pohřebiště rodu Vrábských z Vrábí na Drahonicích ve strážišťském kostele. Kromě výmluvného záměru zbudovat rodinnou hrobku v blízkosti ostatků představitelů vymřelé šlechtické rodiny¹⁰²⁷ i detektivní snahy pátrat po jejích tajuplných kořenech a osudech, byl v přístupu orlických Schwarzenbergů od konce třicátých let 19. století zřetelný postoj úcty k cizímu místu posledního odpočinku. Když se na konci května 1837 připravovali na Orlíku na návštěvu architekta Jana Philippa Jöndla, Bedřich ze Schwarzenbergu důrazně nařídil, aby při zkoumání krypty těla „*rytiře a jeho manželky nebyla vyzdvížena, nýbrž ponechána na svém místě.*“¹⁰²⁸

Přestože si maršálkovi dědicové nakonec postavili vlastní hrobku, jejich zájem o strážišťské pohřebiště neustával ani v polovině osmdesátých let 19. století. Tehdy dědičný orlický princ Karel Schwarzenberg (později Karel IV.) dokonce rozhodl o jeho opravě. Přestože šlechta pokročilého 19. století jevila značný zájem o restaurování historických památek a aktivně se podílela na zrodu moderní památkové péče,¹⁰²⁹

¹⁰²⁵ Autor uvádí analogický příklad záměrného zničení osmi cínových rakví pánů z Hradce, které prodal na váhu jindřichohradecký probošt Prokop Benedikt Henniger z Ebergu (ve funkci 1775–1802). Srov. M. HLINOMAZ, *K náhrobku*, s. 397.

¹⁰²⁶ Šlo o tělesné pozůstatky Františka Josefa, ročního syna knížete Josefa Adama a hraběnky Johanny Marie ze Schwarzenbergu (1. 9. 1636–17. 2. 1670), dcery Edmunda III. z lutyšské větve rodu. Tělo a vnitřnosti byly v případě obou představitelů schwarzenberského rodu pohřbeny zvlášť. Srov. SOA Třeboň, pracoviště Český Krumlov, RA Schwarzenberg I, signatura FPü VII/1, Gruft in der Archidiakonalkirche zu Krummau. Přímá citace z nálezového protokolu Beschreibung der Merckwürdigkeiten se nachází v podkapitole *Schwarzenberská „hrobka srdcí“* této práce.

¹⁰²⁷ Šlo o starý český rod z řad nižší šlechty, jenž od 14. století držel Vrábí u Brandýsa nad Labem. V 15. století se rozdělil na Vrábskou a Čimelickou větev. Vymřel v roce 1715 po meči. Více P. MAŠEK, *Šlechtické rody* II, N-Ž, s. 409. Autor této práce se domnívá, že Schwarzenbergové nejpozději od pozdních třicátých let 19. století projevovali romantický zájem o vše starobylé, tedy i o dějiny českých šlechtických rodů. Přestože se zabývali zejména staršími dějinami vlastních sidel a jejich předchozími majiteli, především Rožmberky, pozornost věnovanou pohřebišti Vrábských z Vrábí lze chápat jako projev totožných myšlenkových strategií. Blíže V. GRUBHOFFER, *Společenství vzpomínek*, zejména s. 348-354; TÝŽ, *Paměť na Rožmberky*, zejména s. 623-630.

¹⁰²⁸ „Seine Durchlaucht Herr Fürst Friedrich setzen ausdrücklich fast, daß die in der Gruft vorhandenen zwei Leichen, des Ritters und seiner Gattin nicht gehoben und in ihr belassen werden.“ Srov. SOA Třeboň, RA Schwarzenberg-Orlík, sign. VII-2/2ag.

¹⁰²⁹ Vztah šlechty k výtvarnému umění a kulturnímu bohatství se proměňoval. K tradiční roli sběratelky a mecenášky umění přibývalo na počátku 19. století i zakládání institucí, jež měly podporovat prezentaci umění i mladé umělce. K tomu Z. BEZECNÝ, *Příliš uzavřená společnost*, s. 115-119. Zájem o obnovu

Schwarzenbergové rozhodně nebyli výjimkou,¹⁰³⁰ v postoji budoucího majorátního pána schwarzenberské sekundogenitury lze spatřit i jeden podstatný rys navíc. Když se roku 1885 do krypty osobně vypravil,¹⁰³¹ aby si vzápětí postěžoval, že našel vydrancovanou hrobku, násilím otevřenou rakvu a že „mrtvoly všeho, až na oděv, oloupeny byly“, zaujal k zádušnímu kultu Vrábských nepředsíraně pietní přístup. Dal zhotovit nové rakve, opatřit je nápisy se jmény pochovaných a zazdít okénko do krypty, jež v jeho myšlení představovalo narušení posvátného prostoru zádušního kultu.¹⁰³²

Ve středověku a raném novověku hrála při zakládání šlechtických pohřebišť výraznou úlohu mocenská, duchovní a později konfesijní kritéria. Tyto kategorie bylo možné v případě Schwarzenbergů dobře doložit. Nejstarší rodinná hrobka v Astheimu z počátku 15. století souvisela s tamější rodinnou klášterní fundací. Skutečnost, že

a kopírování historických památek se stal nedílnou součástí životního stylu šlechty v období romantického historismu. Přestavby starších historických budov ovšem zpravidla vyrůstaly spíše z idealizované představy o nich, byly tedy v rozporu s pozdějšími zásadami památkové péče. K restaurátorské a stavební aktivitě vysoké šlechty přehledně J. KUTHAN, *Aristokratická sídla*, s. 143-151. Dále úvodní studie Ireny Bukačové ve F. A. HEBER, *České hrady, zámky a tvrze III.*, s. 7-31. Pro další vývoj bylo charakteristické, že milovníci památek z řad šlechty postupně neomezovali svůj zájem výhradně na vlastní sídla, ale zajímali se i o další památky na svých panstvích.

¹⁰³⁰ K restaurování a kopírování starých uměleckých děl v prostředí primogenitury v období historismu V. GRUBHOFFER, *Společensví vzpomínek*, zejména s. 352-353 (tam i odkazy na další literaturu). V prostředí orlické sekundogenitury je dobře známé restaurování hradu Zvíkov, jež na počátku 19. století představoval vedle Orlíku možné rodové sídlo. Na snahy maršálka Karla Filipa zamezit chátrání starého hradu navázali Schwarzenbergové v padesátých letech 19. století, ale rozhodující bylo až rozhodnutí o obnově hradu, které v roce 1879 učinil Karel III. ze Schwarzenbergu. K tomu podrobně J. KUTHAN, *Aristokratická sídla*, s. 144-145. V prostředí primogenitury vynikl svým zájmem o dobovou památkovou péči na přelomu 19. a 20. století kníže Adolf Josef (1832-1914), jež spolupracoval např. při vytváření soupisů památek Akademie věd. Mimo jiné se zasloužil o záchranu zdemolovaného zlatokorunského kláštera. K tomu Zdeněk BEZECNÝ, *Počátky rekonstrukce bývalého kláštera ve Zlaté Koruně v letech 1907-1914*, in: Martin Gaží (ed.), *Klášter Zlatá Koruna. Dějiny – památky – lidé*, České Budějovice 2007, s. 347-357. Ve druhém desetiletí 20. století požádala starší rodová větev malíře a restaurátora Theofila Melichera, aby obnovil některé renesanční malby českokrumlovského a třeboňského zámku. Výsledek se nasetkal u dobových ani pozdějších znalců výtvarného umění s kladnou odezvou. K tomu Jarmila KRČÁLOVÁ, *Renesanční nástěnné malby zámku v Českém Krumlově*, *Umění* 6, 1968, s. 357-379, zde s. 368-369, 376 (pozn. č. 24). K působení „malíře historií“ Melichera v Třeboni po roce 1912 František KAŠIČKA – Luboš LANCINGER, *Třeboň. Zámecký soubor. Stavebně historický průzkum a architektonicko památkové hodnocení*, Praha 2003, s. 54.

¹⁰³¹ Princ Karel vstoupil do krypty 11. prosince 1885 v doprovodu mirovického kaplana Františka Palečka a Raimunda Marchettiho ze schwarzenberské stavební kanceláře na Orlíku. Srov. SOA Třeboň, RA Schwarzenberg-Orlík, sign. VII-2/3, opis pamětní záznamu od dědičného prince Karla ze Schwarzenbergu, nedatováno.

¹⁰³² „Aby tělesné pozůstatky odpočívajících zde zesnulých v tomto nedůstojném stavu nadále ponechány nebyly, dal jsem pět rakví udělati, a ony čtyry pro sebe dosud ležící mrtvoly opět každou zvlášť do nich pochovati, rakve pak dle nápisů a erbů v kůru kostela Strážišťského vymalovaných a na základě pramenů, v archivu vorlickém se nacházejících, nápisy Wiléma nejstaršího Vrábského Tluksy z Vrábí na Drahonických a Dešenických, Anny Magdaleny Vrábské z Wideršperku manželky, jakož i dítěte jeho opatřiti. Ostatní v kryptě vpravo od vchodu nahromaděné (...), jakož i všecky po různu rozházené kosti umístěny jsou pak v rakvi páté s nápisem *Ostatky rodiny Vrábských Tluksů z Vrábí, kterýž rod již před vystavením krypty v chrámu Páně na Strážišti se pochovával, a pro kterýž sklípek tento počátkem věku sedmnáctého vystaven byl. Okénko do krypty vedoucí dal jsem zazditi, - ut in pace requiescant!* Srov. TAMTĚŽ.

kartuziánský klášter sloužil jako schwarzenberská nekropole nepřetržitě po dobu dvou století, ukazuje na promyšlený, systematicky budovaný zádušní kult. Ten zcela odpovídal tehdejšímu ideálu pohřbívání „*ad sanctos et apud ecclesiam*“. Obdobné hodnoty spojené se založením kláštera se projevily rovněž v případě Jiřího Ludvíka ze Schwarzenbergu, jenž se dal pohřbít před polovinou 17. století v Murau. Jeho volba odrážela i významnost zisku rozsáhlého štyrského majetku pro budoucnost schwarzenberského rodu.

Výrazně mocenské a politické rysy nesla pohřební strategie jeho nepřímého dědice Jana Adolfa I. ze Schwarzenbergu z roku 1656, který se stal zakladatelem rodového zádušního kultu v kostele sv. Augustina ve Vídni. Pohřebiště v nejvíce privilegovaném vídeňském kostele se, z hlediska důležitosti, kterou mu přisoudila vládnoucí habsburská dynastie, stalo zřetelným a funkčním nástrojem společenské distinkce. Potvrzovalo postavení Schwarzenbergů na vrcholu „první společnosti“. Stoletá tradice pohřbívání do vídeňské hrobky potom odrážela souvisle budované politické kariéry u dvora i blízký vztah Schwarzenbergů k císařské rodině. Významně ovlivňovala nejen podobu schwarzenberského pohřebního rituálu, ale i zádušní kult. Jako přímou habsburskou inspiraci lze v tomto kontextu interpretovat vznik schwarzenberské „hrobky srdcí“ v českokrumlovském kostele sv. Víta i oddělené pohřbívání vnitřností v Třeboni v průběhu 18. století. Konečně „hrobka srdcí“ úzce souvisela s barokními kultovními aktivitami Schwarzenbergů a v prvních desetiletích 19. století s nastupujícím romantickým sentimentem.

Barokní funerální strategie a zádušní kult násilně přetrhl proces medikalizace smrti, konkrétně josefínské pohřební reformy z počátku osmdesátých let 18. století. Přechodné a do značné míry kompromisní řešení představovala volba pohřebiště ve hřbitovním kostele sv. Jiljí nedaleko Třeboně. Na druhou stranu nebylo možné opomenout skutečnost, že Třeboň byla prvním stálým majetkem rodu v Čechách. Z pohřební strategie Jana Nepomuka I. tak bylo zřejmé, že se Schwarzenbergové na sklonku osmdesátých let 18. století museli již silně identifikovat s českým prostředím.

Analýza schwarzenberské „cesty“ za novými pohřebišti ukázala, že na přelomu 18. a 19. století hrály v pohřbívání vysoké šlechty důležitou úlohu zejména již existující zádušní tradice spojená s konkrétním místem a stále více hodnoty domova, které souvisely se sídelními strategiemi rodu, a postupovaly i individuálními přáními testátorů. Klíčovým faktorem se stalo rozdělení rodu na dvě větve. Jejich autonomii měly potvrdit i samostatné hrobky. Umístění a podoba pohřebiště měly souviset s rodinnou historií a jejími významnými představiteli. Šlechta 19. století, příznačně nazývaná „společností

vzpomínek“, zakládala svou identitu na pilířích rodové paměti, v níž kult předků zastával zásadní roli. Zatímco zádušní kult schwarzenberské sekundogenitury na Orlíku se přihlásil k osobnosti zakladatelské osobnosti Karla I. Filipa, primogenitura oslavila stavbou hrobky v Třeboni Jana Nepomuka I., Josefa II i Eleonoru rozenou Liechtensteinovou.

Kruhová cesta za schwarzenberskými pohřebišti v životních strategiích jejich zakladatelů a dědiců se uzavřela. Zlom v utváření hodnot starobylosti a kontinuální pohřební tradice směrem k nepaměti a lhostejnosti v případě schwarzenberského rodu nikdy nenastal. Svědčí o tom i současné pohřebiště v Murau, jež stálo v počátcích i na konci této pouti.

VII. Závěr

Na počátku této práce stál citát z knihy sociologa Norberta Eliase *O osamělosti umírajících*, jenž dobře vystihuje podobu umírání, smrti a pohřebního rituálu v novodobých evropských dějinách. Přestože za zlom postojů člověka k vlastní smrti i k smrti druhých je tradičně považováno období druhé poloviny 18. století, přelomovým proměnám „posledních věcí“ člověka, jež se dále stupňovaly v průběhu 19. století a patrně vedly i k dnešní „osamělé a hygienické smrti“, věnovalo pozornost poměrně málo historiků. Smrt se naopak stala jedním z klasických, pevně ukotvených témat historiografie středověku a raného novověku. Již práce představitelů francouzské školy *Annales* ukázaly, že smrt může historik pojmout jako vhodný nástroj k pronikání ke kolektivním mentalitám vybrané dějinné epochy, jelikož postoje k ní tradičně zrcadlily životní a myšlenkové strategie společnosti živých. O téma smrti projevila vážný zájem i historická antropologie, jež vyšla z předpokladu univerzální povahy přechodového rituálu smrti. Zvolila podobnou badatelskou cestu jako interpretativní antropologie – začala studovat symboly, průběh rituálu a místo jedince či skupiny v něm.

Smrt není nosným badatelským tématem sama o sobě. Stává se jím až jako kulturotvorný fenomén a „zrcadlo“ světa živých. V neposlední řadě musí být „ochočena“ – zasazena do určitého časového, prostorového a společenského kontextu. Autoru předkládané práce se stalo studium umírání a smrti v období vymezeném lety 1732–1914 prostředkem k poznávání životních strategií vysoké šlechty. Jako vhodné se jevilo zvolit spíše mikrohistorickou sondu – jediný šlechtický rod. Reprezentativní postavení, společenská významnost v celoevropském měřítku a bohaté rodinné archivy vedly k volbě knížecího rodu ze Schwarzenbergu.

Přestože se česká historiografie zabývá životním stylem urozených osob v období „dlouhého“ 19. století a snaží se proniknout k jejich myšlenkovému světu, umírání a smrt v prostředí šlechty jako odraz konstitutivních hodnot její identity zůstávalo doposud spíše na okraji zájmu. Umírání a smrti v kontextu životních cyklů šlechty věnovali naopak velký badatelský zájem zahraniční i čeští historikové raného novověku. Navázat na jejich výzkumy a pokusit se ověřit některé jejich závěry v rámci studia stejné společenské vrstvy v odlišném dějinném období se přímo nabízelo. Konečně šlo o lákavou možnost přiblížit se o malý kousek blíže k poznání proměn či

stagnací v životních strategiích vysoké šlechty v čase dlouhého trvání a pokusit se překročit v české historiografii zakořeněné a často umělé hranice mezi bádáním o raném novověku a novějších dějinách.

Pro lepší pochopení úlohy „posledních věcí“ člověka v životních strategiích Schwarzenbergů bylo nezbytné zvolit vhodný dobový diskurs. Na základě poznatků především zahraniční historiografie se autor této práce rozhodl více proniknout k učeneckému diskursu 18. století, v němž se smrt stala tématem zejména dobové medicíny, fyziky a rodící se moderní chemie. Lidské umírání opustilo zhruba ve čtyřicátých letech 18. století do té doby takřka výlučně sakrální sféru a stávalo se stále častěji předmětem vědeckých výměn názorů a svého druhu experimentální osvícenskou laboratoří. Smrt začala být medikalizována. Proces medikalizace probíhal na několika úrovních. Závažné otázky vzbuzoval posmrtný rozklad těla. V rámci osvícenské nauky o plynech a tehdy vlivné miazmatické teorie začali učenci nahlížet mrtvé jako zdroj nebezpečí pro společnost živých. Mrtvá těla uvolňovala podle poznatků rodící se moderní chemie a medicíny jedovaté látky, které kazily ovzduší, a napomáhala šíření smrtelných nemocí. Tyto názory se dostaly do přímého střetu s dosavadní pohřební praxí. Mrtví byli tradičně pochováváni uprostřed vesnic a měst, na posvátné půdě kostela či v jeho těsné blízkosti – *ad sanctos et apud ecclesiam*.

Paralelně s diskuzí o škodlivosti mrtvého těla probíhala na půdě dobové medicíny rozprava, jež se týkala časového statusu a míry definitivnosti biologické smrti. Již ve čtyřicátých letech 18. století tvůrci medicínského diskursu zpochybnili časové hranice mezi stavem života a smrti i schopnost lékaře je přesně určit. Zabývali se tématem tzv. zdánlivé smrti – možnostmi „obživnutí“ mrtvých a záchrannou rolí lékaře. Přestože cílem tehdejší medicíny bylo smrt spíše racionalizovat, paradoxně se významně podílela na zrodu kolektivní noční můry osvícenské Evropy – strachu z pohřbení zaživa. Na druhou stranu se diskuze o nedokonalé smrti stala podnětem k aktivnějšímu přístupu lékařů k umírajícím a mrtvým, jehož výsledkem byla i jejich stále častější přítomnost v rituálu smrtelné postele. Přestože terapeutické možnosti medicíny zůstávaly po celé 19. století velmi omezené, vzrůstala sociální a profesní prestiž lékaře.

Obě zmíněné učenecké debaty se od sedmdesátých let 18. stávaly argumentačním nástrojem státem organizované zdravotní policie, která se podílela na prosazování jejich klíčových závěrů do praxe prostřednictvím radikálních pohřebních reforem. Ty se týkaly jak zacházení s mrtvým tělem, tak prostorového umístění pohřebišť a časové

prodlevy mezi úmrtím a pohřbem. Mrtvé tělo podléhalo napříště kontrole státu, bylo pohřbíváno hygienicky a v dostatečné vzdálenosti od městských hradeb. Reformy pohřebnictví uskutečňované ve Francii a habsburské monarchii zásadně ovlivnily další podobu pohřebního rituálu a formy zádušního kultu.

V neposlední řadě proces medikalizace smrti postupoval celým spektrem společnosti. S novými terapeutickými strategiemi medicíny, vnímáním mrtvého těla jako zdroje nebezpečí a vytyčením pevných prostorových hranic mezi životem a smrtí na základě zákazu pohřbů *ad sanctos et apud ecclesiam* se musely vyrovnat i nejvyšší společenské vrstvy. Medikalizace umírání a smrti pronikala rovněž do schwarzenberského prostředí, což bylo možné dobře pozorovat prostřednictvím studia posledních nemocí, rituálu smrtelné postele, pohřebního rituálu, pohřebišť i s nimi spjatého zádušního kultu.

Poslední nemoci vybraných představitelů schwarzenberského rodu odrážely každodennost, životní styl, duchovní strategie i míru medikalizace pronikající do prostředí vysoké šlechty. Na příkladu dlouhodobého onemocnění vládnoucího knížete Jana Nepomuka I. bylo možné ukázat, že nejpozději v osmdesátých letech 18. století byla pevnou součástí životních strategií Schwarzenbergů snaha zabezpečit si co nejkvalitnější zdravotní péči. Tu knížecí rodina svěřovala jak do rukou vlastních dvorních lékařů, tak tehdy uznávaných lékařských kapacit především z okruhu habsburského dvora. „Schwarzenberská zkušenost“ s nemocí se tak dostala do přímého kontaktu s tvůrci dobového medicínského diskursu. Struktura rodinné lékařské péče i její organizace na jednotlivých schwarzenberských panstvích se během první poloviny 19. století dále profesionalizovaly. Skutečnost, že se Schwarzenbergové postupujícímu procesu medikalizace nemocí a umírání nebránili, ukázala i jejich otevřenost vůči dobovým medicínským trendům. Ve druhé polovině 19. století knížecí rodina stále více spoléhala na pomoc vynikajících odborníků z oblasti rakouské i české klinické medicíny, které si buď přímo najímala, nebo s nimi alespoň konzultovala vhodné terapeutické postupy.

Nejméně do třicátých let 19. století představovaly nemoci Schwarzenbergů i výrazně náboženskou událost, prostor k rozvíjení duchovních strategií rodu. Za uzdravení nemocných byly obětovány četné mše a modlitby poddaných. Z pramenů, jež vypovídaly o každodennosti nemocných, však nevyplývala výraznější duchovní příprava na smrt uskutečňovaná například prostřednictvím četby náboženské literatury. Pozoruhodným svědectvím o stále existujícím, raně novověkém katolickém ideálu „dobrého“ umírání, se ovšem staly pietní spisy z počátku 20. století, které popisovaly

poslední nemoci, nad nimiž rodina ztratila přímou kontrolu – daleko od domova. Za nejvýraznější rys umírání Schwarzenbergů v průběhu 19. století bylo možné považovat rodinnou soudržnost, k níž patřilo nejen trávení volného času u lůžka nemocného, ale i starostlivá péče o jeho fyzické a psychické pohodlí.

Poslední nemoci ústily do rituálu smrtelné postele, který tvořily katolickou církví pevně stanovené kroky a svátosti, jež potvrdil tridentský koncil. Pohled do katolické diskursivní literatury z přelomu 18. a 19. století ukázal, že k osvícenskému ideálu umírání patřily časté návštěvy kněze u nemocného a jeho duchovní příprava. Nemoc byla chápána jako zkouška víry. Konečně mezi barokní dobou a počátkem 19. století se proměnila imaginace „posledních věcí“ člověka. Zatímco ve starších historických obdobích byl kladen větší důraz na hřích, trest a nutnost pokání, osvícenská smrt byla připodobňována ke spánku. Kněz měl být v tomto konceptu utěšovatelem umírajícího i jeho blízkých.

Příklady rituálu smrtelné postele Adama Františka z roku 1732 a Josefa II. o sto let později zmíněnou proměnu katolického diskursu o smrti potvrdily. Umírání prvního zmíněného zřetelně odráželo formy barokní zbožnosti tváří v tvář smrti – exaltovanou kajícínost a teatralitu gest. Obraz vytvořený o smrti představitele vysoké dvorské šlechty měl navíc potvrzovat jeho společenské postavení a veřejně projevovanou katolickou duchovní orientaci. V případě Josefa II. ze Schwarzenbergu šlo o uměřený katolický odchod z tohoto světa, v němž byl kladen důraz na sentiment a sevřenost rodinného kruhu. Tento významový posun byl bezpochyby ovlivněn i procesem intimizace rodiny, který přineslo 19. století rovněž do prostředí vysoké šlechty. Veřejný rozměr umírání s mnoha svědky, typický pro barokní dobu, postupně ustupoval stále intimnějšímu prožívání rituálu smrtelné postele, v němž měli ve schwarzenberském prostředí místo jen blízcí příbuzní, lékař, kněz a domácí služebnictvo, jež klečelo v předpokojí. I přes pojednané proměny představovala „zaopatřená smrt“ neodmyslitelnou součást schwarzenberských životních strategií.

Smrtí vstupoval zemřelý a jeho blízcí do pohřebního rituálu, který tvořilo množství kroků soukromé a veřejné povahy. Okamžiky následující bezprostředně po smrti patřily úpravám, aranžování a vystavení mrtvého těla. Součástí přípravy ostatků na samotnou pohřební slavnost byly ve schwarzenberském prostředí pitva a balzamování. Zesnulý měl reprezentovat hodnoty svého stavu a rodiny navenek. Jeho tělo hrálo úlohu nástroje společenské distinkce. Analyzované příklady ukázaly, že *ostentio corporis* probíhalo zpravidla ve dvou fázích – soukromé a veřejné. Tělo bylo

vystaveno nejdříve v úmrtním pokoji, poté v rodinné kapli či později v salonu některého ze schwarzenberských sídel. Mrtví byli v 19. století na rozdíl od barokní doby zdobeni čerstvými květinami.

Se soukromým vystavením těla úzce souviselo i estetické a pocitové vnímání fyzické smrti. Ve schwarzenberské rodině byla podoba zesnulých během první poloviny 19. století zachycována prostřednictvím různých výtvarných technik a idealizována. Svědčí o tom pozoruhodné posmrtné portréty, jež sloužily k osobní komemoraci i k utváření obrazů o smrti konkrétních jednotlivců v kolektivní rodinné paměti. Praxe portrétovat mrtvé pokračovala i ve druhé polovině století, kdy se novým paměťovým médiem stala fotografie. Součástí rodinné komemorace byly i drobné smuteční artefakty, jež měly pamětní i devoční funkci.

Po pitvě vstupovali zemřelí a pozůstalí do veřejné fáze pohřebního rituálu. Těla představitelů schwarzenberské rodiny byla zpravidla v předvečer pohřebních obřadů vyzdvížena na smuteční katafalk ve významném duchovním prostoru spjatém s rodinnou historií. V případě schwarzenberské primogenitury to byla ve druhé polovině 19. století kaple sv. Jana Křtitele v třeboňském kostele sv. Jiljí, u mladší rodové větve kaple orlického sídla. Ve veřejném *ostentiu corporis* byl kladen důraz na hodnoty rodinné reprezentace. Vystavené ostatky měly stvrzovat hodnoty společenské distinkce. Hlavní prvek smuteční výzdoby představovaly heraldické znaky a řády zesnulého. Silný symbolický význam veřejné reprezentace mrtvého těla bylo možné doložit především na příkladu vládnoucích schwarzenberských knížat a jejich manželek. Jak bylo ukázáno na příkladu majorátního pána primogenitury Jana Adolfa II. z roku 1888, veřejné vystavení těla mohlo být i několikrát opakováno na různých bývalých schwarzenberských panstvích. Tato strategie naznačila, že vnější demonstrace distinktivních hodnot vysoké šlechty neztrácela na důležitosti ani po zlomovém roce 1848, a ukázala na přetrvávání tradičního vztahu vrchnost – poddaní ještě několik desetiletí po jeho formálním zrušení.

V barokní době i v 19. století se bylo možné v prostředí vysoké šlechty setkat s okázale projevovanou *pompou funebris*. Nápadná však byla proměna, k níž došlo v oblasti imaginace a estetického vnímání smrti. V pohřebních slavnostech barokní doby zaujímaly pevné místo emblémy smrti, symboly *memento mori* i *vanitas vanitatis*. K nejoblíbenějším motivům patřili bezpochyby kostlivec či lebka. Vizuální vrchol schwarzenberských pohřebních obřadů představovala v 18. století majestátní *castra doloris* bohatá na symbolické významy, jež odkazovala k pomíjivosti lidského života a majestátu smrti. Zároveň měla sloužit k mocenské a politické propagandě rodu. V 19.

století je nahradily smuteční katafalky obklopené čerstvou zelení a květinovými dary, jež ovšem neztratily svou reprezentační funkci.

Proměna funerální hmotné kultury souvisela nejen s procesem sekularizace smrti a nově utvářeným katolickým diskursem o „posledních věcech“ člověka, ale i s posunem těžiště v samotné pohřební slavnosti, k němuž došlo v osmdesátých letech 18. století v souvislosti s josefínskými pohřebními reformami. Zákaz pohřbů „*ad sanctos et apud ecclesiam*“ se bezprostředně dotkl i rodin z řad vysoké šlechty. Přestěhování pohřebiště mimo městské hradby narušilo dosavadní barokní pohřební ceremoniál. V 17. a 18. století představovala hlavní prvek exekvií zádušní mše. Urození testátoři jich žádali co nejvyšší počet. Četná rekviem hrála v mentalitě barokní šlechty úlohu jakési pojistky posmrtné spásy a upozadila dosud privilegovanou pozici pohřebního průvodu. Schwarzenbergové tuto pohřební strategii v 18. století potvrdili. Jejich pohřební rituál byl navíc pod přímým vlivem Habsburků. Stejně jako u panovnické dynastie se ve schwarzenberském prostředí těšily značné oblibě mnohokrát opakované smuteční slavnosti s *castrem doloris* bez přítomnosti mrtvého těla, které poskytovaly vynikající příležitost k veřejné reprezentaci a propagandě rodu. Součástí pohřebního rituálu knížecí rodiny se staly po habsburském vzoru i oddělené pohřby srdcí a vnitřností.

Na konci osmdesátých let 18. století se struktura schwarzenberské *pompou funebris* proměnila. S nutností pohřbívat mimo prostor města souvisela změna v dosavadní hierarchii pohřební slavnosti. Privilegovaným prostorem k demonstraci společenské výlučnosti a hodnot urozenosti a starobylosti se stal pohřební průvod, který směřoval po zádušní mši do rodinné hrobky. Smuteční konduky představitelů knížecí rodiny se v 19. století vyznačovaly velkou propracovaností a přísným hierarchickým uspořádáním. Jejich struktura a do značné míry i symbolika odpovídaly pohřebním průvodům raně novověké šlechty. Velkolepou *pompou funebris* se vyznačovaly zejména pohřební průvody majorátních pánů a jejich manželek. Plné symbolických významů byly smuteční konduky představitelů rodu, kteří dosáhli vysokých vojenských hodností.

Pohled na umírání, smrt a pohřby Schwarzenbergů v letech 1732–1914 ukázal, že vysoká šlechta neobyčejně silně lpěla na rodinné tradici, již dědila po předcích. Její součástí byl i předávaný pevný přechodový rituál smrti. Smrt v životních strategiích schwarzenberských knížat a kněžen představovala jeden z konstitutivních prvků rodinné paměti, již lze dobře charakterizovat slovy francouzského sociologa Maurice

Halbwachse: „Každá kolektivní paměť se opírá o skupinu ohraničenou v čase a prostoru. (...) Když skupina myslí na svoji minulost, cítí, že zůstává totožná a uvědomuje si svoji identitu jdoucí napříč časem.“¹⁰³³

Poslední kapitola předkládané práce se zabývala místem a funkcí pohřebiště v životních strategiích Schwarzenbergů. Hlubší pohled na schwarzenberské hrobky v kontextu dobového duchovního, učenického a politického diskursu v dlouhém časovém trvání od 15. do 20. století ukázal, že se schwarzenberský zádušní kult proměňoval.

Ve středověku a raném novověku hrála při zakládání šlechtických pohřebišť výraznou úlohu mocenská, duchovní a později konfesijní kritéria. Nejstarší rodinná hrobka v Astheimu z počátku 15. století souvisela s tamější rodinnou klášterní fundací. Obdobné hodnoty spojené se založením kláštera se projeví rovněž v případě Jiřího Ludvíka ze Schwarzenbergu, jenž se dal pohřbít před polovinou 17. století v Murau. Výrazně mocenské a politické rysy nesla pohřební strategie Jana Adolfa I. ze Schwarzenbergu z roku 1656, který se stal zakladatelem pohřebiště v kostele sv. Augustina ve Vídni. Z hlediska vládnoucí habsburské dynastie šlo o nejvíce privilegovaný vídeňský kostel. Pohřebiště představovalo funkční nástroj společenské distinkce. Potvrzovalo postavení Schwarzenbergů na vrcholu „první společnosti“. Tradice pohřbívání do vídeňské hrobky trvala nepřetržitě sto let a odrážela souvisle budované politické kariéry Schwarzenbergů u dvora. Pohřbívání v kostele sv. Augustina ovlivňovalo nejen podobu schwarzenberského pohřebního rituálu, ale i zádušní kult. Jako přímou habsburskou inspiraci lze interpretovat vznik schwarzenberské „hrobky srdcí“ v českokrumlovském kostele sv. Víta či oddělené pohřbívání vnitřností v Třeboni v průběhu 18. století. „Hrobka srdcí“ souvisela s barokními kultovními aktivitami knížecího páru Adama Františka a Eleonory Amálie Schwarzenbergových.

Barokní funerální strategie a zádušní kult násilně přetrhly josefínské pohřební reformy z počátku osmdesátých let 18. století. Přejícné řešení představovalo rozhodnutí Jana Nepomuka I. založit pohřebiště ve hřbitovním kostele sv. Jiljí nedaleko Třeboně, jež mohlo souviset se skutečností, že Třeboň byla prvním stálým majetkem rodu v Čechách. Z budování nového zádušního kultu na jihočeském panství bylo zřejmé, že se

¹⁰³³ M. HALBWACHS, *Kolektivní paměť*, s. 130-132.

Schwarzenbergové na sklonku osmdesátých let 18. století museli již silně identifikovat s českým prostředím.

Analýza vývoje zádušního kultu těsně po pohřebních reformách ukázala, že na přelomu 18. a 19. století hrály v pohřbívání vysoké šlechty důležitou úlohu již existující zádušní tradice spojená s konkrétním místem a stále více hodnoty domova, které souvisely se sídelními strategiemi rodu. Významnou událost představovalo rozdělení rodu na primogenituru a sekundogenituru. Výstavba samostatných hrobek v Třeboni a na Orlíku měla zřetelně potvrdit jejich autonomii. Umístění a podoba pohřebiště měly souviset s rodinnou historií a jejími významnými představiteli. Zatímco zádušní kult schwarzenberské sekundogenitury se prolínal s kultem zakladatelské osobnosti mladší rodové větve – Karlem I. Filipem, primogenitura připomněla stavbou hrobky v Třeboni Jana Nepomuka I., Josefa II. i manželku stavitele hrobky Eleonoru rozenou Liechtensteinovou. Mezi obdobím osvícenství a koncem 19. století se znatelně proměnil i postoj Schwarzenbergů k cizímu zádušního kultu. Tento posun bylo možné ukázat na aktu zničení rožmberského mauzolea v Českém Krumlově v osmdesátých letech 18. a na pietním postoji Karla IV. ze Schwarzenbergu k hrobce vymřelé rodiny Vrábských v osmdesátých letech 19. století. Vývoj zádušního kultu v dlouhém období mezi 15. a 20. stoletím pozoruhodně zřetelně odrážel životní strategie Schwarzenbergů. Lze jej proto chápat jako jeden z indikátorů proměn mentality vysoké šlechty i jejího životního stylu.

Přestože se tato práce snažila vyrovnat se zvoleným předmětem bádání v široké perspektivě témat, literatury i pramenů, mnoho slov zůstalo nevyřčeno, řada otázek nezodpovězených a některá nosná témata nedotčena. V budoucím bádání by měla být věnována hlubší pozornost především pramenům osobní povahy – deníkům a osobní korespondenci, jež by mohly lépe zodpovědět otázky po soukromém vnímání umírání a smrti i jejich reflexi v myšlení Schwarzenbergů. Takto získané poznatky „zevnitř“ by mohly dobře doplnit spíše vnější obraz umírání, smrti a zádušního kultu, který se pokusil vytvořit autor předkládané práce.

Jako velmi nosné téma se jeví studium „druhého“ života Schwarzenbergů, jenž se zrodil v případě smrti některých představitelů rodu, a jeho funkce v kolektivní rodinné paměti. Paměťovými médii ostatně nebyly pouze posmrtné a pohřební portréty, nýbrž i různé pietní předměty, jež v 19. století přejímaly funkci svého druhu náboženských relikvií. Konečně některé aspekty smrti, jež byly zmíněny v této práci, by bylo pozoruhodné konfrontovat s podobnými svědectvími z rodinných archivů bližších

či vzdálenějších příbuzných Schwarzenbergů. Zvláště porovnání některých specifických témat v rámci umírání v prostředí vysoké šlechty, například barokního rituálu smrtelné postele či romantického obrazu smrti z první poloviny 19. století, by mohlo přinést širší interpretační prostor a přesnější odpovědi na otázky, jež si kladla tato rozprava.

VIII. Soupis pramenů a literatury

VIII. 1. Archivní prameny

Státní oblastní archiv Třeboň

Fond Rodinný archiv Schwarzenbergů – orlická větev

kart. 2 – rodinné hrobky

kart. 114 – úmrtí a pohřeb kardinála Bedřicha ze Schwarzenbergu,
smrt Karla Vavřince ze schwarzenberské primogenitury

kart. 117 – poslední nemoc a smrt Karla I. Filipa ze Schwarzenbergu

kart. 173 – smrt a pohřeb Karla II. ze Schwarzenbergu

kart. 181 – smrt a pohřeb Joseřiny ze Schwarzenbergu rozené Wratislavové z Mitrowicz

kart. 183 – nemoc a smrt Gabriely ze Schwarzenbergu

kart. 186 – nemoc, smrt a pohřeb Karla III. ze Schwarzenbergu

kart. 261, 263 – nemoc, smrt a pohřeb Karla IV. ze Schwarzenbergu

kart. 356, 361 – nemoc, smrt a pohřeb Karla V. ze Schwarzenbergu

kart. 460 – vzpomínkové tisky s modlitbami členů schwarzenberské primogenitury

Fond Velkostatek Třeboň

sign. IC 8F alfa 2a – úmrtí a výročí v knížecí rodině celkově,
oznámení o zádušních mších (1789–1938)

2a/1 – nemoc a smrt Jana Nepomuka I. ze Schwarzenbergu

2a/11 – smrt Pavlíny ze Schwarzenbergu rozené Ahrenbergové

2a/12 – smrt a pohřeb Karla I. Filipa ze Schwarzenbergu

2a/16 – onemocnění a úmrtí Josefa II. ze Schwarzenbergu

2a/17 – úmrtí Waltera ze Schwarzenbergu

2a/18 – úmrtí Eleonory Žofie ze Schwarzenbergu

2a/19 – úmrtí Felixe ze Schwarzenbergu

2a/21 – smrt a pohřeb Eleonory ze Schwarzenbergu rozené Liechtensteinové

2a/23 – úmrtí kardinála Bedřicha ze Schwarzenbergu

2a/24 – smrt a pohřeb Jana Adolfa II. ze Schwarzenbergu

2a/27 – smrt a pohřeb Karla Vavřince ze Schwarzenbergu

2a/29 – úmrtí Karla III. ze Schwarzenbergu

- 2a/32 – smrt a pohřeb Karla IV. ze Schwarzenbergu
2a/33 – smrt a pohřeb Karla V. ze Schwarzenbergu
2a/34 – smrt a pohřeb Adolfa Josefa ze Schwarzenbergu
2a/35 – smrt Žofie (Sofie) ze Schwarzenbergu
2a/37 – smrt Karla Felixe ze Schwarzenbergu
2a/38 – smrt a pohřeb Idy ze Schwarzenbergu rozené Liechtensteinové
2a/42 – pohřeb Jana Nepomuka II. ze Schwarzenbergu

sign. IC 8F alfa 2b (1788–1877) – hrobka u sv. Jiljí v Domaníně,
stavba nové hrobky z let 1873–1877

Státní oblastní archiv Třeboň – pracoviště Český Krumlov

Fond Rodinný archiv Schwarzenbergů – primogenitura

Familia Primogenitura überhaupt

Osobní pozůstalosti

- fasc. 433, 434** – úmrtí a pohřeb Adama Františka ze Schwarzenbergu
fasc. 443 – smrt a pohřeb Eleonory Amálie ze Schwarzenbergu rozené Lobkoviczové
fasc. 475 – smrt a pohřeb Josefa Adama ze Schwarzenbergu
fasc. 494 – nemoc, smrt a pohřeb Jana Nepomuka I. ze Schwarzenbergu
fasc. 505 – smrt Eleonory Žofie ze Schwarzenbergu
fasc. 532 – nemoc, smrt a pohřeb Josefa II. ze Schwarzenbergu
fasc. 582, 583 – nemoc, smrt a pohřeb Eleonory ze Schwarzenbergu rozené Liechtensteinové
fasc. 593 – nemoc, smrt a pohřeb Waltera ze Schwarzenbergu

sign. FPü VIII/1 – hrobka v arciděkanském kostele sv. Víta

Sbirka alb a grafických listů (ČK II/105)

- inv. č. 88** – album portrétů osob, které byly v době jeho vzniku již po smrti
inv. č. 63 – album akvarelů schwarzenberské „hrobky srdcí“

Fond Velkostatek Český Krumlov

sign. I 3K alfa abc – výstavba kaple sv. Jana Nepomuckého
v českokrumlovském kostele sv. Víta (1724–1748)

Fond Vrchní úřad Český Krumlov

fasc. 566 – pozůstalostní řízení Eleonory Amálie ze Schwarzenbergu

Moravský zemský archiv Brno

Fond Rodinný archiv Dalbergové Dačice (G 399)

kart. 83, 85 – sbírka posmrtných fotografií členů rodu

Knihovna Národního muzea – Oddělení knižní kultury

Fond Zbožné vzpomínky

VIII. 2. Vydané prameny a dobové tisky

ANDERL, Vojtěch, *Katolická kniha pro nemocné v desíti řečech pro duchovní správce nemocných, přátele nemocných vůbec i pro nemocné samy. Pátý neboli český díl, do češtiny přeložený z textu díla německého, schváleného a autorisovaného arcibisk. ordinariátem vídeňským*, Vídeň 1897.

ANONYM, *Jak se má duchovní pastýř zachovati, odepře-li se mu přístup k nemocnému?*, Časopis katolického duchovenstva 23, 1850, č. 4, s. 105-116.

BAJEROVÁ, Anna, *Svatodušní bouře v Praze r. 1848 ve světle soudního vyšetřování*, Plzeň 1920.

BECCARIA, Cesare, *Frammento sugli Odori*, in: Pietro Verri – Alessandro Verri – Cesare Beccaria, *Il Caffè o sia brevi e vari discorsi già distribuiti in fogli periodici*. Seconda edizione. Tomo primo, Venezia 1765, s. 36-46.

BERGER, Adolf Franz, *Das Fürstenhaus Schwarzenberg*, Wien 1866.

BERGER, Adolf Franz, *Das Grab des Grafen Adolf zu Schwarzenberg*, Berichte und Mittheilungen des Alterthums-Vereines zu Wien 7, 1856, s. 169-180.

BERGER, Adolf Franz, *Feldmarschall Karl Fürst zu Schwarzenberg und die Krieger aus seinem Hause*, Wien 1863.

BERGER, Adolf Franz, † *Fürstin Eleonore Marie zu Schwarzenberg*, Wien 1873.

BERNT, Josef, *Vorlesungen über die Rettungsmittel beym Scheintode und in plötzlichen Lebensgefahren*, Wien 1819.

BETTELHEIM-GABILLON, Helene (ed.), *Fürst Friedrich zu Schwarzenberg. Bilden aus Alt-Österreich*, Leipzig 1925.

BRUHIER, Jean-Jacques, *Dissertation sur l'incertitude des signes de la mort et l'abus des enterremens et embaumemens précipités*, I-II, Paris 1749.

ČERNOHOUZ, František, *Jaké spasitelné pravdy hlásají nám hrobové křesťanů vůbec, zvláště pak hrobové našich přátel a miláčku? Řeč na den Všech věrných dušiček*, Blahověst 5, 1859, s. 246.

DOSTÁL, Alois, *Význam svatého pole (památka Všech věrných duší)*, Pastýř duchovní 11, 1891, s. 665.

DURAJOVÁ, Miroslava – SMÍŠEK, Rostislav (edd.), *Hieronymus der Ältere Schlick: Das Tagebuch. Eine Selbstdarstellung aus den Jahren 1580–1582*, České Budějovice 2008 (= Prameny k českým dějinám 16.–18. století, series B, II).

EKERT, František, *Posvátná místa královského hlavního města Prahy. Dějiny a popsání chrámů, kaplí, posvátných soch, klášterů i jiných pomníků katolické víry a nábožnosti v hlavním městě království Českého. Svazek I.*, Praha 1883.

Erste Fortsetzung der Geschichte der Vaccination in Böhmen auf hohen Befehl herausgegeben von der in Schutzpockenimpfungsanstalten niedergesetzten königl. medicinischen Polizeycommission, Prag 1805.

FOSCOLO, Ugo, *Dei sepolcri*, Brescia 1807.

FRANK, Johann Peter, *Sistema compiuto di Polizia medica*, I-XVII, Milano 1825–1830. *Geschichte der Vaccination in Böhmen auf hohen Befehl herausgegeben von der in Schutzpockenimpfungsanstalten niedergesetzten k. medicinischen Polizeycommission*, Prag 1804.

von GRIMM, Josef, *Carl Fürst zu Schwarzenberg – Gouverneur von Siebenbürgen. Ein Denkblatt*, Wien 1861.

HABERMANN, Joseph, *Dissertatio inauguralis medica de salubri sepultura*, Vienna 1772.

HAKL, Bohumil, *Rozjímání o hrobě (památka Všech věrných dušiček)*, Rádce duchovní 6, 1899, s. 770.

HEBER, Franz Alexander, *České hrady, zámky a tvrze III. Jižní Čechy*, Praha 2008.

HERČÍK, Jan, *Na hřbitově vidíme: 1. hroby, 2. hroby našich přátel (památka Všech věrných dušiček)*, Rádce duchovní 4, 1897, s. 767.

Hochfürstlich Schwarzenbergischer Hof-und Staats-Kalendar auf das Jahr 1786, Markbreit, Joh. Val. Knenlein, b. d.

Hochfürstlich Schwarzenbergischer Hof-und Staats-Kalendar auf das Jahr 1787, Markbreit, Joh. Val. Knenlein, b. d.

- Hochfürstlich Schwarzenbergischer Hof-und Staats-Kalendar auf das Jahr 1788*, Markbreit, Joh. Val. Knenlein, b. d.
- Hochfürstlich Schwarzenbergischer Hof-und Staats-Kalendar auf das Jahr 1790*, Markbreit, Joh. Val. Knenlein, b. d.
- Hochfürstlich Schwarzenbergischer Staatsschematismus auf das Jahr 1793*, Markbreit, Joh. Val. Knenlein, b. d.
- Hochfürstlich Schwarzenbergischer Staatsschematismus auf das Jahr 1803*, Markbreit, Joh. Val. Knenlein, b. d.
- Hochfürstlich Schwarzenbergischer Schematismus für das Jahr 1832*, b. d.
- HUGO, Victor, *I funerali di Napoleone. Note prese sul luogo*, Roma 1994.
- HUSZTY, Zacharias, *Diskurs über die medizinische Polizey*, I-II, Pressburg-Leipzig 1786.
- JAKUBIČKA, Mansvet, *J. J. kníže Karel Schwarzenberg*, b. m. 1914.
- JEŽEK, Jan, *Kněz u lůžka nemocných a umírajících. Praktické případy*, Pastýř duchovní 10, 1890, s. 757.
- JOHN, Johann Dionys, *Die medizinische und gerichtliche Arzneiwissenschaft in den k. k. Erbländern*, I-II, Prag 1796.
- JOHN, Johann Dionys, *Lexikon der k. k. Medizinalgeseze*, Prag 1790.
- JOHN, Johann Dionys, *Vollständige Sammlung aller seit dem glorreichsten Regierungsantritt Joseph des Zweyten für die k. k. Erbländer ergangenen höchsten Verordnungen und Gesetze durch privat Fleiß gesammelt, und in chronologische Ordnung gebracht*, I-VI, Wien 1788.
- JÖNDL, Jan Philipp, *Die Landwirtschaftliche Baukunst. Dritter Theil*, Prag 1829.
- von KEMPEN, Thomas, *Vier Bücher von der Nachfolge Christi mit original Zeichnungen von Joseph Ritter von Führich in Holzschnitt aussgeführt von Kaspar Wertel*, Leipzig 1871.
- KERNER, Josef, *Knih ruční u navštěvování a zaopatřování nemocných*, Praha 1841.
- KERSCHNAWE, Hugo, *Feldmarschall Karl Fürst zu Schwarzenberg der Führer der Verbündeten in den Befreiungskriegen*, Wien 1913.
- Kněz u lůžka nemocným a umírajících. Navedení k duchovnímu ošetřování nemocných. Dle německého vydání od A. Tappehorna vzhledem k manuale rituum duchovenstva v Čechách a na Moravě spracoval a s povolením spisovatelovým vydal dr. Antonín Višek*, Olomouc 1887.

- KNOZ, Tomáš (ed.), *Karel starší ze Žerotína – subjektivní anamnéza*, Acta Musei Moraviae 82, 1997, s. 209-258.
- KOLDINSKÁ, Marie – MAŤA, Petr (edd.), *Deník renesančního dvořana. Adam mladší z Valdštejna 1602–1633*, Praha 1997.
- KÖHLER, Gregor, *Poučenj pro pastýře duchownj u postele nemocných a umjragcích*, Praha 1828.
- KOŠNÁŘ, Julius, *Staropražské pověsti a legendy*, Praha 1933.
- KRÁL, Pavel (ed.), *Mezi životem a smrtí. Testamenty české šlechty mezi léty 1550–1650*, České Budějovice 2002 (= Monographia historica 2).
- LANDRIANI, Marsilio, *Ricerche fisiche intorno alla salubrità dell'aria*, Milano 1775.
- LENDEROVÁ, Milena – PLŠKOVÁ, Jarmila (edd.), *Gabriela ze Schwarzenbergu. Krátká cesta životem a Evropou*, Praha 2006 (= Manu propria 3).
- MANNI, Pietro, *Manuale pratico per la cura degli apparentemente morti. Alcune idee generali di polizia medica per la tutela della vita negli asfittici*, Milano 1835.
- Manuale ministri Dei infirmos ac moribundos visitantis. Usui praecipue eorum, qui ex scholis ad curam animarum primur emittuntur, accomodatum a quodam parocho archidiocesis Pragensis*. Editio tertia emendatior Pragae 1869.
- MAREŠ, František – SEDLÁČEK, Jan, *Soupis památek historických a uměleckých v politickém okresu Třeboňském*, Praha 1900.
- MENCL, František X., *Pohřeb ohněm. Několik kapitol o zpopelňování mrtvol*, Praha 1922.
- von MITIS, Oskar, *Jagd und Schützen am Hofe Karls VI.*, Wien 1912.
- MONDANI, Luigi Pier (ed.), *Studi sulla cultura medica italo-tedesca del primo Ottocento. La biografia di Giovanni Pietro Frank tradotta da Francesco Tantini*, Pisa 1969.
- MÜLLER, Willibald, *Gerhard van Swieten. Biographischer Beitrag zur Geschichte der Aufklärung in Oesterreich*, Wien 1883.
- MUSIL, František, *Hřbitov místo napomenutí a smutku, útěchy a modlitby*, Posvátná kazatelna 17, 1880, s. 924.
- NERUDA, Jan, *Povídky malostranské*, Praha 1956.
- NOVÁK, Jan Bedřich, *Briefe des Feldmarschalls Fürsten Schwarzenberg an seine Frau*, Wien 1913.
- NOVÁK, Jan Bedřich, *Polní maršál Karel kníže ze Schwarzenberka. Historický portrét podle rodinné korespondence*, Praha 1913.

- PAULY, Jan, *Církevní a státní předpisy o pohřbívání mrtvých*, Praha 1902.
- PAULY, Jan, *Hrobník a jeho právní stav*, Věstník katolického duchovenstva 9, 1908–1909, s. 5.
- PAULY, Jan, *Na který hřbitov se má pohřbívati?*, Věstník katolického duchovenstva 9, 1908–1909, s. 376.
- PAULY, Jan, *Zdravotnictví na hřbitově*, Věstník katolického duchovenstva 6, 1905–1906, s. 5.
- PIATTOLI, Scipione, *Saggio intorno al luogo del seppellire*, Firenze 1774.
- PODLAHA, Antonín – ŠITTLER, Eduard, *Chrámový poklad u sv. Víta v Praze*, Praha 1903.
- POE, Edgar Allan, *Pád do Maelströmu a jiné povídky*, Praha 2007.
- POSPÍŠIL, Josef, *Památky Třeboně a okolí*, Třeboň 1911.
- POZZI, Giovanni, *Sistema compiuto di Polizia medica di G. P. Frank*. XVIII, XIX. *Polizia degli spedali scritta dal dottor Giovanni Pozzi*, I-II, Milano 1830.
- von RANNICHER, Jakob, *Das Fürstenhaus Schwarzenbergs. Ein Denkmal der Erinnerung an Weiland Se. Durchlaucht Carl Fürst zu Schwarzenberg...den Mitgliedern des Vereins für siebenbürgische Landeskunde*, Hermannstadt 1859.
- RATAJOVÁ, Jana (ed.), *Alžběta Lidmila z Lisova. Rodinné paměti*, Praha 2002 (= Manu propria 1).
- RAU, Wolfgang Thomas, *Medicinische Policey-Ordnung. Gedanken von den Nutzen und die Nothwendigkeit einer medicinischer Policey-Ordnung in einem Staat*, Ulm 1764.
- REJCHRTOVÁ, Noemi (ed.), *Karel starší ze Žerotína. Z korespondence*, Praha 1982.
- ŘEHÁK, Jan, *Zdali a kterými svátostmi přísluhovati se má dítkám na smrt nemocným, které nebyly ještě u svaté zpovědi nebo u sv. přijímání*, Časopis katolického duchovenstva 56, 1883, č. 1, s. 17-25.
- ŘEZNIČEK, Václav, *Lipský vítěz Karel Filip kníže ze Schwarzenberga*, Časopis Muzea Království českého 87, 1913, s. 128-141.
- SCHULZ, Václav, *Rožmberské mausoleum v Českém Krumlově*, Praha 1904.
- SCHWARZENBERG, Karel (ed.), *Lancknechta Bedřicha Schwarzenberga Fragmenty*, Praha 1934.
- SCHWARZENBERG, Karel (ed.), *Lancknechta Bedřicha Schwarzenberga Španělský deník a zrození revolucí*, Praha 1937.

SKOČDOPOLE, Antonín, *Kterak zaopatřovati nemocné smyslův zbavené?*, Časopis katolického duchovenstva 39, 1866, č. 4, s. 277-284.

SLÁDEK, Miloš (ed.), *Smrt je podvodný verbíř aneb Výbor z českých jednotlivě vydaných*

svátečních a příležitostných kázání konce 17. a prvních dvou třetin 18. století, Praha 2005.

SYNODUS ARCHI-DIOECESANA PRAGENSIS Habita ab ILLUSTRISSIMO & REVERENDISSIMO DOMINO, DOMINO SBIGNEO BERKA DEI APOSTOL:SEDIS GRATIA ARCHI-EPISCOPO PRAGENSI, & PRINCIPE, LEGATO NATO & c. Anno à Christi Nativitate M. D. C. V., Pragae 1684.

ŠKOPÁN, Josef, *Památka všech věrných dušiček. Den smrti lepší jest dne narození*, Posvátná kazatelna 2, 1865, s. 896.

ŠUSTA, Josef, *Léta dětství a jinošství. Vzpomínky*, Praha 1947.

Tomásse Kempenského Zlatá Kniha o Následovánj Krysta Pána: dle pražského vydánj od roku 1698; s připogenyými Modlitbami rannjmi, večernjmi, gakož y s pobožnostj kemssi swaté, kezpovědj, a ke swatému přigjmánj/od Alexandra knjžete Hohenlohe; přeloženjm Antonjna Stránského, Hradec Králové 1823.

TUMPACH, Josef – PODLAHA, Antonín, *Bibliografie české katolické literatury náboženské od roku 1828 až do konce roku 1913*, Praha 1912.

VAŠICA, Jiří (ed.), *Smrtí tanec. Barokní poesie*, Praha 1941.

Visites au Saint-Sacrament et la Sainte Vierge: pour demander la conversion des pécheurs suivies d'un choix de Prières a l'usage des Associés de l'Archiconfrérie du Très – Saint et Immaculé Coeur de Marie. / Par M. l'Abbé Arnault, Chanoine hon. de Tours, Vicaire de Saint – Louis d'Antin. Deuxième édition, Paris 1846.

VOLF, Josef, *Pohřební kázání*, Časopis Muzea Království českého 82, 1908, s. 262-263.

VONDRUŠKA, Karel, *O zaopatřování dítek*, Časopis katolického duchovenstva 65, 1892, č. 9, s. 449-467.

VOTKA, Jan Křtitel, *Sv. Jan Nepomucký a knížecí rod Švarcenberský. Články historicko-apologetické*, Praha 1887.

WAGNER, Hans (ed.), *Wien von Maria Theresia bis zur Franzosenzeit. Aus den Tagebüchern des Grafen Karl von Zinzendorf*, Wien 1972.

WINSLØW, Jacques-Bénigne, *Quaestio medico-chirurgica. An mortis incertae signa minus incerta à Chirurgicis, quam ab aliis experimentis?*, in: F. Chaussier, *Disputationis in Academia Medicinae Parisiensi discussae*, III, Paris 1740.

WINSLØW, Jacques-Bénigne, *Terrible supplice et cruel désespoir des personnes enterrées vivantes et qui sont présumées mortes*, Paris 1752.

WINTER, Zikmund, *Šat smutku a smrti u starých Čechův*, Český lid 3, 1894, s. 6-11.

WINTER, Zikmund, *Z rodiny a domácnosti staročeské. Ze života XVI. století*, Praha 1912.

WINTER, Zikmund, *Život církevní v Čechách. Kulturně-historický obraz z XV. a XVI. století I-II*, Praha 1895.

von WURZBACH, Constant, *Biographisches Lexikon des Kaiserthums Oesterreich, enthaltend die Lebensskizzen der denkwürdigen Personen, welche 1750 bis 1850 im Kaiserstaate und seinen Kronländern gelebt haben. Vierter Theil*, (Egevári – Füchs), Wien 1858.

von WURZBACH, Constant, *Biographisches Lexikon des Kaiserthums Oesterreich, enthaltend die Lebensskizzen der denkwürdigen Personen, welche 1750 bis 1850 im Kaiserstaate und seinen Kronländern gelebt haben, Vierundzwanzigsten Theil*, (Prokop – Raschdorf), Wien 1872.

ZARDA, Adalbert Vinzenz, *Ist es zweckmässig und zulässig die angehenden Landseelsorger in einer eigenschränkten Volksarzneykunde zu unterrichten?*, Prag 1793.

ZARDA, Adalbert Vinzenz, *Von dem Nutzen über die Rettungsmittel in plötzlichen Lebensgefahren Nichtärzten Unterricht zu geben, als Program zu den offenen Vorlesungen über diesen Gegenstand vorgetragen im Karolin, den 4ten Wintermonat 1792,...* Prag 1793.

ZARDA, Adalbert Vinzenz, *Zuschrift an meine Landsleute, Böhmen; besonders an die Bewohner der Hauptstadt Prag die Rettungsanstalten der plötzlich vernunglückten Menschen betreffend*, Prag 1799.

ZÍBRT, Čeněk, *Staročeské výroční obyčeje, pověry, slavnosti prostonárodní*, Praha 1889.

ZWEIG, Stefan, *Svět včerejška*, Praha 1999.

VIII. 3. Literatura

ADNÈS, Pierre, *L'Unzione degli Infermi. Storia e teologia*, Milano 1996.

ALIVERTI, Maria Ines, *Le passioni in scena: corpi eloquenti e segni dell'anima nel teatro del XVII e XVIII secolo*, Roma 2009.

Almanach českých šlechtických rodů, Praha 2001.

- ARIÈS, Philippe, *Centuries of Childhood. A Social History of Family Life*, New York 1962.
- ARIÈS, Philippe, *Dějiny smrti I-II*, Praha 2000.
- ARIÈS, Philippe, *The Images of Man and Death*, Cambridge-London 1985.
- ARIÈS, Philippe – CHARTIER, Roger (edd.), *La vita privata. Dal Rinascimento all'Illuminismo*, Roma-Bari 2001.
- ASCH, Ronald G., *Der europäische Adel im Ancien Régime. Von der Krise der ständischen Monarchien bis zur Revolution (ca. 1600–1789)*, Köln-Weimar-Wien 2001.
- ASCH, Ronald G., *Europäischer Adel in der Frühen Neuzeit*, Köln-Weimar-Wien 2008.
- ASSMANN, Jan, *Kultura a paměť. Písmo, vzpomínka a politická identita v rozvinutých kulturách starověku*, Praha 2001.
- ASSMANN, Jan, *Smrt jako fenomén kulturní teorie. Obrazy smrti a zádušní kult ve starověkém Egyptě*, Praha 2003.
- ASSMANN, Jan – TRAUZETTEL, Rolf (edd.), *Tod, Jenseits und Identität. Perspektiven einer kulturwissenschaftlichen Thanatologie*, Freiburg-München 2002 (= Veröffentlichungen des Instituts für Historische Anthropologie 7).
- ASTON, Nigel, *Christianity and Revolutionary Europe c. 1750–1830*, New York-Cambridge 2002.
- AUERNHAMMER, Achim – DÄUBLE, Friedrich, *Die Exequien für Kaiser Karl V. in Augsburg, Brüssel und Bologna*, Archiv für Kulturgeschichte 62/63, 1980/81, s. 101-157.
- BADALOVÁ, Marie, *Sestra slavných bratrů: Eleonora Žofie ze Schwarzenbergu (1783–1846)*, České Budějovice 2001 (= Diplomová práce).
- BAHLCKE, Joachim – GRULICH, Rudolf (edd.), *Kurt Augustin Huber. Katholische Kirche und Kultur in Böhmen. Ausgewählte Abhandlungen*, Münster 2005.
- BARBARISI, Gennaro – SPAGGIARI, William (edd.), *Dei sepolcri di Ugo Foscolo*, Milano 2006.
- BARTOŠ, Jaroslav a kol., *Dějiny českého divadla I*, Praha 1968.
- BASTL, Beatrix, „Adeliger Lebenslauf.“ *Die Riten um Leben und Sterben in der frühen Neuzeit*, in: Adel im Wandel. Politik – Kultur – Konfession 1500–1700, Wien 1990 (= Katalog des Niederösterreichischen Landesmuseums. Neue Folge 251), s. 377-389.
- BASTL, Beatrix, *Der gezähmte Tod. Bemerkungen zu den Riten um Sterben und Tod im österreichischen Adel der frühen Neuzeit*, Unsere Heimat 62, 1991, s. 259-269.

- BASTL, Beatrix, *Der Herr gibt, der Herr nimmt. Bemerkungen zur Geschichte von Kindheit und Tod im Mittelalter und in der Frühen Neuzeit*, in: *Triumph des Todes?*, Eisenstadt 1992, s. 64-82, 256-269.
- BASTL, Beatrix, *Tugend, Liebe, Ehre. Die adelige Frau in der Frühen Neuzeit*, Wien-Köln-Weimar 2000.
- BASTL, Ondřej, *Formování „josefínských“ kněží a otázka generálních seminářů*, *Historie – Otázky – Problémy* 1, 2009, s. 109-118.
- BASTL, Ondřej, *Rušení klášterů v Čechách a na Moravě za Josefa II.*, *Historická geografie* 28, 1995, s. 155-182.
- BAUER-HEINHOLD, Margarete – SCHMIDT-GLASSNER, Helga, *Theater des Barock. Festliches Bühnenspiel im 17. und 18. Jahrhundert*, München 1966.
- BAUER, Werner T., *Wiener Friedhofsführer. Genaue Beschreibung sämtlicher Begräbnisstätten nebst einer Geschichte des Wiener Bestattungswesens*, Wien 2004⁵.
- BÄUMEL, Jutta, *Das Trauerzeremoniell für Kurfürst August von Sachsen 1586 in Dresden und Freiberg*, *Dresdener Kunstblätter* 6, 1987, s. 208-216.
- BAŽANTOVÁ, Nina, *Pohřební roucha českých králů*, Praha 1993.
- BECKMANN, Regine, *Der Ahnenkult des Habsburgischen Hochadels am Beispiel aristokratischer Grablegen in Böhmen and Mähren*, in: Marie Mžýková (ed.), *Kamenná kniha / The Stone Book. Sborník k romantickému historismu – novogotice*, Sychrov 1997, s. 127-136.
- BELKE, Horst, *Autobiographie und Zeitkritik. Friedrich zu Schwarzenberg als Schriftsteller*, Düsseldorf 1971.
- BENSAUDE-VINCENT, Bernadette – STENGERS, Isabelle, *A history of chemistry*, Cambridge 1996.
- BEPLER, Jill, *Das Trauerzeremoniell an den Höfen Hassens und Thürigens in der ersten Hälfte des 17. Jahrhunderts*, in: Jörg Jochen Berns – Detlev Ignasiak (edd.), *Frühneuzeitliche Hofkultur in Hessen und Thüringen*, Jena 1993 (= *Jenaer Studien* 1), s. 249-265.
- BERÁNEK, Karel – BERÁNKOVÁ, Věra, *Rušení klášterů za Josefa II.*, in: Zdeňka Hledíková – Jaroslav V. Polc (edd.), *Pražské arcibiskupství 1344–1994. Sborník statí o jeho působení a významu v české zemi*, Praha 1994, s. 209-224.
- BERTOLACCINI, Laura, *Città e cimiteri. Dall'eredità medievale alla codificazione ottocentesca*, Roma 2004.

- BEZECNÝ, Zdeněk, *Dědicové ve století zakladatelů. Utváření rodové paměti Schwarzenberků v období historismu*, in: Václav Bůžek – Pavel Král (edd.), *Paměť urozenosti*, Praha 2007, s. 209-218.
- BEZECNÝ, Zdeněk, *Dětství, mládí a výchova Karla IV. ze Schwarzenbergu*, in: Tomáš Jiránek – Jiří Kubeš (edd.), *Dítě a dětství napříč staletími*, Pardubice 2003, s. 67-72.
- BEZECNÝ, Zdeněk, *Karel V. ze Schwarzenbergu (Životní styl šlechtice na přelomu 19. a 20. století)*, *Opera historica* 4, 1995, s. 281-295.
- BEZECNÝ, Zdeněk, *Karl IV. zu Schwarzenberg. Das Leben eines Adligen im 19. Jahrhundert*, *Etudes Danubiennes* 19, 2003, s. 95-103.
- BEZECNÝ, Zdeněk, *Marie Anna ze Schwarzenbergu*, in: Milena Lenderová (ed.), *Eva nejen v ráji. Žena v Čechách od středověku do 19. století*, Praha 2002, s. 155-164.
- BEZECNÝ, Zdeněk, *Počátky rekonstrukce bývalého kláštera ve Zlaté Koruně v letech 1907–1914*, in: Martin Gaži (ed.), *Klášter Zlatá Koruna. Dějiny – památky – lidé*, České Budějovice 2007, s. 347-357.
- BEZECNÝ, Zdeněk, *Příliš uzavřená společnost. Orličtí Schwarzenbergové a šlechtická společnost v Čechách v druhé polovině 19. a na počátku 20. století*, České Budějovice 2005 (= *Monographia historica* 5).
- BEZECNÝ, Zdeněk, *Sňatky české šlechty ve druhé polovině 19. století*, in: Václav Petrbock (ed.), *Sex a tabu v české kultuře 19. století*, Praha 1999, s. 88-93.
- BEZECNÝ, Zdeněk, *Šlechtic ve velké válce*, in: Jiří Petráš (ed.), *První světová válka a česká společnost*, České Budějovice 1999, s. 29-30.
- BINSKI, Paul, *Medieval Death. Ritual and Representation*, London 1996.
- BISOVÁ, Jana, *Dalbergové v českých zemích*, *Dačický vlastivědný sborník* 3, 2005, s. 25-54.
- BLÁHOVÁ, Marie, *Die königlichen Begräbniszeremonien im spätmittelalterlichen Böhmen*, in: Lothar Kolmer (ed.), *Der Tod des Mächtigen. Kult und Kultur des Todes spätmittelalterlicher Herrscher*, München-Wien-Zürich 1997, s. 89-111.
- BLASCHKO, Franz, *Die Ahnenreihe*, in: *Schwarzenbergisches Jahrbuch* 1950, Wien 1950, s. 7-63.
- BLAŽKOVÁ, Jarmila, *Malostranský hřbitov v Košířích*, Praha 1949.
- BLÜMLOVÁ, Dagmar – KUBÁT, Petr a kol., *Čas zdravého ducha ve zdravém těle. Kapitoly z kulturních dějin přelomu 19. a 20. století*, České Budějovice 2009 (= *Jihočeský sborník historický – Supplementum* 2).

- BOEHLKE, Hans-Kurt (ed.), *Vom Kirchhof zum Friedhof: Wandlungsprozesse zwischen 1750 und 1850. Kasseler Studien zur Sepulkralkultur II*, Kassel 1984.
- BOEHLKE, Hans-Kurt (ed.), *Wie die Alten Tod gebildet. Wandlungen der Sepulkralkultur 1750–1850. Kasseler Studien zur Sepulkralkultur I*, Mainz 1979.
- BÖNSCH, Annemarie, *Leichenkleidung – Trauerkleidung*, in: *Triumph des Todes?*, Eisenstadt 1992, s. 83-105.
- BORKOWSKA, Urszula, *The Funeral Ceremonies of the Polish Kings from the Fourteenth to the Eighteenth Century*, *Journal of Ecclesiastical Studies* 36, 1985, s. 513-534.
- BORNGÄSSER, Barbara – TOMAN, Rolf – BEDNORZ, Achim, *Barock: Theatrum Mundi. Die Welt als Kunstwerk*, Potsdam 2012.
- BOSSE, Monika – STOLL, André (edd.), *Theatrum mundi. Figuren der Barockästhetik in Spanien und Hispano-Amerika. Literatur – Kunst – Bildmedien*, Bielefeld 1997.
- BÖSE, Kuno, *Das Thema „Tod“ in der neueren französischen Geschichtsschreibung: Ein Überblick*, in: Paul Richard Blum (ed.), *Studien zur Thematik des Todes im 16. Jahrhundert*, Wolfenbüttel 1983, s. 1-20.
- BRAVERMANOVÁ, Milena *Pohřební výbava Anny Jagellonské z Colinova mauzolea v katedrále sv. Víta na Pražském hradě*, in: Viktor Kubík (ed.), *Doba Jagellonská v zemích České koruny (1471–1526). Konference k založení Ústavu dějin křesťanského umění KTF UK v Praze (2.–4. 10. 2003)*, Praha 2003, s. 381-394.
- BRAVERMANOVÁ, Milena, *Pohřební výbava Habsburků pohřbených na Pražském hradě*, in: Rudolf II. a Praha. Katalog vystavených exponátů, Praha 1997, s. 274-287.
- BREMMER, Jan N. – ROODENBURG, Hermann (edd.), *A Cultural History of Gesture*, Ithaca 1992.
- BRIX, Michael *Trauergerüste für die Habsburger in Wien*, Kiel 1971.
- BROCK, Thomas D., *Robert Koch. A Life in Medicine and Bacteriology*, Washington 1999.
- BUCCINI, Stefania, *Sentimento della morte dal barocco al declino dei lumi*, Ravenna 2000.
- BUDIŠ, Josef a kol., *Historie chemie slovem a obrazem*, Brno 1995.
- BURKE, Peter, *Francouzská revoluce v dějepisectví. Škola Annales (1929–1989)*, Praha 2004.
- BURKE, Peter (ed.), *New Perspectives on Historical Writing*, Cambridge 1991.
- BURKE, Peter, *Variety kulturních dějin*, Brno 2006.

- BŮŽEK, Václav, *Aristokratický dvůr a rezidenční město (Český Krumlov mezi 16. až 18. stoletím)*, in: Týž (ed.), *Život na dvorech barokní šlechty (1600–1750)*, České Budějovice 1996 (= Opera historica 5), s. 365-397.
- BŮŽEK, Václav, *Ferdinand Tyrolský mezi Prahou a Innsbruckem. Šlechta z českých zemí na cestě ke dvorům prvních Habsburků*, České Budějovice 2006 (= Monographia historica 7).
- BŮŽEK, Václav, *Nové příspěvky Beatrix Bastlové o šlechticích ve dvorské společnosti raného novověku*, Folia historica bohemica 19, 1998, s. 193-199.
- BŮŽEK, Václav, „Tý naděje budou každý čtyři neděle.“ *Těhotenství očima šlechty na prahu novověku*, Dějiny a současnost 23, 2001, č. 3, s. 8-11.
- BŮŽEK, Václav a kolektiv, *Společnost českých zemí v raném novověku. Struktury, identity, konflikty*, Praha 2010.
- BŮŽEK, Václav – BŮŽKOVÁ, Hana – STEJSKALOVÁ, Jana, *Měšťanské domácnosti v předbělohorských jižních Čechách (Prameny, metody, stratifikace)*, Jihočeský sborník historický 59, 1990, s. 65-80.
- BŮŽEK, Václav – HRDLIČKA, Josef, *Péče o zdraví, nemoci, hygienu*, in: Týž a kolektiv, *Dvory velmožů s erbem růže*, Praha 1997, s. 185-194.
- BŮŽEK, Václav – HRDLIČKA, Josef – KRÁL, Pavel – VYBÍRAL, Zdeněk, *Šlechta raného novověku v historickoantropologických proudech současné evropské historiografie*, Časopis Matice moravské 122, 2003, s. 375-409.
- BŮŽEK, Václav – HRDLIČKA, Josef – KRÁL, Pavel – VYBÍRAL, Zdeněk, *Věk urozených. Šlechta v českých zemích na prahu novověku*, Praha-Litomyšl 2002.
- BŮŽEK, Václav – KELLER, Katrin – KOVALSKÁ, Eva – PÁLFFY, Géza, *Společnost zemí habsburské monarchie 1526–1740 v české, maďarské, rakouské a slovenské historické vědě posledního desetiletí*, Český časopis historický 104, 2006, s. 485-525.
- BŮŽEK, Václav – KRÁL, Pavel (edd.), *Paměť urozenosti*, Praha 2007.
- BŮŽEK, Václav – SMÍŠEK, Rostislav, *Symboly rituálu. Volba Karla V. římským králem ve Frankfurtu nad Mohanem a jeho korunovace v Cáchách*, in: Lenka Bobková – Mlada Holá (edd.), *Lesk královského majestátu ve středověku*. Pocta Prof. PhDr. Františku Kavkovi, CSc., k nedožitým 85. narozeninám, Praha-Litomyšl 2005, s. 123-132.
- CACIOLA, Nancy, *Wraiths, Revenants, and Ritual in Medieval Culture*, The Past and Present Society 152, 1996, s. 3-45.
- CANELLA, Maria, *Paesaggi della morte. Riti, sepolture e luoghi funerari tra Settecento e Novecento*, Roma 2010.

- CANNADINE, David, *The Decline and Fall of the British Aristocracy*, London 1996.
- CAVAZZA, Silvano, *La doppia morte: resurrezione e battesimo in un rito del Seicento*, Quaderni storici 17, 1982, č. 50, s. 551-582.
- CERMAN, Ivo, *Adel und Aufklärung in Böhmen. Vom Feudalismus zum Aufklärung*, in: Václav Bůžek – Pavel Král (edd.), *Šlechta raného novověku pohledem českých, francouzských a španělských historiků*, České Budějovice 2009 (= Opera historica 13), s. 467-479.
- CERMAN, Ivo, *Gelasius Dobner a česká šlechta. Proměny šlechtické genealogie ve věku osvícenství*, in: Václav Bůžek – Pavel Král (edd.), *Paměť urozenosti*, Praha 2007, s. 88-105.
- CERMAN, Ivo, *Habsburgischer Adel und Aufklärung. Bildungsverhalten des Wiener Hofadels im 18. Jahrhundert*, Stuttgart 2010.
- CERMAN, Ivo, *Šlechtická kultura v 18. století. Filozofové, mystici, politici*, Praha 2011.
- CERMAN, Ivo – VELEK, Luboš (edd.), *Adelige Ausbildung. Die Herausforderung der Aufklärung und die Folgen*, München 2006 (= Studien zum mitteleuropäischen Adel 1).
- CERMAN, Ivo – VELEK, Luboš (edd.), *Adel und Wirtschaft. Lebensunterhalt der Adeligen in der Moderne*, München 2006 (= Studien zum mitteleuropäischen Adel 2).
- CIAN, Vittorio, *Per la storia del sentimento e della poesia sepolcrale in Italia e in Francia prima dei Sepolcri del Foscolo*, Giornale Storico della Letteratura Italiana 20, 1892, s. 205-235.
- COHN, Samuel Kline, *Death and Property in Siena, 1205–1800. Strategies for the Afterlife*, Baltimore-London 1988.
- CONZE, Eckart – WIENFORT, Monika (edd.), *Adel und Moderne, Deutschland im europäischen Vergleich im 19. und 20. Jahrhundert*, Köln 2004.
- CORBIN, Alain, *Na stopě neznámému. Znovunalezený svět Louise-Françoise Pinagota 1798–1876*, Praha 2006.
- CORBIN, Alain, *Narcis a miazma. Pach a společenské představy 18. a 19. století*, Praha 2004.
- CORBIN, Alain, *Nuove forme di aiuto*, in: Michelle Perrot (ed.), *La vita privata. L'Ottocento*, Roma-Bari 2001, s. 473-486.
- CORDOVANI, Rinaldo, *La cripta dei Cappuccini. Chiesa dell'Immacolata Concezione Via Vittorio Veneto – Roma*, Roma 2005.
- CORETH, Anna, *Pietas Austriaca. Ursprung und Entwicklung barocker Frömmigkeit in Österreich*, München 1992².

- COSMACINI, Giorgio – VIGARELLO, Georges (edd.), *Il medico di fronte alla morte (secoli XVI–XXI)*, Torino 2008.
- COSMACINI, Giorgio, *La religiosità della medicina. Dall'antichità a oggi*, Roma-Bari 2007.
- COSMACINI, Giorgio, *Le spade di Damocle. Paure e malattie nella storia*, Roma-Bari 2006.
- CRESSY, David, *Birth, Marriage, and Death. Ritual, Religion and the Life-Cycle in Tudor and Stuart England*, Oxford 1997.
- CURL, James Stevens, *Death and architecture. An Introduction to Funerary and Commemorative Buildings in the Western European tradition*, Stroud 1993.
- CURL, James Stevens, *The Victorian Celebration of Death*, Stroud 2000.
- ČERNÝ, Karel, *Problém retrospektivní diagnostiky v dějinách lékařství*, Dějiny vědy a techniky 41, 2008, s. 145-154.
- ČERNÝ, Karel – HAVLÍK, Jiří M., *Jezuité a mor*, Praha 2008.
- ČERNÝ, Václav, *Barokní divadlo v Evropě*, Praha 2009.
- ČEVELOVÁ, Zuzana, *Katolicismus kolem roku 1800. Římskokatolický kněz jako příslušník jedné sociální vrstvy, podoby pastorače a její dopad*, in: Jaroslav Lorman – Daniela Tinková (edd.), *Post tenebras spero lucem. Duchovní tvář českého a moravského osvícenství*, Praha 2008, s. 314-322.
- ČINÁTL, Kamil, *Katolické osvícenství a koncept pastorální teologie*, Kuděj. Časopis pro kulturní dějiny 2000, č. 2, s. 28-39.
- DANELON, Fabio (ed.), *„A egregie cose“. Studi sui „Sepolcri“ di Ugo Foscolo*, Venezia 2008.
- DE PASCALE, Enrico, *Morte e Resurrezione*, Milano 2007.
- DEBRÉ, Patrice, *Louis Pasteur*, Baltimore 2000.
- DEFANTI, Carlo, *Vivo o morto? La storia della morte nella medicina moderna*, Milano 1999.
- DELUMEAU Jean, *Strach na Západě ve 14.–18. století I-II*, Praha 1997-1999.
- DENK, Claudia – ZIESEMER, John (edd.), *Der bürgerliche Tod. Städtische Bestattungskultur von der Aufklärung zum frühen 20. Jahrhundert*, Regensburg 2007.
- DESTRO, Adriana (ed.), *Antropologia dello spazio. Luoghi e riti dei vivi e dei morti*, Bologna 2002.
- DI LAMPEDUSA, Giuseppe Tomasi, *Gepard*, Praha 1968.
- DI LAMPEDUSA, Giuseppe Tomasi, *Il Gattopardo*, Milano 2003.

- DI NOLA, Alfonso M., *La nera signora. Antropologia della morte e del lutto*, Roma 2006.
- DINZELBACHER, Peter, *Poslední věci člověka. Nebe, peklo, očistec ve středověku*, Praha 2004.
- DOBSONOVÁ, Mary, *Nemoci. Příběhy nejnebezpečnějších zabijáků historie*, Praha 2009.
- DOUGLAS, Mary, *Purity and Danger. An Analysis of Concepts of Pollution and Taboo*, New York 1966.
- DRESSEL, Gert, *Historische Anthropologie. Eine Einführung*, Wien 1996.
- DRESSEL, Gert, *Wissenschaftspraxis – Biographien – Generationen. Ein Paar Facetten einer Reflexiven Historischen Anthropologie*, in: Václav Bůžek – Dana Štefanová (edd.), *Menschen – Handlungen – Strukturen. Historisch-anthropologische Zugangsweisen in den Geschichtswissenschaften*, České Budějovice 2001 (= Opera historica 9), s. 27-69
- DUBOS, René, *Pasteur and Modern Science*, Washington 1998.
- DUDÁČEK, Karel, *Uspořádání rožmberského a třeboňského archivu v 1. polovině 19. století*, Archivum Trebonense 10, 2002, s. 32-37.
- van DÜLMEN, Richard, *Historische Anthropologie. Entwicklung, Probleme, Aufgaben*, Cologne 2000 (česky *Historická antropologie. Vývoj, problémy, úkoly*, Praha 2003).
- DÜNNEBEIL, Sonja, *Die Entwicklung des Ordens unter den Burgunderherzögen (1430–1477)*, in: *Das Haus Österreich und der Orden vom Goldenen Vlies. Beiträge zum wissenschaftlichen Symposium am 30. November und 1. Dezember 2006 in Stift Heiligenkreuz*, Gaz-Stuttgart 2007, s. 13-35.
- EIRE, Carlos M., *From Madrid to Purgatory. The art and craft of dying in sixteenth-century Spain*, Cambridge 1995.
- ELIAS, Norbert, *O osamělosti umírajících v našich dnech*, Praha 1998.
- EVANS, Robert, *Vznik habsburské monarchie 1550–1700*, Praha 2003.
- FANTINI, Bernardino, *La microbiologia medica*, in: Mirko D. Grmek (ed.), *Storia del pensiero medico occidentale 3. Dall'età romantica alla medicina moderna*, Roma-Bari 1998, s. 171-219.
- FAURE, Olivier, *Il medico*, in: Ute Frevert – Heinz-Gerhard Haupt (edd.), *L'uomo dell'Ottocento*, Roma-Bari 2000, s. 74-107.
- FAVOLE, Adriano, *Resti di umanità. Vita sociale del corpo dopo la morte*, Roma-Bari 2003.
- FELICORI, Mauro, *Gli spazi della memoria. Architettura dei cimiteri monumentali europei*, Roma 2005.

- FELICORI, Mauro – ZANOTTI, Annalisa (edd.), *Cemeteries of Europe. A Historical Heritage to Appreciate and Restore*, Bologna 2004.
- FINUCANE, R. C., *Sacred Corpse, Profane Carrion. Social Ideals and Death Rituals in the Later Middle Ages*, in: Joachim Whaley (ed.), *Mirrors of Mortality. Studies in the Social History of Death*, London 1981, s. 40-60.
- FISCHER, Norbert, *Vom Gottesacker zum Krematorium. Eine Sozialgeschichte der Friedhöfe in Deutschland seit dem 18. Jahrhundert*, Köln-Wien-Weimar 1996.
- FOUCAULT, Michel, *Zrození biopolitiky. Kurz na Collège de France (1978–79)*, Brno 2009.
- FOUCAULT, Michel, *Zrození kliniky*, Červený Kostelec 2010.
- FOUILLOUX, Danielle – LANGLOIS, Anne – LE MOIGNÉ, Alice – SPIESS, Françoise – THIBAUT, Madeleine – TRÉBUCHON, Renée, *Slovník biblické kultury*, Praha 1992.
- FRANKENBERGER, Otakar, *Vojevůdce Karel Schwarzenberg*, *Historie a vojenství* 40, 1991, č. 2, s. 3-24.
- FREVERT, Ute – HAUPT, Heinz-Gerhard (edd.), *L'uomo dell' Ottocento*, Roma-Bari 2000.
- FRISBY, Helen Christina, *The spiritual, social and emotional significance of death and dying in Yorkshire, c. 1840–c. 1914*, Leeds 2009.
- FUMAGALLI, Vito, *Il paesaggio dei morti. Luoghi d'incontro tra morti e i vivi sulla terra nel Medioevo*, *Quaderni storici* 17, 1982, s. 411-425.
- GALANDAUER, Jan, *Tragédie jubilejního roku 1898. Smrt hraběnky Anny Thunové-Schwarzenbergové*, *Dějiny a současnost* 30, 2008, č. 11, s. 37-39.
- GAVAZZENI, Franco, *Appunti sulla preistoria e sulla storia dei „Sepolcri“*, *Filologia e critica* 12, 1987, s. 309-383.
- GAVAZZENI, Franco (ed.), *Ugo Foscolo. Opere*, I, (= *La letteratura italiana. Storia e testi* 51, I), Milano-Napoli 1974.
- GAŽI, Martin, *La Pietas Schwarzenbergica dans la Bohême de l'époque moderne*, in: Olivier Chaline (ed.), *Les Schwarzenberg. Une famille dans l'histoire de l'Europe XVIe–XXIe siècles*, Paris 2012, s. 163-172.
- GAŽI, Martin, *Schwarzenbergové a „jejich“ svatá místa v předmoderních Čechách. Ke kultovním funkcím šlechty a památkám na ně*, in: Týž (ed.), *Schwarzenbergové v české a středoevropské kulturní historii*, České Budějovice 2008, s. 141-166.
- GAŽI, Martin (ed.), *Schwarzenbergové v české a středoevropské kulturní historii*, České Budějovice 2008.

- GAŽI, Martin – HANSOVÁ, Jarmila – PROKOPOVÁ, Zdeňka, *Pokladnice sakrálního umění*, in: Duňa Panenková (ed.), Hradní muzeum Český Krumlov – historie objektu a katalog exponátů, České Budějovice 2010, s. 126-151.
- GEERTZ, Clifford, *Interpretace kultur*, Praha 2000.
- van GENNEP, Arnold, *Přechodové rituály. Systematické studium rituálů*, Praha 1997.
- GEORGIEV, Jiří, *Až do těch hrdel a statků? Konzervativní myšlení a otázka samosprávy v politických strategiích české státoprávní šlechty po roce 1848*, Praha 2011.
- GIANNI, Angelo – BALESTRERI, Mario – PASQUALI, Angelo, *Antologia della letteratura italiana per le scuole medie superiori con introduzioni sugli aspetti della società e delle lettere III. Dall'Ottocento alla prima metà del Novecento*, Messina-Firenze 1982.
- GIRAUD, Elisa, *La cenere dei ricordi*, Genova 2001.
- GIUFFRÈ, Maria – MANGONE, Fabio – PACE, Sergio – SELVAFOLTA, Ornella (edd.), *L'architettura della memoria in Italia. Cimiteri, monumenti e città (1750–1939)*, Milano 2007.
- GLASSHEIM, Eagle, *Crafting a Post-Imperial Identity. Nobles and Nationality Politics in Czechoslovakia. 1918–1948*, Columbia University 2000.
- GLASSHEIM, Eagle, *Urození nacionalisté. Česká šlechta a národnostní otázka v 1. pol. 20. století*, Praha 2012.
- GODSEY, William D., *Aristocratic Redoubt. The Astro-Hungarian Foreign Office on the Eve of the First World War*, West Lafayette 1999.
- GOEBL, Hans, *Tumulierung und Erdbestattung auf südeuropäischen Friedhöfen, Friedhofskultur*. Zeitschrift für das gesamte Friedhofswesen 101, 2011, s. 33-36.
- GOLLWITZER, Heinz, *Die Standesherrn. Die politische und gesellschaftliche Stellung. Ein Beitrag zur deutschen Sozialgeschichte*, Göttingen 1964.
- GORER, Geoffrey, *Death, Grief and Mourning. A Study of Contemporary Society*, New York 1967.
- GORER, Geoffrey, *The Pornography of Death*, Encounter, October 1955, s. 49-52.
- GRADMANN, Christoph, *Laboratory Disease: Robert Koch's Medical Bacteriology*, Baltimore 2009.
- GREČENKOVÁ, Martina Ondo, *Osvícenská politická laboratoř. Církevní reformy Josefa II. v názorech francouzských komentátorů*, Historie – Otázky – Problémy 1, 2009, s. 53-67.
- GRMEK, Mirko D., *Il concetto di malattia*, in: Týž (ed.), *Storia del pensiero medico occidentale 2. Dal rinascimento all'inizio dell'Ottocento*, Roma-Bari 1996, s. 259-289.
- GRMEK, Drazen, *La vita, le malattie e la storia*, Roma 1998.

GRMEK, Mirko D. (ed.), *Storia del pensiero medico occidentale 2. Dal rinascimento all' inizio dell'Ottocento*, Roma-Bari 1996.

GRMEK, Mirko D. (ed.), *Storia del pensiero medico occidentale 3. Dall'età romantica alla medicina moderna*, Roma-Bari 1998.

GRUBHOFFER, Václav, *Dying, Death and Funeral Ceremonies of Austrian Aristocracy in the 19th Century Habsburg Monarchy. (An Example of the Schwarzenberg Family)*, *Annales Universitatis Apulensis (Series Historica)* 2010, Special Issue. Dying and Death in 18th–21st Century Europe. International Conference, Third Edition, Alba Iulia, Romania, September 3–5, 2010, s. 87-99.

GRUBHOFFER, Václav, *La morte tra le discussioni settecentesche e il culto della memoria. Il caso della nobiltà presso la corte asburgica: gli Schwarzenberg (1780–1900)*, in: Luigi Bartolomei – Giorgio Praderio (edd.), *Evoluzioni contemporanee nell'architettura cimiteriale*, Bologna 2012, s. 227-240 (= Ricerche e progetti per il territorio, la città e l'architettura 3).

GRUBHOFFER, Václav, *La seconde demeure des Schwarzenberg. Les nécropoles, reliquaires du culte des ancêtres et de la mémoire familiale*, in: Olivier Chaline (ed.), *Les Schwarzenberg. Une famille dans l'histoire de l'Europe XVIe–XXIe siècles*, Paris 2012, s. 231-242.

GRUBHOFFER, Václav, „*Mou nesmrtelnou duši poroučím milosrdenství jejího Stvořitele...“ Pohřby Schwarzenbergů v 19. a na počátku 20. století*, in: Martin Gaži (ed.), *Schwarzenbergové v české a středoevropské kulturní historii*, České Budějovice 2008, s. 653-664.

GRUBHOFFER, Václav, *Paměť rodu v zrcadle smrti. Funerální obřady v rodině Schwarzenberků v občanské době*, in: Václav Bůžek – Pavel Král (edd.), *Paměť urozenosti*, Praha 2007, s. 188-208.

GRUBHOFFER, Václav, *Poslední věci člověka v diskursu katolické církve v době předbřeznové. Rituál smrtelné postele mezi barokní zbožností a osvíceným rozumem*, *Historie – Otázky – Problémy* 1, 2009, s. 175-185.

GRUBHOFFER, Václav, *Posvátné v profánním aneb smrt a pohřeb šlechtice na samém konci „dlouhého“ 19. století*, *Zpravodaj historického klubu. Časopis Sdružení historiků České republiky (Historického klubu 1872)* 16, 2005, č. 2, s. 9-37.

GRUBHOFFER, Václav, *Společenství vzpomínek. Historická paměť u Schwarzenberků v 19. století*, in: Václav Bůžek – Jaroslav Dibelka (edd.), *Utváření identity ve vrstvách paměti*, České Budějovice 2011 (= *Opera historica* 15), s. 323-364.

- GRUBHOFFER, Václav, „*Ve stínu křídel anděla smrti.*“ *Poslední nemoci knížat a kněží ze Schwarzenbergu v 19. a na počátku 20. století*, in: Dagmar Blümllová – Petr Kubát a kol., *Čas zdravého ducha ve zdravém těle. Kapitoly z kulturních dějin přelomu 19. a 20. století*, České Budějovice 2009 (= Jihočeský sborník historický – Supplementum 2), s. 211-232.
- GUMPERT, Martin, *Hahnemann. The Adventurous Career of a Medical Rebel*, New York 1945.
- GUREVIČ, Aron, *Historical Anthropology of the Middle Ages*, Cambridge 1992.
- GUREVIČ, Aron, *Nebe, peklo, svět. Cesty k lidové kultuře středověku*, Jinočany 1996.
- GUTHKE, Karl S., *The Gender of Death. A Cultural History in Art and Literature*, Cambridge 1999.
- HAIKO, Peter – KASSAL-MIKULA, Renata (edd.), *Ein gotischer Rationalist, Historisches Museum der Stadt Wien. 148. Sonderausstellung 12. September bis 27. Oktober 1991*, Wien 1991 (= Katalog výstavy).
- HALBWACHS, Maurice, *Kolektivní paměť. Kritické vydání připravené Gérardem Namerem za spolupráce Marie Jaissonové*, Praha 2009.
- HALLAM, Elizabeth – HOCKEY, Jenny – HOWARTH, Glennys, *Beyond the Body. Death and Social Identity*, London-New York 1999.
- HAMANNOVÁ, Brigitte, *Habsburkové. Životopisná encyklopedie*, Praha 1996.
- HANDLEMAN, Don, *Models and Mirrors: Towards an Anthropology of Public Events*, New York-Oxford 1998.
- HANESCH, Josef, *Karl I. Filip, kníže Schwarzenberg, polní maršál*, České Budějovice 2003.
- HANESCH, Josef, *Poznámky k schwarzenberské archívni reformě na orlickém panství*, Archivum Trebonense 2, 1976, s. 88-99.
- HANUŠ, Josef, *Národní museum a naše obrození I*, Praha 1921.
- HANZAL, Josef, *Smrt v barokním myšlení a literární tvorbě*, in: Barokní umění a jeho význam v české kultuře. Sborník symposia, které pořádala Národní galerie v Praze k připomenutí osobnosti a díla Oldřicha J. Blažíčka ve dnech 11. a 12. prosince 1986, Praha 1991, s. 202-206.
- HAPPE, Barbara, *Die Entwicklung der deutschen Friedhöfe von der Reformation bis 1870*, Tübingen 1991.
- HAVLÍK, Jiří – MACHALA, Ladislav, *200 let očkování proti pravým neštovicím. Virus varioly už jen v laboratořích*, Vesmír 75, 1996, č. 11, s. 633.

- HAWLIK-VAN DE WATER, Magdalena, *Der schöne Tod. Zeremonialstrukturen des Wiener Hofes bei Tod und Begräbnis zwischen 1640 und 1740*, Wien-Freiburg-Basel 1989.
- HAWLIK-VAN DE WATER, Magdalena, *Die Kapuzinergruft. Begräbnisstätte der Habsburger in Wien*, Freiburg-Basel-Wien 1993.
- HECLOVÁ, Eliška, *Testament Zdeňka Vojtěcha Popela z Lobkovic*, *Porta bohemica* 2, 2003, s. 95-103.
- HELFERTOVOVÁ, Jaroslava, *Castra doloris doby baroka v Čechách*, *Umění* 22, 1974, s. 290-307.
- HENGERER, Mark, *Adelsgräber im Wien des 18. Jahrhunderts. Beobachtungen zu einer Archäologie des adeligen Gedächtnisses*, in: Týž, (ed.), *Macht und Memoria. Begräbniskultur europäischer Oberschichten in der Frühen Neuzeit*, Böhlau-Wien 2005, s. 381-420.
- HENGERER, Mark, *Die Zeremonialprotokolle und weitere Quellen zum Zeremoniell des Kaiserhofes*, in: Thomas Winkelbauer – Martin Scheutz – Josef Pauser (edd.), *Quellenkunde der Habsburgermonarchie (16. bis 18. Jahrhundert). Ein exemplarisches Handbuch*, Wien 2004, s. 76-93.
- HENGERER, Mark (ed.), *Macht und Memoria. Begräbniskultur europäischer Oberschichten in der Frühen Neuzeit*, Böhlau-Wien 2005.
- HENGERER, Mark, *The Funerals of the Habsburg Emperors in the Eighteenth Century*, in: Michael Schaich (ed.), *Monarchy and Religion. The Transformation of Royal Culture in Eighteenth-Century Europe*, Oxford 2007, s. 367-394.
- HENGERER, Mark, *Zur symbolischen Dimension eines sozialen Phänomens: Adelsgräber in der Residenz (Wien im 17. Jahrhunderts)*, in: Andreas Weigl (ed.), *Wien im Dreißigjährigen Krieg. Bevölkerung – Gesellschaft – Kultur – Konfession*, Wien-Köln-Weimar 2001 (= Kulturstudien. Bibliothek der Kulturgeschichte 32), s. 282-334.
- HENGERER, Mark – KUHN, Elmar L. – BLICKLE, PETER, *Adel im Wandel. Oberschwaben von der frühen Neuzeit bis zur Gegenwart I-II*, Ostfildern 2006.
- HERSCHE, Peter, *Muße und Verschwendung, Europäische Gesellschaft und Kultur im Barockzeitalter I*, Freiburg-Basel-Wien 2006.
- HERTZ, Robert, *Death and the Right Hand*, Aberdeen 1960.
- HILSKÝ, Martin, *Shakespearův Hamlet*, in: William Shakespeare, *Hamlet, dánský princ. Hamlet, the Prince of Denmark*, Praha 2001, s. 13-150.
- HLAVÁČKOVÁ, Ludmila – MAŘATKA, Zdeněk, *Josef Pelnář (1872–1964)*, Praha 2001.

HLAVÁČKOVÁ, Ludmila – ROZSÍVALOVÁ, Eva, *Studium a přednášky na lékařské fakultě pražské univerzity v letech 1690–1848*, Praha 1984.

HLINOMAZ, Milan, *K interpretaci, době vzniku a původci tzv. rožmberského náhrobku ve Vyšším Brodě*, Jihočeský sborník historický 56, 1987, s. 71-80.

HLINOMAZ, Milan, *K náhrobku Viléma z Rožmberka a pohřbům renesančních velmožů*, in: Václav Bůžek (ed.), *Život na dvoře a v rezidenčních městech posledních Rožmberků*, České Budějovice 1993 (= Opera historica 3), s. 395-400.

HLINOMAZ, Milan, *K pohřbům barokních velmožů*, in: Václav Bůžek (ed.), *Život na dvorech barokní šlechty (1600–1750)*, České Budějovice 1996 (= Opera historica 5), s. 531-534.

HLINOMAZ, Milan – SCHWALLER, Jan, *Pernštejnské sepulchrální památky*, in: Petr Vorel (ed.), *Pernštejnové v českých dějinách*, Pardubice 1993, s. 323-340.

HOJDA, Zdeněk, *Bernard Ignác z Martinic – pokus o portrét fundátora*, in: Dana Příbylová – Vladimír Příbyl (edd.), *Slánské rozhovory 2008. Piaristé, Slaný 2009*, s. 12-18.

HOJDA, Zdeněk (ed.), *Kultura baroka v Čechách a na Moravě*, Praha 1992.

HOJDA, Zdeněk – OTTLOVÁ, Marta – PRAHL, Roman (edd.), *Vetché stáří nebo zralý věk moudrosti?*, Praha 2009.

HOLSTE, Karsten – HÜCHTKER, Dietlind – MÜLLER, Michael G. (edd.), *Aufsteigen und Obenbleiben in europäischen Gesellschaften des 19. Jahrhunderts. Akteure – Arenen – Aushandlungsprozesse*, Berlin 2009 (= Elitenwandel in der Moderne 10).

HORÁČKOVÁ, Ladislava – VARGOVÁ, Lenka, *Smrt v raném novověku a lékařská antropologie*, Sborník prací Filozofické fakulty brněnské univerzity, C 49, 2002, s. 33-40.

HÖSL, Elisabeth, *Die Kapuzinergruft in Wien*, in: Gabriela Krist – Martina Griesser-Stermscheg (edd.), *Konservierungswissenschaften und Restaurierung heute von Objekten, Gemälden, Textilien und Steinen*, Wien-Köln-Weimar 2010, s. 65-78.

HOWARTH, Glennys – LEAMAN, Oliver (edd.), *Encyclopedia of Death and Dying*, London-New York 2002.

HRADILOVÁ, Pavla, *Konzervace fragmentů obuvi nalezené při antropologickém průzkumu dietrichsteinské hrobky v Mikulově*, RegioM. Sborník Regionálního muzea v Mikulově 2004, Mikulov 2004, s. 103-110.

HRBEK, Jiří, *České barokní korunovace*, Praha 2010.

- HRUBÁ, Michaela, *Možnosti studia inventářů pozůstalostí a testamentů královských měst severozápadních Čech v raném novověku*, in: Václav Ledvinka – Jiří Pešek (edd.), *Od středověkých bratrstev k moderním spolkům*, Praha 2000 (= Documenta pragensia 18), s. 27-47.
- HRUBÁ, Michaela, „*Nedávej statku žádnému, dokud je duše v těle.*“ *Pozůstalostní praxe a agenda královských měst severozápadních Čech v předbělohorské době*, Ústí nad Labem 2002 (= Acta Universitatis Purkynianae 83, Philosophia et historica 5, Studia Historica – Monographia V).
- HRUBÝ, Petr, *K formě sepulkrálních památek v oblasti severozápadních Čech v době jagellonské*, in: Viktor Kubík (ed.), *Doba jagellonská v zemích české koruny (1471–1526)*. Sborník Katolické teologické fakulty Univerzity Karlovy. Dějiny umění – kulturní historie I, Praha-České Budějovice 2005, s. 185-204.
- HRUŠKA, E. A., *Romantické Olšany*, Praha 1940.
- HUNTINGTON, Richard – METCALF, Peter, *Celebrations of Death. The Anthropology of Mortuary Ritual*, Cambridge-New York 1997.
- HUSS, Frank, *Der Wiener Kaiserhof. Eine Kulturgeschichte von Leopold I. bis Leopold II.*, Gernsbach 2008.
- CHALINE, Olivier (ed.), *Les Schwarzenberg. Une famille dans l'histoire de l'Europe XVIe–XXIe siècles*, Paris 2012.
- CHAUNU, Pierre, *La Mort à Paris. XVIe–XVIIIe siècles*, Paris 1978.
- CHLÍBEC, Jan, *Náhrobek Jana Hasištejnského z Lobkovic a místo pozdně gotické sepulkrální plastiky ve františkánských klášterních kostelech*, Umění 44, 1996, s. 235-244.
- CHLUP, Radek, *Struktura a antistruktura. Rituál v pojetí Victora Turnera*, Religio 13, 2005, s. 3-27.
- IGGERS, Georg G., *Dějepisectví ve 20. století. Od vědecké objektivy k postmoderní výzvě*, Praha 2002.
- IRWIN, David, *Sentiment and Antiquity: European Tombs, 1750–1830*, in: Joachim Whaley (ed.), *Mirrors of Mortality. Studies in the Social History of Death*, London 1981, s. 135-153.
- JAKUBEC, Ondřej a kol., *Ku věčné památce. Malované renesanční epitafy v českých zemích*, Olomouc 2007.
- JALLAND, Pat, *Death in the Victorian Family*, Oxford 1996.
- JANKÉLÉVITCH, Vladimir, *La Mort*, Paris 1966.

- JANKÉLÉVITCH, Vladimir, *Pensare la morte?*, Milano 1995.
- JIRÁNEK, Tomáš – KUBEŠ, Jiří (edd.), *Bratrstva. Světská a církevní sdružení a jejich role v kulturních a společenských strukturách od středověku do moderní doby. (Sborník příspěvků z III. pardubického bienále, 29.–30. dubna 2004)*, Pardubice 2005.
- JÍŠOVÁ, Kateřina, *Smrt snímá hřích. Umírání v představách středověkých lidí*, *Dějiny a současnost* 30, 2008, č. 11, s. 30-32.
- JUPP, Peter C. – HOWARTH, Glennys (edd.), *The Changing Face of Death. Historical Accounts of Death and Disposal*, New York 1997.
- JUSSEN, Bernhard, *Dolor und Memoria. Trauerriten, gemalte Trauer und soziale Ordnungen im späten Mittelalter*, in: Otto Gerhard Oexle (ed.), *Memoria als Kultur*, Göttingen 1995 (= Veröffentlichungen des Max Planck-Instituts für Geschichte 121), s. 207-252.
- KADLEC, Jaroslav, *Kláster augustiniánských kanovníků v Třeboni*, Praha 2004.
- KADLEC, Jaroslav – HYHLÍK, Vladimír, *Třeboň. Děkanský a klášterní kostel Panny Marie Královny a sv. Jiljí*, Velehrad 1997.
- KALISTA, Zdeněk, *Tvář baroka. Poznámky, které zabloudily na okraj života, skicář problémů a odpovědí*, Praha 1990.
- KAMPMANN, Christoph – PAPENHEIM, Martin (edd.), *Der Tod des Herrschers. Aspekte der zeremoniellen und literarischen Verarbeitung des Todes politischer Führungsfiguren*, Marburg 2009.
- KANTOROWICZ, Ernst Hartwig, *The King's Two Bodies. A Study in Medieval Political Theology*, Princeton 1957.
- KARANT-NUNN, Susan C., *The Reformation of Ritual. An interpretation of early modern Germany*, London-New York 1997.
- KARPENKO, Vladimír, *Alchemie: Lexicon einer hermetischen Wissenschaft*, München 1998.
- KARPENKO, Vladimír, *Alchymie. Nauka mezi snem a skutečností*, Praha 2007.
- KARPENKO, Vladimír, *Alchymie. Svět pohádek a legend*, Praha 2008.
- KARPENKO, Vladimír – PURŠ, Ivo (edd.), *Alchymie a Rudolf II. Hledání tajemství přírody ve střední Evropě v 16. a 17. století*, Praha 2011.
- KAŠIČKA, František – LANCINGER, Luboš, *Třeboň. Zámecký soubor. Stavebně historický průzkum a architektonicko památkové hodnocení*, Praha 2003.
- KAUTZSCH, Wolfgang, *Das Barocktheater im Dienste der Kirche. Die theatralische Raumkunst des Barock in ihren Hauptphasen (1550–1790). Ein Versuch*, Leipzig 1931.

- KISTER, Stefan, *Text als Grab. Sepulkrales Gedenken in der deutschen Literatur um 1800*, Bielefeld 2001.
- KNOZ, Tomáš, *Grablegen und Grabkapellen des mährischen Adels von der Renaissance bis zum Barock. Thesen zur Problematik*, in: Mark Hengerer (ed.), *Macht und Memoria. Begräbniskultur europäischer Oberschichten in der Frühen Neuzeit*, Köln-Weimar-Wien 2005, s. 449-482.
- KNOZ, Tomáš, *Krankheit, Tod und Verewigung von Adligen in der Frühen Neuzeit. Im Schnittpunkt von Historischer Anthropologie, medizinischer Anthropologie und Kunstgeschichte*, in: Václav Bůžek – Dana Štefanová (edd.), *Menschen – Handlungen – Strukturen. Historisch-anthropologische Zugangsweisen in den Geschichts-wissenschaften*, České Budějovice 2001 (= Opera historica 9), s. 81-115.
- KNOZ, Tomáš, „... s pomocí boží dosti mírně se mám...“ *Zdraví a nemoci Karla st. ze Žerotína*, *Acta Musei Moraviae* 82, 1997, s. 183-199.
- KOLMER, Lothar (ed.), *Der Tod des Mächtigen. Kult und Kultur des Todes spätmittelalterlicher Herrscher*, München-Wien-Zürich 1997.
- KOSLOFSKY, Craig M., *Honour and violence in German Lutheran funerals in the confessional age*, *Social History* 20, 1995, s. 315-337.
- KOŘÍNEK, Vít, *Kremace a pohřební řeč. Péče o zesnulého a pozůstalé v moci řečníků*, in: Petr A. Bílek – Blanka Činátlová (edd.), *Tesilová kavalérie. Popkulturní obrazy normalizace*, Praha-Příbram 2010, s. 148-153.
- KOVÁCS, Ewa, *Beziehungen von Staat und Kirche im 18. Jahrhundert*, in: Erich Zöllner (ed.), *Österreich im Zeitalter des aufgeklärten Absolutismus*, Wien 1983, s. 29-53.
- KRÁL, Miroslav, *Poslední slavný pohřeb ve schwarzenberské hrobce*, *Obnovená tradice* 14, 2003, č. 28, s. 51-52.
- KRÁL, Pavel, *Heiratsverträge und Testamente in Böhmen im 16. und 17. Jahrhundert*, in: Josef Pauser – Martin Scheutz – Thomas Winkelbauer (edd.), *Frühneuzeitliche Quellen. Methoden und Fragestellungen am Beispiel der habsburgischen Länder*, Mitteilungen des Instituts für österreichische Geschichtsforschung Ergänzungsband, Wien 2004, s. 415-432.
- KRÁL, Pavel, *Knihy o dobrém umírání v českém prostředí ve druhé polovině 16. a první půli 17. století*, in: Martin Holý – Jiří Mikulec (edd.), *Církev a smrt. Institucionalizace smrti v raném novověku*, Praha 2007, s. 7-22.
- KRÁL, Pavel, *Místa posledního odpočinku*, in: Václav Bůžek a kolektiv, *Světy posledních Rožmberků*, Praha 2011, s. 572-577.

- KRÁL, Pavel, *Pohřby posledních pánů z Hradce*, Opera historica 6, 1998, s. 401-512.
- KRÁL, Pavel, *Pohřební slavnosti jako prostředek a místo komunikace raně novověké společnosti*, in: Václav Bůžek – Pavel Král (edd.), *Slavnosti a zábavy na dvorech a v rezidenčních městech raného novověku, České Budějovice 2000* (= Opera historica 8), s. 117-137.
- KRÁL, Pavel, *Rituál a ceremoniál. Na příkladu pohřebních slavností na šlechtických dvorech v raném novověku*, Sborník prací Filozofické fakulty brněnské univerzity, C 49, 2002, s. 72-86.
- KRÁL, Pavel, *Ronšperské setkání. Švamberský pohřeb jako místo politické komunikace předbělohorské šlechtické společnosti*, Jihočeský sborník historický 68, 1999, s. 291-307.
- KRÁL, Pavel, *Smrt a pohřby české šlechty na počátku novověku*, České Budějovice 2004 (= Monographia historica 4).
- KRÁL, Pavel, *Tod, Begräbnisse und Gräber. Funeralrituale des böhmischen Adels als Mittel der Repräsentation und des Andenkens*, in: Mark Hengerer (ed.), *Macht und Memoria. Begräbniskultur europäischer Oberschichten in der Frühen Neuzeit*, Köln-Weimar-Wien 2005, s. 421-448.
- KRÁL, Pavel, *Trauer und Ruhm. Trauerzüge böhmischer Aristokraten im 16. und 17. Jahrhundert*, in: Václav Bůžek – Dana Štefanová (edd.), *Menschen – Handlungen – Strukturen. Historisch-anthropologische Zugangsweise in den Geschichtswissenschaften*, České Budějovice 2001 (= Opera historica 9), s. 117-137.
- KRÁL, Pavel, *Žena ve šlechtických testamentech v 16. a 17. století*, in: Česko-slovenská historická ročenka 2001, Brno 2001, s. 157-167.
- KRČÁLOVÁ, Jarmila, *Renesanční nástěnné malby zámku v Českém Krumlově*, Umění 6, 1968, s. 357-379.
- KREINATH, Jens – SNOPEK, Jan – STAUSBERG, Michael, *Theorizing Rituals. Issues, Topics, Approaches, Concepts*, Leiden 2006.
- KROUPA, Jiří, *Alchymie štěstí. Pozdní osvícenství a moravská společnost 1770–1810*, Brno 2006².
- KŘIŠŤAN, Alois, *Počátky pastorální teologie v českých zemích*, Praha 2004.
- KSANDR, Karel – ZAHRADNÍK, Pavel, *Hluboká. Stavebně historický průzkum*, Praha 2003.
- KUBÁK, Jaroslav, *Závěti budějovických měšťanů v druhé polovině XVI. století*, Jihočeský sborník historický 24, 1965, s. 96-103.

- KUBEŠ, Jiří, *Hlavní sál – sebereflexe šlechty ve výzdobě společenských místností venkovských rezidencí (na příkladě českých zemí 17. a první poloviny 18. století)*, Česko-slovenská historická ročenka 2005, Brno 2005, s. 31-59.
- KUBEŠ, Jiří, *Reprezentační funkce sídel vyšší šlechty z českých zemí (1500–1740)*, České Budějovice 2005 (= Disertační práce).
- KUBEŠ, Jiří, *Vyšší šlechta z českých zemí v letech 1650–1750. Úvod do tématu*, in: Týž (red.), *Vyšší šlechta v českých zemích v období baroka (1650–1750). Biogramy vybraných šlechticů a edice typických pramenů*, Pardubice 2007 (= FHPP 3, 2007), s. 9-33.
- KUBÍKOVÁ, Anna, *Ferdinand ze Schwarzenbergu – 300 let od úmrtí*, Obnovená tradice 14, 2003, č. 28, s. 30-31.
- KUBÍKOVÁ, Anna, *Hrobka schwarzenberských knížecích srdcí v českokrumlovském kostele sv. Víta*, Obnovená tradice 12, 2001, č. 24, s. 52-54.
- KUBÍKOVÁ, Anna, *K dějinám rožmberského mauzolea a hrobky v kostele sv. Víta v Českém Krumlově*, Výběr 24, 1987, č. 4, s. 1-4.
- KUBÍKOVÁ, Anna, *Rožmberský náhrobek v českokrumlovském kostele sv. Víta*, in: Václav Bůžek (ed.), *Život na dvoře a v rezidenčních městech posledních Rožmberků*, České Budějovice 1993 (= Opera historica 3), s. 387-393.
- KUBÍKOVÁ, Anna, *Schwarzenberské hrobky*, Obnovená tradice 4, 1993, č. 7, s. 1-3.
- KUBÍKOVÁ, Anna, *Waltrava hrobka u Červeného Dvora*, Obnovená tradice 21, 2007, č. 34, s. 18-21.
- KUBÍKOVÁ, Anna, *Z historie schwarzenberského ústředního archivu*, Obnovená tradice 3, 1993, č. 8, s. 11-12.
- KUBROVA, Monika, *Vom guten Leben. Adelige Frauen im 19. Jahrhundert*, Berlin 2011 (= Elitenwandel in der Moderne 12).
- KUCHAŘOVÁ, Hedvika– NEŠPOR, Zdeněk R., *Pastor bonus, seu idea (semper) reformanda. Vzdělávání a výchova kléru pro působení ve farní správě v českých zemích v 18. a na počátku 19. století*, Český časopis historický 105, 2007, s. 351-391.
- KUSÁKOVÁ, Lenka, *Tematizace strašidel a zdánlivé smrti v české beletrii raného obrození (1786–1830) jako reflexe osvícenského zájmu o fyziologický aspekt emocí*, Estetika 37, 2001, č. 2-3, s. 116-126.
- KÜSTER, Ulf – ALIVERTI, Maria Ines, *Theatrum mundi. Die Welt als Bühne*, München 2003.
- KUTHAN, Jiří, *Aristokratická sídla období romantismu a historismu*, Praha 2001.

- KUTHAN, Jiří, *Zámek Hluboká nad Vltavou. Romantická rezidence knížecího rodu Schwarzenbergů*, České Budějovice 1991.
- KYBALOVÁ, Ludmila, *Dějiny odívání. Barok a rokoko*, Praha 1997.
- LÁNY, Jeroným, *Malostranský hřbitov. 1680–1884*, Praha 2001.
- LÁNY, Jeroným, *Olšanské hřbitovy*, Praha 1991.
- LAß, Heiko, *Jagd- und Lustschlösser. Kunst und Kultur zweier landesherrlichen Bauaufgaben. Dargestellt an thüringischen Bauten des 17. und 18. Jahrhunderts*, Petersberg 2006.
- LAß, Heiko– STEINAM, Norbert, *Die höfische Jagd der Herzöge zu Braunschweig und Lüneburg in Celle in der zweiten Hälfte des 17. Jahrhunderts*, in: Heiko Laß (ed.), *Hof und Medien im Spannungsfeld von dynastischer Tradition und politischer Innovation zwischen 1648 und 1714*, München 2008 (= Rudolstädter Forschungen zur Residenzkultur), s. 181-208.
- LAURO, Brigitta, *Die Grabstätten der Habsburger*, Wien 2007.
- LAURO, Brigitta, *Kaiser Maximilian I. und der Falkenstein bei St. Gilgen*, St. Gilgen 2009.
- LAUWERS, Michel, *Smrt a mrtví*, in: Jacques Le Goff – Jean-Claude Schmitt (edd.), *Encyklopedie středověku*, Praha 2002, s. 676-689.
- LE GOFF, Jacques, *Onen svět*, in: Týž – Jean-Claude Schmitt (edd.), *Encyklopedie středověku*, Praha 2002, s. 454-463.
- LE GOFF, Jacques, *Zrození očištění*, Praha 2003.
- LE GOFF, Jacques – TRUONG, Nicolas, *Tělo ve středověké kultuře*, Praha 2006.
- LEBRUN, François, *L'homme et la mort en Anjou au 17e et 18e siècles. Essai de démographie et de psychologie historique*, Paris-Den Haag 1971.
- LEBRUN, François, *Le Riforme: devozioni comunitarie e pietà personale*, in: Philippe Ariès – Roger Chartier (edd.), *La vita privata. Dal Rinascimento all'Illuminismo*, Roma-Bari 2001, s. 44-75.
- LENDEROVÁ, Milena, „*A ptáš se, knížko má...*“ *Ženské deníky 19. století*, Praha 2008.
- LENDEROVÁ, Milena, *Paříž, rok 1808. Deník Eleonory ze Schwarzenbergu*, *Minulosti Západočeského kraje* 33, 1998, s. 161-197.
- LENDEROVÁ, Milena, *Svět Pauliny ze Schwarzenbergu (Osobní korespondence jako historický pramen)*, *Jihočeský sborník historický* 72, 2003, s. 208-218.
- LENDEROVÁ, Milena, *Tragický bál. Život a smrt Pavlína ze Schwarzenbergu*, Praha-Litomyšl 2005.

- LENDEROVÁ, Milena, *Vídeňský palác Schwarzenbergů v období mezi časy. Změny a život v jeho zdech*, in: Olga Fejtová – Václav Ledvinka – Jiří Pešek (edd.), *Život pražských paláců. Šlechtické paláce jako součást městského organismu od středověku na práh moderní doby*, Praha 2009, s. 681-691.
- LENDEROVÁ, Milena – MACKOVÁ, Marie – BEZECNÝ, Zdeněk – JIRÁNEK, Tomáš, *Dějiny každodennosti „dlouhého“ 19. století. II. díl: Život všední i sváteční*, Pardubice 2005.
- LENOCI BERTOLDI, Liana – TALÒ MUSARDO, Vincenza, *La pia memoria. Il culto dei defunti nell'iconografia di piccolo formato*, Taranto 1994.
- LENZ, Rudolf, *De mortuis nil nisi bene? Leichenpredigten als multidisziplinäre Quelle unter besonderer Berücksichtigung der Historischen Familienforschung, der Bildungsgeschichte und der Literaturgeschichte*, Sigmaringen 1990 (= Marburger Personalschriften-Forschungen 10).
- LENZ, Rudolf, *Emotion und Affektion in der Familie der Frühen Neuzeit. Leichenpredigten als Quellen der historischer Familienforschung*, in: Peter-Johannes Schuler (ed.), *Die Familie als sozialer und historischer Verband. Untersuchungen zum Spätmittelalter und zur frühen Neuzeit*, Sigmaringen 1987, s. 121-145.
- LENZ, Rudolf (ed.), *Leichenpredigten als Quelle historischer Wissenschaften*, 1-4, Köln-Wien 1975, Marburg 1979, Marburg 1984, Stuttgart 2004.
- LEONHARD, Jörn – WIELAND, Christian (edd.), *What Makes the Nobility Noble? Comparative Perspectives from the Sixteenth to the Twentieth Century*, Göttingen 2011.
- LESKY, Erna, *Die Wiener medizinische Schule im 19. Jahrhundert*, Graz-Köln 1965.
- LESKY, Erna – WANDRUSZKA, Adam (edd.), *Gerhard van Swieten und seine Zeit. Studien zur Geschichte der Universität Wien*, Band 8, Wien-Köln-Graz 1973.
- LIEVEN, Dominic, *The Aristocracy in Europe 1815–1914*, London 1992.
- LINK, Franz, *Götter, Gott und Spielleiter*, in: Týž – Günter Niggel (edd.), *Theatrum Mundi. Götter, Gott und Spielleiter im Drama von der Antike bis zur Gegenwart*, Berlin 1981, s. 1-48.
- LLEWELLYN, Nigel, *The Art of Death. Visual Culture in the English Death Ritual c. 1500–c. 1800*, London 1991.
- LORENZOVÁ, Helena, *Hra na krásný život. Estetika v českých zemích mezi lety 1760–1860*, Praha 2005.
- LORENZOVÁ, Helena – PETRASOVÁ, Taťána (edd.), *Fenomén smrti v české kultuře 19. století. Sborník příspěvků z 20. ročníku symposia k problematice 19. století*, Plzeň 9.–11. března 2000, Praha 2001.

- LUTOVSKÝ, Michal – BRAVERMANOVÁ, Milena, *Hroby a hrobky našich knížat, králů a prezidentů*, Praha 2007.
- MACEK, Bernhard A., *Die Krönung Josephs II. zum Römischen König in Frankfurt am Main. Logistisches Meisterwerk, zeremonielle Glanzleistung und Kulturgüter für die Ewigkeit*, Frankfurt am Main 2011².
- MAIER, Bruno (ed.), *Lirici del Settecento. La letteratura italiana. Storia e testi* 49, Milano-Napoli 1959.
- MÁLEK, Prokop, *Sondy pod povrch lékařské vědy*, Praha 1982.
- MALÝ, Tomáš, *Komemorativní kultura v českých zemích raného novověku*, in: Ondřej Jakubec a kol., *Ku věčné památce. Malované renesanční epitafy v českých zemích*, Olomouc 2007, s. 36-43.
- MALÝ, Tomáš „*Mentalita*“, *zbožnost a smrt chrudimského měšťana v raném novověku (chrudimské kšafy ze 16.–18. století)*, Chrudimský vlastivědný sborník 7, 2003, s. 19-70.
- MALÝ, Tomáš, *Smrt a spása mezi Tridentem a sekularizací. Brněnští měšťané a proměny laické zbožnosti v 17. a 18. století*, Brno 2009.
- MALÝ, Tomáš – SUCHÁNEK, Pavel, *Mezi realitou a symbolem. K historické interpretaci (barokního) ztvárnění očištěnce*, *Opuscula Historiae Artium, Studia Minora Facultatis Philosophicae Universitatis Brunensis*, F 53, 2009, s. 23-52.
- MARKUS, Antonín, *Josef Kníže ze Schwarzenberku. K stému výročí jeho smrti*, *Tradice. Věstník svazu českých úředníků a zřízců knížete ze Schwarzenbergu v Českých Budějovicích* 1, 1934, č. 1, s. 2-4.
- MARKUS, Antonín, *Rod knížat ze Schwarzenberku*, in: Týž (ed.), *Schwarzenberská ročenka* 1935, s. 25-85.
- MARTIN-FUGIER, Anne, *I riti della vita privata nella borghesia*, in: Michelle Perrot (ed.), *La vita privata. L'Ottocento*, Roma-Bari 2001, s. 149-209.
- MAŠEK, Petr, *Modrá krev. Minulost a přítomnost 445 šlechtických rodů v českých zemích*, Praha 1999.
- MAŠEK, Petr, *Šlechtické rody v Čechách, na Moravě a ve Slezsku I-II. Od Bílé hory do současnosti (A–M), (N–Ž)*, Praha 2008, 2010.
- MAŤA, Petr, *Aristokratisches Prestige und der böhmische Adel (1500–1700)*, *Frühneuzeit-Info* 10, 1999, s. 43-52.
- MAŤA, Petr, *Svět české aristokracie (1500–1700)*, Praha 2004.

- MATĚJČEK, Jiří, *Šlechta v českých zemích v 19. století (První pokus o přehled)*, Slezský sborník 98, 2000, s. 279-299.
- MCMANNERS, John, *Death and the Enlightenment. Changing attitudes to death in eighteenth-century France*, Oxford 1981.
- MELVILLE, Ralph, *Adel und Revolution in Böhmen. Strukturwandel von Herrschaft und Gesellschaft in Österreich um die Mitte des 19. Jahrhunderts*, Mainz 1998.
- MELVILLE, Ralph – von REDEN-DOHNA, Armgard (edd.), *Der Adel an der Schwelle des bürgerlichen Zeitalters 1780–1860*, Mainz 1988.
- MEYER, Rudolf J., *Königs- und Kaiserbegräbnisse im Spätmittelalter. Von Rudolf von Habsburg bis zur Friedrich III.*, Köln-Weimar-Wien 2000.
- MIKOLETZKY, Hanns Leo, *Hofreisen unter Kaiser Karl VI.*, in: Mitteilungen des Instituts für Österreichische Geschichtsforschung 60, Wien 1952, s. 265-285.
- MIKULEC, Jiří, *Barokní náboženská bratrstva v Čechách*, Praha 2000.
- MIKULEC, Jiří, *Barokní náboženská bratrstva, šlechta a slavnosti*, in: Václav Bůžek – Pavel Král (edd.), *Slavnosti a zábavy na dvorech a v rezidenčních městech raného novověku*, České Budějovice 2000 (= Opera historica 8), s. 345-358.
- MIKULEC, Jiří, *Leopold I. Život a vláda barokního Habsburka*, Praha-Litomyšl 1997.
- MIKULEC, Jiří, *Osvícenská „náprava“ náboženského života a její limity*, Historie – Otázky – Problémy 1, 2009, s. 189-197.
- MILANESI, Claudio, *Morte apparente e morte intermedia. Medicina e mentalità nel dibattito sull'incertezza dei segni della morte (1740–89)*, Roma 1989.
- MILANESI, Claudio, *Tra la vita e la morte. Religione, cultura popolare e medicina nella seconda metà del '700*, Quaderni storici 17, 1982, s. 615-625.
- MITCHELL, Allan, *Philippe Ariès and the French Way of Death*, French Historical Studies 10, 1978, s. 684-695.
- MOLIN, Jiří, *Historie chemie*, Olomouc 1992.
- MORI, Giovanna – SALSI, Claudio (edd.), *Rappresentazioni del destino. Immagini della vita e della morte dal XV al XIX secolo nelle stampe della Raccolta Bertarelli*, Milano 2001.
- MUIR, Edward, *Ritual in Early Modern Europe*, Cambridge 1997.
- MUK, Jan – LANCINGER, Luboš, *Český Krumlov. Stavebně historický průzkum. Horní zámek*, Praha 1991.
- MÜLLER, Jan, *Český Krumlov. Castle and Chateau*, Praha 1996.

- MÜLLER, Karel, *Závěť Karla staršího ze Žerotína*, Sborník Státního okresního archivu Přerov 1996, s. 9-15.
- MŽYKOVÁ, Marie, *Romantický historismus, novogotika*, Bítov-Sychrov 1995.
- NAVRÁTILOVÁ, Alexandra, *Narození a smrt v české lidové kultuře*, Praha 2004.
- NEŠPOR, Zdeněk R., *The Building of Crematoria in the Czech Republic: Social and Ideological Issue*, Annales Universitatis Apulensis (Series Historica) 2010, Special Issue. Dying and Death in 18th–21st Century Europe. International Conference, Third Edition, Alba Iulia, Romania, September 3–5, 2010, s. 279-291.
- NEŠPOROVÁ, Olga, *Smrt, umírání a pohřební rituály v české společnosti ve 20. století*, Soudobé dějiny 14, 2007, s. 354-378.
- NODL, Martin – TINKOVÁ, Daniela (edd.), *Antropologické přístupy v historickém bádání*, Praha 2007.
- NOVÁK, Jan Bedřich, *Fürstlich Karl Schwarzenbergische Archiv in Worlik*, Wien 1907 (= Archivalien zur neueren Geschichte Oesterreichs 1).
- NOVÁK, Josef, *Zákon číslo 143 z roku 1947. (Lex Schwarzenberg)*, Obnovená tradice 2, 1991, č. 3, b. s.
- NOVOTNÝ, Antonín, *Z Prahy doznívajícího baroka. 1730–1740*, Praha 1947.
- NOVOTNÝ, Miroslav, *Výchova a vzdělávání kněží v diecézních seminářích v Čechách ve druhé polovině 18. a v první polovině 19. století*, Historie – Otázky – Problémy 1, 2009, s. 119-132.
- NULAND, Sherwin B., *Davanti alla morte. Medici e pazienti*, Roma-Bari 2007.
- O'CONNOR, Mary C., *The Art of Dying Well. The Development of the Ars moriendi*, New York 1942.
- OEXLE, Otto Gerhard, *Die Gegenwart der Toten*, in: Herman Braet – Werner Verbeke (edd.), *Death in the Middle Ages*, Leuven 1983, s. 19-77.
- OEXLE, Otto Gerhard – PARAVICINI, Werner (edd.), *Nobilitas. Funktion und Repräsentation des Adels in Alteuropa*, Göttingen 1997.
- OHLER, Norbert, *Umírání a smrt ve středověku*, Praha 2001.
- OKÁČ, Antonín, *Český sněm a vláda před březnem 1848. Kapitoly o jejich ústavních sporech*, Praha 1947.
- OKÁČ, Antonín, *Rakouský problém a list Vaterland 1860–1871 I-II*, Brno 1970.
- OLŠÁKOVÁ, Doubravka, *Formování kolektivní paměti prvních generací československých občanů*, in: Lucie Kostrbová – Jana Malínská a kol., *1918 – Model komplexního transformačního procesu?*, Praha 2010, s. 243-254.

- OLŠÁKOVÁ, Doubravka, *Národní stát, kolektivní paměť a nacionalismus (Stav bádání a možnosti dalšího výzkumu)*, in: Jana Macháčová – Olga Šrajeová (edd.), *Interakce národnostních kultur. Teoretické a metodologické přístupy*, Opava 2008, s. 132-142.
- Österreichisches Biographisches Lexikon 1815–1950*, Band 7, Graz 1978.
- PALECZEK, Raimund, *Die Modernisierung des Großgrundbesitzes des Fürsten Johann Adolf zu Schwarzenberg in Südböhmen während des Neoabsolutismus (1848/49–1860)*, in: Ivo Cerman – Luboš Velek (edd.), *Adel und Wirtschaft. Lebensunterhalt der Adeligen in der Moderne*, München 2006 (= Studien zum mitteleuropäischen Adel 2), s. 135-184.
- PÁLFFY, Géza, *Kaiserbegräbnisse in der Habsburgermonarchie – Königskrönungen in Ungarn. Ungarische Herrschaftssymbole in der Herrschaftsrepräsentation der Habsburger im 16. Jahrhundert*, *Frühneuzeit-Info* 41, 2008, s. 41-66.
- PÁNEK, Jaroslav, *Aristokratické slavnosti české renesance*, *Opus musicum* 19, 1987, s. 289-297.
- PÁNEK, Jaroslav, *Šlechta v raně novověké Evropě z pohledu českého a evropského bádání*, in: Václav Bůžek (ed.), *Život na dvorech barokní šlechty (1600–1750)*, České Budějovice 1996 (= Opera historica 5), s. 19-45.
- PASINI, Piero, *Lay saints, remains, relics and mourning in Venice after Italian Resurgence (June 1867)*, *Annales Universitatis Apulensis (Series Historica)* 2011, Special Issue. Dying and Death in 18th–21st Century Europe. International Conference, Fourth Edition, Alba Iulia, Romania, 29th September–October 1st, 2012, s. 199-207.
- PAULY, Jan, *Hřbitovní a pohřební právo. Příručka zákonitých předpisů o hřbitovech a pohřbívání pro obce, pro farní a patronátní úřady, pro pohřební ústavy a pro potřebu úřední i soukromou*, Praha 1941.
- PAUSER, Josef – SCHEUTZ, Martin – WINKELBAUER, Thomas (edd.), *Frühneuzeitliche Quellen. Methoden und Fragestellungen am Beispiel der habsburgischen Länder*, *Mitteilungen des Instituts für österreichische Geschichtsforschung Ergänzungsband*, Wien 2004.
- PAVLÁTOVÁ, Marie – EHRLICH, Marek a kol., *Zahrady a parky jižních Čech*, České Budějovice-Praha 2004.
- PAVLÍČKOVÁ, Radmila, „Dobrá památka“. *Pohřební kázání a starší české dějepisectví. Německé pohřební kázání nad kardinálem Harrachem z roku 1667*, *Theatrum historiae* 2, 2007, s. 137-155.

- PAVLÍČKOVÁ, Radmila, *Jasná zlatá hvězda Šternbersko-Lažanská. Žena, muž a dítě v pohřebním kázání nad Marií Maxmiliánou Aurelií Lažanskou z roku 1665*, *Historica Olomucensia* 36, 2009, s. 43-66.
- PAVLÍČKOVÁ, Radmila, *Nemocné tělo v denících Tobiáše Antonína Seemana*, *Theatrum historiae* 9, 2011, s. 123-146.
- PAVLÍČKOVÁ, Radmila, *Nesmrtelná sláva vojevůdce. Pohřební kázání nad generálem Janem Šporkem, rodová komemorace a historiografie*, *Historie a vojenství* 58, 2009, č. 1, s. 31-43.
- PAVLÍČKOVÁ, Radmila, *Pohřební kázání a emblematický tisk. Kázání nad trevírským kurfiřtem Johannem Hugo von Orsbeck z roku 1711*, *Theatrum historiae* 3, 2008, s. 109-135.
- PAVLÍČKOVÁ, Radmila, *Triumphus in mortem. Pohřební kázání nad biskupy v raném novověku*, České Budějovice 2008.
- PAVLÍČKOVÁ, Radmila, *Výzdoba pohřebních kázání nad olomouckými biskupy. Příspěvek ke katolické komemoraci v raném novověku*, in: *Problematika historických a vzácných knižních fondů Čech, Moravy a Slezska. Sborník z 17. odborné konference, Olomouc 5.–6. listopadu 2008, Olomouc 2009*, s. 127-138.
- PELLEGRINI, Ernestina, *Necropoli immaginarie. Le rappresentazioni della morte in Balzac, Flaubert, Zola, Dickens, Dostojevskij e Tolstoj*, Firenze 1996.
- PERROT, Michelle (ed.), *Geschichte des privaten Lebens. 4. Band: Von der Revolution zum Großen Krieg*, Frankfurt am Main 1992.
- PERROT, Michelle (ed.), *La vita privata. L'Ottocento*, Roma-Bari 2001.
- PEŠEK, Jiří, *Pozůstalostní inventáře jako pramen poznání kultury každodenního života*, *Opera historica* 1, 1991, s. 30-42.
- PEŠEK, Jiří, *Pražské knihy kšaftů a inventářů. Příspěvek k jejich struktuře a vývoji v době předbělohorské*, *Pražský sborník historický* 15, 1982, s. 63-92.
- PETRÁŇ, Josef a kol., *Dějiny hmotné kultury II/1. Kultura každodenního života od 16. do 18. století*, Praha 1995.
- PETRASOVÁ, Taťána – MACHALÍKOVÁ, Pavla (edd.), *Tělo a tělesnost v české kultuře 19. století*, Praha 2010.
- PETRUCCI, Armando, *Le scritture ultime. Ideologia della morte e strategie dello scrivere nella tradizione occidentale*, Torino 1995.
- PILZ, Heinz, *Louis Pasteur*, Leipzig 1975.

- PLECHÁČEK, Ivo – TRÍSKA, Karel, *Státní oblastní archiv v Třeboni. Průvodce po archivních fondech III*, Praha 1959.
- POKLUDOVÁ, Andrea, *Lékař. Příklad Františka Boučka a Nikodéma Krocza*, in: Lukáš Fasora – Jiří Hanuš – Jiří Malíř, *Člověk na Moravě 19. století*, Brno 2008², s. 61-78.
- POPELKA, Lisolette, *Castrum doloris oder „Trauriger Schauplatz“. Untersuchungen zu Entstehung und Wesen ephemerer Architektur*, Wien 1994.
- PORTER, Roy, *Největší dobrodiní lidstva. Historie medicíny od starověku po současnost*, Praha 2001.
- PRAHL, Roman a kol., *Umění náhrobku v českých zemích let 1780–1830*, Praha 2004.
- PREISS, Pavel, *Boje s dvouhlavou saní. František Antonín Špork a barokní kultura v Čechách*, Praha 1981.
- PREISS, Pavel, *František Antonín Špork a barokní kultura v Čechách*, Praha-Litomyšl 2003.
- PROCACCI, Giuliano, *Dějiny Itálie*, Praha 2007.
- PUTNA, Martin C., *Apokalyptismus v myšlení českého katolického exilu. Schwarzenberg – Chudoba – Preisner – Neuwirth*, Soudobé dějiny 14, 2007, s. 379-398.
- PUTNA, Martin C. (ed.), *Karel VI. Schwarzenberg, Torzo díla*, Praha 2007.
- QUIGLEY, Christine, *Dissection on Display. Cadavers, Anatomists, and Public Spectacle*, McFarland 2012.
- QUIGLEY, Christine, *The Corpse. A History*, McFarland 1996.
- RAK, Petr, *Kadaňské knihy trhů a testamentů z let 1465–1603 a testamentární praxe v Kadani od poloviny 15. do počátku 17. století*, Sborník archivních prací 48, 1998, s. 3-6.
- RAMEŠ, Václav, *Proměny schwarzenberského panství v Čechách*, in: Martin Gaži (ed.), *Schwarzenbergové v české a středoevropské kulturní historii*, České Budějovice 2008, s. 25-36.
- RANDÁK, Jan, *Cizí v životních světech lidového prostředí na počátku 19. století*, in: Kateřina Bláhová – Václav Petrbok (edd.), *Cizí, jiné, exotické v české kultuře 19. století*, Praha 2008, s. 228-234.
- RANDÁK, Jan, *Kult mrtvých. Smrt a umírání v revoluci 1848*, Praha 2007.
- RANDÁK, Jan, *Revoluční kultura roku 1848. Pokus o možné vnímání revoluce*, Český časopis historický 104, 2006, s. 333-349.
- RANDÁK, Jan, *Symbolické chování v revoluci 1848: revoluční móda*, Český lid 93, 2006, č. 1, s. 49-69.

RANDÁK, Jan, *Tanec smrti na barikádách. Umírání a smrt v revoluci 1848 v evropském umění*, Kuděj 7, 2005, č. 1-2, s. 121-141.

RÄDLE, Fidel, *Gottes ernstgemeintes Spiel. Überlegungen zum welttheatralischen Charakter des Jesuitendramas*, in: Franz Link – Günter Niggel (edd.), *Theatrum Mundi. Götter, Gott und Spielleiter im Drama von der Antike bis zur Gegenwart*, Berlin 1981, s. 135-160.

REIF, Heinz (ed.), *Adel und Bürgertum in Deutschland I. Entwicklungslinien und Wendepunkt im 19. Jahrhundert*, Berlin 2000 (= Elitenwandel in der Moderne 1).

REIF, Heinz (ed.), *Adel und Bürgertum in Deutschland II. Entwicklungslinien und Wendepunkt im 20. Jahrhundert*, Berlin 2001 (= Elitenwandel in der Moderne 2).

REIF, Heinz, *Westfälischer Adel 1770–1860. Vom Herrschaftsstand zur regionalen Elite*, Göttingen 1979.

REIMANN, Dirk, *Vom Himmel erwählt. Herrschertod und Herrscherbegräbnis im Zeitalter Ludwigs XIV.*, Kassel 2002 (= Kasseler Manuskripte zur Sepulkralkultur 1).

ROHAN, Inge, *Die Grufkirche der Fürsten Schwarzenberg in Třeboň (Wittingau). Familiengrablege und neogotisches Denkmal des Glaubens*, in: Institut für Kunstgeschichte der Universität Salzburg (ed.), *Das Wesen Österreichs ist nicht Zentrum, sondern Peripherie. Gedenkschrift für Hugo Rokyta (1912–1999)*, Praha-Furth im Wald 2002, s. 247-268.

ROK, Bogdan, *Człowiek wobec śmierci w kulturze staropolskiej*, Wrocław 1995.

ROK, Bogdan, *Zagadnienie śmierci w kulturze rzeczypospolitej czasów saskich*, Wrocław 1991.

RÖSENER, Werner, *Die Geschichte der Jagd. Kultur, Gesellschaft und Jagdwesen im Wandel der Zeit*, Düsseldorf-Zürich 2004.

ROTHKOPF, Alexander, *Graf Adolf von Schwarzenberg, der Sieger von Raab 1598*, Beiträge zur oberbergischen Geschichte 2, 1989, s. 50-52.

ROUX, Jean Paul, *Král. Mýty a symboly*, Praha 2009.

ROYT, Jan, *Obráz a kult v Čechách 17. a 18. století*, Praha 2011².

ROYT, Jan, *Poslední věci člověka*, in: Memento mori! Smrt jako brána k věčnosti ve výtvarném umění. Doprovodná publikace k výstavě v Muzeu Šumavy v Kašperských Horách A. D. 2004, Kašperské Hory 2004, s. 3-41.

RUGG, Julie, *Outside the Edict: The Chaotic Nature of Burial Culture in the United Kingdom*, in: Claudia Denk – Johann Ziesemer (edd.), *Der bürgerliche Tod*, Städtische

Bestattungskultur von der Aufklärung zum frühen 20. Jahrhundert, Regensburg 2007, s. 11-16.

RUMPLER, Helmut – DENK, Helmut (edd.), *Carl Freiherr von Rokitansky 1804–1878. Pathologe, Politiker, Philosoph, Gründer der Wiener Medizinischen Schule des 19. Jahrhunderts*, Wien-Köln-Weimar 2005.

RYANTOVÁ, Marie, *Normativní vymezení procesu vyřizování pozůstalosti světských duchovních a písemností s ním spojených v 17. a první třetině 18. století*, in: Ivan Hlaváček – Jan Hrdina (edd.), *Facta probant homines. Sborník příspěvků k životnímu jubileu prof. dr. Zdeňky Hledíkové*, Praha 1998, s. 421-430.

RYANTOVÁ, Marie, *Smrt v raně novověkých památnících*, in: Jitka Radimská (ed.), „Vita morsque et librorum historia“. K výzkumu zámeckých, měšťanských a církevních knihoven, České Budějovice 2006 (= Opera romanica 9), s. 89-108.

RYBÁK, Josef, *Schwarzenbergové spící svůj věčný spánek v Murau*, *Obnovená tradice* 20, 2009, č. 39, s. 29-31.

ŘEPA, Milan (ed.), *19. století v nás. Modely, instituce a reprezentace, které přetrvaly*, Praha 2008 (= Moderní dějiny – Supplementum 1, 2008).

Samuel Hahnemanns Zeit in Wien, *Medical Tribune* 37, 2005, č. 15, s. 13.

SERNA, Pierre, *Der Adlige*, in: Michel Vovelle (ed.), *Der Mensch der Aufklärung*, Frankfurt am Main 1996, s. 42-97.

SCHINDLER, Otto G., *Smrt na lovu v Brandýse a zmařená divadelní slavnost v Krumlově. (Chybný výstřel císaře Karla VI. a Metastasiovo „L'asilo d'Amore)*, *Divadelní revue* 1996, č. 1, s. 14-35.

SCHMITT, Jean-Claude, *Revenanti. Živí a mrtví ve středověké společnosti*, Praha 2002.

SCHMITT, Jean-Claude, *Svět středověkých gest*, Praha 2004.

SCHREIBER, Renate, „*Ein Galeria nach meinem Humor*“. *Erzherzog Leopold Wilhelm*, Wien 2005 (= Schriften des Kunsthistorischen Museums 8).

SCHROTT, Georg, *Trauer und Festdekorationen den bayerischen Klöstern des 17. und 18. Jahrhunderts. Kunstgeschichtliche Hinweise aus der Personalschriftenforschung*, *Studien und Mitteilungen zur Geschichte des Benediktinerordens und seiner Zweige* 109, 1998, s. 275-290.

SCHWARZENBERG, Karel Jan – HVÍŽDALA, Karel, *Knížecí život: rozhovor s Karlem Hvižd'adou*, Praha 2008.

SCHWARZENBERG, Karl, *Feldmarschall Schwarzenberg*, Wien 1964.

- SCHWARZENBERG, Karl, *Geschichte des reichsständischen Hauses Schwarzenberg I-II*, Neustadt an der Aisch 1963.
- SCHWEIZER, Johannes, *Kirchhof und Friedhof. Eine Darstellung der beiden Haupttypen europäischer Begräbnisstätten*, Linz 1956.
- SIKORA, Michael, *Der Adel in der Frühen Neuzeit*, Darmstadt 2009.
- SINKULOVÁ, Ludmila a kol., *Dějiny československého lékařství*, I, Praha 1965.
- SINKULOVÁ, Ludmila, *Lékaři, stát a zdraví lidu. Z historie zdravotní služby v českých zemích*, Praha 1959.
- Sís, Vladimír, *Olšanské hřbitovy*, Praha 1929.
- SKALICKÁ, Eva a kolektiv, *Pražská pohřebiště a hřbitovy*, Praha 2006.
- SLABÁKOVÁ, Radmila, *Emoce, city a výchova v rodině Mensdorff-Pouilly: od „zburžoaznění“ k „aristokratizaci“ u rakousko-české aristokracie v 19. století*, Studie k sociálním dějinám 7, 2001, s. 29-41.
- SLABÁKOVÁ, Radmila, *Rodina a její hodnota u rakousko-české aristokracie v 19. století (na příkladu Dietrichsteinů a Mensdorffů-Pouilly)*, Studie k sociálním dějinám 6, 2001, s. 275-285.
- SLABÁKOVÁ, Radmila, *Šlechtic – Příklad Alfonse hraběte Mensdorff-Pouilly*, in: Lukáš Fasora – Jiří Hanuš (edd.), *Člověk na Moravě 19. století*, Brno 2004, s. 323-341.
- SLABÁKOVÁ, Radmila, *Žal a umírání v denících a soukromé korespondenci rakousko-české šlechty 19. století*, Studia historica Nitriensia 9, 2001, s. 153-163.
- ŠVAŘÍČKOVÁ-SLABÁKOVÁ, Radmila, *O paměti, historii, vědomí a nevědomí. Současná bádání v paměťových studiích*, Dějiny – teorie – kritika 4, 2007, s. 232-255.
- ŠVAŘÍČKOVÁ-SLABÁKOVÁ, Radmila, *Rodinné strategie šlechty. Mensdorffové-Pouilly v 19. století*, Praha 2007.
- SLÁDEK, Miloš, *Nit přize v rukou tkalce aneb Na okraj pohřebního kázání V. A. Kozojedského z roku 1676*, Posel z Budče 16, 1999, s. 25-34.
- SLÁDEK, Miloš, *Posmrtné cestování Albrechta Václava Smiřického ze Smiřic*, in: Lenka Bobková – Michaela Neudertová (edd.), *Cesty a cestování v životě společnosti*, Ústí nad Labem 1995, (= AUP, Philosophica et Historica, Studia historica II), s. 215-218.
- SLÁDEK, Miloš, *Poznámky k problematice českých pohřebních kázání 16. a 17. století*, Literární archiv 27, 1994, s. 191-208.
- SLÁDEK, Miloš, *Vítr jest život člověka aneb život a smrt v české barokní próze*, Praha 2000.

- SLAVKO, Pavel, *Hradní muzeum – návrat starých časů*, in: Duňa Panenková (ed.), *Hradní muzeum Český Krumlov – historie objektu a katalog exponátů*, České Budějovice 2010, s. 194-201.
- SLIGGERS, Bert, *Naar het lijk. Het Nederlandse doodsportret. 1500–heden*, Zutphen 1998.
- SMÍŠEK, Rostislav, *Císařský dvůr a dvorská kariéra Ditrichštejnů a Schwarzenberků za vlády Leopolda I.*, České Budějovice 2009 (=Monographia historica 11).
- SMÍŠEK, Rostislav, *Deník Ferdinanda ze Schwarzenberku jako pramen historického bádání. Příspěvek k poznání mobility císařského dvora na sklonku 17. století*, in: Jiří Kubeš (ed.), *Šlechtic na cestách v 16.–18. století*, Pardubice 2007, s. 129-161.
- SMÍŠEK, Rostislav, „Dvorská kariéra“ očima knížete Ferdinanda ze Schwarzenberku, *Jihočeský sborník historický* 73, 2004, s. 94-120.
- SOLÁROVÁ, Marie – LICHTENBERG, Karel, *Vybrané kapitoly z historie chemie*, Brno 2000.
- SOUKUP, Václav, *Dějiny antropologie*, Praha 2004.
- SOUKUP, Václav, *Dějiny sociální a kulturní antropologie*, Praha 1996.
- SOUKUP, Václav, *Přehled antropologických teorií kultury*, Praha 2000.
- SOZZI, Lionello, *I „Sepolcri“ e le discussioni francesi sulle tombe negli anni del direttorio e del consolato*, *Giornale Storico della Letteratura Italiana* 144, 1967, s. 567-588.
- SOZZI, Marina, *Il medico contro la morte. L'Encyclopédie a la concezione illuministica del morire nella seconda metà del XVIII secolo*, in: Giorgio Cosmacini – Georges Vigarello (edd.), *Il medico di fronte alla morte (secoli XVI–XXI)*, Torino 2008, s. 79-109.
- SOZZI, Marina, *Reinventare la morte. Introduzione alla tanatologia*, Roma-Bari 2009.
- SOZZI, Marina – PORSET, Charles, *Il sonno e la memoria. Idee della morte e politiche funerarie nella Rivoluzione francese*, Torino 1999.
- STANGL, Waltraud, *Tod und Trauer bei den österreichischen Habsburgern 1740–1780 dargestellt im Spiegel des Hofzeremoniels*, Wien 2001 (= Disertační práce).
- STEKL, Hannes, *Österreichs Aristokratie im Vormärz. Herrschaftsstil und Lebensformen der Fürstenhäuser Liechtenstein und Schwarzenberg*, Wien 1973.
- STEKL, Hannes, *Zwischen Machtverlust und Selbstbehauptung. Österreichs Hocharistokratie vom 18. bis ins 20. Jahrhundert*, in: Hans Ulrich Wehler (ed.), *Europäischer Adel 1750–1900*, Göttingen 1990 (= Geschichte und Gesellschaft. Sonderheft 13), s. 144-165.

- STEKL, Hannes – WAKOUNIG, Marija, *Windisch-Graetz. Ein Fürstenhaus im 19. und 20. Jahrhundert*, Wien-Köln-Weimar 1992.
- STERNECK, Tomáš, *Diskusní setkání k problematice sepulkrálních památek I*, Český časopis historický 98, 2000, s. 676-677.
- STERNECK, Tomáš, *Diskusní setkání k problematice sepulkrálních památek II*, Český časopis historický 100, 2002, s. 213.
- STOLLBERG-RILINGER, Barbara, *Des Kaisers alte Kleider. Verfassungsgeschichte und Symbolsprache des Alten Reiches*, München 2008.
- STOLLBERG-RILINGER, Barbara, *Knien vor Gott – Knien vor dem Kaiser. Zum Ritualwandel im Konfessionskonflikt*, in: Gerd Althoff – Christiane Witthöft (edd.), *Zeichen – Rituale – Werte. Internationales Kolloquium des Sonderforschungsbereichs 496 an der Westfälischen Wilhelms-Universität Münster*, Münster 2004, s. 501-533.
- STOLLBERG-RILINGER, Barbara, *Symbolische Kommunikation in der Vormoderne. Begriffe – Thesen – Forschungsperspektiven*, Zeitschrift für historische Forschung 31, 2004, s. 489-527.
- STOLLBERG-RILINGER, Barbara, *Zeremoniell, Ritual, Symbol. Neue Forschungen zur symbolischen Kommunikation in Spätmittelalter und Früher Neuzeit*, Zeitschrift für historische Forschung 27, 2000, s. 389-405.
- STOLLBERG-RILINGER, Barbara (ed.), *Spektakel der Macht: Rituale im Alten Europa 800–1800. Katalog*, Darmstadt 2008.
- STORCHOVÁ, Lucie (ed.), *Conditio humana – konstanta (č)í historická proměnná? Koncepty historické antropologie a teoretická reflexe v současné historiografii*, Praha-Ústí nad Labem 2007.
- STROCCHIA, Sharon T, *Death and Ritual in Renaissance Florence*, Baltimore-London 1992.
- SVOBODA, Milan, *Popis pitvy a balzamac Melchiora z Redernu v Havlíčkově Brodě 20. září 1600 podle pohřebního kázání*, Dějiny vědy a techniky 41, 2008, s. 173-183.
- SVOBODA, Milan, *Redernský monument ve Frýdlantu v Čechách jako hmotný pramen pro poznání dějin posledních příslušníků frýdlantské linie Redernů*, in: Michaela Hrubá – Petr Hrubý (edd.), *Renesanční sochařství a malířství v severozápadních Čechách*, Ústí nad Labem 2000, s. 191-215.
- SVOBODA, Milan, *Tři pohřební kázání z první poloviny 17. věku. Šlechtické rody a jejich příbuzní v českých zemích. (Srovnání a metody interpretace textů z historického hlediska)*, in: Jitka Radimská (ed.), *„Vita morsque et librorum historia“*. K výzkumu zámeckých,

měšťanských a církevních knihoven, České Budějovice 2006 (= Opera romanica 9), s. 169-181.

SVOBODA, Rudolf, *Jan Prokop Schaaffgotsche. První biskup českobudějovický*, Brno 2009.

SVOBODNÝ, Petr, *Lékaři v českých zemích 1848–1939*, in: Týž – Jan Havránek, *Profesionalizace akademických povolání v českých zemích v 19. a první polovině 20. století*, Praha 1996, s. 126-146.

SVOBODNÝ, Petr, „*Tak copak vám schází?*“ *Komunikace mezi lékařem a pacientem*, in: Kateřina Bláhová (ed.), *Komunikace a izolace v české kultuře 19. století. Sborník příspěvků z 21. ročníku symposia k problematice 19. století*, Plzeň 8.–10. března 2001, Praha 2002, s. 44-65.

SVOBODNÝ, Petr – HLAVÁČKOVÁ, Ludmila, *Dějiny lékařství v českých zemích*, Praha 2004.

SVOBODNÝ, Petr – HLAVÁČKOVÁ, Ludmila, *Dějiny pražských lékařských fakult 1348–1990*, Praha 1993.

SVOBODNÝ, Petr – HLAVÁČKOVÁ, Ludmila, *Pražské špitály a nemocnice*, Praha 1999.

SWIDEROVÁ, Kristina, *Adam František a Eleonora Amálie ze Schwarzenberku. Příčiny a průběh jejich manželské krize v letech 1710–1722*, *Theatrum historiae* 9, 2011, s. 357-374.

SWIDEROVÁ, Kristina, *Testamenty urozených žen mezi barokem a osvícenstvím*, *Historie – Otázky – Problémy* 1, 2009, s. 163-174.

SWIDEROVÁ, Kristina, *Testamenty urozených žen v Čechách mezi lety 1650–1753. Gender a legitimizační strategie šlechty v testamentárním diskurzu*, České Budějovice 2008 (= Diplomová práce).

ŠIMŮNEK, Robert, *Český šlechtický testament pozdního středověku – reálné badatelské téma? (Prolegomena k výzkumnému záměru)*, in: Kateřina Jišová – Eva Doležalová (edd.), *Pozdně středověké testamenty v českých městech. Prameny, metodologie, formy využití*, Praha 2006, s. 95-115.

ŠIMŮNKOVÁ, Alena, *Ke vztahu historiografie a antropologie: perspektivy aplikování antropologických přístupů na historický výzkum*, *Český lid* 82, 1995, s. 99-111.

ŠKUTINA, Vladimír (ed.), *Český šlechtic František Schwarzenberg*, Praha 1990.

ŠMAHEL, František, *Blasfemie rituálu? Tři pohřby krále Václava IV.*, in: Ladislav Soukup (ed.), *Pocta prof. JUDr. Karlu Malému, DrSc. K 65. narozeninám*, Praha 1995, s. 133-143.

- ŠMAHEL, František, *Mezi středověkem a renesancí*, Praha 2002.
- ŠMAHEL, František, *Smuteční ceremonie a rituály při pohřbu císaře Karla IV.*, Český časopis historický 91, 1993, s. 401-416.
- ŠTOVÍČEK, Jan, *Loretánská idea a barokní historismus u Martiniců v době pobělohorské*, in: Jana Petráková – Dana Příbylová (edd.), *Rozprava o baroku*, Kladno 1993, s. 14-21.
- TENENTI, Alberto, *Il senso della morte e l'amore della vita nel Rinascimento (Francia e Italia)*, Torino. 1957.
- TINKOVÁ, Daniela, *Hřích, zločin, šílenství v čase odkouzlování světa*, Praha 2004.
- TINKOVÁ, Daniela, *Jakobíni v sutaně. Neklidní kněží, strach z revoluce a konec osvícenství na Moravě*, Praha 2011.
- TINKOVÁ, Daniela, *Koncepty kolektivní mentality a problém jejich proměn v čase na příkladě symbolické interpretace dobrovolné smrti*, Práce z dějin vědy 6. Semináře a studie Výzkumného centra pro dějiny vědy z let 2002–2003, Praha 2003, s. 571-615.
- TINKOVÁ, Daniela, *Mefitická těla: exodus zemřelých ze světa živých na přelomu 18. a 19. století*, in: Taťána Petrasová – Pavla Machalíková (ed.), *Tělo a tělesnost v české kultuře 19. století*, Praha 2010, s. 73-82.
- TINKOVÁ, Daniela, „Sváteční historik“, „*historik existence*“: *Philippe Ariès (1914–1984)*, in: Philippe Ariès, *Dějiny smrti II*, Praha 2000, s. 383-393.
- TINKOVÁ, Daniela, *Tělo, věda, stát. Zrození porodnice v osvícenské Evropě*, Praha 2010.
- TINKOVÁ, Daniela, *The suicide, his body and his soul in the age of reason*, in: Václav Bůžek – Dana Štefanová (edd.), *Menschen – Handlungen – Strukturen. Historisch-anthropologische Zugangsweise in den Geschichtswissenschaften*, České Budějovice 2001 (= Opera historica 9), s. 295-324.
- TINKOVÁ, Daniela, „*Uč se vážit svého zdraví, nemoc tě radosti zbaví*“. *Zdravotnická disciplinace a osvěta obyvatelstva českých zemí na prahu 19. století*, in: Dagmar Blümllová – Petr Kubát a kol., *Čas zdravého ducha ve zdravém těle. Kapitoly z kulturních dějin přelomu 19. a 20. století*, České Budějovice 2009 (= Jihočeský sborník historický – Supplementum 2), s. 9-32.
- TINKOVÁ, Daniela, *Věčně nemocná žena a mateřství v lékařském myšlení na prahu moderní doby*, *Dějiny a současnost* 26, 2004, č. 1, s. 7-11.
- TOMASI, Grazia, *Per salvare i viventi. Le origini settecentesche del cimitero extraurbano*, Bologna 2001.

- TOMÁŠEK, Libor, *Karel III. ze Schwarzenbergu. K politické činnosti české šlechty v šedesátých letech 19. století*, Jihočeský sborník historický 63, 1994, s. 101-113.
- TOMÍČEK, David, *K diagnostice v česky psaných lékařských sbornících 15. a 16. století*, Dějiny vědy a techniky 41, 2008, s. 155-172.
- TÓTHOVÁ, Barbara, *Karel Schwarzenberg. Životopis*, Praha 2007.
- TŘEŠTÍK, Dušan, *Mysliť dějiny*, Praha-Litomyšl 1999.
- TURNER, Victor, *Drama, Fields and Methaphores*, London 1974.
- TURNER, Victor, *Průběh rituálu*, Brno 2004.
- TURNER, Victor, *The Anthropology of Performance*, New York 1987.
- TURNER, Victor, *The Ritual Process. Structure and Anti-Structure*, Ithaca 1969.
- UCHALOVÁ, Eva, *Česká móda od valčíku po tango. 1870–1918*, Praha 1997.
- UCHALOVÁ, Eva, *Dámská móda let 1770–1806 v šatníku Walburgy Salm-Reifferscheidové*, in: Zdeněk Hojda – Roman Prahel (edd.), *Mezi časy... Kultura a umění v českých zemích kolem roku 1800. Sborník příspěvků z 19. ročníku symposií k problematice 19. století*, Plzeň 4.–6. března 1999, Praha 2000, s. 359-368.
- ULRICH, Dieter, *Alexander Trippel als „Fall“. Herkunft, Identität und Zugehörigkeitsgefühl eines Schweizer Bildhauers als Bestandteil der Wende zum deutsch-römischen Klassizismus*, in: Pascal Griener – Kornelia Imesch (edd.), *Klassizismus und Kosmopolitismus. Programm oder Problem? Austausch in Kunst und Kunsttheorie im 18. Jahrhundert*, Chur 2004, s. 249-266.
- UNGER, Josef, *Pohřební ritus 1. až 20. století v Evropě z antropologicko-archeologické perspektivy*, Brno 2006 (= *Panoráma biologické a sociokulturní antropologie. Modulové učební texty pro studenty antropologie a „příbuzných oborů 25*).
- URBAN, Otto, *Česká společnost 1848–1918*, Praha 1982.
- URBAN, Otto, *Kapitalismus a česká společnost. K otázkám formování české společnosti v 19. století*, Praha 2003².
- URFUS, Valentin, *Rodinný fideikomis v Čechách*, Sborník historický 9, 1962, s. 193-238.
- VALE, Malcolm, *A Burgundian Funeral Ceremony: Olivier de la Marche and the Obsequies of Adolf of Cleves, Lord of Ravenstein*, *The English Historical Review* 111, 1996, s. 921-938.
- VALENSIOVÁ, Lucette – WACHTEL, Nathan, *Historická antropologie*, *Český lid* 85, 1998, s. 193-207.
- VALENTA, Aleš, *Karel Schwarzenberg (1859–1913)*, *Střední Evropa* 1994, č. 43, s. 75-85.

- VALENTA, Aleš, *Lesk a bída barokní aristokracie*, Hradec Králové 2011.
- VÁLKA, Josef, *Barokní slavnosti*, in: Zdeněk Hojda (ed.), *Kultura baroka v Čechách a na Moravě*, Praha 1992, s. 53-63.
- VÁLKA, Josef, *Homo festivans*, in: Václav Bůžek – Pavel Král (edd.), *Slavnosti a zábavy na dvorech a ve městech raného novověku*, České Budějovice 2000 (= *Opera historica* 8), s. 5-19.
- VÁLKA, Josef, *Manýrismus a baroko v české kultuře 17. a 1. pol. 18. století*, *Studia Comeniana et historica* 8, 1978, s. 155-213.
- VÁLKA, Josef, *Myšlení a obraz v dějinách kultury. Studie, eseje, reflexe*, Brno 2009 (edd. Jiří Kroupa – Tomáš Knoz).
- VÁLKA, Josef, *Problemy interpretacji kultury barokowej w Czechach i na Morawach*, *Kwartalnik Historyczny* 90, 1983, s. 823-838.
- VÁLKA, Josef – ŠTĚDRŮN, Miloš, *Svátky a slavnosti v dějinách kultury*, *Opus musicum* 17, 1986, s. 289-297.
- VANOUSEK, Alois, *Olšanské umění, jeho tvůrci a doba*, Praha 2000.
- VAŇKOVÁ, Lenka, *Malované posmrtné portréty*, in: Ondřej Jakubec a kol., *Ku věčné památce. Malované renesanční epitafy v českých zemích*, Olomouc 2007, s. 47-50.
- VESELÝ, Ludvík, *Sbohem, polio?*, Praha 1963.
- VIAZZO, Pier Paolo, *Mapping the territory of historical anthropology*, in: Václav Bůžek – Dana Štefanová (edd.), *Menschen – Handlungen – Strukturen. Historisch-anthropologische Zugangsweise in den Geschichtswissenschaften*, České Budějovice 2001 (= *Opera Historica* 9), s. 7-25.
- VISCEGLIA, Maria Antoinetta, *Corpo e sepoltura nei testamenti della nobiltà napoletana (XVI–XVIII. secolo)*, *Quaderni storici* 17, 1982, s. 583-607.
- VLČEK, Pavel, *Ilustrovaná encyklopedie českých zámků*, Praha 1999.
- VLNAS, Vít, *Jan Nepomucký. Česká legenda*, Praha 1993.
- VLNAS, Vít, *Princ Evžen Savojský. Život a sláva barokního válečníka*, Praha-Litomyšl 2001.
- VOCELKA, Karl – HELLER, Lynne, *Soukromý svět Habsburků. Život a všední dny jednoho rodu*, Plzeň 2011.
- VOCELKA, Karl – HELLER, Lynne, *Život Habsburků. Kultura a mentalita jednoho rodu*, Plzeň 2012.
- VOŘÍŠEK, Martin, *Kapela schwarzenberské gardy*, České Budějovice 2010.

- VOVELLE, Michel, *Die Einstellungen zum Tode: Methodenprobleme, Ansätze, unterschiedliche Interpretationen*, in: Arthur E. Imhof (ed.), *Biologie des Menschen in der Geschichte. Beiträge zur Sozialgeschichte der Neuzeit aus Frankreich und Skandinavien*, Stuttgart 1978, s. 174-197.
- VOVELLE, Michel, *Ideologies and Mentalities*, Chicago 1990.
- VOVELLE, Michel, *La morte e l'Occidente. Dal 1300 ai giorni nostri*, Roma-Bari 2000.
- VOVELLE, Michel, *Piété baroque et déchristianisation en Provence au XVIIIe siècle. Les attitudes devant la mort d'après les clauses des testaments*, Paris 1973.
- VYBÍRAL, Jindřich, *Století dědiců a zakladatelů. Architektura jižních Čech v období historismu*, Praha 1999.
- VYBÍRAL, Jindřich – SEKYRKOVÁ, Milada, *Britská cesta Johanna Adolfa ze Schwarzenbergu roku 1825*, *Umění* 46, 1998, s. 129-145.
- WALTER, John, *Gesturing at Authority: Deciphering the Gestural Code of Early Modern England*, in: Michael J. Braddick (ed.), *Politics of Gesture: Historical Perspectives, Past and Present* 2009, Supplement 4, s. 96-127.
- WASSON, Elie, *Aristocracy and the Modern World*, Basingstoke 2006.
- WEHLER, Hans Ulrich (ed.), *Europäischer Adel 1750–1900*, Göttingen 1990 (= *Geschichte und Gesellschaft*. Sonderheft 13).
- WENTZLAFF-EGGEBERT, Friedrich Wilhelm, *Der Triumphierende und der besiegte Tod in der Wort- und Bildkunst des Barock*, Berlin 1975.
- WHALEY, Joachim (ed.), *Mirrors of Mortality. Studies in the Social History of Death*, London 1981.
- WHEELER, Michael, *Heaven, Hell, and the Victorians*, Cambridge 1994.
- WIELAND, Wolfgang, *Schwarzenbergische Begräbnisstätten*, *Blau-Weiße Blätter* 2000, č. 2, s. 16-18.
- WIENFORT, Monika, *Ader Adel in der Moderne*, Göttingen 2006. WIMMER, Johannes, *Gesundheit, Krankheit und Tod im Zeitalter der Aufklärung*, Wien – Köln 1991.
- WINKELBAUER, Thomas – KNOZ, Tomáš, *Geschlecht und Geschichte. Grablegen, Grabdenkmäler und Wappenzyklen als Quellen für das historisch-genealogische Denken des österreichischen Adels im 16. und 17. Jahrhundert*, in: Joachim Bahlcke – Arno Strohmeier (edd.), *Die Konstruktion der Vergangenheit. Geschichtsdenken, Traditionsbildung und Selbstdarstellung in frühneuzeitlichen Europa*, Berlin 2002, s. 129-178.

- WINNER, Gerhard, *Die Klosteraufhebungen in Niederösterreich und Wien*, Wien 1967 (= Forschungen zur Kirchengeschichte Österreichs 3).
- WINTER, Eduard, *Josefinismus a jeho dějiny. Příspěvky k duchovním dějinám Čech a Moravy 1740–1848*, Praha 1945.
- WIRTH, Zdeněk, *Pražské hřbitovy I. Olšany*, Praha 1923.
- WITTLICHOVÁ, Jana, *Castrum doloris*, in: Táž – Radim Vondráček (edd.), *Litografie aneb Kamenopis. Počátky české litografie 1819–1850*, Praha 1996, s. 84-87.
- WOMACK, Mari, *Symbolic and Meanings. A Concise Introduction*, Oxford 2005.
- WOODWARD, Jennifer, *The Theatre of Death, The Ritual Management of Royal Funerals in Renaissance England 1570–1625*, Woodbridge 1997.
- WOZONIG, Karin, *Die Literatin Bethy Paoli. Weibliche Mobilität im 19. Jahrhundert*, Wien 1999.
- ZÁLOHA, Jiří, *Eggenberské dědictví v Čechách*, Jihočeský sborník historický 32, 1969, s. 10-14.
- ZÁLOHA, Jiří, *Lovecký příběh s nešťastným koncem*, Dějiny a současnost 18, 1996, č. 3, s. 18-20.
- ZÁLOHA, Jiří, *Poslední hon Adama Františka ze Schwarzenberku*, Obnovená tradice 2, 1991, č. 4, b. s.
- ZÁLOHA, Jiří, *Schwarzenberský inkolát v Čechách*, Obnovená tradice 2, 1991, č. 3, b. s.
- ZÁLOHA, Jiří, *Schwarzenberský rodinný archiv (primogenitura)*, Archivum Trebonense 8, 1996, s. 24-32.
- ZÁLOHA, Jiří, *Vztahy Schwarzenbergů k panovnickému rodu v 18. století*, Obnovená tradice 10, 1999, č. 10, s. 30-32.
- ZÁLOHA, Jiří, *Způsoby nabytí schwarzenberských panství a statků*, Obnovená tradice 4, 1993, č. 7, s. 14-18.
- ZAPLETAL, Jaroslav, *Klášter s kostelem Nalezení sv. Kříže a Kapucínská hrobka Řádu Menších bratří kapucínů v Brně*, Brno 2004.
- ZATLOUKAL, Pavel, *Historismus. Architektura 2. poloviny 19. století na Moravě a ve Slezsku*, Olomouc 1996.
- ZATLOUKAL, Pavel, *Vranovská hrobka a tři „revoluční“ architekti – Moreau, Engel, Esch*, in: Institut für Kunstgeschichte der Universität Salzburg (ed.), *Das Wesen Österreichs ist nicht Zentrum, sondern Peripherie. Gedenkschrift für Hugo Rokyta (1912–1999)*, Praha-Furth im Wald 2002, s. 328-343.

ZEMINOVÁ, Milena, *Barokní textilie ze sbírek Uměleckoprůmyslového muzea v Praze*, Praha 1974.

ZLÁMAL, Bohumil, *Příručka českých církevních dějin V. Doba barokní katolicity (1650–1750). Doba osvícenská (1750–1848)*, Olomouc 2008, s. 337-341.

ZUBER, Rudolf, *Osudy moravské církve v 18. století I (1696–1777)*, Praha 1987.

ZUBER, Rudolf, *Osudy moravské církve v 18. století II*, Olomouc 2003.

ŽUPANIČ, Jan, *Nová šlechta Rakouského císařství*, Praha 2006.

ŽUPANIČ, Jan, *Obraz šlechtictví v české společnosti 19.–21. století*, in: Milan Řepa (ed.), *19. století v nás. Modely, instituce a reprezentace, které přetrvaly*, Praha 2008 (= Moderní dějiny – Suplementum 1, 2008), s. 328-341.

VIII. 4. Elektronické zdroje

Gregor Köhler (1733–1809)

http://zs.thulb.uni-jena.de/receive/jportal_person_00019748

Konstituce Sacrosanctum

http://www.vatican.va/archive/hist_councils/ii_vatican_council/documents/vatii_const_19631204_sacrosanctum-concilium_cs.html

bibliografický portál představitelů vídeňské medicínské školy

<http://ub.meduniwien.ac.at/BG/content/start.php>

slovník lékařských osobností a eponym

<http://www.whonamedit.com/>

časopis Obnovená tradice

<http://www.hss.barok.org/>

IX. Soupis obrazových příloh

1. Smuteční průvod z doby josefínských pohřebních reforem, kolorovaná mědirytina, Clemens Kohl, okolo 1790 [reprodukce pohlednice, Wiener Bestattungsmuseum].
2. Josefínská rakev s výklopným dnem, osmdesátá léta 18. století, Wiener Bestattungsmuseum
[převzato z http://de.wikipedia.org/wiki/Bestattungsmuseum_Wien].
3. Náhlé probuzení mladé dívky v márnici na hřbitově v Praze, *Giornale illustrato dei viaggi*, osmdesátá léta 19. století [převzato z Alfonso M. DI NOLA, *La nera signora. Antropologia della morte e del lutto*, Roma 2006, s. 209].
4. Nástroje používané k ožívování udušených a utopených ze třicátých let 19. století [převzato z Pietro MANNI, *Manuale pratico per la cura degli apparentemente morti. Alcune idee generali di polizia medica per la tutela della vita negli asfittici*, Milano 1835, s. 229-230].
5. *Anatom*, Gabriel Cornelius von Max, 1869 [převzato z Taťána PETRASOVÁ (ed.), *Tělo a tělesnost v českém výtvarném umění 19. století*, Plzeň 2009 (= Katalog výstavy), s. 29].
6. Lékařská zpráva o průběhu pitvy (*Visum et Repertum*) vládnoucího knížete Jana Nepomuka I. ze Schwarzenbergu ze 7. listopadu 1789 [SOA Třeboň, pracoviště Český Krumlov, RA Schwarzenberg I, fasc. 494].
7. Kněžna Eleonora ze Schwarzenbergu rozená Liechtensteinová na smuteční obálce *Das Freie Blatt* [Das Freie Blatt, 30. července 1873].
8. Majorátní pán Karel IV. ze Schwarzenbergu na smuteční obálce *Světozoru* [Světozor 14, 1913, č. 6].
9. Pamětní obrázek majorátního pána Karla V. ze Schwarzenbergu z roku 1914 [SOA Třeboň, RA Schwarzenberg-Orlík, sign. A-I-14b, kart. 356].
10. Schematický náčrt situace, při níž byl smrtelně zraněn Adam František ze Schwarzenbergu, Johann Heinrich Dienebier, 1732 [převzato z Otto G. SCHINDLER, *Smrt na lovu v Brandýse a zmařená divadelní slavnost v Krumlově. (Chybný výstřel císaře Karla VI. a Metastasiovo „L'asilo d'Amore)*, Divadelní revue 1996, č. 1, s. 31].
11. Obraz *Smrt Jaroslava Bořity z Martinic* (po roce 1649), konvent bosých karmelitánů ve Slaném [převzato z <http://isotomasaltans.blogspot.cz/2009/12/pred-360-lety-zemrel-jaroslav-borita-z.html>].

12. Vládnoucí kníže Josef II. ze Schwarzenbergu na smrtelné posteli, 1833, neznámý autor [Státní hrad a zámek Český Krumlov. Za poskytnutí digitální reprodukce autor děkuje PhDr. Stanislavě Slavkové z pracoviště základní evidence tamtéž].
13. Detail předchozího snímku [TAMTÉŽ].
14. Posmrtný portrét Josefa II. ze Schwarzenbergu, kresba patrně od Berty Schwarzenbergové provdané Lobkowiczové, 1833 [SOA Třeboň, pracoviště Český Krumlov, RA Schwarzenberg I, Sběrka alb a grafických listů, inv. č. 88].
15. Posmrtný portrét Marie Pavlíny ze Schwarzenbergu, František Xaver Tkadlík, 1821 [TAMTÉŽ].
16. Posmrtný portrét Eleonory Žofie ze Schwarzenbergu, 1846, nesignovaný akvarel [TAMTÉŽ].
17. Funerální zobrazení sester Gabriely Schwarzenbergové a Anny provdané Waldstein Wartenbergové, po 1849, anonymní kresba [SOA Třeboň, RA Schwarzenberg II, sign. III-2, kart. 183].
18. Ležící postava předčasně zemřelého knížete Rudolfa Kinského z Vchynic a Tetova obklopená anděly, 1836, litografie podle kresby Karla Philippota [TAMTÉŽ, pracoviště Český Krumlov, RA Schwarzenberg I, Sběrka alb a grafických listů, inv. č. 88].
19. Veřejné *ostentio corporis* císaře Leopolda I. z roku 1705 [převzato z Karl VOCELKA – Lynne HELLER, *Život Habsburků. Kultura a mentalita jednoho rodu*, Plzeň 2012, s. 298].
20. Veřejné *ostentio corporis* císaře Fratiška I. v kapli Hofburgu z roku 1835 [reprodukce pohlednice, Wiener Bestattungsmuseum].
21. Soukromé *ostentio corporis* Josefa II. ze Schwarzenbergu v jeho úmrtním pokoji na Hluboké, 1833 [SOA Třeboň, pracoviště Český Krumlov, RA Schwarzenberg I, Sběrka alb a grafických listů, inv. č. 88].
22. Soukromé *ostentio corporis* Eleonory rozené Liechtensteinové v jejím úmrtním pokoji v třeboňském zámku, 1873 [TAMTÉŽ].
23. *Castrum doloris* při smuteční slavnosti císaře Karla V. ve sv. Gudule v Bruselu, 1558 [převzato z K. VOCELKA – L. HELLER, *Život Habsburků*, s. 293].
24. *Castrum doloris* Eleonory Amálie ze Schwarzenbergu rozené Lobkowiczové v českokrumlovském kostele sv. Víta, 1741, iluzivní kresba [SOA Třeboň, pracoviště Český Krumlov, Vrchní úřad Český Krumlov, fasc. 566].
25. *Castrum doloris* Felixe ze Schwarzenbergu v kostele sv. Dominika v italské Anconě, 1852 [SOA Třeboň, Vs Třeboň, sign. IC 8F alfa 2a/19].

26. Katafalk prince Waltera ze Schwarzenbergu v kapli českokrumlovského zámku, 1841 [Státní hrad a zámek Český Krumlov. Za poskytnutí digitální reprodukce autor děkuje PhDr. Stanislavě Slavkové].
27. Katafalk majorátního pána Adolfa Josefa ze Schwarzenbergu v presbytáři děkanského kostela sv. Jiljí v Třeboni, 1914, fotografie [SOA Třeboň, Vs Třeboň, sign. IC 8F alfa 2a/34].
28. Vojenský smuteční kondukt kolem roku 1823, litografie od Josefa Kriehubera [reprodukce pohlednice, Wiener Bestattungsmuseum].
29. Pohřební průvod majorátního pána Adolfa Josefa ze Schwarzenbergu, 1914, fotografie [SOA Třeboň, Vs Třeboň, sign. IC 8F alfa 2a/34].
30. Fotografie z pohřbu Edmunda ze Schwarzenbergu (Černova), 1932 [Státní zámek Hluboká. Za poskytnutí digitální reprodukce autor děkuje správce tamního depozitáře Ivaně Troupové].
31. *Apoteóza blažené Jasnosti kněžny Eleonory*. Zbožná vzpomínka Eleonory ze Schwarzenbergu rozené Liechtensteinové, Josef Führich, 1873 [SOA Třeboň, Vs Třeboň, sign. IC 8F alfa 2a/21].
32. Zbožná vzpomínka Karla Vavřince ze Schwarzenbergu, 1902 [TAMTÉŽ, 2a/27].
33. Kompozice ze sušených květin a vlasů na památku Terezy Marie Dalbergové s datem jejího úmrtí, 23. května 1893 [Státní zámek Dačice. Za poskytnutí digitálních reprodukcí autor děkuje PhDr. Janě Bisové a Mgr. Renatě Hejtmanové].
34. Kompozice ze sušených květin na památku Friedricha Franze Egberta Dalberga, 19. září 1908 [TAMTÉŽ].
35. Pohled do kaple sv. Jana Nepomuckého v českokrumlovském kostele sv. Víta, album s akvarely schwarzenberské „hrobky srdcí“ od Josefa Langweila, 1834 [SOA Třeboň, pracoviště Český Krumlov, RA Schwarzenberg I, Sbirka alb a grafických listů, inv. č. 63].
36. Otevřená schwarzenberská „hrobka srdcí“, Josef Langweil, 1834 [TAMTÉŽ].
37. Pohled do otevřené „hrobky srdcí“, výřez předchozího obrázku [TAMTÉŽ].
38. Viscerální nádoba se srdcem knížete Jana Nepomuka I. ze Schwarzenbergu ve tvaru antické vázy z roku 1789 [TAMTÉŽ].
39. Hřbitovní kostelík sv. Jiljí v Domaníně nedaleko Třeboně, hlavní pohřebiště schwarzenberského rodu v letech 1786–1877 [foto autor, 2006].
40. Hrobka schwarzenberské sekundogenitury z let 1862–1864 [foto autor, 2009].
41. Zakladatel hrobky schwarzenberské primogenitury z let 1873–1877 majorátní pán Jan

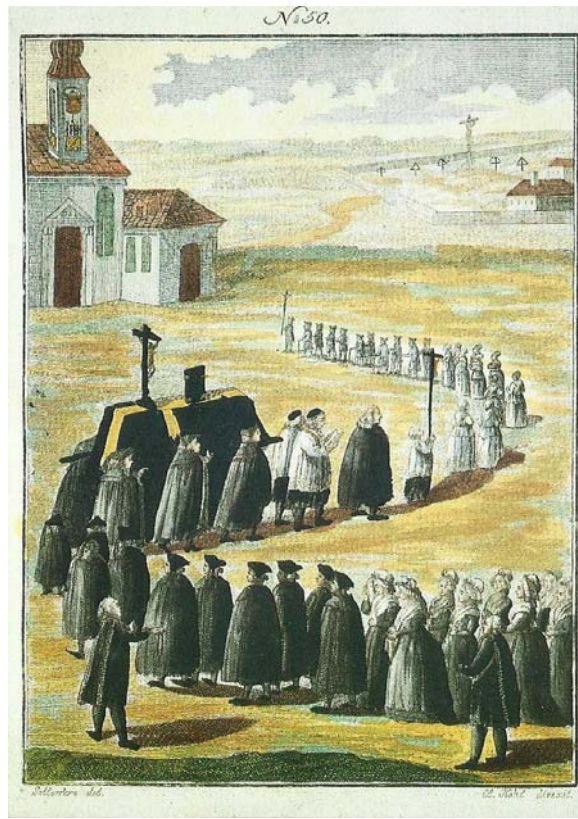
Adolf II. ze Schwarzenbergu na smuteční obálce *Wiener Landwirthschaftliche Zeitung*, výřez [Wiener Landwirthschaftliche Zeitung, 19. září 1888].

42. Dobová grafika hrobky schwarzenberské primogenitury otištěná v časopise *Bautechniker* [Bautechniker, 2. prosinec 1892].

43. Hrobka schwarzenberské primogenitury v Domaníně, pohled do krypty [foto Loredana Margheriti, 2008].

44. Hrobka schwarzenberské primogenitury, celkový čelní pohled [foto autor, 2013].

X. Obrazové přílohy

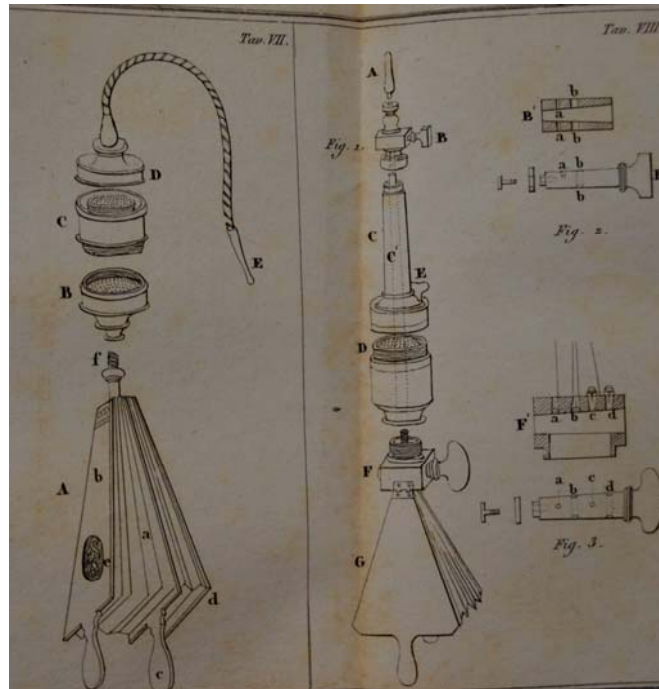
Obr. 1 Smuteční průvod z doby josefinských pohřebních reforem, v pozadí hřbitov za městskými hradbami. Kolorovaná mědirytina, Clemens Kohl, okolo 1790.

Obr. 2 Josefinská rakev s výklopným dnem, osmdesátá léta 18. století, *Wiener Bestattungsmuseum*.

Obr. 3 Náhlé probuzení mladé dívky v márnici na hřbitově v Praze, *Giornale illustrato dei viaggi*, osmdesátá léta 19. století.

Obr. 4 Nástroje používané k oživování udušených a utopených ze třicátých let 19. století (VII – měch pro vhánění tabákové kouře do střev, VIII – zařízení pro provádění klystýrů s použitím tabákového kouře).

Obr. 7 Kněžna Eleonora ze Schwarzenbergu rozená Liechtensteinová na smuteční obálce *Das Freie Blatt*, 1873.

Obr. 8 Majorátní pán Karel IV. ze Schwarzenbergu na smuteční obálce *Světozoru*, 1913.

Obr. 11 Smrt Jaroslava Bořity z Martinic (po roce 1649), konvent bosých karmelitánů ve Slaném. Kromě blízkých příbuzných zachytil malíř ministranta s lampou a kněze se zapálenou svíčkou. Na stolku leží kustodie s Nejsvětější svátostí a nádobka s olejem.

Obr. 12 Vládnoucí kníže Josef II. ze Schwarzenbergu na smrtelné posteli v ložnici své hlubocké rezidence, 1833, autor neznámý.

Obr. 13 Josef II. ze Schwarzenbergu na smrtelné posteli, detail předchozího obrázku. V jeho bezprostřední blízkosti zleva novokněz Bedřich ze Schwarzenbergu, „děkan“ (patrně Carl Zannbauer či Joseph Franz Zelenka), sestra Eleonora Žofie a synové Jan Adolf (II.) a Felix.

Obr. 14 Posmrtný portrét Josefa II. ze Schwarzenbergu patrně od jeho dcery Anny Bertý provdané Lobkoviczové, 1833.

Obr. 15 Posmrtný portrét Marie Pavlíny ze Schwarzenbergu od Františka Xavera Tkadlíka, 1821.

Obr. 16 Posmrtný portrét Eleonory Žofie ze Schwarzenbergu, 1846, nesignovaný akvarel.

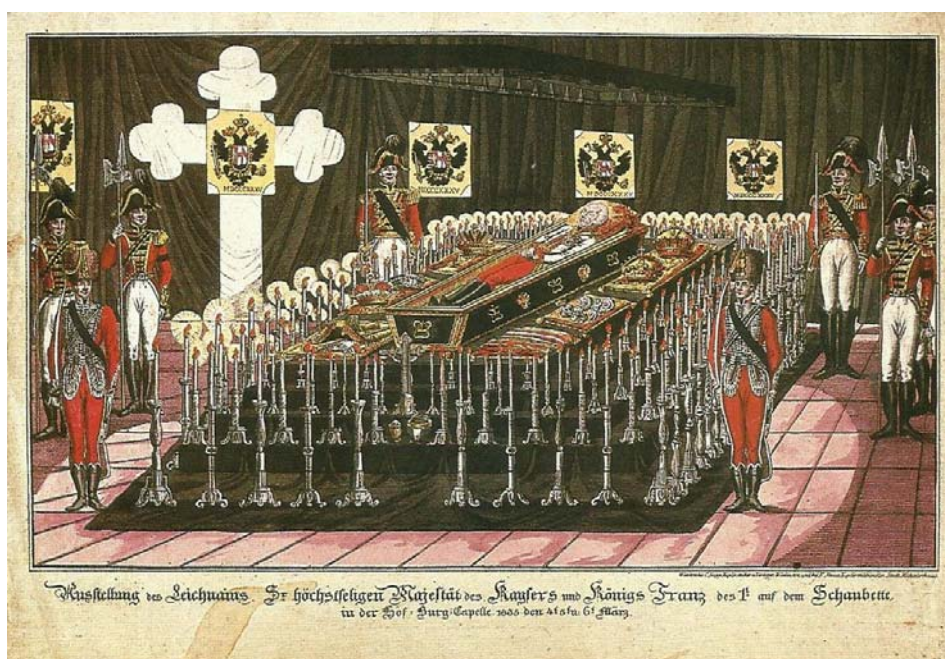
Obr. 17 Funerální zobrazení sester Gabriely Schwarzenbergové a Anny provdané Waldstein-Wartenbergové, po 1849, anonymní kresba.

Obr. 18 Ležící postava předčasně zemřelého knížete Rudolfa Kinského z Vchynic a Tetova obklopená anděly, 1836, litografie podle kresby Karla Philippota.

Obr. 19 Veřejné *ostentio corporis* císaře Leopolda I. z roku 1705.

Obr. 20 Veřejné *ostentio corporis* císaře Fratiška I. v kapli Hofburgu z roku 1835.

Obr. 21 Soukromé *ostentio corporis* Josefa II. ze Schwarzenbergu v jeho úmrtním pokoji na Hluboké, 1833.

Obr. 22 Soukromé *ostentio corporis* Eleonory rozené Liechtensteinové v jejím úmrtním pokoji v třeboňském zámku, 1873.

Obr. 23

Castrum doloris při smuteční slavnosti
císaře Karla V. ve sv. Gudule
v Bruselu, 1558.

Obr. 24

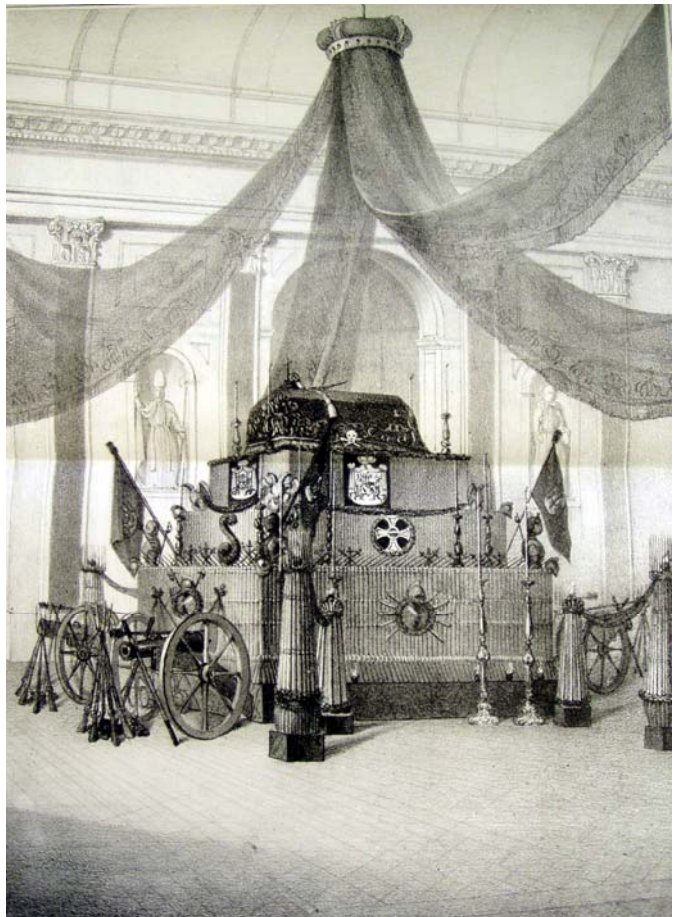
Castrum doloris Eleonory Amálie
ze Schwarzenbergu
rozené Lobkowitzové
v českokrumlovském kostele
sv. Víta, 1741.

Obr. 25

Castrum doloris

Felixe ze Schwarzenbergu
v kostele sv. Dominika
v italské Anconě, 1852.

Obr. 26

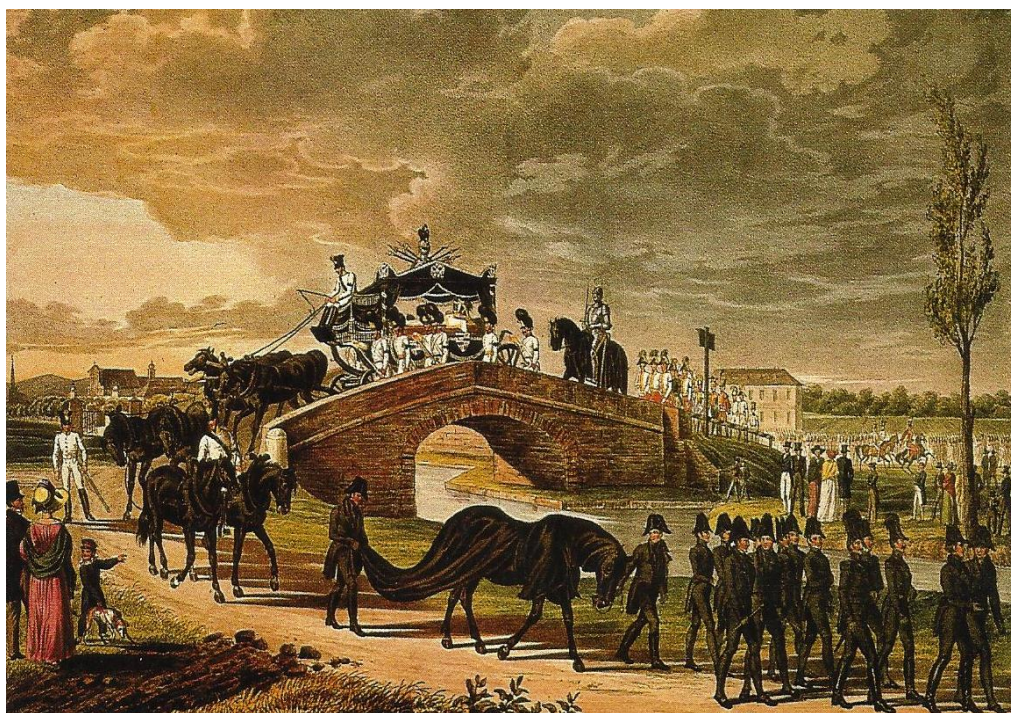
Katafalk

prince Waltera ze Schwarzenbergu
v kapli českokrumlovského
zámku, 1841.

Obr. 27 Katafalk majorátního pána Adolfa Josefa ze Schwarzenbergu v presbytáři děkanského kostela sv. Jiljí v Třeboni, 1914.

Obr. 28 Vojenský smuteční kondukt kolem roku 1823, litografie od Josefa Kriehubera.

Obr. 29 Pohřební průvod majorátního pána Adolfa Josefa ze Schwarzenbergu procházející Panskou (dnešní Březanovou) ulicí v Třeboni. Po bocích kočáru kráčí knížecí granátnická garda a nosiči věnců, za vozem je nesena *arma* zesnulého – knížecí koruna a Řád zlatého rouna, 1914.

Obr. 30 Fotografie z pohřbu Edmunda ze Schwarzenbergu (Černova), jenž podlehl 25. 12. 1932 na lodi Wangoni malárii. Byl pohřben do moře mezi Mombassou a Adenem, jižně od rovníku.

Obr. 31

Apoteóza blažené Jasnosti kněžny Eleonory
zbožná vzpomínka

Eleonory ze Schwarzenbergu
rozené Liechtensteinové, Josef Führich
1873.

Obr. 32

Zbožná vzpomínka Karla Vavřince
ze Schwarzenbergu, jenž podlehl
v Šanghaji spále, 1902.

Obr. 33 Kompozice ze sušených květín a vlasů na památku Terezy Marie Dalbergové s datem jejího úmrtí, 23. května 1893.

Obr. 34 Kompozice ze sušených květín na památku Friedricha Franze Egberta Dalberga, 19. září 1908.

Obr. 35

Pohled do kaple
sv. Jana Nepomuckého
v českokrumlovském kostele
sv. Víta, album s akvarely
schwarzenberské „hrobky srdcí“
od Josefa Langweila, 1834.

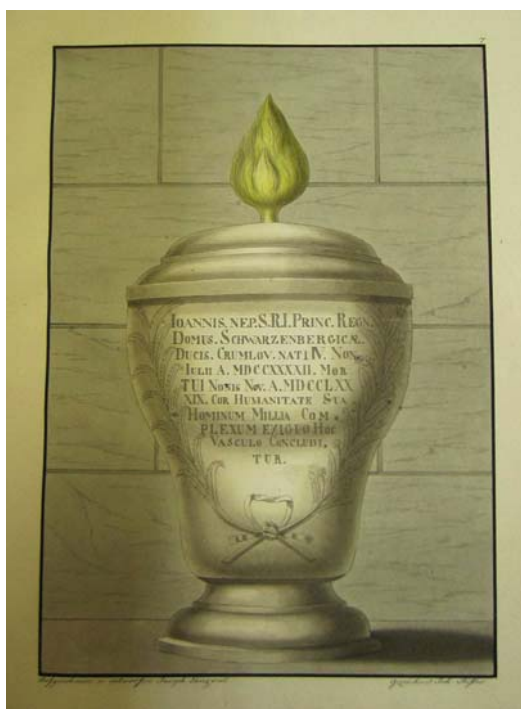
Obr. 36

Otevřená schwarzenberská
„hrobka srdcí“ ve formě
barokního epitafu / oltáře
s aliančními znaky
Schwarzenbergů a Lobkoviců,
Josef Langweil, 1834.

Obr. 37 Pohled do otevřené „hrobky srdcí“, výřez. Na černém sametovém polštáři spočívá lebka s knížecí korunou. Přední část výklenku vyplňuje sedm viscerálních nádob různého tvaru se srdci schwarzenberských knížat a kněží.

Obr. 38 Viscerální nádoba se srdcem knížete Jana Nepomuka I. ze Schwarzenbergu ve tvaru antické vázy z roku 1789.

Obr. 39 Hřbitovní kostelík sv. Jiljí v Domaníně nedaleko Třeboně, hlavní pohřebiště schwarzenberského rodu v letech 1786–1877. Poslední zde pohřbenou, do země vně kostela, byla Eleonora rozená Liechtensteinová. Spolu s ní byly pochovány i ostatky jejího syna Waltera. Foto autor, 2006.

Obr. 40 Hrobka schwarzenberské sekundogenitury z let 1862–1864 od Antonína Šimana se nachází v anglickém parku orlického sídla. Foto autor, 2009.

Obr. 41 Zakladatel hrobky schwarzenberské primogenitury z let 1873–1877 majorátní pán Jan Adolf II. ze Schwarzenbergu na smuteční obálce *Wiener Landwirthschaftliche Zeitung*, 1888, výřez.

Obr. 42 Dobová grafika hrobky schwarzenberské primogenitury otištěná v časopise *Bautechniker* z roku 1892.

Obr. 43 Hrobka schwarzenberské primogenitury v Domaníně, pohled do krypty.
Foto Loredana Margheriti, 2008.

Obr. 44 Hrobka schwarzenberské primogenitury. Foto autor, 2013.